

F. TRÁVNÍČEK

**MLUVNICE
SPISOVNÉ
ČEŠTINY**

I

SLOVANSKÉ NAKLADATELSTVÍ

Prof. dr. František Trávníček:

MLUVNICE SPISOVNÉ ČEŠTINY

Část 1.

Hláskosloví — tvoření slov — tvarosloví.

Třetí, rozšířené vydání.

České jazykovědě se dostává díla základního, v pravém slova smyslu průkopnického, a to tím, že podává dosud nejzevrubnější poučení o soustavě výrazových prostředků novočeského spisovného jazyka, a svým methodickým zaměřením. Prof. Trávníček opustil historický zřetel ovládající starší kodifikaci spisovného jazyka a vybudoval mluvnickou soustavu spisovnou na základě synchronického. Toto nové stanovisko se projevilo především ve výběru výrazového materiálu, čerpaného převážně z obecného spisovného jazyka, psaného i mluveného; ke spisovnému jazyku odbornému, jakož i k umělecké mluvě přihlíží autor jen potud, pokud se jejich mluvnické výrazivo liší od výraziva obecně spisovného. Rovněž zcela nově pojal tak zvané kmenosloví, totiž jako nauku o tvoření slov. Prof. Trávníčkovi se tu podařilo plně postihnout všechny způsoby tvoření slov a stanovit všechny důležitější významové skupiny slovní. Českému čtenáři se tu otvírá pohled do tvůrčí dílny jeho mateřského jazyka, umožňující mu sledovat, jak diferencované prostředky nalézají jazyk, aby vyjádřil nové významy a významové odstíny. Neustálý zřetel k sdělným a výrazovým potřebám mluvčích pomohl pronikavému duchu Trávníčkovu odhalit bohatost a odstíněnost naší spisovné mluvy v plném rozsahu. Zvlášť názorným dokladem toho jsou obšírné výklady o českém přízvuku. Dosud nikdo u nás nepodal tak subtilní rozbor této stránky našeho jazyka a neosvětlil její složitost a funkční důležitost v takové úplnosti jako profesor Trávníček.

Adolf Kellner

Toto významné dílo bylo poctěno
státní cenou 1948.

Poněvadž bylo v krátké době rozebráno, přistoupilo Slovanské nakladatelství k novému vydání.

Cena šité brož. 78 Kčs, váz. 95 Kčs

SLOVANSKÉ NAKLADATELSTVÍ
Praha 12, Slezská 11

L. V. Kopeckij:

RUSKO-ČESKÝ SLOVNÍK

Brož. 151 Kčs, váz. 180 Kčs, (4. vydání v tisku.

A. Schierovd:

ČESKO-RUSKÝ SLOVNÍK

Váz. 60 Kčs

B. Vydra:

POLSKO-ČESKÝ SLOVNÍK

Váz. 178 Kčs

V tisku jsou tato díla:

B. Vydra:

ČESKO-POLSKÝ SLOVNÍK

F. Trávníček:

SLOVNÍK JAZYKA ČESKÉHO

V. V. Vinogradov:

**GENIÁLNÍ PROGRAM
MARXISTICKÉ JAZYKOVĚDY**

B. Havránek — A. Jedlička:

LIDOVÁ MLUVNICE ČESKÁ

V. Skalička:

TYP ČEŠTINY

S. Heřman:

LIDOVÁ UČEBNICE BULHARŠTINY

VELKÝ RUSKO-ČESKÝ SLOVNÍK

za vrchní redakce dr. B. Havránka, dr. K. Horálka a dr. L. V. Kopeckého.

Dále připravujeme:

Velký slovník česko-ruský

Velký slovník česko-polský

Střední slovník česko-ruský

Střední slovník bulharsko-český

Kapesní slovníky:

Česko-ruský a Rusko-český

Česko-bulharský a Bulharsko-český

Česko-albánský a Albánsko-český

Rumunsko-český

Fraseologické slovníky:

Rusko-český a Česko-ruský

B. Havránek: Vývoj češtiny

B. Havránek: Výbor ze statí

F. Trávníček: Jazykové zákampi

A. Málek: Česko-polská konversace

*Jazykovědné sešity o aktuálních
jazykovědných otázkách*

SLOVANSKÉ JAZYKOVĚDNÉ PŘÍRUČKY

1

FR. TRÁVNÍČEK

MLUVNICE SPISOVNÉ ČEŠTINY

VE DVOU ČÁSTECH

FRANTIŠEK TRÁVNÍČEK

MLUVNICE SPISOVNÉ ČEŠTINY

Č Á S T I.

HLÁSKOSLOVÍ - TVOŘENÍ SLOV - TVAROSLOVÍ

Praha 1961

SLOVANSKÉ NAKLADATELSTVÍ

Tuto knihu věnuji světlé památce

A. A. ŠACHMATOVA († 1921),

profesora leningradské university a člena Akademie nauk SSSR,

který mě za mých nezapomenutelných návštěv u něho v r. 1918 zasvětil do svých příprav k velkému dílu o ruské skladbě a kladl mi na srdce, abych neupustil od svého úmyslu napsati celou mluvnici novočeského spisovného jazyka. Splňuji tento slib téměř po 30 letech, kdy se mohu nadíti, že se má práce aspoň blíží posmrtně vyšlému dílu mého velkého učitele.

F. T.

PŘEDMLUVA

1. V této knize zachycuji celou soustavu mluvnických výrazových prostředků novodobé spisovné češtiny, a to podrobněji češtiny s o u č a s n é, ve výběru pak češtiny pokolení předcházejících, hlavně od konce století 19. Důsledné a všestranné sledování celého vývoje spisovné češtiny v nové době, zhruba od konce století 18., není mým cílem.

Jde mi především o soubor výrazových prostředků, o normu v l a s t n í h o s p i s o v n é h o j a z y k a, a t o n e o d b o r n é h o n e b o l i o b e c n é h o j a z y k a spisovného, který je jádrem spisovného jazyka ve smyslu širším, t. j. mluvy všech příslušníků našeho národa ve společných věcech hmotné i duchové kultury. Jejimi základními celostními útvary jsou vedle vlastního jazyka spisovného mluva hovorová, které se užívá v důvěrném, rodinném a přátelském prostředí, a mluva umělecká — zvaná mnohdy poněkud úzce básnická —, vyznačující se estetickým zaměřením, snahou upoutati čtenáře nebo posluchače způsobem vyjádření.

O o d b o r n é m spisovném jazyce naskytá se v mluvnici obecného jazyka spisovného příležitost mluvit zřídka. Viz na př. v § 216 (o adjektivech vyjadřujících mocenství prvků) nebo v § 352₈ (o jednotném p l í c e v lékař. mluvě). Odborný spisovný jazyk, a to vědecký i praktický, přimyká se nejúže ke spisovnému jazyku neodbornému, obecnému, ale liší se od něho co do výrazových prostředků samých z největší části po stránce slovníkové, nikoli mluvnické. Připomínám, že má práce nepřihlíží k výběru a k uspořádání výrazových prostředků v jazykových projevech odborných, neboť to náleží do výkladů o slohu. V práci povahy mluvnické jde o výrazové prostředky samé a o jejich významy, úkony vyplývající z nich samých.

H o v o r o v ý spisovný jazyk začleňuji do svého díla tak, že uvádím jeho hlavní mluvnické zvláštnosti vedle výrazových prostředků spisovného jazyka obecného nebo proti němu, často jen poznámkově.

Také u m ě l e c k é m l u v y si všímám z valné části jen potud, pokud se její mluvnické výrazivo liší od výraziva obecně spisovného; nekladu si za úkol podati je se stejnou úplností jako výrazivo obecné, ale uvádím je v míře postačující k jeho základnímu poznání. Osobitost umělecké mluvy záleží jednak ve výrazových prostředcích slovníkových, jednak zejména ve výběru a uspořádání mluvnických prostředků povahy slohové, které může věnovat mluvnické dílo pozornost jen v rozsahu omezeném.

Leckdy připomínám zvyk n á ř e č n í, l i d o v ý, abych vytkl normu spisovnou, a to v takových případech, kdy bývají uživatelé jazyka v nejistotě, nebo které se nesprávně vykládávají. —

2. Výrazové prostředky obecného spisovného jazyka probírám ve své knize v takové míře a takovým způsobem, aby podávala podrobnější a hlubší poučení o tomto jazyce. Jde mi nejen o zjištění jednotlivých jevů a faktů, nýbrž též o jejich vzájemný vztah, o jejich místo v celkové soustavě výrazových prostředků, o celostní (strukturální) poznání spisovné mluvy. Z této snahy vyplývá zcela přirozeně to, že vycházím z dnešního jazykového stavu a k dějinnému vývoji českého jazyka přihlížím jen potud, pokud přispívá k osvětlení stavu dnešního. V hláskosloví, kde se dosud synchronického zpracování dbalo nejméně, vycházím ze srovnání hláskového stavu v tvarech týchž slov a ve slovech etymologicky příbuzných. Na př. dvojitosť nebo trojitosť v Jan - Jene, Jeníček, ve šťastný - štěstí (a - e), v ruka - ruce, ručka (k - c - č) je zajisté celostní jev hláskový, vzbuzuje pozornost a žádá vysvětlení. Přihlížeje pak dílem k hláskám jednotlivým (viz výše), dílem k hláskám skupeným, na př. český - čeští (sk - št), a on (a - o), probírám takto celou současnou hláskovou soustavu spisovnou.

3. Hlavním pramenem jazykové látky je mi živý obecně spisovný jazyk mluvený (ústní) i písemný, nikoli jen písemný, označovaný někdy nezcela přesně za jazyk knižní. Jazykem knižním je totiž třeba rozumět obecně spisovný jazyk ústní i písemný, v kterém se vyskytuje poměrně

mnoho výrazových prostředků jiných než obecně běžných, dílem zastaralých, dílem ještě neplně vžitých nových, ojedinělých, více nebo méně individuálních, a po stránce slovníkové nadměrné množství slov nebo rčení cizích. Písemný jazyk má valnou většinu výrazových prostředků společných s jazykem ústním a jen z malé části se odlišuje v mluvnických výrazových prostředcích od jazyka ústního. Hlavní rozdíl mezi oběma jazyky záleží ve výběru hotových výrazových prostředků, vyplývající především z toho, že má pisatel daleko větší možnost než mluvčí o výrazivu přemýšlet, je vybírat. Ale tento rozdíl je povahy slohové a vymyká se valnou většinou z rámce souborné mluvnice. Tato okolnost znamená, že naprosto není nutné v souborné spisovné mluvnici dokládat jazykovou normu veskrze z jazyka písemného, zejména z jazyka krásné literatury. Projevy ústní — věty, souvětí atd. — uváděné bez určitého původce, mají plnou hodnotu, neboť jsou to namnoze věty . . . vyskytující se v rozmanitých obměnách běžně. Plně hodnotné jsou i věty . . . vytvořené původcem mluvnice »uměle«, jak se říkává, protože stejně »umělé« jsou věty v povídce, v románě nebo v básni. Žádný jazykový projev, užitvající výrazových prostředků v duchu jazyka, není co do výrazových prostředků samých umělý, protože jsou situace jazykových projevů neomezeně rozmanité. Chce-li gramatik znázorniti svůj výklad o jistém jazykovém jevu nějakou větou, je to situace právě tak přirozená, jako když na př. autor novely stylisuje věty se zřením k ní. Umělý může býti jazykový projev jen co do věcného obsahu. »Umělé« gramatické věty mají naopak nemalou výhodu v tom, že postihují právě to, oč ve výkladu jde, a že v nich nejsou jazykové nepravidelnosti nebo i přímo chyby, vyskytující se nejednou ve »skutečných« projevech písemných, uváděných jako doklady nějakého jazykového jevu, nějaké normy.

Při výrazivu obecného spisovného jazyka přihlížím i k jeho úkonnosti a proto rozlišuji běžné výrazové prostředky, plně úkonné, od prostředků úkonných omezeně, zastaralých, knižních, řídkých a ojedinělých, individuálních, které takto výslovně označuji. Považuji to za velmi důležité pro hlubší poznání spisovné normy a též pro její praktické užívání. —

Napsal jsem tuto knihu po více než dvacetileté přípravě, přihlížím v ní k dosavadním pracím jiných autorů a uložil jsem do ní nemálo

výsledků zkoumání vlastního, uveřejněného dosud jen z menší části a porůznu. Jde jednak o větší úseky mluvnického zpracování, jako připomenuté synchronické podání hláskosloví, poučení o spisovné výslovnosti, obšírné výklady o přízvuku a o slovosledu, propracování nauky o větě jako o celku a o jejích částech, jednak o doplnění našich dosavadních vědomostí řadou drobnějších poznatků nových, o zpřesnění mnohých tradičních poznatků a o nový pohled na leckteré jevy co do jejich významů a úkonů. Do jaké míry se mi podařilo přispěti takto k lepšímu poznání spisovného jazyka, ponechávám úsudku svých čtenářů. —

Zpracovával jsem tuto knihu za válečného běsnění, hlavně v letech 1941—1944. Pokládám za svou milou povinnost upřímně poděkovat početné obci čtenářů a nezřídka přímo spolutvůrců Jazykového zákampí v Lidových novinách. Vroucí láskou k mateřskému jazyku projevovali své pevné češství a posilovali mě v práci za podmínek často velmi těžkých. Srdečně děkuji svým žákům, profesorům A. Kellnerovi a F. Svěrákovi, za ochotné čtení korektur. A příteli prof. dr. M. Rostoharovi jsem velmi zavázán za neobyčejně poučné rozmluvy o mnohých otázkách psychologicko-jazykových.

V tomto 2. vydání jsem leccos změnil a doplnil podle kritických připomínek svého žáka Dr. Fr. Kopečného ve Slově a slovesnosti XI, str. 170—182 a svého přítele prof. B. Havránka v Rudém právu ze 4. XII. 1949. Srdečně jim za ně děkuji. Mnohé změny a doplňky vyplynuly z vlastního nového promýšlení celé obsáhlé látky v tomto díle zpracované. Nejednou mi k němu daly podnět dotazy čtenářů Jazykového zákampí, neboť z nich jsem poznal, co je praktickému uživateli spisovného jazyka leckdy nezcela jasné. I těmto čtenářům srdečně děkuji za jejich podněty.

Toto 2. vydání vychází po sovětské veřejné diskusi o jazyce a jazykozpytě, zahájené v Pravdě 9. května r. 1950 statí prof. Arn. Čikobavy a pamětihodné tím, že do ní zasáhl sám J. V. Stalin. Předtím jsem si nejednou kladl otázku, není-li má práce formalismus, a to podle Marrova „nového učení o jazyce“, vyhlášeného za marxistické. Nemohl jsem se přiklonit k názoru o formalismu, ale přece jen se ozývaly jisté pochyb-

nosti. A hle, co napsal Stalin v odpovědi soudružce Krašeninnikové: „N. Ľ. Marr a jeho ‚žáci‘ obviňují z ‚formalismu‘ všechny jazykozpytce, kteří nesdílejí ‚nové učení‘ N. Ľ. Marra. To je arcíť neseriósní a nemoudré. N. Ľ. Marr považoval gramatiku za prázdnou ‚formálnost‘ a lidi, kteří považují gramatickou stavbu za základ jazyka, za formalisty. To už je úplně nesmyslné.“ A ve své první stati z 20. června napsal Stalin, rozbíraje ústrojnou, dialektickou spojitost jazyka s myšlením, toto: „Gramatika (morfologie a syntax) je souhrn pravidel o změně slov a slovosledu ve větě. To znamená, že jedině s pomocí gramatiky získává jazyk možnost, dát lidským myšlenkám materiální jazykovou formu . . . Gramatika je výsledkem úporné a abstrahující činnosti lidského myšlení, ukazatelem ohromných úspěchů myšlení.“

Tato slova geniálního myslitele o významu mluvnice zbavila mě jakýchkoli pochyb o tom, zda má smysl psát obsáhlejší mluvnici spisovného jazyka. V ř e l é d í k y V á m, g e n e r a l i s s i m e S t a l i n e!

Nevyvozuji z těchto slov nic o jakosti své práce. Tu nechť posoudí, jak jsem už řekl, sami čtenáři.

Brno 17. srpna 1950

Fr. Trávníček

HLÁSKOSLOVÍ

1. 1. Hláskosloví je nauka o hláskách, a to p o s t r á n c e f o n e t i c k é, t. j. článkovací (artikulační) a sluchové (akustické), a p o s t r á n c e v ý z n a m o v é se zřením k jejich soustavě (§ 81).

Hláška, samohláska nebo souhláska, je nejmenší článkovací a sluchová celost, která může býti významotvorná (§ 8). Všímá si pak hláskosloví jednak různých hláskových typů, *a e, b m...*, jednak se obírá s některými fonetickými stránkami, které jsou společné hláskám různým, s přízvukem, s kvantitou a se slabikami. A přihlíží dílem k hláskám jednotlivým, osamoceným, dílem k hláskám v různém skupení, ať je to část slova, celé slovo, spojení slov, věta nebo souvětí.

Podle dvou základních druhů hlásek dělívá se hláskosloví na v o k a l i s m u s a k o n s o n a n t i s m u s, na nauku o samohláskách a souhláskách.

2. Nová spisovná čeština má tyto samohlásky:

a) jednoduché *a (á), o (ó), u (ú, ů), i (í), y (ý), e (é)*;

b) dvojhlásky *aj (áj), oj (ój), uj (új, új), ij, yj, ej (ěj), au (áu, aú, áú), ou (óu), eu (éu)*;

a tyto souhlásky: *h; k g ch γ v; j d' t' ň; d t n; b p m, v f; r ř; l; s z, š ž; c č, dz dž*.

O psaném *ě* viz v § 27.

I. HLÁSKY PO STRÁNCE FONETICKÉ

VZDUCHOVÝ PROUD. MLUVIDLA.

2. 1. Hlásky jsou zvuky vznikající chvěním vzduchového proudu, zvaného *v ý d e c h o v ý* (expiratorní), protože mluvíme zpravidla za výdechu. Vyrážíme pak z plic při mluvení větší zásobu vzduchu než při dýchání a vzhledem k tomu jej označujeme za *č l á n k o v a c í* (artikulační).

Sluchová různost hlásek (*a e, b d...*) závisí na jejich stránce článkovací, t. j. na článkování, činnosti neboli artikulaci některých částí našeho těla zvaných *m l u v i d l a*. Vedle plic, které dodávají vzduchový proud, je to hrtan (hrdlo), dutina nosní, ústní a rty.

O klidové poloze mluvidel viz v § 78.

2. *H r t a n* je horní část průdušnice obemknutá dvěma chrupavkami, z nichž dolní se nazývá podle podoby *p r s t e n o v á* nebo prstencová nebo prstencovitá (*cartilago cricoidea*). Horní, zvaná *š t í t n á* nebo štítová (*cartilago thyreoidea*), skládá se ze dvou čtyřhranných destiček vzadu se rozbíhajících a vpředu se sbíhajících v hranu. Lidově se nazývá celá štítná chrupavka nebo její hrana *o h r y z e k*, *A d a m o v o j a b l k o*. Vzadu na štítové chrupavce sedí dvě trojboké chrupavky *h l a s i v k o v é* neboli *k o n v i c o v í t é* (*cartilagines arytaenoideae*). K jejich vnitřním stěnám jsou přirostlé pružné *v a z y h l a s o v é* neboli *h l a s i v k y*, táhnoucí se napříč hrdlem a spojující se vpředu na hraně chrupavky štítové. Otáčením konvicovitých chrupavek se hlasivky k sobě přibližují nebo od sebe oddalují, hrtanovými svaly pak se napínají nebo povolují. Otvor mezi hlasivkami se nazývá *h l a s o v á š t ě r b i n a*.

3. V ústní dutině jsou pro článkování důležité zuby, horní patro a jazyk.

P a t r o je silně vyklenuto a dělí se na *t v r d é* neboli *p ř e d n í* a *z a d n í* neboli *m ě k k é*. Hranice mezi nimi je uprostřed patrové klenby. Měkké patro přechází ve volnou, převislou část vybíhající v čípek. Před tvrdým patrem hned za zuby jsou *d á s n ě*, končící se dásňovým výstupkem.

Na jazyku rozlišujeme š p i č k u (apex) a za ní h ř b e t (dorsum), přední nebo zadní, na špičce pak ještě rozeznáváme její k o n e č e k.

4. Název článkování přenášíme na hlásky a říkáme, že se článkují (artikuluji), t. j. tvoří se, vznikají prací mluvidel, jejich různým postavením, různým zpracováním vzduchového proudu. Je tu důležité pět hlavních činitelů, 1. přehrada, 2. hlasivky, 3. odchod vzduchového proudu, 4. rty a 5. jazyk.

PŘEHRADA.

3. 1. Přehradou rozumíme překážku stavějící se vzduchovému proudu do cesty někde v mluvidlech. Rozlišujeme čtyři hlavní z p ů s o b y p ř e h r a d y neboli z p ů s o b y č l á n k o v á n í, jak se obvykle říká: 1. závěr (přehradu závěrovou), 2. zúžení neboli úžinu (přehradu zúženou, úžinovou), 3. kmitání neboli chvění (přehradu kmitavou) a 4. přehradu volnou.

2. Závěrem nazýváme úplné zavření, zahrazení vzduchového proudu, na př. jazykem na dásních při *t*, rty při *b*. Souhlásky článkované při závěru se nazývají z á v ě r o v é. Zvuk se ozve, až když se závěr uvolní, zruší. Za závěrem se vzduchový proud nahromadí, a když se závěr zruší, vyrazí prudce ven, je-li dutina ústní otevřena a nosní zavřena. Podobá se to výbuchu, explosi a proto mluvíme o hláskách v ý b u c h o v ý c h (explosivních) neboli r a ž e n ý c h (*b d k...*). Je-li dutina ústní zavřena a nosní otevřena, proud vzduchový se nevzrývá, nýbrž volně odchází do nosní dutiny; je to při souhláskách *m n ň* a nazýváme je p r o s t ě z á v ě r o v é. Je za třetí závěr b o k o v ý (laterární) při *l*, zvaném odtud souhláskou bokovou. Vzduchový proud je zavřen špičkou jazyka (nebo začátkem hřbetu) na patře, ale uniká už za trvání závěru po stranách, po bocích jazyka. Je to přechodný útvar mezi závěrem a úžinou. Při ostatních souhláskách s jazyčným závěrem jsou okraje jazyka za závěrem přitlačeny k zubům a k dásním, takže po stranách jazyka vzduchový proud unikat nemůže (*t k...*).

3. Úžina záleží v tom, že vzduchový proud prochází nějakou úžinou v mluvidlech, kde se tře, na př. při *s* úžinou mezi jazykem a

patrem. Příslušné souhlásky nazýváme *ú ž i n o v é* nebo *t ř e n é*; znějí už za trvání úžiny.

Kmitání vzniká tím, že špička jazyka utvoří rychle za sebou několik závěrů nebo úžin na patře; je to při souhláskách *r* a *ř*, zvaných odtud *k m i t a v é*.

Volná přehrada je pouze u samohlásek; vzduchovému proudu se staví do cesty jazyk tím, že se zvedá k patru, ale úžina takto vzniklá je tak široká, že se v ní vzduchový proud netře, prochází jí volně.

4. Vedle způsobu přehrady neboli článkování je důležité *m í s t o p ř e h r a d y* neboli *č l á n k o v á n í*, t. j. to místo v mluvidlech, kde se vzduchový proud zavírá nebo zužuje. Je to předně *h r t a n*, přesněji jsou to *h l a s i v k y* v něm, které buď vzduchový proud zavrou tím, že se semknou (při *ʔ*), nebo se k sobě přiblíží, utvoří úžinu, kde se vzduchový proud tře (při *h*). Odtud název souhlásky hrtanové nebo hlasivkové. Za druhé je to *z a d n í p a t r o*; jazyk se k němu přitiskne, utvoří závěr (při *k*), nebo se k němu přiblíží a utvoří úžinu (při *ch*). Hlásky zde vznikající se nazývají zadopatrové (velární). Třetí místo přehrady je *n a p ř e d n í m p a t ř e*, kde jazyk tvoří úžinu (při *j, i*) nebo závěr (*dʹ, ɛ, ň*). Odtud název hlásky předopatrové (palatální). Za čtvrté tvoří jazyk přehradu v oblasti *d á s ň o v é* a *z u b n í*, jednak závěr (*d*), jednak úžinu (*z*). Příslušné souhlásky se nazývají dásňové a zubné. Páté místo artikulační jsou *r t y*, které semknutím tvoří závěr (při *b, p*), nebo *r t y* a *z u b y* tím, že se horní řezáky přitisknou k dolnímu rtu (při *v, f*). Souhlásky takto vznikající se souhrnně nazývají retné a rozlišují se na obouretné, retoretné (bilabiální) a retozubné (labiodentální).

HLASIVKY.

5. Hlasivky se při článkování buď chvějí nebo nechvějí a podle toho rozeznáváme hlásky *z n ě l é* a *n e z n ě l é*; samohlásky jsou jen znělé, souhlásky dílem znělé (*b, d, z...*), dílem neznělé (*p, t, s...*).

ODCHOD VZDUCHOVÉHO PROUDU.

6. Vzduchový proud odchází při článkování všech dnešních samohlásek a většiny souhlásek ústy, odtud název hlásky *ú s t n í* (orální), při

m, *n* a *ň* nosem a proto jim říkáme *n o s o v é* (nasální). Nosem odchází vzduchový proud tehdy, je-li dutina ústní zavřena (při *m* rty, při *n*, *ň* jazykem na zubech a na patře) a nosní otevřena, ústy pak tehdy, je-li nosní dutina zavřena. Nosní dutinu zavírá a otvírá převislá část měkkého patra; visí-li volně dolů, jde vzduchový proud do nosní dutiny, zvedne-li se a přitlačí ke stěně hltanu, zavře nosní dutinu.

RTY.

7. Nastrojení rtů je důležité při artikulaci samohlásek a bude o něm řeč až při nich (§ 5).

JAZYK.

8. Jazyk má důležitou úlohu při článkování proto, že tvoří nejčastěji přehradu, jak jsme viděli sub 1. Záleží tu pak nejen na místě přehrady, nýbrž též na tvaru jazyka a na tom, která část jazyka tvoří přehradu.

Při *d t...* tvoří přehradu na patře — neboli artikuluje — špička jazyka (apex); odtud název *a p i k á l n í* souhlásky, závěr, artikulace. Povrch jazyka je při apikální artikulaci slabě vydutý, jazyk má uprostřed mělký žlábek. Při článkování *i e, d' t...* přibližuje se nebo přitiskuje k tvrdému patru začátek jazykového hřbetu a celá špička jazyka je ohnuta dolů. Tato artikulace se nazývá *d o r s á l n í*. Hřbet jazyka má při ní zpravidla podobu vypouklou. Důležitost apikální a dorsální artikulace po zvukové stránce je patrný při dvojicích hlásek příbuzných *n — ň, d — d', t — t'*, z nichž je *n d t* apikální, *ň d' t'* pak dorsální; viz v § 6a. A dále při *j* a *í*, viz v § 5.

9. Fonetický popis jednotlivých hlásek je podán v § 10 a násl.

ROZDĚLENÍ HLÁSEK.

4. Rozeznáváme dvě základní skupiny hlásek, samohlásky a souhlásky.

Samohlásky.

Samohlásky jsou zvuky vznikající za pravidelného chvění hlasivek a jen různě zabarvené postavením jazyka a rtů. Proud vzduchový se při jejich článkování nikde nezavírá ani netře, takže se ke zvuku

hlasivkovému nepřidružuje skoro žádný šelest. Jsou proto samohlásky zvuky velmi blízké hudebním tónům.

Při článkování všech souhlásek se vzduchový proud chvěje nepravidelně, a to na místě přehrady buď po zrušení závěru nebo třením v úžině. Zvuk vzniklý chvěním nepravidelným se nazývá *š e l e s t*, *š u m* a značně se liší od hudebního tónu. Neznělé souhlásky jsou jen šelesty, při znělých se tón vznikající v hlasivkách mísí se šelestem.

Rozdíl mezi samohláskami a souhláskami se projevuje též po stránce zvučnosti; viz v § 146.

5. Samohlásky dělíme na menší skupiny předně podle nastrojení jazyka a rtů. Jazyk se pohybuje v dutině ústní dílem ve směru vodorovném, dopředu k patru přednímu nebo dozadu k patru měkkému, a podle toho máme samohlásky

p ř e d o p a t r o v é (palatální) *i y e a*

z a d o p a t r o v é (velární) *a o u*.

Dílem se pohybuje ve směru svislém, zvedá se více nebo méně vysoko k patru přednímu nebo zadnímu a se zřením k tomu je

i y u vysoké,

e o střední, *a* nízké.

Rty netvoří při článkování samohlásek závěr, je mezi nimi vždy otvor neboli *š t ě r b i n a*. Při *a e i y* je tato štěrbina *p o d ě l n á*, *p o d l o u h l á*, po celé délce volná, při *a* jsou pak rty otevřeny široce, při *e, i, y* méně. Při článkování samohlásek *o a u* je retní štěrbina *z a o k r o u h l e n á*, kratší než podélná, neboť rty se v koutcích k sobě přimknou. Při *u* pak jsou rty vypjaty dopředu neboli *s e š p u l e n y*. Podle podoby retní štěrbiny rozeznáváme samohlásky nezaokrouhlené a zaokrouhlené.

Všechny dnešní samohlásky jsou *ú s t n í*.

Samohlásky *a, o, u, i, y, e* jsou *j e d n o d u c h é*. Vedle nich jsou ještě samohlásky *s l o ž e n é* (sdružené, skupené) neboli *d v o j h l á s k y* (diftongy).

Dvojhlasika je spojení dvou samohlásek v jedné slabice, téžeslabičné, na př. *ou* v *mou-ka*. Jedna samohláska je nositelkou slabičnosti, je

s l a b i č n á, druhá je n e s l a b i č n á. V nové spisovné češtině jsou dvojhlásky s neslabičným *u* a *i*, foneticky označovaným *u* a *i*; ve spisovném pravopise píšeme neslabičné *u* jako slabičné, neslabičné *i* pak označujeme písmenem *j*: *mouka*, *berou*, *auto*, *feudál...*, *čaj*, *dej*, *můj*, *bujný*, *loj*, *bij...*

Neslabičné samohlásky jsou kratší než slabičné samohlásky krátké, jsou p o l o k r á t k é. Neslabičné *u* je slaběji sešpulené než slabičné, t. j. při jeho článkování se rty vypínají méně dopředu než při slabičném; dále pak se jazyk pošnuje dozadu o něco méně než při slabičném. Při článkování *i* zvedá se jazyk k tvrdému patru o malinko níže než při *i* slabičném a hřbet jazyka tvoří mělký žlábek, není zcela vypouklý jako při *i* slabičném. V tomto žlábků se vzduchový proud tře, tím vzniká slabý souhláskový šelest a proto postihujeme sluchem zvuk *i* jako *j*.

Spojení *aj*, *oj...* jsou tedy dvojhlásky jen po stránce článkovací; na poslech jsou to téžeslabičná skupení samohlásek se souhláskou *j*.

Dvojhlásky *ou*, *ai...* jsou s e s t u p n é (k l e s a v é), protože je neslabičná samohláska za slabičnou. V opačném případě jsou dvojhlásky v z e s t u p n é (s t o u p a v é); v novém jazyce nejsou, v starším k nim patřilo na př. *ě* a *ie* (§ 27).

Souhlásky.

6. Souhlásky jsou: 1. podle způsobu článkování (přehrady)

prostě závěrové: *m n ň*;

výbuchové (ražené): *ʼ, g k, d t, dʼ t, b p, v f*;

bokové: *l*;

kmitavé: *r ř*;

úžinové neboli třené: *s z, š ž, ch h*.

Souhláska *j* je v podstatě úžinová, třená, neboť jazyk se při ní jen přiblíží k tvrdému patru, ale zvuk se ozve, až když špička jazyka slabě kmitne shora dolů.

Tento kmit je zrušení přehrady (úžiny) a jím se *j* podobá hláskám závěrovým. Nejblíže je souhlásce *j* samohláska *i*, ale není při ní onen kmit špičky a hřbet jazyka je vypouklý, kdežto při *j* má mělký žlábek, kde třením vzduchového proudu povstává souhláskový šelest.

Souhlásky *c dz, č dž* jsou v podstatě závěrové; při *č* a *dž* tvoří závěr na dásních špička jazyka, při *c dz* špička bez konečku, který je ohnut dolů. Tímto závěrem se podobají tyto souhlásky zubnicím *d t*. Obojí tento závěr se zruší, ale ne úplně jako při *t d*; jazyk neklesne od dásní tolik jako při zubnicích, jen se malinko oddálí od dásní a vytvoří úžinu, v které se vzduchový proud tře jako při sykavkách *s z, š ž*. Zruší-li se i tato přehrada, zazní hlásky *c...* Po stránce artikulační se tedy skládají ze zubnic a ze sykavek, ale na poslech jsou to souhlásky jednoduché jako všechny ostatní; zvuk zubnicový splývá úplně se sykavkovým. Nazývají se proto *s p l y n u l i n y* (asibiláty). Foneticky se píší *dz dž* znaky *ʒ ʒ̣*.

O *v f* viz dále sub 5).

2. Podle místa článkování (přehrady) rozeznáváme souhlásky hrtanové neboli hlasivkové: *ʔ, h*;

zadopatrové: *k g ch*;

předopatrové: *j dʳ tʳ ŋ*;

zubné a dásňové: *d t n, s z, š ž, c dz, č dž, r ř, l*;

retné, a to retoretné, obouretné: *b p m*, a retozubné: *v f*.

3. Podle toho, chvějí-li se hlasivky či ne, jsou souhlásky znělé (*g, d...*) a neznělé (*k, t...*). Nejčastěji mají příbuzné souhlásky podobu obojí a nazýváme je *p á r o v é*; jsou to tyto dvojice: *dʳ — tʳ, d — t, z — s, ž — š, dz — c, dž — č, b — p, v — f, g — k, h — ch* (§ 47). Také souhláska *ř* je dílem znělá (*řeka, dři*), dílem neznělá (*tři*), ale nerozlišuje se to v pravopise. Souhlásky *j l r m n ŋ* jsou jen znělé, ráz (*ʔ*) pak je pouze neznělý a říkáme jim souhlásky *j e d i n e č n é*.

4. Podle odchodu vzduchového proudu nosem nebo ústy jsou souhlásky *· n o s o v é m n ŋ*, všechny ostatní pak *ú s t n í*.

5. Podle trvání rozlišujeme souhlásky *o k a m ž i t é*, znějící jen okamžik, a *t r v a c í*, jejichž znění lze prodloužiti. Tyto vlastnosti vyplývají ze způsobu artikulace. Trvací jsou souhlásky úžinové, třené *h ch ɣ, j, s z, š ž*, bokové *l* a kmitavé *r ř*. Okamžité jsou souhlásky výbuchové, *ʔ k g, d dʳ, t tʳ, c dz, č dž* a nosové *m n ŋ*.

Retnice *v f* jsou v podstatě závěrové, ale závěr je pouze uprostřed

dolního rtu a je poměrně slabý, ostří řezáků není úplně rovné, mezi řezáky bývá menší mezera, takže vzduchový proud uniká částečně již za trvání závěru. Jsou tedy tyto retnice do jisté míry souhlásky úžinové, třené a tím také trvací.

6. Podle tvaru jazyka a místa přehrady jsou souhlásky *m ě k k é j ě ě ň a t v r d é* všechny ostatní. Měkké se článkují na předním patře začátkem hřbetu jazyka, který má při *ě ě ň* podobu vypouklou; špička jazyka visí dolů jako při *e a i*.

P ů v o d n ě byly vždy měkké souhlásky *š ž, c ě* a ostatní souhlásky před předopatrovými samohláskami *i e ě ie ě a o*; na př. *lišť, žima, šestra, řeci* (z *ř* vzniklo později *ř*), *město, šemě, kotě* (=kotě), *den* (=den)...

Rozlišují se též tvrdé, měkké a obojetné souhlásky po stránce *p r a v o p i s n ě*, podle toho, píše-li se po nich jen *i* nebo jen *y* nebo *i a y*.

HLÁSKOVÉ ZMĚNY.

7. 1. Hláskové změny se poznávají s r o v n á v á n í m jednak tvarů týchž slov, jednak slov etymologicky příbuzných (§ 160). Na příklad:

Jan, Jana, Janovi... || *Jene* [proti *-a-* je *-e-*]; *ruka, ruky, ruku...* || *ruce* [*k* || *c*]; *dům* || *domu, domem...* [*ů* || *o*]; *dáti, dám, dáš...* || *dal, dala...* [*á* || *a*];

šťastný || *štěstí* [*a* || *e*]; *víra* || *věřiti* [*í* || *ě*]; *noha, nohy...* || *nožka* [*h* || *ž*]; *hod* || *hoditi* «*-d'i-*» || *házeti* [*d* || *d'* || *z*]; *míra* || *měřiti* [*r* || *ř*].

Nejednou máme svědectví v tvarech téhož slova i v slovech příbuzných: o *a* || *e* svědčí *Jan, Jana...* || *Jene, i Jan...* || *Jeník, Jeníček*; na *r* || *ř* ukazuje *míra, míry...* || *míře, i míra* || *měřiti*; na *h* || *z* || *ž* pak *bůh, boha* || *bozi* || *bože, i bůh* || *bůžek, božský*.

Různé tvary téhož slova i slova etymologicky příbuzná měla původně tam, kde jsou dnes hlásky dvě nebo i tři, hlásku jednu, stejnou a dvojice nebo trojice hlásek vznikla z ní.

2. Srovnání tvarů a slov dnešního spisovného jazyka, t. j. zkoumání *s y n c h r o n i c k é*, většinou jen obecně ukazuje, že jde o hláskové změny, nikoli konkrétně, která hláska je původní a která vznikla z ní.

Jan, Jana... || *Jene* i *Jan* || *Jeník* svědčí o dvojici *a* || *e*, nikoli o tom, zda *e* vzniklo z *a* či naopak *a* z *e*; — z trojice *chod* || *choditi* || *chození* samé nevyplývá, zda *d* a *z* povstalo z *d* či nějak jinak.

Co se měnilo a jak, poznáváme zkoumáním *d i a c h r o n i c k ý m*, *h i s t o r i c k ý m*, sledováním vývoje spisovné mluvy a celého českého jazyka v starších dobách a srovnáváním s jinými jazyky slovanskými.

Touto methodou zjistíme, že má *Jan, Jana...* *a* původní a že z něho vzniklo *e* v *Jene, Jeník*; že *ř* povstalo z *r*, nebo *c*, *č* z *k* atp.

Leckdy se ukáže, že hláska vyskytující se dnes vedle druhé nebo třetí, nevznikla z ní, nýbrž že jsou obě nebo všechny střídnicemi hlásky jiné. Na př. v trojici *h* || *z* || *ž* (*bůh* || *bozi* || *bože*) není *z*, *ž* z *h* ani naopak, nýbrž *h* vzniklo ze staršího *g* a z něho *z* i *ž*.

Mluvnice nové spisovné češtiny vychází zcela přirozeně z dnešní hláskové soustavy, popisuje ji a vykládá, leckdy se zřením k dějinnému vývoji.

3. Hláskové změny jsou se zřením k původnímu hláskovému skladu trojí: *a*) *z m ě n a* nebo *o b m ě n a* hlásky v jinou, *b*) *z á n i k* hlásky a *c*) *v z n i k n o v é* hlásky.

O změnu hlásky jde, nastoupí-li na př. *z*, *d'* místo *d*, nebo *c*, *t'* místo *t*, nebo *č*, *c* místo *k*...: *hrad* || *hraditi* (ve výslovnosti *-d'i-*), *hrazen*; *plat* || *platiti* («-t'i-»), *placen*; *ruka* || *ruce*, *ručka* a pod. Obměna je změna hlásky jen částečná, v její jiný odstín, na př. *n* > *ɲ* v *tenký* proti *tence*, *tenoučký* (§ 73).

Zánik hlásky se pozoruje na př. v *selka* proti *sedlák* [*dlk* > *lk*], *tkalce* proti *tkadlec* [*dlc* > *lc*].

Vznik nové hlásky je patrný, srovnáme-li na př. tvary *sester*, *bidel...* s tvary *sestra*, *sestry...*, *bidlo*, *bidla...*; nebo vyslovujeme-li *sám* ' a *sám* vedle *sám* a *sám* (§ 48).

4. Podle svého vztahu k celé hláskové soustavě (§ 81) jsou hláskové změny soustavové (strukturální) a nesoustavové (nestrukturální).

Soustavové změny jsou ty, kterými se mění hlásková soustava jazyka, soustava fonémů, t. j. semantémů a morfémů (§ 81).

Na př. t. zv. přehláskou *a-e*, *Janě* > *Jene*, *šťastí* > *štěstí*..., vznikl významotvorný protiklad *a* || *e*, který slouží rozlišování dvou tvarů téhož slova nebo slov příbuzných. Podobně je významotvorný protiklad *k* || *c* (*ruka* — *ruce*) a *ch* || *š* (*moucha* — *mouše*), vzniklý změnou *k* v *c* a *ch* v *š*.

Podle podmínek, za kterých se soustavové změny vyskytují, rozlišují se změny stálé a polohové. **S t á l é** jsou ty, které se provádějí vždy, v jakémkoli postavení ve slově nebo vůbec v jazykovém projevu, v proudu řeči. Na př. každé *ó* se časem změnilo v *ů*, každé *ie* v *í*. Nebo české *v* byla původně souhláska retretná (obouretná, bilabiální), viz v § 34. Toto retretné *v* se změnilo v dnešní *v* retozubné vždy, nezávisle na postavení v proudu řeči.

P o l o h o v é jsou ty hláskové změny, které se dějí jen v jisté poloze ve slově nebo v proudu řeči. Na př. změna *a* v *e*, sr. *Jan*, *Jana*... || *Jene*; *šťastný* || *štěstí* (§ 10). Souhláska *k* přešla v *c* jen před některými samohláskami; sr. *ruka*, *ruky*, *rukou*... || *ruce*; *potok*, *potoka*, *potoku*... || *v potoce*, *v potocích*. Nebo za *d* se vyslovuje neznělé *t* rovněž jen za jistých podmínek; sr. *sudu*, *sudy*, *soudek*, *sudový* || *soutky*, *sut* ⇢ (před přestávkou). Změn závislých je víc než nezávislých.

O těchto fonetických změnách je řeč dále v kapitole III. (§ 10 a násled.).

Soustavové změny se označují za zákony se zřením k tomu, že se dějí za určitých podmínek na určitém jazykovém území a v jisté době. Výsledky hláskových zákonů se časem porušují, a to analogií, ze snahy po stejnosti nebo vlivem nových zákonů.

Z *tajný* vzniklo přehláskou *aj* — *ej* *tejný*, ale vlivem *tajiti* se ujalo *tajný*; bylo *čas* || *počasí*, vyrovnaním vzniklo *počasí*; atp.

Tam, kde vedou hláskové změny k protikladům s rozlišovacím významotvorným úkonem, drží se, opakují; viz v § 87.

5. Změny **nesoustavové** se nedotýkají hláskové soustavy jazyka, ani se nedějí za určitých stálých nebo polohových podmínek hlásek samých. Záležejí v tom, že se hláskový sklad slova změní z různých

příčin již v jazykovém povědomí a lze je proto zvát p s y c h o l o g i c k é. Na př. slovo *strava* změnila si lidová mluva ve *zdrava* vlivem pojetí, že souvisí se *zdraví*, *zdravý*. To je t. zv. l i d o v á (lichá, mylná) e t y m o l o g i e. Její další příklad je, říká-li se *prachstarý* místo *prastarý* následkem představy, že jde o něco tak starého, že je na tom prach. Nebo když *barvínek* povstalo z lat. *pervinca* vlivem slova *barva*.

Jiná psychologická změna je p ř i s o u v á n í nebo o d s o u v á n í hlásek vlivem jiných slov: *dvakráte*, *tříkráte*... vzniklo z *dvakrát* podle dvojic typu *výše* || *výš* (§ 18); *jedenáct*, *dvanáct*... je z *jedenácte*... podle *pět*, *šest*, *deset*...; *já* je z *jáz* podle *ty*, *vy*, *my*.

Dále je s p ř a h o v á n í (křížení, kontaminace): čes. lid. a hovor. *pejsek* vzniklo zkřížením podoby *pes* a *psejk* (z *psík*).

Některé psychologické změny nenastávají vlivem slov jiných, nýbrž jsou odrazem změny v hláskovém složení slova samého: *ratolest* vzniklo z *letorast* p ř e s m y k n u t í m; *nehet* z *nohet* s t e j n ě n í m samohlásek; *kudla* z lat. *cultellus* z á n i k e m jednoho ze dvou *l* ve dvou slabikách atpod.

Máme-li na mysli výchozí hláskový útvar a výsledný, na př. *strava* — *zdrava*, lze mluvit o změně souhláskové skupiny *st* v *zd*, ale tato změna není hláskovým zákonem ve smyslu vytčeném výše v odstavci 4., nemá obecnou platnost, nýbrž je s p j a t a s e s l o v e m *s t r a v a*. Jde tu vskutku o nové hláskové znění, o novou hláskovou podobu slova, a to jako odraz jeho nové představy, jeho nového základu v myšlení, jeho nového pojetí.

V tomto případě je to odraz přiřazení slova *strava* k slovům *zdraví*, *zdravý*, změna v pojetí věcného významu. Taková je i změna *prastarý* v *prachstarý*.

Změnou *dvakrát* v *dvakráte* vřadilo se toto číselné příslovce do kategorie nečíselných příslovci typu *výše* || *výš*. Změna *jedenácte* v *jedenáct* je výsledkem přiřazení k číslovkám *pět*... Podobně se ztrátou -z přiřadilo *jáz* k *ty*... Atpod.

II. HLÁSKY PO STRÁNCE VÝZNAMOVÉ

8. 1. Všecky hlásky nové spisovné češtiny tvoří s o u s t a v u, ve které zaujímá každá hláska jisté místo, má jistý úkon. Lze jej zjistit vzájemným srovnáváním hlásek, postižením jejich vzájemných vztahů v rozmanitých protikladech. Srovnáme-li slova *to* a *do*, vidíme, že protiklad *t* || *d* má schopnost rozlišovat dvě různá slova. Ze srovnání *ryba* a *rybu* vyplývá, že protiklad *a* || *u* vyjadřuje dva různé tvary téhož slova a jejich významy. Řekneme-li *had leze* a *hat se plazí*, pozorujeme, že protiklad *d* || *t* nemá ani ten ani onen úkon.

Podle svého úkonu v celé hláskové soustavě jsou hlásky jednak významotvorné, t. j. mají nějaký věcný (slovníkový) nebo mluvnický úkon, nebo jsou nevýznamotvorné, jestliže takový úkon nemají.

VÝZNAMOTVORNÉ HLÁSKY.

2. Významotvorné (fonologické, sociálně, společensky úkonné) hlásky mají dvojí úkon a podle toho mluvíme o jejich významotvornosti slovní a rozlišovací.

V 1. případě se nazývají s é m a n t é m y, v druhém m o r f é m y, souborně f o n é m y (fonémata).

Slovní významotvornost.

Ta záleží v tom, že někdy jsou jednotlivé hlásky samy nositelkami věcného nebo mluvnického významu; na př. *a*, *i* jako spojka nebo jako citoslovce, *e*, *é*, *ú* jako citoslovce, *o*, *u*, *k*, *s*, *v*, *z* jako předložky, *s*, *š* jako citoslovce. Tu jsou hlásky vzhledem k svému věcnému nebo mluvnickému významu s l o v a (§ 158), mají slovní význam, stejně jako různá skupení hlásek, *on*, *to*, *dům*...

Slovo je základní jednotka v ý z n a m o v á, hláska pak jednotka f o n e t i c k á. Se stanoviska významového je *a* slovo (spojka nebo citoslovce), se stanoviska fonetického hláska.

Rozlišovací významotvornost.

3. Tu mají nikoli hlásky jednotlivé, nýbrž hlásky tvořící j e n s o u č á s t slov nejméně s dvěma hláskami. Tu jednotlivé hlásky nemají

věcný nebo mluvnický význam samy o sobě, nýbrž teprve jako celek, na př. *on, ona, dům, když*. Nemálo stejně dlouhých slov se však liší jen jednou hláskou, samohláskou nebo souhláskou, na př. *proč - pryč, lem - len*. Význam těchto slov je vyjádřen spojením všech hlásek v celost, v jednotu, avšak samohlásky *o, y* a souhlásky *m, n* působí, že jsou hláskové útvary *p r o č* a *p r y č* nebo *l e m* a *l e n* dvě různé celosti významové, dvě slova s různým věcným významem. Samohlásky *o, y* a souhlásky *m, n* jsou nositelkami v ý z n a m o v é h o r o z d í l u mezi slovy *proč* a *pryč, lem* a *len*. Sr. ještě: *to - do, se - ne, kola - kýla, dám - dům, hůl - sůl, kosa - koza, síla - síra ...*

Podobně je tomu tam, kde se liší od sebe jen jednou hláskou slova nestejně dlouhá: *o - to, do, od, on; les - lesk, lest; kos - kost, kosa; to - sto; po - pod, pro; ne - mne, nes; lez - leze, oni - loni...*

Samohláskami *o* a *y* rozlišují se v případech typu *proč* a *pryč* rozmanité věcné, slovní významy. Jsou to tedy hlásky s významem *o b e c n ě r o z l i š o v a c í m, a t o s l o v n ě*.

4. V podstatě o rozlišovací význam jde též v tvarových řadách *ryb-a, ryb-y, ryb-u..., nes-u, nes-e, nes-ou...* Samohlásky *-a, -y, -u* jsou nositelkami významových rozdílů, kterým říkáme nominativ, genitiv, akusativ, samohlásky *-u, -e, -ou* pak nositelkami významů označovaných osoba, číslo, způsob a čas. Tyto hlásky nevyjadřují ony významy samy o sobě, nýbrž jen jako součástky slov *ryba..., nesu...,* mají tedy význam rozlišovací jako samohlásky *o* a *y* ve slovních dvojicích typu *proč - pryč*, ale jsou proti nim nositelkami významových rozdílů určitých; *-a* vyjadřuje jednotný nominativ ženský, *-u* akusativ sing. fem. atd. Jedna hláska nemá týž význam vždy: *-a* vyjadřuje v tvaru *lesa* gen. sing. mask., v *města* gen. sing. neutr. nebo nom., ak. plur. atpod. Ale v jistých řadách tvarových mají jednotlivé samohlásky význam určitý nebo významy určité. Jsou to tedy hlásky *u r č i t ě r o z l i š o v a c í*, a to *t v a r o v ě*, zvané v ustáleném názvosloví tvarové přípony. Významotvorný úkon hlásek je tu povahy *m l u v n í c k é*.

5. Jsou též *s l o v o t v o r n ě* rozlišovací hlásky, a to určitě; na př.: *ryb-a || ryb-í, kohout || kohout-í...*, kde je *-í* znakem přídavného jména

přivlastňovacího odvozeného od substantiva s koncovou samohláskou jinou nebo bez samohlásky. Jde o slovotvorné přípony s určitě rozlišovacím úkonem hlásek.

6. Určitě rozlišovací význam mají nejen hlásky jednotlivé, nýbrž také různá s k u p e n í h l á s e k. Tak ohýbací přípony, koncovky, sr. *ryb-ám, ryb-ách, ryb-ami...* proti *ryb-a, ryb-y...*, *nes-eš, nes-eme...* proti *nes-u*. Dále slovotvorné přípony, sr. *ryb-ka* || *ryb-a*; *pol-ní, měst-ský* proti *pol-e, měst-o* a pod.

7. Často mají některé hlásky o b e c n ě rozlišovací úkon tvaroslovný nebo slovotvorný. Na př. v těchto dvojicích:

Jan, Jana... || *Jene, Jeník; šťastný* || *šťěstí; dům* || *domu...; louka...* || *luk, luční; míra...* || *tou měrou* atpod.

Protikladem *a* || *e* se rozlišují různé tvary a slovotvorné útvary slova *Jan*. Vlastním významotvorným prostředkem jsou ve dvojici *Jan* || *Jene* pádové přípony, ve dvojici *Jan* || *Jeník* odvozovací přípony a protiklad *a* || *e* je jen významotvorným prostředkem p r ů v o d n ý m. To jasně vyplývá z toho, že se i samy podoby *Jane* a *Jeník* odlišují tvaroslovně a slovotvorně od *Jan*.

Sem náležejí též samohláskové protiklady jen kvantitativní:

had || *hádě, dar* || *dárek; síla* || *silný; léto* || *letní...*, *děšť* || *deště, mráz* || *mrazu, síla* || *silou...* viz v § 145.

Odvozeniny *hádě, dárek...* liší se od svých základních slov příponami *ě, -ek* a dlouhou kořenovou samohláskou. Průvodnost tohoto rozlišovacího prostředku je patrná z toho, že mají odvozeniny často touž kvantitu: *bor* || *borek, strom* || *stromek...*, *mlýn* || *mlýnek, ráz* || *rázek*. Totéž platí o protikladech v různých tvarech téhož slova: *háj* || *háje, kraj* || *kraje...*

Důležité jsou protiklady souhláskové:

bůh, boha... || *bozi, lok. bozích (h || z); noha...* || *noze; prvek, prvoka...* || *prvoci, prvocích (k || c); potok...* || *potoce; jinoch, jinocha...* || *jinoši, jinoších (ch || š); moucha...* || *mouše; — had, hada...* || *hadi «-di-»; bratr, bratra...* || *bratři, -ří, bratřích...*

bůh || *bůžek*, adjekt. *boží*, *božský*; *Čech* || *Češka*; *prorok* || *prorocký* (původně *proročský*); *rak* || *ráček*, *rači*; *kapr* || *kapřík*, *kapři*; *had* || *hádě*, *hadí* atpod.

Mění se tu v domácích slovech *h* v *z*, *ž*, *k* v *c*, *č*, *ch* v *š*, *d* v *ď*, *r* v *ř*..., a to v slabikách *o h ý b a c í c h a k m e n o v ý c h*. Slova cizí později přejatá mění se tu za stejných podmínek *g* v *z* nebo v *ž*, dále *k* v *c* nebo v *č*, *ch* v *š*, *r* v *ř*, *d* v *ď*, *t* v *ť*, *n* v *ň*, ale v slabikách *k o ř e n n ý c h* nikoli: *gigant*, *gesto* (*g* před *i*, *e*) || *filolozích*, *dialogích*, *filoložka* k *filolog*, *dialog*; *kilo*, *kino*, *keramika* (*k* před *i*, *e*) || *chemicích*, *chemička* k *chemik*; *chiméra*, *chemie* (*ch* před *i*, *e*) || *kališích*, *kalíšek*, *došek* ke *kalich*, *doch*; *risiko*, *rek* (*r* před *i*, *e*) || *tygři*, *tygří* (adj.), *tygřík* k *tygr*, vok. *tygře*; *divan* «*dy-*», *titul* «*ty-*», *nivelace* «*ny-*» (*d*, *t*, *n* před *i*) || *kamarádi* «*-di*», *advokáti* «*ti*», *gentleman* «*ňi*» ke *kamarád*, *advokát*, *gentleman*.

To je svědectví tomu, že je v slabikách kmenových a ohývacích střídání *h* s *z*, *ž*, *r* s *ř*... v ý z n a m o t v o r n é, že je *z* v nom. pl. *boží* vedle přípony *-i* znakem tohoto tvaru proti tvarům jiným; podobně *ž* v *bůžek*, *boží* proti *bůh* atd. Vlastním významotvorným prostředkem je tu tvaroslovná přípona *-i*, slovotvorná *-ek*, *-í*, kdežto protiklad *h* || *z* || *ž* je jen významotvorným prostředkem průvodným. Pro svou průvodnou významotvornost se tu mění souhlásky i v slovech cizích, v slabikách kořených však nikoli, poněvadž významotvorné nejsou. Cizí slova s *g* přiřklánějí se k domácím slovům se souhláskou vývojově příbuznou, s *h*, *filolog* — *filolozích*..., protože domácí slova v takovém hláskovém postavení *g* nemají. Viz ještě v § 162⁵, 189⁴.

Nemění se tyto souhlásky ani v odvozovacích příponách *c i z í c h*: *démonický* «*-nyc-*» || nom. pl. *démoni* «*-ňi*» (čes. tvaroslovná přípona *-i*); *elektrika*, *elektrický* || *elektřina* (čes. přípona *-ina*); *despotický* «*-tyc-*» || nom. pl. *despoti* «*-ťi*»; *nomádický* «*-dyc-*» || nom. pl. *nomádi* «*-di*»; *filologický* || lok. pl. *filolozích*... Domácí slova tyto přípony nemají, takže není vzor, podle kterého by se v cizích příponách souhlásky změnilly.

Jde tu o s t a r é hláskové změny, o kterých říkáme, že se provedly v té a v té době: změna *g* v *z*, *ž* v době předhistorické, *g* v *h* v 2. polovici století 12.

a ve století 13., *r* v *ř* v století 13. atd. Platí to plně jen pro takové postavení hlásek, kde nejsou významotvorné. V postavení významotvorném se hláskové změny opakují, udržují u slov cizích i domácích. Slovo *sborovna* je nové a přece má v dat., lok. sing. -*ně* jako ta slova, která byla v jazyce, když se začalo měnit *n* v *ň*. *Junák* a *vzduch* jsou rovněž slova nová, ale mění se v nich *k* v *c* (*junáci*), *ch* v *š* (*vzdušný*) jako v slovech starých. V jazykovém povědomí se tyto změny udržují proto, že jsou významotvorné.

8. Průvodná protikladnost se pro svou nikoli podstatnou úkonnost nezřídka *r* u *š* í, vyrovnává se. Na př.:

bratr || *bratře...*, ale *doktor* || *doktore*, *Jaromír* || *Jaromíre...*, viz v § 333₄;

platit || *placen*, ale *cítit* || *cítěn...*; *myslit* || *myšlen*, ale *kreslit* || *kreslen...*, viz v § 404₁;

brána, *brány...* || *branou*, *bran...*, > *bránou...*, viz v § 144₂, 145₃;

beru, *berou* || *běřeš*, *běře...* > *beru* || *bereš* (zrušeny protiklady dva: *r* || *ř* a *e* || *é*);

mudřec || *mudrce* > *mudrc* || *mudrce*; *kobeřec* || *koberce* > *koberec* || *koberce...*, viz v § 20;

říditi || *ředitel...*, ale *dohlížeti* || *dohlížitel...*; *hádati* || *hadač*, ale *hlídati* || *hlídač...* (§ 145₃).

9. Za jistých podmínek se pozorují další významotvorné úkony hlásek, a to *c i t o v ý*; na př.: *bába* || *baba* (hanl.); *v i d o v ý*, na př.: *nasypati* || *nasýpati*, a *v ě t n ě o b s a h o v ý*, na př.: *byl tam* || *byl tam?* Viz v § 9.

První úkon se týká významu věcného, druhý a třetí je povahy mluvnické.

V ý z n a m o t v o r n á s c h o p n o s t h l á s e k.

Samohlásky.

9. 1. S l o v n í významotvornost samohlásek je omezená v tom smyslu, že je případů, kdy má samohláska sama o sobě věcný nebo mluvnický význam, kdy je sama slovem, vůbec málo; sr. v § 8₂ spojky a citoslovce *a*, *i* (*á*, *í*), citoslovce *e*, *é*, *ú* apod.

2. Ve smyslu s l o v n ě r o z l i š o v a c í m jsou významotvorné všechny samohlásky, a to jednoduché i dvojhlásky; sr. na př. tyto

dvojice: *proč* — *prýč*, *lest* — *list*, *oči* — *uši*, *moč* — *meč*, spojky *i* — *a*, předložky *u* — *o* . . . , *mouka* — *muka*, *loutka* — *lýtka*, *vejce* — *více*, *duj* — *dej*, *kraj* — *kroj*, *ráj* — *roj*, *myj* — *má*, *vij* — *vi*... Jde tu o rozmanité významotvorné dvojice, protiklady hlásek *o* || *y*, *o* || *u*, *e* || *i* atd.

Dvojice *i* || *y*, *í* || *ý* v mluveném jazyce významotvorná není, protože se vyslovuje *i*, *í* jako *y*, *ý* (§ 15), je však významotvorná v jazyce psaném, má nemalou důležitost při čtení, pro snadnější porozumění psanému jazyku. Viz v § 155.

3. Významotvorné bývají také tytéž samohlásky rozlišené jen délkou, tedy dvojice, protiklady *a* || *á*, *e* || *é*, *i* || *í* atd. Mají úkon dílem slovně rozlišovací, na př. *dal* — *dál*, *spala* — *spála*..., *baba* — *bába*, *bože* — *bóže* . . . , dílem rozlišovací mluvnický, na př. *psi* — *psí*, *šetři* — *šetří*, *pilny* — *pilný*; *sláma* — *slamka*, *léto* — *let*, *chválit* — *chval* atp. Viz v kapitole o kvantitě (§ 145).

O významotvornosti dvojic *e* (*ě*) || *í*, *o* || *ů* a *u* || *ou*, vzniklých z původních dvojic *e* || *é*, *ě* || *ie*, *o* || *ó* a *u* || *ú*, viz tamtéž.

4. Významotvorná je dále i přízvuková dvojitost téže samohlásky, a to jednak intonační, na př. *co* || (v údivu) *co?*, viz v § 134; jednak výdechová, na př.: *je* to pěkné || *je* to pěkné (s důrazem), viz v § 133.

Souhlásky.

5. Významotvornost souhlásek je závislá na jejich fonetické povaze.

Slovní i rozlišovací úkon mají všechny souhlásky, které se od sebe liší nejméně po dvou článkových stránkách. Vyskytují se tu proto nejrozmanitější protiklady, jako nosové, znělé, závěrové *m* || ústní, neznělé, úžinové *s*, na př. *lem* — *les*, *nám* — *sám*; *ň* || *l*, na př. *kůň* — *kůl*; *n* || *t*, na př. *len* — *let*; *k* || *l*, na př. *kov* — *lov*... Též souhlásky velmi příbuzné, rozdílné jen jednou stránkou článkovací. Sem hledí dvojice *m* || *n*, na př. *lem* — *len*, *sem* — *sen*, dvojice souhlásek nosových a závěrových, odlišných jen místem artikulace.

Vlastním významotvorným činitelem je zde tedy místo artikulační.

Dále je významotvorným činitelem znělost (neznělost), a to ve dvojicích s $d || t$, $z || s$...: *den — ten*, *do — to*, *ledu — letu*, *medu — metu*, *dřítí — třítí...*, *mládí — mlátí...*, *koza — kosa*, *lezu — lesu...*, *žítí — šítí...*, *bíti — píti...*

Jde tu o znělostní protiklady stálé, nezávislé, vyskytující se vždy, nezávisle na poloze slova v jazykovém projevu.

Tam, kde nastává spodoba znělosti (§ 57), nejsou protiklady typu $d || t$ u různých slov významotvorné v jazyce mluveném, protože se v něm nevyslovují; na př.: to je *led* — to je *let*, mnoho *let*; podob. *hod* — *hot* (citoslovce), *pod* — *pot*, *rod* — *rot* (2. p. mn. od *rota*), *chod* — *choť...*, *lez* — *les*, *koz* — *kos*, na *břížku* — *bříšku...* Jsou však významotvorné v jazyce psaném, ulehčují porozumění projevu při čtení (§ 145).

V témž slově tyto znělostní protiklady nejsou vůbec významotvorné: *had leze || hat leze*; viz dále ve 12.

Konečně je významotvorný u téže souhlásky i protiklad tvrdosti a měkkości, $d || t$, $t || t$, $n || ň$, $r || ř$. Na př.: *hod* — *hodť*, *hrad* — *hradť*, *mladý* — *mladí...*, *prst* — *prstť*, *trest* — *trestť*, *prostý* — *proští...*, *hon* — *hoň*, *hodný* — *hodní...*, *bor* — *boř*, *tvor* — *tvoř*, *rez* — *řez*, *dobry* — *dobří...*; *tlustý* — *tlustoch*, *zlatý* — *zlaták...*, viz v § 162⁵.

NEVÝZNAMOTVORNÉ HLÁSKY.

7. Nevýznamotvorné jsou ty hlásky, které vznikají jen jako fonetické obměny hlásek významotvorných za jistých podmínek, tedy hlásky polohové. Jejich úkon záleží v usnadnění výslovnosti, vyplývá z mechaniky mluvidel.

Je to n (zadopatrové n) a γ (znělé ch), o kterých viz v § 73 a 46.

Ať vyslovíme *abyy byl* nebo *abych byl*, nemění se tím význam tvaru *abych*, nevznikají tím dvě slova s různým věcným významem,

ani se tím nerozlišují nějaké významové rozdíly mluvnické. Vyslovujeme *tenký*, ale i kdybychom vyslovili *tenký*, nezměnil by se význam tohoto adjektiva.

8. Také *g* je v domácím výrazivu souhláska polohová, na př. *gdo* < *kdo* (§ 57), neboť starší *g* se časem změnilo v *h* (§ 47). Proto se v slovech přejatých po této změně střídá někdy bez významového rozdílu *g* s *k*, *gamaše* — *kamaše*..., viz § 45. Nehledíc k čistě mluvnické, teoretické dvojici *k* || *g*, vzniklé prostou výslovností dvou hlásek, může být *g* významotvorné jen se zřením k slovům cizím a přejatým, a to v protikladu s *k*; sr. *Gall* — *kal*, *gáže* — *káže*, *grál* — *král*, *grog* (ve výslov. *grok*) — *krok*. Tu sice jde o míšení hláskové soustavy dvou různých jazyků, ale přejímání cizích slov je důležitou složkou jazykového dění, je třeba k němu přihlížet a proto je nutno uznat dvojici *g* || *k* za významotvornou.

9. Splynuliny *dz* a *dž* v soustavě domácích výrazových prostředků významotvorné nejsou, protože to jsou valnou většinou hlásky polohové; sr. v § 43. Je sice dvojice *dzinkati* — *cinkati*, ale se stejným věcným významem.

10. Ráz (') vzniká vedle vlastního hláskového skladu slova, na př. *'ano*, *na'uka*... (viz § 48), je závislý na postavení slova v proudu řeči a na hláskovém složení slova, takže je to zřetelně hláska polohová. Ať vyslovíme *na'uka* nebo *nauka*, nemění se tím věcný význam, nevzniknou dvě slova s různým významem.

Do jisté míry však ráz přece jen úlohu významotvornou má, a to stilistickou. Důsledné nebo převážné vyslovování rázu dává jazykovému projevu ráz knižnosti a naopak důsledné nevyslovování rázu lidovosti. Dále se dvojice *ne'* | *ne* liší tak, že je *ne'* důraznější, citovější než *ne*. Viz v § 79.

11. Souhláska *f* se vyskytovala v nejstarších dobách jen v slovech citoslovečných, v kterých se drží do dneška, *fi*, *fuj*... (§ 34). Pak se vyvinula spodobou znělosti z *v*, na př. *krafka* — *kráva* (§ 59), tedy jako souhláska polohová. Mimo slova necitoslovečná je mimo spodobu pouze u sloves *doufati* a *zoufati*.

I zde povstala vlastně spodobou z *pv*, neboť základní sloveso *ufati* je ze staršího *upvati*, *upřvati*, souvisícího s *pevný* (< *přvňný*).

Přesto však je *f* dosti často významotvorné, a to v protikladu s *v*, t. j. tvoří s ním protiklad stálý, nikoli polohový, jako v (*má*) *krav málo* || *kraf málo* (§ 60).

Tento stálý, významotvorný protiklad se vyskytuje předně v slovech domácích: *f* (citoslovce) — *v* (předložka); *fr* — *vr*, *frčet* — *vrčet*, *frkat* — *vrkat*; *zoufat* — *zouvat*; *nadoufá se* — *nadouvá se*. Jde tu slovně o rozlišovací úkon.

Týž úkon má v jazyce psaném protiklad *f* || *v* u dvojice *baf* (citoslovce) — *bav* (rozk. způs.).

Ve dvojici *fousy* || *vousy* jde o rozdíl slohový: *fousy* je znění lidové, hovorové a tím citově zabarvené, *vousy* pak znění čistě spisovné, citově bezbarvé. Jde tu tedy o dvojici nikoli v rámci jazyka spisovného, nýbrž vzniklou spojením dvojí normy, ale dosti častým.

Dále je protiklad *f* || *v* významotvorný u slov domácích a cizích zdomácnělých, nebo jen u těchto: *frak* — *vrak*, *Fanča* — *Vanča* (příjm.), *faleš* — *Valeš* (příjm.), *fáček* — *váček*, *feš* (hovor.) — *veš*, *Fana* (domácký tvar) — *vana*.

12. Z n ě l o s t n í protiklad u souhlásky *ř* (§ 63) je veskrze nevýznamotvorný, protože je vždy polohový.

Nejsou žádné dvojice slov nebo tvarů, které by se odlišovaly jen znělostí a neznělostí *ř*.

Ostatní znělostní protiklady, *d* || *t*, *z* || *s*, *b* || *p*..., jsou veskrze významotvorné, jsou-li s t á l é: *do* — *to*, *ze* — *se* (zájm.), *bod* — *pod*, *žít* — *šít*..., viz výše v 5. a 11.

Vyskytují-li se u téhož slova, jsou p o l o h o v é, závislé na postavení slova v projevu a skoro veskrze nevýznamotvorné. Na př.: *od* domu || *ot* tebe (ve výslovnosti); *pod* dubem || *pot* pokrývkou; *k* tobě || *g* domu; *až* do || *aš* tam; *dub* v lese || *dup* se třese..., viz v § 57;

bezútěšný || *bes'útěšný*; *pod akátem* || *pot'akátem*..., viz v § 54—56; *lov* na ryby || *lof* na ryby..., viz v § 60.

V omezené míře mohou býti tyto protiklady významotvorné tam, kde výslovnost v týchž případech kolísá; viz výše *bezútěšný* || *bes'-útěšný...*, *lov* na ryby || *lof...* Důsledná nebo velmi častá výslovnost jedna mohla by dodat projevu jistého individuálně *s l o h o v é h o* rázu.

III. SOUSTAVA HLÁSEK

A. Jednotlivé hlásky

1. SAMOHLÁSKY.

a, á

10. Samohláska *a* se čláňuje tak, že se jazyk z klidové polohy pošine malinko nazad směrem k měkkému patru. Ústa jsou při *a* otevřena více než při všech ostatních samohláskách. Hlasivky se chvějí a nosní dutina je zavřena.

a, á || *e, ě, i, í*, t. j. v tvarech téhož slova nebo v slovech etymologicky příbuzných je na témž místě jednou *a*, po druhé *e...*, a to v rozmanitém seskupení. Střídá se

a s *e*: *přadu* — *předu*, *zabe* — *zebe*; *Jan* — *Jene* || *Jane*, *Jeník*; *kuřata* — *kuře*, *kuřecí*; *počal*, *počav*, *počat* — *početí*; *úřad* — *úřední*, *úředník*; *šťastný* — *šťestí...*;

a s *ě*: *holoubata* — *holoubě*; *ťal*, *ťav* — *těti*; *patnáct* — *pět*; *svatý*, *svatyně* — *světější*, *světice*, *světiti...*;

nebo *á* s *í*: *řád* — *řiditi*; *játra* — *jitrnice*; *přátelé* — *přítel*, *přízeň*;

á s *e*: *držák* — *držeti*; *ležák* — *ležeti*;

á s *ě*: *památka* — *pamětník*; *pátý* — *pět*;

a s *í*: *žal*, *žatva* — *žíti* (*žnu*); *počal*, *počav*, *počat* — *počíti*; *vzal*, *vzat* — *vzíti*; *ťal* — *títi* atpod;

á s *i*: *d'ábel* — *diblík*.

Jde veskrze o střídání po souhláskách dnes nebo původně *m ě k-*
k ý c h (§ 6s).

Na rozdíl v d é l c e samohlásek zde nezáleží; bude o tom výklad zvláštní v § 143—145. Jde tu jen o jakost samohlásek, zda je někde *a*, *á* či *e*, *é* atd.

Přehláska *a-e*.

Střídání *a*, *á* s *e*... není od původu, bývalo tu veskrze *a*, *á*, na př. *Jan* — *Jane*, *úřad* — *úřední*, *kuřa* — *kuřate*..., jako je dosud pravidlem po souhláskách tvrdých: *dáti* — *dám* — *dal* — *dar*, *tráva* — *travina* — *travička* — *travnatý*... Po měkkých souhláskách se změnilo neboli přehlásovalo *a* v *e* nebo v *ě*. Tato přehláska se provedla zhruba ve století 12. na konci slov, *mlád'a* — *mládě*, a uvnitř slov před souhláskou původně měkkou, na př. *držati* > *držeti*, *pečat(ь)* > *pečet'*.

V slabikách dlouhých za *á* vzniklo *é* nebo *ie*, které pak přešlo v *i* (§ 17, 28), nebo se ještě zkrátilo (*řiediti* > *řiditi* > *řid*), *ě* pak se často změnilo v *e* (§ 28). Před souhláskami tvrdými přehláska nenastala: *držák*, *ležák*, *úřad*...

Přehláska se provedla též v jiných případech než ve shora uvedených. Byl nom. sing. *duša*, *slepica*... jako *ryba*; *naša*, *tvoja*... jako *ta*, *ona*; gen. sing. *muža*, *noža*... jako *hada*; gen. sing., nom., ak. plur. *pola*, *mořa*... jako *města*; bylo *dárca*, *rádca*..., *čáša*, *jahňa*, *obyčaj*, *snášaj*..., *ležati*, *křičati*, *slyšati*..., *krájati*, *sázati*, *snášati*, *máčati*... a z toho se vyvinulo *dárce*, *rádce*..., *čieš* — *číše*, *jehně*, *duše*, *muže*, *pole*, *obyčej*, *ležeti*...

V tvarech téhož slova nebo v slovech příbuzných byly zhusta hlásky obojí podle povahy následující souhlásky a tato dvojitést se ze snahy po stejném znění nezřídka, většinou až časem, vyrovnala tím, že buď pronikla přehláska přes původní míru, nebo se zrušila:

držeti, *drželi* || *držal(ь)*, *držala*, *držalo* > *držel*...; *čas(ь)* || *počesi* > *počasí*; *úřad* || *v úředě* > *v úradě*; *přadu*, 3. plur. *přadí* || *předeš*, *přede*... > *přadu*, *přadeš* || *předu*, *předeš*; *matu* || *měteš* > *mateš*; *jasný* || *jesně* > *jasně* atpod. Bylo *Máře*, *Máně*, *Máše*, *Stáně*..., ale podle *Háta*, *Bárta*... vzniklo *Mára*, *Mána*...

Přehlásce podlehl jak *a* pračeské nebo později vzniklé (*duša*, *slyšati*, *muža*, *pola*...), tak *a* z *ä* a to ještě ze staršího *ę* (*pět* z *pętь*, *předeš* z *prę...*).

11. á || **oje, oj, aj**: nom. sg. *má* — *moje*; *státi*, *báti se* — *stojím*, *bojím se*; *dělám*, *děláš*... — *dělají*.

Stahování.

Toto střídání je následek pračeského předhistorického vývoje, zvaného stahování. Bylo *moja*, pak přehláskou *moje*, to se zachovalo, ale vedle toho se *oja* stáhlo v *á*, vzniklo *má*. Bylo *stojati*, *bojati*, stažením vzniklo *státi*, *báti*. Bylo *dělaješ*, *dělaje*..., *aje* se stáhlo v *á*, *děláš*, *dělá*.

a || **e**, t. j. v příbuzných slovech bývá jednou *a*, po druhé *e*:
saditi (= učiniti, aby někdo seděl) — *seděti*, *sednouti*.

Střídání (stupňování) samohlásek.

Jde o jiný jev než v § 10, neboť *a* je zde po souhlásce původně *t v r d é*. Toto střídání (stupňování) samohlásek je původu *p r a j a z y k o v é h o*. Viz jiné případy, jako *e* || *o* (*nesu* — *nosím*), *i* || *oj* (*bíti* — *boj*)..., v § 12, 14, 15, 19, 203, 249. Různé samohlásky se střídají nejčastěji v slovech příbuzných, viz výše, řidčeji v tvarech téhož slova, na př. *bráti* < *bǫrǫti* — *beru*; *čísti* — *čtu* < *čbtǫ*.

Příčiny střídání samohlásek nejsou známy. Po stránce úkonné se někdy pozoruje jistá pravidelnost. Tak dějová jména odvozená ze slovesných kořenů mívají *o* proti *e* nebo jiné hlásce sloves: *roz-bor*... || *beru*, *bráti* < *bǫr-*; *ná-dor* || *deru*, *dráti* < *dǫr-*; *ú-nos* || *nésti*; *vůz z vóz* || *véztí*; *prů-vod* || *vedu*... Nebo iterativa *honiti*, *nositi*, *voditi*, *voziti* mají *o* proti *e* sloves trvacích *ženu*, *nesu*, *vedu*, *vezu*.

a || **o** || **e** || **ǫ**, na př.: *házeti* || *hoditi*; *při-náseti* || *nositi* || *nésti*..., viz v § 12 pod *o* || *e* (*é*) || *a* (*á*) || *i* || **ǫ**.

aj || **ej** (*vajec* — *vejce*...), viz v § 29.

o, ó

12. Při čláňkování *o* se jazyk z klidové polohy pošine dozadu směrem k měkkému patru, a to dále než při *a*, ale méně než při *u*. Hřbet jazyka se vypne k patru výše než při *a*, ale níže než při *u*. Rty tvoří zaokrouhlenou šterbinu.

o || **ů**, t. j. v krátkých slabikách je *o*, v dlouhých *ů*: *boha*... — *bůh*; *dolu*, *dolů* — *důl*; *domu*, *doma* — *dům*; *dvoru* — *dvůr*; *kolu* — *kůl*; *koně* — *kůň*; *nože* — *nůž*; *vozu* — *vůz*...; *hole* — *hůl*; *koží* — *kůže*; *solí* — *sůl*; *stojím*... — *stůj*; *choditi* — *chůze*; *nositi* — *nůše*; *most* — *můstek*; *roh* — *růžek*; *lože* — *lůžko*; *slovo* — *slůvko*; *kost* — *kůstka*; *bratrova*, *bratrovo*... — *bratrův*; *mohu*, *mohou*... — *můžeš*; *rostu* — *růst*...

Změna *ó-uó-ů*.

Jako je *chléb* — *chleba*, *nésti* — *nesu*, *dáti* — *dal*, *mráz* — *mrazu*, *síla* — *sil*, *bíti* — *biji*..., t. j. jako je v těchto případech táž samohláska dlouhá i krátká, bývalo též *bóh* — *boha*, *sól* — *solí*, *slóvko* — *slovo*, *róst* — *rostu*..., avšak *ó* se změnilo nejprve v *uó* a pak v *ů*. Tato změna se začala v století 14. a dokonala v 16.

Tak si vysvětlíme, že v domácích slovech necitoslovečných není dnes pravidlem *ó*; jen v slovech citově zbarvených se někdy vyslovuje *ó*, na př. *bóže*, ale ve spisovném pravopise píšeme i tu *bože*. Dosti časté je *ó* v nově přejatých slovech cizích, jako *chór*, *lóže*, *pól*, *tón*.

Citoslovce mívají *ó*, nikoli *ů*, na př. *ój*, *hój* (|| *oj*, *hoj*). I jindy pozorujeme, že se citoslovce nepodrobují hláskovému vývoji; viz v § 13 při *u* || *ou*.

o || *ou*: *běloch* — *běloušek*, *černoch* — *černoušek*, *staroch* — *staroušek*, *tlust'och* — *tlust'oušek*...

Proti *o* je jindy v dlouhých slabikách *ů* (viz výše) a *ou* se vyskytuje vedle krátkého *u* (viz § 13). Jde tu o s p ř a h o v á n í dvou zdobných typů.

Vedle zpodstatnělých adjektiv na *-och* jsou hláskoslovně pravidelné zdobněliny na *-úšek*, na př. *lenoch-lenúšek*. Kromě substantiv na *-och* jsou též substantiva na *-ouš* (< *-úš*), *bělouš* (k *bílý*), *hnědouš*, *starouš*... Některá se vyskytují zpravidla v podobě zdobnělé, *černoušek*, *tlustoušek*..., a proto se v jazykovém povědomí spojují se jmény nezdobnělými na *-och*, *černoch*, *tlustoch*... Podle nich se zdá, že i na př. *běloušek* patří k *běloch*, ač náleží k *bělouš*, které je běžné.

Strídá se *o* s *ou* také v těchto dvojicích: *bořiti* || *bourati*; *rosa*, *rositi* || *zarousati se*. Tak je tomu podle dnešního pojetí, nikoli od původu.

Bourati nepatří prvotně k *bořiti*, nýbrž k *bouře*, *bouřiti*. A *rousati* nesouvisí s *rosa*, *rositi*, nýbrž s *rous* (*rousny*, *rousnač*).

-o || *-ǫ*, t. j. na konci slov bývá i nebývá *o*:

jako || *jak*; (hovor.) *chodit semo tam* || *chodit sem tam* apod.; *co*, *ně-co* || *ni-c*.

Jde tu o o d s u t í původního *-o*, které nemá žádný zvláštní úkon; viz v § 18 o *-e* || *-ǫ*.

Dvojice *jako* || *jak* je jen ve významu srovnávacím: červený *jako* růže || *jak* růže... V platnosti doplňkové se drží veskrze *jako*: proslul *jako* básník; obracím se k tobě *jako* k příteli..., viz v § 510.

o || *e* (*é*) || *a* (*á*) || *í* || *ǫ*, t. j. v kořeni příbuzných slov nebo tvarů téhož slova bývá *o*, *e*, *a*, *í* nebo není žádná samohláska. Příčinou toho je střídání samohlásek a změna dlouhého *o*.

Střídání (stupňování) samohlásek.

Viz o něm v § 11. Zpravidla se nevyskytuje u slov ze stejného základu ona celá řada, nýbrž její různé obměny, a to:

o || *e* || *í* || *ǫ*: *roz-bor*... — *beru* — *s-bíрати*... — *bráti* [*bor-* || *ber-* || *bír-* || *br-*]; *ná-dor* — *deru* — *o-díрати*... — *dráti*;

o || *e* || *a* || *ǫ*: *honiti* — *ženu* — *od-háněti*... — *hnáti*;

o || *í* || *ǫ*: *hrom* — *hřímati* — *hřmíti*; *mor*, *mořiti* — *u-míрати*... — *mru*; *zá-por* — *za-píрати* — *za-pru*; *o-pona* — *na-pínati* — *pnu*;

o || *e* || *a*: *nositi* — *nésti* — *při-náseti*...; *topiti* — *teplý* — *vy-tápěti*...; *voditi*, *prů-vod*... — *vésti* (<*věditi*) — *při-váděti*, *pro-vázeti*...; *voziti* — *vezu* — *při-vážeti*...;

o || *e* || *a* || *í*: *tok* — *téci* (< *ték-ti*) — *o-táčeti* (< *-tōk-*) — *u-tíkati*;

o || *e*: *plot* (= něco upleteného) — *pletu*;

o || *a*: *hoditi* — *házeti*; *choditi* — *od-cházeti*; *zvoniti* — *vy-zváněti*...

V dnešních podobách bez samohlásky býval *p ů v o d n ě j e r*: *bráti* < *bǫrati*, *mru* < *mǫrǫ*, *hnáti* < *gǫnāti*..., viz § 20.

Dnešní *í* je v uvedených případech dvojího původu. Jednak z *e* staršího *ie*; na př. *u-míрати* z *u-mierati*; *-bíрати* z *-bierati*..., (§ 28).

Jednak je *p ů v o d n í*: *hřímati* z *grímati* (a to dloužením z *grǫmati*).

Změna *ō* v *a*, *d*.

Tou vzniklo v hořejších případech *a*, *á* z dlouhého *o* v dobách předhistorických: *god-iti* (hoditi) || *gōd-jati* (házeti); *nos-iti* || *při-náš-eti*... V dobách historických se měnilo dlouhé *o* v *ů*; viz výše.

Označujeme proto dlouhé *o* předhistorické *ō*, historické pak *ó*.

u, ú, ů

13. Při č l á n k o v á n í *u* se jazyk pošine z klidové polohy dozadu k měkkému patru, dále než při *o*, a hřbet se vypíná k patru výše než při *o*. Rty tvoří zaokrouhlenou štěrbinu a sešpulí se, t. j. vypnou se dopředu. Hlasivky se chvějí a nosní dutina je zavřena.

Psané *ú* zní ve výslovnosti stejně jako *ů*, obojí je dlouhé *u* a liší se jen původem; *ů* vzniklo z *ó*, kdežto *ú* je zdloužené *u* původní, domácí i cizí.

ů || *o*: *bůh* — *boha*, *můžeš* — *mohu...*, viz v § 12 *o* || *ů*.

u || *e* || *ǔ*, t. j. vedle *u* bývá *e* nebo není žádná samohláska; je to *u* předložky *ku* || *ke* || *k*.

Podoba *ku* se vyskytuje jen před retnicemi v slabikách původně nejerových, a to jen v ustálených případech: *k pomoci* || *ku pomoci*; *k Praze* || *ku Praze*; *k prospěchu* || *ku prospěchu*; *ku podivu*, *kupodivu* (příslovce) || *k podivu nás všech...* (nepřísllovečně), *k podivnému...*; *kupředu* (příslovce) || *k přednímu*, *k předkovi*, *k předkům*. Neříkáme však spisovně *ku psaní*, *ku psovi*, *ku mně...*, protože tu měla slova v kořeni *jer* (*ps-*, *mr-*), a je tedy náležité *ke mně*, *ke psaní* || *k psaní*, *ke psovi* || *k psovi*; viz v § 24. Ani není správné *ku konci*, *ku zlému*, *ku továrně...*, protože se podstatná jména nezačínají retnicemi.

u || *ǔ*: *sedum*, *osum* (ve výslovnosti) || *sedmi*, *osmi*, viz v § 76.

u || *ou*, t. j. po t v r d ý c h souhláskách je proti *u* v slabikách dlouhých *ou*:

dub — *doubek*, *kus* — *kousek*, *prut* — *proutek*, *sud* — *soudek*, *zub* — *zoubek...*; *holub* — *holoubek*, *peruť* — *peroutka*, *pastucha* — *pastouška*; *tlustý* — *tlošťka*; *mohutný* — *mohoucí*, *slovutný* — *slovoucí*, *tekutý* — *tekoucí*; *beru* — *berou...*; *ryba* — *rybou...*

Změna *ú* — *au* — *ou*.

Bývalo zde prvotně *u* || *ú*: *dub* || *dúbek*, *tekutý* || *tekúcí*, *beru* || *berú...* (sr. *dar* || *dárek*, *piji* || *pijí*, *letní* || *léto...*). Ale *ú* se časem změnilo uvnitř slova a na konci v *au*, později v *ou*. Tato změna se začala v století 14. a dokonala v 16. I po 16. století se však psalo *au* až do r. 1849, po něm pak je psali dále Palacký a Tomek.

Na začátku slov se v starším jazyce vyskytovalo hojně též *au, ou*, ale v nové spisovné češtině se ustálilo *ú, úbočí, účel, úkol, úmysl, úmluva, úroda, ústa, ústava, úterý, útočiti, útok...* Lidová mluva tu má veskrze *ou; ouroda...*; z ní přešlo do spisovné slovo *ouško* (zdrobnělina k *ucho*).

Některá příjmení se píší po staru s vnitřním *-au-*, na př. *Daubek, Kaunic, Kautský, Kaucký*, a obvykle se i vlivem písma s *-au-* vyslovují. Dále zachovala příjmení začátkové *ou-* psané *au-*, na př. *Autrata, Auředníček*, a někdy se v nich *au* i vyslovuje.

Citoslovce *bú, hú, mú...* vymkla se vývoji *ú — au — ou*. Neprovedení hláskových změn se pozoruje u citoslovců také jindy, na př. *ój, hój*, nikoli *új, húj* (§ 12), *aj*, nikoli *ej* (§ 29). Dále se v nich vyskytuje *au*, nikoli *ou*: *au* (citoslovce bolesti), *mňau*. Sloveso *mňoukati*, odvozené z druhého citoslovce, má již *-ou-*.

Následkem změny *ú* v *ou* má dnešní spisovná čeština středové *ú* většinou jen u domácích slov složených, jejichž druhé slovo se začíná s *ú-*, *bez-účelný, ne-úroda, za-útočiti...* Dále v slově *ocún* — viz níže — a v citoslovcích *bú, mú, hú*. Jinak se vyskytuje *ú* v hojných slovech cizích, ale psaných zpravidla s *u*, *kura, tura, architektura, literatura, makulatura...*

u || i, ou || í, t. j. v krátkých slabikách je po *t v r d ý c h* souhláskách *u*, po *m ě k k ý c h* dnešních nebo bývalých *i*, v dlouhých slabikách pak obdobně *ou* proti *í*:

rybu... — *duši*; *tu, onu* — *naši, ji*; dat. sing. *dubu, hadu, městu...* — *noži, muži, moři*; *beru, nesu...* — *píši, bijí*; instr. *ženou, tou...* — *naší, jí*; 3. plur. *berou, nesou...* — *píší, bijí*.

Přehláska *u — i*.

Prvotně zde bylo v obojích případech *u* a *ú*: *rybu — dušu*, sr. původně stejný nom. *ryba — duša* (§ 10); *rybú — dušú*, sr. výše, že *ou* (*rybou*) povstalo z *ú* (*rybú*). Po tvrdých souhláskách se *u* zachovalo, *ú* přešlo v *au* a to v *ou*, po měkkých souhláskách se pak *u* i *ú* změnilo neboli přehlasovalo v *i, í*: *dušu > duši, dušú > duší*. Tato přehláska se provedla v 1. polovici století 14. Proto máme v dneš-

ním jazyce po souhláskách původně nebo ještě dnes měkkých zpravidla *i, í*; sr. mimo případy výše uvedené ještě *cit, cítiti, cizí, čich, jih, ješitný, kožich, nitro, plíce...*, dat. sg. *znamení*, ak. instr. sg. *pěší...*, ze staršího *cut, cuzí, kožuch, ňutro...*, *znameňú, pěšú...*

Zachovalo se *u, ú* nebo se nově zavedlo místo *i, í* v slovech cito-slovečných, *cumel, cupati, cuchati, cuckati, čuchy čuch, čubrněti, čuměti, čury mury, šum, šuměti, šuškat, šustěti...*; v domácích slovech *cudný, všudy, ocún*; v slovech cizích, *jurista, župa, župan, žumpa, žurnál, žudr(o), šuple (lid.), šutr (t.)...*; v slovesné příponě *-uj-*, *pracuji, pracuješ, bojuji, oprašuji...*; v ak. *Máru, Mášu...* ode jmen s nepůvodním *-a* v nom. sing. (§ 10). Někdy se *ú* změnilo v *ou* jako po souhláskách tvrdých: *couvati, coufati, čouhati*; instr. sg. *Mášou, Márou...*

u- || v-, na př. *uprostřed || vprostřed*, viz v § 34.

i, í

14. Samohláska *i* se článek u je tak, že se začátek hřbetu jazyka zvedne k tvrdému patru, a to výše než při *e*; celá špička jazyka visí volně dolů a opírá se konečkem o dolní řezáky nebo o jejich dásně; hlasivky se chvějí a dutina nosní je zavřena. Při článkování *i* po *d, t, ň* zvedá se hřbet o malinko výše než při *i* po souhláskách ostatních nebo při *i*, které tvoří slabiku samo (*i, inu...*), a *í* je vyšší než *i*. Tyto rozdíly však jsou nepatrné a tedy nepodstatné.

í || i, t. j. střídá se *í* v dlouhých slabikách s *i* v slabikách krátkých: *píle — pilný, síla — silný...*; *síla — silou, sil...*; *chvíle — chvíl, míle — mil, plíce — plíc*; *cítiti — ciť, síliti — posil, slíbiti — slib...*; *bíti — bijí, píti — piji* atpod.

Jindy nalézáme střídání:

í || e, ě, na př.: *hřích — hřešiti; límec — lem, lemovati; mlíti — mlet; říci — řekl; říčka, říční — řeka; pícka — pec; víska — ves; zajíc — zaječí; lupínek — lupen; vajíčka — vajec*;

díl — děliti; dítě — dětský; utíkati — útěk;

bílý — bělejší, běl (substant.); pobíhati — běh; mira — měřiti; víra — věřiti; vím — vědí; rozumím — rozumějí; kvítek — květ; více — větší atpod. Hojnější příklady viz v § 17 a 28.

Různý původ samohlásky *í*.

Různost typů *bíti* — *bil* a *řici* — *řekl*, *miti* — *měl* má příčinu v n e s t e j n é m p ů v o d u samohlásky *í*. V případech *bíti* — *bil* je *í* o d p ů v o d u a zcela přirozeně má vedle sebe v krátkých slabikách *i*; sr. *dáti* — *dal...* (§ 10), *nésti* — *nesu* (§ 16₂), *býti* — *byl...*

Jindy vzniklo *í* z *ú* po měkkých souhláskách: *cítiti* z *cútiti*, *slíbíti* ze *slúbiti*. Vedle něho bylo v krátkých slabikách *u*: *cut*, *sľub*. Jak *ú*, tak *u* se časem přehlasovalo v *í*, *i* (§ 13), takže vznikla jako při *í* původním dvojí *í* || *i*, *cítiti* — *cit*, imper. *cit'*, *slíbíti* — *slib...*

Za třetí vzniklo *í* z e s t a r š í h o é nebo *ie*, vedle kterého bylo v krátkých slabikách *e* nebo *ě*: *lémec* || *lem*; *hřiech* || *hřešiti*, *hřešiti*. Byla tu tedy prvotně dvojice jiná než *í* || *i*, ale sblížila se s ní částečně tím, že *é* a *ie* přešlo v *í* (§ 17, 28).

Někdy vznikla dvojice *í* || *i* v pozdějším vývoji místo *í* || *e*, *ě*. Sloveso *řiditi* je z *řie-*, byl tedy imperativ *řed'*, jako je *pospíšiti* — *pospěš*, ale ujal se *řid'* ze snahy po hláskové stejnosti, napodobením případů typu *sílit* — *sil* a na rozlišení od *řed'* k *řediti*. Vyrovnáním vzniklo *navštiv* vedle *navštěv*, držícího se jako archaismus. K *řiditi* je činitelské jméno *ředitel*, sr. *kázati* — *kazatel*, lidově a hovorově se pak říká *řiditel*; opětovací sloveso však je *nařizovati*, nikoli *naře-*, proti *navštívit* — *navštěvovati*. I ve spisovném jazyce se ujal *dohlížitel* k *dohlížeti*, místo *dohle-*, sr. *dohlédati*. Proti *pospěš* je k *uspíšiti* rozk. způsob *uspiš*; vedle *řidký* je *řediti*, ale *řidší*. Viz k tomu ještě v § 145₅.

í || *é* v týchž slovech, na př. *kamének* — *kamínek*, *polévka* — *polívka*; viz *é* || *í*, *ý* v § 17.

-*í-* || *ř*, t. j. uprostřed příbuzných slov někdy *í* je, někdy není; na př.:

na-pínati — *na-pnu*; *jímati* — *jmu*; *při-línati* — *lmu*; *hří-mati* — *hřmíti*; *u-tínati* — *tnu*; *za-čínati* — *za-čnu*.

Změna (dloužení) *ɔ* v *í*, *i*.

Kořen měl původně *ɔ*: *pɔn-*, *jɔm-*, *lɔpn-* (> *lɔn-*), *hrɔm-*, *tɔn-*, *čɔn-*. Zánikem jeru vzniklo *pnu*, *jmu*, *lmu*, *hřmíti*, *tnu*, *-čnu*; viz v § 20. V p ř e d h i s t o r i c k é d o b ě se *ɔ* někdy dloužil v *i*, *í*: *na-pínati*, *jímati* atd. Viz při y podobné dloužení *ɔ* v *y*, *ý*.

-i || *ǝ*, t. j. na konci slov někdy -i je, někdy není:

adverb. *raději, snadněji, chytřeji...* — lid. a hovor. *raděj...* Spisovný jazyk zachovává podobu -ji; podoba -ěj, -ej vznikla podle adverbii *hůř, výš...*, viz § 18;

inf. *dělati, volati, nésti...* — *dělat...* (§ 399₅);

imper. *jdi, lni, modli se, pošli...* — *jeď, miň, nos, važ...* (§ 399₁);

ak. sg. *hrázi, mezi...* — *hráz...* (§ 352).

í || *oj*: *bíti* — *boj*; *hníti* — *hnojit* (= činiti, aby něco hnilo), *hnůj* < *hnój*; *liti* — *lůj* < *lój*; *píti* — *(ná)poj*; *víti* — *(zá)voj*. Je to t. zv. s t u p ň o v á n í, viz v § 11.

í || *o* || *e* || *ǝ*, viz v § 12 pod *o* || *e* || *a* || *í* || *ǝ*.

y, ý

15. Samohláska psaná *y* (*ý*) s e v y s l o v u j e v podstatě stejně jako samohláska psaná *i* (*í*), a to po jiných souhláskách než po *ď t ň*; viz v § 14. Původně se vyslovovala jinak než *i*, hřbet jazyka se zvedal k rozhraní mezi patrem tvrdým a měkkým neboli k patru střednímu, t. j. byla to hláska středopatrová, nikoli předopatrová.

Psané *y ý* je tedy e t y m o l o g i c k é a h i s t o r i c k é, ne fonetické. O jeho úkonu viz v § 155a.

Dále píšeme *y, ý* po tvrdých souhláskách *h ch k, r, d t n* i v těch slovech, kde nejde o původní *y ý*, tedy místo *i, í*. Tak v slovech cizích: *rytíř, rychta, rýže, ryps* || obyčejně *rips, kurýr...*; v slovech domácích *ohýnek, okýnko, věchýtek...*, kde je *í* z *é* (§ 17).

ý || *y*, t. j. v dlouhých slabikách je *ý*, v krátkých *y*: *býti* — *byl*, *mýti* — *myl*, *rýti* — *ryl...*, *bývati* — *obyvatel*, *mýdlo* — *mydlový*, *pýcha* — *pyšný*, *mýliti se* — *nemyl se...*

Někdy však se pozoruje dvojice *ý* || *e*, t. j. proti *y* bývá v krátkých slabikách *e*: *ohýnek* — *oheň*, *okýnko* — *oken...*; viz o tom v § 17 pod *e* || *í, ý* a *é* || *í(ý)*.

ý || většinou lid. a hovor. *ej*, t. j. proti spisovnému psanému *ý*, má většinou jen lidová a hovorová mluva *ej*: *býti* — *bejt*, *pýcha* — *pejcha*, *strýc* — *strejc...*, *dobrý* — *dobrej...*

Změna *ý* — *ej*.

Původní *ý* se začalo už ve 12. století měnit v *ej*, dochované

v mluvě lidové a z ní přešlé do spisovné řeči hovorové. V starém jazyce se psalo — a beze vší pochyby též vyslovovalo — *ej* hojně, ale nikdy ne veskrze, novočeský jazyk spisovný pak se vrátil k *y*. Zachoval *ej* pouze v *konejšiti* — u Palackého je neobvyklé *konýšiti* — a v *upejpati se*, ale to se cítí za slovo lidové a hovorové. Je dále *čepejřiti se* || *čepýřiti*, podoba s *ej* však má ráz lidový a hovorový.

Staré *y* se zachovalo, arcit' jen v pravopise, beze vší pochyby hlavně ze snahy mít kvantitativní protiklad stejné jakosti *y* || *y* (*i* || *i*), *pýcha* || *pyšný*, *býti* || *byl*..., jako je *á* || *a* v *dáti* || *dal*... a *í* || *i* v *síla* || *silný*..., nikoli protiklad *ej* || *y* (*i*) se samohláskami kvality různé. Viz k tomu ještě v § 145₄.

ý || *é*, t. j. v dlouhých slabikách bývá u téhož slova *y* nebo *é*, na př. *okýnko* || *okénko*; viz v § 17 pod *é* || *i* (*y*).

y, ý || *ov*: *kryti*, *kryl*... — *krov* (= co kryje); *rýti* — *rov*; t. zv. s t u p ň o v á n í (§ 11).

-y, ý- || *θ*, t. j. uprostřed příbuzných slov někdy *y, ý* je, někdy nikoli: *na-zývati* — *zváti*; *hýbati* — *hnouti* (< *gbn-*); *na-dýmati* — *dmu*; *do-týkati se* — *do-tnouti se*; *za-mykati* — *za-mknouti*.

Změna (dloužení) *ɔ* v *y, y*.

Kořen těchto sloves měl původně *ɔ*: *zɔv-*, *gɔbn-*, *dɔm-*, *tɔk-*, *mɔk-*. Zánikem jeru vzniklo *zváti*, *hnouti*... (§ 20) a dloužením v d o b á c h p ř e d h i s t o r i c k ý c h *na-zývati*, *gýbati* > *hýbati*...; viz v předešlém § *ɔ* > *i, i*.

e, é

16. Samohláska *e* se člá n k u j e tak, že se jazyk z klidové polohy pošine zcela malinko směrem dozadu a jeho hřbet se zvedne k tvrdému patru o něco méně než při *i*; špička jazyka visí dolů jako při *i*; hlasivky se chvějí a nosní dutina je zavřena.

e || *ě*, t. j. v krátkých slabikách mají slova příbuzná dílem *e*, dílem *ě*: *křičeti*, *ležeti*... (trídní přípona *-eti*) || *trpěti*, *uměti*... (přípona *-ěti*) atpod., viz v § 28 *ě* || *e*. Tyto případy ukazují, že tu *e* vzniklo z *ě*.

e || *a* (*á*) ve dvojích případech: 1. *úředník* — *úřad*, *šťestí* — *šťastný*,

kuře — *kuřata*, *držeti* — *držák...*, viz v § 10. Z těchto případů je patrné, že *e* vzniklo z *a*; 2. *vléci* — *vlak* (< *velk-ti* — *volk-ъ*)..., viz v § 12 (stupňování).

é || *oje*: sg. nom., ak. neutr., nom., ak. pl. fem., ak. pl. mask. *mé*, *tvé*, *své* — *moje*... Toto střídání vzniklo stahováním *oje* v *é* v době předhistorické; sr. v § 11.

Vedle toho je *e*, *é* často p ů v o d n í, a to v případech typu *lézti*, *vésti*, o kterých bude řeč v § 17.

e || *o* || *a* || *í* || *ř*, viz v § 12 (pod *o* || *e* || *a*...).

e || *u* || *ř* (předlož. *ke* || *ku* || *k*), viz v § 13.

17. 1. *e* || *é*, t. j. v četných případech je v krátkých slabikách *e*, v dlouhých *é*: *lezu*, *lezeš...*, *lezl...* — *lézti*; *metu* — *méstí*, *nesu* — *néstí*, *vedu* — *vésti*, *vezu* — *vézti*; *beru*, *berou* — *béřeš...*; *delší* — *déle*, *délka*; *lepší* — *lépe*, *menší* — *méně*; *chleba...* — *chléb*; *léto* — *let* atp.

Jde tu o *e* p ů v o d n í, rozdílné jen kvantitou jako ve dvojicích *dal* || *dáti*, *bil* || *bíti*, *kryl* || *kryti*...

2. Často však se pozoruje dvojice a lineá *e* || *í* (*ý*), t. j. v krátkých slabikách *e*, v dlouhých *í* (psané někdy *ý*); na př.:

lem, *lemovati* — *límec*, *plech* — *plíšek*, *koleno* — *kolínko*; *pec* — *pícka*, *lupen* — *lupínek*, *ves* — *víska*; *vajec* — *vajíčko*; *hnětu* — *hnísti*; *řekl* — *řící*, *kořen* — *kořínek*; *oheň* — *ohýnek*, *věchet* — *věchýtek*, *okno* — *okýnko*; *notes* — *notýsek*, *učitel* — *učítýlek*, *pakatel* — *pakátýlek*, *postel* — *postýlka*; *jezero* — *jezírko*, *mezera* — *mezírka...*, viz ještě v 4.

Úžení *é* — *í*.

Také zde bylo původně *lem* — *lémec*, *ves* — *véska*, *řekl* — *řící*, *oheň* — *ohének*... a *límec*, *víska*, *řící*... vzniklo úžením *é* v *í*. To se začalo v století 14. a dovršilo v 16. Neprovedlo se však veskrze, zhusta zůstalo *é*. Mimo případy *lezu* — *lézti*... uvedené shora udrželo se *é* též ve složeném a zájmenném skloňování: *dobré*, *dobrého*, *dobrému*, *dobré*, *mé*, *tvé*, *své*, *mého*...; v slovech *lék*, *lékař*, *léciti*, *mléko*, *péro*, *dvěře*, *chlév*, v iterativech *vylézati*..., *vytékati*, *rozkvétati* atp.

3. Nezřídka nalézáme obojí vývojovou podobu v dlouhých slabikách *t é h o ž s l o v a*, tedy

é || í (ý): *kamének — kamínek, plamének — plamínek; pérko — pírkó, světélko — světylko, okénko — okýnko; polévka — polívka, navlékati — navlíkati, kolébati — kolíbatí, léhati — líhati, létati — lítati; vyhlédati (z okna, koho) — vyhlídati* atpod. Podoba s *é* je často knižní, s *í* běžná, živá, ale ještě čistě spisovná. Ale na př. *lík* místo *lék* (Němc.), *líčka* m. *léčka* (t.), *mlíko, chlív...* není znění spisovné, nýbrž lidové a hovorové.

Zřídka rozhodují při užívání *é* nebo *í* významové odstíny nebo různé významy: je *kolébka || kolíbka* ve významu původním, ale zpravidla jen *kolébka* ve smyslu přeneseném (kolébka lidstva, národa...); je *dolézati || běžné dolízáti*, zpravidla však *(vy)nalézati* a *podlízati*.

Zachování neužitého *é* je hlavně následek snahy, aby byl kvantitativní protiklad stejné kvality *e || é, nesu || nésti...*, *let || léto...*, nikoli protiklad *e || é* kvality různé, *lezu || nalízáti, chleba || chlíb...* Viz k tomu v § 145₄.

4. Dvojitosť *e || í* je mimo případy sub 2 ještě v p ř í p a d e c h j i n ý c h, na př. *hřešiti — hřích, řeka — říčka*, ale tu není vedle *í* ani *é* ani *ý* a proti *e* bývá v podobných případech *ě*: *běh — vybíhati...* Jde zde o *e* z p ů v o d n í h o ě a í vzniklo z e s t a r š í h o i e. Viz v § 28.

18. *-e || ť*, t. j. na konci slov někdy *-e* je, někdy není:

u příslovčí 2. stupně *blíže — blíž, dál (e), hůř (e), níž (e), snáz (e), šíř (e), víc (e), výš (e)...*, ale zpravidla *déle, lépe, méně (dyl, líp, míň* je lid. a hovor.), *úže*;

u *dřív (e); skrz (e); přec (e), zas (e)*;

u číselných příslovčí *jedenkrát — jedenkrát, dvakrát (e), třikrát (e)...*;

u číslovek 11—19, *jedenácte — jedenáct, dvanáct (e), třináct (e)...*;

u substantiv vzoru *duše, hráze — hráz...*, viz v § 352.

U příslovčí *blíže* a u číslovek *jedenácte* je *-e* od původu a podoba

blíž a *jedenáct* vznikla o d s u t í m *-e*, jeho nečlánkováním, vynecháním. Je to změna psychologická, mající příčinu v tom, že u příslovčí *blíže...* nemá *-e* funkční, úkonný význam; podoba *blíž* je tak zřetelná jako *blíže*. Tak je tomu též u *dříve*, dále u *skrže*, *přece*, *zase*, jenže tato tři slova mají *-e* ze staršího *-ě*. U číslovek *jedenácte...* působil na odsutí *-e* vliv číslovek *pět*, *šest...*, *padesát...*, která od zániku jerů nemají na konci samohlásku, a číslovek typu *dvacet*, které měly na konci *-i*, ale ztratily je analogií podle *pět...*

Dvojitost *blíže* — *blíž* je ve spisovné češtině běžná, kdežto původní tvary *jedenácte...* jsou silně knižní, zastaralé a pravidlem se užívá podoby bez *-e*.

Číselná příslovce *jedenkrát...* původně *-e* neměla, p ř i d á v á s e k nim v silně knižním jazyce napodobením dvojic typu *blíž* — *blíže*.

Pohybné a stálé *e*.

19. *e-* || *ř* nebo *-e-* || *ř* nebo *ř-e-* || *-e-* *ř*, t. j. na konci slov, nebo uvnitř téhož tvaru, různých tvarů téhož slova nebo uvnitř slov příbuzných dílem *e* je, dílem není, dílem pak mění místo:

ke (svému) || *k (svému)*, *ve (svém)* || *v (svém)*; *sebrati* || *sbíрати*; *pes* || *psa*, *matek* || *matka*, *služebný* || *služba*, *temný* || *tma*; *švec* || *ševce*, *žnec* || *žence...*

Takovéto *e* se nazývá p o h y b n é a je trojího původu.

Jednak má příčinu ve s t ř í d á n í hlásek:

deru — *dráti*, *peru* — *práti*, *stelu* — *stláti...*, viz v § 12.

Vedle *e* býval původně jer, *ďráti*, *práti...*, časem pak zanikl (§ 20).

Dále vzniklo pohybné *e* z jerů a nazývá se j e r o v é; viz v § 20.

Za třetí je *e* v k l a d n é, které se vsouvá do souhláskové skupiny pro ulehčení výslovnosti; na př. *bidlo*, *vědro* — *bidel*, *věder*; viz v § 21.

Vedle *e* pohybného je *e* p ů v o d n í, které zpravidla zůstává, je s t á l é: *led* — *ledu*, *ledový*; *les* — *lesa*, *lesní*; *med* — *medu*, *medový*; *kostel* — *kostela*, *kostelní*, *kužel* — *kužele*, *kuželka*; *popel* — *popela*, *popeliti se*; *postel* — *postele* apod. K němu přibýlo časem *e* jiné, jako z *a* (*duše*) a cizí (*Petr*)...

Jen dosti zřídka se stává pohybným; viz na konci § 20.

20. Jery byly dva, měkký, označovaný *ь*, a tvrdý *ѣ*, a trvaly v českém jazyce do konce století 9. Pak dílem zanikly, dílem byly nahrazeny většinou samohláskou *e*, neboli se vokalisovaly. Byl-li v slově jeden jer, nebo bylo-li jich několik, ale ne přímo za sebou, zanikly: *darѣ* > *dar*, *rodѣ* > *rod*, *kostѣ* > *kost*, *sъ rybami* > *s rybami...*; *sъ kostьmi* > *s kostmi*, *kъ oknu* > *k oknu*. Následovalo-li přímo za sebou jerů několik, liché jery, počítajíc od konce slova, zanikly, sudé se vokalisovaly: *пѣсъ* > *pes*, *лѣжѣ* > *lež*, *вѣсъ* > *ves*, *купѣць* > *kupec*, *сѣнѣ* > *sen*, *вѣнѣ* > *ven*; *шѣвѣць* > *švec*, ale *шѣвѣца* > *ševca*, *ševce*; *жѣнѣць* > *žnec*;

сѣ лѣвѣмѣ > *se lvem*; *сѣ шѣвѣцьмѣ* > *s ševcem...*

Tímto vývojem jerů si vysvětlíme:

a) různou podobu předložek a předpon:

k tobě — *ke mně*, *v noci* — *ve dne*, *před večerem* — *předevčírem...*; *sbíratí* — *sebratí*, *sháněti* — *sehnati*, *spjat* — *sepnu...*;

b) různou podobu různých tvarů téhož slova:

dobytek — *dobytká*, *len* — *lno*, *lev* — *lva*, *orel* — *orla*, *pes* — *psa*, *ret* — *rtu...*; *čest* — *čsti* > *cti*, *krev* — *krve*, *lež* — *lži*, *ves* — *vsi*, *veš* — *vši...*;

kost — *kostem*, *kostech...*; *matka* — *matek*, *mzda* — *mezd*, *ovce* — *ovec*, *služba* — *služeb*, *očko* — *oček*, *panna* — *panen*, *vejce* — *vajec...*; *іма* — *tem* (Č.-Chod, velmi říd.);

blízek — *blízký*, *hoden* — *hodný*, *silen* — *silný*, *vinen* — *vinný...*;

c) různou podobu slov příbuzných: *lev* — *lvíce*, *orel* — *orlice...*; *lev* — *lvíček*, *pes* — *psíček*, *psík...*; *lev* — *lví*, *pes* — *psí*, *mše* — *mešní*, *služba* — *služební*, *tma* — *temný*, *lest* — *lstivý*, *lež* — *lživý*, *vojna* — *vojenský...*; *kupec* — *kupčiti*, *lež* — *lháti...*; *společný* — *společenství*, *protivný* — *protivenství...*

Nežřídká se bývalá pravidelnost porušila v y r o v n á v á n í m: bylo *bez* — *bzu*, *děšť* — *dště*, *Cheb* — *Chbu*, *mech* — *mchu...* a vzniklo *bezu*, *deště*, *Chebu*, *mechu* (podle nomin.); *keř* — *kře* || *keře*;

mudřec, *hlet*, *vicher* — *mudrce*, *hltu*, *vichru* > *mudrc* (*mudřec* se drží jako archaismus), *hlt*, *vichr*;

• *domček, dvorček, chlapček, statček, svazček* — *domečku, dvorečka...*
> *domeček, dvoreček...*; *starček* — *stařečka* > *stařeček*, původní
starček se zachovalo jako název rostliny, ale má gen. atd. *starčeku...*;
pstřec — *pestrce* > *pestřec* — *pestrce* || *pesterce*;

blcha, dska, stblo — *blech, desk, stébl* > *blecha, deska, stéblo*;

Beznec < *бѣзънѣць* (od *bezný* a to od *bez*) — *Bzence* (< *бѣзънѣца*) >
Bzenec;

pestr (jmenný tvar, viz *pestřec*) — *pstrý* > *pestrý*;

je *četl* (< *čtľ*) — *čtla, čtlo...* (< *čtľa*), ale též *četl* — *četla...*
(lid. i *čtl* — *čtla*);

je kniž., archaist. *dotekl se* — *dotkla se*, ale běžně *dotkl* — *dotkla*;
bylo *usechl* (arch. u Palackého) — *uschla...* > *uschl* — *uschla*;
bylo *kvetl* — *kvťla* > *kvetl* — *kvetla*;

k *vražda* čekáme gen. pl. *vražed* (< *-žьdъ*), k *lejno* pak *lejen*
(< *lajьnъ*), ale je pravidlem *vražď, lejn*;

se dvěma (< *sъ двѣ*) || *s dvěma...*

V některých případech se nabízelo *e* podle jiných tvarů proto, že
se jím usnadňuje výslovnost: *bezu, deště, Chebu, mechu, pestrý...*

P ř í j m e n í se někdy odlišují ode jmen obecných: *tkadlec* || *tkalce*
(§ 76), ale *Kadlec* (< *tk-*) || *Kadlce*, častěji *Kadlece*; *švec* || *ševce*,
ale *Švec* || *Ševce*, někdy *Švece*; *rež* || *rži*, ale *Rež* || *Rže*, čast. *Reže*.

Od *Nohel* a *Rohel* je *Nohla, Rohla...* || častěji *Nohela...*

Křestní jména a příjmení na *-eš*, svým původem hypokoristika,
zřídka mají *e* stálé, na př. *Beneš* — *Beneše...*, *Benešův*, *Mareš* — *Ma-*
reše, většinou kolísají: *Aleš* — *Alše* (*Alšův*) — *Aleše* (*Alešův*);
Klimeš — *Klimše* — *Klimeše*, podobně *Ľareš, Lukeš, Prokeš, Tomeš...*
V mluvě lidové je tu hojně *e* pohybné (*Klimše...*), tak bývalo i v ja-
zyce starém, ve spisovné češtině nové se pozoruje sklon k *e* stálému
(*Klimeše...*). Jejich *-e-* je původní (§ 175_{6,7}), takže *Klimeš* — *Klimše...*
vzniklo napodobením jako v případech předešlých.

Podstatná jména *nářek, pohřeb* mají *e* původní, ale přiklonila se
k hojným jménům typu *lev* — *lva* a vytvořila gen. atd. *nářku, pohřbu...*
(lidově místy dosud *pohřebu...*).

Podst. jméno *vodojem* má tvary *vodojemu...*, nikoli *vodojmu*, jak čekáme podle *dojem — dojmu...*

21. Vkladné e se vyskytuje v několika případech:

a) V nom. sing. jmen, která měla na konci *-ň, -n* po párové souhlásce: *báseň, bázeň, kázeň, trýzeň, lázeň, píseň, plíseň, žízeň...*, *blázen, hrozen, oheň* < *básn, bázn, ohň, hrozn...*; — u některých jmen s jinou původní souhláskovou skupinou: *mezek, mozek* < *mezk, mozk*.

b) Uvnitř slov s jedinečnou souhláskou *l, r, m* před souhláskou jinou:

bederní < *bedrní* proti *bedra*, podobně *jahelný, jaterní, žeberní; firemní* — *firma*, *noremní* — *norma*; *máselník, máselný* proti *máslo*, podob. *sádelný*; *bidélko* proti *bidlo*, podob. *divadélko...* (viz ještě v § 76);

v obdobných případech také u slov s jinou souhláskovou skupinou: *plachetka* proti *plachta*; *barevný* proti *barva*, *karetní (karta)*, *plachetní (plachta)*.

c) Velmi hojně v gen. plur. feminin a neuter se souhláskovou skupinou.

Genitivy jmen se skupinou *tr, tl, str, zm...*, t. j. s jedinečnou souhláskou *r, l, n, m* po souhlásce nejedinečné nebo po souhláskách nejedinečných mají vkladné *e* veskrze: *játra* — *jater, jiter, niter, jisker, sester...*; *jádra* — *jader, ňader, veder, věder, vyder, žeber, hyder, tunder...*;

metla — *metel, světel...*; *bidlo* — *bidel, bydel, divadel, sedel...*; *modla* — *model...*, *kouzlo* — *kouzel, číslo* — *čísel, hesel, křesel, vesel...*; *jáhla* — *jahel...*;

blizna — *blizen, klisna* — *klisen, kuten, puten, duchen, kachen; stehno* — *stehen; drachma* — *drachem*.

Také tvary se dvěma jedinečnými, *rl, rn...*:

berla — *berel, perla* — *perel; firma* — *firem, forem, norem...*; *kolumna* — *kolumen; kamna* — *kamen; palma* — *palem...* Jen skupina *jn* se zachovává: *hejno* — *hejn, blejno* — *blejn*; sr. výše i *lejno* — *lejn (vojen... má e jeiové)*.

Dále tvary na *zv*: *jizva* — *jizev, výzva* — *výzev*.

U jmen na *sk* je *-sk* i *-sek*: *deska* — *desk* || *dese*; *freska* — *fresk* || častěji *fresek*; *hledisko* — *hledisk* || *-sek*, *středisk* || *-sek*...

Skupina *cht* se zřídka zachovává, *kruchta* — *krucht*, větším dílem se mění v *-chet*: *buchta* — *buchet*, *jachta* — *jachet*, *plachta* — *plachet*.

Skupení *pt*, *kt* se zachovává: *krypta* — *krypt*, *sekta* — *sekt*.

Rovněž skupení *st* a *zd*: *cesta* — *cest*, *měst*, *míst*..., *brázd*, *hnízd*, *hvězd*, *jízd*... (*set* a *mezd* mají *e* jerové).

Viz ještě v § 76.

Zpravidla se nevsouvá *e* do skupin *nd*, *rd*, *lt*..., kde je první souhláska jedinečná: *Anda* — *And*, *Fand*, *dividend*, *legend*; *finta* — *fint*, *flint*, *kvint*...; *klenba* — *klenb* || *kleneb* (Břez.);

lampa — *lamp*, *žump*, *katakomb*...;

horda — *hord*, *kokard*, *korb*, *torb*, *kwart*, *harf*, *dort*, *port*...; jen *ke karta* je *karet*;

delta — *delt*, *fakult*, *malt*, *salv*, *holb*... (*dálek*, *holek*, *maleb*... mají *e* jerové);

chajda — *chajd*; *krajta* — *krajt* (*krajka* — *krajek* má *e* jerové).

d) U předložek a předpon: *ke králi*, *ke komu*... < *k králi*...; *se sestrou*, *se svým*... < *s sestrou*...; *ve vodě*... < *v vodě*...; *sestoupiti*, *seskočiti*... < *sstoupiti*..., viz podrobněji v § 23—26.

22. 1. V dnešním jazykovém povědomí se nerozlišuje *e* jerové od vkladného, ani od původního, neboť jde jednak o jevy velmi staré, jednak často o případy velmi podobné: *lev* — *lva* [*e* jerové] || *ohěň* — *ohně* [*e* vkladné]; *lež* — *lži* || *báseň* — *básně*; *matka* — *matek* || *metla* — *metel*, *očko* — *oček* || *vědro* — *věder*; *ke mně*, *ve mně* || *ke svému*, *ve svém*... Tu je třeba většinou znalosti historické mluvnické a etymologie.

Ve většině případů je kladení nebo nekladení *e* ustáleno, je pevně spjato se slovem, s výrazem a nečiní proto potíží tomu, kdo má přirozený jazykový cit. Mnohdy už základní vědomosti historické umožňují rozpoznání obou *e*. Na př. jména *dárek*, *dvoreček*, *nožka*, *ručka*, *očko*, *slůvko*... jsou zdvojnásobeny, jejichž odvozovací přípony *-k*, *-ka*, *-ko* měly původně před sebou *jery*; nominativy typu *dub*,

genitivu typu *žen* končily se na -ž. Z toho plyne, že *dárek* vzniklo z *dárəkž*, *nožek* z *nožəkž*..., že je tu *e* jerové.

2. Na druhé straně srovnání množných genitivů *cest*, *měst*, *jízd*, *lamp*, *legend*... s tvary *metel*, *model*, *jater*, *věder*, *jader*, *perel*... vede k poznání, že tu rozhoduje souhlásková skupina, *st*, *zd*, *tl*..., t. j. že tu jde o *e* vkladné k ulehčení výslovnosti souhláskových skupin. Tvary *cest*, *jízd*... k *cesta*... vyslovíme bez obtíží jako jednoslabičné, avšak očekávané tvary *metl*, *jatr*, *jadr*... k *metla*... vyslovovali bychom dvojslabičně, *me-tl*, *ja-tr*. Příčina této různosti může tkvít jen v souhláskových skupinách *st*... a *tl*...: *st* nepůsobí potíže ve výslovnosti a proto se přičlení k slabice *ce-*, *cest*..., *tl* se však vyslovuje na konci slov nesnadně a utvoří proto slabiku novou: *me-tl*. V podobných případech vskutku tak vyslovujeme: *mysli*, *vedla*... || *my-sl*, *ve-dl*..., kdežto *kost*, *zlost*, *drozd*... zůstává jednoslabičným. Vložené *e* v *metel*, *jater*... je jiný prostředek k odstranění nesnadné skupiny *tl*, *tr*...

3. Dostí značná rozmanitost a kolísání je v užívání *e* při p ř e d l o ž k á c h a p ř e d p o n á c h zakončených souhláskou, *bez*, *od*, *k*, *v*..., na př.: *ke mně* || *k tobě*; *ve dne* || *v noci*; *sebrati* || *sbíрати*; *be-ze jmenný* || *bezmocný*... I v témž případě: *ke svému* || *k svému*, *ve třídě* || *v třídě* atpod.

Hlavní příčinou tohoto stavu odlišného od ostatních slov je ta okolnost, že se předložky a předpony vyskytají ne samostatně, nýbrž jen ve spojení se jmény a se slovesy, takže jejich podoba vokalisovaná, *ke*, *se*, *ve*..., i nevokalisovaná, *k*, *s*, *v*..., je velmi p r o m ě n n á, protože závisí na následujícím slově. Tak je na př. *ve vsi*, protože *ves* znělo *vʲsʲ*, mělo v kořenné slabice *jer*, takže *vʲ* *vʲsʲ* dalo hláskoslovně *ve vsi*. Je však *v sobě*, poněvadž toto spojení znělo *vʲ* *sobě* a předložka se hláskoslovně nevokalisovala. Vzniklo *ve vodě* místo *v vodě* (< *vʲ* *vodě*), a to pro ulehčení výslovnosti dvou stejných souhlásek, podobně *ve škole*...

Tato proměnnost podoby předložek a předpon jednak podle pravidla jerového, jednak pro ulehčení výslovnosti měla za následek častější působení jednéh případů na druhé a jejich vzájemné vyrovnávání. Vzniklo na př. *seberu* místo *sberu* prostě analogií podle

sebrati, nikoli pro ulehčení výslovnosti, neboť *sb* vyslovujeme bez obtíží; sr. *sbíráti*, *sbor*... Podobně povstalo *odejel*, *odešel* místo *odjel*, *odšel*, ač říkáme bez obtíží *odjezd*, *od šití*, *odšínouti*...

4. K tomu přistupuje ta okolnost, že některé předložky a předpony na konci jer neměly, a to *bez*, *roz*, *z* (< *jъz*), *od* (původně *ot*), *vz* (< *vъz*) a *ob*. Je tedy na př. hláskoslovné *od všech* < *ot vъšěchъ*, *od zlého*, *bez ptaní* < *bez pъta-*, *rozmnožiti* < *roz-mъno-*... Tu však vznikala vokalisovaná podoba *ode*, *beze*... jednak na usnadnění výslovnosti, *ze země* < *z země*..., jednak prostě napodobením dvojic *v-ve*, *k-ke*..., na př. *ode všech*... Tak tyto předložky a předpony do značné míry splynuly s ostatními.

5. Stav podle jerového pravidla — *od všech*, *odjel*..., *ve všem*... — ustálil se někdy více, někdy méně. Říká se jen *sebrati*, ale vedle původního *odjel* je též *odejel*. Je tu možný výběr. Jsou individuální rozdíly v užívání *e* vkladného, *k svému* || *ke svému*..., neboť obtížnost ve výslovnosti souhláskových skupin je často proměnlivá; někomu se zdá nějaká skupina nesnadná, jinému nikoli, a leckdy je tato dvojitost za různých okolností u téhož mluvčího. Tak vzniká nezřídka kolísání v týchž případech: *k svému* || *ke svému*, *v kterém* || *ve kterém*...

Tím vším se silně setřel rozdíl mezi *e* jerovým a vkladným, ovládlo většinou *z ř e n í k s n a d n o s t i n e b o n e s n a d n o s t i* hláskových skupin vznikajících spojením předložky a předpony se slovem, neboli ovládl princip artikulační. Na to ukazují zejména spojení různých předložek s týmž jménem: *ke králi* || *s králem*; *se smíchem* || *k smíchu*... Lze proto, ba je třeba probrati vokalisaci předložek a předpon podle hláskových skupin. Předpony se chovají částečně jinak než předložky.

Předložky.

23. *P ř e d s a m o h l á s k a m i* následujícího slova se předložky nikdy nevokalisují: *k otci*, *od Ivana*, *pod oknem*, *s Evou*, *v Americe*, *z ovoce*...

P ř e d s o u h l á s k a m i se neslabičné předložky *k*, *s*, *v*, *z* vokalisují častěji než slabičné *nad*, *od*...; o příčině viz v § 256. Záleží

tu jednak na kvalitě souhlásky následujícího slova, jednak někdy na hláskovém skladu slova před předložkou.

Neslabičné předložky.

24. 1. Začíná-li následující slovo *t o u ž s o u h l á s k o u* znělou nebo neznělou, jakou má předložka, ať jen jí nebo ještě souhláskou další, vokalisuje se předložka vždy:

ke komu < k komu, ke konci, ke kterému, ke králi, ke kraji, ke knihaři, ke klidu, ke kmeni..., ke gymnasiu, ke gratulaci...;

se sestrou < s sestrou, se sebe, se stromu, se střechy, se skály, se srdcem, se stanoviska, se smíchem, se svými, se slečnou...; se zájmem, se zbožím, se zdravím, se značným (zpožděním), se zřetelem...;

ve vodě < v vodě, ve vině, ve vratech, ve vlasti, ve vsi, ve vteřině, ve vzduchu, ve vnitřním (měsíči)..., ve fantasii, ve Francii, ve Florencii...;

ze zubu < z zubu, ze zlata, ze ztráty..., ze sametu, ze sebe, ze síti, ze smutku, ze sta, ze sklepa, ze strachu, ze středu, ze srdce...

Drží se jen *s sebou*, vyslovované *sebou*, a to ve spojení *miti, vzíti co, koho s sebou*. Jinak je běžné *se sebou*: mluvíti, býti spokojen sám se sebou...

Bývalo *s strany, sstálý* a to se zachovalo v podobě *stran (strany, stranu), stálý*, t. j. *ss* splynulo v *s*.

2. Předložky *s, z* se před *š a ž* následujícího slova dílem vokalisují, dílem ne:

s ševcem, s šesti || se šesti, s šedinami..., s žalem, s životem, s ženou || se, s žertem..., z žita, z žalu || ze, z žaláře || ze, z ženských úst..., z šatů || ze, z šedé látky, z šesti || ze železa...

Vokalisovaná předložka je většinou častější než nevokalisovaná. Zejména je vokalisace tehdy, končí-li slovo před předložkou souhláskou, která by tvořila s předložkou a se začáteční souhláskou následujícího slova obtížnou skupinu. Na př.: přijdu *zas se ženou* (*ssž-*); musil se *bít se životem* (*tsž*)... Někdy však je nevokalisovaná předložka pravidlem: *s ševcem*; jde o ustálenou podobu podle jerového pravidla (§ 20): Srovnej sub 4 b.

3. Před jednou souhláskou jinou než sub 1 a 2 se předložka zpravidla nevokalisuje:

k buku, k dubu, k libosti, k městu, k nám, k němu, k ránu, k řece, k sobě, k tobě, k vánocům, k zemi, k ženě...; s bohem, s boku, s hostem, s námi, s radostí, s tebou, s vámi...; v dubnu, v lítosti, v létě, v místě, v roce, v zimě...; z bídy, z hor, z kovu, z lásky, z města, z rodu, z vás...

Jen vedle *v městě* se vyskytá nezřídka *ve městě*; jinak je před mě- pravidlem *v*: *v měsíci, v měchýři, v měkkých peřinách, v mělkém potoce...*

Patří sem též skupení *s + c-*, *s + č-*, *z + c-*, *z + č-*, neboť *c* a *č* jsou v první části artikulace zubnice: *s citem, s cizím člověkem, s čistým srdcem, z cínu, z cesty, z činů, z častého styku...*;

a případy typu *k srdci, k vlku, v první řadě, z prstu, v plném proudu...*, neboť *r* a *l* je slabičné, má platnost samohláskovou.

4. Začíná-li slovo *s o u h l á s k o v o u s k u p i n o u*, předložka se dílem vokalisuje, dílem nikoli, a to podle povahy skupiny.

a) Je-li na začátku skupiny *t á ž z n ě l á n e b o n e z n ě l á s o u h l á s k a*, kterou má předložka, nastupuje vokalisace vždy: *ke klásteru, se skály, ve vratech, ze zlata...*, viz výše sub 1.

b) Vokalisují se pravidlem předložky *s, z* před souhláskovou skupinou začínající sykavkami *š, ž*:

se šťávou, se Štěpánem, se švadlenou, se šramotem..., se žhářem, se žlutou pentlí..., ze Žďáru, ze školy, ze štěstí, ze špíny...

Pravidelnou vokalisací se tyto případy liší od případů sub 2.

c) Dále je vokalisace veskrze, má-li souhlásková skupina na začátku *j e d i n e č n o u s o u h l á s k u r, l, m, j*:

ke lži, ke lsti, ke mši, ke mně, ke mlýnu, se lvici, se lhářem, ve mlýně, ve mně, ve rtuti, ve lži, ve Lhotě, ve jménu, ve jmenném sklonění, ze rtů, ze mlýna, ze msty, ze lžíce, ze-jména...

Souhláskové skupiny *rt, mš, jm...* jsou samy o sobě obtížnější, spojením s předložkami by vznikly skupiny ještě nesnadnější, proto nastává epenthese *e*, ke kterému se ve výslovnosti připojuje souhláska jedinečná, *zer-tů, kel-ži...*, viz v § 151.

d) Před d v ě m a s o u h l á s k a m i, z kterých první není ani jedinečná ani stejná s předložkou ani jí velmi blízká, druhá však je jedinečná *r, l, m, n, ň, j*, předložka se většinou nevokalisuje:

k Praze (|| *ku Praze*, viz § 13), *k prahu, k práci, k bráně, k bratrovi, k brázdě, k vráně, k dráze, k mlatu, k vlaku, k pláči, k slunci, k zlosti, k smíchu, k snědku, k sňatku, k snídání...*;

s prací, s pravdou, s kravou, s klasy, s travou, s vlasem, s hlasem, s tlukoucím srdcem, s kladivem, s klidem, s knihou...;

v kraji, v dramati, v Hradci, v Praze, v trávě, v hrobě, v slávě, v Kladsku, v klamu, v klidu, v knize...;

z Prahy, z kraje, z drátu, z hrobu, z truhly, z hlavy, z kláštera, z klidu, z vlasti, z knihy...;

Řidčeji, ale ne ojediněle pronikla vokalisace, leckdy v témž případě vedle podoby nevokalisované:

ke sjezdu || *k sjezdu*; *ke hrobu* || *k*; *ke slávě* || *k*; *ke slovu* || *k slovu...*;
ve slámě || *v*; *ve sněhu* || *v*; *ve sluji* || *v*; jen *ve směru, ve Slezsku, ve znaku, ve zlatě...*, obyčejně *ve prospěch* (něčeho).

Před přívlastkem je vokalisace řidší než před jménem:

v slezském kraji || *ve* — jen *ve Slezsku*; *v sněhových vločkách* — *v sněhu* || *ve*; *z tmavého kouta* — *z tmy* || *ze*; podob. *v slaměné boudě, v slovním spojení, v hráčském doupěti...*

Naopak mají sklon k vokalisaci výrazy jednoslabičné:

ke dnu, den ke dni, den ze dne, ze dna; *ke snu, ve snu, ve snách*;
ve zlém, ve zlém; *ze vrat* || *z*; *ze tmy* || *z*, *ze hry* || *z*.

Jsou zde zhusta rozdíly mezi různými mluvčími, někdy u téhož mluvčího. Platí tu zásada, že nevokalisovaná předložka je možná všude tam, kde není souhlásková skupina obtížná.

e) Před d v ě m a s o u h l á s k a m i p á r o v ý m i, z nichž první není ani stejná s předložkou, ani jí velmi blízká (viz 1, 4a), je značné kolísání, poměrně častější však je vokalisace:

k světu, k světlu || *ke*; *k svému* || *ke*; *ke škole, ke škodě, ke skále, ke skutku; ke dveřím...*;

ve světě, ve světnici, ve svátek; v svém || *ve*; *ve chvíli, ve chvatu; v květnu; ve tváři* || *v*; *v tvé, v tvém...*;

se dvěma || s; se kterým... || s; se všech stran, se všemi; se ctí, se čtyřmi...;

ze dveří, ze dvora, ze dvou; ze čtyř, ze všech, ze vsi, ze včerejška...

Dosti často je nevokalisovaná předložka, leckdy vedle vokalisované, před skupinou *tř, dř, bř, př...*:

k třídě || ke, k dřevu || ke, k břehu || ke, k přímce, k hřichu || ke...;
s třídou, s křídou, s křížem, s přítelem, s břemenem...; v třídě || ve,
v kříži, v přítomnosti, v břehu, v březnu...; z dřeva || ze, z dřívějška,
z přátelství, z břehu...

Před adjektivy bývá nevokalisovaná předložka častěji: *k dřevěnému kostelíku, z dřevěného stavení; s třináctým — s třemi || se; s dvěma přáteli; s dvojnásobným úsilím.*

Naopak k vokalisaci je značný sklon před slovy jednoslabičnými: *ke zdi, ve zdi, ze zdi; ve dva, ve dvou; ve vsi, ze vsi; ve při, ve kři, ve tři, ve třech; ze čtyř; sr. výše ve cti, se ctí, ve všech...*

Jako sub d) jsou i tu rozdíly mezi různými mluvčími, někdy u téhož mluvčího, a také zde platí zásada, že lze klásti předložku nevokalisovanou všudy tam, kde není souhlásková skupina obtížná.

f) Před t ř e m i s o u h l á s k a m i, z nichž není první jedinečná (viz 4c), ani stejná s předložkou nebo jí velmi blízká (viz 1, 4a) je nejčastěji předložka vokalisovaná:

ke stromu, ke stropu, ke strýci, ke sklonku, ke vstupu, ke hřbitovu, ke zdraví, ke střeše, ke Svatce, ke džbánu...;

se džbánem, se křtem, se hřbetem, se vztekem...;

ve zdraví, ve střeše, ve stříbře, ve sklepě, ve Svatce, ve stromě...;

ze hřbitova, ze hřbetu, ze vzteku, ze vzdáleného města...

Nevokalisovaná předložka je poměrně řídká a je dobře možná tam, kde nevzniká souhlásková skupina příliš obtížná; na př. lid. a hovor. *k zbláznění.*

Slabičné předložky.

25. 1. Před s a m o h l á s k o u se vůbec nevokalisují: *bez ohledu, od otce, pod oknem, před obcí...*

2. Před každou j e d i n o u s o u h l á s k o u, i touž, kterou má předložka, proti předložkám původním vokalisace zpravidla nenastává:

bez konce, bez šatů, bez žalosti, nad nás, od babičky, pod vodu, před rokem, přes potok, přes širokou řeku; skrz les, skrz pokoj...;

bez zubů, bez sebe, bez soudu; skrz zed'; přes sebe, přes zimu; od domu, od tebe; nad domem, nad tebou; před dobou, před tisíci lety...;

Jediná výjimka je *ode dávna*.

3. Před s o u h l á s k o v o u s k u p i n o u, z níž je první jedinečná *r, l, m, n*, nastává vokalisace pravidlem u zájmena *já*: *beze mne, nade mne, nade mnou, ode mne, pode mne, pode mnou, přede mne, přede mnou, přese mne; skrze mne*. Jindy ne vždy: *beze lsti, bezelstný, beze lhůty || bez, beze lžice || bez; bez mlýna; nade mlýnem || nad; pode mlýnem || pod; pode Lhotou; přes mši, přes rty...* Sr. v § 24_{4c}.

Dvojice *skrz || skrze* sem od původu nepatří, neboť *skrz* vzniklo odsutím *-e* ze *skrze* (§ 18) a to ze *skrzě*, ale střídá se obojí podoba podle stejného pravidla jako *bez a beze*.

4. Není valnou většinou vokalisace před skupinami typu *kr, pr, sl, sm...*, kde je druhá souhláska jedinečná: *bez krále, bez práce, bez vlasů, bez snídání...; od kraje, od práce, od plísně, od dlouhé doby, od tlučení...; nad krajem, nad klášterem, nad knihou, nad drobnohledem, nad trámem...; pod drnem, pod trestem smrti, pod vlakem; přes hlavu, přes hrob, přes dráhu, přes Francii, před zraky, před sňatkem, před snídáním...*

Vokalisace je poměrně řídká: *přede hrou, předehra; bez slova, slov || beze slova; ode dneška, ale od dnešního dne; ode dna, přede dnem*.

5. Též před souhláskovou skupinou *j i n o u*, i tříčlennou, předložka se ve většině případů nevokalisuje:

bez ptaní, bez zkušeností, bez strachu, bez vzduchu...; od strachu, od strany, od strýce, od hřbitova, od přítele, od vzdáleného příbuzného...; nad zvonem, nad střechou, nad stropem, nad hrobem, nad vstupem...; pod sto korun, pod dřevem, pod břemenem, pod střechou, pod strání, pod stráží...; před březnem, před vzduchem...

Vokalisace je celkem řídká; tak skoro veskrze u zájmena *všechn*: *beze vší, beze všech, beze všeho, nade vše, nade všecko, především, přes to přese všecko, ale přes všecko úsilí...*

někdy před souhláskovou skupinou začínající touž souhláskou jako předložka: *beze strachu || bez; beze studu || bez; beze změn...*; *ode dveří || od, přede dveřmi, nade dveřmi; ode dvou || od, ale jen od dvanácti, od dvacíti; podezdívka, pode zdí || pod...*

6. Slabičné předložky *bez, od...* vokalisují se mnohem řidčeji než neslabičné *k, s, v, z*. To má příčinu v různé povaze souhláskových skupin vznikajících spojením předložek se jmény. Koncová souhláska slabičných předložek *bez...* buď tvoří samostatnou slabiku s předcházející samohláskou předložky, takže souhláska nebo souhlásky jména patří do další slabiky: *bez - konce, nad - námi, bez - práce, nad - střechou, pod - strání...* Nevadí tu nijak souhlásková skupina vzniklá spojením se jménem. Anebo — začíná-li jméno touž souhláskou, jakou se končí předložka —, vysloví se obě souhlásky jako jedna dlouhá uprostřed mezi oběma slabikami: *bez sebe > bešebe, před domem > předomem...*, viz v § 61, 62₃. Naproti tomu neslabičná nevokalisovaná předložka tvoří vždy slabiku se jménem a tím by vznikla souhlásková skupina často nesnadná: *k tomu, k králi, s sebe, v vodě...* Tomu odpomáhá vokalisace předložky, *ke komu...*¹⁾

Předpony.

26. 1. U předpon se pozoruje proti předložkám silný vliv analogie, protože předpona mívala původně v různých tvarech téhož nebo příbuzného slovesa podobu nevokalisovanou nebo vokalisovanou podle jerového pravidla: *sberu < ṣberø, sbírati || sebrati < ṣḅbrati; vžemu, vhněti < ṿženø, ṿgaňati || vehnati < ṿg̣znati...* To vedlo k hojnému vyrovnávání; vzniklo *seberu* podle *sebrati*, *seženu* podle *sehnati...* Vokalisovaná podoba se ujala nezřídka i tam, kde by nevznikla obtížná skupina: *seberu < sberu, sr. sbor; odejel || odjel...*

¹⁾ V starším jazyce bývala nevokalisovaná předložka a splývala se začáteční souhláskou slova: *k komu > komu, v vodě > vodě...* Toto splývání však vedlo k nezřetelnosti, neboť předložka vlastně mizela, a proto se časem ujalo vokalisování.

sr. *odjezd*, *odjížděti*; *odešel* < *odšel*, sr. *od šití*, *odšinouiti*; *podestelu* < *podstelu*, sr. *pod stolem*; *sejítí* < *sjíti*, sr. *sjezd*; *vetřítí* < *vtřítí*, sr. *v třiceti*; *zemřítí* < *zmřítí*, sr. *z mříží*...

2. Jinak se předpony vokalisují nebo nevokalisují celkem tak jako předložky:

sesypati < *s-sy-*, *seskočiti* < *s-sko-*, *seslati*..., sr. *se sestrou* < *s sestrou*...; *sežehnouti*, *sežhnouti* < *sže-*, *sž-*, sr. *se ženou*, *se žhavým uhlím*...; *sejdu*, *vejdu*, *vzejdu*, *zemdleti*..., sr. *ve jménu*...; *rozestavěti*, *rozestřítí*, *rozestlati*..., sr. *beze strachu*...

oddati, *poddati*, *rozsypati*, *rozzlobiti*..., sr. *od domu*...

ě

27. Písmenem *ě* se označuje samohláska *e*, a to po souhláskách *d' t' ň*, na př. *děd*, *těsný*, *němý*; háček nad *e* je znakem měkkosti souhlásky.

Po retnicích mimo *m* vyslovuje se psané *ě* jako *je*, *běh*, *pět*, *věk*, *ofěra*..., po *m* pak jako *je* nebo častěji *ně* (*ňe*), takže *mě* = *mje* nebo častěji *mně*: *město*, *měsíc*, *měl*...

Po retnicích se původně vyslovovala dvojhláska *ie* (*ĭe*), časem se *ĭ* změnilo v *j*. Tak bylo též v slabice *mě*, *mje*, ale ústní souhláska *j* se změnila vlivem nosového *m* v příbuznou souhlásku nosovou *ň*.

28. *ě* || *e*, t. j. v krátkých slabikách je po retnicích *ě*, vyslovované *je* (*ně*), v příbuzných tvarech nebo slovech po jiných souhláskách *e* nebo *ě* vyslovované *e*:

dat. lok. sing. *rybě*, *lípě*, *slávě*, *karafě*, *slámě*... — *kose*, *koze*, *kuře*, *vodě* (ve výslovnosti *vodě*), *hmotě* (= *hmoťe*)...

nom. sing. *koupě*, *země*... — *duše*, *růže*, *lavice*...

nom., ak. atd. *holoubě*, *poupě*... — *kuře*, *house*, *mládě*...

ak. sg. *mě* — *se*, *tě*;

adverb. *hrubě*, *skoupě*, *tmavě*... — *dobře*, *zle*, *kuse*, *drze*...

lok. sg. *dubě*, *sklepě*, *domě*... — *hlase*, *voze*, *dvoře*...

partic. *hubě*, *tupě*, *trpě*, *hově* ... — *prose*, *voze*, *křiče*, *leže*...

vyráběti (k *vyrobiti*), *otápěti* (k *topiti*), *trpěti*, *hověti*, *uměti*... — *sázeti* (k *saditi*), *váleti*, *křičeti*, *ležeti*, *viseti*...

Změna *ě* v *e*.

Původně tu bylo veskrze *ě*, vyslovované *ie*, *je*, ale časem se mimo po retnicích změnilo v *e*: *kosě* > *kose*, *dušě* > *duše*, *kuřě* > *kuře*.. Tak tomu bylo též v hojných případech jiných: *sě* (ak. zájmena), *sěno*, *sěm(o)*... > *se*...; *břěh*, *řěč*, *hřěšiti*, *přěješ*, *třěseš*... > *břeh*...; *obyčěj*, *snášěj*, *házěj*... > *obyčej*...; gen. sing. *košě*, *nožě*, *otců*, *oráčů*, *kovářů* ... > *koše*... Tato změna se nazývá též *ztráta j o t a c e* a provedla se v století 14.

ě || *í*, t. j. v krátkých slabikách je po retnicích *ě*, v dlouhých *í*:
čpěti || *čpíti*, *smíti* || *směti*;

běh, *běhati* — *vybíhati*, *bělejší* — *bílý*, *zpěv* — *zpívati*, *pospěš* — *pospíšiti*, *trpěti* — *trpím*, *věřiti* — *víra*, *větší* — *více*, *květ* — *kvítek*, *měřiti* — *míra*, *rozuměj*, *rozumějí* — *rozumím*...; partic. *hubě* — *hubíc*, *lově* — *lovíc*, *tupě* — *tupíc*, *lomě* — *lomíc*...

Změna (úžení) *ie* — *í*.

Původně tu byla v obojích slabikách táž samohláska jako v dvojicích *a* || *á* (*dal* — *dáti*), *e* || *é* (*chleba* — *chléb*), *i* || *í* (*silou* — *síla*), tedy proti *ě*, vyslovovanému *e*, *je*, bylo *ie*, *jé*, psané *ie*. Toto *ie* se časem změnilo neboli zúžilo v *í*: *bielý* > *bílý*, *miera* > *míra*... Tak vznikla dnešní dvojice *ě* || *í*, podobná dvojici *e* || *í* z *e* || *é* (§ 17). Úžení se začalo v době kolem r. 1300 a dokonalo v století 15.

Bývalo pak *ie* ještě v mnohých případech jiných než shora uvedených: *sbierati*, *ciesar*, *čieše*, *piesek*, *sieň*, *žiez(e)ň*, *hniedzdo*, *stien*, *striebro*, *driemati*, *riekati*, *strieleti*...; *znamenie*, *trnie*, *pitie*, *sbožie* (*zbožie*)...; fem., neutr. *pěšie*, *pěšieho*, *pěšiemu*, *pěšiem*...; 2., 3. sing. *házieš*, *házie*, *snášieš*, *přivážieš*, *vyplácieš*...

Velmi často na bývalé *ie* ukazuje dvojice

í || *e*, vzniklá z dvojice *ie* || *ě* úžením *ie* v *í* a změnou *ě* v *e*:

břížek — *břeh*, *bříza* — *březový*, *hřích* — *hřešiti*, *břímě* — *břemeno*, *říčka* — *řeka*, *mřiti* — *mřel*, *třiti* — *třel*; *símě* — *semeno*, *síti* — *sel*...; *počiti* — *početí*, *žiti* — *žetí*, *titi* — *stětí*...; *díl* — *děliti*, *dítě* — *dětský*, *utíkati* — *útěk*, *navštíviti* — *navštěv*, *navštěva*, *nítiti* — *roznět*...

aj, áj

29. aj || ej, t. j. dvojhláska *aj* nebo různoslabičné *aj* (§ 49) střídá se v témž tvaru, slově, v tvarech téhož slova nebo v slovech příbuzných s *ej*:

hraj — *hrej* (imper.); *výdaj* — *výdej*; *vajec* — *vejce*; *dají*, *volají*, *kají se*, *lají*, imper. *kaj se*, *laj*... — *dej*, *volej*...

Změna (přehláska) *aj* — *ej*.

Dvojitost *aj* || *ej* není od původu; bylo zde prvotně veskrze *aj* po t v r d é s o u h l á s c e, ale dvojhláskové *aj* se během století 15. a 16. změnilo neboli přehlasovalo v *ej*: *daj*, *volaj* > *dej*, *volej*; *vajce* > *vejce*. Přehláska nastala též v případech jiných: *krajčí* > *krejčí*, *hajtman* > *hejtman*, *najlepší*, *najmenší*... > *nej*- ... Nepodlehlo jí citoslovce *aj*; viz v § 13. Různoslabičné *aj* zůstalo: *da-jí*, *vola-jí*, *va-jec*... Časem se takto vzniklá dvojitost částečně porušila, vyrovnala. Bylo *krej*, ale *kra-je*, *réj*, ale *ráje*..., a z toho vzniklo jednotné *kraj* — *kraje*, *ráj* — *ráje*; *prodej* — *prodaje* > *prodej* — *prodeje*; *výdej* — *výdaje* > *výdej* — *výdeje* i *výdaj* — *výdaje*; *lej* — *lají* > *laj* — *lají*; *hejný* — *hájiti* > *hajný* — *hájiti* (*hejný* zachováno v příjmení); *tejný* — *tajiti* > *tajný* — *tajiti*...

Po souhláskách m ě k k ý c h přehlasovalo každé *aj* už dříve, v století 12., na př. *obyčaj*, *obyčaje* > *obyčej*, *obyčeje*..., viz § 10.

aj || á, na př. *dělají* — *dělá*, viz v § 11.

O tom, kdy je dvojhláska *aj* a kdy *a-j* různoslabičné, viz v § 51.

oj, ój, ůj, uj

30. oj || ůj, t. j. dvojhláska *oj* nebo různoslabičné *oj* se střídá s dvojhláskou *ůj*:

loj — *lůj*; imper. *doj*, *koj*, *spoj*..., *stojím* ... — *stůj*; *hnoje*... — *hnůj*; *moje*, *tvoje*, *svoje*... — *můj*, *tvůj*, *svůj*.

Byla tu původně dvojitost *oj* || *ój*, ale *ó* dvojhlásky *ój* se změnilo v *ůó*, pak v *ů* jako každé jiné *ó*; viz v § 12. Proto se *ój* vyskytuje

v dnešním jazyce jen v nových slovech cizích, *bóje, Bójové, kóje...*, psaných často s *o*, a v citoslovcích *ój, hój || oj, hoj*.

oj || á, na př. *moje — má*, viz § 11.

oj || é, na př. *moje — mé*, viz § 16.

oj || í, na př. *boj — bíti*, viz § 14.

Dvojhláska *uj* má zpravidla *u* původní, na př. *bujný, kujný...*, substant. *sluj...*, imper. *duj, obuj, zuj, pluj...* Ojedinele vzniklo *uj* zkrácením z *új*, a to ve *zbujník, zbujnický*, psaném obyčejně *zbuň-*.

O vzniku dvojhlásek *oj...* viz v § 51, 52.

ej (ěj), éj

31. *ej || aj*, na př. *vejce — vajec...* Toto střídání ukazuje, že tu *ei* v z n i k l o z *aj*; viz § 29.

Vedle něho je dílem *ej* v z n i k l é z *ěj*, na př. *hřej, přej, zloděj, Matěj*; sr. změnu *ě* v *e* (§ 28). Dílem pak je *ej* p ů v o d n í, na př. ak. sing. *jej*, citoslovce *ej, éj, hej, héj...*

Ke vzniku dvojhlásky *ej* viz v § 51.

ij, yj

32. O výslovnosti *i* a *y* v dvojhlásce *ij* a *yj* platí totéž co o každém jiném *i* a *y*; viz v § 15.

Dvojhlásky *ij, yj* se vyskytují hlavně v imperativech *bij, lij, pij, šij, žij...*, *kryj, myj, vyj...*, jinak zřídka, na př. *kyj*. Spisovně se tu vyslovuje všude plně *ij* a jen lidově a hovorově v imperativě *bi, pi, kry...*

Ke vzniku těchto dvojhlásek viz § 51.

au (áu), ou (óu), eu (éu)

33. 1. Dvojhláska *au* se vyskytá hojně v cizích slovech *auto(mobil), autonomie, autograf, autor, autorita, aukce, pausa, paušál...* Ze slov domácích mají je předně citoslovce *au, áu, mňau*, dále ojedinelá slova jiná jako střídnicí za starší *ú*, *Kautský* nebo *Kaucký...* (§ 13).

2. Dvojhhláska *ou* je velice hojná v slovech a tvarech *louka, mouka, rybou, berou...*, kde *v z n i k l a* ze staršího *ú, lúka...*, viz v § 13

Vedle toho je *ou* původní v citoslovcích *ou, ouha (óu, óuha, hou)* a na švu původně složeného slovesa *doufati < do-ufati*.

3. Dvojhhláska *eu* je předně u nesložených slov cizích: *eugenika, eucharistie, eunuch...*, *feudální, heuristika...* Dále na švu domácích slov složených, na př. *neu-měl...*, viz v § 50.

Samohlásková spojení *ai, oi, ui, ei, ii, ia, io, ie, ua, uo* dvojhhlásky nejsou; viz o nich v § 51, 52.

2. SOUHLÁSKY.

b p m v f

34. Jsou to retnice, a to *b p m* retoretné (obouretné), *v f* retozubné. Při článkovaní retoretných souhlásek se semknou oba rty a pak se uvolní; při *b* a *m* se hlasivky chvějí, při *p* nikoli; při *b* a *p* je nosní dutina zavřena, takže vzduchový proud odchází ústy, při *m* je nosní dutina otevřena a proud odchází jí.

Při článkování *v f* se dolní ret slabě přitiskne k hraně horních řezáků a pak se tento závěr uvolní; nosní dutina je zavřena, při *v* se hlasivky chvějí, při *f* nikoli.

Neznělé *f* se vyskytuje předně v slovech přejatých, *fakt(um), fara, fiala, fiasko, filtr, František, Filip...*, dále v domácích slovech citoslovečných, *fi, fuj, fr, frkati, foukati, fučeti...*, a v necitoslovných slovesech *doufati, zoufati*. Jinak se hojně vyslovuje *f* za psané *v*, viz výše v § 94.

b || **θ**, t. j. v slovech příbuzných *b* bývá i nebývá: *hýbati, ohebný, hebký...* — *hnouti*. Tu bývalo *b*, ale už v době předdějinné ve skupení *bn* *z a n i k l o*; vzniklo tedy *hnouti* z *gəbnəti*.

p || **θ**: *kapati* — *kanouti*; *kypěti* — *kynouti*; *sklep* — *klenouti*; *slepý, oslepiti* — *oslnouti*; *spáti, spánek* — *sen, usnouti*; *topiti, potápěti* — *tonouti...* Bývalo tu *pn, kapnouti, kypnouti...*, ale už v době předhistorické se tato skupina zjednodušila v *n*.

v || **θ**: *valiti* — *obal, obaliti*; *vléci, vlek* — *obléci, oblek*; *zá-vora, za-vřiti* — *obora...* Ve skupení *bv, obval, obvléci...*, zaniklo *b* již v době předhistorické.

v- (**ve-**) || **u-**, t. j. na začátku slov bývá *v (ve)* nebo *u*: *vprostřed*

— *uprostřed*; *vpadnouti* do čeho — *upadnouti* do čeho. Patří sem též předložka *v* (*ve*) || *u*, protože splývá se jménem *v* jedno slovo: kniž. *u vytržení*, *u vyjevení*, *u vidění*, *u víře* || běžně *ve vytržení*...

Změna *v* v *u*.

Střídání *v* s *u* vzniklo starou změnou souhlásky *v* v samohlásku *u* a její příčinou byla původní *o b o u r e t n á* (bilabiální) výslovnost *v*, označovaná *w*. Záležela v tom, že se oba rty k sobě přiblížily do té míry, aby se vzduchový proud mezi nimi mohl třít. Byla tedy *w* souhláska znělá, ústní a třená. Účastí obou rtů se blížila samohlásce *u*, jenže se při jejím článkování rty nešpulily a úžina nebyla volná a zaokrouhlená. Samohláska *u* vznikla z *w* změnou právě těchto dvou článkovacích stránek.

V starém jazyce se vyslovovalo *u* za *w* dosti často. Časem se však obouretné *w* změnilo v retozubné, které není blízké samohlásce *u*, a proto změna *w* v *u* většinou přestala. Zachovalo se *u* samo u sloves *uvésti* (koho kam), *uvrhnouti*, *uvěřiti*, *uvaliti*, *uváznouti* a v adjektivě *úplný*, vzniklém z předložkového výrazu *v plně*. V případech *vprostřed* || *uprostřed*... je *u* vedle novějšího *v*.

V některých nářečích, zejména ve východních Čechách, udrželo se *u* za *w* po samohlásce, s kterou tvoří jednu slabiku, a je tedy neslabičné: *leu* (lev), *kreu*, *oušem*, *prauda*, *poliuka*...

vz- || *z-*, t. j. na začátku slov se střídá *vz* se *z*; na př.

vzhlednouti, *vznést se* — *zdvihnouti*, *zvednouti*, viz v § 285;

vzhůru — *zděli*, *zvíci*..., viz v § 786.

Zánik začátečního *v*.

Střídání *vz-* se *z-* vzniklo tak, že se už v staré době začátková skupina *vz* zjednodušila zánikem *v*, dokud se ještě vyslovovalo obouretně (viz výše při změně *v* v *u*). Na začátku slov se rty semkly málo, nevznikla úžina, *v* se neozvalo a později se vůbec upustilo od jeho článkování.

d t n, d' t' n'

35. Při článkování *d t n* se špička jazyka přitiskne k horním řezákům nebo k jejich dásním a pak se oddálí; při *d* a *n* se hlasivky chvějí, při *t* nikoli; při *d* a *t* je nosní dutina zavřena, při *n* pak otevřena.

Souhlásky *d' t' ň* se článkují tak, že se začátek jazykového hřbetu přitlačí k začátku tvrdého patra nebo k dásním; celá špička jazyka visí volně dolů jako při *i* a *e*; při *d'* a *t'* je nosní dutina zavřena, při *ň* otevřena; při *d'* a *ň* se hlasivky chvějí, při *t'* nikoli.

O *n* viz v § 73.

d* || *d' t. j. v různých tvarech téhož slova nebo v slovech příbuzných střídá se ve výslovnosti tvrdé *d* s měkkým *d'*:

had, hada..., hádek — hadi, hadí (příd. jm.), *hádě, hád'átko*; *sad — v sadě*; *voda — vodě, vodička*; *hod — hoditi, chlad — chladiti, plod — ploditi*; *vedu, původ — ved', voditi*; *zed' — zídka...*; *mladý — mladík...*
Měkčení *d — d'*.

Původně zde bylo veskrze *d* a *d'* vzniklo asi v století 13. měkčením (palatalisací) před předopatrovými samohláskami *i, ě (ie), e* a jejich střidnicemi: *voda — vodička, vodě*; *hod — imper. hodi > hod'*: *hádě < gadě...* Před samohláskami *e, a, o, u, y, ě* pak *d* zůstalo; *hade, voda, hada, vodový, vodu, hadu, hady, had < gadz...* Měkčením vzniklo *d'* z *d* také všude jinde: *děti, dědina, lidi, díl...* Před bývalým měkkým jerem se původně *d* neměkčilo, ale časem i zde často proniklo *d'*: *zed' < zьdъ, lod'...*, ale *zídka*; viz v § 37.

t* || *t': *plot — v plotě, oplotiti*; *město — v městě*; *sto — dvě stě*; *metu, metati — imper. meť < meti*; *pot — potiti...*; *bota — botička, kost — kostička...*; *pět — pětina...*; *kryt, kryta, kryto — krytí...*

Měkčení *t — t'*.

Jde tu o jev zcela obdobný s měkčením *d — d'*.

n* || *ň: *hon — na honě, honiti*; *havran — havrani, havraní; hana — haně, haněti, haniti*; *Jan — Jeník, Jeníček; dělám — dělání; černý — čern, černiti...*

Měkčení *n — ň*.

Je zcela obdobné s měkčením *d — d'* a *t — t'*.

Mimoto vzniklo *ň* už v době předhistorické z původního *nj*, na př. *vůně z vónja, vyháněti z vygánjati...*

V cizích slovech přejatých později *d' t' ň* mimo české přípony odvozovací a ohýbací (§ 83) už nevznikalo: *diamant* «dyja-», *didaktika*,

dirigent, dispoice, disciplina..., tinktura « tyn- », titán, titul, distinkce..., nimbus « nym- », nivelisace, nikl, organisace...

36. *d, d'* || *z*: *hrad, hraditi — hrazen, hráze; hod, hoditi — házeti; chod, choditi — chůze, chozen, přicházeti...; udití — uzen...; tvrdý — tvrž; hovado — hovězí; sad, sadiť — sazen, sázeti, saze (= co se usadí).*

Změna *dj* v *dz, z*.

Bylo zde původně *d* || *dj*, *chod — chódja, chodjenъ...*; *d* dílem zůstalo, dílem se změnilo v *d'* — viz sub *d* || *d'* —, ale *dj* přešlo za doby předhistorické v *dz* (*z*), to pak v *z*.

***t, t'* || *c*:** *plat, platiti — placen, vypláceti...; návrat, vrátiti — vrácen, vraceti; světlo, svítiti — svícen, svíce...*

Změna *tj* v *c*.

Bylo původně *t* || *tj* (*plat — platjenъ*), *t* dílem zůstalo, dílem se změkčilo v *t'* (*platiti*), viz výše *t* || *t'*, *tj* pak se změnilo v *c* (*placen*). Je to plná obdoba se změnou *dj* > *dz, z*.

V přičestích bývá vlivem ostatních tvarů *d', t', ciděn, citěn...*; viz v § 414.

37. *d'* || *dň, dn*: *lod' — lodní, lodník; výpověď' — výpovědní (lhůta); zed' — zedník, zednický..., zednář...*

Ve skupení *dň* se článkuje *d* nikoli špičkou jazyka jako zpravidla jindy, nýbrž vlivem následujícího *ň* začátkem hřbetu jako při *d'*, avšak hřbet má uprostřed mělký žlábek, takže zní *d*, nikoli *d'*. Podobně je tomu v *soudní, zadní, zahradní*, v nom. pl. *hodní, žádni...*

***t'* || *tň*:** *pout' (|| pout) — poutní, poutník...; řit' — řitní*. Je tu obdobně *t* jako *d* v *dň*, viz výše.

***d'* || *d'k, dk*:** *lod' — lod'ka; čeled' — čeládka, zed' — zídka*. Příčina dvojitosti *d'k* a *dk* je ta, že před *k* měkkost souhlásek hláskoslovně nepronikla, ale ujala se někdy podle případů, kde *k* není: *lod'ka* podle *lod'*. Viz dále.

***t'* || *t'k, tk*:** *řit' — řit'ka; lať — laťka; děti — dítky, splet' — pletka*. Jako v případě předešlém.

ň || **ňk, nk** (vlastně *nk*, viz § 73): *laň* — *laňka*, *sáně* — *sáňky*; *pláň* (*pláně*) — *pláňka*, *plaňka*; *skříně* — *skřínka* || *skřínka*; *svině* — *sviňka* || *svínka*; *pečeně* — *pečínka*; *sukně* — *sukénka*, *sukýnka*. Jako v případě předešlém a předpředešlém.

ď || **ďs, ds**: *loď* — *loďstvo*, *Poještědí* — *poještědský*. Jako ve dvojici **ď** || **ďk, dk**.

ṭ || **ts**: *dítě*, *děti* — *dětský*. Měkkost před *s* nepronikla.

O skupení *št* před *s* viz v § 72.

ň || **ňs**, zřídka **ns**: *kůň* — *koňský*, *loni* — *loňský*, *Prácheň* — *prácheňský*, *Videň* — *videňský*...; *svině* — *sviňský*, ale *svinstvo*. Sr. **ď** || **ďs, ds**. V lidové mluvě je tu *ns* častěji nebo veskrze: *konský*...

j

38. Při jeho člá n k o v á n í se přední část jazykového hřbetu vypne k začátku tvrdého patra a utvoří úžinu; uprostřed hřbetu je mělký žlábek; špička jazyka visí volně dolů jako při *i*; hlasivky se chvějí, nosní dutina je zavřena; zvuk se ozve až tehdy, když koneček jazyka malinko kmitne shora dolů.

j- || **ǝ**, t. j. na začátku příbuzných slov *j* bývá i nebývá: *jmění* — *mám*, *míti*...; viz v § 77.

j- || **ň-** u tvarů zájmena 3. osoby, a to u tvarů prostých *j-*, u tvarů s předložkami *ň-*:

jeho — *do něho*, *bez něho*, *místo něho*...; *jemu* — *k němu*, *proti němu*; *ji* — *na ni*; *je* — *pro ně*, *jich* — *u nich*, *při nich*; *jimi* — *s nimi*...

Předložky *k*, *s*, *v* zněly před samohláskou a před *j* původně *kn*, *sn*, *vn*: *kn jemu*, *sn jím*, *vn jem* > *kněmu*, *sním*, *vněm*. Podle těch případů, kde bylo *k*..., *k tobě*, *s tebou*, *v domě*..., začalo se *ň* chápati za součást zájmena, *k němu*..., a ujalo se také po předložkách ostatních, *do něho*, *na něm*...

Ve spojení *k jeho rodičům*, *na jejich přání*... nepatří vazebně předložka ke genitivům *jeho*, *jejich* a proto nemají *ň-*.

Privlastňovací zájmeno *její* rovněž nemá *ň-*, *od jejího bratra*, *k jejím*

rodičům..., protože zde byl původně přivlastňovací gen. *jejé*, k němuž se předložka přímo nevztahovala: *od její bratra, k její bratrovi...*

Podoba *kn*, *sn* a *vn* bývávala též jinde: *kn otci, vn okně...*, ale byla nahrazena podobou *k*, *s* a *v* podle těch případů, kde bylo původně *k...*: *k domu, v zimě...*

Z S, Ž Š

39. Sykavky *z s* se článkují tak, že se špička jazyka mimo přední část která visí dolů, přiblíží k dásním a utvoří úžinu; za špičkou tvoří jazyk žlábek; při obou je nosní dutina zavřena; při *z* se hlasivky chvějí, při *s* nikoli.

Při článkování *ž š* se špička jazyka zvedá k dásním malinko dále vzadu než při *z s* a visí dolů její menší část; žlábek na jazyku za špičkou je hlubší než při *z s*; nosní dutina je zavřena, při *ž* se hlasivky chvějí, při *š* nikoli.

z || ž: raziti — ražen, ražení; tázati se, vázati — táži se, váži...; voziti — vožen, vožení, přivážeti...

Změna *zj — ž*.

Bylo zde prvotně *z || zj* a *zj* dalo už v době předhistorické *ž: razjenž > ražen, privádzjati > přivážeti...*

s || š: česati, tesati... — češi, teši...; prositi — prošen, prošení...; nositi — nošen, nůše, přinášeti...; nás, vás — náš, váš...

Změna *sj — š*.

Jako výše bylo *s || sj* a *sj > š: prosjenž > prošen, nósja > nůše...*

V participiích 4. třídy bývá *z, s*, na př. *omezen, kosen*, viz v § 414. O iterativech *vážeti...* viz v § 249₄.

z || d, d', na př. hrazen, hráze — hrad, hraditi, viz v § 36.

z, ž || h, na př. noze, nožka — noha, viz v § 47.

š || ch, na př. hoši, hošík — hoch, viz v § 46.

Tyto dvojice ukazují, že je jednak *z, s* původní (*vezu, nesu*), jednak *z z dj*, jednak *z, ž z g*, které přešlo v *h*, a *š, ž* ze skupení *sj, zj, š* pak ještě z *ch*.

z-|| vz-, viz v § 34.

V cizích slovech se vyslovuje

z za psané *s*:

organisace, popularisace, sensace «senza-»..., *impulsivní* «-zí-», *transito, posice, visita, vizuální, usus*...;

ž za psané *g* a *j*: *giro* (zčešť. v *žiro*), *genre* (zčešť. v *žánr*), *genie* «žený»...; *jabot* (zčešť. v *žabó*), *jourfixe* «žurfiks», *joviální*...;

š za psané *ch*: *chanson, charme* (zčešť. v *šarm*), *chic* «šik»...

1

40. Čl á n k u j e s e tak, že se špička jazyka přitiskne k dásním jako při zubnicích a utvoří tam závěr; okraje jazyka za špičkou nejsou přitlačeny k patru jako u všech souhlásek ostatních, takže proud vzduchový uniká po bocích, po okrajích jazyka, zvuk *l* se ozývá již za trvání závěru špičkou; nosní dutina je zavřena a hlasivky se chvějí.

Nová spisovná čeština má *l* jedno, t. zv. s t ř e d n í. Jeho článkování bylo popsáno v předešlém odstavci. Původně měla čeština *l* m ě k k é, označované *ḷ*, a *l* t v r d é, označované *l̤*. Měkké *l* se vyslovovalo před předopatrovými samohláskami *i, e, ě (ie), ě, o* a před jejich střídnicemi, dále před *j*, tvrdé pak před *a, o, ě, u, y, ť*; na př. *líst, les, partic. chvále < chvalě, sůl < sól, vůle < vólja... || chvála, chválu, lopata, dať < dalť...*

M ě k k é *l* se článkuje tak, že se k dásním přitiskne větší plocha špičky než při *l* středním, nebo že se hřbet jazyka přitlačí k tvrdému patru (jako při *ď, ě, ň*). Při *l* t v r d é m se přitiskne k dásním nebo k začátku tvrdého patra jen koneček jazyka, takže jazyk tvoří hlubší oblouk než při *l* středním.

Dvojím *l* si vysvětlíme dvojitost *a || e, u || i, y || i* v příbuzných tvarech nebo slovech: *chvála, chválu*, instr. pl. *orly*... — *chvíle, chvíli, přáteli*... Bylo zde veskrze *a, u, y*, ale *la, lu, ly* zůstalo, kdežto *la, lu, ly* se změnilo v *le, li, li*. Nastala tu přehláska *a — e, u — i*, viz v § 10 a 13, *y* po *ḷ* a po všech měkkých souhláskách přešlo už v době předdějinné v *i*.

Dvojí *l* se drželo dlouho, ještě v století 16.

r ř

41. Při čl á n k o v á n í obou těchto souhlásek se špička jazyka chvěje, vypínajíc se obvykle směrem k dásním; při *ř* se začátek hřbetu jazyka zvedá k tvrdému patru

a má podobu žlábků jako při *ž š*; v něm se vzduchový proud *tře*, tím vzniká šelest mísící se s šelestem povstávajícím chvěním špičky; při obou souhláskách je nosní dutina zavřena; při *r* se hlasivky chvějí, při *ř* se dílem chvějí, dílem nikoli, t. j. *ř* je podle skupení buď znělé, buď neznělé.

r || *ř*, t. j. v tvarech téhož slova, v tvarech a slovech příbuzných střídá se *r* s *ř*:

bratr — *bratře*, nom. pl. *bratři*, *bratři*; *kůra* — dat., lok. *kůře*; *starý* — *staří...*; *míra* — *měřiti*, *víra* — *věřiti*, *mor* — *mořiti*, *var* — *vařiti...*; *kovář*, *pekař...* — *kovářna*, *pekárna...*; *stařec*, *stařena* — *starce...*; *vichor* — *vichřice...*

Změna *r* v *ř*.

Bývalo zde prvotně všude *r*, ale před předopatrovými samohláskami *i*, *e*, *ě* (*ie*), *ē*, *ь*, jejich střídnicemi a před *j* vzniklo *r* měkké (*ř*) a to se v století 13. změnilo v *ř*. Tak vzniklo *ř* mimo případy shora uvedené ještě v slovech *řinouti*, *tři...* < *ri-*, *řiditi*, *hřích*, *bříza...* < *rie-* < *rie-*, *řici...* < *ré-*, *řekl*, *řemen...* < *re-*, *kuře*, *kuřata...* < *-re*, *zvěř...* < *-rь*, *bouře...* < *-rja*.

Tím si vysvětlíme *ře* < *ře*, *řb*, *ře*, v. výše || *re*: instr. *bratrem...* < *-rьmь* (*e* z tvrdého jeru); *dobré* < *dobroje* (sr. *é* z *oje*, § 16).

Leckdy se protiklad *ř* || *r* vyrovnal v protiklad *r* || *r*: *beru* || *běřeš...* < *beru* || *bereš*; *bratr* || *bratře*, ale *Jaromír* || *Jaromíre*; *mudřec* || *mudrce* < *mudrc* || *mudrce...*, viz v § 88.

V neohýbacích a neslovotvorných slabikách cizích slov přejatých později *ř* už nevznikalo: *rek*, *redakce*, *referát*, *reální*, *restrikce...*, *rips*, *risiko*, *risoto*, *ritus...* Sr. v § 83.

c č

42. O jejich článkování viz v § 6.

Splynuliny *c*, *č* vyslovují se nejen tam, kde píšeme *c*, *č*, kde jsou to hlásky *s t á l é* (etymologické), na př. *co*, *čeho*, nýbrž také za psané *ts*, *ds*, *tš*, *dš...*, *tc*, *dc*, *tč*, *dč...*, na př. *dětský*, *lidský*, *dcera*, *vůdce*, (§ 64 a 65). V tomto druhém případě vzniká *c*, *č* ve skupení hlásek splývavou výslovností dvou původních souhlásek, je *p o l o h o v é*.

Souhláska *č* se vyslovuje dále v cizích slovech:

za psané *c*: *cinelli* (zčeštěno v *činely*), *cello*, *cellista*...,

a za psané *ch*: *Chile*, *charleston* «čárlstn, -ston»...

c || *t*, *tʹ*, na př. *placen* — *plat*, *platiti*, viz v § 36 pod *t*, *tʹ* || *c*.

c, *č* || *k*, na př. *ruce*, *ručka* — *ruka*, viz v § 44 pod *k* || *c*, *č*.

Různý původ souhlásek *c* a *č*.

c || *č*:

1. *ruce* — *ručka*..., viz § 44; tu je *c* i *č* z *k* podle různého skupení hlásek;

2. *otec* — *otče*...; *věnc* — *věneček*...; *srdce* — *srdéčko*, *srdečný*; *vejce* — *vajíčko*, *vaječný*; *líce*, *lícni* — *líčko*. Tu je *c* z *k*, na př. *líce* < *líko*, a *č* je rovněž z *k* jako sub 1; *lícni* je místo *lični* podle *líce*;

3. *plíce* — *plíčka*, *svíce* — *svíčka*, *noc* — *noční*, *onuce* — *onučka*... Zde je *c* z *tj* nebo z *kt*: *svíce* < *světja*, sr. *světlo*, *svítiti*; *noc* < *noktʹ*. Toto *c* se neměnilo hláskoslovně v *č*, nýbrž podoba *plíčka*... vznikla napodobením případů 1 a 2: *plíčka* podle *ručka*, *noční* podle *ruční*... K *plíce* je spisovné adjektivum *plicní*, ale lidové *pliční*. Strídání *c* || *č* se přeneslo i k slovům přejatým: *tanec* — *taneční*, *nadace* — *na-dační*, *rotace* — *rotační*..., *tanec* — *taneček*...

č || *c*: *čest* — *cti*..., viz v § 661.

dz dž

43. O jejich č l á n k o v á n í viz v § 6.

Splynulina *dz* (*ʒ*) se vyskytuje jako hláska etymologická jen ojediněle v citoslovci *džin* a v slovese *džinkati* z něho odvozeném. Jinak je to zpravidla hláska p o l o h o v á, vznikající spodobou z *c* v slo- je to zpravidla hláska s k u p i n o v á, vznikající spodobou z *c* v slo- vech *leckdo*, *leckde*..., viz v § 57.

Také *dž* (*ʒ*) je souhláska v domácím výrazivu zřídka etymologická, v slovech *džbán* a *džber*, *Bydžov*, zpravidla s k u p i n o v á, vznikající na švu dvou slov, na př. ve spojení *proč bychom*, viz v § 57.

V cizích slovech je *dž* dosti časté, na př. *maharadža*, *Dobrudža*, *Lodž*, větším dílem se však píše *g*, *gentleman*, *gigolo*, *gin...*, nebo *j*, *jazz* « džez », *jam* « džem », *jump* « džempr »...

k

44. Jeho článekování záleží v tom, že se zadní část jazykového hřbetu přitlačí k měkkému patru, že je nosní dutina otevřena a hlasivky se nechvějí.

k || **c, č:** *ruka* — *ruce*, *ručka*, *ručička*, *ruční*; *louka* — *louce*, *loučka*, *lučina*, *luční*...; *rok* — *v roce*, *roční*, *roček*; *potok* — *v potoce*, *potůček*, *potoční*; *otrok* — *otroci*, *otročí*, *otročina*, *otročiti*; *pták* — *ptáci*, *ptačí*, *ptáček*...; *peku* — *pec*, *pečes*...; *řku* — *rci*, *rčení*...; *trpký* — *trpce*, *trpcí*, *ztrpčiti*; *veliký* — *velice*, *velicí*, *veličina*; *měkký* — *měkce*, *měkčiti*...; *oko* — *očko*, *lék* — *léčiti*, *plakati* — *pláč*, *pláči*, *pláčeš*...; *kleknouti*, *klekati* — *klečeti*...

Měkčení *k* v *c, č*.

Splynuliny *c* a *č* se vyvinuly z *k* měkčením už v době praslovanské: *potok* — *potokě* > *potocě*, *potoce*; *oko* — *okoko* > *očko*... Různost *c* — *č* souvisí s původním nestejným hláskovým skupením. Před *j, e, ъ, ѣ* a před původním *i* vzniklo *č*, před *ě* a před *i* z *oi, ai* pak *c*:

plákjъ > *pláč*; *plákjѣ* > *pláču*, *pláči*; *pekety* > *peče*; *okoko* > *očko*; *pštákъ* > *ptáče*...

potokě < *-koj* > *potoce*; *roکہ* < *-kaj* > *ruce*; *otroki* < *-koj* > *otroci*...

V lidové mluvě nastalo u sloves 1. třídy vyrovnání ve prospěch *č*: *peku* — *pečes*, *pec* > *peču*, *pečes*, *peč*; podobně *tluču*..., *teču*...

k || **g**, *kamaše* — *gamaše*..., viz § 45.

g

45. Článek u *e* se tak jako *k*, jenže se hlasivky chvějí.

Vyskytuje se hojně v novějších slovech cizích mimo ohýbací a slovotvorné slabiky: *gama*, *Gabriel*, *gáže*, *gesto*, *guma*, *gusto*, *globus*, *gramatika*, *groš*, *gymnasium*... Patří sem též *grejcar*, psané *krejcar*. Sr. v § 83.

V slovech domácích je to jen hláska *p o l o h o v á*, vznikající spodobou z *k*, na př. v slovech *kdo, kde, k dubu...*, viz v § 57. V staré době to byla souhláska významotvorná, viz § 47.

g || **k**, t. j. v témž přejatém slově se střídá *g* s *k*: *gamaše* — *kamaše*, *gatě* — *katě*, *galop* — *kalup*, *grobián* — *krobián*... Jde o slova přejatá po změně domácího *g* v *h* (§ 47), kdy se *g* jako významotvorná hláska nevyskytuje, takže si ji jazyk někdy *n a h r a z u j e* *h l á s k o u* *p ř í b u z n o u*.

g || **z, ž**, na př. *filolog* || *filolozích, filoložka*..., viz v § 83.

ch γ

46. Souhláska *ch* se *č l á n k u j e* tak, že se zadní část jazykového hřbetu přiblíží k měkkému patru, utvoří tam úžinu; nosní dutina je zavřena a hlasivky se nechvějí.

Souhláska *γ* se tvoří tak jako *ch*, jenže se při ní hlasivky chvějí; viz o ní v násled. § a v § 57.

Souhláska *ch* je jednak významotvorná, na př. v slovech *chyba, moucha, hoch*, jednak skupinová, vyslovuje se za psané *h*, na př. *lehký, nehty, dehtu*, viz v § 47.

Souhláska *γ*, ve spisovném pravopise neoznačovaná, je znělá, zadopatrová a třená, takže je to vlastní znělá souhláska k neznělému *ch*. Vyskytuje se jen jako souhláska *p o l o h o v á* za psané *ch*, na př. *abyγ byl*; viz v § 57. V starém jazyce to byla též souhláska etymologická (§ 47).

ch || **š**: *hoch* — *hoši, hošík*; *Čech* — *Češi*...; *hrách* — *hrášek*; *prach* — *prášek, prašný, prášiti*; *mnich* — *mniši, mnišský*; *moucha* — *mouše, muši*; *střecha* — *střeše*; *roucho* — *rouše*; *ucho* — *uši, ušní, ouško*; *tichý* — *tiše, tiší, tišiti*; *ruch* — *rušný, rušiti*; *dýchat* — *dýši*..., *páchat* — *páši*...

Měkčení *ch* v *š*.

Bývalo tu veskrze *ch* a *š* vzniklo už v době předhistorické měkčením z *ch* před *j* a před předopatrovými samohláskami: *uchi* > *uši*, *múchě* > *mouše*, *úchvko* > *ouško*... V *Cheb, hochem, uchem*... je *e* z *ɔ*, v *hluché*.. z *-oje*, proto se *ch* v *š* nezměnilo.

h

47. Tvoří se třením vzduchového proudu mezi přiblíženými hlasivkami, které se chvějí.

h || **ch**, t. j. *h* ve znělém postavení se střídá v postavení neznělém s *ch*, psaným však *h*: *boha* — *bůch*, *rohu* — *roch*...; *noha* — *noch*...; *dehet* — *dechtu*, *nehet* — *nechtu*; *lehounce* — *lechký*...

Změna *g* v *γ*, *h*.

V podobných případech se střídají souhlásky rozdílné jen znělostí, nikoli místem artikulace, *z* — *s*, *d* — *t*, *b* — *p*..., na př. *vozu* — *vůs*, *rodu* — *rot*, *dubu* — *dup*, viz v § 57 a 79₃. Dvojice *h* || *ch* se však liší místem artikulace, neboť *h* je hrtanové, *ch* zadopatrové. Není to tedy dvojice původní; *h* zde vzniklo ze staršího *γ*, t. j. ze znělého *ch* (§ 46), a to dále z původního *g*, *boga* — *bóg*, *noga* — *nog*, *neget* — *negtu* (pův. *no*-)... V st. jazyce se psalo *g* veskrze do 2. pol. století 12., od konce století 13. se pak psalo pravidlem *h*.

Nezměnilo se tedy závěrové *g* v *h* přímo, nýbrž nejprve v *γ*, t. j. ve znělou souhlásku úžinovou, třenou (§ 46). Z ní se v době spodoby znělosti (§ 57) vyvinulo v neznělém postavení *ch*: *boya* — *bóch*, *noya* — *noch*... Pak teprve se začalo měnit zadopatrové *γ* v hrtanové *h*, takže vznikla dnešní dvojitost *h* || *ch*, *boha* — *bůch*, *noha* — *noch*...

Následkem tohoto vývoje se dnes nevyskytuje *g* v domácích slovech jako hláska významotvorná. Slova přejatá do století 14. změnila *g* v *h*, na př. *houně* z lat. *gunna*, *varhany* z lat. *organa*, *Kunhuta* z něm. *Kunigund*..., slova přejatá později *g* zachovávají, *guma*, *gusto*... (§ 45) nebo je nahrazují příbuzným *k*, *purkrabí*, *Markéta*... Někdy pak se střídá *g* s *k* (§ 45).

h || **z**, **ž**: *bůh* — *bozi*, *boží*, *božstvo*, *božský*, *bůžek*; *roh* — *růžek*; *noha* — *noze*, *nožka*; *váha* — *váze*, *vážka*, *vážiti*; *mnohý* — *mnozí*, *množství*, *množiti*; *ubohý* — *uboze*, *ubozí*, *ubožák*; *mohu* — *pomoz*, *můžeš*...

Změna *g* v *z*, *ž*.

Původně zde byla dvojice *g* || *z*, *ž*, neboť *h* vzniklo z *g*. Sykavky

z, ž se vyvinuly už v době praslovanské z *g*, a to před různými předopatrovými samohláskami a *j* jako *c, č* z *k* (§ 42): *bogi* < *bogoĭ* > *bozi*; *bogŭskŭj* > *božskŭj*; *nogaĭ* > *nozě, noze*...

V lidové mluvě nastalo někdy vyrovnání: *mohu* — *pomoz, můžeš...* > *možu* n. *můžu, pomož, můžeš...*

9

48. Souhláska takto označovaná ve fonetickém přepise a zvaná *r á z* článkuje se tak, že se hlasivky semknou a pak od sebe odtrhnou; je tedy neznělá, závěrová, a to ražená, a hrtanová neboli hlasivková.

Vyskytuje se jen jako hláska *s k u p i n o v á* (§ 94), nejčastěji před samohláskami,

1. po pause, na př. *'Adam, 'on...*, viz § 782;
2. po samohláskách v slovech složených a na předělu dvou slov: *ne'umělŭj, modro'okŭj...*, na *'okně, matka 'i sestra...*, viz § 50, 52—54;
3. po souhláskách v slovech složených a na švu dvou slov: *nej'ostřejší...*, *k 'oknu...* viz § 56.

Řidčeji se vyslovuje *p o s a m o h l á s k á c h*, a to před pausou: *ne'*, viz § 794.

Ráz je souhláska na poslech málo výrazná a proto si ji často ani neuvědomujeme, zejména před samohláskami po pause, *'on...* Zřetelně se projevuje mezi dvěma samohláskami, jakoby malou pausou mezi nimi, *sto'ovec...*, a po souhlásce změnou její znělosti v neznělost: *s'okna* < *z okna...*

Ve spisovném pravopise ráz neoznačujeme; viz k tomu § 155.

B. Skupiny hlásek

49. V proudu řeči vyslovujeme často hlásky nikoli jednotlivě, nýbrž *s p o j i t ě* (*v á z a n ě*), spojujeme je v menší nebo větší jednotky, v slabiky, v slova, v sousloví, ve věty. Hláskové skupiny jsou tu v témž slově nesloženém a na předělu (na hranici, na rozhraní, na švu) slova složeného nebo dvou slov různých. Nezřídka se skupené hlásky vyslovují jinak než v postavení

osamoceném anebo nastávají v jejich skupení různé změny jiné. Jsou tu rozdíly podle povahy skupení.

1. SAMOHLÁSKA + SAMOHLÁSKA

(*Vokál + Vokál*)

1. Spojení dvou samohlásek je nejčastěji buď *d v o j h l á s k o v é*, vysloví-li se obě samohlásky jako jedna slabika (*lou-ka, au-to...*), nebo *r ů z n o s l a b i č n é* (heterosylabické), tvoří-li samohlásky dvě slabiky (*černo-o-ký, po-e-sie...*).

Dvojhásky vznikají za jistých podmínek jen ve skupení *V + U*, a to *a + u, o + u* a *e + u*, nikoli též *u + u* a *i + u*.

Různoslabičná skupení se vyslovují trojím způsobem:

a) mluvidla přejdou z první samohlásky přímo do druhé, na př. *po-učný*; to je t. zv. *p ř í m ý* (čistý) přechod z jedné samohlásky do druhé; —

b) mezi samohláskami se vyslovuje *j*, na př. *historije* za psané *historie*; t. zv. přechod *j-o v ý*; —

c) mezi samohláskami se vyslovuje ráz, na př. *modro'oký*; t. zv. přechod *r á z o v ý*.

Druhý a třetí přechod se jmenuje souhrnně *h i á t o v ý* a přechodové souhlásky *hiátové*.

Výslovnost s rázem se na poslech neliší zcela zřetelně od výslovnosti s přechodem přímým, projevuje se tak, jako by byla mezi oběma samohláskami kratičká přestávka.

2. Poměrně zřídka se vyslovuje skupení dvou samohlásek jinak, a to buď jako souhláska + samohláska nebo jako jedna samohláska. Viz dále.

3. Různá výslovnost ve skupení *V + V* je závislá jednak na povaze skupení samého, jednak na jeho postavení v slově nebo v proudu řeči. Je proto potřebí probrati samohlásková skupení jednotlivě.

50. 1. *o + u, a + u, e + u*.

Rozumějí se též spojení se samohláskami dlouhými, *óu, áu, áú, áú, éu*.

a) V nesložených slovech domácích a v cizích zdomácnělých vyslovuje se

o + u vždy jako dvojhláska (*ou*): *louka, mouka, poušť...*, *brouk, vous, meloun...*, *rybou, nesou...*

Skupení *o + ů* v cizích slovech je různoslabičné: 2. p. množ. *hero-ů*, příd. jméno přívlast. *hero-ův...* [*-ů* pádová koncovka, *-ův* odvozovací přípona].

Spojení *a + u* v slovech domácích vyslovuje se dvojhláskově (*au*): *au* (citoslovce), *mňau, Kaucký, Autrata...*

Mimo citoslovce je *au* v domácích slovech jen zbytek staršího vývojového stavu, místo *ou* (§ 13).

V slovech cizích se vyslovuje dvojhláskově nebo různoslabičně podle původu a podle mluvnické povahy: *au-to, Au-stralie, Maurové, pau-sa, kau-sální...* || *a-ul*; 4. p. *Nausi-ka-u* (koncové *-u* je pádová přípona).

Skupení *e + u* se vyslovuje v cizích slovech rovněž dvojím způsobem: *feu-dální, eu-genika, leu-koplast, neu-trální...* || *lyce-um, lyce-u*, 4. p. *ide-u...* (*-um, -u* je příponové).

b) Na předělu slov složených se vyslovují skupení *a + u* a *o + u* zpravidla různoslabičně, a to buď s přechodem přímým nebo rázovým:

na-uka || *na'uka*, podobně *naučiti (zaútočiti, náušnice, náústek)...*, *poučný, pouliční, samouk, věrouka...*

Rovněž skupení *e + u*, *e + ú*: *ne-uctivý* || *ne'uctivý*, podobně *neumělý, neuškodí, neušel...*, *neúroda, neúplný...* V rychlejší výslovnosti a při důrazu zní *e + u* někdy skoro jako *eu*: *neu-šel, neu-ctivý...*

c) Na hranici dvou slov jsou všechna tři samohlásková spojení různoslabičná, a to s přechodem přímým nebo rázovým:

po-ulici || *po'ulici*, podobně *o učiteli, do úst, to ustanovení, na ulici, ta ulice, na úřadě, je u nás, dále u kraje, chce utéci, je úterý...*

Kde je v případech b) a c) možná různoslabičná výslovnost s přechodem přímým a rázovým, pozoruje se často rozdíl mezi výslovnostmi různých mluvčích a nezdědka je obojí výslovnost u téhož mluvčího.

Obecně lze říci, že se na rozhraní dvou slov vyslovuje ráz častěji než na švu téhož slova: *je·úterý* || *na-uka, samo-uk*.

A v slovech složených je ráz tehdy, je-li jejich první část aspoň dvouslabičná, hojnější (*samouk, věrouka...*), než je-li jednoslabičná (*nauka, poučný...*).

2. *u + u*.

Toto skupení dvojhlásku vůbec nedává. V témž slově je vyslovujeme různoslabičně zpravidla s přechodem čistým: *individu-um*.

Na předělu dvou slov se vyslovuje různoslabičné *u-u* buď s přechodem přímým nebo častěji s rázovým: *u-učitele* || *u'u-, tu-ulici* || *tu'u-*...

Pravidlem je ráz mezi *ou* a *u*: *tou ' ulicí, jsou ' u něho...*

51. 1. *a + i, o + i, u + i, e + i*.

a) V slovech *n e s l o ž e n ý c h* vyslovují se tyto skupiny nejčastěji různoslabičně, a to s přechodem *j-ovým*, *ai* jako *aji*, *oi* jako *oji*...:

dadaismus, laický, heroický, stoický, 7. p. množ. *lycei*, 3., 6. jedn. *idei*, 2. množ. *lyceí, ideí*; *altruismus, kasuistika*, 2. množ. *individuí*, 7. -*dui*...

Podstatné jméno *laik* se vyslovuje buď *lajik* nebo častěji *lajk* a také se tak někdy píše. Podobně *Alois* zní *Alojs* a tak se též psává.

V řeckých slovech se vyslovuje *oi* též jako téžeslabičné *oj*: *Foibos, koiné*... V polatinštěné podobě se tu píše *oe* a vyslovuje *é*, *Phoebus*... (viz § 52₃).

b) V slovech *s l o ž e n ý c h* a na rozhraní *d v o u s l o v* vyslovuje se různoslabičně, a to s přechodem přímým *a-i, o-i*..., nebo s přechodem rázovým *a'i, o'i*...:

pseudo-ideální || *pseudo'ideální*; podobně *do Indie, to i to, na indexu, ta i ona, chce i to, tu i onu*...

Slova *coitus, coitovati* se vyslovují *koj-*, také se tak často píší, protože se necítí za složená (*co-itus*).

2. *i + a, i + o, i + u, i + e, i + i (y + a, y + u...)*

a) V *n e s l o ž e n ý c h* slovech je po souhlásce skoro veskrze přechod *j-ový*, t. j. *ia* se vyslovuje jako *ija*, *io* jako *ijo*...:

fialka, fiasko, gymnasia, radio, stadion, Helios, stadium, gymnasium, stadiu, Ovidius, Ovidiův, Ovidiovi..., instr. pl. *gymnasii*, gen. *gymnasií*, *legií*...

Podobně ve skupení psaných *ya...*, na př. 2. jedn. *dandya* (k *dandy*), 1. množ. *dandyové*, gen. *dandyů*, instr. *dandyi*, a v *ua* slova *revuální*, vyslovovaného *revijální*.

Jen domácí *pial*, *piala...* (*napial...*) vyslovuje se *pjal...* A podobně cizí *bianco* jako *bjanko*.

Po samohlásce se *ia, io...* vyslovuje jako *ja, jo...*, na př. *onomatopoion* (psává se též *-poion*), *Gaius...*

b) V slovech složených a na předělu dvou slov je výslovnost různoslabičná s přechodem přímým nebo rázovým:

pěti-aktový || *pěti'aktový*, podobně *ti a ti, i ano, při odvodu, i on, šestiúhelník, jdi už, i u nás, v pěti etapách, mezi Indiány...*

Jen složené číslovky *třiadvacet* a *čtyřiadvacet* vyslovují se nejen s přechodem přímým a rázovým, nýbrž též s *j*-ovým: *tři-advacet, čtyři-a-* || *tři'a-*, *čtyři'a-* || *třija-*, *čtyřija-*.

52. 1. *e + e*.

Vyslovuje se jen různoslabičně.

V nesložených cizích slovech je pravidlem přechod přímý: *re-elní, é-erie...*

V skloňovacích koncovkách dílem je též tak, dílem se vyslovuje a píše *eje*: 1., 4. p. množ. *idee* || *ideje*.

Jinak je přechod přímý nebo rázový: *ne-estetický* || *ne'e-*; podobně *že existuje, je elegantní...*

2. *a + e*.

V nesložených slovech cizích vyslovuje se buď *a-e*, t. j. různoslabičně s přímým přechodem, na př. *aero, Israel, Faeton...*,

nebo jako *é, e*, a to podle původu: *Aeneis* « énejis », *aetiologie* « étyjo- » *palaeografie* « pale-o- »...

Jinak je *ae* různoslabičné s přechodem přímým nebo rázovým: *na-exkursi* || *na'e-*; *ta-etapa* || *ta'e-* atp.

Nehledím k cizím slovům, kde se za *ee* vyslovuje *é*, neboť zdvojení je pouze znak délky.

3. *o* + *e*.

a) V nesložených cizích slovech podobně jako v 2. vyslovuje se podle původu buď *o-e*, t. j. různoslabičně s přímým přechodem, *po-eta*, *po-esie*, *no-etika*..., nebo jako *é*: *tragoedie* (starším pravopisem, novějším foneticky *tragé-*).

b) V slovech složených je pravidlem výslovnost různoslabičná s přechodem přímým: *ko-edukace*, *ko-eficient*...

c) Na švu dvou slov je též přechod rázový: *do Evropy* = *do-evropy* || *do'e-*; *po etapách* = *po-e-* || *po'e-*...

4. *o* + *o*, *o* + *a*,

u + *a*, *u* + *o*, *u* + *e*,

a + *a*, *a* + *o*,

e + *o*, *e* + *a*, *e* + *y*.

Tato skupení se vyslovují jen různoslabičně, a to

a) v nesložených slovech s přímým přechodem: *zo-ologie*, *bo-a*..., *individu-a*, *bantu-ový*, *statu-e*..., *cha-os*, *ka-olín*, *kaka-o*, *ge-ologie*, *ge-ometrie*, *Borne-o*, *ide-a*, *oce-án*, 2. p. jedn. *ide-y*...;

O *u-a* v slově *revuální* viz v § 51a.

b) v slovech složených s přechodem přímým nebo rázovým: *ko-operátor* || *ko'o-*; *za-okrouhliti* || *za'o-*, podobně *naopak*, *poodstrčiti*, *černooký*...

Slova *koalice*, *koaliční*, *koalovati* vyslovují se jen s přechodem přímým: *ko-alice*...

c) Také na švu dvou slov je přechod přímý nebo rázový: *to-okno* || *to'okno*, podobně *sto ovec*, *do Ameriky*, *na oči*, *řeka Olše*, *ba ani* (neví), *je otec* (doma?) atp.

Ani zde nepřehlížím k cizímu *aa*, *oo*, *uu* vyslovovanému *á*, *ó*, *ú*.

2. SAMOHLÁSKA + SOUHLÁSKA

V + *K* (onsonant)

53. 1. Tu je vždy přechod ze samohlásky do souhlásky přímý, ať je spojení téžeslabičné nebo různoslabičné; na př. *od*, *dej*... || *o-tec*, *o-je*...

O tom pak, kdy je spojení $V + K$ téžeslabičné a kdy různoslabičné, bude řeč v kapitole o slabikách (§ 146 a násl.).

2. Skupení *aj, oj, uj, ej, ij, yj* (*áj...*) jsou po stránce článkovací dvojhlásky a náleží do předcházející kapitoly. Do skupení $V + K$ se hlásí po stránce sluchové; viz v § 5.

Spojení *ij, yj* se vyslovuje plně, s *-j* za samohláskou: rozk. způs. *bij, lij, pij, šij...*, *myj, ryj, vyj...*, podst. jm. *kyj* a pod.

3. *ol (ůl), or* || *la (lá), ra (rá)*, t. j. v slovech etymologicky příbuzných je dílem to, dílem ono: *sůl* (ze *sól*), *solí* || *slaný*; *kůl, kolu* (= něco uklaného, useknutého) || *kláti*; *závcra* || *vrata* (= co je na zavírání); *prostor* || *strana, prostraný*; *orati* || *rádlo* (= nástroj na orání).

Bývalo zde původně *ol, or* všude, ale už v starých dobách se mezi dvěma souhláskami nebo na začátku slov před souhláskou *or, ol* p ř e s m y k l o a zároveň se *o* změnilo v *a (á)*: *kol-ti* > *kláti*, *vor-ta* > *vrata*, *stor-na* > *strana*, *or-dlo* > *rádlo*.

Schematicky: *tort, ort, tolt, elt* [*t* znamená jakoukoli souhlásku] > *trat, rat, tlat, lat*.

Podobně: *golsz* > *hlas*, *golva* > *hlava*, *volsz* > *vlas...*, *borda* > *brada*, *korva* > *kráva*, *porchz* > *prach*, *vorna* > *vrána...*

4. *el, er* || *lé (lí), ře (ří)*, t. j. v slovech etymologicky příbuzných je buď ta skupina nebo ona: *melu* || *mlel, mlíti* (< *mléti*); *deru* || *dřel, dříti* (< *dřieti*).

Jako v 3. bývalo tu prvotně všudy *er, el*, ale mezi dvěma souhláskami se *er, el* p ř e s m y k l o a *e* se po *r* někdy změnilo v *ě, ie*: *mel-ti* > *mléti, mlíti*; *der-ti* > *dřieti, dříti*.

Schematicky: *telt, tert* > *tlét, tlet, třiet, třět*.

Podobně: *velkti* > *vléci*; *melko* > *mléko*; *merti* > *mřieti* (mříti), *mřěl* (mřel); *ter-ti* > *třieti, třěl*; *bergz* > *břěh*; *dervo* > *dřevo*; *berme sr. беру* > *břiemě...*

3. SOUHLÁSKA + SAMOHLÁSKA ($K + V$)

54. 1. Při výslovnosti těchto skupení je dvojí p ř e c h o d ze souhlásky do samohlásky, obdobný přechodu z jedné samohlásky do druhé (§ 491):

p ř í m ý (čistý), jestliže se po artikulaci souhlásky vysloví hned samohláska, na př. *s-estra* (*s* + *e*-); obě hlásky tvoří jednu slabiku;

r á z o v ý, vysloví-li se mezi souhláskou a samohláskou ráz; spojení souhlásky se samohláskou je pak různoslabičné, souhláska patří do slabiky předcházející, samohláska do následující; na př. *přes-oko*.

Při rázovém přechodu je ve výslovnosti po souhlásce zase souhláska (ráz) a pak teprve samohláska. Skupení souhláska + samohláska je pouze v písmě (*přes oko*).

2. Tento rozdíl je důležitý tam, kde je přechod obojí; na př. *přes oko* = ve výslovnosti *přeso-ko* nebo častěji *přezo-ko* || *přes-oko*; podobně *panu-čitel* || *pan-učitel*...

3. Při rázovém přechodu mění se párová znělá souhláska v neznělou; na př. *z okna* > *s'okna*, *před očima* > *přet'očima*... Spodoba tu nastává před neznělým rázem jako ve skupení jiných souhlásek (§ 57).

55. 1. V slovech n e s l o ž e n ý c h se vyslovuje skupení souhlásky se samohláskou pravidlem s přechodem přímým, skupení je téžeslabičné a nenastává v něm spodoba znělosti: *se-stra*, *země*, *sa-ma*, *za*, *do*, *to*...

Předložka *se* řídící 7. pád vyslovuje se však buď *se* nebo *ze*: *se sestrou* || *ze...*, *se svým* || *ze...*, *se zemí* || *ze...*

A předložka *přese* zní zřídka *přese*, obyčejně *přeze*: *přese všechno* || *přeze*...

Nejde tu o spodobu neznělého *s* ve znělé *z* před *e*, neboť jindy neznělá souhláska před samohláskou zůstává: *sestra*, *semeno*, *si*, *sůl*, *sám*... Ony předložky zní v j a z y k o v é m p o v ě d o m í *ze* a *přeze* a tomu odpovídá výslovnost *ze sestrou*, *přeze všechno*; *se sestrou* a *přese všechno* je výslovnost vzniklá vlivem pravopisu, který zachovává starší znění.

Lidově a hovorově se vyslovuje *ze* též za psané *se* s 2. pádem: *ze stromu*, *ze stropu*... Spisovná výslovnost tu má většinou *se*, ale proniká do ní hojně *ze*.

2. V s l o v e c h s l o ž e n ý c h je buď přechod přímý nebo rázový a při rázovém spodoba znělé souhlásky v neznělou:

bezú-těšný || *bes-ú-*, podobně *bezúhonný*, *bezúspěšný*...; *pod-úředník* || *pot-ú-*, podob. *nadoblačný*...; *zú-žiti* || *s-úžiti*, podob. *zohaviti*, *zúžit-*

kovati...; *nejo-střejší* || *nej'o-*, podob. *nejagilnější...*; *sú-častniti se* || *s'ú-* atp.

Jsou tu rozdíly ve výslovnosti různých mluvčích a leckdy u téže osoby. Někdy je výslovnost více nebo méně ustálena; vyslovujeme zpravidla *zú-myslný*, nikoli též *s'ú-*, obyčejně *podú-ředník*, *nadu-čitel...*

Vždy bez rázu je *roz-um*, *ob-očí*, protože si nejsme dobře vědomi jejich složení. Podobně v cizích slovech: *peda-gog*, *reda-ktor...*

Číslovky, skládající se z jednotek a z desítek od 20 počínajíc, vyslovují se zpravidla bez rázu, *jedenadvacet*, *pětatřicet*, *šestašedesát...*, zřídka a poněkud nepřirozeně s rázem: *jeden'advacet*, *pět'atřicet...*

56. 1. Takový stav jako v slovech složených je též ve spojeních s e s l a b i č n ý m i p ř e d l o ž k a m i *bez*, *ob*, *od*, *nad*, *pod* a *před*: *bezo-btíží* || *bes'ob-*, *odo-tce* || *ot'o-*, *poda-kátem* || *pot'a-*...

2. Ve spojeních s předložkami n e s l a b i č n ý m i *k*, *v*, *z* je ve spisovné výslovnosti nejčastěji přechod rázový, řidčeji přímý; před rázem pak *v*, *z* > *f*, *s*:

k'uchu, *k'oku*, *k'invalidovně*, *f'oku*, *f'Americe*, *f'Evropě*, *s'oka*, *s'Evropy* (za psané *z oka*, *z Evropy*), *s'úřadu...* || řidčeji *ku-chu...*, *vo-ku...*, *zo-ka...*

Hojná nebo důsledná výslovnost bez rázu byla by stylová, lidová, nářeční, neboť v lidové mluvě je tu ráz méně častý nebo řidký.

V lidové mluvě se tu měnívá *k* v *g*: *k uchu* > *gu-chu...* Spisovná výslovnost nestylová zachovává *k*.

3. Po p ř e d l o ž c e s vyslovuje se jako po *k*, *v*, *z* nejčastěji ráz: *s'otcem*, *s'Evou*, *s'apoštoly*, *s'ðkna*, *s'oblak...*

Řídká je výslovnost bez rázu, *so-tcem*, *se-vou*, *sa-poštoly* nebo *zo-tcem*, *ze-vou*, *za-poštoly*.

Výslovnost *zo-tcem...* nevznikla spodobou *s v z*, neboť před samohláskami spodoba nenastává. V jazykovém povědomí je předložka *z* a psané *s* je historické, etymologické. Výslovnost *so-tcem* je umělá, podle pravopisu. Sr. v § 55₁ (*se*, *přese*).

4. Ve spojení p ř e d l o ž k y *přes* se jménem je rovněž nejčastěji ráz: *přes'oko*, *přes'ucho*, *přes'Evropu...*

Nezřídka se vyslovuje bez rázu *přez*: *přezo-ko*, *přezu-cho*, *přeze-vro-pu...* || zřídka *přes*: *přeso-ko*, *přesu-cho...*

Ani tu nejde o spodobu *přes* v *přez*, ježto předložka zní v jazykovém povědomí *přez*; je tedy výslovnost *přezo-ko*... zcela přirozená, arcit méně častá než s rázem. Výslovnost *přeso-ko* je umělá, vlivem pravopisu.

5. Na š v u d v o u j i n ý c h s l o v je výslovnost s rázem nebo bez rázu jako výše v 1:

pan'otec || *pano-tec*, *sám'a sám* || *sáma sám*, podobně *otec a matka*, *on ani (neví)*, *žen i mužů*, *pan učitel*...

N e z n ě l é souhlásky se při přechodu přímém nemění ve znělé: *otec a matka* = *oteka-matka*; *les a hory* = *lesa hory*, podobně *pot a špína*, *dopis od (bratra)*, *žák odešel*...

Místy v lidové mluvě je tu spodoba: *leza-hory*, *žágo-dešel*...

Nemění se ani při přechodu rázovém: *otec'a matka*, *žák'odešel*..

Z n ě l é souhlásky párové mění se v neznělé při přechodu rázovém: *lov a hon* = *lof'a hon*; *až odpoledne* = *aš'odpoledne*, podobně *když odcházel*, *rád i nerad*, *sud od vína*...

Při přechodu přímém buď zůstávají znělými nebo se spodobují v neznělé:

lov a hon = *lova hon* || *lofa hon*; *až odpoledne* = *ažodpoledne* || *ašod*-...

Výslovnost *lofa hon* není výsledek spodoby, protože před samohláskami znělé souhlásky zůstávají (*voda*, *žák*...). Je vlivem případů s rázem, *lof'a hon*..., a vlivem výslovnosti *lof* před přestávkou (§ 79₁) nebo před souhláskou neznělou, *lof se zdařil*... (§ 57). Neznělá podoba *lof* zobecněla. Sr. obdobný jev v § 60.

4. SOUHLÁSKOVÉ SKUPINY

(*K* + *K*)

57. Ve skupení dvou nebo více souhlásek nastávají rozmanité změny, jiné než ve skupení samohlásek a rozdílné podle skupení.

PÁROVÉ SOUHLÁSKY ZNĚLÉ S NEZNĚLÝMI NEBO NAOPAK.

Jde nejčastěji o skupení dvou souhlásek, *k-d*, *k-v*, *k-ř*, *z-t*, *h-t*..., *s-b*, *t-b*, *č-b*..., řidčeji více, *c-k-d*, *k-b-r*...

Spodoba znělosti

1. Takové skupiny se vyslovují většinou celé zněle nebo nezněle, nastává v nich *spodoba* (asimilace) *znělosti*, a to nejčastěji *zpětná* (regresivní), t. j. druhá (poslední) souhláska působí na první (předcházející).

Je-li druhá (poslední) souhláska znělá, vyslovuje se předcházející souhláska rovněž zněle, psané *kd* jako *gd*..., na př.:

gdo (v pravopise *kdo*), *gde* (*kde*), *gdyž* (*když*), *modlitba* (*-tba*), *prozba* (*-sba*)..., *g dubu* (*k*), *g zemi* (*k*)..., *lezgdo*, (*leckdo*), *lezgdy* (*leckdy*)..., *g bradě* (*k*)...

Je-li druhá souhláska neznělá, vyslovuje se před ní rovněž neznělá, *zp* jako *sp*..., na př.:

spěv (*zpěv*), *spůsob* (*zp-*), *voska* (*vozka*), *nůsky* (*-žky*), *těžký* (*-žký*), *rostrhati* (*roz-*), *opchod* (*ob-*), *nechty* (*-hty*), *fšeco* (*vš-*), *fsaditi* (*vs-*), *srpský* (*srb-*), *beskrevný* (*bez-*)..., *f tom* (*v*), *f sobotu* (*v*), *s kamene* (*z*), *pot kabát* (*pod*)...

Tak je tomu nejen v téměř slově jednoduchém nebo složeném a ve spojení předložky se jménem, nýbrž také na rozhraní dvou slov jiných, jestliže je vyslovujeme spojitě (vázaně), jako jedno slovo. Na př.:

dnez bude pěkně (v pravop. *dnes*), *prož bychom* se netěšili (*proč*); *náž dům* (*náš*)..., *aš tam* (*až*), *dup se skácel* (*dub*)...

Uděláme-li mezi slovy přestávku, na př. *dnes* + *bude* pěkně, *hop* + *do vody*, platí pravidlo z § 79.

Skupení *chb*, *chz*... zní spojitě *γb*, *γz* (§ 46), ale nezřídka je vyslovujeme nespojitě bez spodoby: *abyγ byl* || *abych byl*; *kdybyγ zapomněl* || *kdybych zapomněl*.

2. Sem patří spodoba znělé souhlásky před rázem:

besúhonný (v pravopise *bezú-*), *ot'otce* (*od otce*)..., viz v § 54—56.

3. Znělé *v*

podléhá zpětné spodobě: *kavka* > *kafka*, *v tom* > *f tom*, *lov se zdařil* > *lof se*...,

ale nemá spodobovací vliv na předcházející neznělou souhlásku; ta zůstává:

tvůj, tvořiti, svůj, chvála, květ..., k vám, k vodě..., tak vidíš, hlas volá atp.

Lidová, nářeční je výslovnost *g vodě, tag vidíš...* a *tfůj, sfůj, kfět, k fám...* (se spodobou *p o s t u p n o u*).

4. Předložka psaná *s*

zní před slovem *s v-* buď nespodobeně *s n* bo spodobeně *z*:

s Václavem || *z Václavem*, *s vaším* (svolením) || *z vaším...*, *s výše* || *z výše...*

Ve spojení *s vámi* se však vyslovuje pouze *s*.

5. Předložku psanou *přes*

vyslovujeme tu buď *přes* nebo častěji *přez*:

přes vodu || *přez vodu*, podobně *přes vás*, *přes veškeru* námahu...

V jazykovém povědomí zní tyto předložky *z* a *přez*; viz v § 551. Je tedy přirozená výslovnost *z Václavem, přez vodu...*, neboť celé skupení *z-v* je znělé. Výslovnost *s Václavem, přes vodu...* je vlivem pravopisu, v kterém se odráží starší znění.

Spojení *s vámi* zachovává starší stav i ve výslovnosti.

Sr. podobný stav níže v odstavci 6, 7 a v § 59.

6. Před znělým *ř*

v slovech nesložených předcházející neznělá souhláska zůstává:

třítí, při, křik, třeba, křest...

Spodobuje se zde naopak znělé *ř* v neznělé vlivem předcházející souhlásky, *p o s t u p ň*, jenže si to dobře neuvědomujeme, a proto píšeme znělé i neznělé *ř* stejně.

Podobně je tomu většinou na švu dvou slov: *tok řeky, tak řečený, takřka* (spřežka), *konec řeči...*

Jen *s-ř* se někdy spodobuje v *z-ř*: *hlas řinčí* || *hlaz řinčí*.

Předložka *k*

však se spodobuje před slovem *s ř-* v *g*: *k řece* > *g řece*, *k řeči* > *g řeči...*

Předložky psané *s* a *přes*

zní před slovem *s ř-* buď *s* a *přes* nebo častěji *z* a *přez*:

s řepcu || *z řepcu*; *přes řeku* || *přez řeku...*

Též ve jmenných a slovesných složeninách psaných *s s-* vyslovuje se *s i* *z*:

sřez || *zřez*, *sříznouti* || *zříznouti...*

Příčina je v tom, že tyto předložky mají v jazykovém povědomí podobu *z* a *přez*, viz výše.

7. Před *h*

v nesložených slovech spodoba neznělé souhlásky nenastává: *theorie, theolog, ethický...* (v cizích slovech, pokud se vyslovují s *th*).

Rovněž ne na švu dvou slov mimo předložková spojení:

kus houby, les hoří, čtvrt hodiny, sloup hoří...

Předložka psaná *k*

vyslovuje se ve spojení se slovem s *h-*, *k* *hostině, k Hulínu...*, nejčastěji spodobeně jako *g*, řidčeji nespodobeně jako *k*.

Předložky *s* a *přes*

zní před slovem s *h-*, na př. *s hostem, přes hodinu..., s hory...*, nejčastěji *z* a *přez*, zřídka *s, přes*.

Sr. k tomu poznámku výše v odstavci 4 a 5.

8. Skupení *sh*

v domácích slovech složených vyslovuje se jednak jen jako *zh* (spodobou *z p ě t n o u*): *shora* > *zhora*, podobně *shůry, shluk, shluknouti se, shlukovati*.

Jednak se vyslovuje buď *zh* nebo *sch* (spodobou *p o s t u p n o u*).

Obojí výslovnost je dobře možná u slov psaných *shon, sháněti, shořeti, shodnouti se, shodovati se, shledati, shlédnouti, shlížeti, shniti, shnilý, shromážditi, shromažďovati, shýbati se (shýbnouti)...*

Jsou tu rozdíly podle příslušníků spisovného jazyka. Kdo jsou rodilí v Čechách, vyslovují veskrze nebo hojně *sch*, ostatní zase *zh*.

U slov *shoda, shoditi, sházeti* a *shladiti* doporučuje se pro výrazovou zřetelnost výslovnost *zh, zhody, zházeti...*, neboť vyslovujeme-li je s *sch* (*schoda, scházeti...*), zní stejně jako slova psaná s *sch, zch*: *schody, schoditi* || obyčejně *zchoditi, scházeti, zchladiti*.

58. Spodoba znělosti je v jazyce od 2. polovice století 13. Ve mnohých případech se pravopis přizpůsobil jejím výsledkům: *zboží* je z původního *sbo-*, *tchoř* z *dch-* a podobně je spodobené znění ve *zbožný, zdraví, zdravý, zde, zdobiti (ozdoba), jizba* (< *jistba*, v § 75), *zblo, zřítiti (zřícenina), vždy, džbán, džber* (< *čb-*), *dbáti...*, *schody*,

schopný (< *vzch-*), *neštovice* < *než(i)t-* ... Je to všude tam, kde se hláskový sklad slova nemění podle různého postavení v proudu řeči, tedy v slabikách kořenových, kmenových.

Kde se znění slova mění, pravopis je etymologický a historický, zachovává původní nebo starší znění. Vyslovujeme *duby...*, *dubový*, *doubek*, *doubí* || *dup* ㅈ (před pauzou), *dup se svalil*, *doupky...* a píšeme jednotně *dub*, *dubový*, *doubky...* Podobně se střídá ve výslovnosti *bez* (*bez ducha...*) s *bes* (*bes tebe...*) a píše se jen *bez*. Sr. v § 155.

Mimo ve skupení souhlásek nastává spodoba znělosti před přestávkou (§ 79).

PÁROVÉ SOUHLÁSKY NEZNĚLÉ S JEDINEČNÝMI ZNĚLÝMI.

59. Jde o skupení souhlásek *s*, *š*, *t*, *k*... s jedinečnými *j*, *l*, *r*, *m*, *n*, *ň*, *s-j*, *š-l*, *s-m*, *k-l*, *p-n*, *t-ň*...

1. Tu se zpravidla *znělost nespodobuje*, t. j. jedinečné znělé souhlásky nemají spodobovací vliv na souhlásky předešlé ani samy nepodléhají spodobě postupné, nemění se vlivem neznělé souhlásky předcházející. Na př.:

sjezd, *slet*, *sraz*, *smích*, *snaha*, *sníh...*, *šlapati*, *tráva*, *kráva*, *kmen*, *pnouti*, *utni...*; *k jaru*, *k ránu*, *k lavici*, *k matce*, *k ruce*, *k němu...*; *biskup Jan*, *rok na vsi*, *naš Láďa*, *máš málo*, *vlak jede*, *z nás nikdo*.

Výslovnost spodobená, *g ránu*, *g jaru*, *vlag jede*, *náž Láda...*, je nářeční.

2. Předložka *s*

vyslovuje se však před jménem se začáteční jedinečnou souhláskou nejen *s*, nýbrž velmi hojně *z*:

s Janem || *z Janem*, podobně *s matkou*, *s láskou*, *s rodiči*, *s nepřítelem*, *s naším (přítelem)*, *s nikým...*,

s nebes || *z nebes...*

Jen ve spojeních *s námi*, *s ní*, *s ním* a *s nimi* (se zájmeny osobními) je pravidlem výslovnost *s*.

3. Předložka *přes*

pak se vyslovuje většinou *přez*, řidčeji *přes*, na př. ve výrazech *přes jaro*, *přes léto*, *přes ruku*, *přes most*, *přes nás*, *přes něj...*

Nejde tu o podobu *s-j > z-j...*, protože v jazykovém povědomí zní předložky *z* a *přez* (§ 551 a 57).

Je tedy přirozená výslovnost *z Janem, přez jaro...*, kdežto *s Janem, přes jaro...* je výslovnost podle pravopisu, v kterém se drží starší znění předložek.

Ve spojeních *s ní...* zachovává se starší výslovnost.

ZNĚLÉ PÁROVÉ SOUHLÁSKY S JEDINEČNÝMI ZNĚLÝMI.

60. Jde o skupení *z-j, d-l, d-r, z-m, v-m, b-n, v-n, v-ň, ž-ň...*

V nich zůstávají obě souhlásky zpravidla beze změny, poněvadž není podnět ke spodobě. Tak je tomu bez výjimky v téměř slově jednoduchém i složeném:

zjev, zlomiti, dlouhý, dráti, zmatek, znáti, bubny, vnímati, žnivo...

Rovněž v předložkových spojeních: *z jara, od rána, pod most, bez nohy, nad námi, nad ním, v nás, v nich...*

Avšak na předělu dvou jiných slov je buď též tak nebo se místo znělé párové vyslovuje neznělá:

lov na ryby || lof...; až jindy || aš; had leze || hat; nůž je (ostrý) || nůš; pověz jim (to) || pověš...

Nejde tu o podobu, protože znělá souhláska nemůže způsobiti změnu předcházející znělé v neznělou. Neznělá souhláska je sem přenesena z těch případů, kde vzniká foneticky: *lof* ⇐ *na ryby* (před přestávkou, § 79), *lof se zdařil...*

ZDVOJENÉ SOUHLÁSKY.

61. 1. Zdvojenými nazýváme buď dvě úplně stejné souhlásky přímo u sebe, *nn, kk, ss...*, na př. *Anna*, nebo dvě souhlásky odlišné jen znělostí, *zs, sz, žš, td...*, na př. *bezstarostný*. V těchto druhých skupinách nastává spodoba znělosti (§ 57), *zs > ss, sz > zz...*, takže jde vlastně o souhlásky úplně stejné.

Souhlásky vlastně zdvojené.

2. Označují se *c.c, s.s...* a záleží v tom, že se jedna souhláska vysloví v s k u t k u d v a k r á t. Mluvidla se nastrojí na souhlásku, zruší přehradu a pak znova článkují touž souhlásku. To je výslovnost neobvyklá, školská, na př. *chceme-li* při diktátu naznačiti zdvojené psaní.

Souhlásky dlouhé.

3. Běžná je výslovnost zdvojených souhlásek záležející v tom, že vyslovíme *s o u h l á s k u j e d n u*, a l e *d l o u h o u*, a to tak, že vydržíme o okamžik déle než obvykle přehradu, závěr nebo úžinu; při *tt* tlačíme déle špičku jazyka k dásním, při *ss* ji déle přibližujeme k patru... U souhlásek úžinových se toto vydržení přehrady projevuje po stránce sluchové, souhláska zní déle než obvykle, na př. *s*, *z*. U souhlásek závěrových *d*, *t*... se hláska ozve později než obvykle, ježto za závěru zvuk nezní. Souhlásky úžinové jsou tedy dlouhé *a r t i k u l a č n ě i n a p o s l e c h*, závěrové *j e n a r t i k u l a č n ě*. Ve fonetickém pravopise se dlouhé souhlásky označují ležatou čárkou nad písmenem nebo pod ním, *ṡ*, *ṭ*...

4. Zdvojené souhlásky se vyskytují uvnitř slov nesložených, na předělu slov složených a dvou slov. Původně se veskrze vyslovovaly, a to beze vší pochyby zdvojeně ve vlastním smyslu — odtud je jejich psaní —, časem se však začaly vyslovovati jako jednoduché souhlásky krátké nebo dlouhé.

Novočeský pravopis je zachovává všudy na švu dvou slov a většinou v slovech složených i v slovech nesložených. Někdy proniklo podle výslovnosti psaní jednoduché; na př. *vana* místo *vanna*, *jedenáct* za *jedennáct*, podobně *kameník*, *ceník*, *deník*...; *stálý* místo *ssstálý*; podob. *nebeský* (< *nebes-ský*), *ruský* (< *rus-ský*), *brandýský* (k *Brandýs*), *oděský* (k *Oděsa*), *tuniský*...; *primaství* (< z *primas-ství*); *vstáti* za *vzstáti*; *padesát* za *patdesát*...

Jejich dnešní výslovnost je různá podle toho, kde se vyskytují; viz v násled. §.

Zdvojené souhlásky uvnitř nesloženého slova.

62. Tu se vyslovuje za dnešní psanou zdvojenou souhlásku většinou jedna krátká, *n* za *nn*, *s* za *ss*...:

Anna, *panna*, *kamenný*, *činný*..., *ssáti*, *ssavec*, *ssutiny*..., *vyšší*, *tišší*..., *babiččin*, *tetiččin*..., *měkký*..., *nižší*, *blíží*, *těžší*, *užší*..., *slezský*, *Slezsko*, *vítězství*...

Jen v tvarech skloňovaných, v kterých se zdvojená souhláska

střídá se skupinou jinou, vyslovujeme jednu souhlásku dlouhou: *pecce, klícce...*, sr. *pecka, klícka*. Někdy též jindy: *křeččí* (kožišina), sr. *křečka*... V našem jazykovém povědomí jsou tvary téhož slova a slova příbuzná sdružena, cítí se za jednu skupinu a působí na sebe vzájemně též po stránce hláskové; v *pecka*... se vyslovují souhlásky obě a vlivem toho se vyslovuje *pecce*... s *c* dlouhým. Také tu působí snaha po významovém rozlišení: adjektivum *křeččí*, zjednodušené v *křečí*, znělo by stejně s instr. sg. od *křeč*, proto je vyslovujeme s dlouhým *č*.

V slovech složených.

2. V slovech složených se vyslovuje řidčeji jen jedna souhláska krátká, na př. *lecos* za *leccos*, často buď jedna krátká nebo dlouhá, zejména v složeninách předložkových a předponových, na př. v *roz-zlobiti, rozsypati, oddech, oddaný, bezstarostný...* *Poddaný* vyslovujeme s dlouhým *d*, aby se odlišilo od *podaný*. *Poddajný* však zní obyčejně *podajný*, protože původní *podajný* má význam dosti podobný, takže se obě adjektiva zaměňují.

Složeniny jiné mívají nejčastěji souhlásku dlouhou: *čtyrruční, půl-letní...* Superlativy *nejjasnější, nejjemnější, nejjistější...* vyslovují se zpravidla s *j* dlouhým, aby se odlišily od komparativů složených s *ne-*, *nejasnější...*

Na rozhraní dvou slov.

3. Tu vyslovujeme zpravidla jednu souhlásku dlouhou: *bez zubů, bez sebe, vůz sena..., před domem, vchod do domu, nad tebou..., pot teče..., hoch chodí bos..., půl litru, on nás viděl, pozdrav vás (Pán Bůh)...*

Lidová výslovnost má většinou ve všech trojích případech jednu souhlásku krátkou: *pece* za *pecce*, *rozlobit*, *bezubů, předomem...*

DVOJICE. PŘÍBUZNÝCH SOUHLÁSEK.

63. 1. Ve skupinách *dd', d'd, tt', dt', d't...*, *ňn, nň*, t. j. ve spojení tvrdé zubnice s měkkou nebo naopak, vyslovují se v téměř slově i jinde plně obě zubnice:

oddělení, od dětí, pojd' domů, od těla, chod'te, plaťte, on nic (neví),

chraň nás... Nastupuje zde jen spodoba znělosti: *chod'te > choťte, od těla > ot těla...*

Lidově se zpravidla vyslovuje souhláska jedna, a to druhá: *odělení* za *oddě-*, *podom(ů)*, *plate, onic (nevi)*, *chranás...*

2. Skupiny *šs, sš, žs, zš...*, skládající se ze dvou příbuzných sykavek, vyslovují se po spodobě znělosti plně v témž slově, na švu složeniny i dvou slov:

mnišský, lašský, vlašský, učeš se, mužský, božský, až se vrátíš, až zítra, bez škody, rozšafný, rozšířiti, přes šedesát, bez žádosti.

Podobně je tomu ve skupení *čc* a *cč*:

babičce, kočičce, tetičce..., lecčeho, lecčemu..., lecčí.

V lidové výslovnosti se tyto skupiny zhusta zjednodušují: *vlašský* ve *vlaský*, *mužský* v *muský*, *rozšířit* v *rošítit*, *až se vrátíš* v *ase...*, *babice*, *lečeho...*

Ve spisovné výslovnosti proniklo zjednodušení jen v *český* < *češský*, ale tu se i píše jen *s*.

ZUBNICE + SYKAVKA.

64. Jde o skupení *ts, tz, tš, dz, dž, t's, d'ž...*

1. V slovech nesložených i složených

vyslovují se za tyto skupiny splynuliny, *c* za *ts*, *ds*, *z* za *dz*, *č* za *tš*, *dš*, *ž* za *dž...*, na př. *bohatství, dětský, lidský, kratší, větší, chudší, sladší, podzim, podzemní, Bydžov...*

Řídká a většinou strojená je výslovnost ne se splynuliny *c*, *č*, *z*, *ž*, nýbrž výslovnost nesplývavá s plně článkovanou zubnicí a sykavkou, *t.s*, *d.s* (spodobou znělosti *t.s*), *d.š* (*t.š*).¹⁾ Jen slova *nadšení*, *zvetšělý* a *předzpěv* vyslovují se vedle s *č* (*načení, zvečelý*), *c* (*přecpěv*) též dosti často s *t.š* (*natšení, zvetšělý*) a *t.s* (*přetspěv*).

2. V předložkových spojeních

je výslovnost obojí, se splynuliny *z*, *c...* i s *d.z*, *t.s...*: *pod zemí, nad sebou, pod stůl, před školou, od ženy, pod žebrem...*

¹⁾ Při článkování splynulín *c*, *č*, *z*, *ž* se zubní závěr nezruší úplně, jazyk se jen malinko odtrhne od dásní nebo od patra a hned utvoří úžinu pro sykavku. Ve skupení *t.s...* se jazyk odtrhne od patra nebo od dásní více, klesne do polohy klidové a pak se zase zvedne k artikulaci sykavky.

3. Na předělu dvou jiných slov

se pravidlem vyslovují nesplývavě skupení měkkých zubnic se sykavkami: *tot' se ví, pojd' sem, ať žije, ať šije, píd' země, zed' žaláře...*, obvykle však se splynuliny, řidčeji nesplývavě skupení se zubnicemi tvrdými: *pět set (pěcet), pět zlatých (pězlatých), hrad stojí, hrad Žebrák...*

Příčina je asi v tom, že ze skupin *ts* i *t's...* vznikají splynuliny stejné (*c...*) a tím by vznikala jistá nezřetelnost. Sr. splývání *dd*, *ss...* v *d* a *s*, ale nesplývavou výslovnost skupení *dd* a *šs...* (§ 63).

Lidová výslovnost je zpravidla splývavá ve všech případech: *bohactví, nacebou, pěcet, ažije...*

V jazyce spisovném je to u slov *děcko* z *dětsko* (sr. *dětský*), *přece* z *před se*, *jedenáct, dvanáct...* z *-nádstě* (a to z *na desěte*) a *čacký* z *čadský*, ale též v pravopise.

ZUBNICE + SPLYNULINA.

65. Jde o skupení *dc*, *tc*, *tč*, *t'č*, *dč...*

1. V nesložených slovech

se dílem vyslovuje pouze *c* a *č*, t. j. zubnice *d*, *t* se mísí, splývá se zubní součástí splynuliny *c*, *č* ($d + ts >$ spodobou znělosti $t + ts >$ zjednodušením tt v t pak $ts = c$); na př. *dcera, srdce, zrádce, vůdce, Hradčany, svědčiti, předčiti, kratčeji...*

V slovech *stačiti* a *svačiti* píše se *č* místo původního *tč*.

Dílem se vysloví celá skupina plně, náležitě, *d.c* (po spodobě znělosti *t.c*), *t.c...*, na př.

matce, jitce, kostce, otce, mlatce, krátce, hádce, zídce, zahrádce, hudce, hladce, matčin, jitčin, otče, Skutče, kratčeji, Ledče... Je to všude tam, kde je v jiných tvarech téhož slova nebo v blízkých slovech příbuzných zubnice *t*, *d* v jiném skupení a vyslovuje se v něm zpravidla: *matce, matčin* || *matka* (*tk*); *otce, otče* || *otec* (*te*); *krátce, kratčeji* || *krátký, Ledče* || *Ledeč*.

V jazykovém povědomí se tyto tvary a slova sdružují a proto z nich proniká snaha po stejné výslovnosti.

2. Na předělu dvou slov

se zpravidla vyslovuje nezjednodušené skupení měkkých zubnic se splynuliny: *ať čeká, loď čeká...*, zjednodušené nebo nezjedno-

dušené skupení zubnic tvrdých: *od cesty, pět cest, od čeho, dost času...*
Viz výše *ts > c*, ale *t's...*

V lidové a hovorové výslovnosti je hojně zjednodušování všudy: *srce, oce, oče, mačín, ocesty...*

SPLYNULINA + SYKAVKA NEBO NAOPAK.

66. 1. Skupení *cs, cz, čš a čž*, t. j. splynulina + sykavka stejného odstínu, vyslovují se na předělu dvou slov nejčastěji s dlouhým *c, z, č a ž*: *nic se nestalo = niče, nic za to nechci = niža, proč šije = pročije, oč žádá = ožádá*. Skupení *cš, cz, čs, čz, džs*, s odstíny nestejnými, vyslovují se zpravidla plně: *víc štěstí, víc žen, proč se ptáš, proč zůstal doma, Lodž se proslavila průmyslem*.

Lidová a hovorová výslovnost zjednodušuje ony skupiny v krátké *c* (*nice nestalo, proce ptáš*), *č* (*pročije*) a *ž* (*ožádá*).

V slovech nesložených zachovává spisovný jazyk vždy skupinu plně. Hledí sem *čs* a *džs* (*žs*): *hasičský, hráčský, voličstvo, bubenečský, telečský, třebičský...*, *lodžský* (od *Lodž*), *dobrudžský* (od *Dobrudža*)... Lidová mluva i tu zpravidla skupinu zjednodušuje: *hasický, bubenecký, třeбіcký...*

Ve spisovné mluvě se provedlo zjednodušení jen v jistých ustálených případech, a to ve skupení *cs* a *čs*, které dalo *c*. Je to předně v jednotlivých slovech: *Václav* je z *Vácslav* a to z *Váceslav*; *co* je z *čso*; *cti, ctíti, úcta...* povstalo ze *čsti...*, sr. *čest*. Dále je to v odvozeninách od substantiv na *-k* a *-c*: *prorocký* z *proročský* (*-rokъský*) k *prorok*, podobně *rolnický, řecký, turecký; ptactvo* z *ptačstvo, rolnictvo, žactvo, rolnictví...*; *otecký* z *otečský, německý, otectví...* Zřídka u odvozenin od slov na *-č*: *měřič — měřičský*, ale *měřictví*. Tu však pronikla tato změna i do pravopisu.

U slov *otecký...* má *c* oporu v příbuzných slovech *otec...*, u slov *prorocký, ptactvo...* pak v příbuzných slovech *proroci, ptáci...* a také *prorok, pták...*, neboť *c* se často střídá s *k* i jindy (*ruce — ruka...*), viz v § 44. V případech typu *hasičský* mají slova příbuzná (*hasič...*) *č* a snaha po stejné hláskové podobě vede k výslovnosti plné, nezjednodušené. Proto není správné přenášeti do spisovné mluvy lidové znění adjektiv od vlastních jmen místních, jako *bubenecký, telecký, kelecký* (od *Kelč*)..., nezřídka nedosti jasných.

2. Skupení *zč* a *sč* (sykavka + splynulina) ve spisovné výslovnosti se zachovávají a jen se spodobují ve znělosti: *z čeho, z části, z Čech, bez čeho, rozčiliti...*, *s čím, s čistým (svědomím), sčítati...*, *písčítý, misčítý...* (§ 68). Lidová mluva je hojně spodobuje v *šč, š čeho, ščítat...*

Zachovává se i skupení *šč, žc*, a to i v mluvě lidové: *lišce, nebožce...*, viz v § 69.

SPLYNULINA + *t, b*.

3. Skupení *ct* a *čt* vyslovuje se spisovně plně: *jedenáct, dvanáct...*, *čtyři, čtvrt, čtvrtek...*

Lidová mluva často zjednodušuje tyto skupiny v *st* a *št*, *jedenášt, štyři...* Jsou v nich dvě zubnice (*ct = tst*) a první z nich se vypouští, nečláňuje (*tst > st*).

4. Skupení *džb (žb)* v slovech *džbán* a *džber* spisovná výslovnost zachovává, lidová a hovorová je zjednodušuje ve *žb, žbán, žber*.

JINÁ SKUPENÍ.

67. *st, st'* || *šť*, t. j. v tvarech téhož slova nebo v slovech příbuzných se střídá *st* nebo *st'* s *šť*:

čistý, čistiti — *čištění, očišťovati*; *host, hostiti* — *hoštění*; *jistý, jistiti* — *pojištění, pojišťovati*; *hustý, hustiti* — *huštění*, adverb. *houšť*, subst. *houština*; *pustý, pustina* — *poušť*; *pustiti* — *puštění, pouštět...*; *město* — *měšťan, měšťanský...*

Změna *stj* — *šč* — *šť*.

Skupení *šť* vzniklo v dobách historických z *šč* a to v době předhistorické z *stj*: *čistjenъ > čiščen, čištění...* Jde tedy o změnu *stj* v *šč* a *šč* v *šť*. Z *šč* je *šť* též v slovech *šťastný, štěstí, šťáva...*, sr. v § 69.

O participiích 4. třídy viz ještě v § 414, o iterativech v § 243a.

Lidová mluva má zhusta *šč*, ale spisovná výslovnost to nepřipouští.

sl* || *šl: *mysl, mysliti* — *myšlen, myšlenka, přemýšleti...*

Změna *slj* v *šl*.

Skupení *šl* vzniklo v době předhistorické z *slj*: *mysljenъ > myšlen...*

zd, zd'* || *žd': *jízda, jezdiť* — *ježděn, ujížděti*; *ohyzdný, hyzditi* — *hyžděn, zohyžďovati*; *pozdní, pozditi se* — *opožděn, opožďovati...*

Změna *zdj* — *ždž* — *žd*.

Skupení *žd'* tu povstalo ze staršího *ždž* (*žž*) a to z původního *zdj*: *pozďjenž* > *poždžen* > *požděn*...

O participiích 4. třídy viz ještě v § 414, o iterativech *-jížděti* v § 243a. Místy v lidové mluvě se drží *ždž*, *ježdžen*..., spisovně však je pouze *žd*.

68. *sk* (*zsk*) || *sc* || *sč* || *šť* (*zšť*) || *st'*:

deska — *desce*, *láska* — *lásce*, *líška* — *lísce*, *miska* — *misce*, *Ruska* — *Rusce*...;

písku — *píščitý*, *píščina*; *miska* — *misčitý*; *vráska* — *vrásčitý*; *paprsku*... — *paprščitý*; *sedmihláska* (nom. *-sek*) — *sedmihlásčí* rodina (*Stašek*)...;

český — *čeští*, *čeština*, *češtiti*; *ruský* — *ruští*, *polský* — *polští*...; *nebeský* — *nebeští*, *nebešťan*; *pozemský* — *pozemšťan*...; *lusk* — *luštiti* *luštěnina*; *tříška* — *tříštiti*, *lesk* — *leštiti*, *vosk* — *voštiti*...; *kousku*, *kousky*... — *kouštíček*...; *francouzský* — *francouzští*;

deska — *destička* || *deštička*; *houška* — *houstička* || *houštička*; *miska* — *mistička* || *mištička*; *tříška* — *třístička* || *tříštička*; *pysk* — *pystiček* || *pyštiček*...

Změna *sk* v *sc*, *šč*, *sč*, *st'*.

Skupení *sc*, *sč*, *šť* a *st'* vznikla všechna z původního *sk*; různost střidnic je závislá dílem na skupině *sk* samé, dílem na následující původní hlásce.

Bylo původně jednak *sk*, jednak *sok* nebo *sok* a jeho změny se provedly ještě před zánikem *jerů*.

Prvotní *sk* dalo veskrze *šč*, které časem přešlo v *šť* (§ 67): *dska* později *deska* (§ 20c) || dat. lok. staročes. *dščě*; *polský* || *polština*, *pysk* || *pyštiček*...

V původním skupení *sok*, *sok* s zůstávalo a měnilo se jen *k* v *c* nebo v *č* právě tak jako u slov s *k* (§ 44): *misoka* || *miscě* jako *ruka* || *rucě*; *misoka* || *misčitý* jako *ruka* || *ručička*; podobně *piesokz* || *piesčitý*, *pí-*...

V historické době starší i novější nastaly nezřídka změny vlivem příbuzných slov a tvarů. Dativy a lokály typu *dščě* byly nahrazeny

tvary *dsce*, *desce* vlivem hojných tvarů *misce*... s původním *sk* a tvarů typu *ruce*, kde skupení *sk* není. U zdobnělin vedle hláskoslovného *šť*, *mištička*, *pyštiček*..., proniklo *st* vlivem základních jmen na *sk*, *mistička*, *pystiček*...

zk || **zc** || **zč**: *hezky* — *hezci*, kompar. *hezčí*; *blízky* — *blízci*, *blízce*; *nízky* — *nízci*; *mezka* — *mezce*, *stezka* — *stezce*... Tu vždy zůstává *z* a mění se jen *k* v *c* nebo v *č* jako ve skupení *sk*.

69. šk || šc || šč || šť:

hruška — *hrušce*, *liška* — *lišce*, *myška* — *myšce*, *Česka* — *Češce*...; *liška* — *liščí*, *Eliška* — *Eliščin*, *Františka* — *Františčin*...; *hruška* — *hruštička*, *jiška* — *jištička*, *liška* — *lištička*, *puška* — *puštička*...

Změna *šk* v *šc*, *šč*, *šť*.

V dativech a lokálech *hrušce*... je z původního *šk* náležité *š* + *c* jako v tvarech *ruce*, *misce*... Jinde se *k* skupiny *šk* změnilo v *č*, takže vzniklo *šč*, které dalo *šť*, *hruštička*... Někdy se zachovalo nebo nově vzniklo *šč* podle slov příbuzných: *liščí* podle *ptačí*, *račí*..., *Františčin*... podle *matčin*..., *liščice* podle *vlčice*..., *lišce* || *lišť* podle *ptáče*, *ráče*...

žk || žc || žť || žč:

nebožka — *nebožce*, *služka* — *služce*, *stužka* — *stužce*...; *těžký* — *těžce*, nom. pl. *těžcí*...;

nebožka — *nebožtík*, *knižka* — *knižtička*, *nůžky* — *nůžtičky*, *služka* — *služtička*, *tužka* — *tužtička*...;

ježka... — *ježčí*; *nebožka* — *nebožčin*, *služka* — *služčin*...

Změna *žk* v *žc*, *žč*, *žť*.

Původní *žk* se změnilo v dat. a lok. sg. fem. náležitě v *žc* jako *šk* v *šc*, *nebožka* — *nebožce*... Též v nom. pl. *těžcí*, sr. *velký* — *velcí*. Jinde se *k* skupiny *žk* změnilo v *č*, povstalo *žč*, spodobou znělosti *šč* a to dalo *šť* jako jindy (§ 67): *nebožka* — *nebožčík*, *nebožtík*... Někdy se tu zachovalo *č* vlivem slov a tvarů příbuzných jako při *šč*: *ježčí* podle *ptačí*..., *nebožčin*... podle *matčin*...

70. *čk* || *cc* || *čť*:

pecka — *pecce*, *picka* — *píce*...;

rolnický — *rolničtí*, *řecký* — *řečtí*, *řečina*...¹⁾

Skupení *cc* vzniklo z *čk* jako *sc*, *zc* z *šk*, *zk*; viz § 68.

Dvojice *čk* || *čť* připomíná pak *šk* || *šť*. Koncovka *-cký*, která se mění ve *-čtí*, vznikla ze staršího *-čský* (§ 661); *-ský* dalo *-ščí* (§ 68), takže zde bylo *-čščí*, které se zjednodušilo ve *-ččí* a to dalo *-čtí* z m ě n o u čč v čť.

čk || *čc* || *čč*:

hračka — *hrače*, *kočka* — *koče*, *tetička* — *tetiče*...;

mladička... — *mladičci*; *mladičský* — *mladičcí*, adverb. *mladiče*; *staříčský* — *staříčcí*...;

tetička — *tetiččin*, *babička* — *babiččin*...

Změna *čk* v *čc* je obdobná se změnou *sk* v *sc*, *šk* v *šc* a *žk* v *žc* (§ 68, 69), *čk* v *čč* pak změně *sk* v *šč*, *šk* v *šč* a *žk* v *žč* (tamtéž). Podle *rolničtí* z *rolniččí* (viz výše), čekáme *tetičtin*..., zachovalo se tu však *-ččin* podle jiných adjektiv na *-čin*, *matčin*, *Eliščin*, *nebožčin*... (§ 69).

71. *šť* || *šťň*:

zvláště — *zvláštní*, *hradiště* — *hradištní*, *hnojiště* — *hnojištník* (houba), *kameniště* — *kameništní*, *lučiště* — *lučištník*, *jeviště* — *jevištní*, *těžiště* — *těžištní*, *poušť* — *pouštní* (Čapek-Chod).

Je zde před *n* místo *ť* poloměkké *t* jako v *poutní* nebo jako *d* v *lodní*..., viz v § 37.

O této změně svědčí také *zištný* || *zisk*, *získati*, neboť za *sk* mimo před *n* je *šť* (§ 68).

šť || *šťk*, *štk*.

Podle pravopisných Pravidel je (bylo): *měšťan* — *měšťka*; *tlouštík*, *ztluštěnina* — *tloušťka*, ale *kleště* — *klištky*. Vyslovuje se tu většinou *štk*, takže pravopisná dvojitost *šťk* || *štk* působí potíže, ježto je nahodilá. K tomu přistupuje ta okolnost, že byl podle Pravidel ke *klištky*

¹⁾ *Němčina* || *německý* není tvořeno z adjektiva, nýbrž ze substantiva *Němec*. Podobně je *frančina* (řidké) z *Frank*.

gen. pl. *klišťek* jako u jmen s *-šťk*, *měšťek*. Doporučuje se proto jednotné *šťk*: *měšťan* — *měšťka* — *měšťek*, *kleště* — *klišťky* — *klišťek*. K těmto slovům se řadí též slovo *dršťky* — *dršťek*, nemající vedle sebe slovo základní.

šť || **šťsk**, **šťsk**.

Pravidla předpisují: *Hradiště* — *hradišťský*, *Pešť* — *pešťský*, *Radhošť* — *radhošťský*, *Konopiště* — *konopišťský*. Pro jednotnost a tím pro ulehčení pravopisu doporučuje se psaní *šťsk*, *hradišťský*...

72. dn, dň || **d**: *zedník*, *zednář* — *zed'*...; viz v § 37;

tň || **t'**: *řitní* — *řit'*...; viz tamtéž;

ds || **d**: *poještědský* — *Poještědí*, viz tamtéž;

ts || **t'**: *dětský* — *děti*...; viz tamtéž;

tk || **t'**: *dítky* — *děti*...; viz tamtéž;

ns, nč || **ň**: *svinstvo*, *podsvinče* — *svině*...; viz tamtéž;

rn || **ř**: *kovárna* — *kovář*...; viz § 41;

rc || **ř**: *starce* — *stařec*...; viz tamtéž;

mj || **mň** v slovech *mě*, *měsíc*...; viz § 27.

73. nb, np, nm vyslovuje se lidově a hovorově *mb*, *mp*, *m* (z *mm*): *hanba*, *klenba*, *pán bůh*, *ten byl*, *on pije*, *ten má*... Jde tu o s p o d o b u v místě artikulace: *b*, *p*, *m* jsou souhlásky obouretné a jejich vlivem se vyslovuje retná nosovka *m* za zubní *n*. Spisovná výslovnost tuto spodobu nepřipouští.

nk, ng se v témž slově vyslovuje nikoli s *n* dásňovým, nýbrž se z a d o p a t r o v ý m, označovaným foneticky *n*; tak v slovech *Hanka*, *tenký*, *malinký*, *angrešt*, *Anglie*... Toto *n* se článkuje tak, že se jazyk zadní částí hřbetu přitiskne k zadnímu patru. Je to přizpůsobení k zadopatrovému *k* a *g*. Výslovnost skupin *nk*, *ng* s *n* dásňovým je nepřirozená. Před zadopatrovým *ch* se však obyčejně vyslovuje *n* dásňové; na př. *Anchises*. Příčina je v tom, že nejsou domácí slova s *nch*.

Na švu dvou slov zůstává *n* dásňové: *ten kostel*, *pan Karel*, *pan Gustav*, *on chodí*...

ns, nš, nz, nž vyslovuje se spisovně náležitě, místy v lidové mluvě jako *nc*, *nč*, *nz*, *nž*: *ženský*, *menší*, *Honza*, *manžel*...

tl se mění v lidové mluvě hojně v **kl**, ve spisovné nikoli: *tlouci*, *tlustý*, *tluče*...

kd (gd), kt, kp, tk, pt..., t. j. skupení dvou souhlásek závěrových, vyslovují se spisovně plně: *kdo (gdo)*, *když*, *který*, *jak pak*, *tkadlec*, *tkanička*, *koroptev*... V mluvě lidové nezřídka se první souhláska vynechává: *dyž*, *kery*, *japak*, *kanička*, *korotev*... Slovo *pták* se hojně vyslovuje lidově *fták*.

74. nk || nsk: *Helsinki* — *helsinský*, *Lotrinky* — *lotrinský*, *Tubinky* — *tubinský*... Čekáme *helsink-ský*; v y s u t í m prvního *k* se skupina *nksk* zjednodušuje a tím se usnadňuje její výslovnost.

rk || rsk: *Nymburk* — *nymburský*, *Rožmberk* — *rožmberský*, *Rumburk* — *rumburský*, *Štramberk* — *štramberský*, *Vamberk* — *vamburský*..., *Habsburk* — *habsburský*, *Hamburk* — *hamburský*, *Lucemburk* — *lucemburský*, *Norimberk* — *norimberský*... Mělo by býti *rožmberský*, ale skupení *rksk* se zjednodušilo v *rsk* jako v předešlém případě.

Podobně je *ružomberský* k sloven. *Ružomberok*, nikoli *ružomberocký*.

Podobný případ je *Zámrsk* — *zámrský*, ze *zámrsk-ský*. Ale nejenže se zde vysulo první *k*, nýbrž ještě dvě *s* splynula v jedno: *-sk-sk > ssk > sk*.

pt || psk: *Egypt* — ve výslovnosti *egypský*, místo *-ptský*. Nečláňuje se pro ulehčení výslovnosti *t*. Pravopis zachovává skupinu nezjednodušenou.

st || d: *šest* — *šedesát*, místo *šest-desát*, bezpochyby vlivem číslovky *padesát < pat-desát* (§ 61).

75. Skupení **stk, stl, stn, stň, štň, zdn, zdň, zdv**... vyslovují se spisovně veskrze plně:

kostka, *švestka*, *přástky*...; *stláti*, *starostlivý*...; *mastný*,¹⁾ *šťastný*, *zaměstnati*..., *vlastní*, *postní*..., *zvláštní*, *hradištní*, *lučištník*...; *prázdný*..., *pozdní*..., *zdvihati*...

Jen psané *ctnostný*, *ctnost*... vyslovuje se bez *t*, *cnostný*...; v příbuzném *ctný* se *t* zachovává. Lidová výslovnost zjednodušuje naše skupiny často: *koska*, *šťasný*, *vasní*, *prázdný*...

¹⁾ Odvozeno z *mast*; vedle toho je *masný* z *maso*.

Vyslovují se pak uvedené skupiny splývavě, neoddělují se od sebe jednotlivé souhlásky nebo první dvě od třetí: *práz.d.ný, prázd.ný...*

V několika slovech se zjednodušení provedlo a proniklo do pravopisu: *sklo < stklo, sloup < stloup, jizba < jistba* (spodobou *jizdba*), *trestati < tresktati, šla < šdla, nehorázný — nehorázdny...* Sr. podobné případy v § 74.

JEDINEČNÉ SOUHLÁSKY ZA PÁROVÝMI.

76. *dlA, tlA, drA, trA, slA, zlA, snA, znA, tnA, chnA...* || *-del, -tel, -der, -ter, -sel, zel, -sen, -zen, -ten, -chen...*, t. j. před jakoukoli *s a m o h l á s k o u* (A) je skupení *dl, tl, dr, tr...*, avšak *n a k o n c i s l o v -del, -tel, -der, -ter...* (s vkladným *e*). Na př.:

bidlo — bidel, světlo — světel, jádro — jader, játra — jater, veslo — vesel, řemeslo — řemesel, sosna — sosen, kouzlo — kouzel, blizna — blizen, putna — puten, kachna — kachen...; *básně — báseň, bázně — bázeň, ohně — oheň...*, viz v § 21.

dmA, smA* || *-dum, -sum* || *-sem, t. j. před jakoukoli *s a m o h l á s k o u* je jako výše *dm, sm*, *n a k o n c i* však se vkládá do těchto skupin *u* nebo *e*:

sedmi, osmi, pásmo, písmo — sedum, osum || *pásem, písem*.

V pravopise je *sedm, osm* a nepřírozeně se vyslovuje *se-dm, o-sm* (s *m* slabičným).

Protože v domácích slovech skupení *-sm* nevyslovujeme, nýbrž vkládáme do něho samohlásku, přiči se naší hláskové soustavě *k o n c o v k a -ism* v cizích slovech *nacionalism, idealism, realism...* Vyhneme se jí, užíváme-li koncovky *-ismus*, kde je *-sm-* před samohláskou.

drA, trA, brA, slA...* || *-dṛ, -tṛ, bṛ, -sḷ..., t. j. před *s a m o h l á s k o u* je *dr, tr...* jako výše, ale *n a k o n c i s l o v -dṛ, -tṛ...*, s *r* slabičným. Na př.:

odru, cedru, bratra, mistra, obra, myslí, úmyslu... || *odṛ, cedṛ, bratṛ, mistṛ, obṛ; mysḷ, úmysḷ...*

dlA, tlA, slA...* || *-delK-, -telK-, -selK-...* || *-dḷK-, tḷK-, -sḷK-..., t. j. před *s a m o h l á s k o u* (A) jsou též skupení *dl, tl...* jako v předešlých případech, avšak před jakoukoli *s o u h l á s k o u* (K) *u p r o s t ř e d s l o v a* je dílem jako v prvním případě *-del-*,

-tel-, -sel-..., dílem se jedinečná souhláska *l* stává *s l a b i č n o u*.

Na př.:

divadlo — *divadélko*, *divadelní*; *pravidlo* — *pravidelný*; *sídlo* — *sídelní*; *světlo* — *světelný*; *játra* — *jaterní*, *sestra* — *sesterský*; *máslo* — *máselný*, *Nusle* — *muselský*; *lázně* — *lázeňský*; *firma* — *firemní*, *norma* — *noremní*, *továrna* — *továrenský*... (viz v § 21b) ||

jádro — *jadrný* (*jadřný*), *pátrati* — *patrný*, *chátrati* — *chatrný*; *pohodlí* — *pohodlný* (*pohodlný*); *řemeslo* — *řemeslný*, *-slník*...; *jabloň* — *jablko*; *krev* — *krve* (*křve*), *krvavý*...

Vedle *jadrný* je k *jádro* též přídavné jméno *jaderní*, ale s významovým rozdílem.

Vedle *pohodlný* je též *pohodný* [vlastně = pohodlný člověk], a to zánikem *l* viz dále. Nejsme si však už vědomi etymologické totožnosti obou slov.

V lid. mluvě zaniklo *l* častěji: *jabloň* || *jablko* > *japko*; *máslo* || *máslnice*, *máslnička* > *másnice*, *másnička*; *řemeslo* || *řemeslník* > *řemesník*.

dlA, tlA || ***dK, tK***, t. j. proti *dl, tl* před samohláskou (jako předešle) je před *s o u h l á s k o u* (*K*) s následující samohláskou skupení ***dK, tK***, vzniklé *v y s u t í m* jedinečného *l* (*dlk* > *dk*) nebo ještě *s p o d o b o u* znělosti (*dk* > *tk*):

podsední (kůň) z *podsedlní* [= který je *pod sedlo*]; *světnice* ze *světlnice* [= světlná, světelná místnost, kde je světlo];

kružidlo — *kružídiko* > *kružítko*; *sedadlo* — *sedátko* < *sedádlko*, *nosidla* — *nosítka*, *pravidlo* — *pravitko*, *zrcadlo* — *zrcátko*...

dlA || ***lK***, t. j. vedle *dl* před *s a m o h l á s k o u* je před *s o u h l á s k o u l* s následující samohláskou, a to *v y s u t í m* párové souhlásky před *l* (*dlK*... > *lK*):

sedlák — *selka* < *sedlka*, *selce*, *selčín*, *selčička*; *tkadlec* — *tkalce* < *tkadlce* (příjmení *Kadlec* z *Tka*- má však obyčejně gen. atd. *Kadlece*).

★

Vývoj skupení *dl, tl, dr*...

Ve všech shora uváděných případech bylo *p ů v o d n ě* veskrze *dl, tl*...:

bidlo — (gen. pl.) *bidl* — (zdrob.) *bidlko*; *světlo* — *světl* — *světlko*, *světlnice*; *sestra* — *sestr* — *sestrský*; *sedlák* — *sedlka*, *sedlský* apod.

Skupení *dl*, *dr...* se zachovala před samohláskou: *bidlo*, *písmo*, *sedlák*, *sedmi...* A změnila se na konci slov nebo uvnitř slov před souhláskou, a to různými způsoby.

Na konci slov byl dvojí vývoj: 1. do těchto skupin se vložila samohláska *e* nebo *u* (*sestr* > *sester*; *sedm*, *osm* > *sedum*, *osum*); 2. jedinečná souhláska se stala slabičnou (*sedm* > *sedm̃*; *bratr* > *bratr̃*).

Původně bylo jednoslabičné *bratr*, *mysl...* proti dnešnímu dvojslabičnému *bra-tr*, *my-sl...*

Uprostřed slov před souhláskou byl částečně týž vývoj: 1. *jadr-ný* (dvojslabič.), *jabl-ko...* > *ja-dr-ný*, *ja-bl-ko*; 2. *bidlko*, *sestrský...* > *bidélko*, *sesterský...*

Vedle toho však se ještě vysula buď souhláska párová nebo prostřední souhláska jedinečná: 3. *sedlka* > *selka*, *tkadlce* > *tkalce*; 4. *nosídlka* > *nosídka*, *nosítka*; *světlnice* > *světnice*.

Vývojem 3. vzniklo i *šla*, *šlo*, *šli* ze *šdli* (a to ze *šbdla...*); kořen je *šbd-*, sr. přechod. min. *šed* (< *šbdz*). Skupení *dl* bylo tu za souhláskou. V jedn. č. muž. bylo *šedl* (< *šbdlz*) a změnilo se v *šel* podle *šla...*

Příčinou toho, že jazyk skupení *dr*, *tl...* z velké části odstranil, je znatelná zvučnost jedinečných souhlásek, mnohem větší než souhlásek párových a blízká zvučnosti samohlásek. Viz o tom podrobněji v § 146.

Skupení *dr*, *tl...* se bez obtíží vyslovovala a vyslovují před samohláskou (*bidlo*, *bratra*, *sedmi...*), t. j. před hláskou vyšší zvučnosti, než mají souhlásky jedinečné. Jinde byla výslovnost našich skupin dosti obtížná a proto se jich jazyk zbavoval. Vynikající zvučností nad okolní souhlásky, staly se jedinečné souhlásky zhuště slabičnými; viz k tomu § 147. Vkladem *e* nebo *u* (*bidl* > *bidel*, *sedm* > *sedum...*) skupiny *dr*, *tl...* se roztrhly a tím se jejich výslovnost usnadnila. Rovněž vysutí jedné souhlásky (*sedlka* > *selka...*) je následek snahy o ulehčení výslovnosti.

JEDINEČNÉ *j*- PŘED SOUHLÁSKAMI.

77. Jde o jedinečnou souhlásku *j* na začátku slov před souhláskami párovými nebo jedinečnými, a to o skupení

jd-, jd-, js-, jm- a jh-. Ta se ve spisovném jazyce vyslovují často p l n ě: *jdu, jdeš..., jdi..., jsem, jsi..., jméno, jmenovati, jmenovec, jmenovitý, jmenný, jmění, jmu, jmeš..., jho.*

Mimo slova *jdu...*, *jmenný* a *jho* je též hojná výslovnost b e z j-: *sem, si, méno, menovati..., mění* [= *mjení* || část. *mnění*].

Příčina nevyslovování jedinečného j- je táž jako v předešlém §, totiž jeho větší z v u č n o s t než souhlásky následující. Tvoří vedlejší (pobočnou) slabiku, kterou si mluvidla někdy odstraňují nečláňkováním j-. Viz v § 151.

Podle těchto případů se i složené *přijďte*, s *jd'* uvnitř, vyslovuje většinou *přid'te* (spodobou *při'te*).

C. Hlásky po přestávce a před přestávkou

(⇐ H, H ⇐)

78. 1. Přestávkou (pausou) v řeči rozumíme ten stav, kdy jsou mluvidla v klidu, kdy nečláňkují. Je to buď mezi dvěma slovy, mezi dvěma větami nebo mezi dvěma většími jazykovými projevy.

Při k l i d o v é p o l o z e, kdy jen dýcháme, je hlasová šterbina široce rozevřena, t. j. hlasivky jsou od sebe tak vzdáleny, že jimi prochází vzduchový (dýchací) proud volně a neslyšně. Převislá část zadního patra visí volně dolů, takže vzduchový proud uchází jen nosem, jsou-li ústa zavřena, jak bývá pravidlem. Jazyk leží klidně ve svém lůžku; jeho špička se hrotem mírně opírá o zadní stěnu dolních řezáků a jejich dásní, hřbet pak je mírně vyklenut skoro rovnoběžně s patrem. Rty jsou slabě sevřeny a čelisti co nejvíce přiblíženy.

HLÁSKY PO PŘESTÁVCE.

2. Začneme-li po přestávce mluvit, přecházejí mluvidla z klidové polohy do činnosti, do nastrojení pro nějakou hlásku. Tento přechod se nazývá n a s a z e n í (exkurse).

a) U samohlásek se projevuje přechod mluvidel z klidu do činnosti t. zv. r á z o v ý m n a s a z e n í m, tím, že před nimi v z n i k á r á z ('). Tak je tomu a) na začátku samostatné věty nebo souvětí:

‘Adam žil v ráji. — Byls tam? ‘Ano; b) mezi větami v souvětí: byl zde, ‘ale odešel; c) uvnitř věty: na tom našem dvoře všechno to krákoře, ‘i ten kohout. Adam + ‘a Eva.¹⁾ Rázové nasazení je pravidlem.

Má příčinu v jisté nepřesnosti mluvidel. Samohlásky se článkují tak, že se hlasivky k sobě přiblíží a chvějí. Při přechodu z klidové polohy změní se výdechový proud v článkovací (§ 2), který je silnější, a uvede hlasivky do činnosti tak prudce, že se semknou. Aby se mohly chvět, odtrhnou se od sebe a tím vznikne souhláskový zvuk zvaný ráz.

Nasazení nerázové, t. zv. č i s t é, ve spis. mluvě zprav. není.

Rázové nasazení je p ř e d r á ž k o v é, neboť před vlastní samohláskou se *předráží* jiná. V lidové mluvě jsou i jiné předrážkové hlásky, *v-*, *h-*, *j-*: *von*, *voko*, *voves...*, *hale*, *hano...*, *jarmara*, *jakorát...*, jsou však stálým, neměnným začátkem slov, kdežto ráz ve skupení hlásek často není (§ 49, 54).

Předrážkové hlásky, zejména *v-*, přecházejí do spisov. mluvy *h o v o r o v é*: *von*, *voko*...

b) Na článkování souhlásek nemá přechod mluvidel z klidu do činnosti žádný podstatný vliv.

HLÁSKY PŘED PŘESTÁVKOU.

79. 1. Přestaneme-li mluvit, přecházejí mluvidla z činnosti do klidové polohy; tento přechod se jmenuje *v y z n ě n í* (rekurse).

a) U párových znělých souhlásek má přechod z činnosti do klidu vliv na článkování jich samých, a to ten, že se mění v *neznělé*: *dub* > *dup*, *had* > *hat*, *vůz* > *vůs*, *nůž* > *nůš*, *bob* > *bop*, *bůh* > *bůch*... Spodobuje se i skupina souhlásek: *vražd* > *vrašt*, *odjezd* (*příjezd*...) > *odjest*, *drozd* > *drost*, *hvozd* > *hvošt*.

Tato *s p o d o b a z n ě l o s t i* je v jazyce od 2. polovice století 13. jako *spodoba* ve skupení dvou souhlásek (§ 57), *s tebe* za starší *z tebe*... Vzniká předjetím, anticipací klidové polohy, kdy se hlasivky nechvějí, předčasným zastavením hlasivkového chvění, už za článkování souhlásky.

b) U souhlásek *p m a n ň* má přechod mluvidel z činnosti do klidu ještě vliv jiný.

Retnice *p* se obyčejně tvoří semknutím obou rtů a pak jejich

¹⁾ Přestávku zde vždy neděláme a proto ji v písmě neoznačujeme.

rázným odtržením. Před přestávkou se retný závěr zruší mírně, rty se od sebe neodtrhnou, jen se oslabí jejich sevření.

Také u *m* je mimo před přestávkou retný závěr a jeho rázné zrušení. Před přestávkou se však závěr vůbec nezruší, rty zůstanou při sobě, poněvadž v přestávce uchází vzduchový proud nosem, nikoli ústy.

Zubnice *n* se běžně tvoří přitlačením špičky jazyka k dásním a pak jejím rázným odtržením od dásní. Před přestávkou se však nejprve závěr jen uvolní, špička zůstane u dásní, ale přestane se pevněji k nim tisknout a teprve za okamžik klesne do klidové polohy.

Při výslovnosti *ň* před přestávkou je nutno odtrhnouti začátek jazykového hřbetu od patra tak rázně jako při *ň* v postavení jiném; sic by znělo *ň* nečisté, blízké souhlásce *n*.

2. U samohlásek před pausou působí přechod mluvidel do klidu změnu v článkování jen velmi zřídka *r á z o v ý m v y z n ě n í m*, tím, že za nimi vznikne ráz. Tak v důrazném, citovém *ne'*, v dětských slovech *e'*, *a'*, *ba'* (*je to e'*, *a'*, *ba'* = nepěkné, ošklivé...).

IV. PŘÍZVUK

80. 1. Přízvukem (akcentem) rozumíme jednak výdechovou (expiratorní, dynamickou) stránku hlásek jednotlivých i skupených v slabiky, slova, věty, t. j. rozdíly v *s í l e h l a s u* při jejich vyslovování, jednak stránku tónovou (hudební, muzikální, melodickou), zvanou též intonace, t. j. rozdíly v *e v ý š c e h l a s u*.¹⁾ Proto mluvíme obyčejně o přízvuku *v ý d e c h o v é m a t ó n o v é m*.

Ve všech jazycích má přízvuk obě ony stránky, ale zpravidla převládá, je zřetelnější jen jedna z nich a podle toho říkáme, že mají jedny jazyky přízvuk výdechový, druhé tónový. Spisovná čeština — a celý český jazyk — má v tomto smyslu přízvuk výdechový, t. j. převládají v ní a většinou jsou zřetelnější rozdíly v síle hlasu. Podle toho

¹⁾ Nevhodné a nepřesné je nazývatí přízvukem jen stránku výdechovou a stránku tónovou od ní oddělovati jako výšku hlasu a pod., neboť obě stránky se týkají hlasu a — jak uvidíme dále — jsou velmi často souběžné, na sobě závislé.

máme-li na mysli přízvukové poměry (buď výdechové i tónové nebo jen jedny z nich) jedné slabiky nebo celého slova nebo celé věty, rozlišujeme přízvuk *s l a b i č n ý, s l o v n í a v ě t n ý*.

2. Obě přízvukové stránky jsou nejčastěji *s o u b ě ž n é*, t. j. při silnějším hlase je i vyšší tón, při slabším nižší, řidčeji *n e s o u b ě ž n é*, t. j. vyšší tón je při slabší síle hlasové nebo naopak nižší tón při větší síle; viz v § 134 a násl.

3. Při výslovnosti téže slabiky síla hlasu a jeho výška zpravidla znatelně se nemění, ani síly nepřibývá nebo neubývá, ani se tón nezvyšuje nebo nesnižuje; pravíme, že je český slabičný přízvuk *r o v n ý*. Jen v jistých případech se síla a výška hlasu mění (§ 134), přízvuk je *n e r o v n ý*, a to buď *s t o u p a v ý* (vzestupný) nebo *k l e s a v ý* (sestupný), jestliže síly hlasu přibývá a tón se zvyšuje nebo naopak hlas slábne a tón se snižuje. Může býti též přízvuk *s t o u p a v ě k l e s a v ý* (vzestupně sestupný), jestliže nejprve síly přibývá, tón se zvyšuje, ale pak síla slábne, tón se snižuje, nebo *k l e s a v ě s t o u p a v ý* (sestupně vzestupný), je-li tomu naopak. Přízvuk rovný, stoupavý a klesavý má jedno maximum hlasové síly a výšky, je *j e d n o v r c h o l o v ý*, přízvuk klesavě stoupavý pak má dvě maxima, je *d v o u v r c h o l o v ý*.

4. Obojí přízvuková stránka pozoruje se v češtině jen u samohlásek a u slabičných souhlásek. V praxi však mluvíme o přízvuku celých slabik a celých slov, nikoli jen o přízvuku jejich samohlásek nebo slabičných souhlásek.

A. Výdechový přízvuk

81. Rozlišujeme tři stupně výdechového přízvuku: přízvuk *h l a v n í*, *v e d l e j š í* a *n e p ř í z v u č n o s t*; hlavní je nejsilnější, vedlejší slabší a nepřízvučnost nejslabší. Tyto stupně jsou poměrné podle celkové síly, výraznosti mluvy různých mluvčích nebo téhož mluvčího za různých okolností. Někdo mluví silněji, výrazněji, hlasitěji než jiný a táž osoba mluví při citovém pohnutí, vzrušení silněji nebo slaběji než jindy. Vždy je poměr mezi oněmi

třemi výdechovými stupni zhruba 3 : 2 : 1. Označujeme hlavní přízvuk kolmicí nahoře před slabikou, vedlejší dole a nepřízvučnost neoznačujeme nijak; na př. *'chválí_vati*. Rozdíly v síle hlasu jsou v češtině poměrně slabé, slabší než v jiných slovanských jazycích.

Často máme na mysli jen přízvuk hlavní a nazýváme jej prostě přízvuk; na př. když říkáme, že má čeština přízvuk na slabice první.

a) Přízvuk mimo důraz

JEDNOTLIVÁ OSAMOCENÁ SLOVA

82. Jde o slova stojící sama o sobě, v postavení osamoceném, t. j. po přestávce a před přestávkou v řeči, v postavení *m e z i p ř e s t á v k o v é m*.

Přestávky mohou býti ukončené i neukončené (§ 142). Na př.:

Kdo je to? *Přítel* [obě přestávky ukončené];

To byl náš život; *nás*, kteří jsme dávno žili (Čap.) [přestávka ukončená a neukončená]; *babičko*, vy máte jen čtyři zuby (Němc.);

na shledanou, *příteli!* [přestávka neukončená a ukončená];

syn, *řemeslník*, též byl samostatný (Němc.) [obě přestávky neukončené]; toho se nedočká, aby on, *Kozina*, odvolal (Jir.).

1. Každé osamocené slovo má **h l a v n í p ř í z v u k**, a to na **p r v n í s l a b i c e**: *'a*, *'že*, *'on*, *'voda*, *'volati*...

Jen jako individuální citová varianta vyskytuje se hlavní přízvuk na slabice **d r u h é**: *ná'ramně*, *vý'borně*...

Je tedy hlavní český přízvuk slovní **s t á l ý** neboli **j e d n o m í s t n ý**. Není proto významotvorný ve smyslu **r o z l i š o v a c í m** (§ 8), neslouží k rozlišování věcných nebo mluvnických významů, jak je tomu v jazycích s přízvukem volným. Sr. na př. rus. *pla'ču* = platím || *'plaču* = pláči; *ru'ki* = gen. sing. || *'ruki* = nom., ak. pl.

V jiných jazycích, na př. v ruštině, je slovní přízvuk **v o l n ý**, t. j. na různých slabikách v různých slovech, a **p o h y b l i v ý**, t. j. na různých slabikách i v různých tvarech téhož slova.

Původně byl v češtině také přízvuk volný a pohyblivý.

2. Slova nejméně trojslabičná mívají nebo vždy mají mimo hlavní přízvuk ještě jeden přízvuk *v e d l e j š í* nebo dva přízvuky vedlejší. Záleží to na počtu slabik, na skladu slova a na tempu řeči.

Hlavní přízvuk je významotvorný v tom smyslu, že je *p r ů v o d n ý m* znakem, ukazatelem slova jako významové jednotky, že vyznačuje hláskový útvar mající úkon slova (*'on*, *'toto*, *'kniha*...) též po stránce fonetické, sluchové.

První vedlejší přízvuk není nikdy hned za přízvukem hlavním, nýbrž nejdříve ob slabiku, nebo ob dvě slabiky, tedy na slabice 3. nebo 4. od začátku slova. A druhý vedlejší přízvuk je rovněž ob slabiku nebo ob dvě slabiky za vedlejším přízvukem prvním. Přispívá to k rovnoměrné *r y t m i č n o s t i* našeho jazyka.

Sr. k této rytmičnosti ještě dále v § 89.

Vedlejší přízvuk významotvorný většinou není, je to jev fonetický, který nijak nevyznačuje slovo jako významovou jednotku. Jen ve složeninách je *p r ů v o d n ý m* znakem jejich druhé nebo další součásti. Viz v § 83 a 84.

83. 1. Slova trojslabičná,

nesložená i složená, mívají vedlejší přízvuk na slabice 3., ale jen při výslovnosti pomalejší. Při výslovnosti rychlejší mají pouze přízvuk hlavní: *'vola₁ti* || *'volati*; *'pove₁zu* || *'povezu*; *'děje₁pis* || *'dějepis*.

2. Slova čtyřslabičná,

a to všechna, v rychlejší výslovnosti mají jen přízvuk hlavní, při pomalejší také vedlejší buď na slabice 3. nebo 4.

Obojí vedlejší přízvuk se vyskytuje u všech slov nesložených a u těch složených, jejichž první část je jednoslabičná: *'desa₁tero* || *'desate₁ro*; *'dovo₁lená* || *'dovole₁ná*; *'pove₁zeme* || *'poveze₁me*. Je tu individuální různost, ale častější je vedlejší přízvuk na slabice 3.

Složeniny s první částí dvojslabičnou nebo trojslabičnou mají při pomalejší výslovnosti vedlejší přízvuk vždy na začátku druhé části: *'kmeno-₁sloví*, *'staro-₁dávný*, *'jiho-₁český*, *'tmavo-₁modrý...*, *'životo-₁pis*, *'přírodo-₁pis*, *'desíti-₁boj*...

Nikdy se nevyslovuje *'kmeno-slo₁ví*, *'živo₁to-pis*...

Vedlejší přízvuk má tu významotvorný úkon, je ukazatelem druhé obsahové součásti složeniny, která je mnohdy též slovem samostatným, na př. *dávný, český, modrý || starodávný, jihočeský...*

Tím si vysvětlíme rozdíl těchto složenin proti ostatním. Složeniny typu *!po-vezeme* vedlejší přízvuk na 2. součásti mít nemohou, protože by šly hned za sebou dva přízvuky; viz 2. odst. předešlého §.

84. Slova nejméně pětislabičná

mají vždy aspoň j e d e n v e d l e j š í p ř í z v u k.

1. U slov nesložených a složených s první částí jednoslabičnou klade se vedlejší přízvuk nejčastěji na slabiku 3.: *!budo₁vatelský, !Čelá₁kovice, !chodí₁vávatí..., !ne-tr₁pělivý, !za-cho₁vávatí, !pře-sa₁zovatí, !před-sta₁vovatí...*

řidčeji, a to v rychlejší výslovnosti, na slabiku 4.: *!budova₁telský, !ne-snesi₁telný...*

2. Složeniny s první částí nejméně dvojslabičnou mají vedlejší přízvuk zpravidla na začátku druhé části: *!vino-₁hradníci, !země-₁třesení, !jiho-₁moravský, !středo-₁evropský, !děje-₁pisecký, !ná-rodo-₁pisný, !červeno-₁bílý, !patero-₁násobný, !desatero-₁násobný, !umě-lecko-₁průmyslový...*

Jiné přízvukování je individuální a neobvyklé: *!pěti-ná₁sobný, !nepřed-ví₁daný...*

Vedlejší přízvuk je tu průvodně významotvorný jako u složenin čtyřslabičných (§ 83 a).

3. Složeniny s třemi částmi, z kterých jsou první dvě dvojslabičné, mají d r u h ý h l a v n í p ř í z v u k, a to na první slabice buď části třetí nebo častěji druhé: *!česko-!jihoslovanský* (zpravidla jen tak), *!středo-horno-!německý || !středo-!horno-německý*. Celá složenina se tak rozpadá na dva celky.

Jsou-li první dvě části delší, má složenina t ř í h l a v n í p ř í z v u k y: *!filosoficko-!historicko-!filologická* 'třída Královské české společnosti nauk.

Číselné spřežky typu *třiadvacet* mají jen j e d e n hlavní přízvuk, na části první, a vedlejší na třetí: *!třía₁dvacet, !čtyřia₁dvacet, !dvaatřicet...* Příčina je v jednoslabičnosti prostřední části (*a*).

Složeniny typu *'nej-pozoru-₁hodnějši* mají rovněž jen jeden hlavní přízvuk a vedlejší na začátku 3. části, neboť vedlejší přízvuk na 2. části byl by zcela neobvykle hned za hlavním přízvukem.

Složeniny *nanebevzetí*, *nanebevstoupení* nemají přízvukově tři části (*na-nebe-vzetí*), nýbrž dvě (*nanebe-vzetí*), protože je *na-nebe* přízvuková jednotka příklonná (§ 98).

4. Slova složená ze čtyř částí, z kterých je první a čtvrtá nejméně dvojslabičná, chovají se jako dvě dvoudílné složeniny, t. j. mají druhý hlavní přízvuk na 3. části: *'česko-₁slovensko-₁jího-₁slovanský*.

5. Má-li složenina dvě začátkové části jednoslabičné nebo i více jich, chápou se za celek, za jednu část dvojslabičnou atd. Na př.: *'po-po-₁sedl*, *'ne-po-₁vezu*, *'roz-to-₁divný*, *'dvoj-cti-₁hodný* || *'po-po-sedl*, *'ne-po-vezu...*, viz v § 832., *'po-po-₁sednouti*, *'po-za-₁víratí*, *'nej-ne-₁možnější...*, *'vy-u-po-₁mínati...*, viz výše v 2. a 3.

Předpony neslabičné se nepočítají: *'poz-u-₁míratí* [*po-z-*], *'ne-snesi-₁telný* [*s-nesi-telný*] atp.

6. Kromě jednoho vedlejšího přízvuku mívají slova nejméně pěti-slabičná ještě v e d l e j š í p ř í z v u k d r u h ý, a to nejméně ob slabiku jako po hlavním přízvuku: *'chodí-₁váva-₁ti*, *'středo-₁evrop-₁ský*, *'předsta-₁vova-₁ti...* Platí tu totéž pravidlo jako o jediném přízvuku vedlejším. Vyslovuje se tedy pomaleji *'chodí-₁váva-₁ti*, rychleji *'chodí-₁vávati* jako *'vola-₁ti* || *'volati* atpod.

Tento druhý vedlejší přízvuk je čistě fonetický.

SKUPENÍ SLOV

Obecné výklady

85. 1. Ve skupení slov, t. j. v rozmanitých slovních spojeních, souslovích, ať jsou to výrazy slovní nebo větné, zkratka v proudu řeči, přízvuk osamocených slov buď zůstává nebo se různě mění. Jde tu proti postavení v osamocené poloze nejčastěji o dva jevy, o z t r á t u přízvuku hlavního a vedlejšího, řidčeji o z e s í l e n í přízvuku vedlejšího.

- Ztráta hlavního přízvuku je pak dvojí: buď se slovo stává p ř í - k l o n n ý m k předcházejícímu nebo p ř e d k l o n n ý m k ná-

sledujícímu (§ 88). Sr. na př. osamocené 'dnes || 'budu dnes 'doma [dnes příklonné], dnes 'večer [dnes předklonné]; podob. osamocené 'to || 'to je 'pes; 'je to 'pes; to 'nevím.

2. Podmínky, za kterých se mění ve skupení slov přízvuk proti postavení osamocenému, jsou úhrnem velmi složité. Rozhodují tu dvojí činitelé, fonetiční a významoví.

Fonetiční činitelé jsou postavení slov ve větě nebo v sousloví, základní přízvuková povaha slov a délka slov nebo slovních skupení.

Tak pozorujeme, že je předklonnost jen v postavení popřestávkovém; že jsou spojky *a, i* stále předklonné; že trojslabičná a delší slova mají většinou hlavní přízvuk, že jsou některá slova stále příklonná a pod.

Významoví činitelé jsou důležitost slova ve větě nebo ve slovním skupení tvořícím významovou jednotku.

Sem hledí ta okolnost, že mají slova důležitá ve větě nebo ve významových jednotkách hlavní přízvuk, slova méně důležitá pak jsou příklonná nebo předklonná. Viz v dalších výkladech.

Přízvuk závislý na činitelích fonetických nazývám *fonetický*, přízvuk závislý na činitelích významových pak *významový* nebo *významotvorný*, neboť je výrazovým prostředkem jistého významu, úkonu slova ve větě nebo v sousloví.

Významový přízvuk často převládá nad fonetickým, ale někdy ustupuje přízvuku fonetickému.

Na př. v trojslovné významové jednotce 'část svého 'jmění má 1. slovo hlavní přízvuk jako obsahové jádro celé jednotky. Ale vyslovuje se někdy též část 'svého 'jmění, t. j. u 1. slova proniká sklon k předklonnosti. Viz v § 124.

Toto křížení obojích činitelů zvyšuje složitost přízvukových poměrů ve skupení slov.

3. **Postavení slov** nebo slovních skupení je v proudu řeči mezipřestávkové, popřestávkové, předpřestávkové nebo mimopřestávkové. Podle toho mluvíme o slovech mezipřestávkových...

Mezipřestávkové je postavení tehdy, stojí-li slovo nebo slovní skupení po přestávce a před přestávkou; na př.: *ano; můj 'otec.*

P o p ř e s t á v k o v é je tehdy, stojí-li slovo nebo sousloví sice po přestávce, ale nikoli před přestávkou, t. j. následuje-li za ním aspoň jedno slovo vyslovované spojitě; na př.: *žák píše; vezmi si kousek*.

P ř e d p ř e s t á v k o v é je to slovo nebo sousloví, které stojí sice před přestávkou, ale nikoli po přestávce, t. j. je-li před ním aspoň jedno slovo vyslovované spojitě; na př.: *žák čte; to je můj bratr*.

M i m o p ř e s t á v k o v é je slovo nebo sousloví nestojící ani po přestávce ani před ní, t. j. před kterým a za kterým je aspoň jedno slovo s p o j i t ě vyslovované; na př.: *kdo je to?; bratr zítra večer odjede*.

Nezáleží na tom, je-li přestávka ukončená či neukončená (§ 142).

Slovo nebo sousloví popřestávkové nazývá se též **z a č á t k o v é**, slovo nebo sousloví předpřestávkové **k o n c o v é** a slovo nebo sousloví mimopřestávkové pak **s t ř e d o v é**.

Jde tu tedy o postavení slov p o s t r á n c e v ý d e c h o v é, se zřením k výdechovému členění jazykových projevů, nikoli se zřením ke skladu věty nebo sousloví, po stránce v ě t n é.

Ve větě »Karel IV., *král český*, založil českou universitu« jsou slova *král, český* a *založil* větně středová, výdechově však jsou *král* a *založil* slova popřestávková neboli začátková, a *český* slovo předpřestávkové neboli koncové.

4. Výslovnost slovních spojení a vět je co do tempa buď r y c h l e j š í nebo p o m a l e j š í.

Co se týče přechodu z jednoho slova do druhého, je výslovnost ve spojeních psaných bez rozdělovacích znamének buď s p o j i t á neboli p l y n u l á, t. j. bez přestávky mezi slovy, nebo n e s p o j i t á neboli v o l n á, n e p l y n u l á, t. j. s přestávkou mezi slovy.

Takovou přestávku v p í s m ě n e o z n a č o v a n o u vyznačují podle potřeby znaménkem ꞑ. Na př. spojitě: *šli pět hodin* || nespojitě: *šli ꞑ pět hodin*.

Taková přestávka je zpravidla k r a t í č k á, záleží v tom, že uděláme po slově vdech a další slovo hned vyslovíme za nového výdechu. Má však na přízvuk takový vliv jako každá přestávka delší.

5. Leckdy budu připomínati v poznámkách přízvuk při citovém nebo vytýkavém důrazu (v citové výslovnosti), který náleží do kapitoly o důrazu (§ 132), neboť zde jde o výslovnost nedůrazovou. Tyto připomínky jsou míněny jako upozornění na rozdíl mezi přízvukem nedůrazovým a důrazovým.

6. Táž slovní skupení budou se mnohdy uváděti na různých místech, a to podle toho, oč půjde. Na př. o větě *kdo¹ je to?* bude řeč při výkladech o začátkovém slově *kdo* a o středovém slově *je*. Tyto výklady se často navzájem doplňují.

86. Hlavní přízvuk

1. Hlavní přízvuk ztrácí v proudu řeči za jistých podmínek každé slovo:

dnes ¹večer; *včera* ¹večer [začátkové slovo jednoslabičné a dvojslabičné bez hlavního přízvuku];

¹budu *dnes* ¹večer ¹doma; *dnes bude* ¹pěkně [středové slovo jednoslabičné a dvojslabičné];

¹neznám *jej*; ¹věř *tomu* [koncové slovo jednoslabičné a dvojslabičné];

¹do *kostela*, ¹o *vánocích* se uvidíme, ¹do *velikonoc* [středové nebo koncové slovo nejméně trojslabičné].

Nejméně ztrácejí hlavní přízvuk slova trojslabičná a delší, totiž jen ve spojení s původními předložkami (§ 98).

2. Není-li hlavní přízvuk na slově začátkovém — jednoslabičném nebo dvojslabičném —, je na slově nejbližší následující, nikoli až na dalším; na př. *dnes* ¹večer ¹odjedu; *dobrá* ¹rada ¹nade všechno...

Jinými slovy: po přestávce může býti bez hlavního přízvuku jen jedno slovo; je předklonné k následujícímu hlavnímu přízvuku.

Před hlavním přízvukem dalším, neboli mezi dvěma hlavními přízvuky, bývá i několik slov bez hlavního přízvuku: a *'zdá se mi to* ¹drahé.

3. Jazyk se vyhybá ve skupení slov dvěma hlavními přízvukům přímo za sebou. Je to tehdy, je-li 1. slovo jednoslabičné.

a) Hned po přestávce nikdy nemají dvě slova dva hlavní přízvuky; buď má 1. z nich hlavní přízvuk a 2. se k němu přiklání, nebo je 1. předklonné k 2., které má hlavní přízvuk. Na př.:

¹vzal si, ¹dej mi, ¹to je ¹chyba... || *ten* ¹den, *můj* ¹otec, *žáci* ¹čtou...

Tento stav je příznačný proti slovům osamoceným, která mají vždy hlavní přízvuk: *'si, 'mi, 'to, 'ten, 'můj...*

b) U v n i t ř v ě t y dva hlavní přízvuky za sebou bývají; na př.: *ten 'žák 'čte*; otec a *'strýc 'Jan*.

Vyhybáme se jim často kratičkou p ř e s t á v k o u mezi nimi: *ten 'žák ⇐ čte*.

Dva přízvuky za sebou jsou zpravidla z p ř í č i n v ý z n a m o v ý c h, tedy, musí-li mít obě slova hlavní přízvuk jako výrazový prostředek svého významu ve větě nebo ve skupení slov tvořícím její část.

Leckdy se však pozoruje, jak významový přízvuk ustupuje fonetickému, takže se jeden z hlavních přízvuků odstraňuje. Na př.:

'dům 'u tonoucí hvězdy || dům 'u tonoucí... (§ 97₃).

Nebo, jak pronikají ty fonetické principy, při kterých je možné vyhnouti se dvěma hlavním přízvukům hned za sebou. Na př.:

'je už 'čas || je 'dosud 'čas (§ 114 a 115).

Jednoslabičná začátková slova mají sklon k příklonnosti (§ 95), ten však proniká jen v případech typu *je 'dosud 'čas*, kde je 2. slovo dvojslabičné. V případech s 1. slovem jednoslabičným (*'je už 'čas*) není 1. slovo předklonné, protože 2. slovo by musilo mít hlavní přízvuk, za kterým by šel hned přízvuk slova 3. (*je 'už 'čas*). Je proto 2. slovo příklonné a 1. má hlavní přízvuk jako jeho opora. Viz též ▼ § 94_{4a}, 97₁.

Jindy se vyhybá jazyk dvěma hlavním přízvukům za sebou s l o v o s l e d e m; viz v § 558₃.

87. Vedlejší přízvuk

Vedlejší přízvuk podléhá ve skupení slov změnám méně často než hlavní, totiž ztrátě a zesílení.

1. J e h o z t r á t a.

V plynulé výslovnosti je vedlejší přízvuk přímo před hlavním jen u slov popřestávkových v předklonných jednotkách; na př. *náš 'dům, dobří 'přátelé*. Viz v § 109.

Proto slova n e j m ě n ě t r o j s l a b i č n á, s nimi obdobné trojslabičné a delší p ř í k l o n n ě j e d n o t k y (§ 88), mívající v osamoceném postavení vedlejší přízvuk na poslední slabice (§ 83 až 84), nemají tento přízvuk v plynulé výslovnosti p ř e d s l o v e m s h l a v n í m p ř í z v u k e m:

[osamoceně] 'učitel nebo 'učitel || jen 'učitel 'učí;
 • [osamoceně] 'dovolená nebo 'dovolená || 'dovolená 'vypršela;
 podobně 'moravská 'nářečí, 'červená 'barva, 'zájmeno 'se, 'chovati
 'dítě...; 'jihočeský 'kraj, 'devadesát 'devět, 'vyzraditi 'tajemství,
 'nepo'vezeme 'nic, 'patero,násobný 'užitek, 'nanebe,vstoupení 'páně,
 'zdesatero,násobiti 'úsilí...;
 've středu 'večer; 'po vánocích 'začneme...; 'učíme se 'psát; 'řekni mi
 'pravdu; 'to se mi 'nelíbí; 'už jsem si to 'rozmyslil atp.

Ve výslovnosti nespojitě je týž stav jako v postavení osamoceném:
 'dovolená ⇨ 'vypršela || 'dovolená 'vypršela.

2. J e h o z e s í l e n í.

Vedlejší přízvuk se zesiluje pro zamezení příliš dlouhých příklonných jednotek. Viz podrobněji v § 129.

88. Přízvukové jednotky; příklonnost a předklonnost

1. Důležitý jev ve skupení spojitě vyslovovaných slov jsou přízvukové jednotky, t. j. spojení dvou nebo i více slov majících j e d e n h l a v n í p ř í z v u k, jeden přízvukový v r c h o l, tedy spojení přízvukově j e d n o v r c h o l o v á. Kolem hlavního přízvuku jako vrcholu seskupují se slabiky nebo slova nepřízvukná nebo s vedlejším přízvukem, dílem příklonná, dílem předklonná.

2. P ř í k l o n n o s t (enklise, enklitichnost) záleží v tom, že n e z a č á t k o v é slovo, s t ř e d o v é, nemá hlavní přízvuk, přiklání se k předcházejícímu slovu s hlavním přízvukem a tvoří s ním přízvukovou jednotku z a č á t k o v ě j e d n o v r c h o l o v o u. Takové slovo se nazývá příklonné (enklitické) nebo příklonka, slovo s hlavním přízvukem pak o p ě r n é; na př.: 'tmí se, 'vezmi si.

Příklonek bývá n ě k o l i k a všechny tvoří přízvukovou jednotku se slovem opěrným: 'vezmi si to; 'už jsem si to 'rozmyslil; 'že prý by se to 'zkazilo.

Tyto jednotky se rovnají jednotlivým slovům se stejným počtem slabik: 'tmí se = 'tmavý, 'vezmi si to = 'dovolená atp.

Opěrné slovo samo může býti součástí přízvukové jednotky jiné, předklonné: *můj* ¹*bratr* | *se* ¹*vrátil* [*se* je příklonné k *bratr*, které tvoří předklonnou jednotku s *můj*].

Opěrné i příklonné slovo může býti jakkoli dlouhé; na př.: ¹*tmí se*, ¹*blýská se*, ¹*vezměte si...*, ¹*do školy*, ¹*o vánocích...* Ale celková délka příklonných jednotek, počet slabik slova opěrného a příklonky nebo příklonek, je většinou do značné míry omezena; viz v § 128 a násl.

Co se týče přízvuku vedlejšího, chovají se příklonné jednotky jako jednotlivá nesložená slova. Na př.: ¹*vzal si* = ¹*škola*; ¹*vezmi si* = ¹*učitel*; ¹*do divadla*, ¹*nechce se mi* = ¹*dovolená*.

Je tedy v pomalejší výslovnosti ¹*vezmi* | *si*, v rychlejší ¹*vezmi si*, jako ¹*učitel* || *učitel* (§ 83₁); je v pomalejší výslovnosti ¹*do divadla* jako ¹*dovolená* (§ 83₂) atpod.

Příklonné jednotky, skládající se z původní předložky a ze jména, ztrácejí jako jednotlivá slova za jistých podmínek i hlavní přízvuk; na př.: ¹*kdo za to* ¹*může*? Viz v § 98₇ a 99₄.

Kdy je slovo příklonné a kdy má hlavní přízvuk, o tom bude řeč v dalších výkladech.

3. Předklonnost (proklise, proklitičnost) záleží v tom, že začátkové, popřestávkové jednoslabičné nebo dvojslabičné slovo nemá hlavní přízvuk, nýbrž jen přízvuk rovnající se asi přízvuku vedlejšímu, příklání se k následujícímu slovu jakkoli dlouhému s hlavním přízvukem a tvoří s ním přízvukovou jednotku středově jednovercholovou. Na př.: *ten* ¹*den*, *můj* ¹*otec*, *dnes* ¹*odpoledne*, *slunce* ¹*svítí...*

Vedlejší přízvuk předklonných slov není třeba označovat, protože jej má každé začátkové slovo bez hlavního přízvuku.

Druhé slovo předklonné jednotky má vedlejší přízvuk jako každé slovo jiné; na př.: *dnes* ¹*odpoledne*; *až* ¹*pozítří* || *až* ¹*pozítří*, ale jen: *až* ¹*pozítří* ¹*ráno*.

Kdy je slovo předklonné, o tom bude řeč v následujících výkladech.

4. Přízvukové jednotky jsou často též jednotkami významovými; na př.: *můj* ¹*otec*, ¹*tu máš*. Viz v § 108 a násl.

5. Příklonnost a předklonnost jsou dvě f o n e t i c k é p o d o b y toho stavu, kdy nemá slovo hlavní přízvuk; sr. na př. ⇨ *můj* 'bratr [*můj* předklonné] || 'to je *můj* 'bratr (*můj* příklonné).

89. Přízvuková rytmičnost

1. Rytmičnost našeho přízvuku, projevující se u slov osamocených pravidelným střídáním slabik majících hlavní přízvuk se slabikami nepřízvučnými a se slabikami majícími přízvuk vedlejší (§ 82), vystupuje zřetelně též ve skupení slov.

Je tomu tak předně při spojování slov v příklonné jednotky, hlavně slov jednoslabičných; na př.: 'to se *mi* 'nelíbí; 'když *jsem si* to 'rozházel.

Kdyby mělo každé slovo hlavní přízvuk jako v postavení osamoceném, byly by přízvukové vrcholy hned za sebou, nebylo by rovnoměrné vlnění přízvukové.

Také předklonné jednotky přispívají k rytmičnosti tím, že první slovo nemá hlavní přízvuk: *můj* 'otec, *naše* 'vlast. Předklonná nejsou slova trojslabičná a další, neboť by se tím rytmičnost porušovala.

O přízvukové rytmičnosti svědčí ta okolnost, že v popřestávkovém postavení nejsou nikdy dva hlavní přízvuky hned za sebou, sr. v § 863a.

Dále to, že se v středové poloze mnohdy vyhýbáme dvěma hlavními přízvukům přímo za sebou kratičkou přestávkou mezi nimi; viz v § 863b.

Na snahu po rytmičnosti ukazuje zřetelně to, že je délka příklonných jednotek omezena; viz v § 129.

Rytmičkou příčinu má pravidlo, že v proudu řeči není vedlejší přízvuk přímo před přízvukem hlavním. Viz v § 87.

2. R y t m i c k ý s p á d přízvukový je v proudu řeči:

a) n a z a č á t k u vzestupný, je-li 1. slovo předklonné, nebo sestupný, má-li 1. slovo hlavní přízvuk; na př.:

byl 'jednou jeden 'král; *již* 'jedenáctá 'odbila ⇨ *a* 'lampa ještě 'svítila (Erb.) ||

'tiché *jsou* 'vlny, 'temný *vod* 'klín (Mácha); 'u *lavice* 'dítě 'stálo (Erb.).

b) **K o n c o v ý** spád je vzestupný, je-li na konci věty jedno-slabičné slovo s hlavním přízvukem nebo delší s vedlejším přízvukem naslabice poslední:

byl 'jednou jeden 'král; již 'jedenáctá 'odbi₁la (Erb.).

Nebo sestupný, je-li koncová slabika nepřízvukná:

'u lavice 'dítě 'stálo (Erb.); 'a ten 'král měl tři 'syny.

c) **U p r o s t ř e d** věty je pravidelné přízvukové vlnění:

'zámek 'připomínal 'slávu 'rodu svých 'vlastníků (Olbr.); 'v hlubi-nách 'věků 'pokrýval 'severní 'hranice 'známých 'krajín 'les (Vanč).

3. Rytmičtý ráz přízvuku ve skupení slov je o m e z e n vý-znamotvornou úlohou přízvuku, hlavně zákonem o hlavním přízvuku slov důležitých ve větě nebo ve slovním skupení. Na př. ve větě *ten 'žák 'čte* jsou dva hlavní přízvuky hned za sebou proto, že je *žák* druhé slovo významové jednotky *ten žák* (§ 109) a *čte* slovo ve větě nejdůležitější (§ 105). Oba hlavní přízvuky musí zůstat, nemůže vzniknouti přízvuková jednotka a proto se přímé sousedství těchto dvou přízvuků odstraňuje někdy jen kratičkou přestávkou mezi nimi; viz v 1.

Trojslabičná a delší slova

90. 1. Tato slova si zachovávají ve skupení slov h l a v n í p ř í-z v u k vždy mimo ve spojení s původními slabičnými předložkami, kdy jsou příklonná (§ 98). Na př.:

'vánoce se 'blíží [slovo začátkové]; 'devatero 'řemeslo, 'desátá bída [slova začátková a slovo středové]; letos tam 'nepojedeme [slovo koncové].

Jejich hlavní přízvuk není závislý na žádných podmínkách význa-mových, souvisí s jejich slabičnou délkou, je č i s t ě f o n e t i c k ý.

Jsou příklonná po jednoslabičných slovech začátkových, avšak p ř í d ů r a z u; viz k § 95s a 133s.

Z toho plyne, že tato slova nejsou nikdy předklonná (§ 88s).

2. Co se týče p ř í z v u k u v e d l e j š í h o, nastává u slov nejméně trojslabičných ve skupení slov proti postavení osamocenému

jen ta změna, že nemají vedlejší přízvuk na poslední slabice před slovem s hlavním přízvukem. Na př.:

[osamoceně] 'dovole₁ná nebo 'dovolená || jen 'dovolená 'vypršela. Viz v § 871.

Spojky *a, i*

91. 1. V POLOZE POPŘESTÁVKOVÉ.

a) Mají hlavní přízvuk jen zřídka, a to před jednoslabičnými stálými příklonkami (§ 951):

jak (úsudky) přeskakují ⇨ 'a se mění (Jirásek); co jí bylo nepohodlné ⇨ 'a se nelíbilo (Baar); když by toho nejméně očekávala ⇨ 'a si přála (Neumann). Viz v § 558.

Stálé příklonky jsou vždy příklonné a proto musí mítí spojka hlavní přízvuk jako jejich opěrné slovo. Tu se spojky shodují s ostatními slovy jednoslabičnými a dvojslabičnými; viz v § 95.

b) Jsou předklonné ke všem slovům ostatním jakkoli dlouhým, ať středovým nebo koncovým. Na př.:

a 'píš; a 'nezapomeň; a 'kdo to 'byl?; a 'my 'všichni jsme jeho děti (Mah.); a 'pojď na oběd (Neum.); a 'to ho těšilo (Jir.);

byl tam otec ⇨ a 'strýc¹); bratr ⇨ a 'strýc 'Jan; měsíc ⇨ a 'dva 'dni; odstěhoval se na venkov ⇨ a 'tam 'zemřel; včera ⇨ i 'dnes ('ráno): je to možné ⇨ a 'je to i nutné;

a 'kdo to 'je?; jak se máš ⇨ a 'co 'děláš?; a 'že 'neví, jak to je; a 'když to zpozoroval; nic neřekl ⇨ a 'někam odešel; matka ⇨ a 'teta 'Hana; on sám, i 'jeho rodina; i 'každý 'pták (Mah.); víchř byl všeho pánem, i 'mraků ⇨ i 'země (Jir.);

zítra ⇨ a 'pozítří; sedí ⇨ a 'pracuje; ráno ⇨ i 'odpoledne; o vánocích ⇨ i 'o velikonocích;

a 'pak už lopotila celý den (Jir.); měl dva syny a 'tři 'dcery (tamt.); a 'ted' 'o vás, milá maminko (tamt.); měla jednu dceru a 'té říkali Liduška (Er.b.); Vaše milost poroučí a 'hoch 'půjde (tamt.); je vesel

¹) Jde tu o ty případy, kdy se před *a, i* dělá přestávka v písmě zpravidla neoznačovaná.

↳ *a* ¹*pln* očekávání (Neum.); *a* ¹*byl* nadobro mrtev (Olbr.); ve skupinách ↳ *a* ¹*ne* jednotlivě (Mah.); *a* ¹*poznal* byste mne? (Dur.).

Viz ještě v § 112 a 113.

Patří sem též blíže určující spojení *a* ¹*to*: dnes, *a* ¹*to* ¹*večer*; hotově, *a* ¹*to* ve zlatě.

Hlavní přízvuk slov nejméně trojslabičných po *a, i* je přirozený následek toho, že mají mimo po původních předložkách vždy hlavní přízvuk (§ 90).

Hlavní přízvuk slov jednoslabičných a dvojslabičných po spojkách *a, i* je však zvláštností plynoucí z povahy spojek. Po jiných začátkových slovech mívají totiž jednoslabičná a dvojslabičná slova nejen hlavní přízvuk, nýbrž bývají též příklonná. Na př.: *můj* ¹*strýc*, *má* ¹*kniha*... || *Je už* pozdě; *kdo bude* doma? Zvláštnost spojek *a, i* záleží v tom, že jsou stále předklonné, že jsou to **stálé předklonky**, takže následující slovo musí mít hlavní přízvuk. Viz ještě v § 567.

Mají hlavní přízvuk jen ve výslovnosti citové (náladové): *a* ¹*když* odešel; *a* ¹*že* neví, kdy to bylo; *a* ¹*někam* odešel... A při vytýkavém důrazu: na tom našem dvoře všechno to krákoře, *i* ¹*ten* kohout.

Sem hledí též důrazné *i* ¹*když*: *i* ¹*když* je mezi nimi a námi stále boj (Tilsch.). To je pravidlem.

Dále *i* ¹*kdybych*...: *i* ¹*kdyby* šídla padala (Šmil.). Vedle toho bývá nedůrazné *i* ¹*kdyby*.

Ale hlavní přízvuk má každé důrazné slovo (§ 133).

Slova *a, i* chovají se v platnosti citoslovné jinak než ve spojkové; viz v § 92—94 a 109.

2. V POLOZE STŘEDOVÉ.

Jde o takové případy, kdy se spojky vyslovují se sousedními slovy splývavě.

a) V této poloze jsou naše spojky mimo před stálými příklonkami veskrze příklonné a následující slovo má hlavní přízvuk, tvoří-li spojky s předcházejícím slovem přízvukovou jednotku nejvýše čtyřslabickou:

otec a ¹*matka*; *bez ladu a* ¹*skladu*; *dnes i* ¹*zítra*; *sedni a* ¹*piš*; *otec a* ¹*strýc* ¹*Jan*; *dnes i* ¹*zítra* ¹*ráno*...

Příklonnost je následek stálé předklonnosti, která se v postavení mimopřestávkovém zcela přirozeně mění v příklonnost.

b) Tvoří-li přízvukovou jednotku nejméně pětislabičnou, je jejich příklonnost omezena jako u příklonek ostatních (§ 129 a násl.).

Jde-li o jednotku pětislabičnou, je spojka příklonná v rychlejší výslovnosti, v pomalejší se před ní dělá přestávka, po které je spojka předklonná: *'nejslavnější a 'nejznámější dějinná postava* || *'nejslavnější* ⇨ *a 'nejznámější...*

Vznikla-li by jednotka delší, je *a* zpravidla předklonné: *'nejzasloužilejší* ⇨ *a 'také* nejstarší člen apod.

Slova přízvukově volná

92. 1. Některá jiná jednoslabičná a dvojslabičná slova než spojky *a, i* jsou jako ony *o b s a h o v ě v o l n á*, nenáleží vlastně k obsahu věty. Nejsou však veskrze předklonná jako tyto spojky, nýbrž jen mají značný sklon k předklonnosti, a to větší než slova jiná. U jednoslabičných slov je tento sklon větší než u dvojslabičných.

a) Jsou to předně různovětné vedlejší spojky, které nepatří k větě, ve které se kladou, nýbrž až k větě následující. Na př.: vypravoval, že než to řekl, byl pryč. Viz v § 492, 494.

b) Dále jsou to citoslovce *ach, och, ó..., ale, i, však...* v takovýchto případech: *ach to bolí!, nuže pojďme, však on přijde!* Nevyjadřují obsah věty, nýbrž jen vyznačují její citový, vzruchový ráz (§ 521). Bývá po nich proto dosti často přestávka: *ach, to bolí!*, viz v § 503.

Zde se arcit přihlíží jen k větám bez přestávky po citoslovci.

c) A patří sem souřadné odporovací *ale, avšak* (nikoli *však* ani *nýbrž*, viz v § 558).

Vyjadřují obsahový vztah dvou vět, nepatří těsně k 2. větě, v jejímž čele stojí.

Obdobně je tomu s výjimkovým *leč a než* před větou, nikoli před větnou částí; na př.: neřekl nic jiného, než co všichni víme.

Vlastně: *než to, co...*

2. Obsahová volnost těchto slov je patrná z toho, že stále příklonky nestávají hned za nimi, nýbrž až za slovem následujícím: *že kdo se ptá* [nikoli: *že se kdo ptá*]; *neboť když si to rozvážíš* [nikoli: *neboť si když...*]. Viz v § 558.

3. Slova obsahově volná nemají na přízvuk následujících slov vždy takový vliv jako slova jiná; sr. na př.:

že 'než to řekl [různovětné předklonné *že* + *než* s hlavním přízvukem] || 'ž*e* jim to řekl [*že* zde není různovětné, má hlavní přízvuk, za ním pak je slovo příklonné]; není nic bolestnějšího, 'než když vidíme umírat milovanou bytost [*než* není různovětné, spojuje obě věty, které jsou v poměru srovnávacím];

ale 'to jsou jen řeči (Neum.) || 'asi to jsou... (nebo 'asi jsou to...);
ale 'potom odešel || 'otec *potom* odešel.

Proto je nazývám slova p ř í z v u k o v ě v o l n á.

Rozhoduje tu přízvuk, který by mělo slovo stojící za slovem obsahově volným v poloze začátkové, t. j. kdyby před ním slovo obsahově volné nestálo.

Slovo za slovem přízvukově volným
mělo by v začátkové poloze h l a v n í p ř í z v u k.

93. Tu si toto slovo zachovává hlavní přízvuk i v postavení za slovem přízvukově volným a to je samo k němu p ř e d k l o n n é. Na př.:

že 'je-li to pravda, je to smutné [sr. bez *že*: 'je-li to pravda];

že 'než to dořekl [sr. bez *že*: 'než to dořekl];

mluví, *že* 'kdo by ho neznal, kdo ví, co by si pomyslel (Rais);

že 'až tam přijde; *že* 'jak si kdo ustele; *že* 'kdo to neví; *že* 'kdyby zítra nepřišel;

ó 'kéž bych mohl sedět tam (Mah.) [sr. bez *ó*: 'kéž bych...];
ó 'nech mne již (Erb.); ó 'slituj se (Čech); *no* 'to je novina!; *no* 'to se rozumí; *i* 'myslí si (Němc.); *ba* 'zdá se mi to správné; *no* 'není to tak zlé; *však* 'on se vrátí!; *i* 'mlč už (Šim.); *i* 'to aby čert vzal... (Stroupež.);

ale 'kdo to přichází? (Mah.) [bez *ale*: 'kdo to...]; *ale* 'že by dal Káču z ruky, to nedal (Rais) ['že by...]; *avšak* 'nechci tomu věřit; *ale* 'potom už nepsal; *ale* 'není to pravda; *než* 'bylo to něco nového (Jir.);

nedostalo se mu jiné odpovědi, *leč* 'že jej inženýr očima změřil (Č.-Chod) [sr. bez *leč*: 'že jej...] (|| *než* 'že...); *leč* 'nikdo se neozval (Vach.).

Slovo stojící za slovem přízvukově volným zachovává si hlavní přízvuk z postavení začátkového, protože je to vhodná podmínka pro to, aby slovo přízvukově volné mohlo býti předklonné.

Patří sem všechny případy, kdy je za slovem přízvukově volným slovo nejméně trojslabičné:

řekl mi, *že* 'kdykoli bych něco potřeboval, abych se naň obrátil; kočka ráda ryby jí, *ale* 'do vody se jí nechce.

Trojslabičné slovo má zpravidla hlavní přízvuk (§ 90), takže je slovo přízvukově volné k němu předklonné.

Ve větné výslovnosti náladové (ve větách obsahově důrazových, viz v § 132) má slovo přízvukově volné hlavní přízvuk a další slovo se k němu přiklání: 'že než to dořekl; 'však on se vrátí!; 'ale kdo to přichází!

Tak je tomu však při náladové výslovnosti vždy.

Sousloví *leč že* a *než že* vyslovuje se často i nenáladově 'leč že a 'než že, poněvadž se chápe za významovou celost, jako splynulo *leda že* v *ledaže* a píše se jako jedno slovo.

Slovo za slovem přízvukově volným
bylo by v začátkové poloze předklonné.

94. V postavení za slovem přízvukově volným nemůže takové slovo zůstat předklonným, poněvadž je předklonnost jen v poloze začátkové, popřestávkové. Dostává buď hlavní přízvuk a slovo přízvukově volné se k němu přiklání, nebo je příklonné a slovo přízvukově volné má hlavní přízvuk. Na př.:

[v postavení začátkovém] *včera* 'večer odejel || [po slově přízvukově volném] 'ale *včera* 'večer odjel;

než 'odtud odejel || *že* 'než *odtud* 'odejel.

Záleží na délce slova přízvukově volného i následujícího a na přízvukové povaze slova třetího. Tyto dva fonetické principy o m e z u j í sklon slova přízvukově volného k předklonnosti.

1. Jednoslabičné slovo přízvukově volné před slovem dvojslabičným je veskrze předklonné a následující slovo má hlavní přízvuk; na př.:

psal, že *'kdybych* nemohl, abych to oznámil [bez *že: kdybych 'nemohl*]; řekl, že *'komu* chce, tomu to dá [*komu 'chce*]; přišel, než *'brzo* odešel [*brzo 'odešel*]; pes zaštěkal, leč *'ihned* umkl (Med.); nikdy mezi nimi nebylo hněvu, ba *'ani* nevůle (Hol.); *ach 'zůstat* navždy! (Čap.).

Druhé slovo dostává proti začátkovému postavení hlavní přízvuk proto, aby mohlo býti slovo přízvukově volné předklonné.

Jiná než přízvukově volná slova mívají za týchž podmínek hlavní přízvuk a slovo za nimi bývá příklonné; na př.: *'kdo bude* doma? [bez *kdo: bude 'doma?*]; viz v § 97e. To je svědectví zvláštní povahy slov přízvukově volných.

Slova přízvukově volná mají hlavní přízvuk jen v důrazu: *'ba ani* nevůle.

2. Dvojslabičné slovo přízvukově volné před slovem dvojslabičným má hlavní přízvuk a následující slovo je k němu příklonné; na př.:

'ale jeho 'syn... [bez *ale: jeho 'syn*]; *'ale kníže 'pán...* (Olbr.); *'avšak toto 'mínění* není správné; *'neboť jeho 'rodiče* dávno umřeli.

Ze srovnání s případy 1. je viděti, že dvojslabičná přízvukově volná slova n e m a j í t a k s i l n ý s k l o n k p ř e d k l o n n o s t i jako slova jednoslabičná. Vítězí tu sklon slov za nimi stojících k příklonnosti, takže slova přízvukově volná musí míti hlavní přízvuk jako jejich opora.

Slova přízvukově volná se tu chovají jako všechna slova jiná (§ 97e).

P ř e d k l o n n á jsou tato slova před slovy důraznými: přišel, *ale 'brzo* odešel; jel bych, *avšak 'otec* nedovolí. Viz v kapitole o přízvuku při důrazu (§ 133).

3. Dvojslabičná slova přízvukově volná před jednoslabičnými mají rovněž hlavní přízvuk:

'ale je pravda, že... [bez *ale: je 'pravda*]; *'neboť když* nechceš, nemusíš tam jít; *'ježto až* přijde atp.

Je to týž případ jako 2.

4. Jednoslabičná slova přízvukově volná před slovy jednoslabičnými mají dílem hlavní přízvuk, dílem jsou předklonná, a to podle přízvukové povahy slova třetího.

a) Má-li třetí slovo hlavní přízvuk, má slovo přízvukově volné také hlavní přízvuk a jednoslabičné slovo za ním se k němu přiklání. Na př.:

přísluví praví, 'že kdo 'lže, ten kradе [bez že: kdo 'lže; 3. slovo má ve větě s že hlavní přízvuk proto, že je to psychologický přísudek (§ 105)]; 'že až 'přijde, uvidí [až 'přijde]; 'že jak 'chce, tak se stane ['jak 'chce]; 'ach to 'bolí! [to 'bolí]; 'než co 'dím, strachy jsem hynula (Šmil.); 'i to 'nejsou známí (Rais);

'ach můj 'Bože (Erb.) [můj 'Bože; 3. slovo má hlavní přízvuk jako 2. člen významové předklonné jednotky (§ 109);

'že než 'domluvil, byl pryč [bez že: než 'domluvil; 3. slovo má hlavní přízvuk, protože je trojslabičné (§ 90)]; 'ó ty 'nešťastníku; 'ó tys 'předobrá (Němc.).

Tu sklon začátkového slova k předklonnosti nepronikl, protože by druhé slovo musilo mít hlavní přízvuk jako jeho opora a tak by za tímto přízvukem následoval 2. hlavní přízvuk slova 3.: že 'kdo 'lže, ach 'to 'bolí... Jazyk se však vyhýbá srážce dvou hlavních přízvuků za sebou (§ 86s).

b) Je-li 3. slovo příklonné, je slovo přízvukově volné předklonné a 2. slovo má hlavní přízvuk. Na př.:

vím, že 'než odtud 'odešel, učinil různá opatření [bez že: než 'odtud...; odtud je ve větě s že příklonné, protože není ani psychologickým přísudkem ani slovem jinak důležitým]; že 'když člověk 'pracuje, má právo na plat (Neum.) [když 'člověk...].

Tu sklon přízvukově volného slova k předklonnosti proniká, protože za následujícím slovem stojí slovo příklonné, takže nejdou za sebou dva hlavní přízvuky.

Náladově: 'že než odtud 'odešel...; nic jiného, 'než co všichni 'víme.

Popřestávková slova jednoslabičná a dvojslabičná mimo stálé předklonky a mimo slova přízvukově volná

95. Jsou dílem předklonná, dílem mají hlavní přízvuk. Tato dvojitost je následek dvojích činitelů, a to jednoho významového a čtyř fonetických.

Po stránce v ý z n a m o v é se pozoruje, že má začátkové slovo hlavní přízvuk, je-li důležité ve větě nebo ve významových jednotkách, a je předklonné všude jinde.

Je tu obdoba se slovy středovými a koncovými, která mají hlavní přízvuk, jsou-li důležitá ve větě nebo ve významových jednotkách, a jsou p ř í k l o n n á všude jinde (§ 105). Místo předklonnosti je tu příklonnost, neboť to jsou jen dvě podoby za různého postavení ve větě tehdy, nemá-li slovo hlavní přízvuk; předklonnost je v postavení popřestávkovém (začátkovém), příklonnost pak v mezipřestávkovém nebo předpřestávkovém (středovém a koncovém).

Fonetiční činitele určující přízvuk začátkových slov jsou tito: sklon začátkových slov k předklonnosti, sklon slov za nimi stojících k příklonnosti (§ 104), snaha vyhýbat se dvěma hlavním přízvukům hned sa sebou (§ 862) a délka příklonných jednotek (§ 129 a násl.).

Obojí činitele se leckdy v z á j e m n ě k ř í ž í, takže jsou přízvukové poměry u začátkových slov dosti složité.

a) Obojí slova před stálými příklonkami.

1. Před stálými příklonkami (§ 103) mají tato slova vždy h l a v n í p ř í z v u k; na př.:

¹tmí se, ¹blýská se, ¹vzal si, ¹vezmi si, ¹řekni mu to, ¹vidím ho...;

¹kdo se ptá, nerad dá; ¹jak si kdo ustele, ¹tak si lehne; ¹je prý to pravda; ¹kde jsi byl?; ¹co se nic nazývá (Mácha); ¹když mi přišla na mysl tahle chaloupka (Třebíz.); ¹já ti to zítra řeknu; ¹on by možná přišel; ¹jak ho ctil tvůj předek (Mahen);

¹komu se nelení, ¹tomu se zelení; ¹včera jsem byl doma; ¹zítra ti to řeknu; ¹bratr mi nic neříkal; ¹byli prý nemocni; ¹napiš mu o tom; ¹zítra bychom odjeli...

Tu působí stálá příklonnost následujících slov; její následek je ten, že začátková slova mají hlavní přízvuk jako přízvuková opora stálých příklonek.

b) Obojí slova před slovy nejméně trojslabičnými.

2. Mají h l a v n í p ř í z v u k, jsou-li ve větě psychologickým přísudkem (§ 569), slovem nejdůležitějším. Na př.:

¹ohně ¹topili, bramborovou nať kouřili (Jir.).

Hlavní přízvuk je tu v ý z n a m o t v o r n ý, vyznačuje slovo ve větě nejdůležitější. Tento významový princip zatlačuje princip fonetický, předklonnost, pronikající v případech 5.

Běžný slovosled by byl: *'topili 'ohně*, t. j. slovo ve větě nejdůležitější stojí na konci (§ 105). Zachovává si svůj hlavní přízvuk i v postavení začátkovém nebo středovém.

3. Dále mají hlavní přízvuk, tvoří-li významovou jednotku se slovem odděleným slovy jinými; na př.:

'jakou 'čekáte 'úrodu?; viz v § 111₃.

4. Mají h l a v n í p ř í z v u k, jsou-li důležitá ve významových jednotkách:

'Dům 'u tonoucí 'hvězdy (Zey.) [*dům* obsahové jádro trojslovné jednotky]; *'Děti 'čistého živého* (Novák.)..., viz v § 124_{3,4}.

Vítězí tu princip významový nad fonetickým jako v 1.

Vedle toho však bývají p ř e d k l o n n á: *dům 'u tonoucí 'hvězdy*...

Je to následek principu fonetického, s k l o n u k p ř e d k l o n n o s t i, který zatlačuje princip významový; viz v § 97, 118 a 124_{3,4}. Výsledek převahy jednou principu toho, po druhé onoho je tedy přízvuková dvojitost.

5. Jsou p ř e d k l o n n á ve všech ostatních případech, ať je následující slovo středové nebo koncové. Na př.:

můj 'příbuzný; dnes 'odpoledne; půl 'jedenácté; žák 'odpovídá; ta 'nešťastná nemoc;

naši 'přátelé; včera 'odpoledne; žáci 'odpovídají; prosím tě, abys 'neodcházel; neříkej hop, dokud 'nepřeskočíš (přísl.);

můj 'nejlepší přítel; má 'nebožka matka; tři 'miliony obyvatelů; dnes 'odpoledne odjedu; to 'dětinský můj věk (Mácha); mráz 'kopřivu nespálí; píše, že 'nemůže přijít; co 'budete dělat?;

naši 'nejlepší mužové; včera 'odpoledne přelo atp.

Tu plně proniká sklon jednoslabičných i dvojslabičných začátkových slov k předklonnosti, neboť následující slovo má stálý hlavní přízvuk (§ 90).

Ve větné výslovnosti c i t o v é (náladové) má jednoslabičné slovo před slovem středovým hlavní přízvuk a slovo nejméně trojslabičné se k němu přiklání:

píše, 'že nemůže 'přijet; 'když nechcete 'pracovat...; 'ta nešťastná 'nemoc!; prosím vás, 'co budete 'dělat!

c) Obojí slova před nekoncovými slovy jednoslabičnými a dvojslabičnými, která jsou důležitá ve větě nebo ve významových jednotkách.

96. 1. Jsou veskrze p ř e d k l o n n á před slovem, které je ve větě psychologickým přísudkem a má hlavní přízvuk. Na př.:

kdo 'je to?; *co* 'je ti?; *kde* 'byli tak dlouho?; *copak* 'stojí ta kniha?; *byť* 'hrom však bil (Vrchlický); *rád* 'v kamna zřím (Mach.).

Viz v § 105₃ se stanoviska slov nezačátkových; z příkladů tam uváděných patří sem ty, kde je psychologický přísudek hned za slovem začátkovým.

Druhé slovo má hlavní přízvuk významotvorný, jako znak své důležitosti ve větě. Začátkové slovo před ním je proto přirozeně předklonné.

2. Dále jsou zpravidla p ř e d k l o n n á před slovy důležitými ve významových jednotkách:

kde 'tu a tam | jídali; *prodal* | 'část své knihovny ap.

Viz v § 121, 124 a 126 se stanoviska významových jednotek.

Hlavní přízvuk je významotvorný, vyznačuje slovo důležité ve významové jednotce a začátkové slovo se k němu přirozeně předklání.

d) Obojí slova před slovy předpřestávkovými.

3. Tu jsou rovněž zpravidla p ř e d k l o n n á k slovům druhým, která mají hlavní přízvuk:

váš 'syn, *žák* 'čte, *mám* 'hlad; *můj* 'přítel, *žák* 'sedí, *kdo* 'přišel?; *naše* 'vlast, *máme* 'hlad, *chcete* 'jít?; *moje* 'matka, *máme* 'radost, *žáci* 'píší...

Jde většinou o sousloví tvořící významové jednotky; viz o nich podrobněji v § 109 a 118.

Ale mohou to být též slova, která významové jednotky netvoří; na př.:

vyšel 'mladý, zdravý muž (Herrm.) [*mladý* tvoří významovou jednotku s *muž*, nikoli s *vyšel*].

Tu proniká plně sklon začátkových slov k předklonnosti; druhé slovo pak má hlavní přízvuk jako opora jejich předklonnosti.

e) Jednoslabičná slova před dvojslabičnými slovy
středovými jinými než v § 96_{1, 2}.

97. Rozumějí se středová slova, která nejsou důležitá ani ve větě ani ve významových jednotkách.

1. Jsou zpravidla předklonná před 1. členem významové jednotky t. zv. předklonné, který má hlavní přízvuk; na př.:

je | 'deset 'hodin [významová jednotka deset 'hodin]; *až* | 'zítra 'večer; *už* | 'musím jít...; viz jiné příklady v § 116₂.

Dvojslabičné začátkové slovo má v obdobných případech hlavní přízvuk a 1. člen jednotky se k němu přiklání: 'bylo deset 'hodin; 'zítra musím jít; viz zde dále v 6. a v § 115.

Tu se tedy zřetelně projevuje u začátkových slov jednoslabičných silnější sklon k předklonnosti než u slov dvojslabičných. Hlavní přízvuk 2. slova ve spojení *je* 'deset 'hodin je právě proto, aby mohlo býti slovo začátkové předklonné.

2. Začátkové jednoslabičné slovo důležité v trojslovných významových jednotkách má před dvojslabičným slovem hlavní přízvuk nebo je předklonné.

Dvojslabičné slovo pak je v 1. případě příklonné k začátkovému, v 2. má hlavní přízvuk jako oporu začátkového slova předklonného.

Na př.: 'část jeho 'knihovny, 'dům mého 'strýce... || část 'jeho 'knihovny, dům 'mého 'strýce..., viz podrobněji v § 124.

Je tu kolísání v jazyce různých mluvčích a mnohdy také téhož mluvčího.

Hlavní přízvuk začátkového slova je významový, jeho předklonnost je následek sklonu k předklonnosti před slovy dvojslabičnými. Významový přízvuk zde ustupuje fonetickému.

3. Začátkové tázací zájmeno a sloveso ve zjišťovacích otázkách má před dvojslabičným slovem hlavní přízvuk nebo je předklonné.

Dvojslabičné slovo za ním je v 1. případě příklonné, v 2. má hlavní přízvuk.

Na př.: 'kdo bude doma? || kdo 'bude...?; 'kdo o tom ví? || kdo 'o tom ví?; 'co chcete dělat? || co 'chcete...?; 'kdy máme přijít? || kdy 'máme...?; 'kdy bude ta práce hotova? || kdy 'bude...?

'je toho dost? || je 'toho dost?; 'máš o něm zprávu? || máš 'o něm...?; 'chtěl od nich odejít? || chtěl 'od nich...?; 'víš něco nového || víš 'něco...?

Jsou tu dosti značné rozdíly individuální, i výslovnost téhož mluvčího kolísává, ale celkem je častější výslovnost typu *'kdo bude doma?*, *'je toho dost?*

Tázací zájmena a určitá slovesa jsou psychologickým podmětem; viz v § 578. Ten sice nemívá vždy hlavní přízvuk, ale v otázkách mu přísluší zvláštní důležitost, protože je základem doplňování a zjišťování. Obdobně jako jiná slova ve větě důležitá má proto většinou hlavní přízvuk a následující slova se pak k němu přiklání. Vítězí tu tedy přízvuk významový. Tím se tyto případy zřetelně odlišují od případů typu *je 'deset 'hodin*, o kterých viz v 1.

Přízvuk *kdo 'bude doma?*... je následek principu fonetického, s k l o n u j e d n o s l a b i č n ý c h s l o v k p ř e d k l o n n o s t i před slovy dvojslabičnými. Tento fonetický princip zatlačuje princip významový jen někdy.

Od doplňovacích otázek shora připomínaných zřetelně se odlišují jmenné otázky, jako: *kde 'domov 'můj?*; *kde 'Vilém 'můj?* (Mácha); *nač 'tolik 'peněz?* V nich je tento přízvuk pravidlem.

Příčina je ta, že je významová jednotka *domov můj*, *Vilém můj*... psychologickým p ř í s u d k e m, který má vždy hlavní přízvuk (§ 105). Jazyk chce vyznačiti větší důležitost psychologického přísudku než slova stojícího hned před ním a proto nemá *kde* hlavní přízvuk, nýbrž je předklonné. Je tu tedy takový přízvuk jako ve 4.

V otázkách typu *'kdo bude 'doma?* není za *kdo* hned psychologický přísudek *doma*, nýbrž jeho průvodný člen *bude* (§ 569). Může míti proto *kdo* hlavní přízvuk, který je oddělen od hlavního přízvuku psychologického přísudku *doma* příklonným slovem *bude*.

4. Jiná začátková jednoslabičná slova jsou před dvojslabičnými dílem p ř e d k l o n n á, dílem mají h l a v n í p ř í z v u k. Na př.:

je 'tedy nutno || *'je tedy* nutno; *je 'toho* málo || *'je toho* málo; *byl 'na to* hrdý || *'byl na to* hrdý (Olbracht); *lpí 'na něm* podezření || *'lpí na něm*...; *mám 'o něm* zprávu || *'mám o něm*...; *chci 'o tom* psát || *'chci o tom* psát; *mám 'k němu* přijít || *'mám k němu*...

Je tu kolísání u různých mluvčích a také leckdy u téhož mluvčího.

Přízvuk *je 'tedy*... vznikl jako následek s k l o n u začátkových jednoslabičných slov k p ř e d k l o n n o s t i. To je zcela zřetelné z toho, že v obdobných případech má začátkové slovo dvojslabičné hlavní přízvuk: *'bylo ('bude) tedy* nutno; *'bude toho* málo...; viz níže v 6.

Přízvuk *'je tedy*... je následek sklonu nezačátkových slov (*tedy*...) k příklonosti, neboť pak musí míti začátkové slovo hlavní přízvuk jako jejich opora.

Jde tu tedy o křížení dvou fonetických principů.

Leckdy je pravidlem předklonnost začátkového slova; na př.:

pak ¹*v šeru* obešel průvod (Olbracht); *jen* ¹*abys* tu dýchal plesnivý vzduch (tamt.);

byl ¹*jednou* jeden král; *až* ¹*otec* večer přijede; *král* ¹*mohl* sotva zatajit výkřik (Vanč.).

Někdy jde beze vší pochyby o vliv jiného fonetického principu než v předešlých případech, totiž *délky příklonných jednotek*. Tak na př. je ve větě **byl jednou jeden král** slovo *jeden* zásadně příklonné. Kdyby mělo *byl* hlavní přízvuk, následovalo by za ním příklonné *jednou* a *jeden* (*'byl jednou jeden...*). Tím by vznikla příklonná jednotka pětislabičná, běžná jen v rychlejší výslovnosti; viz v § 130. Jazyk se jí v pomalejší výslovnosti vyhne předklonností začátkového *byl*, neboť *pak* má *jednou* hlavní přízvuk a příklonné *jeden* tvoří s ním jednotku čtyřslabičnou (*byl 'jednou jeden 'král*).

Je třeba mít na paměti, že tu jde veskrze o výslovnost nedůraznou. V *důrazu* má jako jindy každé začátkové slovo hlavní přízvuk: *'je toho* málo; *'mám o něm* zprávu; *'byl jednou jeden král* (§ 132).

f) Jednoslabičná slova před středovými jednoslabičnými slovy jinými než v § 96_{1,2}.

5. Mají zpravidla hlavní přízvuk. Na př.:

'to je pes; *'dnes je* sobota; řekl, *'že jej* nezná; *'je už* doma; *'chce už* odejít; *'mám jít* na návštěvu; *'ten váš* syn; *'kdo to* je?; *'co to* tam hoří?; *'co chceš* dělat?; *'jak vás* mám odměnit?; *'kdy tam* půjdeš?

Tu sklon k předklonnosti nepronikl; kdyby bylo 1. slovo předklonné, musilo by mít 2. slovo hlavní přízvuk jako jeho opora, ale za tímto hlavním přízvukem by následoval hlavní přízvuk slova dalšího (*to 'je 'pes* atp.). Jazyk se vyhýbá *s r á ž c e* *d v o u h l a v n í c h p ř í z v u k ů h n e d z a s e b o u* (§ 86₃).

g) Dvojslabičná slova před středovými jednoslabičnými i dvojslabičnými jinými slovy než v § 96_{1,2}.

6. Mají rovněž zpravidla hlavní přízvuk; na př.:

'otec je doma; *'bylo pět* hodin; *'dítě má* hlad; *'bratr chce* odejet; *'komu to* patří?; *'kudy mám* jít?; *'kolik je* hodin?; *'kdyby už* bylo jaro!;

'včera bylo pěkně; *'zítra bude* pršet; *'bylo deset* hodin; *'máme o tom* zprávu; *'kudy máme* jít?; *'kolik toho* je?; *'otec včera* odejel; *'děti mají* hlad; *'bude tedy* nutno.

V případech typu *'otec je 'doma* vyhýbá se jazyk hlavním přízvukem začátkového slova *s r á ž c e d v o u h l a v n í c h p ř í z v u k ů*, ke které by došlo, kdyby bylo začátkové slovo předklonné (*otec 'je 'doma*). Viz v 5.

V případech typu *'včera bylo 'pěkně* mohlo by býti 1. slovo předklonné, protože by pak nešly dva hlavní přízvuky hned za sebou (*včera 'bylo 'pěkně*), ale začátková dvojslabičná slova nemají tak silný sklon k předklonnosti jako jednoslabičná. Vítězí tu sklon nezačátkových slov k příklonnosti (§ 104), žádající hlavní přízvuk slov začátkových jako jejich oporu.

Spojení s původními předložkami

a) S PŘEDLOŽKAMI JEDNOSLABIČNÝMI.

A. V postavení po přestávce.

98. 1. Jednoslabičné nesložené původní předložky (viz v § 744) mají vždy h l a v n í p ř í z v u k a k n i m j e p ř í k l o n n é každé nejbližší následující slovo, ať je to jméno, ke kterému předložka přímo náleží, ať jeho souřadný nebo nesouřadný přívlastek a ať je jakkoli dlouhé. Na př.:

'noc [v postavení osamoceném] || *'na noc*; *'den* || *'přes den*; *'nás* || *'u nás*; podobně *'do školy*, *'za námi*, *'pro tebe*, *'na vesnici*, *'přes padesát*, *'před vánocemi*, *'po velikonocích...*;

'za tou 'vsí; *'do té 'doby*; *'ze svého 'rodiště*; *'u našeho 'domu*; *'při nejlepší 'vůli...*;

'od jeho 'bratra; *'o jeho 'rodišti*; *'se sobě 'rovnými*.

Příklonné jsou i stále příklonky (§ 103), pokud se jich po předložkách užívá: (vzítí něco) *'na se*; *'na tě*, *'do tě* (§ 390).

Spojení s původními předložkami chovají se úplně tak jako jednotlivá nesložená slova, tvoří p ř í z v u k o v é j e d n o t k y p ř í k l o n n é. Mají vedlejší přízvuk jako slova jednotlivá: *'do školy* [v rychlejší výslovnosti] || *'do ško_lly* [v pomalejší výslovnosti] = *'učitel* || *'uč_itel*; *'na ve_snici* = *'dcvo_lená* atpod., viz v § 82—84.

Složená předložka *zpod* (§ 745₃) se chová tak jako předložky nepůvodní (§ 100): *zpod 'hlavy...*

Předložkové výrazy nejméně trojslovné.

2. Je-li předložkový výraz nejméně trojslovný, naskytá se otázka, jak se chová druhé a další slovo za předložkou.

3. P o s l e d n í s l o v o předložkového výrazu má vždy hlavní přízvuk. Je to nejčastěji to jméno, ke kterému předložka přímo náleží:

¹do té ¹doby, ¹ze svého ¹rodiště; ¹o všech těch ¹věcech, ¹na tom našem ¹dvoře...

Řidčeji jeho přívlastek:

¹na mši ¹svatou; ¹za hanu ¹jeho, ¹za vinu ¹svou (Mácha).

Poslední slovo je většinou o b s a h o v ý m j á d r e m předložkového výrazu a má pro tento svůj úkon hlavní přízvuk. Je to plná obdoba s jinými souslovími, která tvoří významové jednotky. Viz v § 119.

4. D r u h á a d a l š í s l o v a za předložkou jsou příklonná nebo mají hlavní přízvuk podle toho, kolikaslabičný výraz tvoří s předložkou a se slovem přímo za ní stojícím. Platí tu zákony o délce příklonných jednotek (§ 129 a násl.).

V podstatě se tedy příklonnost po předložkách vztahuje nejen na slova přímo za nimi, nýbrž též n a d a l š í s l o v a kromě koncových.

a) Tvoří-li druhé nebo další slovo s předložkou a se slovem hned za předložkou výraz t r o j s l a b i č n ý nebo č t y ř s l a b i č n ý, je příklonné :

¹o všech *těch* | ¹věcech; ¹u všech *svých* | ¹známých; ¹na tom *našem* ¹dvoře; ¹o mé *dobré* ¹vůli; ¹o všech *těch* *svých* | ¹starostech; ¹ve všech *těch* *třech* | ¹případech...

b) Tvoří-li výraz p ě t i s l a b i č n ý nebo š e s t i s l a b i č n ý, je v rychlejší výslovnosti příklonné, v pomalejší má hlavní přízvuk nebo se odděluje přestávkou a je po ní předklonné:

¹se všemi *svými* | ¹známými || ¹se všemi *svými* | ¹známými; ¹při té *své velké* | ¹píli || ¹při té *své* *velké* | ¹píli; ¹od té *nešťastné* | ¹chvíle || ¹od té *nešťastné* | ¹chvíle; ¹o svém *nejlepším* | ¹příteli || ¹o svém *nejlepším* | ¹příteli; ¹při veškeré *té* | ¹klopotě || ¹při veškeré *→ té* | ¹klopotě (Jir.);

¹o té *důležité* | ¹věci || ¹o té *důležité* | ¹věci; ¹o naší *zemřelé* | ¹matce || ¹o naší *zemřelé* | ¹matce.

c) Tvoří-li výraz n e j m é n ě s e d m i s l a b i č n ý, má hlavní přízvuk:

¹ve všech *nejdůležitějších* | ¹otázkách; ¹před nějakými *třiceti* | ¹lety; ¹od našeho *dobrého* | ¹známého.

V případech *b)* a *c)* je tedy příklonnost o m e z e n a délkou celého předložkového výrazu, kdežto příklonnost prvního slova za předložkou omezena není.

5. Je-li předložkový výraz p ř e r u š e n běžnou přestávkou nebo spojkou, platí od přerušení ostatní přízvukové zákony:

've městech, hlavně 'velkých [*hlavně* je po přestávce předklonné k *'velkých*, s kterým tvoří významovou jednotku (§ 109₃)];

'po dlouhé a 'těžké 'práci [*těžké* má po *a* hlavní přízvuk, spojka sama je pak příklonná (§ 91)]; podobně: *'bez ladu a 'skladu*.

6. Příklonnost po původních jednoslabičných předložkách je velice ž i v ý z á k o n a proto je nepřirozené kladení hlavního přízvuku na jméno nebo na přívlastek: *do 'školy, ze 'svého 'rodiště...*

Ú c h y l k y jsou přirozené pouze na ulhčení výslovnosti, je-li slovo za předložkou nejméně čtyřslabičné: *na 'nejkrásnějším* (*'nejodlehlejším*) *'místě, na 'Podkarpatské 'Rusi, po 'Nanebe, 'vstoupení 'Páně, za 'neobyčejně 'parného 'dne* (Olbracht)... Ale i v takovýchto případech je výslovnost s hlavním přízvukem na předložce dobře možná.

B. V postavení středovém a koncovém.

7. Také zde se chovají předložkové výrazy jako jednotlivá slova trojslabičná a delší.

Předložkové výrazy t r o j s l a b i č n é a d e l š í zachovávají si zpravidla hlavní přízvuk na předložce; na př.: *cesta 'do školy; půjdeme 'do divadla až zítra...* Sr. v § 90.

8. Výrazy d v o j s l a b i č n é dílem podržují hlavní přízvuk na předložce, dílem jej ztrácejí, stávají se příklonnými jako jednotlivá dvojslabičná slova. Na př.:

cesta 'do vsi [*cesta* tvoří s *do vsi* předklonnou jednotku; viz v § 109₃];

'máme o něm 'zprávu [předložkový výraz je příklonný, protože je ve větě málo důležitý; viz v § 105—107].

b) S PŘEDLOŽKAMI DVOJSLABIČNÝMI.

A. V postavení po přestávce.

99. 1. Dvojslabičná původní p ř e d l o Ź k a má jako jednoslabičná vždy h l a v n í p ř í z v u k:

'ode všech, 'beze změny, 'ode všech 'přátel..., viz příklady v dalších výkladech.

2. Slovo za předložkou je veskrze příklonné, je-li jednoslabičné nebo dvojslabičné:

'ode všech (přátel), *'nade vším*, *'přede dnem*, *'beze slov...*, *'přede dveřmi*, *'nade všemi*, *'beze změny...*

Slova trojslabičná a delší jsou příklonná v rychlejší výslovnosti:

'beze zřetele *'k* tomu; *'beze zřetelných* *'stop*; *'přede všelijakým* *'nehodami*.

Ve výslovnosti pomalejší mívají hlavní přízvuk, hlavně jsou-li čtyřslabičná nebo delší:

'beze 'zřetele *'k* tomu; *'přede 'všelijakými 'nehodami*.

Působí tu částečně zákon o délce příklonných jednotek (§ 129—131). Jednoslabičná a dvojslabičná slova tvoří s předložkou přízvukovou jednotku trojslabičnou a čtyřslabičnou, která se vždy zachovává. Slova delší tvoří s předložkou jednotky pětislabičné a delší, které se částečně ruší.

3. Druhé a další slovo za předložkou, ale nikoli koncové, je dílem příklonné, dílem má hlavní přízvuk podle délky jednotky, kterou tvoří s předložkou a s 1. slovem za ní. Platí tu plně zákon o délce příklonných jednotek připomenutý v 2. Na př.:

'ode všech svých. | *'známých* [*'ode všech svých* je čtyřslabičná jednotka, která se drží];

'ode všech našich | *'přátel* || *'ode všech 'našich* | *'přátel* [*'ode všech našich* je pětislabičná jednotka, která se zachovává v rychlejší výslovnosti, ale ruší ve výslovnosti pomalejší]; *'ode všech těch svých* | *'známých* || *'ode všech 'těch svých* | *'známých*;

'beze všech zřetelných | *'stop* || *'beze všech 'zřetelných* | *'stop* [přízvuková jednotka šestislabičná]; *'přede všemi nám 'známými* | *'lidmi* || *'přede všemi* ⇨ *nám 'známými* | *'lidmi* [jednotka osmislabičná].

B. V postavení středovém a koncovém.

4. V něm zůstává přízvuk z postavení popřestávkového.

Mohl by se měnit jen přízvuk předložky jako u předložek jednoslabičných (§ 98a). Ale dvojslabičná předložka tvoří s následujícím slovem vždy příklonnou jednotku nejméně trojslabičnou, která si zpravidla zachovává hlavní přízvuk jako slova jednotlivá (§ 90).

Spojení s nepůvodními předložkami

V POSTAVENÍ POPŘESTÁVKOVÉM.

100. 1. Nepůvodní předložky (§ 744), a to jednoslabičné i dvojslabičné¹⁾, jsou p ř e d k l o n n é ve spojení s j e d n í m j m é n e m jakkoli dlouhým, které má proto hlavní přízvuk. Na př.:

skrz 'les, místo 'mne, vedle 'nás, stran 'toho, kromě 'tebe, kolem 'osy, mezi 'přáteli, podle 'zákona, mimo 'očekávání...

Tvoří tedy nepůvodní předložky se jménem p ř í z v u k o v é j e d n o t k y, ale nikoli příklonné jako předložky původní (§ 98), nýbrž p ř e d k l o n n é.

Tak se chovají též složené předložky *zpod, zmezi a zprostřed* (§ 745):

zpod 'hlavy, zpod 'víček, zpod 'brv; zmezi 'vousů; zprostřed 'ohně.

Tato předložková spojení jsou obdobná s významovými dvojslovnými jednotkami typu *ten 'den, naše 'vlast...* (§ 109₃).

2. Je-li předložkový výraz n e j m é n ě t r o j s l o v n ý, je předložka buď předklonná nebo má hlavní přízvuk. Naskytá se dále otázka, jaký je přízvuk ostatních členů předložkového výrazu.

3. K o n c o v é s l o v o má vždy h l a v n í p ř í z v u k:

'skrz ten 'les, mezi 'dobrými 'přáteli..., viz příklady v dalších výkladech.

Je to obsahové jádro předložkového výrazu a má proto hlavní přízvuk, jak je tomu v obdobných trojslovných a delších významových jednotkách, na př. *'ten váš 'syn*, viz v § 120.

4. P ř e d l o ž k a je buď předklonná nebo má hlavní přízvuk a v n i t ř n í č á s t i výrazu buď mají hlavní přízvuk nebo jsou příklonné nebo (po přestávce) předklonné, a to podle přízvukových zákonů obecně platných. O tom v následujícím §.

101. 1. Za předložkou je slovo nejméně trojslabičné.

Toto slovo má hlavní přízvuk (§ 90) a předložka je k němu předklonná (§ 95₅). Na př.:

¹⁾ T r o j s l a b i č n é nepůvodní předložky mají vždy hlavní přízvuk jako ostatní slova nejméně trojslabičná (§ 90), jméno také: *'okolo 'nás, 'okolo 'uší...*; viz § 117₁.

podle 'vašeho 'mínění; *místo* 'dlouhého 'výkladu; *mezi* 'dobrymi 'přáteli; *dle* 'starobylého 'zvyku; *podle* 'nejnovějšího 'zkoumání; *mezi* 'hlubokými 'lesy...

Ve výslovnosti *n á l a d o v é* má jednoslabičná předložka před slovem trojslabičným přízvuk hlavní a toto slovo je k ní příklonné:

'dle vašeho 'mínění; *'stran podané* 'žádosti...

D a l š í jméno, obvykle rovněž nejméně trojslabičné, má hlavní přízvuk jako první: *podle* 'nejnovějších 'úředních 'zpráv...

Jméno kratší se klade zpravidla hned za předložku: *'mimo svou* 'rozsáhlou 'knihovnu..., viz ve 2. b) a c).

Kdybychom je položili až za přívlastek první, mělo by přízvuk podle pravidel o délce příklonných jednotek (§ 129 a násl.); na př.:

podle 'dobrého jeho 'zdání [ve výslovnosti rychlejší] || *podle* 'dobrého 'jeho 'zdání [ve výslovnosti pomalejší];

podle 'nejnovějších mých 'zpráv || *podle* 'nejnovějších mých 'zpráv [mých po kratičce přestávce předklonné].

2. Za předložkou je slovo dvojslabičné.

a) *D v o j s l a b i č n á* předložka má hlavní přízvuk a přívlastek se k ní přiklání:

'podle jeho 'mínění; *'mimo všechno* 'očekávání; *'místo toho* 'výkladu; *'vedle mého* 'bytu; *'kromě jedné* 'maličkosti; *'mezi všemi* 'ostatními.

Sr. obdobné případy: *'všichni naši* 'přátelé, *'asi zítra* 'ráno... (§ 120₄).

D a l š í přívlastek, obvykle nejméně dvojslabičný, má hlavní přízvuk:

'místo toho 'jeho 'výkladu; *'podle jeho* 'dobrého 'zdání apod.

b) *J e d n o s l a b i č n á* předložka je předklonná a slovo za ní má hlavní přízvuk (viz v § 97_{3, 4}):

dle 'jeho 'slov; *stran* 'vaší 'práce; *krom* 'této 'okolnosti; *skrz* 'malý 'otvor; *kol* 'bílé 'věže (Mácha).

Ve výslovnosti *n á l a d o v é* má předložka hlavní přízvuk a slovo za ní je příklonné: *'dle jeho* 'slov...

D a l š í dvojslabičný přívlastek je příklonný:

dle 'jeho 'vlastních 'slov; *stran* 'této 'vaší 'práce.

Přívlastek trojslabičný je příklonný v rychlejší výslovnosti, v pomalejší má hlavní přízvuk podle pravidel o délce příklonných jednotek (§ 129 a násl.):

stran 'tého *dodané* 'práce || ... 'dodané...

Delší přívlastek má vždy hlavní přízvuk:

dle 'svého 'nejlepšího 'vědomí...

3. Za předložkou je slovo jednoslabičné.

Tu má každá předložka hlavní přízvuk a jednoslabičný přívlastek je příklonný:

'skrz ten 'les, 'krom té 'práce, 'dle mé 'domněnky, 'stran té 'věci;

'mezi tou 'dobou, 'kromě té 'okolnosti, 'podle své 'chuti, 'mimo zlou 'vůli...

Další přívlastek jednoslabičný je rovněž příklonný:

'skrz ten *vás* 'les, 'kromě té *své* 'duše, 'stran té *tvé* 'věci atp.

Dvojslabičný přívlastek je příklonný v rychlejší výslovnosti, v pomalejší má hlavní přízvuk:

'podle té *vaší* 'domněnky || ... 'vaší ...; 'kromě té *jedné* 'žádosti || ... 'jedné...

Podobně je tomu s trojslabičným přívlastkem po jednoslabičné předložce:

'skrz ten *maličký* 'otvor || ... 'maličký...

Trojslabičné další přívlastky po dvojslabičné předložce a delší přívlastky po obojích předložkách mají vždy hlavní přízvuk:

'kromě těch 'několika 'maličností; 'podle té 'starodávne 'pranostiky...

4. Je-li předložkový výraz *p ř e r u š e n* běžnou přestávkou nebo spojkou, platí od přerušení ostatní přízvukové zákony jako ve spojení s předložkami původními (§ 98₅). Na př.: *mezi* 'Prahou, 'Brnem a 'Bratislavou [Brnem má po přestávce hlavní přízvuk, a je příklonné, Bratislavou má rovněž hlavní přízvuk]; *mezi* 'městem a 'venkovem apod.

V POSTAVENÍ STŘEDOVÉM A KONCOVÉM.

102. Rozhoduje tu přízvuk, který má předložka v postavení popřestávkovém.

1. V těch předložkových výrazech, kde je v popřestávkovém postavení na předložce **h l a v n í p ř í z v u k**, většinou nenastává v postavení středovém a koncovém žádná změna; na př.:

[v postavení popřestávkovém] *'podle jeho 'minění* || [v postavení střed. a konc.] *'je to | 'podle jeho 'minění* správné; podobně: *'vyniká | 'mezi všemi 'ostatními* apod.

Jen je-li předložka jednoslabičná a za ní dva jednoslabičné pří-
vlastky, zachovává si předložka po jednoslabičném slově hlavní
přízvuk, nebo je někdy příklonná:

[v postavení popřestávkovém] *'skrz ten 'les* || [v postavení střed.
nebo konc.] *šli | 'skrz ten 'les* nebo *'šli | skrz ten 'les; jdu | 'stran té
tvé 'věci* || *'jdu | stran té své 'věci...*

V 2. případě má slovo před předložkou hlavní přízvuk jako opora
příklonné předložky.

2. Je-li v popřestávkovém postavení předložka p ř e d k l o n n á,
stává se v postavení středovém příklonnou k předcházejícímu slovu
s hlavním přízvukem, nevznikne-li příklonná jednotka delší než
čtyřslabičná. Na př.:

*'šel | skrz 'les; 'šli jsme | skrz 'les; 'stáli | vedle 'nás; 'přišel | mimo
'očekávání...*

Vznikne-li jednotka pětislabičná, drží se v rychlejší výslovnosti,
v pomalejší má předložka hlavní přízvuk, nebo se před ní dělá kra-
tičká přestávka, po které zůstává předklonnou:

'točí se | kolem 'osy || *'točí se 'kolem 'osy* || *'točí se ⇨ kolem 'osy;*
'souditi | podle 'zákona || *'souditi | 'podle 'zákona.*

Vznikla-li by jednotka delší, má předložka hlavní přízvuk, nebo
se před ní dělá kratičká přestávka, za níž je předložka předklonná:

'točiti se | 'kolem 'osy || *'točiti se ⇨ kolem 'osy; 'stalo se to | 'mimo
'očekávání || ... ⇨ mimo 'očekávání.*

Stálé příklonky

103. 1. Jsou to j e d n o s l a b i č n é

zájmenné tvary *mě, tě, se, ho; mi, ti, si, mu;*

opisné (nikoli sponové) přítomné tvary *jsem, jsi, je, jsme, jste, jsou*
a *byl, byla...* v opsaných tvarech typu *dal jsem a byl jsem dal¹⁾*);

¹⁾ V opsaném pasivu chovají se tvary *jsem...* jako sponové, sr. *jsem
chválen...*, jako *jsem nemocen...*

příslovce *prý*;
odporovací spojka *však*;
tázací částice a podmiňovací spojka *-li*;
příčinná spojka *-t', -tě* (viz v § 256);
opisné podmiňovací tvary *bych, bys, by* a dvojslabičné *bychom, byste*.

Na př.: *'pust' mě, 'pust' ho 'domů, 'uč se, 'uč se 'skromnosti, 'líbí se mi, 'chce se mi 'spát; 'chceš-li, 'pravda-li* (Majer.); *'je prý 'nemocen; přišel, 'brzo však 'odešel; 'dal bych, 'dali bychom, 'až byste 'přišli, 'když jsem byl 'odešel*.

Však v platnosti *c i t o s l o v n é* stálou příklonkou není; na př. *'však on přijde!*

Tato slova zpravidla *n e s t á v a j í* po *p ř e s t á v c e*, jsou obyčejně středová nebo koncová a převážnou většinou příklonná. Se zřením k nedostatku hlavního přízvuku nazývají se *n e p ř í z v u č n á*. Lépe jejich povahu vystihuje název *s t á l é p ř í k l o n k y*.¹⁾

2. Po *p ř e s t á v c e* v řeči stávají stálé příklonky jen velmi zřídka.

a) Příslovce *prý* se někdy klade po ukončené přestávce a mívá pak hlavní přízvuk: *'prý je 'nemocen*. Jindy je předklonné: *prý 'odejel*. Chová se tu tedy jako příklonky nestálé.

Pravidlem však má postavení nezačátkové: *'je prý 'nemocen; 'odejel prý*.

O jeho silné příklonnosti svědčí to, že stává před jinými stálými příklonkami: *'bratr prý se 'vrátil*; viz v § 564.

b) Všecky stálé příklonky stávají zřídka a neobvykle v roztržené větě *p o p ř e s t á v c e n e u k o n č e n é* a mívají hlavní přízvuk jako opora následujícího slova příklonného:

tak, jak ty navrhuješ, *'se to provést nedá*; den poté, v neděli, *'jsme už tančili* (Neum.).

Před slovem s hlavním přízvukem jsou předklonná:

dosud, ač to slíbil, *mi 'nepsal*; otcova otce, Matěje Jiráska, *jsem 'neznal* (Jir.); žena, která šla za ním, *se 'ze zvědavosti* obrátila (Olbr.).

¹⁾ Název nepřízvučná slova je dvojznačný, neboť mluvíme o nepřízvučnosti též slov jiných, na př. slova *je* ve větě *'to je 'pes*.

Není-li slovo stojící za příklonkou koncové, zpravidla se klade příklonka za ně: 'provést se to nedá. Viz v § 560.

c) V knižním jazyce kladou se někdy po přestávce kondicionální tvary *bych*, *bys...* a buď mají hlavní přízvuk, nebo jsou předklonné jako jiné příklonky v b):

chci, 'bys to 'udělal; co platno, 'bych sto let králem byl (Hál.); pobídla, by 'sobě ukrojili (T. Novák.); neuspěješ-li, 'bys to napravil (Šrám.).

V jazyce živém užívá se zde tvarů *abych*, *abys...*, které nejsou příklonkami stálými a mají hlavní přízvuk. Viz v § 463.

d) Hlavní přízvuk mají stálé příklonky ve spojeních a ve větách mluvnických, kde však jsou z p o d s t a t n ě l á: 'se je 'zájmeno, 'mu je 'dativ...; 'zájmeno 'se...; sr. v § 109.

e) Dále mívají hlavní přízvuk v středové poloze podle zákona o délce příklonných jednotek, tvoří-li s opěrným slovem jednotku aspoň pětislabičnou; viz v § 129 a násl. V tom se neliší od příklonek nestálých.

Příklonnost těchto slov nelze vykládati z jejich jednoslabičnosti a dvojslabičnosti, neboť jiná jednoslabičná a dvojslabičná slova nejsou v takové míře příklonná. Příčinou jejich stálé příklonnosti je jejich poměrně m a l á o b s a h o v á d ů l e ž i t o s t, jak vyplývá z té okolnosti, že ostatní slova jsou příklonná zpravidla jen tehdy, jsou-li obsahově málo důležitá (§ 105).

Nestálé příklonky

104. 1. Jsou to v š e c k a j i n á (nezačátková) j e d n o s l a b i č n á a d v o j s l a b i č n á s l o v a než stálé příklonky.

Stávají proti stálým příklonkám hojně v p o l o z e z a č á t k o v é, po přestávce, a mají tu buď hlavní přízvuk nebo jsou p ř e d k l o n n á; na př.:

'to je pes || to 'dítě spí; 'byla o tom zpráva v novinách || byla 'doma.

2. V poloze nezačátkové jsou nestálé příklonky příklonné v míře menší než příklonky stálé, neboť mívají nezřídka hlavní přízvuk. Na př.:

'kde je bratr? || kdo 'je to?, kdo to 'je?; 'dítě spí 'dobře || dítě 'spí; je to 'část mé 'knihovny || 'je to část 'knihovny; 'zůstatí 'sám a 'sám || 'zase sám 'odešel; 'včera byli 'doma || kde jste včera 'byli?

Příklonnost je častější v poloze středové než koncové; sr. výše: 'dítě spí 'dobře || dítě 'spí; 'včera byli 'doma || 'kde jste 'byli?

3. Přízvuk nestálých příklonek je závislý jednak na činitelích v ý z n a m o v ý c h (významotvorných), jednak f o n e t i c k ý c h, čistě přízvukových. Významoví činitelé jsou obsahová důležitost ve větě a významový vztah k sousedním slovům, fonetičtí pak sklon k předklonnosti jednoslabičných slov a délka příklonných jednotek.

Obojí činitelé se leckdy kříží, takže jsou přízvukové poměry dosti složité.

Významoví činitelé.

a) Důležitost ve větě.

105. 1. Nestálé příklonky mají hlavní přízvuk, jsou-li to ve větě slova obsahově a představově nejdůležitější, neboli jsou-li psychologickým přísudkem (§ 569); a jsou p ř í k l o n n é, nejsou-li ve větě psychologickým přísudkem.

Nejde o slova d ů r a z n á; o těch viz až dále v § 133.

Hlavní přízvuk a příklonnost je tu výrazovým prostředkem důležitosti slova ve větě, má v ý z n a m o t v o r n ý ú k o n.

Ukazuje na to zřetelně srovnání na př. těchto dvou vět:

dítě 'spí || 'dítě spí 'dobře.

Sloveso spí je v 1. větě obsahově nejdůležitější a má hlavní přízvuk, v 2. větě je nejdůležitější příslovce dobře, má hlavní přízvuk a spí jako slovo méně důležité je příklonné.

Podobně: chci 'psát || 'chci psát 'dopis; nevím 'nic || 'nevím nic 'nového.

Nebo: co 'je to? || 'co to 'je? Sloveso je má větší důležitost než to, je psychologickým přísudkem, má proto hlavní přízvuk, ať je středové nebo koncové, to pak je v obou případech příklonné.

Nebo: je 'doma [odpověď na otázku »kde je bratr?« || 'je doma [odpověď na otázku »je bratr doma?«].

V 1. větě je doma psychologickým přísudkem, v 2. nikoli; viz v § 569.

Nebo: myslím, že *je* doma [odpověď na otázku »je bratr doma?«; *je* má úkon psychologického přísudku] || myslím, že *je* doma [odpověď na otázku »kde je bratr?«; psychologickým přísudkem je *doma*, nikoli *je*].

Co se týče postavení ve větě, je třeba mít na paměti důležitý zákon, že slova ve větě důležitá klademe nejčastěji na konec věty, řidčeji na začátek, zřídka doprostřed (§ 570 sl.). Podle toho jsou některá slova častěji příklonná než jiná.

Slova středová.

2. Středová slova jsou jako slova většinou ve větě méně důležitá hojně p ř í k l o n n á. Na př.:

jak si *kdo* *ustele*, tak si lehne; *jemu* se *to* *nelíbí*; *včera* jsem *byl* *doma*; *že* se *vám* *chce*!; *jak* se ti *tam* *líbilo*?; *to* se *už* *nevrátí*; *je to tak* *správné*?; *dnes* jsem *jej* *neviděl*; *to je* *pěkné*; *na škole je* *nápis*; *co to je*?; *to jsem* *já*; *mají jen* *jedno* *dítě*; *rozmarně* *veselou to* *práci* (Olbr.); *kolik jich tu* *máš* *dnes*? (Neum.); *více než kdy* *jindy* (tamt.); *Jan chce* *dnes* *odejet*; *že to* *dnes už* *neví*; *bratr už* *dnes* *nepřijde*; *jdu se tam* *zas* *podívat*;

já si *něco* *vyberu*; *máme z toho* *radost*; *co bych z toho* *měl*?; *máme na něj* *pěkné* *vzpomínky*; *lpělo na něm* *těžké* *podezření*; *bylo tedy* *nutno*...; *mladý ještě* *muž* (Třeb.); *páni si toho* *krále sice* *zvolili*... (tamt.); *nikdo tomu* *nevěří*; *sestra byla* *zase* *nemocna*; *zítra bude* *pěkně*; *jak to na něj* *působilo*?; *co s tím* *chcete* *dělat*?; *že za šest* *neděl musí* *na vojnu* (Olbr.); *neboť mu byla* *dražší než*... (tamt.); *sestra přišla* *domů*; *kdybych zítra* *nepřijel*; *o tom ani* *nemluví* (Herrm.); a *on by na tom* *vydělal* (Neum.); *ted' by ještě* *nedovedlo* (srdce) *resignovati* (t.); *šel-li někdo* *v noci* *Prahou* (Ner.).

Sem náleží též nepřizvučná slova *a*, *i*, *či*, *než*, *jak(o)*... vyjadřující vztah mezi slovy tvořícími významové jednotky, neboť jsou méně důležitá než slova okolní:

otec a *matka*; *ve dne i* *v noci*; *dnes či* *zítra*?; jsem *starší než* *ty*..., viz v § 125.

3. Řidčeji mají hlavní přízvuk, a to jsou-li ve větě psychologickým přísudkem; na př.:

co 'je ti?; kdo (kde, kdy) 'je to?; kdes 'byl tak dlouho?; je 'doma otec?; jak ho 'ctil tvůj předek (Mah.); kolik jich tu 'máš dnes? (Neum.) máš-li 'chuť ovšem (tamt.); byt' 'hrom však bil (Ner.); to, co se 'nic nazývá (Mácha); máme 'hlad už; když 'pěst k nebi zdvímám (Vrchl.); srdce se jí roztlouklo, div jí 'hrud' nerozmlátilo (Bena);

copak 'stojí ta kniha; máme 'zprávu o něm; div na ní 'oči nenechaly (Němc.); nevím, jak se mi tam 'líbit bude (tamt.); rád 'v kamna zřím (Mach.); neb 'zhojit chtěls, co nikdo nezléčí (Vrchl.); kdož 'slabí jsou (tamt.); k vůli ukrácení chvíle 'špačka tloukli (Ner.); u lavice 'dítě stálo (Erb.).

Důležitost těchto slov ve větě vyplývá zřetelně z té okolnosti, že je můžeme podle běžného slovosledového pořádku položit na k o n e c věty: 'co ti 'je?; kdes tak dlouho 'byl?; kolik jich tu dnes 'máš?; byl všecek zkřehlý 'zimou...

Jednoslabičná a dvojslabičná středová i koncová slova za tímto slovem s hlavním přízvukem jsou příklonná jako jiná slova v 2., která nejsou psychologickým přísudkem. Sr. výše: co 'je ti?; kdo 'je to?; kolik jich tu 'máš dnes?; máš-li 'chuť ovšem; když 'pěst k nebi zdvímám.

Slova koncová.

4. Ta jsou ve větě zpravidla psychologickým přísudkem a proto mají většinou h l a v n í p ř í z v u k:

dítě má 'hlad; je pěkný 'čas; to je 'pes; zapomněl jsem doma 'muž; už je zase 'zdráv; voda 'vře; kdo 'lže, ten 'krade; bohatým 'bral a chudým 'dával (Olbr.); dnes budu asi 'doma; řekl, že dnes 'přijde; více než kdy 'jindy (Neum.); kde jste včera 'byli? atp.

5. Dosti zřídka jsou p ř í k l o n n á, a to tehdy, stojí-li za slovem důležitějším, než jsou ona sama,

Jsou to koncová slova stojící za slovem ve větě nejdůležitějším, za psychologickým přísudkem:

kdo 'je to?; kolik jich tu 'máš dnes?; máme 'hlad už;

máš-li 'chuť ovšem; máme 'zprávu o něm...; je 'doma otec?; viz výše v 3.

Nepatří sem případy, jako: ¹vím to, ¹znám jej, ¹nevím o něm, ¹věří tomu... V nich je 1. slovo d ů r a z n é a po něm koncové slovo příklonné jako každé slovo jiné; viz v § 133.

Ani sousloví ¹tu máš..., neboť *tu* je důrazné; viz v § 133a.

b) Významový vztah slov.

106. Sousední slova tvoří často různé v ý z n a m o v é j e d - n o t k y, v kterých mají jednotlivá slova větší nebo menší důležitost a podle toho buď mají hlavní přízvuk, nebo jsou příklonná. Hlavní přízvuk a příklonnost je tu výrazovým prostředkem této důležitosti, je v ý z n a m o t v o r n ý

Na př.: to je *můj* ¹bratr [*můj* je příklonné, protože je to 1. člen dvojslovné významové jednotky *můj* ¹bratr];

to je ¹syn mé sestry [*syn* má hlavní přízvuk, protože je to obsahové jádro trojslovné významové jednotky ¹syn *mé* ¹sestry].

Při významových jednotkách jde nejen o středová slova jednoslabičná a dvojslabičná, nýbrž i delší, nejen o slova nezačátková, nýbrž i začátková, a je jich několik typů, takže je třeba probrati je souborně. Viz o nich v § 108 a násl.

Při těchto výkladech bude též patrné, jak se přízvukově chovají nezačátková slova jednoslabičná a dvojslabičná.

Fonetiční činitelé.

107. Nestálé příklonky mají leckdy hlavní přízvuk, ačkoli nejsou ani psychologickým přísudkem ve větě ani slovy důležitými ve významových jednotkách. Je to následek některých fonetických principů, které působí vedle principů významových (významotvorných), a to stálé předklonnosti nebo sklonu k předklonnosti některých začátkových slov a délka příklonných jednotek.

V prvních dvou případech má na nestálé příklonky vliv přízvuková povaha slov předcházejících.

1. Stálá předklonnost.

Spojky *a*, *i*, stojí-li před jinými slovy než stálými příklonkami, jsou po přestávce stále předklonné, ve splývavé výslovnosti pak

příklonné a proto má jednoslabičné i dvojslabičné slovo za nimi stojící hlavní přízvuk jako jejich přízvuková opora; na př.:

otec $\rightarrow$ a ¹strýc ¹Jan; včera ¹i ¹dnes ráno; on sám a ¹jeho rodina atp.

Viz o tom podrobněji v § 91, kde je o tom řeč se stanoviska spojek.

2. Sklon k předklonnosti slov přízvukově volných.

Slova přízvukově volná mají značný sklon k předklonnosti, takže slova za nimi stojící jsou nejen příklonná, nýbrž mívají jako jejich opora hlavní přízvuk, ač jim po stránce významové nepřisluší. Na př.:

¹ach to bolí; ¹že až přijde || ó ¹kéž bych mohl sedět tam (Mah.); ale ¹není to pravda.

Viz o tom podrobněji v § 92 a 93, kde je o tom řeč se stanoviska začátkových slov přízvukově volných.

3. Sklon jednoslabičných slov k předklonnosti před slovy dvojslabičnými.

Také jiná začátková jednoslabičná slova než přízvukově volná mají sklon k předklonnosti, a to před slovy dvojslabičnými, takže jsou tato dvojslabičná slova nejen příklonná, nýbrž mají hlavní přízvuk jako oporu slov předklonných, ačkoli jejich význam nežádá přízvuk hlavní. Na př.:

¹kdo bude doma? || je ¹deset hodin.

Viz o tom podrobněji v § 97³, ⁴, a to se stanoviska slov začátkových.

4. Délka příklonných jednotek.

Je omezena — viz v § 129 a násl. — a proto mnohdy ta slova, která by měla být vzhledem k malé důležitosti ve větě nebo ve významových jednotkách příklonná, dostávají hlavní přízvuk. Na př.:

¹nechci ani ¹věřit [*ani* ve větě málo důležité, příklonné, tvoří s *nechci* přízvukovou jednotku čtyřslabičnou] || ¹nechtěli mu ¹ani ¹věřit [*ani* s hlavním přízvukem, protože by jeho příklonností vznikla s *nechtěli mu* přízvuková jednotka šestislabičná: ¹nechtěli mu *ani*...]

¹šel-li někdo ¹v noci ¹Prahou (Ner.) [obě slova ve větě málo důležitá, 1. je příklonné, 2. má hlavní přízvuk, protože by jeho příklonností vznikla šestislabičná jednotka přízvuková ¹šel-li někdo *v noci*].

Jiné příklady viz na uvedeném místě.

Významové jednotky jiné než předložkové

108 1. Důležitým činitelem pro přízvuk slov v proudu řeči je jejich významový vztah k slovům sousedním, zda tvoří se slovem předcházejícím nebo s následujícím významovou jednotku a jakou, či netvoří. Na to zřetelně ukazují na př. tyto dvě věty s týmiž slovy:

'šli dva 'dni || dva 'dni 'šli.

V první větě má začátkové slovo hlavní přízvuk, druhé je příklonné, v druhé větě je první slovo předklonné a druhé má hlavní přízvuk. Příčina je ta, že spojení *dva dni* tvoří významovou jednotku, rozvitý akusativ příslovečný, slova *šli dva* pak významovou jednotkou nejsou.

2. Významový vztah je důležitý mimo u stálých příklonek u všech *j e d n o s l a b i č n ý c h a d v o j s l a b i č n ý c h s l o v*, neboť ta dílem mohou mívati hlavní přízvuk, dílem mohou bývati příklonná nebo předklonná.

Půjde tedy v dalších výkladech jen o taková spojení, která se skládají *v e s k r z e* nebo *č á s t e č n ě* z jednoslabičných nebo dvojslabičných nestálých příklonek. Spojení slov veskrze nejméně trojslabičných se pomíjejí, protože tato slova mají mimo ve spojení s původními předložkami vždy hlavní přízvuk (90):

'stoletá 'stařena, 'pohádka 'o zlatovlásce, brániti se 'rukama 'nohama...

3. Podle své větné platnosti jsou významové jednotky členské a větné.

Č l e n s k é jsou jednak ty, které tvoří rozvitý větný člen mimo určité sloveso, tedy podmět, předmět, doplněk, přívlastek, příslovečné určení, při nichž jde o slovní výraz, o rozvité jméno nebo příslovce v platnosti podmětové, předmětové, doplňkové a příslovečné. Na př.:

ta 'věc je známa [podmět *věc* rozvitý přívlastkem *ta*]; *tvou 'matku* neznám; *lov 'ryb* [substant. *lov* rozvitě předmětovým genit. *ryb*]; *dnes 'večer* | nepřijdu [rozvitě příslovečné určení *dnes večer*] ...

Jednak ty, které tvoří několikanásobný větný člen; na př.: byl tam *otec i matka*; brání se *zuby nehty*.

V ě t n é jsou ty významové jednotky, které mají větnou platnost, jsou větami. Na př.:

já 'nevím, už 'jdu, chci 'psát, mám 'hlad, na 'knihu!...

Patří sem i jmenné nebo příslovečné výrazy v platnosti větné, tedy jmenné věty:

kdo 'to?; co 'to?; co 'dělat?; kam 'ted'? atp.

4. Podle svého vnitřního skladu jsou významové jednotky obsahové a citové.

O b s a h o v é jsou ty, mezi jejichž členy je vztah obsahový, věcný; na př.: *můj bratr, dnes ráno, syn mého přítele.*

V jednotkách c i t o v ý c h určuje jedno slovo druhé po stránce citové, vyjadřuje citové zaujetí, vzrušení mluvčího. Na př. ve spojení *ó bože* je citoslovce *ó* výrazem bolesti, zklamání mluvčího. Takové citové slovo nabývá někdy významu upozorňovacího, vybízecího nebo nabízejícího; na př. *na 'knihu!, nuže 'pojd'me.* Viz v § 860.

5. Obsahové jednotky jsou pak podřadné a souřadné.

P o d ř a d n á jsou taková sousloví, kde jedno slovo blíže určuje druhé, další slovo obě dvě předešlá atd.; na př.: *mladší bratr* [*mladší* je přívlastek substantiva *bratr*]; *můj | mladší bratr* [*můj* blíže určuje výraz *mladší bratr*]. Takové jednotky jsou p o j m o v é c e l k y.

Ve větném rozboru se těmito výrazům říká r o z v i t é větné členy (§ 523).

S o u ř a d n é jsou ty jednotky, jejichž členové jsou dva samostatné pojmy; na př.: *otec a matka*; brániti se *rukama nohama.*

Se stanoviska větného jsou to n ě k o l i k a n á s o b n é větné členy (§ 523).

6. Podle počtu členů lze rozlišovati jednotky d v o j č l e n n é (*můj bratr*), t r o j č l e n n é (*můj mladší bratr*) a d e l š í (*český král Karel Čtvrtý*).

7. Po stránce přízvukové jsou významové jednotky dílem j e d n o - v r c h o l o v é, které jsou zároveň jednotkami přízvukovými; na př.: *můj 'otec.*

Dílem jsou d v o j v r c h o l o v é nebo i v í c e v r c h o l o v é, t. j. mají dva nebo více hlavních přízvuků; na př. *'stoletý 'dub, 'socha 'svatého 'Václava.* Tyto významové jednotky nejsou jednotkami přízvukovými.

8. Různé druhy významových jednotek liší se často od sebe po stránce přízvukové; na př.: *ten 'jeho syn* [v nedůrazné výslovnosti

jen tak], ale ¹část jeho ¹knihovny || část ¹jeho ¹knihovny. Přízvuk tu má důležitou úlohu významotvornou.

Obecně lze říci, že se významotvornost přízvuku v slovních spojeních projevuje dvojím způsobem. Jednak tím, že mívají jeden hlavní přízvuk jako znak své významové sounáležitosti: *můj* ¹bratr. Jednak tím, že slova významově důležitá mají hlavní přízvuk, slova méně důležitá pak jsou příklonná, jako je tomu se zřením k důležitosti větné (§ 105). Na př.: ¹otec a ¹matka (a je příklonné). Sr. v dalších výkladech.

Tato významotvornost přízvuku je jako jindy omezoována fonetickými principy, délkou slova apod. Sr. na př.: *můj* ¹bratr || ¹nejmladší ¹bratr; obě jednotky jsou podřadně obsahové, v první je první slovo předklonné, v druhé však má hlavní přízvuk, protože je trojslabičné. Viz v dalších výkladech.

Tím se někdy liší přízvukově významové jednotky v podstatě stejné a naopak shodují jednotky významem různé. Je proto potřeba probrati různé typy významových jednotek podrobněji.

Nepřihlížím tu k vedlejšímu přízvuku, který mívají slova nejméně trojslabičná vedle přízvuku hlavního, na př. až ¹odpoledne, protože se řídí běžnými zákony fonetickými (§ 87i).

1. Významové jednotky dvojčlenné

PŘEDKLONNÉ JEDNOTKY PODŘADNÉ.

A. V postavení popřestávkovém.

109. 1. Jejich první slovo je předklonné, druhé má hlavní přízvuk; jsou to tedy jednotky přízvukově jednovrcholové, a to koncově. Co do délky je první slovo jednoslabičné nebo dvojslabičné, druhé jakkoli dlouhé. Na př.:

strýc ¹Jan, *dnes* ¹večer, až ¹odpoledne...,

druhý ¹den, *město* ¹Praha, *naše* ¹domovina...

2. Jsou to významové jednotky jak členské, na př.: *druhý* ¹den se vrátil, tak větné, na př.: *žák* ¹čte.

3. Se zřením k mluvnické povaze slov lze je roztržiti na řadu typů: jméno se souřadným přívlastkem adjektivním nebo substant.: náš 'kraj, zlý 'pes, můj 'známý, v svém 'rodišti, ten 'člověk, dva 'dni, oba 'dva...; král 'Karel, strýc 'Jan, pan 'učitel, pták 'ohnivák, Jan 'Hus...; tvar 'to... [s 1. slovem jednoslabičným]; — naše 'vlast, naše 'teta, tato 'kniha, paní 'Nováková, řeka 'San ('Labe, 'Morava), oni 'sami, dvacet 'pět, slovo 'syn... [s 1. slovem dvojslabičným];

jméno + nesouřadný přívlastek nebo naopak: čtvrt 'kila, kus 'chleba, lán 'pole, pět 'set, šest 'hodin, půl 'roku..., lov 'ryb .., čas 'k obědu, cesta 'do vsi, stroj 'na setí .., kdo 'z vás?...; mnoho 'lidí, trochu 'vody, někdo 'z nás, doba 'odpočinku...; — rodem 'Čech; jménem 'Novák...;

rozvité adjektivum: celý 'smutný, skoro 'nový, tak 'laciný...;

rozvité příslovce, rozvitý příslovečný výraz: už 'ted', hned 'ráno, zítra 'večer, asi 'o sedmi, tak 'za hodinu, den 'ze dne, čas 'od času, dům 'od domu, ráz 'na ráz, tam 'dole, tam 'na horách...; — včera 'týden, asi 'zítra, konec 'konců...;

příslovce + jméno: než 'ty, jak 'otec, ted' 'já, zas 'ty, jako 'ty, zase 'on...;

podmět + sloveso: já 'nevím, on 'spí, žák 'píše, kdo 'odešel?...; oni 'nevědí, žáci 'piší, kdopak 'přišel?, bratr 'odejel...;

sloveso + závislý infinitiv: mám 'psát, chci 'žít, měl 'poslechnout...; — budu 'psát, chceme 'jíst, mají 'poslouchat...;

sloveso + předmět nebo naopak: mám 'hlad, piš 'úlohu, psát 'dopis..., co 'chceš?, to 'nevím, jej 'neznám, nic 'nejí...; — máme 'hlad, pište 'úlohu, něco 'pojíme...;

sloveso + doplněk nebo jmenný přísudek: jde 'bos, čte 'rád, je 'pilný, jsou 'prázdniny...; — chodí 'bos, byly 'svátky...;

sloveso + příslovce nebo naopak: piš 'brzo, je 'pěkně, už 'jdi, ted' 'nechci, kam 'půjdete?...; — tedy 'pojd', odkud 'jdeš?; asi 'nechce...;

citoslovce + jméno, sloveso nebo adverbium: ó 'bože, ó 'prosím, no 'řekni, ó 'ano, i 'ne, i 'jé (Němcová), i 'bože (Rais), i 'toto; — nuže 'pojd'me, nuže 'zítra...

částice + sloveso: *ať* ¹*jde*, *necht'* ¹*jde*...;

spojka + sloveso, jméno, příslovce: *a* ¹*odešel*, *když* ¹*nechceš*, *že* ¹*nemohu*, *že* ¹*ne*, *a* ¹*on*, *a* ¹*to*, *i* ¹*ona*, *i* ¹*dnes*...; — *ale* ¹*pospěš*, *kdybys* ¹*chtěl*;

jmenné věty: *toť* ¹*omyl*, *kdo* ¹*teď*, *co* ¹*to?*; *co* ¹*Čech*, *to* ¹*sokol*; — *jaký* ¹*pán*, *taký* ¹*krám*; *vpravo* ¹*v bok*!;

Patří sem též případy, jako *tvar* ¹*se* (¹*mi*, ¹*ho*, ¹*ti*...), *dativ* ¹*mi* (¹*ti*, ¹*si*, ¹*mu*).

Stálá příklonka *se*... je zde zpodstatnělá, přestává býti stálou příklonkou a chová se jako příklonka nestálá.

Dále sem náleží spojení s nepůvodními předložkami: *skrz les*, *místo* ¹*tebe*..., o kterých byla řeč v § 100.

Probral jsem je odděleně od ostatních předklonných jednotek z důvodu praktického, aby vynikl rozdíl mezi výrazy s předložkami nepůvodními a původními.

4. D r u h é s l o v o předklonné jednotky má hlavní přízvuk jako slovo obsahově důležitější, určované. S l o v o p r v n í, obsahově méně důležité, určující, je předklonné proto, že stojí po přestávce. V postavení nikoli po přestávce, středovém, je v podstatě příklonné jako slova méně důležitá ve větě; viz dále v § 112. Příklonnost je tu fonetická obměna předklonnosti.

110. 1. Spojení d v o u s u b s t a n t i v tvoří předklonné jednotky, ať je pořad slov jakýkoli: *pán* ¹*Ježíš* (jako *pan* ¹*Novák*...) || *Kristus* ¹*Pán*, *císař* ¹*pán*, *kníže* ¹*pán*.

Spojení ¹*Pán Bůh* je však příklonné.

Příčina je ta, že se cítí spíše za jedno slovo, které pak má hlavní přízvuk na 1. slabice. Sr. příslovečné ¹*spánembohem*.

I spojení *Kristus* ¹*Pán* má sklon ke splynutí v jedno slovo a vyslovuje se někdy ¹*Kristus Pán*; sr. v písni »*narodil se* ¹*Kristus Pán*«.

Podobně se vyslovuje též ¹*císař pán*, ¹*kníže pán*.

Nezáleží na pořadu slov ani ve spojeních *lov* ¹*ryb*, *kus* ¹*chleba*, *doba* ¹*odpočinku*... Sr. s obráceným pořadem v básnické mluvě: *lesů* ¹*pán*, *harfy* ¹*tón*, *lásky* ¹*čas* (Mácha), *světa* ¹*pán* (Bozd.) atp., viz v § 621.

Sr. zcela zřetelné spřežky s hlavním přízvukem na začáteční slabice, vzniklé z podobných dvojslovných spojení předklonných:

¹*pantáta* z *pan* ¹*táta*, ¹*panimáma* z *paní* ¹*máma*;

¹*přelíčení*, ¹*okamžik*, ¹*zemětření*...

2. Spojení *a d j e k t i v a* s e *s u b s t a n t i v e m* tvoří předklonnou jednotku, ať je adjektivní přívlastek před substantivem nebo za ním:

svatý ¹*Václav*, *český* ¹*král* Jiří z Poděbrad, *boží* ¹*požehnání*... || *mše* ¹*svatá*, *písmo* ¹*svaté*, *bázeň* ¹*boží*; Jiří z Poděbrad, *král* ¹*český*...

můj ¹*bože* || *bože* ¹*můj*; *lecha* ¹*jarní*, *vepř* ¹*domácí*, *hřib* ¹*obecný*... (v odborném názvosloví); viz v kapitole o slovosledu (§ 607).

Substantivum tvoří s adjektivem pojmovou celost, takže nezáleží na tom, který člen má hlavní přízvuk jako znak této celosti.

Je-li přívlastek za jménem, má někdy jméno hlavní přízvuk a přívlastek je buď *p ř í k l o n n ý* nebo má též *h l a v n í p ř í z v u k*, a to podle délky jména. Bývá to v zastaralém spojení typu ¹*kraj* *ten* proti běžnému *ten* ¹*kraj*. Na př.:

¹*knihy* *ty* půjčoval (Jir.); ¹*muži* *tomu*, jinak *dobráku* (Neruda); ¹*mužové* *tito* || ¹*mužové* ¹*tito* [podle tempa výslovnosti, neboť »¹*mužové* *tito*« tvoří pětislabičnou příklonnou jednotku (§ 129)].

To má tu příčinu, že je-li postavení přívlastku ustáleno před jménem (*ty* ¹*knihy*...), klade se přívlastek za jméno jen v důrazu a má tu hlavní přízvuk (§ 607). Protože v hořejších příkladech zájmeno *ty* a *tomu* důrazné není, byl by přízvuk *knihy* ¹*ty*, *muži* ¹*tomu* rušivý. Viz ještě v § 114₂ a 116₂.

Ve spojení ¹*mužové* ¹*tito* má zájmeno hlavní přízvuk z příčiny fonetické.

3. *V ě t n é j e d n o t k y* jsou předklonné jen tehdy, je-li na 2. místě slovo, které je *p s y c h o l o g i c k ý m p ř í s u d k e m* (§ 569): *žák* ¹*čte*, *nuže* ¹*pojďme*, *čtu* ¹*knihu*, *mám* ¹*hlad*...

Je-li psychologický přísudek na místě prvním, má hlavní přízvuk on a 2. jednoslabičné a dvojslabičné slovo je příklonné; na př.:

¹*pojď* *už* [|| *už* ¹*pojď*; viz v § 570]; ¹*běž* *tedy*; ¹*je* *doma* [odpověď na otázku »je otec doma?«; sloveso je psychologický přísudek (§ 577) || *je* ¹*doma*, odpověď na otázku »kde je?«; psychologický přísudek je *doma* (§ 576)].

Platí tu běžný slovosledný zákon, podle kterého má psychologický přísudek přízvuk hlavní, jiné větné části pak jsou v podstatě příklonné (§ 105).

111. 1. Jednotky uvedené ve dvou minulých §§ jsou v postavení *m e z i p ř e s t á v k o v é m*, a to mezi dvěma přestávkami ukonče-

nými. Se zřením k tomu, že obě slova tvoří významový celek, lze říci, že jsou v poloze *o s a m o c e n é*.

Předklonné jsou naše jednotky v postavení mezipřestávkovém, jsou-li po přestávce ukončené, ale před přestávkou neukončenou nebo naopak, nebo mezi dvěma přestávkami neukončenými. Na př.:

den ¹*poté*, v neděli (Neumann); *kdož* ¹*ví*, zda bych se všeho odvážil (tamt.); *kde* ¹*volno*, kde ani křížku (Jir.); *co* ¹*Čech*, to sokol; *co* ¹*dvůr*, to zeman (Třebíz.);

vyšel mladý, *zdravý* ¹*muž* (Herrm.); z těch dob mám určitou, *jasnou* ¹*vzpomínku* (Jir.); *co* *Čech*, *to* ¹*sokol*; *co* *dvůr*, *to* ¹*zeman* (viz výše);

Karel Čtvrtý, *král* ¹*český*, založil pražskou universitu; zítra, *asi* ¹*odpoledne*, odjedu.

Předklonné jsou naše jednotky v poloze *p o p ř e s t á v k o v é*, ale nikoli předpřestávkové; na př.:

náš ¹*kraj* je hornatý; *den* ¹*ze dne* se to lepší; *dnes* ¹*odpoledne* odjedu; z *těch* ¹*dob* mám určitou, *jasnou* ¹*vzpomínku* (viz výše); vidím ji, *jak* ¹*šla* kolem oken (Jir.); *mám* ¹*rád* tu a tam prostou hudbu (Neum.); *byl* ¹*jednou* jeden král; *druhý* ¹*den* se vrátím; *černý* ¹*pes* nás obskakuje (Mah.); *asi* ¹*dva* pak ulehli (Jir.); *nová* ¹*hra* drobných úskoků (Olbr.); *celé* ¹*dni* ležím v síti (Neum.); *deset* ¹*let* to trvalo; *císař* ¹*Karel* má čestný název Otec vlasti; *kolem* ¹*města* bývaly hradby.

Patří sem též vysvětlovací *a* ¹*to*:

přijedu zítra, *a* ¹*to* večer; mluv málo, *a* ¹*to* dobře (přísl.); viz v § 91.

Ve větné výslovnosti *n á l a d o v é* mění se předklonná jednotka v příklonnou: vidím ji, *jak šla* kolem oken (viz výše); mluv málo, *a to* dobře.

2. Je tu třeba mít na paměti, že dvě slova musí tvořit významovou jednotku v *d a n é s o u v i s l o s t i*. V osamocené poloze tvoří slova významovou jednotku častěji než v jiné, t. j. významový vztah slov se mění podle různé souvislosti.

Na př. slova *kdo to* jsou významovou jednotkou v platnosti jmenné otázky (*kdo* ¹*to?*), nikoli však ve větě *kdo to je?*, *kdo to byl?*

Zejména se v jiném postavení než osamoceném ruší jednotky větné. Věta *chci psát* je významová jednotka, ale ve větě *chci psát dopis* je významová jednotka členská *psát 'dopis*, nikoli větná *chci 'psát*. Infinitiv *psát* náleží významově úže k *dopis* než ke *chci*.

Podobně je věta *dítě 'spí* významovou jednotkou, avšak ve větě *'dítě spí 'dobře* je větná jednotka *spí 'dobře*. Podobně *co 'chceš?* || *'co | chceš 'dělat?*

3. Stojí-li první slovo významové jednotky sice po přestávce, ale druhé nikoli hned za ním, t. j. je-li j e d n o t k a r o z t r ž e n a, má její druhé slovo vždy hlavní přízvuk jako jindy, ale první zpravidla také. Na př.:

'jaký je to *'člověk?*; *'čí* je to *'kniha?*; *'jakou* vzácný *'pán* líbí mít *'sílu* (Šim.); *'strašný* lesů *'pán* (Mácha); *'jakou* čekáte *'úrodu?*

Jen jednoslabičná slova před dvojslabičnými a delšími bývají též předklonná:

'zlý nastal (*'nadešel*) *'čas* || *zlý* *'nastal* (*'nadešel*) *'čas*.

Významová jednotka se tu r o z k l á d á ve dvě samostatné části, které mají obě hlavní přízvuk.

U slov jednoslabičných před nejméně dvojslabičnými proniká pak někdy princip fonetický, s k l o n k p ř e d k l o n n o s t i (§ 97).

B. V poloze středové a koncové.

112. 1. V poloze středové, není-li první ani druhé slovo předklonných jednotek po přestávce, a v poloze koncové, je-li jejich 2. slovo před přestávkou, zachovává si d r u h é s l o v o jednotek skoro vždy h l a v n í p ř í z v u k. Na př.:

bratr *dnes 'večer* odejel; přijede *můj 'bratr* atp., viz příklady v dalších výkladech.

Tento hlavní přízvuk je v ý z n a m o t v o r n ý, je výrazovým prostředkem významové jednotky, proto nepodléhá vlivu postavení v proudu řeči, t. j. činiteli fonetickému.

Druhé slovo si podržuje hlavní přízvuk i tehdy, je-li o d t r ž e n o od prvního. Na př.:

pak *'letní* přišel *'čas* (Mácha); kde *'borový* zaváněl *'háj* (tamt.)..., viz v § 111₃ a 602.

2. P r v n í s l o v o předklonné jednotky nemůže zůstat předklonným, neboť předklonnost v poloze středové a koncové není. Stává se v p o d s t a t ě p ř í k l o n n ý m k předcházejícímu slovu s hlavním přízvukem, nebo se přičleňuje k předcházejícím příklonkám:

'otec | *včera* 'ráno | odejel¹⁾; 'on se už | *včera* 'ráno | vrátil.

Jeho příklonnost je však omezována třemi činiteli fonetickými: přízvukovou povahou spojek *a*, *i*, sklonem jednoslabičných začátkových slov k předklonnosti a délkou příklonné jednotky. Dostává někdy hlavní přízvuk, takže je pak významová jednotka d v o j v r c h o l o v á:

Jan | 'včera 'ráno | odejel; 'Karel asi | 'včera 'ráno | odejel.

Tu již nelze mluvit o jednotkách přízvukově předklonných, ale užívám tohoto názvu pro jednotnost s případy v postavení popřestávkovém, které je základní.

O tom podrobněji v § 113—115.

Po spojkách *a*, *i*.

113. Po nich má každé 1. slovo předklonných jednotek, členských i větných, hlavní přízvuk, takže je celá jednotka d v o j v r c h o l o v á. Na př.:

otec *a* | 'strýc 'Jan; měsíc *a* | 'dva 'dni; včera *i* | 'dnes 'ráno; mají syna *a* | 'dvě 'dcery; *a* | 'my 'všichni | jsme jeho děti (Máhen); matka *a* | 'teta 'Hana; dnes *i* | 'zítra 'odpoledne;

a | 'duše 'má (Mácha); *i* | 'hrob 'svůj (tamť.) [přívlastkové spojení se substantivem před přívlastkem];

a | 'šel ' pryč; *a* | 'chce 'odejet; *a* | 'pojd' 'na oběd (Neum.); odstěhoval se na venkov *a* | 'tam 'zemřel; jak se máš *a* | 'co 'děláš?; rozmyslil si to, *i* | 'šel 'domů...

Dvojvrcholovost jednotky má příčinu ve stálé předklonnosti spojek; po nich má hlavní přízvuk jako jejich opora každé slovo mimo stálou příklonku, i to, které netvoří s následujícím významovou jednotku. Viz v § 91_{1b}.

Při vytýkavém nebo citovém d ů r a z u má spojka hlavní přízvuk a 1. slovo jednotky se k ní příklání: včera 'i dnes 'ráno; jak se máš 'a | co 'děláš?

¹⁾ Kolmicí zde vyznačují začátek nebo konec významové jednotky.

Po jiných slovech.

114. Pozoruje se tu rozdíl podle toho, je-li 1. slovo jednotky jednoslabičné či dvojslabičné.

a) Jednotky s 1. slovem jednoslabičným.

1. Jejich 1. slovo je z p r a v i d l a p ř í k l o n n é, ať stojí za slovem začátkovým nebo středovým. Na př.:

'má dva 'syny; 'to je můj 'přítel; 'to je váš 'syn?; 'dnes je 'pěkně; 'kdo tam 'půjde?; 'kam to 'všecko 'spěje?; 'jak to mám 'udělat?; ale 'to jsou jen 'řeči (Neum.); 'jak ho 'ctil tvůj 'předek (Máhen); 'je to půl 'hodiny; 'šli jsme dva 'dny; 'a ten 'král měl tři 'dcery; asi 'dva pak 'ulehli (Jir.);

'stojí to pět 'set; 'dělat den 'ze dne (Neum.); 'nevím nic 'nového; 'pojedl kus 'chleba; 'otec dnes 'večer odjede; 'napiš to hned 'ted'; 'váhal jsem až 'do dneška (Neum.); což 'trvalo tak 'dlouho (Dur.); 'všichni ti 'lidé tam 'dole (Máh.); 'musím zas 'jít; 'dítě má 'hlad; 'budu psát 'úlohu; 'že to dnes už 'neví atpod.

Před prvním slovem jednotky je vždy hlavní přízvuk — buď přímo před ním nebo dále před ním —, takže se může k němu přikláněti.

V d ů r a z u má 1. slovo jednotky h l a v n í p ř í z v u k a 2. se k němu přiklání: Kolik je hodin? Je 'pět hodin. — To je 'má kniha. Viz v § 133. Zde výše však jde o případy nedůrazné.

2. Tak je tomu mnohdy též s přívlastkovými spojeními, kde stojí adjektivní přívlastek za substantivem. Je tedy podstatné jméno příklonné, přívlastek má hlavní přízvuk; na př.:

'je ('bude) mše 'svatá; kázal mu 'čisti list 'papežův (Vanč.).

Je-li postavení přívlastku za substantivem neobvyklé, mívá substantivum h l a v n í p ř í z v u k, trojslabičný nebo delší přívlastek též (jako každé slovo trojslabičné), kratší je příklonný:

co 'hrob 'daleký zívá (Mácha); ale 'cíl náš je zahrada (Neumann); z kolika již prsou 'hlas ten hřimal! (Slád.).

Byla-li by substantiva hrob a cíl příklonná a měly-li by přívlastky hlavní přízvuk, cítily by se tyto přívlastky za důrazné, protože se v důrazu kladou za substantivum. Sr. obdobný případ 'knihy ty v § 110a.

3. Ve spojení substantiva s neshodným přívlastkem má substantivum zpravidla hlavní přízvuk:

je *'Čech 'rodem* [s důrazem na *rodem*, které má proto hlavní přízvuk].

Substantivum netvoří se svým přívlastkem pojmovou celost; *Čech* je obsahové jádro významové jednotky, má tedy hlavní přízvuk, i když je na 1. místě. Nestačí, má-li v této významové jednotce hlavní přízvuk přívlastek.

4. Příklonnost 1. slova významové jednotky je omezena délkou přízvukové jednotky: *'pojedli jsme kus 'chleba || ... 'kus 'chleba* atp. *|| ... ↪ kus 'chleba*, viz v § 129 a násl.

b) Jednotky s 1. slovem dvojslabičným.

Po slovech se stálým hlavním přízvukem.

115. 1. Po těchto slovech (nebo po přízvukových jednotkách s hlavním začátkovým přízvukem), ať jsou začátková nebo středová a ať mají hlavní přízvuk z příčin významových nebo fonetických, je 1. slovo jednotky příklonné. Na př.:

'bylo deset 'hodin; 'psala teta 'Hana; 'přišli skoro 'všichni; 'dospěl konce 'lesa (Vanč.); *'neznám toho 'člověka; 'hledám nový 'byt; 'děti mají 'hlad; 'jdeme mimo 'něj* s opovržením (Neum.); *'bratr zítra 'večer* odjede; *'musím brzo 'ráno* vstávat; *'abych zase 'šel;*

'to je moje 'rodiště; 'to jsou naši 'známí; 'je už deset 'hodin; 'vzal si kousek 'chleba; 'dal mu tisíc 'korun;

Sousloví *'to je, 'to jsou, 'je už...* jsou přízvukové jednotky chovající se jako jednotlivá dvojslabičná slova *'toto, 'kniha...*; viz v § 88.

byl 'jednou jeden 'král; že se na ni 'dívá celá 'vesnice (Neumann); *hluboké 'noci němý 'stín* (Mácha); *byl 'zimou všecek 'zkřehlý* (Staš.); *že za šest 'neděl musí 'na vojnu* (Olbr.); *je 'doma vaše 'matka?; co 'stojí tato 'kniha?; kde jste 'byli celý 'den?;*

to je 'syn mého 'bratra; byla to 'část jeho 'jmění; strýc 'Jan včera 'večer umřel; *nová 'hra drobných 'úskoků* (Olbr.), *vidím ji, jak 'šla kolem 'oken* (Jir.).

O tom, proč má slovo nebo přízvuková jednotka stojící před 1. slovem jednotky hlavní přízvuk, byla řeč v předešlých výkladech o slovech začátkových a středových a bude řeč dále.

Na př.: to je 'syn mého 'bratra — slovo *syn* je obsahovým jádrem trojslovné významové jednotky (§ 124);

strýc 'Jan včera 'večer umřel — *Jan* je 2. slovo předklonné jednotky (§ 112₁);

co 'stojí tato 'kniha? — *stojí* je psychologický přísudek (§ 105);

byl 'jednou jeden 'král — *jednou* je přízvukovou oporou začátkového předklonného slova (§ 97₄).

2. Příklonnost 1. slova jednotky je omezena délkou příklonné jednotky, kterou tvoří s předcházejícím slovem (nebo s předcházející přízvukovou jednotkou). Na př.:

[v rychlejší výslovnosti] když mi přišla 'na mysl *tahle* 'chaloupka (Třebíz.) || [v pomalejší výslovnosti] ... 'na mysl 'tahle 'chaloupka nebo: ... 'na mysl ⇨ *tahle* 'chaloupka;

'nevěděli 'celý 'den, co se stalo || 'nevěděli ⇨ *celý* 'den...

Viz v § 129 a násl.

Po začátkových jednoslabičných slovech s nestálým hlavním přízvukem.

116. 1. První slovo jednotky je buď příklonné, nebo má hlavní přízvuk podle toho, má-li začátkové slovo hlavní přízvuk, nebo je předklonné. Na př.:

'kdy budeš 'hotov? || kdy 'budeš 'hotov?; 'kam půjdeš 'zítra? || kam 'půjdeš 'zítra?; 'co chcete 'dělat? || co 'chcete 'dělat?;

'syn mého 'bratra || syn 'mého 'bratra; 'část jeho 'jmění || část 'jeho 'jmění.

Začátkové slovo má z příčin významových hlavní přízvuk, takže 1. slovo jednotky může býti k němu příklonné ('kdy budeš 'doma?)

Někdy však začátkové slovo podléhá sklonu k předklonnosti a pak má 1. slovo jednotky hlavní přízvuk jako jeho opora (kdy 'budeš 'doma?).

Přízvuk 1. slova jednotky je tu závislý na přízvuku slova začátkového. Viz v § 97_{2, 3}.

Po začátkových slovech předklonných.

2. Po nich má 1. slovo jednotky zpravidla hlavní přízvuk jako oporu slova začátkového. Významová jednotka je dvojvrcholová, neboť i 2. její slovo má zpravidla hlavní přízvuk (§ 112₁). Na př.:

je | 'deset 'hodin; *jak* | 'krásná 'noc (Olbr.); zajímavý, *ba* | 'vzácný 'detail (Jir.); *že* | 'jeden 'z hřebců | zasáhl kopytem člověka (Vanč.);

svět | *'pouhá* *'váza* | *jest* (Vrchl.); neboť mu byla dražší $\rightarrow$ *než* | *'jeho*
'umění (Olbr.); *je* | *'hodně* *'případů* (Mah.);

byl | *'všecek* *'rozechvěn* (Staš.); *jsem* | *'pevně* *'rozhodnut* (Mah.);
že | *'za šest* *'neděl* | musí na vojnu (Olbr.); *když* | *'včera* *'odpoledne* |
odjížděl...;

už | *'musím* *'jít*; napsala, *že* | *'trochu* *'stůně* (Neum.); věc | *'byla*
'vyřízena (Vanč.); *ač* | *'nejsi* *'sám* (Vrchl.); *když* | *'jaro* *'dýchá* | po
horách (Ner.);

tu | *'mezi* *'lesy*; *až* | *'kolem* *'páté*.

Tak je tomu i s přívlastkovými spojeními, kde je přívlastek za substantivem:

šli | *'na mši* *'svatou*; *když* | *'uhel* *'řeřavý* | tam plá (Mach.); *kde* |
'Vilém *'můj?* (Mácha); *měj* | *'kletbu* *'mou* (tamt.).

I tehdy, je-li spojení roztrženo:

pak | *'letní* *přišel* *'čas* (Mácha) [významová jednotka *letní* *'čas*],

Začátkové slovo nemusí mít z významových příčin hlavní přízvuk a je proto před dvojslabičným slovem předklonné, to pak má hlavní přízvuk jako jeho opora.

Ve vytýkavém a citovém *d ů r a z u*, má začátkové slovo hlavní přízvuk a 1. slovo jednotky se k němu přiklání (§ 133): *'je deset* *'hodin*; *'už musím* *'jít*; *'věc byla* *'vyřízena*...

DVOJVRCHOLOVÉ PODŘADNÉ JEDNOTKY.

117. 1. Jde o významové jednotky zcela obdobné s předklonnými (§ 109), jejich první slovo je však *n e j m é n ě t r o j s l a b i č n é* a druhé *j e d n o s l a b i č n é* nebo *d v o j s l a b i č n é*. Obě mají hlavní přízvuk. Na př.:

'devátý *'den*, *'poslední* *'soud*, podobně *minulou středu*, *Nejkrásnější svět* (Majerová); *bratranec Jan*, *ředitel Novák*, *vesnice Sloup*, *cito-slovce ach*;

lovení ryb, *prodejna zboží*, *úloemek skla*, *padesát devět*; *pochodem v chod*;

nejlépe hned, *pozítří ráno*, *čtyřikrát za rok*;

choditi bos, *hájiti čest*, *pracovati úkol*;

budeme jíst, *můžeme jít*; *neříkej hop*, dokud nepřeskočíš;

*nemáme kdy, začínám stárnout;
protože nechci, kdykoli přijdeš...*

Patří sem též dvojice se zpodstatněnými stálými příklonkami:
'zájmeno 'se, 'příklonka 'si, 'kondicionál 'bych; viz obdobné předklonné jednotky v § 109₃.

Dále spojení s trojslabičnými předložkami: 'okolo 'nás, 'okolo 'vody...

Nepřehlížím zde k těm jednotkám, jejichž obě slova jsou nejméně trojslabičná: 'minulou 'neděli, 'ředitel 'Novotný, 'pozítří 'odpoledne, 'musíme 'pracovat... Hlavní přízvuk obou slov je následek délky slova, činitele fonetického, nikoli významového vztahu slov.

2. Jejich dvojrcholovost proti jednotkám předklonným je následek toho, že je jejich první slovo trojslabičné nebo delší. Taková slova mají mimo ve spojení s původními předložkami hlavní přízvuk vždy. Přízvuková různost má tedy příčinu fonetickou; fonetický princip tu zasahuje do principu významového.

3. Jednotky typu *devátý den* jsou dvojrcholové nejen v postavení popřestávkovém, nýbrž také jiném, středovém a koncovém. Na př.:

'devátý 'den | odjel [v postavení začátkovém]; odejel | 'devátý 'den [v postavení koncovém]; odejel | 'devátý 'den | po té události [v postavení středovém];

'padesát 'let | to trvalo; je mu | 'šedesát 'let; bylo | 'jedenáct 'hodin; 'hluboké 'noci | němý stín (Mácha); 'bramborovou 'nať | kouřili (Jir.); 'u velikých 'kamen | byla lavice (Něm.); tak to chce | 'přírodní 'zákon (Mah.); 'druhého 'dne | zase zatouží (Neum.); 'upřímnou 'radost | jsem pak měl z toho, že... (Vrba); 'nějaká 'paní | spí (Čap.); dvě babky | 's modrými 'uzly | na zádech (Olbr.); co se mi | 'prvního 'dne | jen zdálo (Dur.); 'litovati 'vlka | je zločin na ovečkách (Neum.).

To vyplývá zcela přirozeně z běžných přízvukových zákonů: trojslabičné slovo má vždy hlavní přízvuk a druhé slovo jednotky si rovněž zachovává vždy hlavní přízvuk jako v jednotkách předklonných.

VÝZNAMOVÉ JEDNOTKY SOUŘADNÉ.

118. 1. Jsou to jednotky členské skládající se ze dvou slov, která jsou samostatnými pojmy, z nichž není jedno významově podřaděno druhému.

Je mezi nimi buď poměr slučovací, na př. (brániti se) *zuby nehty*, *dvacet jeden* (sr. *jedenadvacet*) nebo různý vztahový, na př. *chtěj nechtěj*. Sr. v § 829.

a) V poloze popřestávkové.

2. Druhé slovo významové jednotky má vždy hlavní přízvuk:

sem 'tam, *tři* 'čtyři, *hory* 'doly..., viz příklady ve 3.

3. První slovo se chová různě.

a) Trojslabičné a delší má hlavní přízvuk, takže je jednotka dvojvrcholová; na př.:

'čtyřicet 'pět ('šest, 'jeden...); 'hrubián 'sem, 'hrubián 'tam (Klicp.).

Příčina je fonetická, délka slova (§ 90).

b) Slova jednoslabičná a dvojslabičná jsou předklonná:

sto 'pět ('šest), *sto* 'dvacet ('třicet); *jakž* 'takž; *sem* 'tam; *pán* 'nepán; *trn* 'netrn (Kul.); *chtěj* 'nechtěj; *skála*, *zde* 'onde nízkým křoviskem porostlá (Rubeš);

Kolik dní se tam zdržíš? *Dva* 'tři, *pět* 'šest;

krása 'sem, *krása* 'tam (Rais);

hory 'doly mu sliboval; *zuby* 'nehty se brániti; *horem* 'pádem; *křížem* 'krážem, *třesky* 'plesky; *v létě* 'v zimě; *ve dne* 'v noci; *staří* 'mladí; *pro nic* 'za nic;

bláto 'nebláto; *hlava* 'nehlava; *kmotr* 'nekmotr; *volky* 'nevolky; *maní* 'nemaní (Čelak.).

Číslovkové výrazy *pět šest*, *tři čtyři*, *třicet pět*... ve spojení se jménem, na př. *pět šest dní*, *třicet pět let*, *sem nepatří*; jsou to jednotky trojslovné (§ 1207).

Čekáme, že bude míti 1. slovo jednoslabičné a dvojslabičné hlavní přízvuk, protože je to slovo obsahově stejně důležité jako 2.

Předklonnost má příčinu fonetickou, sklon jednoslabičných a dvojslabičných slov k předklonnosti; viz v § 97 a 124_{3,4}. Významový přízvuk zde ustupuje fonetickému.

Tak se tyto významové jednotky srovnávají přízvukově s jednotkami obsahově podřadnými (*náš* 'kraj..., viz v § 109).

b) V poloze středové a koncové.

4. Chovají se zpravidla tak jako předklonné jednotky obsahově podřadné, viz v § 112—115. Na př.:

¹je mu ¹čtyřicet (¹padesát, ¹šedesát) ¹pět (¹šest, ¹sedm);

¹je jich ¹třicet (¹dvacet) ¹pět; ¹samé ¹třesky ¹plesky; ¹brániti se ¹zuby ¹nehty; slibovati ¹hory ¹doly; ¹bil jej ¹hlava ¹nehlava; šel ¹bláto ¹nebláto; ¹sezvi nám ¹staré ¹mladé || ... ¹staré ¹mladé (Ner.); jel ¹kudy ¹tudy (Erb.); a ¹horem ¹pádem utíkal (Rais);

¹chodí ¹sem ¹tam (= s jednoho místa na druhé); ¹jde to ¹jakž ¹takž; ¹vše jsme ¹jakž ¹takž přestáli (Něm.); v jedné hospodě ¹na nocleh ¹pán ¹nepán se sejdem (Čelak.); ¹musel ¹chtěj ¹nechtěj ¹do kola (Něm.).

Ve výslovnosti *n á l a d o v é* je na 1. slově jednotky hlavní přízvuk místo příklonnosti: ¹bil jej ¹hlava ¹nehlava; ¹je jich ¹třicet ¹pět; chodí ¹sem tam.

5. Jednotky skládající se ze dvou slov jednoslabičných bývají v střední poloze celé příklonné: ¹vše jsme ¹jakž ¹takž přestáli; ¹chodí ¹sem tam ¹do divadla.

Příčina je v tom, že mají obě slova takový význam jako slovo jedno: *jakž takž* = ještě, stěží, sotva, *sem tam* = někdy, občas. Toto jedno slovo by bylo příklonné: ¹chodí ¹někdy ¹do divadla. A vlivem tohoto pojetí jsou spojení *jakž takž* a *sem tam* celá příklonná.

2. Trojčlenné významové jednotky

JEDNOTKY OBSAHOVĚ PODŘADNÉ.

119. 1. Jsou to jednotky členské. V nich zpravidla buď jedno slovo blíže určuje druhé, třetí obě dvě slova, nebo jedno určuje druhé a obě jsou bližším určením slova třetího. Na př.:

ten váš syn [*váš* je bližší určení slova *syn* a *ten* určení celého výrazu *váš syn*]; *až za dva dni* [*za dva* je určení slova *dni* a příslovce *až* určení výrazu *za dva dni*];

část jeho knihovny [*jeho* je bližší určení substantiva *knihovny*, tento dvojslovný výraz pak je bližší určení substantiva *část*]; *rovněž tak starý* [výraz *tak starý* blíže určen příslovcem *rovněž*]; *ještě dva dni* [*dva dni* blíže určen příslovcem *ještě*].

2. Jsou to jednotky členské, tvořící rozvitý člen větný, podmět, předmět, přísudek, příslovečné určení slovesa nebo jména. Na př.: *ten váš syn; pan rada Novák; syn mé sestry; pět set korun; až zítra ráno.*

Přihlíží se tu k těm jednotkám, majícím a s p o ň j e d n o s l o v o j e d n o s l a b i č n é n e b o d v o j s l a b i č n é, které mívá buď hlavní přízvuk nebo je příklonné nebo předklonné.

Jednotky veskrze se slovy nejméně trojslabičnými pomíjím, protože jejich všechna slova mají mimo ve spojení s původními předložkami vždy hlavní přízvuk; na př.: *'největší 'národní 'hrdina; 'poslední 'hodina 'života; 'dějiny 'českého 'národa.*

3. V každé trojslovné jednotce je obsažena j e d n o t k a d v o j s l o v n á, která by byla v postavení popřestávkovém předklonná nebo dvojrcholová. Na př.:

ten | váš syn [předklonná jednotka *váš 'syn*]; *pan | rada Novák; těch | pět knih; náš jazyk | mateřský;*

můj | mateřský děd (Jirásek) [dvojrcholová jednotka *'mateřský 'děd*].

4. Co se týče vzájemného významového, obsahového skladu jednotek, lze rozlišovati dva základní typy: *A. 'ten | váš 'syn* a *B. 'část | jeho 'knihovny.*

Typ *A* je obsahově j e d n o v r c h o l o v ý, jedno slovo je obsahovým jádrem celé jednotky. Na př.: v jednotce *ten váš syn* je to slovo *syn*; k němu se přičleňují přívlastky *ten* a *váš*.

Podle postavení obsahového jádra jsou jednovrcholové jednotky
a) k o n c o v é, je-li jádro na konci celé jednotky, na př. *ten váš syn*,
b) s t ř e d o v é, stojí-li obsahové jádro uprostřed jednotky, jeho bližší určení pak před ním a za ním, na př. *staré p o v ě s t i české, můj p ř í t e l z mládí.*

V obojích případech je tímto obsahovým jádrem druhé slovo dvojslovné jednotky: *ten váš s y n* — sr. *váš 'syn*; *staré p o v ě s t i české* — sr. *staré 'pověsti.*

Typ *B* je obsahově d v o j v r c h o l o v ý, má dvě obsahová jádra; na př. v jednotce *č á s t jeho k n i h y* tvoří slova *jeho knihy* předklonnou jednotku, jejímž jádrem je slovo *knihy*, a tato jednotka

je bližší určení substantiva *část*, které je obsahovým jádrem celé trojslovné jednotky. Je tedy *část* obsahový vrchol hlavní, *knihy* podřízený.

Podobně: *syn* | *mého přítele*; *syn* | *bouřné doby* (Vrchlický); *tvář* | *té ženy* (Neum.).

5. Přízvuk významových jednotek trojslabičných a delších řídí se zákony, které jsme poznali v dřívějších výkladech.

Platí tu především dva významové zákony:

a) slovo obsahově důležité má hlavní přízvuk; proto je hlavní přízvuk na slově *syn* v jednotce *'ten váš 'syn*, na slovech *část* i *knihy* ve spojení *'část jeho 'knihy* atpod.; —

b) slovo obsahově méně důležité je příklonné; tak *váš* v jednotce *'ten váš 'syn*, *jeho* v jednotce *'část jeho 'knihovny*...

Dále tu platí zákony fonetické, křížící nejednou princip významový; na př. v jednotce *pan 'rada 'Novák* je začátkové slovo *pan* předklonné, protože stojí před slovem dvojslabičným, v jednotce *'pan Jan 'Novák* však má hlavní přízvuk, protože je před slovem jednoslabičným.

O tom obojím viz podrobněji v následujících §§.

T y p *'ten váš 'syn*.

a) V poloze popřestávkové.

120. 1. Jsou to významové jednotky obsahově jednovrcholové, a to koncové; obsahové jádro je *syn*.

— Skládají se z dvojslovné jednotky *váš 'syn* rozšířené o slovo *ten*. Je u nich týž přízvuk jako u dvojslovných jednotek typu *náš 'kraj* po každém začátkovém slově, mimo po spojkách *a*, *i*, i když s ním netvoří trojslovnou jednotku členskou; na př.: *'zná | náš 'kraj*. Viz v § 114, 115.¹⁾

2. K o n c o v é slovo jednotky jakkoli dlouhé má hlavní přízvuk jako obsahové jádro celé jednotky:

¹⁾ Proto by bylo možné tyto jednotky pominout, hledět jen k dvojslovným jednotkám typu *váš 'syn* v nich obsaženým a probírat je s ostatními jednotkami dvojslovnými. Mluvím o nich zde se zřetěním k jiným jednotkám trojslovným, aby vynikla významotvorná úloha přízvuku.

'ten váš 'syn, můj 'dobrý' přítel, 'už hned 'ted'..., viz příklady v dalších odstavcích.

3. T r o j s l a b i č n á a delší slova začátková i středová mají hlavní přízvuk z příčiny fonetické (§ 90):

'nejstarší 'Kroková 'dcera; 'veliký český 'spisovatel; ta 'nešťastná 'nemoc...

4. P r o s t ř e d n í slova jednoslabičná a dvojslabičná jsou jako první slova dvojslovných jednotek (*váš 'syn*) v podstatě příklonná. Dostávají hlavní přízvuk z příčin fonetických.

Z a č á t k o v á slova jednoslabičná a dvojslabičná jsou dílem předklonná, neboť stojí po přestávce, dílem mají hlavní přízvuk a to vesměs podle zákonů fonetických, připomínaných v dřívějších výkladech. Na př.:

a) *'ten váš 'syn; 'až dnes 'odpoledne; 'tři sta 'korun...*

Dvojslovná jednotka *váš 'syn* za slovem *'ten*; *váš* je jako slovo nezačátkové významově příklonné a nic nebrání tomu, aby jím zůstalo; začátkové *ten* má hlavní přízvuk jako přízvuková opora příklonného *váš*.

Podobně je tomu v těch trojslovných jednotkách, kde je prostřední slovo jednoslabičné a začátkové dvojslabičné nebo trojslabičné:

'jeden můj 'známý; 'asi až 'večer; 'sotva tři 'dni; 'nějaký pan 'Novák...

Dále je týž přízvuk v jednotkách s 1. i s 2. slovem dvojslabičným: *'všichni naši 'přátelé; 'velký český 'básník; 'asi zítra 'večer...*

b) *můj 'dobrý 'přítel; pan 'doktor 'Novák; můj 'nejlepší 'přítel; tři 'tisíce 'korun...*

Začátkové jednoslabičné slovo (*můj...*) je před slovem dvojslabičným a delším p ř e d k l o n n é (§ 96, 97a) a proto dostane dvojslabičné slovo středové hlavní přízvuk. Nejméně trojslabičné slovo středové má pak hlavní přízvuk jako každé jiné takové slovo.

N á l a d o v ě se však vyslovuje: *'můj dobrý 'přítel, 'pan doktor 'Novák...* (§ 133).

c) *'pravděpodobně ⇐ až 'večer.*

Příklonností prostředního slova *až* k *pravděpodobně* vznikla by příklonná jednotka š e s t i s l a b i č n á a té se vyhýbáme kratičkou přestávkou za 1. slovem, po níž je *až* předklonné. Viz v § 131.

d) 'nejkrásnější 'jarní 'květina || 'nejkrásnější ⇨ jarní 'květina.

Také tu by vznikla příklonností slova *jarní* jednotka š e s t i s l a b i č n á a té se vyhýbáme buď tak, že *jarní* dostane hlavní přízvuk, nebo že před ním uděláme kratičkou přestávku, po které je pak předklonné (§ 131).

Podobně: 'nejsvětější 'Panna 'Maria || 'nejsvětější ⇨ Panna 'Maria.

e) 'po nových pěti 'dnech || 'po nových 'pěti 'dnech (Mah.).

Příklonností prostředního slova *pěti* k výrazu 'po nových vznikne příklonná jednotka p ě t i s l a b i č n á; ta se drží ve výslovnosti rychlejší, v pomalejší se ruší hlavním přízvukem slova *pěti* (§ 131).

5. Několik dalších příkladů různého přízvuku:

'sychravý 'podzimní 'den (Sova); 'májové 'odpolední 'slunce (Rais);

'Karel Hynek 'Mácha; 'doktor Václav 'Lopota (Herrm.); 'Nové selské 'písň (Slád.); 'Naše zlatá 'matička (Řezníč.); 'starý český 'jazyk;

'všecky jeho 'sny (Neum.); 'zemská školní 'rada;

'Bratr Jan 'Paleček (Herb.); 'nejeden z mých 'spolužáků (Jir.); 'skoro pět 'let;

'pan Jan 'Novák; 'tři sta 'žen;

tahle 'podzimní 'nálada (Staš.); naši 'nejlepší 'mužové; (do měkkí) ⇨ citem 'zvlněné 'polohy (Šrám.);

V nadpisech literárních sbírek mívá dvojslabičný začátkový přívlastek hlavní přízvuk, protože je na něm d ů r a z: 'Nové 'jihočeské 'melodie (Kláster.); 'Nové 'hradčanské 'písničky (Proch.); 'Nové 'barevné 'střepy (Vrchl.).

můj 'mateřský 'děd (Jir.); má 'nebožka 'matka; ta 'paní 'Nováková; dvě 'hezke 'povídky (Mah.) | ten 'jejich 'syn; dvě 'kila 'másla; tři 'čtvrti 'na pět; jen 'tisíc 'korun; vždy 'věrná 'kapitula.

Spojení typu 'doktor Václav 'Lopota, 'čtyři kila 'másla, 'pět set 'let... náleží sem, nikoli k typu starý 'jazyk 'český (§ 122). Je tu dvojslovná jednotka Václav 'Lopota rozšířená o bližší určení *doktor*, jako na př. ve spojení | ten | váš 'syn. Nejde zde o dvojslovnou jednotku *doktor* 'Václav s bližším určením *Lopota*, jako na př. ve spojení můj 'přítel | z mládí. Jsou to tedy jednovrcholové jednotky koncové, nikoli středové.

K tomu ukazuje mimo významový sklad též zcela zřetelně přízvuk. Podle typu v § 122 byl by tento přízvuk: doktor 'Václav | 'Lopota; čtyři 'kila | 'másla; pět 'set | 'let..., viz tam. Tak se však vyslovuje mimo důraz jen zřídka a neobvykle.

Dvojslovné jednotky se mnohdy ve spojení se začátkovým slovem, t. j. při změně v jednotky trojslabičné, m l u v n i c k y m ě n í:

sto 'let || 'pět | set 'let; *sto* 'žen || 'tři | sta 'žen; *kilo* 'másla || 'čtyři | *kila* 'másla; *čtvrt* 'na pět || tři | 'čtvrti 'na pět.

6. K typu 'ten váš 'syn náleží též případy, kde je nesouřadný přívlastek před svým podstatným jménem, nikoli za ním, jak je obecným zvykem. Bývá tomu tak v mluvě umělecké. Na př.:

'strašný lesů | 'pán (Mácha); [v rychlejší výslovnosti] 'zbortěný harfy | 'tón || [v pomalejší výslovnosti] 'zbortěný 'harfy | 'tón (tamt.); 'zašlého věku | 'děj || 'zašlého 'věku | 'děj (tamt.); 'tajuplných 'rukou | 'hra (Břez.).

Běžný slovosled by byl jednak: *strašný* 'pán | 'lesů, 'zbortěný 'tón | 'harfy, jednak 'děj | 'zašlého 'věku, 'hra | 'tajuplných 'rukou. V prvním případě jde o typ s jádrem *pán* uprostřed (§ 122), v druhém o typ s hlavním jádrem *děj* na začátku (§ 124). A přízvuk by byl částečně jiný.

Pro přízvuk je tedy rozhodující s k l a d jednotky. Případy 'strašný lesů | 'pán... jsou složeny tak jako na př. spojení 'ten váš | 'syn, t. j. obsahové jádro jednotky je na konci a před ním stojí členové určující.

7. K probíranému typu lze přiřaditi případy, jako *sto pět let*. Jsou obsahově jednovrcholové, a to koncově, neboť *let* je jejich obsahové jádro. První a druhý člen jednotky jsou však samy o sobě dvojslovná jednotka obsahově souřadná (§ 118): *sto pět* = sto a pět.

Proto mají částečně jiný přízvuk než typ 'ten váš 'syn; na př.: *sto* 'pět 'let; *třicet* 'šest 'dní; 'čtyřicet 'pět 'let...

Je to přízvuk jako v typu *starý* 'jazyk 'český (§ 122).

Vedle toho však bývá i v těchto případech přízvuk podle typu 'ten váš 'syn:

'sto pět 'let; 'třicet šest 'dní; 'čtyřicet pět 'let; 'dvacet sedm 'dní...

V některých případech je pouze tento přízvuk: 'dva tři 'dni, 'pět šest 'dní. Podle toho vzniklo i 'tři čtyři 'dni (místo očekávaného tři 'čtyři 'dni).

8. Je-li mezi prvními dvěma členy jednotky p ř e s t á v k a, mají oba hlavní přízvuk:

'nový, 'dobrý obchod; 'latinské, 'cizí slovo; 'cizí, 'latinské 'slovo.

První slovo má přirozeně hlavní přízvuk, protože je mezipřestávkové.

Druhé slovo je vlastně důrazné (§ 610₂), má proto též hlavní přízvuk a obsahové dvojslabičné jádro *obchod* a *slovo* se k němu přiklání, je-li dvojslabičné (§ 133). Po trojslabičném *latinské* má *slovo* přízvuk hlavní.

b) V poloze středové a koncové.

121. 1. Také tu platí běžné přízvukové zákony. Vycházíme-li z přízvuku v postavení popřestávkovém, dílem tento přízvuk v poloze středové nebo koncové zůstává, dílem se mění, a to jen z příčin fonetických.

Třetí slovo jednotky zachovává si vždy hlavní přízvuk jako obsahové jádro jednotky; viz příklady v dalších odstavcích.

První a druhé slovo jednotky podržuje hlavní přízvuk, je-li nejméně trojslabičné; na př.: nastaly *'sychravé 'podzimní 'dni*; viz ještě dále.

První a druhé slovo jednoslabičné nebo dvojslabičné je významově příklonné, poněvadž je méně důležité než slovo třetí a má polohu středovou. Vlivem fonetických činitelů však buď nabývá hlavního přízvuku nebo je v nesplývavé výslovnosti předklonné. Na př.:

a) dostal šaty a *'tři sta 'korun*; já a *'jeden můj 'známý...*

Trojslovné jednotky mají zde t ý ž p ř í z v u k jako v postavení popřestávkovém.

Po spojkách *a, i* má každé jednoslabičné a dvojslabičné slovo mimo stálou příklonku hlavní přízvuk (§ 91), tedy také 1. slovo trojslovné jednotky, *tři* a *jeden*.

Prostřední slovo (*sta, můj*) je přirozeně příklonné.

b) mám *'čtyři sta 'korun*; je *'asi tři 'dni* doma; jde *'jeden můj 'známý...*

Také zde má jednotka týž přízvuk jako v postavení popřestávkovém; jednoslabičná začátková slova *mám, je, jde* jsou před dvojslabičnými slovy *čtyři...* předklonná (§ 97₄), ta mají tedy hlavní přízvuk a prostřední slova jednotky (*sta...*) zůstanou proto příklonnými.

Ve výslovnosti *n á l a d o v é* se přízvuk mění: *'je asi tři 'dni* doma.

c) prodal *'veškeren svůj 'majetek...*

Rovněž týž přízvuk jako v poloze popřestávkové; *veškeren* má hlavní přízvuk jako slovo trojslabičné a *svůj* si podržuje příklonnost.

d) to je *'nejstarší česká 'kronika* [v rychlejší výslovnosti] || to je *'nejstarší 'česká 'kronika*.

Je tu d v o j í p ř í z v u k jako v poloze popřestávkové, a to podle výslovnosti; viz v § 120a.

2. náš krajan a 'můj 'nejlepší 'přítel; teta a 'moje 'nebožka 'matka...

Proti postavení popřestávkovému je tu z m ě n a v přízvuku 1. slova jednotky.

V poloze popřestávkové je: můj 'nejlepší 'přítel, moje 'nebožka 'matka; slova můj a moje jsou předklonná. Po spojce a, i však dostanou hlavní přízvuk; viz výše v 2a.

3. 'to je můj 'nejlepší 'přítel; 'vracím těch 'devadesát 'korun; 'je to dva 'tisíce 'let; dokud 'žila má 'nebožka 'matka; 'nežli těch 'několik 'soch (Sova); 'nač ty 'velkolepé 'zdi 'po stranách (Mah.);

'to jsou naši 'nejlepší 'mužové; 'přijdu asi 'pozítrí 'odpoledne...

V postavení popřestávkovém jsou první slova jednotek (můj, těch, naši...) předklonná, zde však, v postavení středovém, příklonná.

4. 'přijedeme 'asi 'pozítrí 'odpoledne || ... ⇐ asi 'pozítrí 'odpoledne.

Táž jednotka jako ve 4., jenže příklonností 1. slova významové jednotky vznikla by přízvuková jednotka š e s t i s l a b i č n á ('přijedeme asi). Té se vyhýbáme jako všude jinde dvojím způsobem (§ 131).

5. 'je ten váš 'syn nemocen?; 'je zde pan Jan 'Novák?; 'je už půl 'šesté; 'chtěli tři sta 'korun; 'byl tu jen tři 'dni...

V popřestávkové poloze je: 'ten váš 'syn, 'pan Jan 'Novák... První slova jednotky, začátková, mají hlavní přízvuk z příčiny fonetické, jako opora příklonných slov prostředních, váš, pan... Zde však jsou první slova jednotky středová, mohou býti příklonná; jejich přízvukovou oporou i slov prostředních jsou slova stojící před nimi.

6. 'chtěli prý by 'tři sta 'korun...

Táž jednotka jako v 5., jenže příklonností slov tři a sta vznikla by přízvuková jednotka š e s t i s l a b i č n á. Té se vyhneme hlavním přízvukem na tři, takže má významová jednotka stejný přízvuk jako tehdy, stojí-li po přestávce.

7. 'přijde jeden můj 'známý || 'přijde 'jeden můj 'známý; 'je tu sotva tři 'dni || ... 'sotva tři 'dni apod.

V popřestávkovém postavení: 'jeden můj 'známý; jeden má hlavní přízvuk z téže příčiny jako v 5. V poloze středové může býti příklonné jako slovo prostřední, můj. Tak vznikne s 'přijde příklonná jednotka p ě t i s l a b i č n á, která se drží v rychlejší výslovnosti a v pomalejší ruší hlavním přízvukem na 'jeden.

8. 'přijede prý 'jeden můj 'známý; 'zdržíme se tu 'asi dva 'dni...

Týž případ jako v 7., jenže příklonností slov *jeden* a *můj*... vznikla by přízvuková jednotka nejméně š e s t i s l a b i č n á, ta se vždy ruší hlavním přízvukem na 1. slově trojslovné jednotky (§ 131).

Výsledek je ten, že má jednotka týž přízvuk jako v postavení popřestávkovém.

9. přišel 'doktor Václav 'Novotný || 'přišel doktor 'Václav 'Novotný;
'to jsou 'oba naši 'známí || ... oba 'naši 'známí...

Týž případ jako v 8., ale šestislabičná přízvuková jednotka, která by vznikla příklonností prvních dvou slov významové jednotky ('přišel doktor Václav), ruší se nejen hlavním přízvukem na 1. slově jako v 8., nýbrž někdy na slově 2.

10. 'je už deset 'hodin; 'tam v tom tichém 'koutku (Jir.); 'je pan doktor 'Novák doma?; 'je tři čtvrti 'na pět...

Po přestávce je: už 'deset 'hodin..., t. j. už je před dvojslabičným slovem *deset* předklonné, *deset* má proto jako jeho opora hlavní přízvuk.

V postavení mimopřestávkovém nemůže býti už předklonné, je příklonné a proto může býti příklonné i *deset*.

11. 'bylo už devět 'hodin [v rychlejší výslovnosti] || 'bylo už 'devět 'hodin [ve výslovnosti pomalejší]; 'vracím těch dvacet 'korun || ... těch 'dvacet 'korun atp.

Táž jednotka jako v 10., avšak příklonností slov *už* a *deset* vznikne přízvuková jednotka p ě t i s l a b i č n á. Ta se drží ve výslovnosti rychlejší, v pomalejší se ruší hlavním přízvukem na *deset* (§ 131).

12. 'bydlí tu pan 'doktor 'Novák?; tohle jsou 'opravdu dvě 'hezké 'povídky (Mahen); dvorec 'oddychoval svým 'tichým 'životem (Sova); 'prosaditi svůj 'bílý 'domek (Svoboda); a 'žila tu až 'do své 'smrti (Jir.).

Proti případům v 11. vznikla by příklonností 1. a 2. slova významové jednotky příklonná jednotka nejméně š e s t i s l a b i č n á ('bydlí tu pan doktor ap.); ta se vždy ruší tak, že druhé slovo významové jednotky dostane hlavní přízvuk (§ 131).

V tom je shoda s přízvukem v popřestávkovém (*pan 'doktor 'Novák*), jenže je 1. slovo příklonné, nikoli předklonné.

13. Je-li mezi členy, které nejsou obsahovým jádrem, p ř e s t á v k a, mají oba hlavní přízvuk: je to 'nový, 'dobrý obchod.

První přívlastek je oddělen od ostatku výrazu přestávkou, je samostatný a má proto hlavní přízvuk jako v § 120s; o příklonném *obchod* platí totéž co na uved. místě.

T y p *starý* 'jazyk 'český.

a) V poloze začátkové.

122. 1. Má zpravidla hlavní přízvuk na slově s t ř e d o v é m, které je obsahovým jádrem:

starý 'jazyk 'český; *první* 'čtvrt 'měsíce; 'Ze zlatého 'věku 'v Čechách (Jir.)..., viz dále.

Je-li obsahovým jádrem slovo jednoslabičné, přiklání se někdy k slovu prvnímu, nejméně dvojslabičnému. To pak má, i je-li dvojslabičné, hlavní přízvuk jako jeho opora:

'*první část* 'měsíce; '*první krok* 'do života; '*velký roj* 'včel; '*poslední čtvrt* 'měsíce.

Proniká tu sklon jednoslabičných slov k příklonnosti, t. j. vítězí tu princip fonetický nad významovým. Podle mého jazykového citu je to však výslovnost více méně n á l a d o v á, blízká důrazové.

V citovém nebo vytýkavém důrazu je tato výslovnost pravidlem.

2. Z a č á t k o v á slova se chovají tak jako první část dvojslovné jednotky předklonné, neboť ji tvoří se slovem středovým (*starý* 'jazyk, *první* 'čtvrt...).

a) Mají tedy hlavní přízvuk začátková slova trojslabičná a delší: '*poslední* 'čtvrt 'měsíce; '*poslední* 'věci | 'člověka; (milý a) '*milostný* 'jazyk 'otcovský (Komen.); 'Ze zlatého 'věku 'v Čechách.

Tím vznikají přízvukové jednotky d v o j v r c h o l o v é; viz v § 117.

b) Jsou předklonná slova jednoslabičná i dvojslabičná (viz v § 109): *můj* 'přítel 'z mládí; *ten* 'den 'odpoledne; *Pět* 'roků 'v kasárnách (Machar); *pět* 'let 'v cizině; *Zvěst* 'lásky 'z Provence (Zeyer); *až* 'v sobotu 'ráno;

Bílý 'dům 'v dálce (Svoboda); *první* 'krok 'do života; *staré* 'pověsti 'české; *druhá* 'čtvrt 'měsíce; *velký* 'roj 'včel; *husté* 'řady 'sokolů; *asi* 'zítra 'večer apod.

Je-li 2. jednoslabičné slovo příklonné, má začátkové slovo jako jeho opora přízvuk hlavní: '*první čtvrt* 'měsíce; viz v 1.

Při vytýkavém a citovém d ů r a z u má začátkové jednoslabičné a dvojslabičné slovo hlavní přízvuk a druhé slovo se k němu přiklání: '*bílý dům* | 'v dálce; '*pět roků* | 'v kasárnách; '*první čtvrt* | 'měsíce.

3. Slova *k o n c o v á* mají všechna hlavní přízvuk:

'poslední 'čtvrt 'měsíce; staré 'pověsti 'české; velký 'roj 'včel...

U slov trojslabičných a delších je to následek fonetického principu, jejich délky; viz výše.

Slova jednoslabičná a dvojslabičná nejsou obsahovým jádrem jednotky, jsou jejími členy určujícími jako slova začátková, takže bychom snad čekali po hlavním přízvuku středového slova jejich příklonnost. Ale tato koncová slova se vyskytují ve spojení se slovy středovými samostatně jako dvojslovné jednotky, v kterých má druhé slovo hlavní přízvuk: *dům 'v dálce, přítel 'z mládí, roj 'včel, 'v sobotu 'ráno...* Hlavní přízvuk si tato slova zachovávají i tehdy, dostanou-li se do trojslovné jednotky: *bílý 'dům 'v dálce; můj 'přítel 'z mládí; velký 'roj 'včel...*

Skládají se tedy jednotky typu *starý 'jazyk 'český* jakoby ze dvou dvojslovných předklonných jednotek: *starý 'jazyk* a *jazyk 'český*. Proto má v trojslovné jednotce hlavní přízvuk slovo 2. i 3.

N e n á l e ž e j í sem případy typu *nový, dobrý obchod*, neboť významová jednotka není splývavá; viz v § 120_a, 121₁₃.

b) V poloze středové a koncové.

123. 1. D r u h é a t ř e t í slovo těchto jednotek zachovává si hlavní přízvuk, protože je významový.

2. P r v n í trojslabičné a delší slovo podržuje si hlavní přízvuk: je *'poslední 'čtvrt 'měsíce*; Jiráskova novela *'Ze zlatého 'věku 'v Čechách*; milý a *'milostný 'jazyk 'otcovský...*

3. První slovo jednoslabičné a dvojslabičné buď má hlavní přízvuk nebo je příklonné. Tvoří s 2. slovem trojslovné jednotky jednotku dvojslovnou, v postavení popřestávkovém předklonnou, a chová se proto v poloze středové nebo koncové tak jako v jiných jednotkách předklonných (§ 112—115). Na př.:

a) *'já* a *'můj 'přítel 'z mládí*; má *'matka* i *'tvoje 'teta 'z Prahy...*

Po spojkách *a, i* stále předklonných má 1. slovo jednotky hlavní přízvuk.

b) čtu *'Bílý 'dům 'v dálce*; je *'druhá 'čtvrt 'měsíce*; jdou *'husté 'řady 'sokolů*; řekl, že *'asi 'zítra 'večer...*

První slovo jednotky má hlavní přízvuk po slově jednoslabičném, které je předklonné jako v *a*).

Nezřídka bývá na něm *d ů r a z*; pak je druhé slovo příklonné: je *'druhá čtvrt 'měsíce*; řekl, že *'asi zít'ra 'večer*; viz v § 133.

c) *'to je můj 'přítel 'z mládí*; *'byl pět 'let 'v cizině*; *'přijdu až 'v sobotu 'ráno*; *'čtu Zvěst 'lásky 'z Provence*;

'četli Bílý 'dům 'v dálce; *'dílo Staré 'pověsti 'české*; *'letí velký 'roj 'včel*; *'přijdu asi 'zítra 'večer...*

Po přestávce: *můj 'přítel 'z mládí*, *Bílý 'dům 'v dálce*, t. j. první slova jsou předklonná. V postavení středovém se stávají příklonnými.

d) *'čteme dnes Bílý 'dům 'v dálce || ... 'Bílý 'dům 'v dálce.*

Týž případ jako v *c)*, jenže *Bílý* tvoří s *'čteme dnes* příklonnou jednotku *p ě t i s l a b i č n o u*, která se drží ve výslovnosti rychlejší, v pomalejší se ruší hlavním přízvukem na *Bílý* (§ 131).

e) *'přijedeme asi 'zítra 'večer || 'přijedeme 'asi 'zítra 'večer || 'přijedeme ⇨ asi 'zítra 'večer.*

Týž případ jako v *c)* a *d*, avšak příklonné *asi* tvoří s *'přijedeme* příklonnou jednotku *š e s t i s l a b i č n o u*, která se často ruší, a to zde hlavním přízvukem na *asi* nebo přestávkou před *asi* a jeho předklonností.

Typ *'sbírka českých 'příslví.*

A. V poloze popřestávkové.

124. 1. Slovo *k o n c o v é* má vždy hlavní přízvuk protože je to druhá část dvojslovné jednotky významové:

'část | té 'knihy [dvojslovná jednotka *té 'knihy*]; *'tvář | té 'ženy* (Neum.); *syn | bouřné 'doby* (Vrch.); *Příběh | jednoho 'dne* (Herrm.) atp.; viz dále.

Je-li trojslabičné nebo delší, má hlavní přízvuk už z příčiny fonetické:

'sbírka českých 'příslví; *'Listy | z české 'kroniky* (Rais); *'Kronika | 'o svatém 'Brandanu* (Zey.).

2. Slova *z a č á t k o v á* měla by míti též vždy hlavní přízvuk, protože jsou hlavním obsahovým jádrem celé trojslovné jednotky, ale je tomu tak jen většinou.

Zpravidla mají hlavní přízvuk slova *t r o j s l a b i č n á* a *d e l š í*, u nichž rozhoduje délka, princip fonetický:

¹příbuzní mé ¹ženy; ¹pohádka ¹o živé ¹vodě; ¹Motýli všech ¹barev (Vrchl.) atp.

Dále *j e d n o s l a b i č n á* slova před jednoslabičnými:

¹dům mé ¹sestry; ¹část té ¹knihy; ¹tvář té ¹ženy (Neum.); *¹syn své ¹doby; ¹dar mé ¹tety; ¹kout sám ¹pro sebe* (Neum.); *¹až dnes ¹večer...*

A *d v o j s l a b i č n á* slova před jednoslabičnými nebo dvojslabičnými:

¹život mé ¹matky; ¹konec vši ¹bídy; ¹trosky té ¹lodi;

¹sbírka českých ¹příslaví; ¹bratr mého ¹otce; ¹obsah celé ¹knihy; ¹zpráva o tom ¹neštěstí; ¹Listy z české ¹kroniky (Rais);

¹ještě dva ¹dni; ¹sotva čtyři ¹dni...

3. *J e d n o s l a b i č n á* začátková slova před slovy nejméně dvojslabičnými mají hlavní přízvuk velmi často, ale někdy jsou *p ř e d k l o n n á* k slovu druhému, které pak má hlavní přízvuk:

¹část jeho ¹knihovny || část ¹jeho ¹knihovny; ¹dům mého ¹bratra || dům ¹mého ¹bratra; ¹syn chudé ¹vdovy || syn ¹chudé ¹vdovy; ¹dvůr jménem ¹Jankov || dvůr ¹jménem ¹Jankov (Vanč.);

¹Dům ¹u tonoucí ¹hvězdy (Zey.) || *Dům ¹u tonoucí ¹hvězdy; ¹Z dob ¹ružového ¹jitra* (tamt.) || *Z dob ¹ružového ¹jitra; ¹spis ¹o původu ¹světa || spis ¹o původu ¹světa...*

Předklonnost je tu následek činitele fonetického, sklonu jednoslabičných slov k předklonnosti před slovy nejméně dvojslabičnými; viz v § 97s.c.

První slovo má však častěji přízvuk hlavní, protože je to obsahové jádro celé významové jednotky. Hlavní přízvuk je zde znakem obsahové důležitosti, je významotvorný a proto podléhá činiteli fonetickému jen v míře omezené.

4. Taková přízvuková dvojitost je také u prvních slov *d v o j s l a b i č n ý c h* před slovy nejméně trojslabičnými:

¹socha ¹svatého ¹Václava || socha ¹svatého ¹Václava; ¹bratr ¹Jaroslava ¹Vrchlického || bratr ¹Jaroslava ¹Vrchlického; ¹Děti ¹čistého ¹živého (Novák.) || *Děti ¹čistého ¹živého; ¹Humor ¹českého ¹Parnasu || ...* (Herrm.); *¹Příběh ¹jednoho ¹dne || ...* (tamt.); *¹V záři ¹hellenského ¹slunce || ...* (Mach.); *¹Zpěvník ¹pozdního ¹husity || ...* (Rok.).

Příčina je táž jako v 3.; viz k tomu § 96₂ (o sklonu dvojslabičných slov k předklonnosti).

5. *P r o s t ř e d n í* slova trojslovných jednotek tvoří s třetím slovem (*'sbírka českých 'příslví...*) dvojslovnou jednotku, která by byla po přestávce předklonná, a chovají se úplně tak jako první slova dvojslovných jednotek jiných v postavení mimo po přestávce (§ 114—117). Na př.:

'dům mé 'sestry; 'život mé 'matky; 'sbírka českých 'příslví...; —

Prostřední slova *mé* a *českých* jsou po 1. slově s hlavním přízvukem *p ř í k l o n n á*.

Dům 'u tonoucí 'hvězdy; 'socha 'svatého 'Václava...; —

Prostřední slovo má *h l a v n í p ř í z v u k* jako každé slovo nejméně trojslabičné.

část 'jeho 'knihovny; socha 'svatého 'Václava...

Prostřední slova mají *h l a v n í p ř í z v u k* jako opora 1. slova předklonného.

B. V poloze středové a koncové.

6. Ty jednotky, které mají v popřestávkovém postavení vždy hlavní přízvuk na 1. slově, v poloze středové a koncové *s e p ř í z v u k o v ě n e m ě n í*. Na př.:

Erben vypravuje *'pohádku 'o živé 'vodě*; básnická sbírka Vrchlického *'Motýli všech 'barev*;

byl *'konec vší 'bídy*;

slíbila obstarati *'část té 'práce* (Neum.); protože *'tvář té 'ženy* tě zadržela (tamt.); to je *'syn mé 'sestry*;

napsal *'sbírku českých 'příslví* atp.

7. Ty trojslovné jednotky, jejichž první jednoslabičné nebo dvojslabičné slovo mívá po přestávce hlavní přízvuk nebo je též někdy předklonné — viz v § 124_{3, 4} —, mají v středové nebo koncové poloze vždy *h l a v n í p ř í z v u k* na 1. slově:

'to je 'dům mého 'bratra; Zeyerova díla *'Dům 'u tonoucí 'hvězdy* a *'Z dob 'ružového 'jitra*; *'v tom byl 'kus 'tehdejšího 'života* (Mah.);

na Václavském náměstí v Praze stojí *'socha 'svatého 'Václava*; dílo *'Děti 'čistého 'živého* od T. Novákové; Machar napsal *'V záři 'hellenského 'slunce...*

V středové nebo koncové poloze nemohou býti první slova těchto jednotek předklonná, jako bývají v postavení popřestávkovém (viz 3., 4.). Nastupuje u nich přízvuk významový, t. j. mají hlavní přízvuk jako obsahové jádro celé významové jednotky.

JEDNOTKY OBSAHOVĚ SOUŘADNÉ.

125. 1. Skládají se ze dvou slov obsahových, z prvního a třetího, a z prostředního slova vyjadřujícího obsahový poměr mezi nimi:

otec a matka; pro nic a za nic (Olbr.); dnes i zítra; já nebo ty; den co den...

2. Jejich první a třetí slova mají vždy hlavní přízvuk, protože jsou to slova obsahově samostatná, vzájemně nepodřaděná:
'otec a 'matka; 'dnes nebo 'zítra; 'tak jako 'ty..., viz v 3.

3. Prostřední slovo trojslabičné nebo delší má hlavní přízvuk jako všechna taková slova: gramatika *'neboli* mluvnicko.

Jednoslabičná a dvojslabičná slova jsou příklonná, neboť nejsou obsahová, obsahově důležitá, vyjadřují jen poměr mezi slovy obsahovými:

'otec a 'matka; 'dnes i 'zítra; 've dne i 'v noci; 'já nebo 'ty; 'být či 'nebýt?; 'starší než 'on, 'více než 'deset; 'den co 'den; 'rok co 'rok; (jíti) 'krok co 'krok; 'den jak 'den; 'tak jako 'ty; 'bílý jak 'sníh...; 'první až 'pátý;

a 'ne a 'ne se dopátrati, kdo to byl (Rais); je toho 'dost a 'dost;
kde 'tu a 'tam jídali (Neumann); jen to pocítí 'tu a 'tam (tamt.); zase 'sám a 'sám (Mah.);

jsou 'jeden jako 'druhý; 'skoro jako 'ty; 'oči jako 'oči (Mrš.) = všechny oči jsou stejné; 'barák jako 'barák (Rais); nevíme 'dne ani 'hodiny (biblic.) atpod.

4. Příklonnost prostředního slova je o m e z e n a jako všude jinde délkou příklonné jednotky, kterou tvoří s prvním slovem. Na př.:

*'červený jako 'růže [v rychlejší výslovnosti je jako příklonné] ||
'červený 'jako 'růže [v pomalejší výslovnosti má jako hlavní přízvuk]
|| 'červený ⇨ jako 'růže (po přestávce za 1. slovem je jako předklonné];*

¹*odpoledne* ¹*nebo* ¹*večer* [*nebo* má hlavní přízvuk, protože by tvořilo s 1. slovem příklonnou jednotku šestislabičnou]. || ¹*odpoledne* ⇐ *nebo* ¹*večer* [po přestávce *nebo* předklonné]. Viz v § 131, 132.

5. Přízvuk uváděný v odstavcích 2—4 mají trojslovné jednotky souřadné nejen v postavení popřestávkovém, nýbrž i středovém a koncovém. Viz příklady tam uváděné.

První i třetí slovo má hlavní přízvuk významový, který nepodléhá změně v různém postavení, a proto se nemění ani přízvuk slova prostředního.

3. Významové jednotky čtyřslovné a delší

JEDNOTKY OBSAHOVĚ PODŘADNÉ.

126. Jsou zcela obdobné s jednotkami trojslovnými (§ 119 a násl.) a platí v nich tytéž přízvukové zákony. Ukáží to na několika případech podle různých typů, a to v postavení popřestávkovém.

1. Jednotky s obsahovým jádrem **k o n c o v ý m**:

¹*druhá z těch dvou* | ¹*knih* (Jir.);

Genitiv *knih* je obsahové jádro celé jednotky, má tedy hlavní přízvuk.

Přivlastky *dvou* a *z těch* jsou příklonné, začátkové *druhá* pak dostane hlavní přízvuk jako jejich přízvuková opora.

¹*básník Karel* ¹*Hynek* | ¹*Mácha* || ¹*básník* ⇐ ¹*Karel Hynek* | ¹*Mácha*;

Slovo *Mácha* má hlavní přízvuk jako obsahové jádro;

dvojslabičné začátkové slovo *básník* nemůže býti předklonné před slovem dvojslabičným, má proto hlavní přízvuk;

slova *Karel* a *Hynek* by mohla býti v plynulé výslovnosti obě příklonná, ale s ¹*básník* by vznikla nežádoucí příklonná jednotka šestislabičná. Je tedy příklonné jen *Karel* a *Hynek* má hlavní přízvuk.

Ve výslovnosti s přestávkou za *básník* vznikne trojslovná jednotka ¹*Karel Hynek* ¹*Mácha*.

ta ¹*velebná česká* | ¹*zem* || *ta* ¹*velebná* ¹*česká* | ¹*zem* (Neruda);

Koncové slovo *zem* je jádro jednotky, má hlavní přízvuk.

velebná jako slovo trojslabičné má hlavní přízvuk a začátkové *ta* se k němu předklání;

česká je v rychlejší výslovnosti příklonné, tvoří s *velebná* pětislabičnou jednotku příklonnou, v pomalejší výslovnosti má hlavní přízvuk.

dva ¹*naši* ¹*velmi* *dobří* | ¹*známí*;

Známí jako obsahové jádro má hlavní přízvuk.

Začátkové *dva* je předklonné před dvojslabičným *naši*.

Slova *velmi* a *dobří* by mohla býti příklonná, ale s ¹*naši* by vznikla příklonná jednotka šestislabičná, proto dostane *velmi* hlavní přízvuk.

¹*těmito* *třemi* ¹*milými* | ¹*lidmi* || ¹*těmito* ¹*třemi* ¹*milými* | ¹*lidmi* (Svob.);

lidmi je obsahové jádro, proto má hlavní přízvuk;

¹*těmito* a ¹*milými*, protože jsou to slova trojslabičná;

třemi je příklonné v rychlejší výslovnosti, v pomalejší má hlavní přízvuk, neboť tvoří s ¹*těmito* příklonnou jednotku pětislabičnou.

podle ¹*nějakého* *nám* ¹*neznámého* | ¹*plánu* || *podle* ¹*nějakého* ⇨ *nám* ¹*neznámého* | ¹*plánu* (Čap.);

Obsahové jádro je *plánu*, proto má hlavní přízvuk;

nějakého a *neznámého* jako slova čtyřslabičná mají hlavní přízvuk;

začátkové *podle* je před ¹*nějakého* předklonné;

nám je v rychlejší výslovnosti příklonné k ¹*nějakého*, po kratičce přestávce za tímto slovem pak předklonné k ¹*neznámého*.

2. Jednotky s obsahovým jádrem s t ř e d o v ý m:

a) ¹*deset* *starých* ¹*pověstí* | ¹*českých*;

Jádro jednotky je *pověstí*, má hlavní přízvuk nejen proto, nýbrž i pro svou trojslabičnost;

českých je přívlastek za jádrem, má tedy hlavní přízvuk;

starých je příklonné a začátkové *deset* má hlavní přízvuk jako jeho opora.

pět ¹*starých* ¹*pověstí* | ¹*českých*;

Proti předešlému případu je začátkové slovo předklonné k následujícímu dvojslabičnému slovu, které má proto hlavní přízvuk.

podobně: *ten* ¹*bílý* ¹*dům* | ¹*v* *dálce*; *pan* ¹*Zbyněk* ¹*Bukvice* | ¹*na* *Čenkově* (Klost.); *Třetí* ¹*kniha* | *básní* ¹*epických* (Vrchl.);

b) ¹*v* *všech* *pět* ¹*let* | ¹*v* *žaláři*;

Let a *v žaláři* mají hlavní přízvuk jako výše;

pět je příklonné a začátkové *všech* má hlavní přízvuk jako jeho opora.

c) ¹*pět* *knih* ¹*překladů* | ¹*z* *cizích* ¹*literatur* (Vrchl.);

Celý výraz se rozpadá na t r o j s l o v n o u jednotku (*pět knih překladů*) a d v o j s l o v n o u (*z cizích literatur*).

podobně: ¹*všichni* *ti* ¹*lidé* | *tam* ¹*dole* (Mahen).

3. Jednotky s obsahovým jádrem z a č á t k o v ý m:

a) 'část jeho velké 'knihovny || 'část jeho 'velké 'knihovny || část jeho velké 'knihovny;

Hlavní jádro celé jednotky je *část*, vedle něho pak je trojslovná jednotka *jeho velké knihovny*, jejímž jádrem je *knihovny*.

Hlavní jádro má nejčastěji hlavní přízvuk; *jeho* a *velké* jsou v rychlejší výslovnosti příklonné (protože tvoří s *část* pětislabičnou přízvukovou jednotku), v pomalejší má *velké* hlavní přízvuk.

Ridčeji se *část* předklání k *jeho* (§ 124a, 4), to má proto hlavní přízvuk a *velké* je příklonné.

b) jedna 'část | jeho velké 'knihovny || jedna 'část | jeho 'velké 'knihovny;

Proti předešlému případu má *část*, hlavní jádro celého výrazu, přívlastek. Tím se výraz rozpadá na jednotku d v o j s l o v n o u *jedna část* a t r o j s l o v n o u *jeho velké knihovny*.

podobně: 'prosluněný 'les | 'jednoho 'červencového 'dne (Kož.);
dlouhou 'sukni | 'vzdutou vzadu 'honzíkem (Bass);

Slova *vzdutou* a *vzadu* by mohla býti příklonná, ale protože by tvořila se 'sukni přízvukovou jednotku šestislabičnou, má *vzdutou* hlavní přízvuk.

c) český 'král | Karel 'Čtvrtý;

Hlavní jádro celé jednotky je *král*; má přívlastek *český*, takže se celý výraz rozpadá na dvě jednotky d v o j s l o v n é, *český 'král* a *Karel 'Čtvrtý*;

český je po přestávce předklonné, *Karel* jako středové příklonné.

podobně: dvě 'povídky | 'z maloměstského 'života (Herit.);

d) 'pohádka | o třech 'zlatých 'vlasech | děda 'vševěda || 'pohádka |
'o třech zlatých 'vlasech | děda 'vševěda.

Celý výraz se rozpadá n a t ř i č á s t i. Slovo *pohádka* je obsahové jádro celého výrazu.

V druhé části je obsahové jádro *vlasech*, v 3. *vševěda*, proto mají hlavní přízvuk.

Určení *děda* je mezi 'vlasech a 'vševěda příklonné.

Sousloví *o třech* je v rychlejší výslovnosti příklonné, v pomalejší má hlavní přízvuk, protože tvoří s 'pohádka přízvukovou jednotku pětislabičnou. Podle toho pak má *zlatých* hlavní přízvuk nebo je příklonné.

JEDNOTKY OBSAHOVĚ SOUŘADNÉ.

127. Také v nich platí přízvukové zákony jako v jednotkách ostatních. Na př.:

'bílý | jak 'padlý 'sníh || 'bílý ⇨ jak 'padlý 'sníh;

Slova *bílý* a *sníh* jsou obsahově souřadné základy celé jednotky, proto mají hlavní přízvuk;

jak padlý je bližší určení substantiva *sníh*, tvoří s ním trojslovnou jednotku typu *ten 'jejich 'syn*; ve spojitě výslovnosti je *jak* příklonné, po přestávce za *bílý* pak předklonné.

'chudý | jak 'kostelní 'myš || 'chudý ⇨ jak 'kostelní 'myš;

Podobně jako v předešlém případě, jenže *kostelní* má hlavní přízvuk už z příčiny fonetické, pro svou trojslabičnost.

'starší | než tvůj 'bratr || 'starší ⇨ 'než tvůj 'bratr;

Obsahové základy jsou *starší* a *bratr*;

než tvůj 'bratr je trojslovná jednotka typu *'ten váš 'syn*; v rychlejší spojitě výslovnosti jsou slova *než tvůj* příklonná, v pomalejší s přestávkou za *starší* dostane *než* hlavní přízvuk jako opora příklonky *tvůj*.

má 'matka a 'tvůj 'otec || má 'matka ⇨ a 'tvůj 'otec;

Celá jednotka se rozpadá na dvě jednotky předklonné: *má 'matka* a *tvůj 'otec*; *a* je příklonné, *tvůj* má po něm hlavní přízvuk (§ 91); po přestávce za *matka* je *a* předklonné k *tvůj*.

druhý kmotr byl *'též tak 'ustrojen 'jako pan 'otec* (Němc.).

Sousloví dvojdílné. Jeho 1. část, *též tak ustrojen*, je trojslovná jednotka typu *'část jeho 'knihovny* (§ 119). V druhé části, *jako pan otec*, je dvojslovná jednotka *pan otec*; *otec* má proto hlavní přízvuk a *pan* je v proudu řeči příklonné. Příslovce *jako* vyjadřuje vztah mezi oběma částmi a je v podstatě příklonné; sr. v § 125a (*'tak jako 'ty*). Předchází však před ním trojslabičné *'ustrojen* a následuje za ním příklonné *pan*; vznikla by šestislabičná příklonná jednotka a tu odstraňujeme hlavním přízvukem na *jako*. K tomu přispívá, že před ním děláme často kratičkou přestávku; po ní má *jako* hlavní přízvuk, který je onorou příklonky *pan*.

Délka příklonných jednotek

128. 1. V předešlých výkladech jsme viděli, že jsou mnohá jednoslabičná a dvojslabičná slova v proudu řeči příklonná a tvoří se slovy majícími hlavní přízvuk přízvukové jednotky, a to příklonné.

Příklonné jednotky jsou nestejně dlouhé podle délky jednak opěrného slova, jednak příklonek samých. Někdy může býti příklonná jednotka *j a k k o l i d l o u h á*, jindy však je její *d é l k a o m e z e n a*. Týče se to příklonných jednotek všech, s příklonkami stálými i nestálými. Rozhoduje tu vedle délky jednotky její povaha a tempo řeči. Je tedy omezení příklonných jednotek, jejich rušení princip *f o n e t i c k ý*, fyziologický, mající příčinu v obtížné výslovnosti a ve snaze výslovnost ulehčit.

Dlouhé příklonné jednotky jsou nerytmické; po této stránce jde tedy o princip *r y t m i c k ý*.

2. Dlouhé příklonné jednotky se ruší nejčastěji tak, že to slovo, které bývá jindy příklonné, dostává *h l a v n í p ř í z v u k*. Na př.:
'jedu zítra | 'do Prahy || 'pojedeme 'zítra | 'do Prahy.
 1 2 3 4 1 2 3 4 5 6

Jindy se dělá před příklonkou malá přestávka a po ní se mění příklonka v slovo *p ř e d k l o n n é*. Viz v § 130₂, 131 a 132.

3. Délka příklonné jednotky mívá vliv též na přízvuk *s l o v a o p ě r n é h o*, a to ten, že buď *z t r á c í* hlavní přízvuk (§ 129₃), nebo že se jeho první vedlejší přízvuk *z e s i l u j e* a blíží nebo rovná hlavnímu (§ 129₄).

4. Délka příklonných jednotek je velice důležitý princip fonetický, který nezřídka zasahuje do přízvukových zákonů významových. Viz na př. v § 107₄.

O délce příklonných jednotek byly zmínky již v dřívějších výkladech, je však třeba poučení souborného a podrobnějšího.

JEDNOTKY DVOJSLABIČNÉ, TROJSLABIČNÉ A ČTYRSLABIČNÉ.

129. 1. Ty jsou zcela běžné, *n e r u š í s e*, ať jsou to spojení jmen s předložkami nebo jiná. Na př.:

*'ve dne; 'vím to; 'uč se; 'pil bych;
 'do školy; 'známe je; 'vezmi si; 'pili by; 'to bylo 'včera; 'chce se mi 'pít;
 'na vesnici; 'matka byla 'nemocna; 'vezměte si; 'Jan se včera 'vrátil;
 'to by se mi 'líbilo; 'my o tom nic 'nevíme;
 'krom té drahé 'duše; 'stran té vaší 'věci.*

JEDNOTKY PĚTISLABIČNÉ A DELŠÍ.

2. Ty se dílem zachovávají, dílem ruší, a to jednak podle své mluvnické povahy, jednak podle délky.

A. Dvojslovná sousloví předložková.

3. Jde o spojení původních jednoslabičných předložek se jmény (§ 98).

Ta se zpravidla zachovávají, ať jsou jakkoli dlouhá; na př.:

¹od narození; ¹ve Vršovcích; ¹po velikonocích; ¹před velikonocemi;
1 2 3 4 5 1 2 3 4 5 6 1 2 3 4 5 6 7

¹za Holešovícemi.

Řidčeji se ruší tak, že jméno dostane hlavní přízvuk a předložka se k ní předklání: po ¹Nanebevstoupení ¹Páně; viz v § 98a.

B. Jiná dvojslovná spojení s jednoslabičnou příklonkou.

4. Ta se zachovávají, ať jsou jakkoli dlouhá, ve výslovnosti rychlejší. Na př.:

¹pomůžeme vám; ¹nepoznávám tě; ¹nepomůžeme jim; ¹nejzajímavější
1 2 3 4 5 1 2 3 4 5 6 1 2 3 4 5 6

je ¹to, že...
7

Ve výslovnosti pomalejší se někdy ruší, a to dvojím způsobem.

a) Je-li příklonka koncová, zesiluje se první vedlejší přízvuk za přízvukem hlavním; na př.:

¹nepo_{||}můžeme jim.

Tento zesílený vedlejší přízvuk — označuji jej dvěma kolmicemi dole — je blízký hlavnímu.

b) Je-li příklonka středová, dělává se před ní kratičká přestávka, takže je pak předklonná k následujícímu slovu:

¹odpoledne ⇨ tě ¹navštívím; ¹velikonoce ⇨ se ¹blíží.

C. Ostatní spojení pětislabičná.

130. 1. Patří sem:

a) dvojslovná spojení s příklonkou dvojslabičnou: ¹nevěřím tomu;

b) všeliká spojení nejméně trojslovná: *'vánoce se již 'blíží; 'to by se mi tak 'líbilo.*

2. Tato sousloví se zpravidla zachovávají v rychlejší výslovnosti. Ve výslovnosti pomalejší se dosti často ruší, a to trojím způsobem:

- a) první vedlejší přízvuk se zesílí (viz ve 4. odst. minul. §);
- b) před poslední příklonkou se dělá kratičká přestávka (viz tamt.);
- c) příklonka dostane hlavní přízvuk.

Někdy se může rušiti táž příklonná jednotka dvojím způsobem. Jsou tu rozdíly v mluvě různých mluvčích, leckdy i v mluvě téhož mluvčího.

Dvojslovná spojení s dvojslabičnou příklonkou.

3. Na př.: [v rychlejší výslovnosti] *'nevěřím tomu; 'nevíme o tom; 'počkáme na vás; 'nemohu zítra 'přijít; 'nechtěli tomu 'věřit; 'kdykoli bude 'potřeba —*

[v pomalejší výsl.] *'nevěřím 'tomu, 'nevíme 'o tom...; 'nemohu 'zítra 'přijít || 'nemohu ⇨ 'zítra 'přijít; 'kdykoli 'bude 'potřeba || 'kdykoli ⇨ 'bude 'potřeba.*

Je-li příklonka koncová, ruší se příklonná jednotka jen způsobem c), je-li středová, též způsobem b). Způsob b) není u koncové příklonky možný, protože se nemá k čemu předklánět.

Spojení nejméně trojslovná.

4. Na př.: [v rychlejší výsl.] *'to by se mi tak 'líbilo; 'on prý si to už 'rozmyslil; 'to bylo jeho 'nejmilejší (Neum.); 'zítra vám to už 'přinesu; bylo mu, 'jako by se byl 'probudil z těžkého sna (Staš.); 'kdopak to tu dnes 'byl?; 'kdyby se vám to 'podařilo; 'kdyby to byla 'pravda; 'oni prý o tom 'nevědí; 'ani se na to 'nepamatuji; 'oči mu planou 'hněvem (Olbr.); 'byl na to velmi 'hrdý (tamt.); 'neboť mu byla 'dražší než jeho umění (tamt.); špalek, 'který by se dal 'štípat (Neum.); teď tedy 'aby se měla 'na pozoru (tamt.); 'nelíbí se mi; 'vánoce se již 'blíží; 'poněvadž je to 'pravda; 'pojede prý dnes 'ráno atp. —*

[v pomalejší výsl.] *'zítra 'vám to už 'přinesu; 'kdopak 'to tu dnes 'byl?; 'byl na to 'velmi 'hrdý; 'poněvadž 'je to 'pravda; 'tak prý 'je to už 'správné; 'oči mu 'planou 'hněvem; 'neboť mu 'byla 'dražší;*

sto ¹tisíc ¹prý je to ¹stálo; ¹vánoce ¹se již ¹blíží; ¹silnice ¹se tu ¹táhne mezi bramborovým polem (Olbr.);

¹zítra vám to $\rightarrow$ už ¹přinesu; ¹byl na to $\rightarrow$ velmi ¹hrdý; ¹oči mu $\rightarrow$ planou ¹hněvem; ¹vánoce se $\rightarrow$ již ¹blíží; ¹jak bych mu je $\rightarrow$ byl ¹býval dal? (Mah.);

¹cože jsi dnes $\rightarrow$ tak ¹zlý? (Neum.); ¹po kom jsem to $\rightarrow$ jen ¹zdědila? (tamt.); ¹hleděla jsem $\rightarrow$ hned ¹zmizet (tamt.); ¹stojí ho to $\rightarrow$ pět ¹set; ¹není prý to $\rightarrow$ tak ¹dávno (Mah.);

¹nelí_{||}bí se mi; ¹vyklá_{||}dal mi to.

Hl a v n í p ř í z v u k dostává první nebo druhá příklonka za opěrným slovem (¹zítra ¹vám to už ¹přinesu; ¹byl na to ¹velmi ¹hrdý).

Vyhýbáme se kladení hlavního přízvuku na s t á l o u p ř í k l o n k u: ¹vánoce ¹se již ¹blíží. Obyčejně rušíme příklonnou jednotku jinak: ¹vánoce se $\rightarrow$ již ¹blíží.

P ř e s t á v k u děláme před poslední příklonkou a většinou tehdy, náleží-li významem těsněji k následujícímu slovu: ¹byl na to $\rightarrow$ velmi ¹hrdý; ¹cože jsi dnes $\rightarrow$ tak ¹zlý?

Z e s i l u j e m e vedlejší přízvuk zpravidla jen tehdy, není-li dobře možné odstraniti příklonnou jednotku jinými dvěma způsoby.

Leckdy lze zrušiti touž příklonnou jednotku dvojím způsobem: ¹byl na to ¹velmi ¹hrdý || ¹byl na to $\rightarrow$ velmi ¹hrdý; viz výše.

D. Ostatní spojení šestislabičná.

131. 1. Chovají se obdobně jako pětislabičná z minulého §. Je tu však přece jistý rozdíl v tom, že se zachovávají ve výslovnosti výrazně rychlejší, spojitě a ruší proto častěji než spojení pětislabičná. Na př.:

¹po vánocích se den ¹dlouží || ¹po vánocích ¹se den ¹dlouží; ¹neviděl jsem tě už ¹dlouho || ¹neviděl jsem tě $\rightarrow$ už ¹dlouho; ¹pojedeme tam až ¹zítra || ¹pojedeme tam $\rightarrow$ až ¹zítra; ¹krajina pak už mne ¹opravdu nezajímala (Mah.) || ¹krajina ¹pak už mne...; ¹bylo jí zase tak ¹lehko || ¹bylo jí zase $\rightarrow$ tak ¹lehko || ¹bylo jí ¹zase tak ¹lehko (Neum.); ¹komu by to bylo ¹napadlo! || ¹komu by to $\rightarrow$ bylo ¹napadlo!; ¹vykládal jsem si to ¹chybně || ¹vyklá_{||}dal jsem si to ¹chybně.

E. Ostatní spojení sedmislabičná a delší.

2. Ta se zpravidla i ruší jedním ze tří způsobů (§ 130₂) i ve výslovnosti rychlejší. Na př.:

¹*nechtěli* ²*tomu* ³*ani* ⁴*ověřit* || ¹*nechtěli* ²*tomu* ⇨ ³*ani* ⁴*ověřit*; ⁵*odpoledne*
¹*se* ²*mu* ³*zas* ⁴*přítížilo*; ⁵*opanovalo* ⁶*jsi* ⇨ ⁷*mé* ⁸*sný* (Mah.);
¹*o* ²*velikonocích* ³*jsem* ⁴*tam* ⁵*nebyl*; ⁶*vykládal* ⁷*jsem* ⁸*si to* ⇨ *tedy* *špatně*
 (Neumann).

Někdy se jednotka ruší dvojím způsobem zároveň:
vyklá₁₁dal jsem si to ⇨ tedy špatně.

b) Přízvuk při důrazu.

132. 1. Důrazem rozumím citový nebo vzruchový vztah mluvčího k větě, t. j. dílem nějaké *c i t o v é z a u j e t í*, rozpoložení mluvčího k obsahu věty nebo k některé její části, jistou *n á l a d u* mluvčího, dílem jisté *v z r u š e n í*, za kterého mluvčí větu vyslovuje, které v něm vzbuzuje obsah věty nebo některá její část.¹⁾ Lze proto nazývati přízvuk při důrazu *c i t o v ý*.

Věty vyjadřující vedle věcného obsahu tento vztah mluvčího jsou *d ů r a z o v é* (důrazné); máme-li na mysli slovo nebo sousloví, kterého se důraz týče, mluvíme o *d ů r a z o v ý c h* (důrazných) *s l o v e c h*. Jinak lze takové věty nazývati *c i t o v é*.

Chceme-li rozlišiti věty, k jejichž celému obsahu zaujímá nebo má mluvčí citový nebo vzruchový vztah, od vět, kde se důraz týče jednoho slova nebo sousloví, mluvíme o větách *d ů r a z o v ý c h o b s a h o v ě a s l o v n ě*.

Hojné příklady vět obsahově důrazových viz v § 445 a násl.

A. Důraz citový.

2. Co do citového rozpoložení vyjadřují důrazové věty libé a ne-libé city, jako radost, podiv, milé i nemilé překvapení, lásku, příchynost, obavy, soucit, starostlivost, rozpaky, zvědavost, bolest, nevoli, rozhořčení, rozmrzelost, hněv, lítost, odpor, opovržení, podceňování... Tento *d ů r a z* lze nazývati *c i t o v ý* (*n á l a d o v ý*).

¹⁾ V mluvnících se důraz obyčejně nedefinuje, chápe se velmi rozmanitě, někdy jen jako důraz vytýkavý; viz dále v 3. To se pak projevuje růzností výkladů týchž jevů, jejich nepřesným chápáním nebo pomíjením mnohých důležitých výrazových jevů.

Název důraz není zcela vhodný jako souborné pojmenování, ale užívám ho proto, že se už vžil; dávám mu však zcela určitý význam.

Je především *expresivní*, jeho hlavním úkonem je vyjadřovati citové rozpoložení mluvčího. Má též úkon *sdělný* (sdělovací, komunikativní), ale jen podružně.

Věty a slova s tímto důrazem jsou *citově důrazové* nebo v užším smyslu *citové*.

B. Důraz vytýkavý.

3. Upoutává-li někdo nebo něco pozornost mluvčího, vzrušuje-li jej někdo nebo něco, chce na to mnohdy posluchače upozorniti, chce to vytknouti; na př.: *to se může stát **každému*** [t. j. nejen někomu]. Mluvíme o *důrazu vytýkavém*.

Při něm převládá úkon *sdělný* nad *expresivním*. Viz o něm podrobněji v § 594.

Věty a slova s tímto důrazem lze nazývati *vytýkavě důrazová*, v užším smyslu *důrazná*.

Jindy vzrušuje něco mluvčího, jestliže s tím souhlasí, nebo nesouhlasí, má-li s něčím vysloviti souhlas nebo nesouhlas. Mluvíme o *důrazu při souhlasu a nesouhlasu*.

Také tento důraz má povahu převážně *sdělnou*. Viz o něm ještě v § 594.

Hojné příklady vět důrazových viz v § 592 a násl.

C. Výrazové prostředky důrazu.

4. Citový vztah nebo vzruch k větě může mluvčí vyjádřiti *zvláštní větou*; na př.: *mám velkou radost z toho*, že jsi už doma. Tu o důrazu 2. věty nemluvíme, poněvadž je citový nebo vzruchový vztah mluvčího k ní věcným obsahem věty první.

Dále jej může mluvčí vyjádřiti *věcně* (slovníkově, pojmově) ve větě samé. Na př.: *mám velkou radost z tvého příchodu*. Citový vztah k příchodu je tu vyjádřen větou *mám velkou radost*. Ani tu nemluvíme o důrazu.

Mluvíce o důrazu máme na mysli takové věty, kde je citový vztah nebo vzruch mluvčího vyjádřen *imověcně ve větě samé*, nehledíc k tomu, zda je vyjádřen též věcně. Na př.: *jen když jsi už doma!* [radost, uspokojení z toho, že jsi doma, vyjádřené zvláštním přízvukem]; *to je kniha **má*** [vytýkavý důraz na slově *má* vyjádřen zesíleným hlavním přízvukem].

Důrazově nebo nedůrazově může býti proto vyslovena každá věta, i ta, která vyjadřuje citový vztah mluvčího k větě druhé svým věcným obsahem (*mám velkou*

radost z toho, že jsi doma), i ta, kde je citové rozpoložení mluvčího věcně vyjádřeno v ní samé (*mám velkou radost z tvého příchodu*).

Výrazovými prostředky důrazu v tomto smyslu jsou přízvuk, slovosled, citoslovce, citová slova a slovesný způsob.

O přízvuku bude řeč zde dále, o slovosledu v § 592 sl., o citoslovcích a citových slovech v § 445 sl., 680, 696, o slovesném způsobu v § 831.

D. Citová (náladová) větná výslovnost.

5. Ve větách obsahově důrazných vyslovuje se důrazně často slovo **o b s a h o v ě** (v ě c n ě) **n e j d ů l e ž i t ě j š í**. Ve větách dvojčlenných je to psychologický přísudek; na př.:

ten 'člověk *se mi* 'nelíbí [obavy o jeho zdraví, nedůvěra k němu apod.].

Ve větách jednočlenných je to člen základní; na př.:

ta 'nešťastná 'nemoc! [zármutek, povzdech, rozhorlení].

6. Mnohdy se však důrazná výslovnost přenáší také na slova obsahově souvisící se slovem obsahově nejdůležitějším.

a) Na slova **z e s i l u j í c í**.

Jsou to slova, na kterých není obsahově důraz, nýbrž která jen zesilují důraz těch slov, se kterými tvoří významovou jednotku; na př.:

jen (jedině, pouze) *on, jen* jednou...; *ani* slechu, *ani* vidu; *až* zítra; *i* já;
aspoň něco; *úplně* nový; *docela* správně, *velmi* dobrý, *dobře* aj.

Na př.: [bez důrazu na zesilujícím slově] *ten oblek je úplně* 'nový
|| [s důrazem] *ten oblek je* 'úplně 'nový.

Dobře je to viděti v těch případech, kdy by bylo zesilující slovo mimo důraz příklonné nebo předklonné; v důrazu má hlavní přízvuk (viz v násled. §):

to by mohl vědět *jen* 'on || ... 'jen *on*; *jen* 'on by to mohl vědět ||
'jen *on* by...

Leckdy vlastní důrazové slovo ztrácí hlavní přízvuk; viz výše: to by mohl vědět *jen on* (viz v násled. §).

b) Na slova (sousloví) **z a č á t k o v á**; na př.:

[jen s hlavním důrazem] *ten* 'člověk *se mi* 'nelíbí || [i s vedlejším]
'ten člověk *se mi* 'nelíbí;

to 'ví *jen* 'on || 'to ví *jen* 'on.

7. Nejednou se důrazně vyslovuje jen *p r v n í s l o v o*; na př.:
'byl jednou jeden král... [necitově: *byl 'jednou...*, viz v § 97₄].

Tak tomu bývá tehdy, chce-li mluvčí na začátku vyprávění *u p o u t a t* posluchače, *v z b u d i t* jejich pozornost. Někdy je tato citová výslovnost následek jistého vzrušení, které se zmocňuje mluvčího na začátku vypravování.

Nebo: vidím ji, *'jak šla* kolem okna (Jir.) [necitově: *jak 'šla...*].

Mluvčí tak vyjadřuje citové rozechvění při vzpomínce na to, co vypravuje.

E. Hlavní přízvuk při důrazu.

133. 1. Při důrazu *m á k a ŝ d é s l o v o h l a v n í p ř í z v u k*.

Tento hlavní přízvuk bývá proti nedůraznému výdechově *s i l n ě j š í*. Vedle přízvuku hlavního zesiluje se i přízvuk vedlejší a nepřízvučnost, t. j. vyslovuje se při důrazu silněji celé slovo. Na poslech je výrazné jen zesílení přízvuku hlavního a proto mluvíme jen o něm.

Tomuto hlavnímu přízvuku při důrazu říká se často též důraz. Chceme-li tyto dva druhy důrazu rozlišiti, mluvíme o *ď ů r a z u v ý z n a m o v é m* a *p ř í z v u k o v é m*. Významový důraz je citová důležitost, citový úkon slova v jazykovém projevu, přízvukový pak výrazový prostředek této důležitosti, tohoto úkonu, záležející v přízvuku.

2. Výdechové zesílení hlavního přízvuku je někdy *s i l n ě j š í*, někdy *s l a b š í* a na poslech zřetelnější nebo méně zřetelné. Na př.: *'to je 'má kniha*. Pozorují se tu rozdíly podle povahy důrazu a hlavně individuální různosti mluvčích. Dílem se při důrazu hlavní přízvuk značně zesiluje a zvyšuje jeho tón, takže je důraz na poslech velmi výrazný. Dílem není zesílení příliš silné, i tón se jen málo zvýší a důraz je proto méně výrazný, jakoby mírnější.

Nežřídka se pak hlavní přízvuk sice zesílí, ale tón naopak proti nedůrazné výslovnosti sníží. Tu je na poslech výrazovým prostředkem důrazu více snížení tónu než zesílení hlasu, protože není s ním souběžné (§ 134₁). Tento způsob důrazu je neméně výrazný, účinný než způsob se zvýšeným tónem a někteří mluvčí ho užívají s oblibou.

3. Někdy se při důrazu tón sníží, ale hlas nezesílí nebo malinko zeslabí. Viz v § 134₂.

4. Hlavní přízvuk má důrazné slovo vždy, ať by mělo mimo důraz přízvuk jakýkoli.

a) Mělo-li by slovo mimo důraz *přízvuk hlavní*, záleží přízvukový důraz jen v jeho zesílení:

[bez důrazu] *dnes je 'pátek* || [s důrazem] *dnes je 'pátek*, ne sobota.

b) Bylo-li by slovo mimo důraz *předklonné* nebo *příklonné*, mění se při důrazu předklonnost a příklonnost v zesílený hlavní přízvuk:

[bez důrazu] *zas 'prší* || [s důrazem] *'zas prší*; *'to je má 'kniha* || *'to je 'má kniha*.

Dostí zřídka se vyskytují slova *veskrze důrazová*. Tak příslovce *tu* ve větách *'tu máš*, *'tu máte*, (při onkání a onikání) *'tu mal*, *'tu mala*, *'tu mali*; — citoslovce *hr* ve větách *'hr na ně* a pod.

F. Vliv důrazu na okolní slova.

5. Po *jednoslabičném důrazném slově* ztrácí v plynulé výslovnosti *každé slovo hlavní přízvuk*, přiklání se k slovu důraznému. Na př.:

[nedůrazně] *vy 'neslyšíte* || [důrazně] *já slyším, ale 'vy neslyšíte*; podobně: *já chci, ale 'ty nechceš*; *to je 'má kniha*; *'my máme 'hlad*!; *'já o tom 'nevím*; *'že nevíte, kdo to je?*; *'už budete doma?*; *'hr na ně*!; *'ta nešťastná 'nemoc*!; *'už bylo 'pozdě*. Viz ještě v § 95b.

Je-li za důrazným slovem slovo *jednoslabičné*, je *příklonné* nejen ono, nýbrž i *další nekonečné* slovo *jednoslabičné* nebo *dvojslabičné*. Na př.:

[náladově] *'proč ten pes 'štěká?* [nenáladově: *'proč ten 'pes 'štěká?*] [mrzutě, rozhorleně] *'co ten člověk 'chce?* [nenáladově: *'co ten 'člověk...*].

I třetí jednoslabičné slovo nekonečné ztrácí hlavní přízvuk: *'je ten váš syn 'nemocen?* [necitově: *'je ten váš 'syn...*].

Druhé a třetí slovo *konečné* hlavní přízvuk neztrácí:

[náladově] *oči mu svítí uhlíkem 'a ten 'skřek!* (Třebíz.) [nenáladově: *a 'ten 'skřek*]; *'je to váš 'nuž?*

Také po *důrazném slově dvojslabičném* ztrácí následující slovo v rychlejší výslovnosti hlavní přízvuk:

[nedůrazně] 'to je vaše 'kniha || [s důrazem] 'to je 'vaše kniha, povinnost...; jaký 'život || okolo je život, 'jaký život! (Mah.).

6. Středové slovo před slovem důrazným, stojící mimo důraz za ním a mající hlavní přízvuk, je příklonné: [nedůraz.] 'to je má 'kniha || [důraz.] 'to je kniha 'má.

7. Začátkové (jednoslabičné nebo dvojslabičné) slovo, které by mělo mimo důraz hlavní přízvuk, stává se předklonným k následujícímu důraznému slovu. Na př.:

[nedůrazně] 'skoro celý 'týden || [důrazně] skoro 'celý 'týden (nebo týden, viz v 5.); myslím, 'že je to 'pravda || ..., že 'je to 'pravda.

B. Tónový přízvuk

134. 1. Tónová stránka našeho přízvuku je nejčastěji souběžná s výdechovou (§ 80₂), a poněvadž jsou rozdíly v síle hlasu poměrně slabé, nejsou ani tónové rozdíly velké. Výdechově i tónově je český slabičný přízvuk převážně rovný (§ 80₃) a proto je tónová stránka zastihována výdechovou, nevyniká.

Zřetelná je tónová stránka jen za jistých podmínek: 1. je-li slabičná intonace nerovná; 2. nejsou-li tónové rozdíly souběžné s výdechovými; 3. je-li tón vyšší než jindy; a 4. je-li tónové rozpětí mezi slabikami větší než obvykle. Tento tónový přízvuk se pozoruje ve větách citových, náladových (§ 445 sl.), při zvolání, v otázkách a před přestávkami. Má tu všude úlohu v ý z n a m o t v o r n o u.

P ů v o d n ě měla čeština přízvuk zřetelně tónový, protože byl slabičný tón velmi hojně nerovný, hlavně stoupavý a klesavý. S různou intonací byla spojena různá kvantita, která se namnoze zachovávala, když se stal časem tónový přízvuk většinou rovný.

NEROVNÁ SLABIČNÁ INTONACE A HLUBŠÍ TÓN.

2. Nerovná slabičná intonace se vyskytuje u citového, náladového tázacího *co*, t. j. v údivu, v překvapení; tón samohlásky *o* stoupá (*j*), někdy pak ještě mírně klesá (*f*). Podobně při výslovnosti samohlásek *e*, *a* citově tázacího *ale* a *tak*, nebo v otázce *je to e*, *a...?* Vyslovíme-li náladově netázací *tak* při nepříjemném překvapení, při zklamání,

hlas zřetelně klesá (1). Ve všech případech se samohlásky vyslovují dlouze, leckdy protáhle. Délka a nerovná intonace se někdy označuje čárkou a opakováním písmena; na př. *tááák?* (Šrám.).

2. Hlubším tónem než obvykle vyslovujeme někdy celá slova, celé výrazy, zpravidla nesplývavé (§ 526), nebo věty při citovém důrazu na vyjádření vážnosti, starostlivosti, rozhodnosti, rozhorlení... Na př.: *Tyto jevy, bohužel ne ojedinělé, jsou velmi smutné.* — A. Půjdeš tam? B. *Ne!*

O jiných případech se sníženým tónem v slabikách s hlavním přízvukem při důrazu byla řeč v § 133₂.

O případech, kde jsou tónové rozdíly mezi slabikami téhož slova (na př. v otázce *půjdete?*), bude řeč dále.

ZVOLÁNÍ A ROZKAZ.

3. Ve zvolání má dvojslabičný vokativ nebo nominativ tónovou podobu ——— nebo opačnou ———, na př. *Karle!*, *kmotra!* Tónové rozpětí je větší než jindy, než na př. ve větě *Karel píše.*

Slovo trojslabičné má buď podobu ———, na př.: *Toníčku!*, nebo (v rozhorlení) ———, t. j. intonace je postupně klesavá, nebo řidčeji ———, t. j. v poslední slabice je zřetelné zvýšení tónu.

Koncová samohláska se tu často prodlužuje (§ 145₆).

4. Pozdravy *dobrý den* a *dobrou noc* mají většinou tónové schema ———, t. j. jednoslabičné slovo je výš než dvouslabičné. Vedle toho se vyslovuje ———, t. j. v 2. slabice výrazu je zřetelně vyšší tón, v 3. snížený. Tato výslovnost je náladová, vyjadřuje jistou důvěrnost, přívětivost.

Výrazy *dobrý večer*, *dobré jitro*, *šťastnou cestu...* vyslovují se nenáladově ———, se značným zvýšením tónu v 3. slabice, náladově pak ———, se zvýšením v slabice 2.

Ve výrazech s 2. slovem trojslabičným, na př. *dobré chutnání*, vyslovuje se toto slovo se značným zvýšením tónu v 1. slabice a postupně nižším tónem v dalších slabikách: ———|———

Podobně je tomu s 2. slovem čtyřslabičným; na př. *dobré pořízení* = ———|———

5. V rozkazovacích větách má psychologický přísudek takový tón jako slova ve větách netázacích před ukončenou přestávkou (§ 142);

pojď, běž, pryč! = --- ;

pojďte, pojď už, jdi tam, rychle!, pomoc! = --- ;

dělejte, pojďte už = --- *pospěšte si* = ---

Rozkazovací ráz je někdy dosti slabý, méně zřetelný, někdy silnější podle toho, je-li rozkaz mírný nebo rázný. Připomenuté intonační schéma zůstává vždy, avšak při silnější citovosti jsou tóny vyšší a tónové rozpětí větší.

7. Jsou tu nezřídka rozmanité podoby nahodilé a individuální.

Na př. prodavač vody na nádraží volá *čerstvá voda!* buď v podobě --- nebo --- Prodavač novin volá: *Lidové noviny!* = --- nebo ---

6. Věty *c i t o v é*, vyjadřující rozkaz důrazněji, důtklivěji (§ 448, 828), mívají v dvojslabičných slovech intonaci blízkou tázací. Na př.:

mlčíš! = --- ; podobně: *jdeš se obout!*

V otázce je intonace rovněž vzestupná, ale 2. slabika vyšší: *mlčíš?* = --- viz v § 137.

CITOVÉ VĚTY OZNAMOVACÍ.

135. 1. Jejich znakem proti větám necitovým je *z v ý š e n í t ó n u* nebo *s n í ž e n í* u slov citově důležitých, začátkových, středových nebo koncových, a u slov koncových, i když nejsou citově důležitá.

Začátková a středová slova citově nedůležitá mají takovou intonaci jako ve větách necitových.

Slova *c i t o v ě d ů l e ž i t á*, stojící na kterémkoli místě, mají proti slovům necitovým v 1. slabice tón zvýšený, v dalších slabikách pak postupně klesavý. Má tedy jednoslabičné slovo intonační podobu --- , dvojslabičné --- , trojslabičné --- atd. Na př.:

ten má štěstí!; *auto* jede!; *babička* už jede!; *mám* já to trápení!; *je* to chůze po tom světě! (Čelak.);

babička už *jde, jede!*; ta *nešťastná* nemoc!

2. *K o n c o v á* slova citově *n e d ů l e ž i t á*, jsou-li citově důležitá slova začátková, mají v podstatě touž intonaci jako jiná slova

před ukončenou přestávkou (§ 142), ale tónově nižší. Na př.:
babička už *jde!* =——; babička už *jede!* =——; babička
už *přijede!* =——

Ve větách necitových: babička už *jede* =——; intonace sestupná, ale
1. slabika je nad tónovým průměrem celé věty.

Podobně je tomu v koncových slovech vět necitových, které tvoří
souvětí s větami citovými; na př.:

jak je to možné, aby se to tak *stalo!* =——; viz v § 461₃.

3. Leckdy je v téže větě citový důraz na tom slově nebo na onom;
na př.:

ta nešťastná nemoc!, viz v 1. || *ta nešťastná nemoc* =——;
ten má štěstí! || *ten má štěstí!*; *babička už jede!* [s vytýkavým
důrazem na *babička*] || *babička už jede!*

4. Někdy se pozoruje u začátkového slova snížení tónu
proti druhému; na př.:

však on | přijde! =——; *že se | řízneš!*

A u slova koncového v poslední slabice zvýšení proti
slabice předešlé:

ty vypadáš! =——

5. Tak jako citové věty oznamovací chovají se většinou ty věty,
které jsou od původu *řečnické otázky* (§ 447) a nevyslovují
se tázavě. Na př.:

to by se mi chtělo!; *co bych s tím děla!*; *jaká pomoc!*; *kdopak by
si to byl pomyslí!*

Koncové slovo má intonaci připomenutou výše ve 2.

Tázací zájmeno se vyslovuje jako začátkové slovo v 1.

Zájmeno *to* (v otázce od původu zjišťovací) má jen zesílený hlavní
přízvuk.

Jejich intonační ráz je tedy v podstatě citový, zvolací a proto se označují vy-
křičníkem. Otazník se v nich dělá se zřením k jejich původnímu tázacímu obsahu.

CITOVÉ VĚTY PŘACÍ.

6. Jsou v nich obdobné poměry jako ve větách oznamovacích;
na př.:

kéž by bylo jaro! [zvýšení tónu u *kéž* a intonační podoba—]; *aby už byl konec!* =—; *kdybych já to věděl!* =—||.....— (viz v 5.).

OTÁZKY.

136. Proti větám oznamovacím mají otázky zvláštní intonaci nejen tehdy, jsou-li citové, nýbrž i při povaze necitové. Tato intonace je výrazovým prostředkem, znakem jejich tázací povahy. Pozoruje se u nich nadprůměrné zvyšování nebo snižování tónu podle toho, jde-li o otázky doplňovací nebo zjišťovací, samostatné nebo závislé a důrazné nebo nedůrazné.

Samostatné otázky doplňovací.

Otázky nedůrazné.

1. T á z a c í z á j m e n a (příslovce) mají v 1. slabice o něco vyšší tón než stejná zájmena vztažná nebo jiná slova ve větách netázacích. Na př.:

kdo to byl? =—[|| *kdo se ptá, nerad dá* =—]; *kudy půjdeš?* =—

Hlas se zvyšuje též v oznamovacích větách před neukončenou přestávkou (§ 142), ale o něco méně.

2. Zřetelně vyniká intonace psychologického přísudku (§ 569), stojícího často n a k o n c i otázky.

Jednoslabičné slovo má poměrně vysoký tón, o něco vyšší než tázací zájmeno:

co *chceš?* =—; *kdo to byl?*

Dvojslabičné slovo má tónovou podobu silně sestupnou:

kdo to přišel? =—; *kde jste byli?*

Je to taková intonace jako před přestávkou neukončenou (§ 142), ale s větším tónovým rozpětím.

Trojslabičná a delší slova mají obvyčejně v 1. slabice vyšší tón, který v dalších slabikách postupně klesá:

kdy tam půjdete? =—; *kdy se odstěhoval?*, *jak jsi to vypátral?*; *kam se odstěhovali?* =—; *koho jste pozdravovali?*

Řidčeji mají trojslabičná slova v prvních dvou slabikách tón sestupný, v 3. mírně vzestupný:

kdy tam *půjdete*? = — — —.

Také u slov delších bývá někdy podobné schéma sestupně vzestupné:

kdy se *odstěhoval*? = — — —; kam se *odstěhovali*?
= — — —

Intonace všech koncových slov je jiná než v otázkách zjišťovacích, takže se různou intonací liší různé druhy otázek. Máme-li na mysli slova nejméně dvojslabičná, je to intonace *s e s t u p n á*, řidčeji na konci *v z e s t u p n á*.

3. Tuto tázací intonaci má psychologický přísudek i tehdy, stojí-li u p r o s t ř e d věty (§ 571); na př.:

čí *l*je to kniha? = [= čí kniha to *je*?];

Sr. s tím otázkou, kde *je* psychologickým přísudkem není: *č*í *je* to kniha?; *je* tu má intonaci netázací jako ve větě oznamovací *to je má kniha*.

kdo *l*je to? [= kdo to *je*?]; komu *patří* ty knihy? [= komu ty knihy *patří*-].

Vedle toho je tu však ještě zvláštní intonace u s l o v a k o n c o v é h o, záležející ve snížení tónu, u slov delších postupném =; Na př.:

čí *l*je *to*?; co *l*je *to*?; čí *l*je to *kniha*?; komu *l*patří ten *zápisník*?

Je tu obdoba se zvláštní intonací koncového slova, které není psychologickým přísudkem, v otázkách zjišťovacích (§ 137₄).

4. Zvláštní k o n c o v o u intonaci mají otázky typu *co bych s tím dělal?*, znamenající *optáš se, co bych s tím dělal?* « Viz v § 140₄.

Otázky důrazné.

5. Ty otázky, jejichž citovost se týče celého obsahu (otázky obsahově citové), mají touž intonaci jako otázky necitové, ale o něco vyšší, a to jak u tázacího zájmena, tak u psychologického přísudku. Na př.:

co zase chceš? [rozmrzení]; *co by na to říkal?* (= neřekl na to nic); *kdypak jste přijeli!*

Je třeba mít na paměti, že se otázky smyslem citové mohou vyslovovati též intonačně málo zřetelně, tak nebo skoro tak jako otázky smyslem necitové. Tak

na př. otázka »co zase chceš?« Zde běží o takové citové věty, které se vyslovují více nebo méně odlišně od vět smyslem necitových.

6. Týká-li se citový odstín *z v ě d a v o s t i* nebo *r o z m r z e n í* tázacího zájmena, vyslovuje se o něco vyšším hlasem než v otázce necitové, psychologický přísudek pak má intonaci jako před ukončenou přestávkou (§ 142), ale tónově nižší. Na př.:

kdopak to byl? = ————|——; **copak** zas chceš?; **kampak** jdete? = ————|——; **pročpak** se ptáte?; **kdypak** odešel? = ————|———

Citovost je zřetelně vyjádřena výslovností zájmena a proto může míti koncové slovo intonaci méně výraznou.

Celkový intonační spád citové otázky je průměrně sestupný.

7. V otázkách vyjadřujících silný *p o d i v*, překvapení nebo rozmrzení z neslyšení, je intonace zvláštní. Jednoslabičné zájmeno, kterého se citový důraz týče, má velmi nízký tón, dvojslabičné má podobu ———, trojslabičné ————, čtyřslabičné ————

Je to schéma v podstatě *v z e s t u p n é*, na konci mírně *s e s t u p n é*. Čistě, plně vzestupná podoba ——— se vyskytá v oznamovacích větách před neukončenou přestávkou (§ 142).

Psychologický přísudek, obyčejně koncový, má dílem takovou intonaci jako v 6., dílem jako v otázkách zjišťovacích. Na př.:

kdo | to | byl? [citový důraz na *kdo*] = ———|——|——; **cože** chce? = ————; **kdo** přišel? = ————; **cože** | to | chcete? = ———|——|——; **kudyže** odešli? = ————

Dvojí intonace v 6. a 7. je *v ý z n a m o t v o r n á*, rozlišují se jí různé druhy citového důrazu.

Samostatné otázky zjišťovací.

Otázky nedůrazné.

137. 1. V nich vyniká tónově *p s y c h o l o g i c k ý p ř í s u d e k* (§ 573), stojící často na konci věty nebo tvoří větu sám.

Jednoslabičné slovo má nižší tón než jindy nebo než jiná slova otázky; na př.:

(*chceš tam*) jít? = (———)——; (*už*) jdeš?; (*je to*) on?; (*bude to*) dnes?

Je to tón nižší než před ukončenou přestávkou (§ 142).

Dvojslabičné slovo má intonační podobu $\underline{\quad\quad\quad}$, t. j. první slabika je níž než mimo otázky, druhá výš. Na př.:

(jdete) domů?; (už tam) půjdeš?; (je to) pravda?; prší?; byls tam? [přízvuková jednotka dvojslabičná].

Trojslabičná slova mají intonační schema $\underline{\quad\quad\quad}$, t. j. 1. slabika je velmi nízká, 2. má tón značně vyšší, 3. je o něco nižší. Na př.:

půjdete?; (už jste) hotovi?; půjdeš tam? [přízvuková jednotka trojslabičná].

Je to intonační typ vzestupný s mírným klesnutím v poslední slabice. Viz v § 136, při citových otázkách doplňovacích.

Čtyřslabičná a delší slova mají v podstatě stejné intonační schéma vzestupné a koncově mírně sestupné. Na př.:

nepůjdete? = $\underline{\quad\quad\quad}$; (už jste) připraveni?; (půjdeš) do divadla?

2. Tuto intonaci má psychologický přísudek také tehdy, stojí-li na začátku nebo uprostřed věty. Na př.:

chceš (to)? = $\underline{\quad\quad\quad}$ (—)...;
slyšels (tu ránu)? = $\underline{\quad\quad\quad}$; (už jsi) připraven (na cestu)? =
 $\underline{\quad\quad\quad}$;
je otec doma? || je otec doma? = $\underline{\quad\quad\quad}$ || $\underline{\quad\quad\quad}$

3. S t ř e d o v á s l o v a, která nejsou psychologickým přísudkem, mají intonaci jako ve větách oznamovacích; na př.:

je otec doma?; půjdeš zítra do divadla?

Psychologické přísudky, o jejichž intonaci tu nejde, vyznačují hlavním přízvukem, aby byl zřejmý smysl otázky.

4. Z a č á t k o v á a k o n c o v á s l o v a, i když nejsou psychologickým přísudkem, mají zvláštní intonaci, a to rozdílnou od intonace psychologického přísudku.

a) Začátková slova

se vyslovují tónem nižším než ve větách netázacích a postupně klesavým; na př.:

je to doma? = $\underline{\quad\quad\quad}$; budeš doma? = $\underline{\quad\quad\quad}$; půjdete do divadla? = $\underline{\quad\quad\quad}$

Tato začátková intonace tvoří s intonací koncového psychologického přísudku intonační rámec otázky. Viz v b).

b) Koncová slova

mají tón poněkud zvýšený, a to slova jednoslabičná a dvojslabičná v 1. slabice, slova delší v slabice předposlední. Na př.:

je ¹doma *Jan*? =; je ¹doma *otec*? =; je ¹doma *babička*? =; vy ¹nepůjdete *do divadla*? =

Otázky důrazové.

5. Při citovém důrazu má někdy koncový psychologický přísudek touž intonační podobu jako ve větě necitové, jenže je tón v 1. slabice o něco nižší; na př.:

(*ty to*) *víš*? [podiv] =; (*on tam*) *půjde*? [podiv] =; (*vy o tom*) *nevíte*? =; (*vy tam*) *zůstanete*? =

Při této výslovnosti se otázky smyslem citové málo liší nebo vůbec neliší od vět smyslem necitových.

6. Jindy se psychologický přísudek vyslovuje s intonací podstatně inou než věty necitové.

Jednoslabičné slovo obsahově důležité má tón značně vysoký; na př.: (*ty to*) *víš*? =; (*to byl*) *on*?

Delší slova mají v 1. slabice vysoký tón, v ostatních postupně nižší; má tedy dvojslabičné slovo podobu, trojslabičné, čtyřslabičné atd. Na př.:

(*on tam*) *půjde*?; (*vy o tom*) *nevíte*?; (*vy tam*) *zůstanete*?

Tím ztrácejí tyto věty tázací intonaci a dostávají ráz vět *zvolacích*.

Kromě toho se tu pozoruje zvýšení tónu proti větám nedůrazným u slova *začátkového*, které má vytýkavý důraz (§ 600):

ty to víš?; sr. s tím oznamovací větu *ty to jistě víš*.

7. Touž intonaci jako v 6. má citově důrazný psychologický přísudek tenkrát, stojí-li na začátku věty; na př.:

nůž je to? [podiv, že je to nůž]; *včera* to bylo?; *v sobotu* přijede?

Anebo stojí-li uprostřed a má důraz vytýkavý; na př.:

je to *tvá* kniha? (|| je ta kniha *tvá*?); jsou to *vaše* knihy? (|| jsou ty knihy *vaše*?).

8. Intonaci připomínanou v 5. a v 6. mají též citové věty s cito-
slovem *že*, vyjadřující podiv:

že je to *on*? =||.....; *že* je to *pravda*? =||.....

Otázky s neurčitými zájmeny.

138. Je v nich taková intonace jako v otázkách zjišťovacích.
Všimněme si slov, která jsou psychologickým přísudkem.

1. V jedněch otázkách je psychologickým přísudkem slovo *začátek*; na př.:

je tam někdo?; *bude* tam něco?; *chceš* něco?; *nechceš* něco?;
nepřišel nikdo?

Tato začátková slova mají takovou tázací intonaci jako začátková slova v těchto otázkách: *víš* o tom?; *přijel* už otec?; *rozumíš* tomu? Viz v § 137a.

2. V druhých otázkách je psychologickým přísudkem slovo *koncové* nebo *středové*, a to:

a) neurčité zájmeno; na př.:

nechceš nic?; nebyl tam *nikdo*?; *nepůjdeš nikam*?; nebyl tam
žádný známý?

b) slovo jiné; na př.:

chceš to někomu dát? || *chceš to dát někomu*?; někdo tam *je*?;
něco se tam *stalo*?

V obojích otázkách má koncové nebo středové slovo (sousloví) takovou intonaci jako v otázkách »je to *pes*?, byl to *bratr*?»

V otázce »nebyl tam *žádný známý*?« má přísudkovou tázací intonaci přívlastek *žádný*, protože je to neurčité zájmeno, které je vlastním psychologickým přísudkem. Zpodstatnělé *známý* má intonaci slov koncových (§ 137a). Má tedy celé sousloví tuto intonaci:||.....

Otázky a souvětí vylučovací.

139. Tu jsou zvláštní tónové poměry u částice *či*, u slova před ní a u slova koncového.

1. Částice *či*

má značně vysoký tón, nejvyšší v celé větě.

2. Koncové slovo

jednoslabičné je značně níž než *či*, dvojslabičné a delší tón postupně klesavý (....., atpod.).

3. Slovo před či

mívá touž intonaci jako v otázce samostatné (§ 137₂); tedy $\text{---}\text{---}\text{---}$, $\text{---}\text{---}\text{---}$, $\text{---}\text{---}\text{---}$ atd., na př. *chceš (či nechceš)?*, *půjdeš (či ne)?*, *půjdete (či ne)?* Tu pak bývá před *či* zřetelná dosti dlouhá přestávka, takže se celá otázka rozpadá jakoby na dvě samostatné otázky.

Vedle toho se dělá před *či* přestávka kratší, slovo před *či* nemá zřetelný ráz tázací a vyslovuje se jako netázací slovo před neukončenou přestávkou, tedy ve výslovnosti necitové --- , $\text{---}\text{---}$, $\text{---}\text{---}\text{---}$ atd., v citové --- , $\text{---}\text{---}$, $\text{---}\text{---}\text{---}$

Celkem je intonace na př. tato: *chceš, či nechceš* = $\text{---}\text{---}\text{---}\text{---}$; *půjdeš, či ne?* = $\text{---}\text{---}\text{---}\text{---}$; *je to vaše či naše?* = $\text{---}\text{---}\text{---}\text{---}$
|| [citově] $\text{---}\text{---}\text{---}\text{---}$

Závislé otázky a jejich uvozovací věty.

140. Tu je základní rozdíl podle toho, jsou-li uvozovací věty netázací či tázací.

A. Uvozovací věty jsou obsahem netázací.

1. Doplnovací i zjišťovací závislé otázky ztrácejí tázací ráz. Intonace jejich posledního slova je taková jako ve větách oznamovacích před ukončenou přestávkou (viz v § 142). Na př.:

ptám se tě, chci vědět, vím, nevím..., kdo to | je, je-li to | on, zdali je to | pravda, kdy | přijdete, zdali se už | vrátili atp. = $\text{---}\text{---}\text{---}$, $\text{---}\text{---}\text{---}$, $\text{---}\text{---}\text{---}$

Uvozovací věty *vím, nevím, ptám se tě...* mají zcela přirozeně takovou intonaci jako jiné věty před neukončenou přestávkou (§ 142).

Patří sem též závislé otázky uvozené řečnickými otázkami, neboť jsou to věty obsahem oznamovací (§ 447); na př.: *kdopak ví* (= nikdo neví), *je-li už doma*.

Řečnická otázka *kdo ví* má intonaci $\text{---}\text{---}$ místo očekávané $\text{---}\text{---}\text{---}$: *kdo ví, je-li to pravda, je-li už doma...* = nikdo neví, není jisto, je pochybné. Sousedství *kdo ví* chová se jako dvojslabičné slovo jednoduché, *nevím...*

2. V otázkách vylučovacích má částice *či* nejvyšší tón v celé otázce, ale ne tak vysoký jako v otázkách samostatných nebo

v souřadném souvětí vylučovacím (§ 139a). Slovo za ním se vyslovuje tak jako koncové slovo v 1.

Otázka před *či* se vyslovuje tak jako v 1. Na př.:

nevím, *je-li to | on, či ne (či není)*; ptám se tě, *je-li to | pravda, či ne*; nevím, *zdali se už | vrátili, či ne*.

B. Uvozovací věty jsou obsahem tázací.

Tu jsou dvojí základní případy podle toho, vyslovuje-li se uvozovací věta způsobem netázacím či tázacím. Je tu tedy výslovnost dvojí, ač je obsah vždy tázací.

a) Uvozovací věty se vyslovují netázavě.

3. Jde v nich o takovou výslovnost jako v uvozovacích větách, o kterých byla řeč výše v 1. Bývá to tehdy, jsou-li to věty *ne citové* (citově nedůrazné), není-li na nich citový důraz.

Tuto oznamovací intonaci mívají nejčastěji uvozovací otázky obsahem zjišťovací; na př.:

víš, kdo to byl?; *nevíš, je-li doma?* atd., viz dále.

Zřídka ji mají otázky doplňovací; na př.:

kdo z vás ví, co to je? || *zdali pojede vlak?*

Takovéto otázky jsou smyslem blízké otázkám zjišťovacím: *kdo z vás ví?* = *víte?*

4. *Z á v í s l é o t á z k y*, doplňovací i zjišťovací, mají po uvozovací větě *z j i š ť o v a c í* touž intonaci jako samostatné otázky zjišťovací; na př.:

víš (ptáš se), kdo to | byl? || *je-li to | on?* =; [jako v otázce *je to on?*]; chceš vědět, *kde jsme | byli?* || *je-li to | pravda?* = [jako v otázce *je to pravda?*]; *nevíš (nevíte), kdo to | povídal?* || *zdali se už | vrátili?* = [jako v otázce *už se vrátili?*]

Takové závislé otázky se mnohdy vyskytují *b e z u v o z o v a c í v ě t y*, rozumí-li se ze souvislosti.

Na př. osoba A se ptá: *co bude dělat?* Osoba B na to řekne: *co budu dělat?*, t. j. *ptáš se, co budu dělat?*

5. Po uvozovací větě *d o p l ň o v a c í* mají závislé otázky doplňovací i zjišťovací takovou intonaci jako samostatné otázky doplňovací; na př.:

kdo z vás ví, *co to | je ?* || *zdali pojede | vlak ?* = [jako v otázce *co to je ?*].

b) Uvozovací věty se vyslovují tázavě.

6. Jde o takové věty, které se vyslovují se zřetelným *c i t o v ý m d ů r a z e m* (při podivu, rozhorlení...). Mají takovou intonaci jako otázky nezávislé; viz v § 136 a 137. Na př.:

ty víš, kdo to byl ? =; (*kdo ti*) *řekl, kde jsem ?* =

Tyto uvozovací tázací věty jsou obsahově a představově důležitější než otázky závislé.

Ukázalo se, že oslovená osoba ví, kdo to byl; je to něco už známého. Mluví se pak tomu diví. Mohl by se ptáti uvozovací otázkou samou: *ty to víš ?*

7. *Z á v i s l é o t á z k y* mají tu intonaci ne podle toho, jsou-li zjišťovací či doplňovací, nýbrž podle povahy uvozovací věty.

a) Po uvozovací větě *z j i š ť o v a c í* má jednoslabičné koncové slovo vysoký tón, vyšší než ostatní slova, tedy, dvojslabičné má intonační podobu, trojslabičné, čtyřslabičné atp. Na př.

víš, kdo to je ?; *nevíš, kdy to bylo ?*; *copak ty nevíš, kdy přijeli ?*; *že nevíte, kam se odstěhoval ?*;

Tázací zájmeno nemá tak vysoký tón jako v otázkách samostatných.

nevíš, je-li to on ?, *je-li to pravda ?*; on se ptal, *zdali přijede ?*; *nevíte, zdali se odstěhovali ?*

U slov jednoslabičných a dvojslabičných je to taková intonace jako u koncových slov v samostatných otázkách doplňovacích, u slov delších pak jako v otázkách zjišťovacích.

b) Po uvozovací větě *d o p l ň o v a c í* má jednoslabičné slovo tón nízký,, dvojslabičné má intonační podobu, trojslabičné, čtyřslabičné atd. Na př.:

proč se ptáš, kdo to je ?, *co je dnes ?*, *kde jsme byli ?*, *kdy přijede ?*, *kam se odstěhoval ?*;

proč se ptáš, je-li to on ?, *je-li doma ?*, *zdali odjeli ?*, *zda se odstěhovali ?*

Mimo slova jednoslabičná je to intonace taková jako ve větách oznamovacích před ukončenou přestávkou (§ 142). Jednoslabičné slovo se vyslovuje tak jako koncové slovo v otázce zjišťovací.

Tato zvláštní intonace závislých otázek je směs intonace netázací s tázací, vzniklá částečným přenesením z tázacích uvozovacích vět.

Otázky v jiných podřadných souvětích.

141. Jde o hlavní (řídící) věty o b s a h e m tázací, které tvoří podřadné souvětí s větami obsahu netázacího, s větami příčinnými, podmínkovými a obsahovými.

Hlavní věty se vyslovují způsobem tázacím nebo netázacím a podle toho mají různou intonaci též věty vedlejší.

Hlavní věty se vyslovují netázacím způsobem.

1. Mají v koncových slovech takovou intonaci jako před neukončenou přestávkou. Na př.:

chceš, aby přišel?; myslíš, že je nemocen?; přijdete, bude-li pršet?; viz další příklady.

Je to tehdy, je-li hlavní věta myšlenkově méně důležitá než věta vedlejší.

2. V e d l e j š í v ě t a se pak vyslovuje tak j a k o s a m o s t a t n á o t á z k a, a to dílem zjišťovací, je-li hlavní věta obsahem otázka zjišťovací, dílem doplňovací, je-li hlavní věta obsahem otázka doplňovací. Na př.:

chceš, abych mu to | dal? = [jako v otázce už mu to dal?]; myslíš, že je | doma? = [jako v otázce je doma?]; počkáš, až se | vrátíme? = [jako v otázce už se vrátili?]; přijdeš, bude-li | poprchávat? = [jako v otázce začíná poprchávat?];

proč se ptáte, když to | víte? = [jako v otázce kdo to víte?]; co na tom záleží, když to nic | nepomůže? = [jako v otázce kdy se odstěhoval?].

Hlavní věty se vyslovují tázacím způsobem.

4. Je to tenkrát, je-li v nich zřejmý c i t o v ý d ů r a z. Na př.:

co by řekli, kdybys nepřišel? [starostlivost nebo rozhorlení, varovnost]; ty nevíš, že je nemocen? [podiv, překvapení]; proč se ptáš, když to víš? [rozhorlení]; koupil bys to, kdybys měl peníze? [podiv].

Tyto hlavní věty se vyslovují tak jako citové otázky samostatné (§ 136, 137).

5. V e d l e j š í v ě t y mají takovou intonaci jako věty oznamovací před ukončenou přestávkou (§ 142), jenže jsou tóny vyšší, t. j. mají intonaci zvolací. Nezáleží tu na povaze věty hlavní. Na př.: a proč se ptáš, *když to | víš?* =; ty nevíš, *že už je | zde?* =; ty pochybuješ, *že je | doma?* =; nepočkáš, *až se | vrátím?* =; koupil bys to, *kdybys měl | peníze?* =; co s ním je, *že | nepřišel?*; co na tom záleží, *když to | nepomůže?* =

Zvolací intonace je tu výrazovým prostředkem citovosti souvětí.

INTONACE PŘED PŘESTÁVKOU V OSTATNÍCH PŘÍPÁDECH.

1. Před přestávkou ukončenou.

142. Před ukončenou pausou, označenou v písmě tečkou, středníkem a dvojtečkou, má ve větách oznamovacích a jim podobných jednoslabičné slovo nižší tón než nepřízvučné slabiky jiných slov; na př.:

(už jsem tam) byl = (.....).....

Slovo dvojslabičné má v první slabice tón zvýšený nad normál, v druhé snižený:

(my jsme tam) byli = (.....).....

U slov nejméně trojslabičných je tomu v první a poslední slabice rovněž tak, prostřední slabiky pak mají mezi nimi tón postupně klesavý:

(my jsme tam) nebyli = (.....).....; *(už ho) neviděli* = (.....).....

Podobně: *(kdo se ptá, nerad) dá*; *(devatero řemeslo, desátá) bída*; *(kdo lže, ten) krade*; *(kdybych měl), dal bych*.

Je tedy pro intonaci před ukončenou přestávkou příznačné s n í ž e n í tónu v poslední slabice a z v ý š e n í v první.

2. Před přestávkou neukončenou.

a) Před touto přestávkou, označovanou v písmě čárkou nebo pomlčkou, někdy pak neoznačovanou (§ 854), má ve větách oznamovacích a jim podobných

jednoslabičné slovo vyšší tón než jiné slabiky s hlavním přízvukem:
(*kdo se*) *ptá*, nerad dá = (.....)——

U slov dvojslabičných je 1. slabika nižší než normálně, 2. pak vyšší: (*lékař*) *léčí*, Bůh uzdravuje = (.....)———; podobně (*žák*) *sedí* ⇨ a píše.

Je to v obou případech intonace schematicky taková jako u koncových slov v doplňovacích otázkách, ale tóny jsou nižší; srv.: *kdo se ptá*, nerad dá, a: *kdo se ptá*?

V slovech trojslabičných a delších je rovněž 1. slabika nižší než normálně a poslední nejvyšší, takže je intonace postupně vzestupná: (*komu se*) *nelení*, tomu se zelení = (.....) ————; (*kdo*) *nepracuje*, ať nejlí = (.....)———

Ve výslovnosti *c i t o v é* má u slov dvojslabičných a delších 1. slabika tón vysoký, druhá atd. nižší, t. j. intonace je postupně setupná: (*lékař*) *léčí* = (.....) ——; (*komu se*) *nelení* = ———
Je to týž typ jako před přestávkou ukončenou, jenže jsou tóny vyšší.

b) Táž intonace je ve větách rozkazovacích, které tvoří s další větou souvětí. Na př.: (*jdi*) *tam* ⇨ a řekni... = (.....)——; *pojďme*, ať nezmeškáme = ———; *modli se* a pracuj = ———

c) V přímo uvozených otázkách, za nimiž je věta uvozovací, je intonace taková jako v otázkách samostatných (§ 136, 137):

(*Co*) *tam?*, divil se pan otec (Němcová) = ———; (*je otec*) *doma?*, ptal se = (.....)———; (*už jste se*) *vrátili?*, ptám se = (.....)———

d) O intonaci v souvětích, kde je jedna věta obsahem tázací nebo obě dvě (*nevím, kdo je; nevíš, kdo to je?* atp.), viz v § 140—141.

V. KVANTITA HLÁSEK

143. Kvantitou hlásek rozumíme jednak trvání, délku jejich článkování, jednak délku jejich znění postihovaného sluchem. Podle toho je kvantita článkovácí (artikulační) a sluchová (akustická); nejčastěji přihlížíme ke kvantitě akustické. Rozlišují se zpravidla dva kvantitativní stupně, *k r á t k o s t* a *d é l k a*; zhruba je mezi nimi poměr 1 : 2.

S a m o h l á s k y jsou dílem krátké, dílem dlouhé, *i-í, y-ý, e-é, a-á, o-ó, u-ú, ů*. Dvojhlásky se slabičnou samohláskou krátkou, *au,*

ou, eu, aj, oj, ej, ij, uj, jsou na poslech krátké, se slabičnou hláskou dlouhou pak dlouhé, *áu, óu* (citosl.), *áj* (*háj, ráj...*), *ój* (citosl. *hój*), *új*... Délka samohlásek se označuje ve spisovném pravopise svislou čárkou trochu skloněnou napravo a kroužkem nad *u* vzniklým z *ó* (§ 12).

Dvojhláska *ou* vznikla v domácích slovech z původního dlouhého *u* (*doubek* z *dúbek*, *vedou* z *vedú...*) a je otázka, zda se dnes, kdy je na poslech krátká, pocituje ve dvojicích typu *doubek* || *dub* za délku. Viz o tom dále v 5.

Totéž platí o řídkém *au* z *ú* (*Daubek...*, v. § 13).

Poměrně zřídka se vyslovují samohlásky delší než obvykle, zvané *p r o t á h l é* (*p ř e d l o u h é*), a to při zvolání nebo při citovém pohnutí, hlavně při podivu, překvapení, zklamání; na př. *řankú!*; *ták?* (s intonací stoupavou nebo klesavou, viz § 134), *alé* (s intonací stoupavou). Vznikají nadměrným protažením nejen samohlásek dlouhých, na př. *domů!*, nýbrž i krátkých, viz výše.

V dvojhláskách pak jsou ještě samohlásky *p o l o k r á t k é*; viz v § 5.

S o u h l á s k y jsou nejčastěji krátké a jen dosti zřídka dlouhé. Proto se v písmě délka souhlásek zpravidla neoznačuje; jen někdy se vystihuje zdvojením, ztrojením... písmena (*brr, brrr...*) a ve vědeckých prepisech se užívá ležaté čárky nad písmenem nebo pod ním.

Dlouhé bývají především slabikotvorné souhlásky *r, s, z, š* v citoslovcích *br, hr, pr, vr, pst, pšt, bz...* Dále se vyslovují dlouhé souhlásky místo dvou na švu dvou slov a ve složeninách: *hochodí bos, lese černá, rosypati...* za psané *hoch chodí, les se..., rozsypati...*, viz § 61, 62.

Rozdíl mezi krátkými a dlouhými samohláskami a slabičnými souhláskami přenášíme na slabiky a rozeznáváme i *s l a b i k y* krátké a dlouhé: *dá-ti, vo-lá...* Kvantita souhlásek tu nerozhoduje.

POVAHA SOUHLÁSKOVÉ DÉLKY.

144. 1. Délka souhlásek je většinou kombinační, polohový jev fonetický, t. j. vyskytá se jen za jistých podmínek, na švu dvou slov a ve složení (viz § 143), a není proto prvkem významotvorným.

2. Délka slabičných souhlásek v citoslovcích *br, pr, pst...* slouží v ý z n a m o v é m u r o z l i š o v á n í, a to nikoli věcnému, nýbrž citovému. Dlouhé varianty citoslovcí *br, pr, pst...* jsou proti krátkým citovější, náladovější.

POVAHA SAMOHLÁSKOVÉ DÉLKY.

145. 1. Kvantita samohlásek, ať jednoduchých nebo v dvojhláskách, není dnes závislá na žádných podmínkách fonetických, ač původně z veliké části byla. Nemění se zpravidla podle postavení slova ve větě, ani se neřídí přízvukem, neboť pod přízvukem i mimo něj jsou samohlásky krátké i dlouhé: *'dráha* || *'drahá*, *'děla* || *'dělá...* Je pevně spjata se slovem, s jeho věcným významem, nebo s tvary slova a s jejich syntaktickými úkony. Je proto do jisté míry významotvorná; viz dále v 3.—5.

Částečně závisí kvantita samohlásek na citovém zaujetí mluvčího a je tu rovněž úkonná. Jde o dloužení krátké samohlásky při zvolání, při překvapení, při ukazování; na př.: *Ĵankú, počkéj!*; *ták?*; *až támhle; támhle*, pane (Erb.); *kampák, kampák* (tamt.). Toto dloužení je výrazem citovosti a má zhusta úlohu upozorňovací, sdělnou se zřením k posluchači.

Vokativ *bože* se zhusta vyslovuje při citovém zaujetí *bóže*; délka vyjadřuje toto zaujetí. Podobně *bóžinku* (Halas).

2. Jednoduché samohlásky jsou všechny krátké nebo dlouhé; viz další příklady.

Ne ojediněle se kvantitou odlišují jinak stejně znící r ů z n á s l o v a nebo r ů z n é t v a r y téhož slova, t. j. kvantita je nositelkou různých významů věcných nebo mluvnických:

dal || *dál* (= dále), *hrabě* || *hrábě*, *spala* — *spála*, *val* — *vál*, *haj* (roz. zp.) || *háj*; *děla* — *dělá*, *pouta* — *poutá*; *Draha* — *drahá* — *dráha*, *vraná* — *vrána*; *vyrážka* — *výražka*; *vyras* — *výras*; *lity* — *lity*, *vila* — *víla*, *žila* — *žíla*;

druhy — *druhý*; *hadi* — *hadí* (příd. jm. přivlast.), *kohouti* — *kohoutí*, *psi* — *psí...*; *šetři* — *šetří*, *modli se* — *modlí se...*;

bosy || *bosý*, *mrtvy* || *mrtvý*, *smutny* — *smutný*, *živy* — *živý*...;
bosa || *bosá*, *mrtva* — *mrtvá*... (tvary jmenné || složené).

Dostí zřídka je významotvorná dvojí kvantita téhož slova:
bába || hanlivě *baba*; *nasypati* dokonavé || *nasýpati* nedok.; *kolář*
(řemeslník) || *kolař* = zloděj kol; *pánský* (protějšek k *ženský*) || *panský*
(k *pán* ve starším smyslu stavovském); gen. pl. *dám* || *dam* (§ 350₁).

Někdy má totéž slovo kvantitu obojí bez významového rozdílu;
na př. *dvěře* || *dveře*; *péro* || *pero*; *sahati* || řidčeji *sá-*; *přisahati* || *při-*;
badati || *bá-*; *skýtati* || *sky-*.

V případech typu *bába* || *babá* a *dvěře* || *dveře* jde dílem o různé vyrovnání původní dvojí kvantit v tvarech téhož slova; sr. ještě dnes: *dvěře* — *dveři*, *brána* — *branou*, *bran...*, *chváliti* — *chval*, *dám* — *dal*... Jde tu o rušení průvodného protikladu, které se pozoruje též jinde (§ 8_a). Někde jazyk zevšeobecnil obojí kvantitu ve všech tvarech a buď ji využil k významovému rozlišení (*bába* — *baba*), nebo nevyužil (*dvěře* — *dveře*).

Dílem tu jde o vliv slov příbuzných tak, že byla od nich přejata vedle původní krátkosti též délka nebo naopak.

Je třeba si uvědomit, že byla starší kvantita mnohem pestřejší, složitější než dnešní, protože byla původně závislá na místě přízvuku, na jeho intonaci (§ 134) a na délce slova (sr. *dáti* — *dodati*...).

3. U slov příbuzných nebo u tvarů téhož slova nemajících stejné znění hláskové je kvantita často rozdílná podle různých významů věcných nebo mluvnických. Tak je na př. proti *dar*, *had*, *chlad*, *klas*, *mrak*, *rak*, *splav*... délka u jejich zdrobnělin *dárek*, *hádek*, *chládek*, *klásek*... (§ 182₁). Nebo naopak je proti *brána*, *jáma*, *kláda*, *kráva*, *sláma*... krátkost u zdrobnělin *branka*, *jamka*, *kladka*... (tamt.).

Podobná dvojitost je v těchto případech:

had, *rak*, *žid*... || *hádě*, *ráče*, *židě*...; *holub* || *holoubě*..., *děti* || *dítě*
(§ 193₇);

dokázati, *prokázati*, *přistoupiti*, *vychoditi*, *zapadnouti*... || *důkaz*,
průkaz, *přístup*, *východ*, *západ*... (§ 204);

na břehu, *při moři*, *za větrem*... || *nábřeží*, *přímoří*, *závětrí*... (§ 291);

hrách || *hrachu*, *mráz* || *mrazu*, *dům* || *domu*, *nůž* || *nože*, *sůl* || *solí*,
chléb || *chleba*, *děšť* || *deště*, *líh* || *lihu*, *sníh* || *sněhu*..., *kámen* || *kamene*,
plémě || *plemene*..., viz ve skloňování; *pán*... || *pane*;

dům, dvůr, kůl, mráz, déšť, nuž, stůl, vůs... || domek, dvorek, kořík, mrazík, deštík, nožík, stolek, vozík... (§ 182_{1,2});

*hlína, chvíle, mísa, žíla... || hlinka, chvilka, miska, žilka... (§ 182₁);
bříza, hlína, lípa, mák... || březový, hliněný, lipový, makový... (§ 214);
brána, jáma, kláda, kráva, vrána... || branou, bran, branám..., jam, krav... (§ 350);*

*lžíce, práce, jádro, léto... || lžici, lžic, prací, jader, let... (§ 352, 361);
král (králův...), stůl || kralovati, stolovati; práce || pracovati...;
chváliti, chválím, chválil... || chval, chvalte (§ 414); tázati se || taž, tažte se (§ 415);*

chváliti, vyjádřiti, páliť..., zmíniti se, síliti, umístiti || vy-chvalovati..., vyjadřovati, -palovati, zmiňovati se, -silovati, -místovati... (§ 249);

viděti || vídati... (tamt.);

*káratí, kázati, tázati... || karatel, kazatel, tazatel...; ctíti, křtíti || ctitel, křtitel (§ 201); hádati, prodávati, vázati..., páliť, sázeti..., mlíti, natíratí || hadač, prodavač..., palič, sazeč..., mleč, natěrač (§ 201);
lézti, nésti, pěci, vézti || lezu, nesu, peku, vezu...;*

bíti, líti, šíti || bicí...; hnáti, práti, psáti || hnací...; krýti, mýti, rýti || krycí..., viz v § 225₂. Jen proti přáti je řidké přáci vedle častějšího práci;

břeh, květ, měch, plech, vřed, oheň..., krok, potok... || břížek, kvítek, ohýnek..., krůček, potůček...; olovo, slovo, železo || olůvko, slůvko, želízko (§ 182);

míra, víra || měřiti, věřiti (důvěra, pověra);

říditi || ředitel, navštívití || návštěva;

díl, udíletí || úděl, rozdělovati;

jím..., vím... || jedl, věděti...

Toto střídání délky s krátkostí je v ý z n a m o t v o r n é tam, kde je důsledné nebo skoro důsledné. Tak je u sloves typu *chváliti* a *vázati* krátkost v rozk. zp. *chval*, *kaž* znakem rozkazovacího způsobu proti tvarům ostatním. Nebo činitelská jména na *-tel* mají valnou většinou krátkost proti slovesům, od kterých jsou odvozena: *kazatel* || *kázati*. Podobně je krátkost u adjektiv na *-cí* proti délce základních dvojslabičných sloves.

Mnohdy není významová skupina co do kvantity jednotná; na př. zdrobněliny *bor* || *borek*, *zvon* || *zvonek*, *strom* || *stromek*, *tvor* || *tvorek*, *tvoreček*..., ale *dárek*, || *dar*, *hádek* || *had*...

Nevýznamotvorné je krácení kořenné délky u žen. jmen typu *brána* || *branou*, *bran*..., protože mnohá jména nezkracují (§ 350) nebo mají kvantitu obojí: *branou* || *bránou*, *drahou* || *dráhou*, *vahou* || *váhou*...

Zdrobněliny na *-ek* a *-ík* nejen zkracují délku slov základních, *dům* || *domek*, *vůz* || *vozík*..., nýbrž naopak prodlužují krátkost: *dar* || *dárek*, *břeh* || *břížek*... Tu tedy záleží významotvorná úloha kvantity v tom, že mají zdrobněliny kvantitu opačnou než slova základní. Je však oslabena tím, že některé zdrobněliny mají kvantitu stejnou jako slova základní: *borek* || *bor*..., viz výše, *rázek* || *ráz*, *trámek*, *sálek*, *válek*..., *mlýnek* || *mlýn*, *víšek* || *vích*, *chlívek* || *chlév*, *dílek* || *díl*, *bůžek* || *bůh*...

Rozhoduje tu leckdy fonetická povaha základních i odvozených slov. Tak činitelská jména od sloves trojslabičných s délkou v kořeni mají většinou krátkost, od sloves dvojslabičných nikoli: *hádati* || *hadač*, *prodávati* || *prodavač*..., ale *hráti* || *hráč*, *práti* || *práč*, *rváti* || *rváč*, *štváti* || *štváč*..., *dříti* || *dříč*, *chtíti* || *chtič*.

To všecko ukazuje k tomu, že tu není různá kvantita významotvorná od původu, nýbrž že byla prvotně závislá na různých činitelích fonetických, hlavně na přízvuku, dokud byl volný a intonačně různý (§ 82 a 134). Když se časem přízvuk co do místa ustálil a intonačně vyrovnal, mohly rozdíly v kvantitě nabývat úlohy významotvorné, ale stalo se tak nezřídka jen částečně, nezcela důsledně, neboť jazyk mnohdy kvantitativní rozdíly vyrovnával. Tak je na př. dnes tvaroslovný typ *brána*, *brány*... || *branou*, *bran*... mnohem řidší, než byl v jazyce starším. N. bo proti *hadač*, *prodavač*... je *hlídač* shodně s *hlídati*. Vyrovnávání kvantity je následek snahy, aby měly tvary téhož slova nebo slova příbuzná stejnou kvantitu.

Významotvornost kvantity není tu podstatně nutná, protože je jen *přívodná* (§ 87), a vlastními rozlišovacími prostředky jsou koncovky a odvozovací přípony: *chváliti*, *tábořiti* || *chval*, *táboř*; *dar* || *dárek*, *mráz* || *mrázík*, *mlýn* || *mlýnek*, *bor* || *borek*...

Kříží se tu dva principy, dvě tendence, jejichž výsledkem je dnešní rozmanitá kvantita. Snaha po stejné kvantitě je často živá a je třeba k ní přihlížet.

Není proto správné trvat na té kvantitě, která by mohla býti významotvorná, v těch případech, kde proniká snaha po stejnosti se slovy příbuznými, na př. u slov *vysílač*, *hřiště*, *zviřátko*; přirozená výslovnost je *vysílač*, *hřiště*, *zviřátko*.

4. V tvarech téhož slova a v slovech příbuzných jsou proti sobě dílem krátké i dlouhé samohlásky téže jakosti: *dal*, *dar* || *dám*, *dávati*; *silný*, *silou* || *síla*; *byl*, *byt* || *býti*, *bývati*; *nesu* || *nésti*; *utratiti* || *útrata*.

Dílem však jsou proti krátkým samohláskám 'dlouhé samohlásky jiné nebo dvojhlásky: *koně*, *koňský*, *koňář* || *kůň*; *lem*, *lemovati* || *límeč*; *ves*, *vesnice* || *víska*; *břeh* || *břížek*; *děti*, *dětský* || *dítě*; *peněz*, *peněžní* || *peníze*...; *dub*, *dubový* || *doubek*, *doubí* apod. To je výsledek historického vývoje záležejícího v tom, že se některé dlouhé samohlásky měnily, krátké nikoli, nebo že se dlouhé měnily jinak než krátké: *o* || *ó* > *uó* > *ů*; *ú* > *au* > *ou*; *é* > *í* a *ie* (= dlouhé *ě*) > *í*; viz v § 12, 13, 16, 28.

Tyto kvantitativní protiklady se vyskytují v docela obdobných případech jako protiklady jakostně stejné, *a* || *á*, *i* (*y*) || *í* (*ý*), *e* || *é*, viz výše v 3, a ojedinele *o* || *ó*, *bože* — *bóže*, viz výše v 1. Je otázka, zda se v těchto případech pocituje *í* (*ý*), *ů* a *ou* za délku k *e* (*ě*), *o* a *u*.

O protikladech *í* (*ý*) || *e* (*ě*) a *o* || *ů* je to v převážné většině nepochybné, neboť je tu jednoduchá samohláska proti jednoduché a etymologická souvislost mezi oběma členy protikladu zřetelně proniká. Proto jsem příklady těchto protikladů, *bříza* — *březový*, *kolínka* — *koleno*, *ohýnek* — *oheň*..., *dům* — *doma*, *vůz* — *vozu*..., uvedl v odst. 3.

O živém povědomí kvantitativního protikladu *e* (*ě*) || *í* svědčí zřetelně to, že jej někdy jazyk změnil v protiklad *i* || *í* se samohláskami téže jakosti:

svítiti || *svít* (místo *svět*); *navštíiviti* || *navštiv* (jen kniž. *navštěv*); *řídský* || *řidší* (nikoli *ředší*); *naříditi* || *nařizovati*; *říditi* || lid. a hovor. *řiditel* (čistě spis. *ře-*).

Táž snaha po kvantitativním protikladu stejné jakosti vedla k nahrazení protikladu *ej* || *y* (*i*) protikladem *y* || *y* (*i* || *i*), sr. v § 15, a protikladu *í* || *e* protikladem *é* || *e*, viz v § 17.

Jen v několika případech, kde jde mimo kvantitu o stejné znění, je vědomí o kvantitativní protikladnosti oslabeno; tak ve dvojicích *dělo* || *dílo*, *město* || *místo*, *sedlo* || *sídlo*, *přesný* || *přísný*, *měrný* (-né číslo) || *mírný*, *měřiti* || *mířiti*, *hledati* || *hlídati* a *pojdu* || *půjdu*.

Příčina je ta, že se oba protějšky významově značně od sebe oddělily. Cítíme je více méně za dvě zcela samostatná slova, nikoli za blízce příbuzná. To se pozoruje i při protikladu *a* || *á* ve dvojici *svatost* || *svátost*.

5. Několik příkladů na protiklad *u* || *ou*:

dub, *kus*, *rub*, *sud*, *zub*... || *doubek*, *kousek*...; *vnuk* || *vnouček*, *vnouče*; *holub* || *holoubě*, *husa* — *house*, *houser*;

hluboký || *hlouběji*, *hloubka*; *pustý* || *poušť*, *suchý* || *souš*;

pustiti || *pouštěti*, *zkusiti* || *zkoušeti*, *vysušiti* || *vysoušeti*, *zostuditi* || *zostouzeti*; *dul* || *douti*, *kul* || *kouti*, *zul* || *zouti*;

bouřiti, *souditi* || *buřič*, *sudič*; -*buřovati*, -*suzovati*...

Protože se vyskytují též *óu* (v citoslovcích *ou*, *hou* || *óu*, *hóu*), zdá se, že se ve dvojicích *dub* || *doubek* *ou* za délku k *u* nepocituje. Dvojhláska *ou* je nepochybně krátká na p o s l e c h, ale v jazykovém p o v ě d o m í vystupuje, chápe se *ou* v takových dvojicích jako dlouhý protiklad k *u*. Toto pojetí vyplývá z povědomí blízké příbuznosti dvojic *dub* || *doubek*, udržovaného a podporovaného dvojicemi typu *had* || *hádek*, *letní* || *léto*... s kvantitativním protikladem hlásek téže jakosti. Ve dvojici *muka* || *mouka* se *ou* za délku k *u* nepocituje, protože se tato slova významově od sebe značně vzdálila. Viz výše podobné případy typu *dělo* || *dílo*... a *svatost* || *svátost*.

Ve dvojici *ou* || *óu* chápe se *ou* jako krátký protějšek k *óu*, poněvadž jde o protiklad stejné jakosti a o slovo téhož věcného významu.

VI. SLABIKY

STRÁNKA VÝDECHOVÁ A SLUCHOVÁ. ZVUČNOST HLÁSEK.

146. 1. Slabiky jsou jisté článkovací a sluchové jednotky, buď samy samohlásky (*a*, *i*, *o*) nebo samy souhlásky (*s*, *pst*, *br*) nebo

samohlásky ve spojení se samohláskami (*ou, au*) nebo samohlásky ve spojení se souhláskami nebo opačně (*on, oň, ve, los, sto*). Na př. slova *volati, horský* a *bratr* mají tyto slabiky: *vo-la-ti, hor-ský, bra-tr*.

2. Slabika bývá v ý d e c h o v o u jednotkou, t. j. vyslovujeme ji za jednoho výdechu a po jejím vyslovení načerpáme novou zásobu vzduchu. Tak je tomu jen u slabik izolovaných (*on, ne*) nebo ve školské výslovnosti, když chceme zřetelně naznačiti slabičný sklad (*vo-la-ti*), nebo při silném vzrušení, jindy však vyslovujeme zpravidla několik slabik, celá slova i menší věty za jednoho výdechu; na př. *volati, už je doma, chce se mi spát*.

3. Podstatný znak slabiky není v stránce výdechové, nýbrž v stránce s l u c h o v é. Vyslovíme-li jedním dechem velmi dlouhé *á* a přiblížíme-li několikrát dlaň k ústům, slyšíme několik *á*, několik slabik. Tato několikaslabičnost je tedy následek přiblížení dlaně k ústům, které působí ztlumení hlasu, zvuku. Neztlumený zvuk vyniká tu nad zvuk ztlumený svou z v u č n o s t í, plností (sonoritou, sonórností), vlny větší zvučnosti střídají se s vlnami zvučnosti menší. Slabikou je pro náš sluch vrchol, maximum zvučnosti. Tak je tomu též při výslovnosti normální, neboť všechny hlásky nejsou stejně zvučné (sonórní), jak dobře postihujeme sluchem.¹⁾

4. Různé s t u p n ě z v u č n o s t i jsou závislé za první na činnosti hlasivek. Všechny znělé hlásky (*a, o..., z, d...*) jsou zvučnější než hlásky neznělé (*s, t...*), neboť chvěním hlasivek, jež je pravidelné, vzniká tón, kdežto hlásky neznělé jsou jen šumy, šelesty, zvuky vznikající nepravidelným chvěním vzduchu, jeho třením (*s, ch...*) nebo uvolněním závěru (*p, t, k...*).

Za druhé je různá znělost hlásek závislá na přehradě, která se staví do cesty vzduchovému proudu. Čím je průchod a odchod vzduchu volnější, tím je hláska zvučnější. Při artikulaci samohlásek tvoří sice přehradu jazyk nebo jazyk a rty, ale přehradu volnou, takže se v ní vzduchový proud ani nikde netře ani nezavírá, kdežto při článkování souhlásek je buď tření nebo závěr, které zvuk tlumí. Jsou proto samo-

¹⁾ Je třeba rozlišovati z v u č n o s t hlásek od jejich z n ě l o s t i a neznělost (*b — p, d — t...*).

hlásky zvučnější než znělé souhlásky. Podle různé povahy úžiny nebo závěru je ztlumení zvuku větší nebo menší. Při znělých jedinečných souhláskách *j, l, r, m, n, ň* je menší než při všech ostatních souhláskách. Nosové jedinečné pak jsou o něco méně zvučné než ústní *j, l, r*, protože se průchodem vzduchového proudu nosem zvuk poněkud tlumí. Třené souhlásky nejedinečné jsou o málo zvučnější než závěrové.

Za třetí rozhoduje délka článkování, a to u samohlásek. Samohláska kratší než normálně, polokrátká, je méně zvučná než krátká nebo dlouhá. K tomu přistupuje i to, že se polokrátká samohláska článkuje méně přesně než krátká nebo dlouhá. Tyto méně zvučné samohlásky jsou *u* a *i* (§ 5).

5. Přihlížíme-li ke všem činitelům, dostaneme tuto stupnici zvučnosti hlásek od nejnižší k nejvyšší:

1. nejedinečné neznělé souhlásky závěrové *p, t...*; 2. nejedinečné neznělé souhlásky třené *s, š, ch...*; 3. nejedinečné znělé souhlásky závěrové *b, d...*; 4. nejedinečné znělé souhlásky třené *z, ž...*; 5. jedinečné souhlásky *l, r, j, m, n, ň*; 6. *u, i*; 7. samohlásky *a, o...*

V těchto stupních zvučnosti jsou další odstíny. Na př. nosové souhlásky *m, n, ň* jsou méně zvučné než ústní jedinečné *r, l, j* (označuji to — 5). A *n, ň* je o něco méně zvučné než *m*. Ze samohlásek je nejzvučnější *a*, viz § 148₁ (označuji to + 7).

SLABIČNÉ A NESLABIČNÉ HLÁSKY; DVOJHLÁSKY.

147. V řeči jdou za sebou hlásky různé zvučnosti a ty z nich, které jsou vrcholy zvučnosti, tvoří samy nebo s jinými hláskami slabiky, jsou *s l a b i č n é* (*s l a b i k o t v o r n é*). Na př. ve *volati* jsou tři samohlásky, tedy hlásky nejvyšší zvučnosti, proto tři slabiky. Souhlásky jsou *n e s l a b i č n é*.

Rozhoduje vždy zvučnost *p o m ě r n á*, takže slabičnými bývají jaké hlásky kterékoli menší zvučnosti než 7. I hláska nejnižší zvučnosti tvoří slabiku, je-li osamocena, stojí-li po pause a před pausou, kdy nic nezní, kdy se zvučnost rovná nule; na př. *p*, schematicky 0, 1, 0. Slabičná je hláska nízké zvučnosti, má-li vedle sebe hlásky ještě nižší zvučnosti, na př. *s* v citoslovci *pst*; schematicky 1, 2, 1.

Táž hláska je podle skupení jednou slabičná, po druhé neslabičná; proti slabičnému *s* v citoslovci *st* (2, 1) je neslabičné *s* ve *sto*, protože je za ním samohláska (2, 1, 7). Osamocené *b* je slabičné (0, 3, 0), ale v citoslovci *bz* je slabičné *z* (0, 3, 4, 0). V slově *ryba* je *r* neslabičné, poněvadž má menší zvučnost než *y* (5, 7), ve *vr-ba* je však slabičné, protože předchází méně zvučné *v* a následuje úplné ztlumení zvučnosti za kratičkové změny článkovacího proudu v dýchací (§ 148₂); schematicky 3, 5, 0. Podobně je tomu s *l* na př. v *lov* = 5, 7, 3 proti *pl(no)* = 1, 5 (5, 7).

148. 1. Dvě samohlásky stejné, jsou-li přímo za sebou (není-li mezi nimi ráz), tvoří dvě slabiky: *modro-oký*, *individu-um*, *ba-ani*, *ne-estetický*, *mezi-Indiány*... Jejich zvučnost je úplně stejná, takže čekáme jejich splynutí v jednu slabiku dlouhou. Tak je tomu nezřídka v nářečích, na př. *ba ani* > *báni*, a bývalo v jazyce starším, na př. *po obědě* > *póbědě*. Výslovnost ve dvou slabikách je možná tak, že se hlas mezi oběma samohláskami úplně ztlumí, a to tím, že se článkovací proud na okamžik změní v dýchací (§ 2). Schematicky na př. *o-o* = 7, 0, 7. Obě samohlásky tak zřetelně vystupují jako dva vrcholy zvučnosti. Jde tu tedy o různé stupně zvučnosti mající příčinu nikoli v hláskách samých, nýbrž v jejich okolí.

Toto ztlumení hlasu je též ve skupení dvou samohlásek různých, tvoří-li dvě slabiky: *po-u-čiti*, *na-o-pak*, *ne-u-měly*, *i-on*... Na to ukazuje zřetelně různoslabičné skupení *a-o*. Samohláska *a* je ze všech samohlásek nejzvučnější, poněvadž je při jejím článkování jazyk velmi nízko, ústa jsou široce otevřena, takže se tón vznikající v hlasívkách minimálně tlumí v dutině ústní. Je tedy *a-o* spojení dvou zvuků se zvučností velmi blízkou, nikoli úplně stejnou (= 7 +, 7). Taková spojení se často vyslovují téžeslabičně, jako dvojhlásky — viz v 3 — a nositelkou slabiky je hláska vyšší zvučnosti, na př. *cu*. Různoslabičnost skupení *a-o* lze proto pochopiti jen tak, že po *a* nastane úplné ztlumení hlasu (7, 0, 7), po kterém vynikne *o* jako nový vrchol zvučnosti.

2. Změna článkovacího proudu v dýchací je také po slabičném *r*, *l*, následuje-li další slabika: *vr-ba*, *pl-no*... Svědčí tomu zřetelně případy

umr-lý, otr-lý, neur-lý..., kde je za *r* stejně zvučné *l*. Kdyby se hlas mezi nimi neztlumil, vyslovovalo by se *r* i *l* v téže slabice s následujícím *-ý*, na př. *ne-vrlý*, dvojslabičně.

V staré češtině se do jisté doby vyslovovalo jednoslabičně *krve, trvá, klnu, slza...* Dnešní výslovnost dvojslabičná, *kr-ve, kl-nu...*, může býti jen následek úplného ztlumení hlasu po *r* a *l*.

3. Stojí-li dvě hlásky blízké zvučnosti přímo za sebou a neztlumí-li se mezi nimi hlas změnou článkovacího proudu v dýchací, tvoří jednu slabiku, jsou téžeslabičné. Jde-li o dvě samohlásky, nazýváme je dvojhlásky; na př. *ou*, *au* = 7, 6. První samohláska (*o, a*) je nositelkou slabiky, je slabičná, druhá (*u*) je pro svou nižší zvučnost neslabičná. A nižší zvučnost samohlásky *u* má příčinu v tom, že je polokrátká a že se článkuje poněkud jinak než *u* slabičné; viz v § 5.

Podobně je tomu s dvojhláskami *aj, oj...*, vlastně *aĵ...*, viz tamt.

Se samohláskou tvoří jednu slabiku také jedinečné znělé souhlásky *l r m n ň*, a to nejen v slabikách koncových, *bor* (3, 7, 5), *lom* (5, 7, 5)..., nýbrž i vnitřních, následuje-li aspoň jedna souhláska méně zvučná a samohláska nebo slabičná souhláska, na př. *hor-ší, tvůr-ce, ten-ký, sháň-ka...*, *pol-ský, hor-ský, zem-ský, žen-ský, koň-ský...*, *nej-prv...* Je tu obdoba s dvojhláskami, protože jedinečné znělé souhlásky mají zvučnost blízkou samohláskám.

Proto starší gramatikové nazývali spojení *or, ol, tort, tolt...* dvojhláskami.

ZVUČNOST SLABIK A SLABIČNÝ PŘEDĚL.

149. 1. Zvučnost slabik skládajících se nejméně ze dvou hlásek je dílem *v z e s t u p n á* (stoupavá), dílem *v z e s t u p n ě s e s t u p n á* (stoupavě klesavá). Vzestupné jsou ty slabiky, v kterých je vrchol zvučnosti na samém konci. V slabikách s jednou souhláskou a s jedním vrcholem zvučnosti je zvučnost *c e l e v z e s t u p n á*. Tak je tomu předně ve skupení souhlásky se samohláskou: *ta* = 1, 7; *do* = 3, 7; *pi-vo* = 1, 7 - 3, 7; *bí-ti* = 3, 7 - 1, 7... Dále tam, kde je vedle souhlásky souhláska slabičná: *br* = 3, 5; *vr(ba)* = 3, 5; *pl(no)* = 1, 5; *(bra)tr* = 1, 5 atp.

Slabiky složené nejméně ze dvou souhlásek jsou dílem rovněž cele vzestupné; na př.: *trá(va)* = 1, 5, 7; *slá(va)* = 2, 5, 7; *blá(to)* = 3, 5, 7; *zlo(biti)* = 4, 5, 7; *jmé(no)* = 5, 5, 7 apod. Dílem jsou jen celkem vzestupné, t. j. jejich zvučnost se s počátku vlní, klesá a pak stoupá nebo klesá, stoupá a zase klesá, ale vrchol zvučnosti je jako v předešlých případech až na konci; na př.:

str(hati) = 2, 1, 5; *zdr(žeti)* = 4, 3, 5; *mši(ce)* = 5, 2, 7; *pstru(zi)* = 1, 2, 1, 5 atp.

Vzestupně sestupná zvučnost záleží v tom, že je po vrcholu zvučnosti klesnutí, že vrchol zvučnosti není na konci slabiky; na př.: *sou(sed)* = 2, 7, 6; *pol(ní)* = 1, 7, 5; *bor* = 3, 7, 5; *on* = 7, 5; *vůz* = 3, 7, 4; *pes* = 1, 7, 2; *pot* = 1, 7, 1; *hlt* = 2, 5, 1; *drozd* = 3, 5, 7, 4, 3 atp.

Klesnutí zvučnosti za vrcholem je buď dosti značné, na př. v slově *pot*, nebo jen slabé, a to tehdy, je-li za vrcholem jedinečná souhláska, *bor*, *on* atd., a ještě slabší v dvojhláskách *ou*, *aj*...

2. Slabiky co do zvučnosti vzestupné, ať cele nebo jen celkem, jsou otevřené, slabiky vzestupně sestupné jsou zavřené. Jinými slovy: otevřené jsou slabiky s vrcholem zvučnosti na samém konci, zavřené pak s vrcholem zvučnosti uprostřed.

Obyčejně se říká, že otevřené jsou slabiky končící samohláskou, zavřené končící souhláskou. Otevřené jsou však i ty, které mají na konci slabičnou souhlásku, *br*, *pr*, *ps*..., protože i v nich je vrchol zvučnosti na samém konci. K otevřeným se počítají též slabiky s dvojhláskami, protože v nich zvučnost po vrcholu klesá jen nepatrně.

150. 1. Slabičný předěl je zcela patrný tam, kde tvoří slabiku jednak sama samohláska, jednak souhláska se samohláskou nebo se slabičnou souhláskou; na př.:

o-ra-ti, *u-či-ti*, *vo-lá-me*..., *vr-ba*, *kr-ve*, *dr-že-ti*, *nej-pr-ve*, *ja-dr-ný*, *o-pa-tr-ný*, *pl-no*, *vl-ci*, *ml-če-ti*, *ja-bl-ko*, *ře-me-sl-ník*, *Se-dl-čany*..., *ve-dl*, *ne-sl*, *zdvi-hl*... Tu vidíme, že neslabičná souhláska náleží k následující samohlásce nebo k slabičné souhlásce.

Proto je sice *ten-ký*, ale *te-noučký*, podobně *taj-ný*, *haj-ný*..., ale *ta-jiti*, *há-jiti*...; *n* a *j* tvoří slabiku s *ou* a s *i*.

V slovech složených s *bez, nad, od, pod, roz...* je tedy při bezrázové výslovnosti fonetický předěl *be-zú-honný, be-zuchý, nadu-čitel, odu-čiti, podu-čitel, rozu-zliti...*

Vyslovujeme-li tato slova s rázem, je v nich slabičná hranice jiná: *bes-úhonný, ros-uzliti...* (§ 552).

U slov, která se vyslovují zpravidla bez rázu a u kterých si nejsme dobře vědomi jejich složení, pravopis zbytečně trvá na dělení etymologickém: *roz-um, ob-oči, Bez-oušek*; přirozené je dělení *ro-zum, obo-čí, Be-zoušek*. Podobně v cizích slovech *peda-gog, reda-ktor...* (původně *ped-agog, red-aktor*).

2. Dále je hranice mezi slabikami zřetelná tam, kde je za samohláskou jedinečná souhláska a za ní další souhláska nebo několik jich, ať jedinečná nebo jiná. Jedinečná souhláska tvoří slabiku s předcházející samohláskou, ostatní souhlásky patří do slabiky následující. Na př.:

pol-ní, hor-ší, tem-ný, ten-ký, sháň-ka..., pol-ský, pol-ština, hor-ský, zem-ský, žen-ský, koň-ský atp.

Tu proniká snaha, aby hlásky blízké zvučnosti, *ol, or, en...*, tvořily jednu slabiku. Tím si vysvětlíme, že fonetické slabičné dělení je *nar-ty, nal-žici, nam-ši, vem-dlobách, naj-mu, um-řel...*

Pravopisné dělení *na rty, na lžici...* je etymologické.

3. Nedosti zřetelný je slabičný předěl v těch případech, kde je mezi dvěma vrcholy zvučnosti skupina souhlásek, z kterých je aspoň první nejedinečná. Na př. *sk* v slově *český*, *sk* a *vk* v *prskavka*, *žsk* v slově *božský*, podobně v slovech *nésti, dosti, trestati, vézti, hezký, jablíčko, rolnický, prosba, pastva, egyptský, jedna, všichni, kostmi, jádro, jadrný, vedro, žehрати, veslo, máslo, vedli, mohli, pekli, básně, hrozny, hrdlo, trdlo...*

Pravopisné dělení je většinou etymologické, na př.: *nes-ti, pros-ba, ved-li, bož-ský, kost-mi...* Kde není sklad slova zcela jasný, dílem se souhlásková skupina dělí, dílem zachovává: *čes-ký* (z *češský*), *rolnic-ký* (z *rolničský*)... || *do-sti, že-hrati...*

Co se týče dělení fonetického, je jisto, že poslední souhláska patří k slabice následující, na př. *čes-ký, kost-mi* (sr. v § 149₁), ale slabičná příslušnost ostatních souhlásek není dosti zřetelná proto, že je první

z nich málo zvučná, na př. *s* v *český*. Se zřením k případům typu *pol-ní* (viz výše v odstavci 2) by se zdálo, že je sklon k slabikám zavřeným. Ale tu tvoří se samohláskami jednu slabiku znělé souhlásky jedinečné zvučností velmi blízké, takže je zavřenost slabiky poměrně slabá, t. j. po vrcholu (*o*) klesá zvučnost jen málo (*l*). V slovech *český*... je za samohláskou souhláska málo zvučná (*s*...). Na druhé straně slabičný předěl typu *pol-ní* svědčí o snaze, aby byla následující slabika co do zvučnosti plně nebo celkem vzestupná; tak *-ní* v *pol-ní* = 5, 7, *-ský* v *hor-ský* = 2, 1, 7 apod. Z toho lze souditi, že je v *český* fonetická hranice spíše *če-ský* než *čes-ký*; podobně *do-sti*, *rolni-cký*...

VEDLEJŠÍ (POBOČNÉ) SLABIKY.

151. 1. Jedinečné souhlásky jsou velmi zvučné, blízké samohláskám a proto bývají po jiné souhlásce uvnitř slova nebo na konci slabičné: *vr-ba*, *pl-ný* — *bra-tr*, *my-sl*...

Jsou-li na začátku slova před souhláskou *p á r o v o u*, tvoří slabiku s následující samohláskou, ale jejich vysoká zvučnost vyniká vedle slabé zvučnosti souhlásky nejedinečné do té míry, že tvoří slabiku vedlejší, pobočnou:

rty, *rtuť*, *rditi se*, *rmut*, *lži*, *lstivý*, *lkáti*, *lhůta*, *jdu*, *jho*, *jmění*, *mše*, *mzda*, *msta*, *mdlý*.

Podobně je tomu, setkají-li se dvě jedinečné souhlásky, z nichž má druhá menší zvučnost než první: *lnu*, *rmoutiti*, *jmění*, *jméno*, *jho*, *mnouti*, *mně*, *mru*...

Srovnáme-li na př. *sto* a *rty*, pozorujeme jasně, že *s-* slova *sto* splývá ve výslovnosti se skupinou *-to* dokonaleji než *r-* s *-ty*. V slovech *rty*, *mše*... není *r*, *m* tak plně slabičné jako *r* v slovech *vr-ba*, *l* v *pl-ný*..., jen neúplně slabičné, poloslabičné.

2. Jedinečné souhlásky tvořící pobočné slabiky se vyslovují obtížněji než plně slabičné nebo zcela neslabičné, sr. *rty* s *vrba* nebo se *sto*, a proto si je jazyk odstraňuje. Ve složeninách a na švu dvou slov po samohlásce odstraňuje se pobočná slabika tím, že jedinečná

souhláska tvoří slabiku se samohláskou předcházející: *nar-ty, vel-ži, nel-ži, nam-ši, pom-sta, okam-žik, naj-du, nej-du, nej-sem, vej-měnu, náj-mu* (k *nájem*), *záj-mu, příj-mení, záj-meno, um-ru...* Sr. v témž slově *hor-ský, tem-ný, pol-ský...* (§ 150₂).

Na začátku slov se často jedinečná souhláska *n e v y s l o v u j e*; tak *j-* v slovech *jsem, jsi..., jmenovati, jmění* (§ 77). Dosti často *z a n i k l a* už v starších dobách: *hra* (*hráti, herec*) < *jhra, kra* < *jkra, mu* < *jmu* < *jemu, ho* < *jho* < *jeho, z* < *jz* < *jž*.

O odstraňování nesnadných skupin párových souhlásek s jedinečnými v jiném postavení než začátkovém viz v § 76.

VII. PÍSMO A PRAVOPIS

152. 1. Mluvený (myšlený) jazyk vystihujeme, zaznamenáváme psanými (tištěnými) neboli písemnými (grafickými) znaky, jejichž soubor se nazývá **p í s m o**.

O myšlený jazyk jde tenkrát, jestliže své myšlenky zaznamenáváme, aniž je vyslovujeme.

Zaznamenáním se mění mluvený jazyk v písemný, jímž se rozumí též jazyk tištěný.

2. Naše písmo je svým celkovým rázem **p o s l e c h o v é** (akustické), t. j. vystihuje řeč jako útvar poslechový, zachycuje to, co slyšíme. Podle toho, jak a co se písmem vystihuje, rozeznáváme čtyři prvky písma:

1. **p í s m e n a** (lity), 2. **s l o v n í z n a k y**, 3. **z n a m é n k a r o z l i š o v a c í** (diakritická) a 4. **z n a m é n k a r o z d ě l o v a c í** neboli interpunkci.

Ustálená soustava těchto prvků písma nazývá se **p r a v o p i s** (ortografie).

3. Písmem vystihujeme nejčastěji celé znění slova, výrazu, věty. Někdy se zachycuje znění neúplně a tu mluvíme o **z k r a t k á c h**.

Interpunkcí označujeme přestávky v řeči; bude o ní řeč v § 626 sl.

Diakritická znaménka jsou trojí:

a) hlásková, b) slovní a c) větná.

Prvními se od sebe rozlišují hlásky, druhými slova a bude o nich řeč zde dále při písmenech, slovních znacích a zkratkách. Třetími označujeme různou větnou povahu (otazníkem věty tázací apod.). Viz o tom v kapitole o větě po stránce pravopisné (§ 626 sl.).

P í s m e n a.

153. 1. Písmeny nazýváme znaky vystihující jednotlivé hlásky jako útvary akustické, jako zvuky.

Proto se písmo složené z písmen jmenuje hláskové.

Podle své vnější podoby je naše dnešní písmo latinské neboli latinka.

2. Rozlišujeme písmena malá a velká. Malá písmena vystihují prostě jednotlivé hlásky, i když mají úkon slov (spojky *a*, *i*, předlož. *o*...), velká pak mají vedle toho různou platnost jinou.

Psaní velkých začátečních písmen v slovech, která stojí na začátku věty, nebo sama tvoří větu, má úkon mluvnický, je znakem popřestávkové výslovnosti a větného začátku. Jiný mluvnický význam má psaní všech velkých písmen ve zkratkách KSČ (= Komunistická strana Československa), ČSR, SSSR atd. a psaní začátkových velkých písmen ve zkratkách typu ČesAkad., kde je slovo zkráceno nejen svým začátkovým písmenem. Velká písmena jsou v psaném jazyce znakem zkratky.

V podstatě jiný význam přísluší začátečním písmenům psaným vždy u vlastních jmen; jsou jejich znakem proti jménům obecným. Velká a malá písmena jsou zde rozlišovacím prostředkem různých odstínů věcného významu.

Psaní *bůh* || *Bůh* ve smyslu křesťanském slouží též tomuto významovému rozlišení, neboť *Bůh* je proti obecnému, druhovému *bůh* jméno vlastní.

Říká se, že je psaní *Ty*, *Vy*, *Jeho Milost*... v dopisech a listinách znakem zdvořilosti, vskutku však je tomu jinak. Původce psaného projevu má na mysli konkrétní osobu nebo osoby, jednotlivce svého

druhu a proto píše *Ty*... tak, jako by psal s velkým písmenem příjmení nebo křestní jméno.

Psaním *Země, Měsíc, Slunce*... v odborné mluvě hvězdářské rozlišují se tato slova jako přesně vymezené názvy odborné proti obecným slovům *země*... s významy různými. Sem hledí též přírodopisné psaní *Pes, Hmyz*... jako označení rodu.

3. Podle čistě grafické povahy rozeznáváme písmena 1. j e d n o d u c h á, 2. s p ř e ž e n á neboli spřežky a 3. d i a k r i t i c k á, t. j. s diakritickými znaménky. Většinou má dnešní spisovný pravopis písmena jednoduchá, *a, e, b, c, k*... Ze spřežek se vyskytují dvě, *dz* a *dž*, označující splynuliny psané foneticky *z* a *ž*, na př. *podzim, džbán*.

Také *ch* je vlastně spřežka z *c* a *h*, ale nejsme si toho vůbec vědomi, protože jsou *c* i *h* po stránce článkovací a sluchové velmi vzdáleny od *ch*.

Diakritická znaménka jsou háček, čárka a kolečko neboli kroužek. Háček — v tisku někdy apostrof — klade se na souhlásková písmena a rozlišují se jím dvě souhlásky příbuzné: *d-d'* (*d'*), *t-t'* (*t'*), *n-ň*, *s-š*, *z-ž*, *r-ř*, *c-č*, *dz-dž*. Dále se klade nad samohláskovou literu *e* a znamená po retnicích *b, p, v, f* skupení *je* (*běh...*), po *m* *je* nebo *ňe* (*město...*, v. § 27), po zubnicích pak *e* a měkkost předcházející souhlásky (*dě... = d'e...*). Čárky se užívá na označení dlouhé samohlásky, *á, ó, é, í, ú, ý*, a kroužku vedle čárky na označení délky při *u* (*ů*).

Fonetický a nefonetický pravopis.

154. 1. Podle svého vztahu k mluvené řeči, podle své fonetické výstižnosti je pravopis fonetický a nefonetický. F o n e t i c k ý m nazýváme ten pravopis, který přesně vystihuje mluvený jazyk; na př. *má, to, déle*. N e f o n e t i c k ý pravopis zachycuje mluvenou řeč nezcela přesně; na př. *bez tebe* za vyslovované *bes tebe*, *k dubu* za vyslovované *g dubu*. Je buď e t y m o l o g i c k ý, t. j. vystihuje stav původní, nebo h i s t o r i c k ý, t. j. zachycuje stav ne dnešní, nýbrž takový, který byl v některé době historické.

Často bývá v témž případě etymologický i historický, na př. *bez tebe, panna, dcera, dobrý*...; historicky píšeme na př. *odrůda* (z *odróda*), *důtky* (z *dótky*) za vyslovované *odruda* a *duťky*.

2. Svým celkovým rázem je náš spisovný pravopis *d o z n a č n é m í r y f o n e t i c k ý*. V hlavních rysech je tento stav.

Samohlásky se píší většinou foneticky, jak co do kvality, tak co do kvantity: *a á, i í, e é, o ó, u ú ů*.

Psaní dlouhého *u* dvěma způsoby není sice zcela fonetické, neboť obě dlouhá *u* zní stejně, ale není nefonetické, protože v obou případech diakritické znaménko znamená délku. Je to kombinace pravopisu fonetického s etymologickým a historickým, t. j. vedle délky se rozlišuje různý původ dlouhého *u*. Kolečkem se označuje, vzniklo-li ze staršího *ó*: *bůh, dům, otcův*... (§ 13).

Nefonetické, a to dílem etymologické, dílem historické, dílem obojí, je psaní *ě*, neboť ve výslovnosti je tu, co se týče samohlásky, vždy *e*, a dále je etymologické i částečně historické psaní *y, ý* za vyslovované *i, í* (§ 15). Z jednotlivostí je nezcela fonetické psaní *sedm, osm*, t. j. neoznačování samohlásky *u*, neboť běžná výslovnost je *sedum, osum*.

3. U souhlásek je stav nejednotný a nefonetičnosti více než u samohlásek.

J e d i n e č n é souhlásky se píší převážnou většinou foneticky ve všech posicích, před samohláskou, v souhláskovém skupení a před pauzou: *je, mi, mám, dar, mše, kůl, venkov, koňský*... Nefonetické je to, že se vyslovované *j*, častěji *ň* po *m* neoznačuje svými vlastními písmeny, nýbrž se celé skupení *mje, mňe* píše *mě*. A že se někdy píše zdvojené *nn* za vyslovované *n*: *Anna, panna, kamenný*... (§ 62).

N e j e d i n e č n é souhlásky všechny, znělé i neznělé, píší se foneticky skoro veskrze v postavení přímo před samohláskou: *to, dá, se, ve, mi, ku, tu*... Ve dvou případech jde o fonetické psaní odlišné. Měkké zubnice se rozlišují od tvrdých nikoli diakriticky na svých písmenech jako před *a, o* (*d'a-da, d'o-do*...), nýbrž tak, že se píše vždy *d t n* a tvrdost se vyznačuje psaním *y*, měkkost psaním *i*: *di || dy, ti || ty, ni || ny*. Obdobně je tomu před *e*: *de...* = ve výslovnosti *de || dě*... = ve výslovnosti *dě*; měkkost se tu označuje háčkem nad *e*, nikoli nad *d t n*. Z jednotlivostí sem hldí psaní předložek *se* a *přese*, vyslovovaných hojně *ze* a *přeze* (§ 563, 4).

Mimo postavení před samohláskami píší se neznělé párové souhlásky foneticky veskrze před přestávkou (*pot, nos, koš...*) a ve skupení se souhláskami neznělými (*k tobě, s tebou, těš se...*). Ne vždy foneticky ve skupení se souhláskou jedinečnou; na př. *smutek, svaz, sláva...* podle výslovnosti || *s mostu, s Janem...*, ve výslovnosti častěji *z* (§ 59). Znělé párové se píší foneticky přede všemi souhláskami znělými (*z domu, v nás, bez milosti...*), nefoneticky před pausou (*dub, muž...*), kde se vyslovují nezněle.

Obojí párové souhlásky se píší částečně nefoneticky ve skupení, setká-li se znělá s neznělou nebo naopak: *bez tebe* = ve výslovnosti *bes tebe*; *k řece* za vyslovované *g řece*; *doubky, mužky* = ve výslovnosti *doupky, mužky*; *nehty* za vyslovované *nechty*; atp. Většinou nefonetické je psaní souhlásek zdvojených *ss, šš, kk...* (viz v § 61), skupin *ds, ts...* (§ 64) a *dč, tč* (§ 65).

Nefonetické je neoznačování rázu (§ 48), přízvuku, *n* (§ 73), *γ* (§ 57) a nerozlišování dvojího *ř* (§ 63).

Dva základní úkony pravopisu.

155. 1. Jeden úkon pravopisu záleží v tom, že slouží zaznamenávání mluveného (myšleného) jazyka; to je úkon **z a z n a m e n á v a c í**.

Druhý úkon je **v y b a v o v a c í** a záleží v tom, že je pravopis prostředkem k tomu, abychom si čtením psaného jazyka vybavili v jazykovém povědomí to, co měl na mysli ten mluvčí nebo pisatel, jehož projev byl zaznamenán.

2. Se zřením k úkonu zaznamenávacímu měl by býti pravopis veskrze a přesně fonetický.

Protože se pravopis obvykle posuzuje jen podle tohoto úkonu, zdá se úplná fonetičnost vrcholem jeho dokonalosti.

Vybavovací úkon je beze vší pochyby **d ů l e ž i t ě j š í** než zaznamenávací, protože jazyk jen zaznamenaný je mrtvý útvar, jehož úkon se zaznamenáním vyčerpává. Vlastního významu nabývá psaný jazyk tehdy, když jej **č t e m e**, když mu chceme **p o r o z u m ě t**, když si chceme vybavit ty myšlenky, které měl na mysli jeho mluvčí nebo pisatel. Se zřetelem k tomuto svému úkonu pravopis

nemusí býti veskrze fonetický, ba jeho f o n e t i č n o s t leckdy porozumění dobře n e h o v í. Všimněme si po této stránce několika jevů našeho pravopisu.

3. Rozlišování *i* a *y*.

Je nefonetické, historické a etymologické, protože se v dnešním spisovném jazyce vyslovují samohlásky psané *i* a *y* buď úplně stejně nebo jen s rozdílem zcela nepatrným (§ 15). Proto byl několikrát vysloven požadavek, aby se psalo jen *i*, nikoli též *y*.

a) Po obojetných souhláskách *s z, b p v m a l* je však psaní dvojího *i* v ý z n a m o t v o r n é. Je nemálo slov, která se liší v pravopise jen dvojím *i*: *míti* — *mýti*, *míval* — *mýval* (medvědovitý ssavec), *bíti* — *býti*, *bidlo* — *bydlo*, *pil* — *pyl*, *pisk* (zárodek ptačího péra) — *pysk*, *pich* (pichnutí) — *pych*, *vískati* — *výskati*, *víti* — *výti*, *duboví* (hromadné jméno) — *dubový*, *zasípati* — *zasýpati*, *líčí* — *lýčí*, *lidský* — *lydský* (k Lydie). Tak se odlišují různé tvary týchž slov: *mi* — *my*, *holubi* — *holuby*, *kosi* — *kosy*, *psi* — *psy*, *penězokazi* — *penězokazy*, *orli* — *orly*...; *slabí* — *slabý*, *němí* — *němý*, *otcovi* — *otcovy*...

Rozlišování *i* a *y* má nemalou důležitost při čtení, u s n a d ň u j e, u l é h č u j e č t e n í, porozumění psanému jazyku, vydatně napomáhá vybavování představ, pojmů a myšlenek. Kdybychom ona slova a ony tvary psali stejně, nebyl by z jejich písemné podoby patrna jejich význam, mluvčí by jej poznal až ze širší souvislosti.

Je to důležité pro děti učící se číst, aby snadno chápaly smysl toho, co čtou, nečtly bezduše. A také pro hbité čtenáře, kteří čtou globálně, vnímají písmo zrakem velmi rychle, postihují smysl slov i kratších vět při jediném pohledu na ně.

Je možná námitka, že ačkoli vyslovujeme jen jedno *i*, přece mluvenému jazyku dobře rozumíme. Nutno si však uvědomiti, že je r o z d í l mezi rozuměním jazyku mluvenému a psanému, že je porozumění psanému jazyku s l o Ź i t ě j š í.

Posloucháme-li mluvený jazyk, dorážejí slyšené zvuky p ř í m o na náš sluch a vybavují v naší mysli, v naší duši to, co měl na mysli mluvčí. Při čtení však máme nejprve dojmy z r a k o v é, nejprve vnímáme jazyk zrakem, tím se uvedou v činnost nervy sluchové a pak teprve psanému jazyku rozumíme, vybavíme si

v myslí to, co měl na mysli původce psaného jazyka. To nejlépe viděti z toho, že ten, kdo čte zřídka, čte psaný jazyk hlasitě. Kdo je ve čtení zběhlý, nemusí čísti hlasitě, čte tiše, ale také u něho se dostavuje rozumění psanému jazyku až po uvedení v činnost sluchového nervstva zrakovým vnímáním.

Je proto nutno porozumění psanému jazyku *n a p o m á h a t* a tomu slouží rozlišování dvojího *i*; psaní jednoho *i* by čtení mnohdy ztížilo.

Jeden přívrženec odstranění *y* uvedl jako názorný příklad nevýrazovosti jednoho *i* větu »chtěla mít pokoj«; to by znamenalo *a*) chtěla míti klid, *b*) chtěla umývati pokoj (světnici). Psaní jednoho *i* by bylo při čtení rušivé i tam, kde by znesnadňovalo porozumění větě, aniž by vedlo jako v hořejším případě k její dvojznačnosti. Zajisté rozumíme snáze psanému jazyku, je-li ze samé podoby *víti* patrné, že jde o sloveso s významem »vinouti«, nikoli o sloveso vyjadřující nařikavý psí hlas, vytí. Nebo je-li z napsaného *psi* zřejmé, že je to 1. p. množ. č., nikoli 4. p. nebo 7.

b) Po souhláskách *d t n* píšeme *i* tam, kde se vyslovují zubnice měkké, *d' t' ň*, a *y* tam, kde vyslovujeme zubnice tvrdé, *d t n*. Dvojí *i* je tedy prostředek, kterým se rozlišují *d v o j í s o u h l á s k y*. Je dosti mnoho slov a tvarů téhož slova lišících se měkkostí nebo tvrdostí zubnic: *díky* — *dýky*, *tíkati* — *tykati*, *bití* — *bitý*, *ti* (= tobě) — *ty* (zájm. 2. os.), *psaní* — *psaný*, *hraní* — *hraný*...; *hadi* — *hady*, *kmeti* — *kmetry*, *ti* — *ty* (tvary zájm. *ten*)...; *bohatí* — *bohatý*, *tvrdí* — *tvrdý*, *prázdní* — *prázdný*...

Psané *i* a *y* je při čtení *v ý z n a m o t v o r n é* jako *v a*), přispívá k snadnému porozumění psanému jazyku.

4. Znělé a neznělé souhlásky v týchž slovech.

Píšeme je stejně tam, kde se v různém skupení hlásek nebo slov vyslovují různě: *bez rodičů* podle výslovnosti || *bez tebe* za vyslovované *bes tebe*; *k tobě* podle výslovnosti || *k dubu* za vyslovované *g dubu*.

Podobně: *v domě* || *v teple* [*f teple*]; *s námi*, *s vámi* || *s dobou*, *s bratrem* [*z ...*]; *doubek* || *doubky* [*doupky*]; *nehet* || *nehry* [*nechry*]; *nožek* || *nožka* [*noška*]; *vozu* || to je *vůz* [*vůs* před přestávkou], *duby* || to je *dub* [*dup*].

Ve výslovnosti, v mluveném jazyce není střídání *z-s*, *b-p*, *d-t*... úkonné, významotvorné, protože je polohové. Viz k tomu v § 9. V jazyce psaném však mu přísluší důležitý úkon. V naší myslí je

uložena veškerá jazyková zásoba v podobě jednotné, neměnné, nezávislé na výslovnosti. Představa rybky je stejná, ať vyslovujeme v 2. p. mn. *rybek* nebo jinde *rypka*, *rypky*... Stejně psaní *rybek rybka*, *bez rodičů* — *bez tebe* atp. h o v í neměnné podobě výrazových prostředků v našem jazykovém povědomí a tím vydatně napomáhá k snazšímu vybavování představ a myšlenek při čtení.

Stejně psaní souhlásek nijak n e v a d í výslovnosti, protože ta je zmechanisována, má své pevné, ustálené zákony. Psané *bez tebe* vyslovíme přirozeně *bes tebe*, psané *k dubu* pak *g dubu*, poněvadž naše mluvidla jsou zvyklá vyslovovati celou skupinu párových souhlásek buď zněle (*gd*) nebo nezněle (*st*); viz v § 57.

5. Neoznačování rázu nijak při čtení nevádí; nijak nezeslabuje vybavovací úkon pravopisu, protože je to hláska polohová, vznikající v proudu řeči (§ 48). Není součástí slov v našich představách, objevuje se zcela bezděčně:

otec ⇨ 'a matka, den 'a noc | v 'okně... Není to hláska významotvorná co do významu věcného, t. j. neliší se jí slovní nebo tvarové dvojice jinak zcela stejné. Rozlišují se jí jen dvojice stilistické (§ 94), a to poměrně velmi zřídka.

Neoznačování rázu má dále příčinu v tom, že je to hláska na poslech málo výrazná (§ 48) a že jeho užívání kolísá: *nauka* || *na'uka*... (§ 50—52, 56).

6. Neoznačování *γ* a *ν*

rovněž neoslabuje výrazovou schopnost pravopisu při čtení, protože jsou to hlásky čistě polohové, které vznikají místo *ch* a *n* bezděčně při vyslovování (*abyγ byl*, *tenký*...) a nejsou významotvorné (§ 94).

7. Neoznačujeme dvojí ř

pro jeho nevýznamotvornost. Výslovnost znělého a neznělého ř se dostavuje bezděčně podle jeho postavení v proudu řeči.

8. Přízvuk neoznačujeme

hlavně proto, že by bylo jeho označování velmi o b t í Ź n é.

9. Fonetické je a zároveň vydatně slouží vybavovacímu úkonu označování d é l k y samohlásek, která je do značné míry významotvorná: *dal* — *dál*, *žila* — *žila*; *psi* — *psí*, *šetři* — *šetří*; *panský* — *pán-*

ský..., viz v § 1454. Kdybychom délku neoznačovali, jak žádají pravopisní reformisté, byla by slova *dal, žila...* dvojznačná, ztěžovalo by se tím porozumění psanému jazyku.

Kromě toho je psaní délky velmi důležité pro *n a u č e n í s e j a z y k u*. Děti přicházejí do školy se znalostí nářeční kvantity, která se hojně liší od spisovné; sr. moravské *jama, klada, vrana, misa, žila, blato*, inf. *brat, dat, hnát, bit, lit, šit, žít...* proti spis. *jáma...; brál, dál, hnál, prosíl, dělal...* proti spis. *bral...; nom. pl. hadí, muži, oráči...* proti spis. *hadi...; jihočes. časně, hlád, chláp, kráj...*; krajově hanác. *mira, vira, vim...*, *muj, tvuj, dvur...* proti spis. *míra, můj...* K tomu přistupuje to, že jsou v laštině všechny samohlásky krátké. Všechno, co děti čtou, jakékoli učebnice, čítanky, zábavné knihy, noviny, plakáty..., poskytuje jim příležitost poznávat spisovnou kvantitu. Tak je tomu i ve věku školním, po celý život. Kdyby se délka neoznačovala, osvojovali bychom si spisovnou kvantitu velmi nesehnáno, mnohdy bychom byli na rozpacích, jak vyslovovati. Bylo by třeba sestavit podrobný slovník slov s kvantitou označenou, protože je délka a krátkost samohlásek jejich význačná stránka, nutným požadavkem jazykové správnosti.

10. V četných jednotlivostech nehoví náš pravopis — viz »Pravidla českého pravopisu« z r. 1941 — svému vybavovacímu úkonu, je nejčastěji historický nebo etymologický. Na př.:

důtky »nástroj na bití« — ve výslovnosti *duťky; odrůda* — ve výslovn. *odruda; tchyně* — ve výslovn. *tchýně; dveře* — výslovn. *dveře* i *dvěře*.

Důtky je etymologicky totožné s *důtká* »slovní napomenutí, pokárání«, ale této souvislosti je si vědom jen filolog. Pro valnou většinu příslušníků jazyka jsou to dvě slova, vyslovují se různě a měla by se též různě psát.

Odrůda souvisí s *odroditi*, znělo původně *odrůda*, ale ve výslovnosti pronikla krátkost; psaní s *-ů-* je etymologické a neprávem pomíjí dnešní stav.

Přípona *-yně* je sice obvykle krátká, *přítelkyně, žákyně, Bechyně, Kdyně...*, ale vyslovuje-li se *tchýně*, není správné psát *tchyně* proti výslovnosti, jen obdobou podle slov jiných.

Není žádný důvod, aby se nepsalo podle výslovnosti i *dvěře*; je-li dvojitá výslovnost, má být i pravopis dvojitý.

Z k r a t k y.

156. 1. Zkratkami jmenujeme úmyslně neúplné vystižení písmeny znění věty, obvykle pak jen výrazu nebo slova. V každém pravopise jsou zpravidla jen zkratky ustálené, obecně přijaté, a to slov běžných, často se vyskytujících a snadno se rozumějících ze souvislosti.

Zachycuje se pak zkratkou skoro vždy jen začátek slov, a to buď jediným písmenem nebo několika písmeny: *m* = metr, *p.* = pán, *sl.* = slečna, *atd.* = a tak dále... Ojediněle naznačuje zkratka i konec slova: *pí* = paní; *dr.* = doktor.

2. Zkracují se obecně názvy měr, vah a platidel, a to bez tečky: *m* = metr, *cm* = centimetr, *kg* = kilogram, *h* = halíř, *K* = koruna... Jsou to z velké části zkratky mezinárodní. Dále se tak zkracují latinské názvy prvků, *C* = calcium, vápník..., názvy fyzikálních jednotek, *HP* = horse-power, koňská síla atpod.

Ostatní zkratky se píší většinou s tečkou. Jsou to zkratky křestních jmen: *F.*, *Fr.* (nikoli *Frť.*) = František, Františka; *Ĵ.*, *Ĵos.* = Josef, Josefa; *Ĵ.*, *Ĵar.* = Jaroslav, Jaromír; *K.* = Karel, Karla...; jmen označujících povolání, hodnost, členství: *dr.* = doktor, doktorka; *ing.* || *inž.* = inženýr; *p.* = pan, *sl.* = slečna; *prof.* = profesor; *řed.* = ředitel; *s. n. soudr.* = soudruh, soudružka...; *PhDr.* = philosophiae doctor, doktor, doktorka filosofie, *MUDr.*, *ĴUDr.* apod.; názvů států, organizací, společností, zřízení: *ČSR*, *SSSR*, *KSČ*, *ČesAkad.* = Česká akademie, *ÚV* = Ústřední výbor, *JZD* — Jednotné zemědělské družstvo atp.;

tiskovin: *RPr.* = Rudé právo, *LidNov.* = Lidové noviny, *LFil.* = Listy filologické...;

různých slov rozumějících se z větné souvislosti: *aj.* = a jiní, jiné, jiná; *ap.*, *apod.* = a podobně, a podobní...; *atp.*, *atpod.* = a tak podobně...; *atd.* = a tak dále; *ku př.*, *na př.* = ku příkladu, na příklad; *r.* = roku; *str.* = strana, *na str.* = na straně (při citování)...

Tečka se v nich píše větším dílem až na konci zkratky, nikoli též uprostřed: *atd.*, nikoli *at. d.*, *a. t. d.*; *KSČ*, nikoli *K. S. Č*. Několik se jich ujalo s dvěma tečkami: *t. j.* = to jest; *t. r.* = tohoto roku, *t. m.* = tohoto měsíce; *t. zv.*, *t. ř.* = tak zvaný, řečený; *v. v.* = ve výslužbě; *m. sl.* = mimo službu.

Zkratky skládající se jen z velkých začátečních písmen slovního výrazu psávají se též bez tečky na konci: *KSČ*, *ČSR* apod.

Zkratka *pí* = paní, vystihující také konec slova, píše se bez tečky, ale podobná zkratka *dr.* s tečkou.

Substantivních zkratk typu *m*, *p.*, *řed.*, *KSČ.* užíváme nejen v nominativě, nýbrž i v pádech jiných: příkop hluboký *2 m* (akus.); *p. presidentovi Gottwaldovi*, *p. řed. Nováka*, v *KSČ.* atp. Podobně píšeme též *dr. Nováka*, *Novákovi...*, zřídka *dra Nováka*, *dru Novákovi*.

Některé zkratky vyslovujeme plně jako slova: *2 m* = dva metry, *p. president* = pan president..., jiné jen zkratkově, t. j. tak, že vyslovujeme jen jejich písmena: do *KSČ* = do ká es čé; v *řZD* v jé zé dé.

Z některých zkratk vznikají zkratková slova; viz v § 314.

Slovní znaky.

157. 1. Jsou to jednotné, nedílné znaky vystihující celá slova, a to jednak čísl i c e (cifry), jednak znaky p o č e t n í a j i n é.

2. Číslicemi, dílem t. zv. arabskými (1, 2, 10, 100...), dílem t. zv. římskými (I, II, X, L...), nazýváme písemné znaky slov číselného významu, jedna, deset..., první..., jedna pětina... Číslovky základní se píší bez tečky (1, 2), řadové z tečkou (1., 2.). V zlomkovitém označení data tečky neděláme: $\frac{1}{2}$ 1930 = 1. února roku...

V nevětném i větném výčtu znamená 1., 2., 3... nebo 1.), 2.), 3.)... » za první, za druhé, za třetí... << viz a), b), c)... v 3.

Letopočty píšeme mimo konec věty zpravidla bez tečky (r. 1920...), protože se často vyslovují s číslovkami základními: roku tisícího devítistého dvacátého || roku tisíc devět set dvacet.

Dále neděláváme tečku zejména před čárkou a před středníkem za číslicí označující paragraf, stránku, díl, ročník a stojící za příslušným jménem nebo slovním znakem: § 5, str. 8; Slovník staročeský I, 20; Osvěta V, 30. Ale na př.: v I. díle Staročeského slovníku; na 5. str. svého díla praví autor.

3. Početní znaky jsou na př. $\sphericalangle$ (úhel), % (procento), + (a, plus), : (děleno), = (rovná se), $\times$ (krát, násobeno)...

Z jiných znaků je častý znak paragrafu (§); v jazykozpytě se užívá znaku > (= změnilo se), < (= vzniklo z...), || (= vedle toho). Znaménka = se užívá i mimo počty; na př.: *prvý* = *první*, t. j. rovná se první, má též význam jako první.

Hojně se užívá prvních písmen abecedy ve výčtu: a), b), c)... nebo a., b., c. = za a, za první, za b, za druhé, za c, za třetí...

TVOŘENÍ SLOV

ÚVOD

SLOVO, JEHO VÝZNAMY; ZPŮSOBY SLOVNÍHO TVOŘENÍ.

158. 1. Slovo je hláska (*a, i, ó...*) nebo skupina hlásek (*on, už, ano, řeč, matka...*), která je nositelkou významu věcného (reálného), mluvnického (gramatického) nebo citového a může mívati sama úkon věty nebo její části.

Koncovky v tvarech *ryb-a, ryb-u...*, *nes-u, nes-eš...*, slovotvorné přípony v *nosi-č, soud-ce...*, třídní znak v *pros-i-ti, vol-a-ti...* mají mluvnický význam, ale nejsou to slova, nýbrž části slov, protože nemohou bývati větou ani jejími částmi.

Leckteré hláskové útvary nazýváme slova, ačkoli se nevyskytují samy o sobě, nýbrž vždy ve spojení s jinými slovy. Jsou to původní předložky (*do školy, ve vodě...*), příklonné částice (*vždy-t, nebo-t, kdy-ž, kdo-koli...*), větné spojky (*a, i, že, poněvadž...*) a předpony (*pra-starý, pa-klíč...*). Máme tu na zřeteli tu okolnost, že jsou to od původu slova samostatná; na př. *-t* je svým původem zájmenný dativ *ti*, *-ž* citoslovce *že*, *-koli* příslovce (v staré češtině znamená někdy...), předložky jsou původně příslovce. Viz k tomu v § 710, 744.

2. Věcný význam slova záleží v tom, že je samo o sobě výrazovým prostředkem pojmu, t. j. té formy myšlení, v které se odrážejí obecné a podstatné příznaky předmětů, věcí a jevů. Vyjadřují tedy slova:

a) předmět (ve smyslu psychologickém), a to hmotný (konkrétní) nebo pomyslný (abstraktní), neboli označují osobu, živočicha, věc nebo jev;

Ve smyslu psychologickém se rozumí předmětem všechno, co uvědomující si osoba konstatuje.

b) vlastnost (jako přívlastek), na př.: *bílý, tvrdý, starý*;

Vlastnost v podobě substantivní (*bělost, tvrdost...*) je předmět podle pojetí v *a*).

- c) děj (činnost), na př.: *psáti, nésti, ležeti*;
- d) cit, na př.: *ach, br, fuj*;
- e) vztah (relaci), na př.: *můj, tento*.

Jinými slovy: o věcném významu mluvíme, máme-li na zřeteli to, že na př. *ryba* znamená totéž co lat. *piscis*; že *čeština* znamená *česká řeč, český jazyk*; že *ach* vyjadřuje radost, překvapení nebo žalost; že *můj* vyjadřuje přivlastňování mluvčímu, první mluvnické osobě.

Věcné významy se nazývají též **slovní** nebo **slovníkové** (lexikální), protože se uvádějí ve slovníku. Název slovníkové není zcela vhodný, protože se do slovníku pojímají též slova s významy jen mluvnickými (*a, když...*), nikoli též věcnými.

Slova **ohledná** (sklonná a časovatelná) podržují věcný význam ve všech tvarech; na př. *ryba, ryby, rybě...*, *nesu, neseš, nes, nesli...*

3. Mluvnické významy jsou ty, které má slovo v jazykovém projevu, v úkonu věty nebo její části, a které se proto nazývají též **větné, větslovné**. Jsou to významy označované názvy nominativ, genitiv..., podstatné jméno, přídavné jméno, sloveso..., číslo, rod, mluvnická osoba..., podmět, předmět... Mluví se o nich v mluvnici a proto se jim říká významy mluvnické.

Věcný (slovní) význam má slovo samo o sobě, beze zření k svému větnému úkonu.

Totéž slovo v témž tvaru nebo v různých tvarech mívá **různé** významy mluvnické. Na př. nomin. *ryba* je ve větě »ryba žije ve vodě« podmětem, ve větě »to je ryba« však má úkon **přísudkového** jména.

Genitiv *stolu* je ve větě »dotkl se stolu« předmětem, ve větě »to je část stolu« **přísluvečným** určením.

4. Citový význam slov záleží v tom, že vyjadřují citový vztah mluvčího k myšlenkovému obsahu; na př. *polívčička* = dobrá, chutná polévka, vzbuzující pocit libosti; *psisko* = pes vzbuzující pocit ne-libosti, odporu... Tento citový význam mají slova vedle významu věcného, pojmového a proto se nazývají slova **citově zabarvená**.

Tímto názvem je odlišujeme od těch slov, jejichž citový význam je přímo významem věcným; na př. *láska, nenávisť, odpor, diviti se...* Lze je nazývat slova **věcně citová**.

Citově zabarvená slova nejsou z převážné části samostatnými útvary slovotvornými, nýbrž jejich citový úkon je spjat s některými útvary věcně významovými, zejména se slovy domáckými (§ 176), zdrobnělými (§ 184) a zveličelými (§ 186). Vedle toho bývá citový odstín u slov zcela po různu, t. j. tvořených rozmanitě; na př. *blbý* = nerozumný, nesmyslný, *ožrati se* = opítí se.

Zvláštní způsob tvoření slov citově zabarvených je velmi řídký, neživý. Na př. slovo *trampota* je tvořeno ze slovesa *trápiti* nejen příponou *-ota* jako jiná dějová jména (sr. *dřímota...* z *dřímati* v § 205₄), nýbrž i vložením do kořene souhlásky *m*. Proto tento způsob tvoření v dalších výkladech samostatně neuvádím.

5. Při tvoření slov jde o všelike významy věcné a z významů mluvnických jen o slovnědruhov é, t. j. o to, zda slovo náleží do skupiny jmen podstatných, přídavných, sloves atd. Viz o tom v § 162.

6. Slova se tvoří z jistého základu, dílem ze slov hotových, dílem z kořenů a kmenů slov hotových, čtverým způsobem:

1. odvozováním, t. j. připojováním přípon k základu;
2. skládáním ze dvou nebo i z více základů; k němu patří t. zv. zdvojování (reduplikace) téhož základu;
3. zkracováním hotových slov nebo úpravou písemných zkratk; a
4. t. zv. hybridisací. Nejčastější je odvozování, hojně je skládání, ostatní způsoby jsou více nebo méně řídké, zdvojování je pak řídké a mrtvé. Mnohdy se slova tvoří způsobem dvojím, a to prvním a druhým nebo třetím.

Hotové slovo, kořen, kmen a přípony jsou slovotvorné prvky. Patří k nim také předpony, o kterých bude řeč v části o skládání slov (§ 257).

KOŘEN, KMEN, PŘÍPONY.

159. 1. Kořen je po stránce fonetické (čláňkovací a sluchové) buď jedna hláska nebo skupení hlásek, nejčastěji jednoslabičné; na př. *h-* v slově *hnouti*, *u-* a *ou-* < *ú-* v *obuv* a *obouti*, *my-* v slovese

mýti... Po stránce významové je to ta část slova, která vyjadřuje jeho základní význam, je nositelem tohoto významu; na př.: *ryb-* v *rybička* vyjadřuje význam piscis, *nes-* v *nesu* význam portare...

Kořen je společný všem tvarům téhož slova, na př. *ryb-* tvarům *ryba*, *ryby*, *rybě*..., *nes-* tvarům *nesu*, *neseš*, *nesl*..., a často slovům různým, na př. *ryb-* substantivům *ryba*, *rybka*, *rybička*, adjektivu *rybí*, *da-* substantivům *dar*, *dárek*, *daň*..., slovesům *dáti*, *dávati* atpod.

Kořen zakončený samohláskou jmenuje se *o t e v ř e n ý*, zakončený souhláskou pak *z a v ř e n ý*; na př. *mý-dlo*, *dá-ti*..., *pros-iti*, *mýl-ka*...

Kořen je leckdy *t o t o ž n ý s o h n u t ý m t v a r e m*; na př. *rok*, *ryb*, *nes*. Je to hlavně následek zániku odvozovacích přípon nebo i ohýbacích: *rok* je z *rok-ě* a to z *rok-o-s*, *ryb* z *rybě*, *nes* z *nesi*.

2. Kmen je kořen rozšířený příponou nebo příponami; na př. *břem-en-* v *břemeno*; *nes-e-* v *neseš*; *vol-a-* ve *volati*; *vol-á-va-* ve *volá-vati*. Nezáleží-li na rozdíle mezi kořenem a kmenem, mluvíme jen o kmeni.

Kmen je mnohdy *t o t o ž n ý s o h n u t ý m t v a r e m*; na př. *měst-o*, *nes-e*. Příčina je ta, že zanikly ohýbací přípony: *město* vzniklo z *město-m*, *nese* z *nese-tě*.

Je-li ohnutý tvar totožný s kořenem (viz v 1.), je též kmen totožný s *k o ř e n e m*: *díl*, *hon*, *lov*, *řeč*, *seč*...

3. Přípony jsou trojí:

a) *k m e n o t v o r n é*. Tvoří se jimi z kořenů kmeny; na př. kořen *břem-* + přípona *-en-*; viz ve 2. Mluví se o nich v tvarosloví, protože vyznačují různé skupiny skloňovaných nebo časovaných tvarů; viz *o-kmeny*, *a-kmeny*... ve skloňování (§ 317₅), infinitivní a praesentní kmeny v časování (§ 397₃, 398₆); —

b) *o h ý b a c í* (flexivní) neboli *t v a r o t v o r n é*, *t v a r o s l o v n é*, a to skloňovací nebo časovací. Tvoří se jimi skloňované nebo časované tvary; i ty se probírají v tvarosloví, viz v § 316₂; —

c) *s l o v o t v o r n é* neboli *o d v o z o v a c í*, náležející do tvoření slov.

V tvarosloví jde o slova s týmiž příponami jako v nauce o tvoření slov, avšak jen po stránce ohýbací. Proto si všímá skloňování nikoli slovotvorných přípon

celých, nýbrž jen jejich z a k o n ě n í. Pro ně je důležité -a, nikoli -ka v *myš-ka*, *ruč-ka...*, -o, nikoli -dlo v *mý-dlo*, *seďa-dlo...*, -í nikoli -ství v *cukrář-ství*, *mydlář-ství...*, -ý, nikoli -ný v *mocný*, *sil-ný* atpod.

4. Slovo tvorné, odvozovací přípony jsou jednotlivé hlásky nebo skupiny hlásek, které pozměňují, obměňují význam tkvící v kořeni, ve kmeni nebo v jiném základě, ke kterému se připínají; na př. -dlo u substantiva *mýdlo*, -ka u *myška*, -ný u *bezmocný*, tvořeného z výrazu *bez moci*. Tvoří se jimi slova jako nositelé věcných významů.

Viz o nich ještě v § 162 a násl.

Jmenné odvozovací přípony uvádíme nejčastěji v p o d o b ě o h n u t é, a to v nominativě sing. nebo u jmen pomnožných v nomin. plur. Mluvíme o příponách -ík, -íček, -tel, -ský... (*koník*, *koniček*, *učitel*, *pražský...*), ač je jejich vlastní podoba -íko-, -íčko-, -telo- (-tel'o-), -sko...

SLOVA KOŘENNÁ A KMENOVÁ.

160. 1. Slova mající jen kořen, nikoli též odvozovací nebo ohýbací příponu, nazýváme k o ř e n n á; na př. *já*, *ty*, *my*, *vy*, *a* (spojka, citoslovce), *i*, *že*, *pra*, *ne...* Ta nelze slovo tvorně ani tvaroslovně rozkládati. Jsou buď ohebná, *já*, *ty...*, nebo neohebná, *a*, *i*, *že...*

Mají-li slova vedle kořene kmenotvornou, slovo tvornou nebo ohýbací příponu, zvou se k m e n o v á. A jsou buď neohebná, na př. *lež-mo*, *ta-k*, *ta-m*, nebo ohebná, na př. *mý-dlo*, *my-dl-ář*, *my-dl-ář-ství*.

Náleží k nim i ta slova, jejichž kmen má podobu kořene; viz v 2. odst. předešlého §.

Výklady o tvoření kmenů lze nazvat k m e n o s l o v í. Obyčejně se však rozumí kmenoslovím celý 2. díl mluvnice. Tento název se nehodí na tvoření slov složených, kde se zhusta o kmenech vůbec nemluví, nýbrž jen o hotových slovech; na př. *pan-táta*, *půl-noc*, *pozoru-hodný*. Nehodí se ani na tvoření slov zkracováním slov hotových a čtením písemných zkratk.

Obecně pak lze říci, že kmenosloví není vhodné pojmenování pro celý 2. díl mluvnice, neboť jeho v l a s t n í m předmětem je tvoření slov, nikoli kmenů.

SLOVA ETYMOLOGICKY PŘÍBUZNÁ, ODVOZENÁ A ZÁKLADNÍ.

2. Některá slova jsou tvořena ze stejných kořenů nebo jiných základů. Rozpadají se na dvě skupiny.

Některá vznikla ze společného základu na sobě nezávisle, obměňují společný základ co do významu různě. Na př. v *ležím* a v *ležmo* je kořen *lež-* významu slovesného, dějového; *ležím* vyjadřuje tento význam v podobě určitého slovesa, *ležmo* v podobě příslovečné. Nebo substantiva *hon*, *lov* a slovesa *honiti*, *loviti* mají společný kořen *hon-* (*gon-*) a *lov-* a liší se od sebe tím, že *hon*, *lov* dává tomuto kořeni podobu substantivní, *honiti* a *loviti* slovesnou. Máme-li na mysli jen adverbium *ležmo*, říkáme, že je tvořeno příponou *-mo* z kořene *lež-*, který je v slovese *ležeti*, nebo stručně, že je tvořeno ze slovesného kořene *lež-*. Obdobně pravíme, že *hon* vzniklo příponou *-o* z kořene *hon-* (*gon-*), nebo *dar* příponou *-ro-* z kořene *da-*, který je v *dáti*, atpod. To jsou slova etymologicky příbuzná neboli slova tvořící slovní čeledi, patřící k týmž slovním čeledím.

Jiná slova tvořená ze stejných základů jsou na sobě závislá, jedno je odvozeno z druhého, je odvozeninou druhého; na př. *koník* z *kůň*, *koníček* z *koník*, *dárek* z *dar*, *chudák* z *chudý*, *chodívati* z *choditi*. Slovu, z kterého je jiné odvozeno, říkáme základní. Odvozené slovo obměňuje nějak význam hotového slova základního; na př. *dárek* znamená malý dar, *chudák* = chudý člověk, *chodívati* = občas choditi.

Slovům odvozeným ze jmen, podstatných i přídavných v širokém smyslu, říká se *denominativa*, na př. *dárek*, *koník*... z *dar*, *kůň*, slovům odvozeným ze sloves pak *deverbativa*, na př. *chodívati* z *choditi*, *míjeti* z *minouti*.

Jsou též slova odvozená z *příslovcí*, na př. *potomek*, *potomní* z *potom*, *dolejší* z *dole*, *pozdití* z *pozdě*, z *citoslovcí*, na př. příslovce *hopky* z *hop*, sloveso *bafat* z *baf*, a ojedinele z *předložek*, *předek* z *před*.

Leckdy nelíšíme slova etymologicky příbuzná od slov základních a odvozených. Na př. říkáme, že je *ležmo* tvořeno ze slovesa *ležeti*, *hon* od slovesa *honiti*... Je to sice nepřesné, ale v mluvnické praxi to nijak zvlášť nevadí.

SLOVA ETYMOLOGICKY OSAMOCENÁ A PRVOTNÍ.

3. Mnohá slova nemají etymologické příbuzenstvo, nejsou vedle nich slova etymologicky příbuzná, slova téže slovní čeledi; na př. *já, ty, my, vy, on, syn, dcera, otec, matka, teta, strýc, děd, bába, bůh, ruka, noha, hlava, tělo, drn, trn, vlk, kráva, kuň...* Nazýváme je etymologicky o s a m o c e n á.

Jsou vedle nich často jen slova o d v o z e n á: *synek, synův* || *syn*; *bohyně, bůžek, boží* || *bůh*; *kravka, krauský* || *kráva...*

Nejednou slova etymologické příbuzenstvo mají, ale vědomí o něm je z e s l a b e n o nebo ú p l n ě z a s t ř e n o odlišnými významy. Nejsme si dobře nebo vůbec vědomi příbuznosti na př. slova *žito* s *žiti* a *živý*, slova *bůh* s *bohatý*, slova *hebký* s *hnouti*, slova *chytrý* s *chytiti, chytati*, slova *píce* s *píti*, slova *rok* s *řici*, slova *krejčí* s *krájetí...*

Leckdy je příčinou oslabení nebo zastření etymologické příbuznosti slov odlišná hlásková podoba; na př. *šiti* ze *sjüti* || *švec* ze *sjü-ecb*. Poznáváme snad u slova *švec* příponu *-ec*, ale nejsme si vědomi jeho příbuznosti se *šiti*. Podobně: *rádlo* z *ordlo*, *rataj* z *or-taj* || *or-ati*; *nůše* z *nós-ja* || *nos-iti*.

Je třeba lišiti prosté j a z y k o v é p o v ě d o m í od j a z y k o v é h o r o z b o r u. Rozborem, srovnáváním slov s domácími nebo s cizojazyčnými, zřením k hláskovému nebo významovému vývoji, jazykovými úvahami zjišťujeme etymologické příbuzenstvo i těch slov, která jsou v prostém jazykovém povědomí osamocená.

Slova etymologicky osamocená jsou zpravidla slovy základními pro slova z nich odvozená; na př. *syn* pro *synek, synův*; *otec* pro *otcův, otecký, otectví*; *ruka* pro *ručka, ruční* atpod.

Základní slova jsou často slova odvozená; na př. *mýdlo*, základ slova *mydlář*, je odvozeno příponou *-dlo* z kořene *my-*; *rolník*, základ slova *rolnický*, je odvozeno příponou *-ník* ze substantiva *role*. Slova etymologicky osamocená, sloužící jako základ slov jiných, v našem jazykovém povědomí však odvozena nejsou a se zřením k tomu je nazývám p r v o t n í (primární).

SLOVA JEDNODUCHÁ A SLOŽENÁ.

161. 1. *J e d n o d u c h ý m i* (nesloženými) nazýváme ta slova, která vznikají z jednoho základu. Jsou to všechna slova kořenná, *já, ty...*, a mnohá kmenová, na př. *ležmo*, odvozené z *lež-* příponou *-mo*, *mý-dlo* vzniklé z kořene *mý-* příponou *-dlo*. Odvozovacích přípon může být několik; na př. *mydlář* je tvořeno příponou *-ář* z *mýdlo*, to pak příponou *-dlo* z *mý-*.

S l o ž e n ý m i nazýváme ta slova, která se skládají ze dvou nebo i více základů, ať hotových slov nebo slov mluvnicky změněných. Na př. *půlnoc* se skládá z hotových slov *půl* a *noc*, *listopad* ze slov *list* a *pád*, z nichž je první v kmenové podobě *listo-*. Viz podrobněji v § 257, 254.

Složeniny přímé (1. stupně) a nepřímé (2. stupně).

2. Složeniny jsou podle svého vzniku dvojí, přímé a nepřímé.

Složeniny přímé se tvoří skládáním z e s l o v j e d n o d u c h ý c h; na př. *pra-otec*, *ob-hájiti*, *listo-pad* (z *list* a *pád*), *červenobílý* (z *červený* a *bílý*). Vedle toho se tvoří často příponami, o d v o z o v á n í m; na př. *bezmocný* z *bez moci* příponou *-ný*, *nábřeží* z *na břehu* příponou *-í*. Po této stránce se přímé složeniny shodují se slovy nesloženými, na př. *moc-ný*, *list-í*, a náleží do nauky o tvoření slov odvozováním. Ale podstatným znakem jejich tvoření je skládání a proto se jejich odvozování obvykle probírá zároveň se způsobem skládání.

Složeniny nepřímé však nevznikají skládáním ze slov jednoduchých, nýbrž z e s l o v j i ž s l o ž e n ý c h, z hotových složenin; na př. *východní* nevzniklo z *vý-* a *-chodní*, nýbrž z *vý-chod* příponou *-ní*, *listopadový* povstalo z *listo-pad*, *obhájce* z *ob-hájiti*, *poslanec* z *po-slán...* Tyto složeniny se shodují svým tvořením se slovy jednoduchými, *severní* (ze *sever*), *lednový* (z *leden*), *rádce* (z *raditi*), *chovanec* (z *chován*)... Tu se nabízí jen otázka, jakými příponami jsou slova *východní*, *listopadový*, *obhájce*... ze svého složeného základu *východ*, *listopad*, *obhájiti* tvořena. Složenost slov *východní*... není podstatným znakem jich samých, nýbrž jejich slov základních. Proto se o nich mluví jen v části o tvoření slov odvozováním.

Í. ODVOZOVÁNÍ SLOV

162. Odvozování je tvoření slov odvozovacími neboli slovotvornými příponami ze slovních základů, t. j. z hotových slov, z kořenů nebo z kmenů. Na př. *pan-táta*, *dár-ek* z *dar*, *myš-ka* z *myš*, *lež-mo* z *lež-* (*ležeti*) atd.

ÚKON A POVAHA PŘÍPON.

1. Odvozovací přípony obměňují, pozměňují věcný význam svého základu (§ 159₄). Na př. *mýdlo* < *mýti*, *mydlář* < *mýdlo*.

Podstatné jméno *mýdlo* má kořen *my-* s významem latin. lavare jako *mýti*; přípona *-dlo* jej blíže určuje v tom smyslu, že *mýdlo* znamená to, čím se myjeme. A *mydlář*, odvozené z *mýdlo* příponou *-ář*, označuje toho, kdo mýdlo dělá, vyrábí.

Přípony obměňují tedy věcný význam základu tak, že vzniká slovo s n o v ý m v ě c n ý m významem.

Tyto nové věcné významy jsou jednak z á k l a d n í, na př.: vlastnost (*černý*), její nositel (*černoch*), děj (*lov*), výrobek (*přípravek*), místo (*ohniště*), nástroj (*rydlo*)..., jednak p o d r u ž n é, na př.: zdrobňování, zveličování, zesilování významu, různost pohlaví, hromadnost (*doubek*, *dubisko* < *dub*, *učitelka* < *učitel*, *občanstvo* < *občan*...). Při podružných významech běží jen o odstín, obměnu významu základního.

2. Nezřídka nevzniká při odvozování slovo s novým významem věcným, nýbrž jen nové slovo po stránce slovně druhové (§ 158₅). Na př. *lov* < *loviti*, *řeč* < *říci*, *hra* < *hráti*, *mýlka* < *mýliti* (*se*).

Substantivum *lov* vyjadřuje touž činnost jako sloveso *loviti*, jenže v podobě podstatné, nikoli slovesné. Rozdíl mezi nimi je jen slovnědruhový, ten, že je *lov* substantivum, *loviti* sloveso.

Někdy obměňuje odvozenina věcný význam základu, ale v e l m i š i r o c e. Na př. *stan*, *stav*, *stáj* < *státi* (*stanu*).

Tato substantiva jsou tvořena příponami *-n*, *-v*, *-j*, které nemají význam slovníkově tak vyhraněný jako přípony *-dlo*, *-ář*, neboť se vyskytují u slov, která znamenají předměty velmi rozmanité. Slova *stan*, *stav*, *stáj* mají společný význam „něco stojícího, postaveného“, tedy význam velice široký, jsou to prostě substantiva proti slovesu *státi*. Odvozovací přípony *-t*, *-n*, *-v*, *-j* mají za úlohu tvořiti ze slovesného kořene *by* -a *sta-* substantiva, vyjádřiti dějový význam

by- a *sta-* v podobě substantivní. Jsou to výrazové prostředky, kterými se rozlišují substantiva *stan...* od slovesa *státi*, a naopak přípona *-ti* je znakem slovesné povahy slova *státi*.

Proto se v takovýchto případech často zatemňuje etymologická příbuznost odvozenin a jejich základu.

3. Slovotvorný úkon mají mnohdy přípony *t v a r o s l o v n é*, a to skloňovací. Na př.: žen. *Jan-a* || muž. *Jan, Karla* || *Karel* (§ 172₃); *nemluv-a* || *nemluvití, neposeda* || *neposeděti...*; *hra* || *hráti, mluva* || *mluviti...*; *díl-o* || *dělati*; *mlád-ě* || *mladý, vnouč-e* || *vnuk*; *kamen-í* || *kámen, trn-í* || *trn*; *bezmás-ý* || *bez masa, bezzub-ý* || *bez zubů* (odvozování slov složených, viz v § 257₄) atpod.

4. Některé odvozeniny mají úplnou podobu zavřených kořenů, některé pak jen hláskově změněnou:

hon, chod, lov, pád, skon, vývoz, zájem...; *zvěř* || *zvíře*; *řeč* || *říc-i, řek-l, seč* || *sek-ati, průtrž* || *protrh-nouti, řež* || *řez-ati* atd.

Příčina je ta, že tu zanikla přípona ohýbací nebo i kmenová; viz v § 159. Se stanoviska dnešního jazyka jsou tato slova tvořena *b e z p ř í p o n o v ě*, a to buď mužsky (*hon*) nebo žensky (*řeč*). Pro stručnost uvádím jako jejich příponu tu, která zanikla, t. j. *-z* nebo *-b* (tvrdý n. měkký jer).

5. U slov kmenových (§ 160) uvádíme většinou jen příponu odvozovací a kmenotvornou *p o m í j í m e*. Pravíme na př., že je slovo *učitel* tvořeno z kmene *uči-* příponou *-tel*, t. j. nehledíme k tomu, že se kmen *uči-* skládá z kořene *uč-* a z kmenotvorné přípony *-i-*. Podobně mluvíme u slov typu *kuřátko* a *semínko* o zdrobňovací příponě *-ko*, nehledíce ke kmenotvorným příponám *-át-* a *-ím-* (z *-én-*).

6. Slovotvorné i kmenotvorné přípony s e p ř i p í n a j í na celý jednoslabičný kořen, ať je otevřený nebo zavřený; na př.: *mý-dlo, ži-to, bi-č, pros-ba, mýl-ka, uč-itel, pros-iti*.

Je-li slovo, ke kterému se odvozovací přípona připíná, dvojslabičné otevřené, jeho koncová samohláska z a n i k á. Na př. *mýdlo* || *mydl-ář, mydl-iti*; *ryba* || *ryb-ka, ryb-ička*; *cesta* || *cest-ovati*; *práce* || *prac-ovati, prac-ný*; *škoda* || *škod-iti*.

K m e n y při odvozování dílem zůstávají, dílem ztrácejí koncovou samohlásku. Na př. slovesný kmen *uči-* || substantivum z něho *uči-tel*; podobně *cestova-tel*, *saze-č*, *holi-č*; ale *cestova-* || *cestov-ní*, *putova-* || *putov-ní*; *pracova-* || *pracov-itý*; *plati-* || *plat-ný*; *měni-* || *měn-livý* atp.

7. Koncová kořenná nebo kmenová s o u h l á s k a s e m ě n í vlivem následující samohlásky odvozovací přípony; na př. *hoch* || *hoš-ík*; *krok* || *krůč-ek*; *bůh* || *bůž-ek*; *ruka* || *ruč-ička*...; *hošík* || *hošič-ek*; *stolice* || *stolič-ka*; *rod* || *rod-ina*... «-di-».

Často měla kmenotvorná přípona původně lichý jer, který způsobil změnu předcházející souhlásky, ale časem zanikl: *řoka* || *řok-ьka* > *ruč-ьka* > *ručka*; *noгьka* > *nožьka* > *nožka*; *muchьka* > *mušьka* > *muška*...

Někdy se změnila souhláska vlivem bývalého příponového j: *měst-jan-* > *měšťan*, *pozemsk-jan-* > *pozemšťan*...

Ne ojediněle nalézáme změněnou souhlásku tam, kde pro ni nejsou fonetické podmínky. Je na př. *mlad'och*, *tlust'och*, tvořené příponou *-och* z *mladý* a *tlustý*; *stříbrňák*, *zlat'ák*, odvozené ze *stříbrný*, *zlatý* příponou *-ák*. To lze dobře pochopit napodobením těch případů, kde se souhláska mění foneticky. A toto napodobení svědčí o tom, že se změny souhlásek *ch* v *š*, *k* v *č*, *d* v *ď*... pokládají — vedle zvláštních přípon — za z n a k o d v o z e n í n, že je střídání *ch* s *š*, *d* s *ď*... ú k o n n é, a to ve smyslu obecně rozlišovacím. Sr. v § 97.

SPLÝVÁNÍ PŘÍPON. ODVOZOVÁNÍ NAPODOBENÍM.

163. 1. Slovo má buď jen jednu příponu, na př. *ryb-ka*, *dvor-ek*, nebo několik jich, na př. *my-dl-ář*, *chod-i-ti*, *chod-í-váva-ti*.

Mluvíváme o p ř í p o n ě j e d n é, na př. o *-eček* v *dvoreček* *chlapeček*..., o *-íček* v *nožíček*..., o *-ička* v *palička*..., o *-árna* v *kovárna*..., ač jde od původu o p ř í p o n y d v ě: *dvoreček* je z *dvorek* (*dvorec*), a to z *dvůr*, je tedy *-eček* vlastně *-eč-ek* (a to z *ek-ek* nebo z *-ec-ek*); *nožíček* je z *nožík* a to z *nůž*, je tedy *-íček* vlastně *-ič-ek* (a to z *ík-ek*); *palička* vzniklo odvozením z *palice*, to má příponu *-ice*, je tedy *-ička* vlastně *-ič-ka*; *kovárna* je odvozeno z *kovář* a to vzniklo z *kov-ář*, je tedy *-árna* vlastně *-ár (-ář)-na*.

Tu záleží na tom, oč nám jde. Máme-li na mysli poměr substantiva *dvoreček* k *dvůr*, řekneme, že je zdrobnělina *dvoreček* tvořena z *dvůr* příponou *-eček*, že je to odvozenina prvního stupně. Podobně při dvojicích *nož-íček* a *nůž*, *hlav-íčka* a *hlava*. Přihlížíme-li k dvojici *dvoreček* — *dvorek*, řekneme, že je *dvoreček* tvořeno příponou *-ek* ze substantiva *dvorek*. Hledíme-li ke všem třem slovům, k řadě *dvůr* — *dvorek* — *dvoreček*, dodáme ještě, že *dvorek* vzniklo příponou *-ek* z *dvůr*, t. j. že má *dvoreček* přípony dvě, *-eč-ek* z *-ek-ek* (*-ěk-ěk*), že je to odvozenina stupně druhého.

2. Nezřídka si ani nejsme vědomi toho, že jde od původu o přípony dvě, t. j. v našem jazykovém povědomí pociťují se dvě přípony z a j e d n u, neboli odvozeniny původně stupně druhého pociťují se za odvozeniny stupně prvního.

Projevuje se to zřetelně tím, že se přípony od původu dvojité užívá i tam, kde není odvozenina s prvním sufixem, odvozenina prvního stupně. Je *metla* — *metlice* — *metlička*..., ale též *mamička*, *tetička* k *máma*, *mama*, *teta*, ačkoli není *mamice*, *tetice*. Je *nůž* — *nožík* — *nožíček*..., též *kus* — *kousíček*, tři baže není *kousík*.

Jsou adjektiva *čtvrteční* a *páteční*, tvořená příponou *-ní* ze substantiv *čtvrtek* a *pátek*; mají tedy dvojitou příponu vzniklou z *-ek-ní* (*-ěk-ění*). Přípona *-eční* je však též v adjektivu *středeční*, ačkoli není substantivum *středeck*.

Substantiva *kovárna*, *pekárna*... jsou odvozena příponou *-na* ze jmen *kovář*, *pekař*, tvořených příponou *-ář*, *-ař*, je však též *posluchárna*, třebaže není substantivum *posluchář* nebo *-chař*.

Barvírna vzniklo z *barvíř* a to z *barva* nebo z *barviti*, je též *holírna*, ačkoli není *holíř*.

3. Příčina tohoto jednoduchého pojetí přípony od původu dvojité je často ta, že odvozeniny prvního stupně sice bývaly, ale časem vymizely, nebo jsou řídké, nebo nabyly takového významu, v kterém se dobře necítí blízká příbuznost odvozeniny druhé s první, takže se spojují v jazykovém povědomí odvozenina druhého stupně přímo se slovem základním. Byla řada *kůň* — *koníř* — *konírna*, když však substantivum *koníř* jako jméno obecné zaniklo (zachovalo

se jen v příjmení *Koníř*), začalo se považovat *konírna* za odvozeninu přímo z *kůň* příponou *-írna*.

Zaniklo *nožice*, *ručice* k *noha*, *ruka*, zbylo jen *nožička*, *ručička*, chápané za odvozeninu příponou *-ička* od *noha*, *ruka*.

Když se z řady *metla* — *metlice* — *metlička* ujalo *metlice* jako název trávy, zdálo se, že je *metlička* ve významu proutek apod. zdrobnělina k *metla*, tvořená příponou *-ička*.

Bylo *město* — *měst-ce* (< *měst-cko*) — *měst-eč-ko*, *městce* se zachovalo v mužské podobě *Městec* jako vlastní místní jméno (*Městec Králové...*), jinak zaniklo, takže se dnes *městečko* chápe za přímou odvozeninu z *město*.

4. Druhá příčina jednoduchého chápání přípon původně dvojitých je ta okolnost, že se slova stejného nebo podobného významu, zdrobněliny, jména činitelská, místní, slovesa..., s d r u ž u j í v jazykovém povědomí v e s k u p i n y , v ř a d y (§ 166). To pak má za následek, že se jména jedné významové skupiny tvoří často stejnou příponou, třebaže kmenoslovné podmínky nejsou u všech jmen stejné. Jinými slovy: mnohé odvozeniny s e t v o ř í n a p o d o b e n í m jiných jako hotových vzorů. Podle dvojic typu *metla* — *metlička*, které mají nebo prvotně měly ještě prostřední člen *metlice*, vznikly k *máma*, *mama* a *teta* zdrobněliny *mamička*, *tetička*, vedle nichž nejsou tvoření *mamice* a *tetice*. *Kousíček* povstalo ke *kus* podle dvojic typu *nůž* — *nožiček*; *středeční* k *středa* podle *čtvrteční*, *páteční*; *posluchárna* k *poslouchati* podle *kovárna*, *pekárna...*; *holírna* k *holiti* podle *barvírna*.

NOVÉ ODVOZOVACÍ PŘÍPONY A NOVÉ ZÁKLADY.

164. Při tvoření napodobením některých slov jako vzorů chápe se zhusta za součást přípony nějaká koncová část kořene nebo kmene, takže vzniká nová přípona. Domácké podoby *Eda*, *Ferda*, *Ruda...* k *Eduard*, *Ferdinand*, *Rudolf...* mají odvozovací příponu *-a* a *-d-* náleží ke kmeni základního jména. Ale *-da* se chápalo za příponu a tvořily se jí domácké podoby *Ĵanda*, *Ĵenda*, *Ĵarda...* ze jmen *Jan*, *Jára...*, v jejichž kmeni *-d-* není. Viz v § 1752.

Z ženských jmen typu *svědkyně, žákyně*, tvořených příponou *-yně* k maskulinům *svědek, žák*, byla odvozena přípona *-kyně* tak, že se k *-yně* připojilo *-k-* přípony *-ek-* (*-eko-*). Touto novou příponou jsou tvořena substantiva *ctitel-kyně, přítel-kyně, vévod-kyně*... Viz v § 172s.

Substantiva *divák, žebrák*... jsou tvořena příponou *-k* z infinitivních kmenů *diva-*, *žebrá-* sloves *dívati se, žebrati*. Významově příbuzná slova *kuř-ák, hon-ák* mají za základ slovesa *kouřiti, honiti*, jsou tedy tvořena z kořene příponou *-ák*, abstrahovanou z *divák* a *žebrák* přidáním k příponě *-k* třídního znaku *-á-*. Tu pak se chápou obojí substantiva proto, že mají stejný význam, zvaný činitelský, že náležejí do stejné významové skupiny, za stejně odvozená, t. j. slova *divák* a *žebrák* vystupují v jazykovém povědomí jako odvozeniny příponou *-ák* ze slovesných kořenů *dív-* a *žebr-*, nikoli z infinitivních kmenů.

K *srdce* (původně *-dŕce*), *slunce* (< *-nŕce*) jsou zdrobněliny *srdéčko, slunéčko*, pravidelně tvořené příponou *-ko* (< *-ŕko*). Jsou však též zdrobněliny *srdíčko* a *sluníčko*, odvozené příponou *-íčko* ze základu *srd-* a *slun-*, nikoli z celých substantiv *srdce* a *slunce*. To si vysvětlíme tak, že se v *srdéčko* a *slunéčko* spatřovala přípona *-éčko*, t. j. že se vedle *-ko* chápala za příponovou ještě slabika *-éč-*. A podle *srd-éčko, slun-éčko* utvořilo se příponou *-íčko* též *srd-íčko, slun-íčko*. Přispěla tu obdoba s dvojicemi typu *slovce — slovíčko*, kde je zdrobnělina na *-íčko* odvozena nikoli ze *slovce*, nýbrž ze *slovo*, a kde je *slovce* od původu rovněž zdrobnělina k *slovo*.

Substantivum *služebník* je vlastně tvořeno příponou *-ík* z adjektiva *služebný* a znamená »služebný člověk«. Vlivem pojetí, že je to člověk vykonávající službu, chápe se za odvozeninu příponou *-ník* ze substantiva *služba*. Na vznik nové přípony a nového základu má tu vliv nové pojetí významu slova.

PŘÍPONY CIZÍHO PŮVODU.

165. 1. Odvozovací přípony domácích slov a zdomácnělých slov cizích jsou z největší části původu domácího a jen z nepatrné původu cizího.

Z latiny je přípona *-ita* v *husita, táborita*; *-ace* v *nadace, korunovace*; *-átor* v hovor. *synátor, vědátor*; *-ant* v lid. a hovor. *pracant, sekant, mudrlant*; *-ián, -iján* v lid. a hovor. *krobián, grobián* (z něm. *grob*), *hrubián* (z *hrubý*).

Z němčiny byla přejata přípona *-ěř, -íř* (starší *-ieř*), na př. *koníř* (§ 192₂), knižní zastaralé *žertěř*; a *-era* u příjmení *řandera, Šimera...* (§ 175₁₅).

Z latiny je *-ista* přejaté z řečtiny: *houslista* a *májista* (|| *májovec*).

Přejetí cizích přípon provedlo se tak, že se z cizích slov hojněji užívaných abstrahovala jistá přípona a přidávala se pak i k základu domácímu; na př. *-ista* bylo vyvozeno ze slov *egoista, humanista, idealista...*

Se stanoviska slovanského je cizího původu přípona *-ář*, ale se stanoviska českého je to už přípona domácí, protože ji čeština přejala z praslovanštiny.

2. Slova tvořená z domácího základu cizími příponami nazýváme *h y b r i d n í*. Tvoří se též jinak než odvozováním a proto o nich bude souhrnný výklad v části V. (§ 315).

VÝZNAMOVÉ SKUPINY. ŽIVÉ A NEŽIVÉ PŘÍPONY.

166. 1. Z významotvorné platnosti odvozovacích přípon plyne, že se jimi tvoří zpravidla několik slov, řada slov, majících jistý společný význam, že se jimi tvoří významové skupiny. Přípona *-ík* se vyskytuje u zdrobnělin, sr. *dolík, koník, nožík, vozík...* || *důl, kůň, nůž, vůz*; *-tel* u jmen činitelských, sr. *kazatel, tazatel, učitel, živitel...* || *kázati, tázati, učiti, živiti*; atpod.

Významové kategorie jsou většinou v jazyce stále živé, je potřebí rozmnožovat je o nové odvozeniny; tak je tomu na př. u zdrobnělin, u slov činitelských, u přídavných jmen látkových (*dřevěný, ocelový, železný...*) atpod. To souvisí přirozeně s vývojem myšlení, s pokrokem v kultuře hmotné i duchovní, s rozvojem civilisace, se změnami v životě nositelů jazyka, jeho příslušníků.

Souvislostí tvoření slov s myšlenkovým vývojem si vysvětlíme to, že potřeba slov některé významové skupiny proti starším dobám časem vzrůstá, že některé tvoření původně, dříve nehojné, řídké

stává se časem živým. Náleží sem na př. významová skupina vyjadřovaná adjektivy na *-telný*, *viditelný*, *pochopitelný*, *dělitelný*... (§ 221) nebo skupina složených substantiv typu *maloměsto* (§ 308).

Z názvosloví odborného, a to chemického, patří sem adjektiva na *-atý*, *-itý*, *-ičitý*..., vyjadřující různé mocenství prvků (§ 216).

2. Slova stejného významu tvoří se nezřídka příponami *několika*: tak zdobněliny nejen příponou *-ík*, viz výše, nýbrž i příponou *-ek*, sr. *dárek*, *domek*, *stolek* ...|| *dar*, *dům*, *stůl*; jména činitelská mimo příponou *-tel* též příponou *-č*, sr. *nosič*, *oráč*, *topič*... || *nositi*, *orati*, *topiti*, příponou *-ce*, sr. *soudce*, *vůdce*... || *souditi*, *voditi*; atd.

3. V užívání přípon s tímž významem pozorují se nezřídka zřetelné rozdíly časové nebo i v jazyce téže doby. Některé přípony se užívalo a užívá zřídka, ojediněle, je to přípona *neživá*, neplodná (neproduktivní), jiné naopak často, většinou, zpravidla, je to přípona *živá*, plodná, tvořivá (produktivní). Tak na př. činitelská jména se tvoří živými příponami *-tel*, *-č*, *-ce*, *učitel*, *nosič*, *vůdce*..., a neživou příponou *-yka*, vyskytující se jen u slova *vládyka* (původně = ten, kdo vládne, vládce). V starší době byly hojné zdobněliny na *-ec* *hradec*, *dvorec*, *krámec*, *sudec*..., časem se přestalo této příponě užívat a dává se přednost příponě *-ek*, *hrádek*, *dvorek*, *krámek*, *soudek*... Přípona *-yka* byla už v staré době neživá, zdobňovací přípona *-ec* stala se však neživou až časem, v novější době.

PŘÍPONY S NĚKOLIKA VÝZNAMY.

167. 1 Táž přípona mívá několik významů. Příponou *-ec* se tvoří zdobněliny (*dvorec*, *stolec*..., viz § 182), názvy nositelů vlastnosti (*slep-ec*, *lakom-ec*, *stař-ec*...), jména činitelská (*kup-ec*, *lov-ec*, *chod-ec*...) a jména vyjadřující původ a příslušenství (*cizín-ec*, *Přemyslov-ec*, *Jakub-ec*, *Adam-ec*...).

Příponu *-ka* mají mužská jména činitelská (*mluv-ka*, *voz-ka*...), ženská jména zdobnělá (*myš-ka*, *ryb-ka*, *ruč-ka*...), nositelky vlastností (*hněd-ka*, *ryz-ka*, *březov-ka*, *uzen-ka*), přechýlená jména (*Češ-ka*, *učitel-ka*, *lékař-ka*...) aj.

Příponou *-ice* se tvoří zdobněliny (*kyt-ice*, *hlav-ice*...), názvy nositelek vlastností (*běl-ice*, *prav-ice*, *siln-ice*...) atpod.

Tato mnohovýznamnost přípon nijak nevadí jednak proto, že jde o významy zřetelně od sebe odlišené, vyskytující se u mnoha jmen a tvořící osobité významové skupiny, jednak proto, že význam odvozenin vyplývá zcela přirozeně z jejich povahy. Substantivum *dvorec* vzniklo z *dvůr* a to samo naznačuje, že má význam zdrobňovací; *slepec* je odvozenina ze *slepý* a v tom je již obsažen význam »slepý člověk«; *lovec* vzniklo ze slovesného, dějového kořene *lov-*, který je v *loviti*, *lov* a tím je jakoby předurčeno k významu činitelskému = kdo loví. Příslušníci jazyka s vyvinutým jazykovým povědomím a citem sotva by se mohli octnouti na rozpacích, zda je na př. *lovec* jméno činitelské či zdrobnělina.

2. Mnohdy však má jedna přípona u téhož slova nebo u slov podobných významy různé; na př. adjektivní přípona *-ův* a *-in* (*otcův*, *matčin...*), viz v § 208, nebo *-ní* (*krční*, *ruční...*), viz v § 219. Nebo má u jedné slov význam ten, u druhých onen, ač může jíti v obojím případě o významy oba. Přípona *-ovitý* znamená u adjektiv *kopcovitý*, *peckovitý*, *sukovitý*... »obsahující kopec, pecku, suk...«, viz v § 215. Adjektiva *kruhovitý*, *houbovitý*, *kašovitý*... mají však význam podobnosti, viz v § 217. U adjektiv *kopcovitý*... by mohlo docela dobře jíti též o význam podobnosti = podobný kopci, jako kopec. V obojím případě vzniká do jisté míry výrazová nepřesnost, nedůslednost, pochopitelná při veliké různosti významů a při složitosti jazykového vývoje.

V prvním případě je nutno řadit k sobě odvozeniny s mnohovýznamnou příponou podle jednoho významu základního nebo převládajícího. Se zřetěním k němu nazýváme adjektiva na *-ův*, *-in* přivlastňovací, ač mají také různé významy jiné, adjektiva typu *krční* shrnujeme jako vztahová atpod.

USPOŘÁDÁNÍ, ROZSAH LÁTKY A VÝKLAD SLOV.

168. 1. Výklady o tvoření slov odvozováním lze uspořádati buď podle odvozovacích přípon, podle výrazových prostředků odvozování, nebo podle významu slov. V prvním případě se probírají jednotlivé přípony různě seřazené, *-ák*, *-ík*, *-ek*, *-dlo*, *-tel*,

a vykládá se, která slova se jimi tvoří. V druhém případě se vychází z rozmanitých slovních skupin, jako jsou jména přechýlená, zdobnělá, zveličelá, činitelská..., a ukazuje se, kterými příponami se tvoří.

Uspořádání první má sice tu výhodu, že poskytuje přehled o různých významech přípon (§ 167), avšak se zřením k tomu, že je vlastním předmětem výkladů tvoření slov, je přirozeným základním dělidlém význam slov. Rozdělení podle přípon je podružné a hodí se pro třídění podrobnější. Přehled přípon je obsažen v seznamu slov na konci knihy.

2. Významové skupiny slovní dělíme podle slovních druhů. Probírají se proto v nauce o odvozování nejprve substantiva, pak adjektiva atd.

3. Předmětem slovotvorných výkladů jsou zpravidla jen ta slova, která jsou odvozená se stanoviska českého jazyka, jejichž základem je nějaké slovo v něm žijící nebo nějaký kořen, kmen příbuzného slova rovněž žijícího. Na př. *zoubek*, tvořené příponou *-ek* ze jména *zub*, nebo *mýdlo*, tvořené příponou *-dlo* z kořene, který je v slovese *mýti*. A tato slova jsou pojata do nauky o tvoření tehdy, tvoří-li významovou skupinu, slovní čeleď, a není-li způsob jejich tvoření ojedinělý nebo velmi řídký.

Neuvádějí se zpravidla taková slova, která jsou odvozená se stanoviska srovnávacího, k jejichž pochopení je třeba přihlížet k jazykům jiným, hlavně neslovanským. Na př. *prase*, tvořené příponou *-e* z *-ę* jako *hádě*, *ptáče*..., avšak z kořene, který jinak v češtině není a který je v latině *porcus*...

4. Ze slovcích nepatří do nauky o tvoření slov ta, která jsou přejata v podobě nezměněné (*Adam*) nebo změněné hláskově nebo tvarově (*Marie*, *Maří* z *Maria*, *Řehoř* z *Gregorius*...). Patří pak do ní odvozeniny z cizích slov domácími nebo přejatými příponami, na př. *Adam-ec*, *Řehoř-ek*, *Řehoř-ův*...

5. Výklady o významu jednotlivých slov přihlížejí především a hlavně k jejich tvorbě, nikoli k přesnému věcnému významu, který se u nich užíváním vyvinul a ustálil a který patří do slovníka.

V nauce o tvoření slov stačí na př. říci, že je *jeviště* místo, kde se něco jeví, děje; nezáleží na tom, zda je to část divadla či jiné místo. Nebo že je *pařeniště* pařené místo, *svíce* prostředek na svícení apod. Často se připomíná jen způsob tvoření, přípona, základ..., věcný význam pak vůbec ne.

A. Podstatná jména¹⁾

1. PŘECHÝLENÁ JMÉNA (RODOVÉ DVOJICE)

169. 1. Přechýlená jsou rozmanitá životná jména, osobní i živočišná, tvořená odvozováním ze stjeného základu (etymologicky příbuzná) a vyjadřující přirozený rod mužský a ženský neboli pohlaví. Lze je nazývati též rodové dvojice. Na př.: *učitel* || *učitelka*, *lev* |, *lvice*.

O jejich významové stránce viz ve skladbě (§ 645).

Takové rodové dvojice se vyjadřují často též neslovotvorně, různými jmény: *muž* || *žena*, *otec* || *matka*, *bratr* || *sestra*, *beran* || *ovce*, *kohout* || *slepice*... Viz tamt.

2. Co se týče vzájemného slovotvorného poměru rodových dvojic pozorujeme, že se zřídka tvoří maskulinum z feminina, častěji obě podoby různými příponami ze stejného základu, nejčastěji pak femininum z maskulina.

a) MASKULINUM Z FEMININA.

170. 1. Jsou to jen některá o s o b n í jména, a to předně *hokynář*, *kmotr*, *manžel*, *srn*, *srnec* a *vdovec*, utvořená z feminin *hokyně*, *kmotra*, *manželka*, *srna* a *vdova*.

Jde o vznik mužské podoby z ženské se zřením k jejímu původu.

Zřetelně to viděti na dvojici *manžel* || *manželka*, původně *malžen* || *malžena*. Toto hybridní slovo, jehož první část je z něm. *Mahl* (sr. *Gemahl*, *Gamahlin*), mohlo zníti prvotně jen *mal-žena*, nikoli *mal-žen*, neboť samostatně se vyskytá jen femininum *žena*, nikoli maskulinum *žen*. Podoba *malžen* vznikla z *malžena* napodobením rodových dvojic typu *učitel* || *učitelka*, *pekař* || *pekařka* (§ 172₁). Místo *malžena* se časem ustálilo *manželka*.

V dnešním jazyce se chápou dvojice *kmotr* || *kmotra*, *manžel* || *manželka*, *hokynář* || *hokynářka*, *srn* || *srna* tak, že je femininum

¹⁾ Dělívají se na dvě základní skupiny: *d e n o m i n a t i v a* a *d e v e r b a t i v a*. Tato dvojítoť je však jako základní slovotvorné dělidlo nevhodná, protože se některá slova stejného věcného významu tvoří jak ze jmen, tak ze sloves, na př. jména činitelská: *učitel* z *učiti*, *prosebník* z *prosba* apod. Slova stejného významu nelze od sebe dobře oddělovati pro mluvnický rozdíl u jejich základu, neboť hlavní, základní sudidlo slov je zajisté jejich věcný význam.

utvořeno z maskulina, dvojice *srnec* || *srna*, *vdovec* || *vdova* pak jako tvořené různými příponami ze stejného základu.

2. Dále je to *ženkyl* (řidčoji, ale původně *ženkyl*), vzniklé ze *žena*, s významem »zženštilý nebo záletný muž«. Tvoření příponou *-kyl* (*-kyl*) je ojedinělé.

3. Svým původem sem patří leckterá příjmení, jako *Babák*, *Doroťák*, *Mandík*, *Mařák*, *Petrušák*, *Veruňák*.

Jsou tvořena menším dílem z žen. jmen obecných, jako *Babák* z *baba*, *bába*, větším dílem z ženských jmen křestních, často v podobě domácké, *Mandík* z *Manda*, *Mařák* z *Mařa*, *Petrušák* z *Petruše*, *Veruňák* z *Veruna*... Znamená tedy *Babák* vlastně »muž porodní báby«, *Mařák* »Mařin muž« atpod. Jsou to od původu jména nezřídka žertovná nebo posměšná, vyjadřující mužovu závislost na ženě nebo jeho slabost vůči ženě. Viz v § 180.

V dnešním jazykovém povědomí se už většinou odvozenost těchto maskulin z femin necítí.

b) DVOJICE S RŮZNÝMI PŘÍPONAMI.

171. Jsou to skoro veskrze jména o s o b n í, zřídka ž i v o č i š n á.

1. Hojné jsou dvojice:

-ík || *-ice*, t. j. s mužskou podobou na *-ík* a s ženskou na *-ice*:
dlužník — *dlužnice*, *hříšník* — *hříšnice*, podobně *klevetník*, *milovník*, *mladík*, *mučedník*, *obchodník*, *padesátník*, *poběhlík*, *poutník*, *rolník*, *služebník*, *tanečník*, *účastník*, *viník*, *vražedník*, *zahradník*... — *klevetnice*, *milovnice*...

O d p ů v o d u je to typ c), neboť žen. podoba je tvořena z mužské na *-ík* příponou *-a*: *-ika* > *-ica* > přehláskou *-ice*. Ale v dnešním jazykovém povědomí se tato souvislost pro změnu *k-c* necítí, ženská podoba se pokládá za odvozenou příponou *-ice* z téhož základu jako podoba mužská: *dlužn-ík* || *dlužn-ice*, z příd. jména *dlužný*.

K *pokladník* je žen. protějšek (slečna, paní) *pokladní*, nikoli *pokladnice*, které má jiný ustálený význam.

2. *-ce* || *-kyně*; typ rovněž hojný:

dárce — *dárkyně*, *dozorce* — *dozorkyně*, podobně *odpůrce*, *přívodce*, *původce*, *přímluvce*, *rádce*, *správce*, *vůdce*, *zrádce*... — *odpůrkyně*...; *Němec* — *Němkyně*.

K *soudce* by mohlo být žen. *soudkyně*, vyskytující se u Olbr., ale je proti němu částečně nechut, ač neodůvodněná.

I to je o d p ů v o d u typ c); *dárce* znělo prvotně *dár-ьka* a z něho je tvořena příponou *-yňa* ženská podoba *dárьk-yňa*. V dnešním jazykovém povědomí jde o dvojici *dár-ce* || *dár-kyně*, z kořene, který je v *dar*, *-dařiti*.

3. **-ec** || **-ka**; tvoření dosti časté:

cizinec — *cizinka*, *domorodec* — *domorodka*, *chovanec* (*scho-*) — *chovanka* (*scho-*), podobně *Japanec*, *Němec*, *Slovinec*, *snoubenec*, *srnec*, *vlastenec*... — *Japanka*, *Němka*, *Slovinka*, *snoubenka*, *srnka*, *vlastenka*...

Je to p ů v o d n ě také typ c); *domorodec* je z *-dьcь*, to z *-dьkь* a fem. vzniklo příponou *-a*: *-dьk-a*. V dnešním pojetí je to dvojice *domorod-ec* || *domorod-ka*, z příd. jména *domorodý*.

4. **-ec** || **-kyně**; typ nepřiliš hojný:

jezdec — *jezdkyně*, *Němec* — *Němkyně* (|| častěji *Němka*, viz 3), podobně *pěvec*, *plavec*, *příznivec*, *věstec*... — *pěvkyně*...;

oblíbenec — *oblíbenkyně* (S heinf.); *osvícenec* — *osvícenkyně* (Svět.).

Rovněž o d p ů v o d u typ c): mask. *-ьcь* z *-ьkь* || fem. *-ьk-yňě*. Podle dnešního pojetí *jezd-ec* || *jezd-kyně* k jezdit.

5. **-ák** || **-ka**; typ ne příliš častý:

sedlák — *selka* < *sedl-ka*; podobně *Polák* — *Polka*, *morák* — *morka*; hovor. *měšťák*, *Pražák*... — *měšťka*, *Pražka*; *hnědák* — *hnědka*, *ryzák* — *ryzka*.

6. Některá tvoření jsou řídká nebo ojedinělá:

-an || **-ka**: *měšťan* — *měšťka*, *Pražan* — *Pražka* (hovor. místo *Pražanka*);

-ec || **-ice**: *světec* — *světice*; *nevrlec* — *nevrlice* (Č.-Chod);

-ec || **-nice**: *lakomec* — *lakomnice* (Baar);

-ář || **-yně**: *hospodář* — *hospodyně*;

-ák || **-enka**: *Slovák* — *Slovenka*;

-ík || **-írka**: *básník* — *básniřka*;

básniřka je tvořeno od *básniř*, dnes neobvyklého, takže jde o s p ř e ž e n í podob různých; podobně vzniklo spřežením *Slovák*||*Slovenka*.

-ík || -ka: *úraník — vranka*;

-tík || -ka: *nebožtík — nebožka*;

Maskulinum je odvozeno ze starého *nebožec*, takže původní dvojice je *nebožec — nebožka*, viz 3.

-e || -na: *kníže — kněžna*, viz v § 1727.

c) DVOJICE S ŽENSKOU PODOBOU ODVOZENOU Z MUŽSKÉ.

172. Jde o dvojice jmen osobních i živočišných.

Osobní jména.

1. U jmen osobních se nejčastěji tvoří femininum z rozmanitých maskulin příponou

-ka; na př.: *ctitel — ctitelka, čtenář — čtenářka, dědic — dědička*, podobně *asistentka, doktorka, jednatelka, křesťanka, lékařka, malířka, mlynářka, nosička, pasačka, pohanka, písařka, profesorka, (sou) družka, sousedka, starostka, studentka, vnučka, zlodějka, žebračka...*;

Čech — Češka, podobně *Angličanka, Jihoslovanka, Moravanka, Pražanka, Ruska, Srbka, Valaška...*, *Ľindřich — Ľindřiška, Vojtěch — Vojtěška...*

Podle dnešního pojetí patří sem i *manželka* k *manžel*; viz v § 170.

Obecná jména *doktorka, kovářka, mlynářka, učitelka...* označují ženy s a m o s t a t n ě v y k o n á v a j í c í nějaké povolání nebo zaměstnání, rozumějící se z mužských jmen *doktor, kovář...* Vedle toho znamenají tato jména n o s i t e l k y t i t u l ů a h o d n o s t í.

K maskulinu *rada* ve významu titulovém a hodnostním bylo by *radka*, jako je *doktorka, starostka*. Neujalo se. Navrhovalo se *rádkyně*, vlastně ženský protějšek k *rádce*, a *radová*, které má sice vlastně význam jiný — viz v 2. b) —, ale není nevhodné.

K *ministr* by bylo *ministerka*, ale nevhodně, protože má to.o mužské jméno proti jiným neobvyklé zakončení *-str*. Neústrojně je i *ministra*.

V hovorové mluvě se tvoří příponou **-ka** příjmení oblíbených hereček a zpěvaček: *Benonka* (mask. *Benoni*), *Destinka, Hübnerka...*

Je to vlivem l i d o v é h o zvyku, který tak tvoří ženská příjmení z mužských, na př. *Bartoška*. Viz dále v 2.

2. Velmi živá je u jmen osobních také přípona

-ová, příbuzná s příponou **-ův, -ova...** u přídavných jmen přivlastňovacích.

a) Tvoří se jí hojně ženská příjmení

Bartošová k *Bartoš*, *Nováková* k *Novák*, *Kovářová*, *Kolářová*, *Šimová* k *Šima*, *Janová*, *Váňová*, *Vášová*, *Němcová* k *Němec*, *Šimková* k *Šimek* atp.

Od původu jsou substantiva na **-ová** vlastně zpodstatnělé tvary přivlastňovacích adjektiv na **-ův**, ale v podobě složené.

Tuto příponu mají příjmení **manželek i neprovdaných dcer**: paní *Nováková*, slečna *Bartošová*.

Něco jiného je: *Novákova* žena, matka, dcera..., ta holčička je *Novákova*. Tu jde o přídavné jméno přivlastňovací k *Novák*, nikoli o ženské příjmení, které je svým úkonem jméno **podstatné**.

Ode jmen na **-ů**, *Janů*, *Macků*, *Pavlů*, *Tomšů*..., dílem se tvoří feminina na **-ová** (*Marie Macková*...), dílem, a to větším se užívá nesklonného tvaru mužského (*Marie Macků*).

Jména na **-í**, *Dolejší*, *Hořejší*, *Kočí*, *Krejčí*..., přechylují se jen částečně: slečna *Marie Kočí* (jen tak), paní *Dolejší*, *Hořejší* || lid. a hovor. *Dolejšová*, *Hořejšová*; od *Krejčí* se ujala skoro obecně *Krejčová*.

Od cizích příjmení na **-i, -y** jsou zpravidla feminina **-iová, -yová**: *Alfieri* — *Alfieriová*, *Benoni* — *Benoniová*, *Belcredi* — *Belcrediová*, *Bondy* — *Bondyová*...

Od cizích příjmení na **-e**, *Anderle*, *Naske*, *Niederle*, *Kunte*, *Rutte*, *Tille*..., jsou feminina *Anderlová*, *Nasková*, *Niederlová*, *Kuntová*, *Ruttová*, *Tillová*...

Od příjmení *Nový*, *Novotný*, *Hajný*, *Rolný*..., zpodstatnělých to adjektiv, užívá se ve spisovné mluvě zpravidla adjektivních tvarů *Nová*, *Novotná*...

Lidová mluva zde tvořívá feminina na **-ová**: (paní) *Novotnová*, *Hajnová*, *Rolnová*...

b) Dále se příponou *-ová* tvoří jména manželek od mužských jmen obecných znamenajících zaměstnání a povolání:

(paní) *doktorová, kovářová, mlynářová, myslivcová, pekařová, poslancová, profesorová, radová, sládková, správcová, starostová, učitelová, vyslancová...*

Znamená tedy *paní doktorová* »manželka (žena, choť) doktora».

Ke *krejčí* se obecně ujalo *krejčová*. Znamená však též ženu samostatně činnou v oboru krejčovském; viz v 1.

O *radová* viz výše 1.

Od zpodstatnělých přídavných jmen *berní, důchodní, pokladní, radní, vrchní...* spisovný jazyk feminina příponou *-ová* zpravidla netvoří; užívá se tu tvaru adjektivního shodného v nom. sing. s mužským: *paní berní...* Jen lidově bývá zde *-ová*: *paní berňová, důchodňová...*

V mluvě lidové se obojí jména manželek tvoří zhusta příponou *-ka* nebo *-ovka*: *Bartoška* (k *Bartoš*), *Novačka, Kolářka...*, *Šimovka* (k *Šima*), *Blažkovka, Trávníčkovka...*, *doktorka, kovářka...*, *starostovka...*

Obecná jména *doktorka, kovářka, učitelka...* znamenají též ženu samostatně vykonávající nějaké povolání nebo zaměstnání a jsou tedy dvojznačná, kdežto spisovný jazyk tyto dva významy liší příponami *-ová* a *-ka*. Viz v 1.

Jména *neprovdaných dcer* mají zde adjektivní příponu *-ova*: (dcera, slečna) *doktorova, učitelova*. Nejde o přechylování.

Česky lidově a hovorově jsou hojné nesklonné tvary na *-ovic*: (dcera, slečna) *učitelovic*. Viz v § 193₂.

Od zpodstatnělých přídavných jmen *berní, důchodní...* zní femininum (rodina...) *berní...* nebo (rodina) *berních, důchodních...*, s genitivem souborného jména rodinného; viz v § 345.

3. U křestních jmen ženských je dosti častá přípona

-a: *Bohuslava* k *Bohuslav*, *Drahomíra*, *Jana*, *Vlastimila...*, *Františka* k *František*, *Josefa* k *Josef*, *Karla*, *Pavla...*

Ze jmen obecných sem náleží podle dnešního pojetí *kmotra* ke *kmotr*; viz v § 170.

Podle původu sem patří feminina *cizinka, Slovinka...* k *cizinec...*; viz v § 171₃.

4. U jmen obecných, řídčeji vlastních, je dosti častá přípona

-yně: *bohyně* k *bůh*, *otrokyně*, *prorokyně*, *rekyně*, *Řekyně*, *svědkyně*, *Turkyně*; *potomkyně* (Ner.); *horákyně* »horačka« (Němc.); lidové *pastorkyně* k *pastorek*.

Patří sem též *mistryně* k *mistr* ve významu »žena, která v něčem vyniká« (*mistryně* v bruslení...), a *ministryně* k *ministr*.

O d p ů v o d u jsou tvořena příponou *-yně* jména typu *jezdyně* k *jezdec*; viz v § 171a.

Vedle *žákyně* (1., 2. atd. třídy) je též *žačka*, a to jen ve významu »odchovankyně v učení, v umění«.

5. Příbuzná je přípona

-kyně: *ctitelkyně* (|| *ctitelka*), *přítelkyně* (|| zříd. *přítelka*), *vévodkyně*; *poselkyně* (v názvu »Poselkyně starých příběhů českých« od Beckovského); *vězeňkyně* (Drda).

Tato přípona je odvozena z feminin typu *svědkyně*, tvořených příponou *-yně* z maskulin na *-ek* (*svědek*), takže *-k-* náleží ke kmeni; viz výše ve 2.

6. Ne častá, ale do jisté míry živá je přípona

-ovna, a to u jmen *císařovna*, *královna*¹); pak u žen. patronymik panovnických a šlechtických: Eliška *Přemyslovna* = Eliška, dcera Přemyslova; podobně *Stuartovna*, *Slavatovna*...

Jinak se tohoto tvoření užívá jen individuálně: *Ullikovna* (Č.-Chod) = Ullikova dcera.

7. Nevelké množství ženských protějšků je tvořeno z maskulin příponami málo živými, a to:

-ovka v *židovka*;

Lidová mluva tvoří touto příponou ženská příjmení a jména manželek podle povolání a zaměstnání, *Blažkovka*, *starostovka*..., viz výše ve 2.

-na: *panna* k *pán*, původně = pánova dcera; *šlechtična* ke *šlechtic*; *kněžna* ke *kněz*, které znamenalo původně kníže.

Podle dnešního pojetí jde o dvojici *kníže* || *kněžna*, viz § 171e.

¹) Tato dvě jména znamenala původně »císařova, králova dcera«; byla to tedy patronymika jako jména ostatní. Ve významu dnešním se v staré češtině říkalo *císařová*, *králová*; sr. dnešní (paní) *doktorová*... (§ 172a).

U čes. emigrantů kolem Střelína znamená *kněžna* žena evangelického faráře, je to tedy protějšek ke *kněz*.

V starším jazyce se naší příponou tvořila ženská příjmení: *Černoch-na*, *Kmoch-na*... Tak i dnes místy v již. Čechách: *Blažej-na*...

-nka: *hraběnka* k *hrabě*;

Tak je tomu podle dnešního pojetí. Původně bylo *hrabie* || *hrabíná* (zpodstatnělé adj. na *-in*, sr. *paní* — *panin*, *-na*...), zdrobnělé *hrabinka* > *hraběnka*, podle *hrabě*.

-ice: *čertice* k *čert*, *d'áblice* k *d'ábel*; viz v § 173₂.

Živočišná jména.

173. 1. Ženské protějšky k živočišným maskulinům tvoří se zpravidla jen příponou

-ice: *holubice* k *holub*, *lvice*, *orlice*, *oslice*, *vlčice*...

2. Živočišná feminina, hlavně *dračice*, přenášejí se na ženy a podle nich se tvoří též feminina ode jmen osobních: *čertice*, *d'áblice*; viz v předešl. §.

Přechylování je jako významová skupina tvoření velmi bohaté a také živé. Viz ve skladbě v § 645 sl.

Někdy se spřahují dvě dvojice: m. *dobrodinec* [k tomu by byla ž. podoba *dobrodinka* nebo *dobrodinkyně*] || ž. *dobroditelka* [k m. *dobroditel*];

básník || *básnířka* [od zaniklého *básniř*].

Některá jména se nepřechylují, jsou vespolečná nebo obourodá. Viz tamt.

2. DOMÁCKÁ JMÉNA (HYPOKORISTIKA)

174. 1. Jsou to slovotvorné obměny nejčastěji původních křestních jmen domácích i cizích, na př. *Jíra* z *Jiří*, *Máňa* z *Marie*, zřídka některých obecných jmen příbuzenských, jako *báťa*, *brach* z *bratr* a *kmoch* z *kmotr*. Nazývají se též jména mazlivá, laskavíci.

2. Mnohé domácké obměny křestních jmen i obecných, vzniklé v dobách starých a starších, staly se časem příjmeními (§ 179); na př. *Benda* z Benedikt, *Kouba* z Jakub, *Klíma* z Kliment, *Peč* (zdrobnělé *Pešek*), *Piša* z Petr, *Šeba* ze Šebestián, *Vach*, *Váňa*, *Váša* z Václav..., *Baťa* z bratr, *Kmoch* z kmotr. Ta ztratila své citové zabarvení a užívá se jich proto též mimo prostředí důvěrné.

Leckdy má hypokoristikon platnost obojí, je obměnou slova křestního i příjmením; na př. *Ĵirka, Ĵindra, Petřík (Petřiček), Váša, Vašek, Vojta*.

Probírají se zde hypokoristika všecka, i ta, která nabyla platnosti příjmení, aby se netrhala souvislost s domáckými slovy ostatními, aby byl obraz o tomto slovním tvoření úplný.

3. Domácké obměny křestních jmen i obecných tvoří se zhusta z k r a c o v á n í m svého základu buď na začátku nebo na konci; na př. *Kouba z Ĵakub, Tonda z Antonín, Nežka z Anežka...*, *Stáňa ze Stanislav, Váša z Václav...* Po této stránce náleží do kapitoly o tvoření slov zkracováním (§ 313), kde je o tom výklad podrobnější.

Vedle toho se však tvoří většinou ještě odvozováním a probírají se po této stránce zde, nehledíc k tomu, zda se odvozují ze jmen celých či zkrácených.

Doporučí se tento postup také proto, že v oblasti domáckých slov vznikají zhusta n o v é p ř í p o n y přičleněním kmenových hlásek (§ 164), takže je tvoření domáckých obměn pro odvozování velmi poučné.

4. Ode jmen domáckých tvoří se namnoze z d r o b n ě l i n y: *Ĵarouš — Ĵaroušek; Máňa — Maňka, Mánička; Toník — Toniček...* Ty náleží do kapitoly o zdrobnělinách (§ 182 sl.).

Některá tvoření podobná zdrobnělinám neměla však význam zdrobnělý; viz v § 176a.

175. Domácká slova se tvoří neobyčejně hojnými příponami, hlavně těmito:

1. -a, u jmen mužských i ženských:

Bárta z Bartoloměj, *Benda* z Benedikt, *Berta* z Albert i Albertina, *Ĵára* z Jaroslav i Jaroslava, *Ĵindra* z Jindřich i Jindřiška, *Ĵíra* z Jiří, *Eda* z Eduard, *Ferda* z Ferdinand, *Franta* z František, *Hála* z Gallus, *Klíma* z Kliment, *Kuba* a *Kouba* z Jakub, *Lexa* z Alexius, *Lojza* z Alois, *Míla* z Miloslav i Miloslava nebo z Milena, *Pěťa* z Petr, *Ruda* z Rudolf, *Říha* z Řehoř, *Sláva* z Bohuslav, Jaroslav... i Bohuslava..., *Stáňa* ze Stanislav, *Tóna* z Antonín i Antonína, *Tůma* z Tomáš, *Vaca*, *Váca* z Václav, *Vávra* z Vavřinec, *Vojta* z Vojtěch i Vojtěška...;

Bára z Barbora, *Boža* z Božena, *Dana* z Daniela, *Fána* z Františka, *Hedva* z Hečvika, *Hela* z Helena, *Herma* z Hermína, *Lída* z Lidmila, *Mára* z Marie, *Míla* z Milena, *Milada*, *Miloslava*, *Emilie*;

Dana je též zkrácenina z *Bohdana*.

báťa, lidově místy *baťa*, odtud i příjmení *Baťa*, z bratr (necítí se již tento původ); čes. lidové *zíta*, *zíťa* ze zít; —

Pro svou početnost je tvoření na *-a* pro hypokoristika příznačné.

2. **-da**, u jmen muž. i žen.: *Janda* (příjm.), *Jenda* z Jan, *Jarda* z Jára, *Kulda* z Mikuláš, *Standa* ze Stáňa, *Tonda* z Tóna, *Zdenda* ze Zdena;

Anda z Anna, *Fanda* z Fána, *Manda* z Máňa;

čes. lid. *strejda* ze strejc; —

Přípona *-da* byla abstrahována ze jmen s příponou *-a*, jejichž kmen se končí souhláskou *d*: *Bend-a*, *Eda*, *Lída*, *Magda*, *Ruda*...

-sa, u jmen muž.: *Jansa* z Jan, *Jirsa* (starým pravopisem *Girsa*), *Jursa* z Jiří (Ju-), *Miksa* (*Mixa*) z Mikuláš, *Remsa* z Remigius nebo Jeremiáš, *Tomsa* z Tóma (Tomáš)...; —

Tak jsou tvořena jen příjmení; křestní jména se dnes touto příponou *-sa* neobměňují. Proto se pocituje za příponu cizí a čte se hojně *-za*.

-ňa, u jmen muž. i žen.: *Máňa* z Marie, *Váňa* z Václav;¹⁾ —

Tato přípona byla vyvozena ze jmen *Fráňa*, *Stáňa*..., tvořených příponou *-a* a majících *ň* (*n*) kmenové.

-ča, u jmen žen.: *Anča* z Anna, *Fanča* z Fána, *Jarča* z Jára, *Pepča* z P pa, *Tonča* z Tóna...; —

Bylo *Káča* z *Kačena* (a to z Kateřina) a z něho abstrahována přípona *-ča*.

Anebo vzniklo *Anča*... z *Anka* napodobením slov *Stáňa*, *Vláda*..., která mají měkkou souhlásku ze slov základních, *Stanislav* (*a*)...

3. **-ta**, **-át**, **-ata**, **-ota**, **-uta** u jmen muž.: *Jeništa* z Jeniš, *Kubišta* z Kubiš;

Kubát z Kuba nebo přímo z Jakub, *Machát* z Mácha nebo z Mach, *Parlát* z Pavel;

¹⁾ *Váňa* je bez pochyby též z *Ivan*; pak je to tvoření příponou *-a*.

Janata z Jan, *Kubata* z Kuba nebo z Jakub, *Mašata* z Máša nebo z Mach, *Pešata* z Peňh, *Vašata* z Váša nebo z Vach;

Janota z Jan; *Machota* (zdrob. *Machotka*);

Vašuta z Váša; —

Přípona *-ta* vznikla nejspíše z *-a* připojením kmenového *t*, které je u jmen *Bárt-a*, *Frant-a*...

Přípona *-ata* se obvykle vykládá z původního *-eta* (§ 1784.) Zdá se však, že z části vznikla u domáckých jmen z přípony *-ta* přibráním kmenového *-a* u slov *Kuba-ta* a podobných. Nepochybně vznikla z *-ta* přípona *-ota*, a to podle jmen *Milo-ta*, *Rado-ta*..., o kterých viz v § 1784.

Přípona *-át* povstala, jak se zdá, z *-ata* napodobením slov mluvnicky mužských i ženských, *Mach* || *Mácha*, *Vach* || *Vácha*...

4. *-as*, *-asa*, *-es* u jmen muž.: *Janas* z Jan; *Janas*, zdrob. *Janásek*, z Janda; *Jiras*, zdrob. *Jirásek*, z Jíra; *Macas* z Maca (Máca) nebo z Macck (a to z Matěj, Martin); *Pavlas*, *Palas* z Pavel; *Vitas*, dále *Vitásek* z Vít;

Havlasa z Havel;

Mates z Matěj (zdrob. *Matések* > *Matýsek*); *Vanes* (*Vanýsek*) z Ivan, Václav; —

5. *-ák*, *-an*: *Barták* z Bárta, *Kliman*, sr. *Klimánek* z Klíma, Kliment, *Ondrák* (*Vondrák*) z Ondřej, *Petrák* z Petr, *Řehák* z Řehoř, *Šimák* ze Šíma, Šimon;

Jiran (*Jiránek*) z Jíra, Jiří, *Toman* z Tóma (Tůma), Tomáš; —

6. *-š*, *-še*, *-ša*, u jmen muž.: *Antoš* z Antonín, *Bartoš* z Bartoloměj, *Jaroš* z Jaroslav, *Miloš* z Miloslav; *Beneš* z Benedikt, *Klimeš* z Kliment, *Mareš* z Marek, *Valeš* z Valentin; *Budiš* z Budislav, Budimír, *Ferdiš* z Ferdinand, *Tobiš* z Tobiáš; *Bohuš* z Bohuslav, *Mikuš* z Mikuláš;

Raše z Radoslav, Radim; *Máša* z Marek, Matěj, *Piša* z Petr, *Průša* z Prokop, *Váša* z Václav...; —

7. *-eš*, *-oš*, *-iš*, *-uš*, *-ouš* (z *-úš*) || fem. *-uše*: *Aleš* z Albert, *Bureš* z Burian, *Jakeš* z Jakub, *Jareš* z Jaroslav, *Lukeš* z Lukáš, *Mareš* z Martin, *Mikeš* z Mikuláš; *Prokeš* z Prokop, *Tomeš* z Tůma (Tóma) nebo z Tomáš;

Vitoš z Vít;

Janiš z Jan, *Kubiš* z Kuba, Jakub, *Rudiš* z Rudolf, *Vališ* z Valentin;

Hanuš z Hans, *Januš* (sr. *Januška*) z Jan, *Matuš* (*Matuška*) z Matěj;

Fanouš z Fána, *Janouš* z Jan, *Matouš* z Matěj, *Mirouš* z Miroslav, *Pepouš* z Pepa, *Radouš* z Radoslav, *Tonouš* z Tóna, Antonín;

Danuše z Dana, *Katuše* z Kateřina *Maruše* z Marie, *Oluše* z Olga; často zdrobněliny *Bětuška* z Běta, to pak z Alžběta, *Ĵaruška*, *Miluška*, *Oluška*, *Pepuška*...; —

Tyto přípony vznikly z -š (-še, -ša) přibráním kmenových samohlásek *e, o, i, u*, vyskytujících se u jmen *Bene-š, Anto-š, Budi-š, Bohu-š*.

8. **-ch, -cha** u jmen muž.: *Ĵech* || *Ĵécha, Ĵícha* z Jan; *Mach* || *Mácha* z Matěj, Martin, *Pech* z Petr, *Proch* (sr. *Prošek*) z Prokop, *Stach* ze Stanislav, *Vach* || *Vácha* z Václav;

Brýcha, Brejcha z Brikcí, *Hácha* z Havel;

brach || *brácha* z bratr, *kmoch* z kmotr; asi též *hoch* z holec (a to z holý) nebo z holemý (= veliký); —

9. **-uch, -ouch** (z -úch), **-och**: *Ondruch* || *Ondrouch* z Ondra, Ondřej, *Vavruch* || *Vavrouch* z Vávra, Vavřinec; *Ĵanoch* z Jan; —

10. **-ň, -oň**: *Bartoň* z Bárta, Bartoloměj, *Ĵaroň*, sr. *Ĵaroněk*, z Jára, Jaroslav, *Svatoň* ze Svatoslav; —

11. **-ka**, u jmen muž. i žen.: *Havelka* z Havel, *Ĵanatka* z Janata *Ĵirka* z Jíra, Jiří, *Maška* z Máša nebo Mácha, *Pavelka* z Pavel...; *Anka* z Anna, *Hanka* z Hana, *Žofka* ze Žofie...; —

12. **-ík**: *Havlík* z Havel, *Pavlík* z Pavel, *Petrík* z Petr...; —

13. **-ec**: *Adamec* z Adam, *Ĵakubec* z Jakub, *Tomec* z Tóma, Tomáš...

14. **-ek**: *Adámek* z Adam, *Hynek* z Heinrich, *Ĵakoubek* z Jakub, *Pavelek* z Pavel, *Šimek, Šimůnek* ze Šíma, Šimon, *Vacek* z Váca, Václav, *Vaněk* z Váňa, *Vašek* z Váša, *Vach*...; —

15. **-era**, u jmen muž.: *Ĵandera* z Janda, *Ondera* (-rka) z Ondřej, *Šimera* ze Šíma, Šimon; —

16. **-una**, u jmen žen.: *Veruna* z Veronika; ve zdrobnělé podobě **-unka**: *Barunka* z Barbora, *Verunka*, nové *Marunka* z Marie...

176. 1. Některé domácké podoby jsou nepochybně o d v o z e n i n y 2. s t u p n ě, t. j. jsou tvořeny nikoli přímo ze základních

jmen, nýbrž z jejich domácké obměny; na př. *Januška* z *Januš* a to z *Jan*; *Vašata* z *Váša* nebo z *Vach*, *Vácha* a to z *Václav*.

Někdy však může jít o odvozeninu 1. s t u p n ě, o přímé odvození ze jména základního: *Jarda* z *Jára* nebo přímo z *Jaroslav*; *Jirka* z *Jíra* nebo z *Jiří*; *Standa* ze *Stáňa* nebo ze *Stanislav*; *Kubata* z *Kuba* nebo z *Jakub*; *Slavata* ze *Sláva* nebo ze *Slavomír*. Při živosti tvoření domáckých podob nelze často v jednotlivých případech s jistotou říci, zda jde o odvozeninu stupně 1. či druhého, je třeba připustiti možnost obojí. Viz ještě ve 4.

Citový ráz domáckých slov.

2. Domácká jména vznikla a vznikají v rodinném, důvěrném styku, prostředí a jsou to od původu veskrze podoby povahy citové (afektivní). Jejich základní ráz je odlišnost od původní podoby, obvyklé ve styku veřejném a úředním. Hypokoristická podoba je výrazovým prostředkem této důvěrnosti prostředí, blízkého vztahu mluvčích k osobě oslovené nebo třetí. Proto se jich též užívá při projevech v prostředí důvěrném, rodinném.

Ta z hypokoristik, která se časem stala příjmeními, z t r a t i l a c i t o v é zabarvení a proto se jich užívá i ve styku veřejném, úředním. Také slovo *hoch* se přestalo cítit za citové.

3. Tento základní citový ráz mají domácká slova všechna, ať jsou tvořena jakkoli. Proto vznikala leckterá hypokoristika prostě napodobením jiných, proto se vyvinuly leckteré přípony nové, jako *-da* z *-a...*, viz v § 175.

Jen v malé míře se pozoruje u domáckých slov c i t o v é o d s t í n ě n í podle přípon. Některá tvoření, jako na *-a*, *-da*, *-ch*, *-cha*, *Jára*, *Míra*, *Pepa*, *Ruda*, *Vojta*, *Jenda*, *Jarda*, *Anda*, *Fanda*, *brach*, *brácha*, pociťují se za v í c e d ů v ě r n á než odvozeniny příponou *-ouš*, *Jarouš*, *Mirouš*, *Fanouš*, *Pepouš*..., užívá se jich jen ve styku mezi osobami velmi důvěrně známými. Odvozeniny *Jarouš*... jednak jsou m ě n ě d ů v ě r n é, běžné v projevech usilujících o společenskou uhlazenost, jednak jsou c i t o v ě j e m n ě j š í, vyjadřující mnohdy přichylnost, zalíbení, lásku, starostlivost..., vřelý citový

vztah mluvčího k jejich nositelům. Nemnohá tvoření se naopak chápou za podoby více nebo méně z h r u b ě l é, vyjadřují nechut', rozmrzení, rozhorlení, odpor mluvčího; na př. *Franta, Tonda, Káča*.

V tomto citovém pojetí jsou nezhledka individuální a krajové rozdíly; podoba někomu zhrubělá je jinému výrazovým prostředkem důvěrnosti nebo vřelého citového zaujetí.

4. Dosti četná domácká slova jsou tvořena příponami *-ek, -ík a -ka*, kterými se tvoří též z d r o b n ě l i n y (§ 182). Tyto přípony jsou zde známkou domácké podoby křestních jmen jako přípony jiné; na př. u slov *Adámek* proti Adam, *Jiřík* proti Jiří, *Karlík* proti Karel, *Mírek* proti Miroslav, *Petrík* proti Petr, *Anka* proti Anna, *Hanka* proti Hana, *Žofka* proti Žofie apod. To je dobře vidět na jméně *Vášek*, které je dílem důvěrné, dílem se pocituje za zhrubělé, t. j. má zřejmě úkony citové. U některých z ostatních jmen aspoň pozorujeme nedostatek zdobňovacího významu; tak u *Mírek, Anka, Hanka, Žofka*... Někde je zdobňovací pojetí možné, ale není obecně ustáleno a vždy je vedle něho patrný odstín důvěrnosti.

Zřetelnou platnost zdobňovací mají většinou odvozeniny 2. stupně na *-íček, Jiříček* z *Jiřík*, *Karlíček* z *Karlík*, *Toníček* z *Toník*..., na *-ička, Anička, Hanička*, na *-ínka, Žofínka*..., podobně jako na *-oušek (Karloušek)*, *-uška (Maruška)*... Ale i ty vystupují v úloze slov domáckých, různě citově zabarvených (§ 185).

Přípony *-ek, -ík a -ka* mají tedy dvojí úkon, jak to zhusta pozorujeme u přípon ostatních (§ 167).

3. KŘESTNÍ JMÉNA

177. Křestní (křticí) jména jsou bohatě zastoupená slovní skupina významová, ale jen z části zvláštní skupina slovtvorná. To souvisí s jejich původem a vývojem.

1. Dnešní křestní jména jsou z největší části s l o v a p ů v o d u c i z í h o, často více nebo méně hláskově a tvaroslovně počestěná; na př.: *Adam, Albrecht, Alexej, Alois (Alojs), Antonín, Arnold, Arnošt, Bedřich, Havel, František, Jan, Jiří, Josef, Karel, Marek,*

Martin, Matěj, Oldřich, Pavel, Petr, Prokop, Rudolf, Tomáš, Urban, Vavřinec, Viktor, Vilém..., Anna, Barbora, Emilie, Helena, Kateřina, Marie, Olga, Vilma, Žofie...

Jsou důležitá kulturněhistoricky, slovníkově, mluvnicky pak po stránce hláskové a tvarové t. j. se zřením k tomu, jak se měnila hláskově a tvarově, na př. *Pavel* z *Paulus*, *Marie*, *Maří* z *Maria*..., nikoli však slovotvorně.

Co do stáří jsou to většinou slova stará, přejatá v dobách starších.

Do nauky o tvoření slov náleží cizí křestní jména — jako cizí slova vůbec (§ 168:) — potud, pokud jsou slovotvorně obměněna jako slova domácí: *Petr-ík*, *Prokúp-ek*, *Mař-ka*, *Žof-ka*...

2. Z menší části jsou křestní jména původní domácího. V dobách předkřesťanských, kdy se dávalo jen jedno vlastní jméno osobní, byla s křestními jmény obdobná domácí jména *Rostislav*, *Václav*, *Mlada* a j. Tak tomu bylo ještě v prvních dobách křesťanských, než se ujal zvyk dávat jména křesťanská; k nim přibyla později jména německá, v menší míře a až později jiná.

Předkřesťanská jména *Rostislav*... měla stejný úkon jako skutečná jména křestní; byla osobními jmény hlavními, základními až do zákonitého zavedení příjmení (viz v § 180) a proto je řadím ke křestním.

3. Domácí křestní jména, hlavně stará, staročeská, jsou částečně od původu jména jiné platnosti, zejména obecná. Na př. *Mládek* je totožné s obecným jménem *mládek*, *Host* s *host*... Tu jde jen o změnu v úkonu jmen, nikoli o zvláštní skupinu slovotvornou. Tato křestní jména patří slovotvorně do příslušných skupin jmen obecných.

Na př. *Mládek* patří do jmen typu *mládek*, *stárek*, o kterých bude řeč v § 189.

a) Z dnešních křestních jmen jsou to hlavně feminina *Běla* a *Blažena*, z podstatných jmenné tvary adjektiv *bílý* a *blažený*.

Draha je dnes domácí tvar k *Drahomíra*; v starším jazyce byla dvojice *Dráha* || mask. *Dráh*, od původu jmenné femininum a mask. k *drahý*.

V starém jazyce bylo takových křestních jmen dosti mnoho:

mask. *Běl* (bílý), *Črn* (černý), *Dobr* (dobrý), *Dráh*, *Drahna* (drahný),

Gorazd (gorazdý = velký), *Mil* (milý), *Mládek*, *Práv* (pravý), *Stárek*, *Such* (suchý), *Surov* (surový)..., fem. *Dráha*, *Mlada* atp.

Hledí sem i *Neklan*, *Radovan* a *Ždán*, od původu příčestí ke *kláti*, *radovati se* a *ždáti*.

Jsou jednak přímo doložena, jednak jsou obsažena jako základ v místních jménech, od původu obyvatelských, na př. *Dráh* v *Dražice*, *Mil* v *Milovice*, *Práv* v *Pravice*, *Ždán* ve *Ždánice*..., viz v § 197.

b) Vedle těchto zpodstatnělých adjektiv nalézáme mezi staročes. křestními jmény nejedno s u b s t a n t i v u m, na př. *Baba*, *Blud*, *Čech*, *Děd*, *Host*, *Kos*, *Kříž*, *Vlk*...

Srovnej vlastní místní jména z nich odvozená: *Babice*, *Bludov*, *Čechovice*, *Dědice*, *Hostice*, *Kosov*, *Vlkov*... (§ 197).

Patří k nim řídka substantiva odvozená z adjektiv:

Drahuš, sr. naše *drahouš* (jako *bělouš*, *hnědouš*...); k tomu přechýlené femininum *Drahuška*;

Holec z *holec* (= holý tvor, holátko), *Malec* z *malec* (= malý člověk).

Z nových křestních jmen sem patří hlavně *Vítězka*, přechýlené maskulinum *vítěz*.

Jelena vzniklo obměnou z *Helena*, *Věra* je přejato z ruštiny, *Zora* z jihoslovanštiny.

Naše *Drahuška* je drobnělina k *Drahuše*, to je domácí tvar k *Draha* a to k *Drahomíra* (§ 175).

4. Dosti četná starobylá křestní jména, držící se z části do dneška, jsou s l o ž e n á; patří slovotvorně do oddílu II. (§ 254, 302), ale pro přehled je připomínám zde. Na př.:

Boleslav, *Bohuslav*, *Jaroslav*, *Přibyslav*, *Václav* z *Váceslav*, *Vladislav*, *Vnislav*; *Bolemír*, *Drahomír*, *Jaromír*; *Bohumil* || *Bohomil*, *Dobřemil*, *Drahomil*; *Křesomysl*, *Chotěbor*, *Božetěch*, *Sěm(i)těch*, *Vojtěch*; *Svatopluk*; *Sěm(i)rad* (*Sem(e)rád*), *Sěm(i)drah*, *Sěmidar*; *Hostivít*.

Jejich napodobením vznikla nová jména, hlavně obrozená, jako *Radomil*, *Vlastimil*, *Krasomil*, *Slavomil*.

K nim jsou feminina *Drahomila*, *Dobřemila*, *Bohumila*, *Jaroslava*, *Drahomíra*..., nové *Dobromila*. Bez muž. protějšku je *Ludmila*, *Lidmila*.

Dovedeme je většinou jen rozložit v jejich slootovorné prvky.

Boleslav, *Bolemír* mají v 1. části kmen jinak v češtině nedochovaného komparativu *bolí* (= větší), sr. rus. *boľšoj*, adverb. *boľše*.

Váceslav má v 1. části příslovce *váce*, starší hláskovou podobu dnešního *více*.

Ve *Vojtěch* tkví substantivum *voj*; *Svato-pluk* má kmen adjektiva *svatý*; v *Draho-mil*... je kmen nebo adverbium adjektiva *drahý*; v *Dobřemil* je adverbium *dobře*; *Bohu-mil* má dat. sg. od *bůh*, *Boho-mil* pak kmen téhož jména; *Lud-mila* má v 1. části substantivum *lud* (*lud*, *lid*); *Sem(i)*- je kmen starobylého substantiva zachovaného v církv. slovan. *сѣмъ* »osoba« a v rus. *семья* »rodina«.

Jména *Bole-mír*... mají v 2. části buď staré jméno *mír* (= svět) nebo *mír* z *mier* (= pokoj, klid); *-mysl* souvisí s *mysl*, *mysliti*; *-slav* se *sláva*, *slaviti*; *-těch* s *útěcha*, *těšiti*.

Po stránce významové jsou jen některá tato jména zcela jasná: *Bohumil* = milý Bohu (*-mil* je jmenný tvar adjektivní) || *Bohomil*, *Vlastimil*... = milovník Boha, vlasti (*-mil* je činitelské jméno k *milovati*, viz v § 302); *Dobřemil* = dobře (velmi) milý.

Některá jsou méně jasná: *Ludmila* = milá lidu, miláček lidu či milovnice lidu?; *Vojtěch* = těšitel voje, vojska či útěcha voje?; *Váceslav* = kdo více (=trvale) oslaví? Většina pak je skoro úplně nejasná.

Některá se odrážejí v místních jménech: *Chotěbor* v *Chotěboř*; *Sěmidrah* v *Sendraž*, *Sendražice*; *Sěmidar* ve *Smidary*...

5. Hojných křestních jmen se užívá v domácích podobě; na př. *Boža* (Božena), *Jára* (Jaroslav, Jaromír), *Jíra* (Jiří), *Mára* (Marie), *Tonda* (Antonín)... O těch viz v § 175.

Četná křestní feminina jsou jen přechýlená maskulina; na př. *Františka* k *František*, *Karla* ke *Karel*...; viz o nich v § 172.

178. Zbývají tedy ta křestní jména, která vznikla odvozováním z domácích nebo zdomácnělých slov přímo v platnosti jmen křestních a jsou osobitou slootovornou skupinou. Z části jsou tvořena stejně jako slova jiná, neboť stejné tvoření mívá různé významy, z části příponami zvláštními.

1. Patří sem dosti řídká jména tvořená ze slovesných nebo jmenných kořenů příponou

-o u mask., *-a* u fem.; na př.: staročes. *Hod* (hoditi), *Chval*, *Koch* (kochati), *Těch* (těšiti)...; nové *Květa* (květ), k tomu domácí tvary *Květko*, *Květuše*...

Význam, smysl starých jmen není jasný. Podle obecných dějových jmen *hod*, *hon*, *lov*... znamenala by hození, chválení... Pak by to byla vlastně jména obecná, přejatá

za křestní, ale na tento význam lze sotva pomýšleti. Soudíc podle jmen *Chod*, *soused...* (§ 201, 264), *drvoštěp*, *lidojed...* (§ 302, 304), znamenala by naše příjmení toho, kdo hodí, hází, chválí..., t. j. byla by to jména činitelská. Je dobře možné, že jejich původní smysl byl nějaký jiný. Jde o jména starobylá, která časem ztrácela svůj prvotní význam věcný proto, že měla úkon křestních jmen, zatemňující jejich věcný smysl.

Ze starých křestních jmen sem patří *Nezamysl* a *Přemysl*, odvozená ze složených sloves *nezamysliti* a *přemysliti*.

Snad jsou to od původu rovněž jména činitelská: *Nezamysl* = kdo (něco nebo nic) nezamyslí, nezamýšlí; *Přemysl* = kdo (něco) přemyslí, kdo přemýšlí.

2. Rovněž řídké jsou mužské odvozeniny z přídavných jmen příponou

-j: *Blaž* z *blag-j* (blahý), *Mláz*, *Mlaz* (mladý), *Suš* (suchý); *Vyš* (*Výš*), zdrob. *Vyšek* (*Výšek*), sr. *Vyškov* (vys-oký);

a ženské odvozeniny příponou

-ava a **-uše**: *Dobrava* (z *dobrá*; z toho později *Doubrava*, *Doubravka*), *Svatava* (svatá); *Libuše* (libá); *Světluše*, obyčej. zdrob. *Světluška*, ze světlo, světlá, podle lat. *Lucia*.

3. Častější jsou muž. jména tvořená z různých základů příponou

-an: *Bojan* (boj-ím se), *Drahan*, *Doman*, *Křižan*, *Svojan* (svůj, svoje), *Těchan*, *Živan* (živý);

-en: *Malen* (malý), *Milen* (milý), *Mladen*, *Velen* (z *velí* = veliký), *Vojen* (z *voj*); k *Milen* je přechýlené fem. *Milena*;

-ech: *Bolech*, *Myslech*, *Zlech*, *Želech*;

-ěj, **-ej**: *Blažej*, *Buděj*, *Dražej*, *Hoděj*, *Myslej*, *Raděj*, *Sulej*;

-ek, **-ík**: *Bolek*, *Budek*, *Dobřek*, *Drahek*, *Hrubek*, *Chotek*, *Chromek*, *Chudek*, *Milek*, *Radek*, *Sulek*, *Tvrdek*, *Vešek...*, *Milík*, *Sulík*, *Velík*;

-ěš, **-eš**, **-eša**, **-iš**: *Domeš*, *Holeš* (holý), *Hrubeš* (hrubý), *Chotěš*, *Maleš*, *Mileš*, *Mileša*, *Veleš...*;

Budiš, *Hostiš*, *Hrubiš*, *Suliš*;

-oň, **-on**, **-oš**: *Blahoň*, *Brzoň*, *Dobroň*, *Hodon*, *Krasoň*, *Mladoň*, *Suchoň*, *Štědroň*, *Tvrdoň...*, *Nahoš*.

4. Velmi hojná stará jména křestní jsou odvozena ze jmenových i slovesných základů příponami:

-ata (z *-ěta*, *-jěta*), **-uta** (*-ita*), **-out** (z *-út*) a **-ota**; na př.:

Bořata, Běd'ata, Hoňata, Host'ata, Chřalata, Kojata, Malata, Milata, Modlata, Mcjata, Myslata, Poňata, Pozd'ata, Sedlata, Slavata, Třebata, Velata, Vojata, Zd'ata (z původ. *Sd-*), *Želata...*;
Bohuta, Bořita, Těchuta; Blahout (z *blahý*);
Bělota, Krasota, Milota, Mladota, Pravota, Radota, Suchota, Žirota (viz v § 1743).

5. Z těchto starých křestních jmen jen ojedinělá se zachovala jako křestní do dneška: *Blažej, Milena, Svatařa*.

Mnohá se stala časem příjmeními: *Budiš, Hrubíš, Chotek, Milota, Velek, Velík...* (§ 179).

Většina později zanikla, ale poznáváme je mimo jiné ze jmen místních z nich tvořených; sr. *Blaž* — *Blažice*; *Blažej* — *Blažejovice*; *Mláz, Mlaz* — *Mlazice, Mlázovice*; *Suš* — *Sušice* (pomnož.), *Sušová*; *Bojan* — *Bojanovice*; *Bořata* — *Bořetice*; *Buděj* — *Budějovice*; *Budiš* — *Budišov*; *Hodon* — *Hodonice*; *Holeš* — *Holešice*; *Kojata* — *Kojetice, Kojetín*; *Radota* — *Radotín...*, viz v § 197. Jsou tedy důležitá pro porozumění dnešnímu jazyku a proto se stručně probírají.

Tu a tam vznikla časem stejná jména i jako domácí tvary jiných křestních jmen; na př. *Radek z rád* || *Radek z Radoslav*.

Některá stará odvozená křestní jména cítila se později za domácí tvary jmen složených: *Milota, Radota* k *Miloslav, Radoslav*.

6. Křestní jména připomínaná v 1.—4., *Blaž, Blažej, Maleš, Milota...*, vyjadřovala rozmanité vlastnosti dítěte, skutečné nebo očekávané, tkvící v základech, z kterých jsou odvozena, *blah-*, *mal-*, *mil-*..., ale vlastní jejich smysl nedovedeme dnes přesně postihnouti.

7. Je dobře možné, že některá stará křestní jména uvedená v tomto § jsou od původu jména obecná jako jména připomenutá v předešlém §, neboť nejstarší jazyk známe velmi nedokonale. Onu možnost musíme připustiti se zřením k vývoji pozdějšímu; sr. na př. staročes. *konieř* = koňat, koňák || novočes. jen příjmení *Koníř*.

4. PŘÍJMENÍ

179. 1. Příjmení jsou v lici bohatá skupina slovní, ale jen z malé části zvláštní skupina slovo tvorná. Předně proto, že jsou mnohá z nich od původu jména cizí, často jen poččtěná hláskově a

tvárově; na př. *Albrecht, Bavor (Babor), Beer, Fischer, Fišer, Fišara, Gebauer, Havel, Müller, Prokop, Uher, Urban, Zeyer...*

Ta jsou — jako cizí křestní jména — zajímavá slovníkově, kulturněhistoricky, mluvnicky pak po stránce hláskové a tvarové, ale nenáleží do nauky o tvoření slov.

2. Ani p ř í j m e n í d o m á c í nejsou z valné většiny zvláštní skupinou slovotvornou, neboť byla vzata do platnosti příjmení z p l a t n o s t i j i n é. Po stránce mluvnické jsou domácí příjmení jednak zpodstatnělá adjektiva, jednak substantiva, a původně jména dílem obecná, dílem vlastní.

a) Mnohá příjmení jsou od původu jména o b e c n á, vyjadřující rozmanité tělesné a duševní v l a s t n o s t i: *Bílý, Černý, Červený, Dlouhý, Krátký, Slabý, Vysoký...*, *Hovorka, Hrdina, Pokorný, Smutný, Tichý, Veselý...*; *Malík, Menšík...* (§ 189);

bydliště, původ: *Čelakovský* (z Čelákovic), *Hradecký* (pocházející z Hradce, Hrádku nebo z hradce, hrádku), *Chelčický* (z Chelčic), *Kamenický* (z Kamenice), *Lhoták, Lhotský* (ze Lhoty), *Lomnický* (z Lomnice), *Palacký* (z Palačova), *Pardubský* (z Pardubic), *Písecký* (z Písku), *Plzák* (z Plzně), *Pražák, Slánský* (ze Slaného)...; *Novák* (= nově přistěhovalý), *Novotný* (těž)...; *Dolák* (= pocházející z doliny, bydlící na dolním konci vsi), *Horák; Hořejší, Dolejší; Kopecký* (= bydlící na kopci, pod kopcem), *Podlipný, Podlipský* (= bydlící v domě pod lipou; *Zábranský* (za bránou); *Dědina* (= pocházející z dědiny, bydlící na ní), *Chalupa; Trávníček* (= bydlící na trávníku, na trávnících);

Substantiva typu *Hradecký*, od původu zpodstatnělá přídavná jména odvozená z vlastních místních jmen, jsou leckdy tvořena nikoli z celého místního jména, nýbrž z j e h o z á k l a d u: *Pardubský* z *Pardub*, nikoli z *Pardubice...*, viz níže a v § 211s.

z a m ě s t n á n í, s t a v: *Barvíř, Hrabě, Hrnčíř, Kníže, Kolář, Kovář, Kramář, Krejčí, Pekař, Švec...*, *Sedlák, Svoboda, Šlechta, Zahradník, Zeman, Ženatý...*

Mnohá příjmení jsou p ř e z d í v k y, leckdy posměšné, potupné: *Bidlo, Dítě, Kořínek, Nečas, Neruda, Nevole, Mrkvička, Soudek, Trnka, Vomáčka, Žalud...*

Nemalá část jich jsou slova složená: *Malýpetr, Nejezchleb, Nevímsám, Osolobě, Skočdopole, Suchářípa, Zřídka veselý...* Viz o nich v § 254, 312.

Četně jsou zastoupena zpodstatnělá přídělná na -l: *Dokoupil, Chytil, Kvapil, Máchal, Navrátil, Nedbal, Odstrčil, Přikryl, Strouhal, Sušil, Vychodil, Vymazal, Vyskočil, Zapletal, Zachoval, Zaoral, Zavřel...*

Vyjadřují rozmanité jednotlivé děje, činnosti nebo návyky, záliby, sr. v § 201¹⁰.

Hojná jsou jména živočišná, zejména ptačí: *Beran (Beránek), Čáp, Čapek, Čejka, Čermák, Holub, Hrdlička, Jeřábek, Kohout, Liška, Orel (Vorel), Skřivan, Slavík, Sokol, Straka, Sýkora, Vlk (Vlček), Vrabec, Vrána, Zajíc (Zajíček)...*

Dávala se jednak jako přezdívky vyjadřující vlastnost osoby společnou se zvířetem: *Čáp* = člověk s dlouhýma nohama, *Hrdlička* = smíšek, *Kohout* = vznětlivý, popudlivý člověk, *Liška* = chytrák...

Jednak vznikla podle erbů, domovních, obchodních a hostinských štítů; viz v § 181.

b) Menší měrou jsou příjmení od původu jména vlastní, a to: národní nebo kmenová: *Čech, Hanák, Charvát, Moravec, Morávek, Němec, Polák, Rus, Slezák, Slovák, Srb, Šváb, Uher, Vlach...*;

místní: *Bechyně* (§196), *Hus* (z Husince), *Kolín, Lhota, Příbram, Rokycana, Žerotín...*;

křestní jména, často v domácí podobě: *Adam, Antoš, Bárta, Bartoš, Benda, Beneš, Budiš, Janek, Janda, Jaroš, Kouba, Kuba, Kubeš, Mach, Mácha, Máša, Mašek, Pech, Petr, Petřík, Vach, Váňa, Váša, Vašek, Velek, Vojtěch...*, viz v § 174, 175.

Všechna tato jména patří slovotvorně podle své původní platnosti do skupin jiných: *Bílý, Černý...* do adjektiv, *Barviř, Hrnčíř, Kolář...* do názvů osob podle povolání, zaměstnání (§ 192), *Hovorka* do jmen činitelských (§ 201), *Antoš* do hypokoristik atp. Liší se od jmen obecných jen úkonně, svou platností jako příjmení, nikoli slovotvorně.

180. 1. Jména, která jsou příjmeními od původu, vzniklá odvozováním přímo v platnosti příjmení a tvořící osobitou skupinu slovotvornou, jsou poměrně řídká. Patří většinou do širší skupiny jmen otcovských (patronymik) a mateřských

(matronymik), neboť vznikla ze jmen otců a matek a znamenají syna, potomka toho otce nebo matky, z jejichž jména jsou tvořena. Odvozují se z nich těmito příponami:

-ů: *Janů* z Jan (= Janův syn), *Janků* z Janek, *Havlů* z Havel, *Macků* z Macek, *Matějů* z Matěj, *Pavků* z Pavel, *Petrů*, *Tomšů* z Tomeš...;

-ů vzniklo z **-ův** odsutím **-v**; jde tedy o zpodstatnělá přídavná jména;

-ůj: *Havlůj*, *Janůj*, *Petrůj*...;

Je to nářeční obměna přípony **-ův** podle *můj*...;

-ec, -ovec: *Adamec* z Adam, *Jakubec* z Jakub, *Martinec* z Martin...; *Berkovec* z Berka, *Haškovec* z Hašek, *Jírovec* z Jíra, *Machovec* z Mach, *Mácha*, *Mikovec* z Mika (= domácká podoba k Mikuláš)...;

-ek: *Adámek* z Adam, *Pavelek* z Pavel, *Šimek* ze Šíma, *Šimůnek* ze Šimon, *Tomek* z Tomáš (Tóma), *Vacek* z Váca, Václav, *Vaněk* z Váňa, *Vašek* z Váša, Vach, Vácha...;

-ík: *Havlík* z Havel, *Pavlík* z Pavel, *Petrík* z Petr...;

-ic, -ovic: *Hejnic* z Hýna (a to z Hynek), *Martinic* z Martin, *Adamovic* z Adam...;

Jména na **-ovič**, *Adamovič*, *Markovič*, *Petrovič*..., jsou původu jihoslovanského nebo mají **-ovič** vlivem jihoslovanským.

-ín, -ina, -inec: *Havlín* z žen. Havla, *Ješín* z Jecha, Jécha, Jícha, *Koldín* z Kolda, *Kubín* z Kuba, *Mašín* z Máša, Mácha, *Vašín*, *Věšín* z Váša, Vácha;

Pešina z Péša, Píša, *Petrína* z žen. Petra, *Vašina* z Váša, Vácha; *Pavlinec* z žen. Pavla, *Příbinec* z Příba (z Příbyslav)...;

-ina je mluvnická obměna přípony **-ín**, srov. **-ch** || **-cha**, **-as** || **-asa** u hypokoristik (§ 175);

-ín, nikoli **-ů**, u odvozenin ze jmen přirozeného rodu muž. na **-a** je v duchu starého tvoření (§ 208₁);

-ka: *Havelka* z Havel, *Maška* z Máša, Mácha, *Pavelka* z Pavel...

Tato přípona je jen mluvnická obměna přípony **-ek**.

Příjmení *Janů*, *Adamec*, *Havlík*, *Pavlinec*... znamenala tedy původně Janův, Adamův, Havlův, Pavlín... syn.

2. Příponami *-ec*, *-ek*, *-ík* a *-ka* tvoří se také domácí tvary křestních jmen. Je docela dobře možné, že některá taková jména (*Adamec*, *Pavlík*...) vznikla jako křestní a pak byla přejata za příjmení, jako se stala příjmeními nepochybná hypokoristika *Antoš*, *Benda*, *Mach*... Některá však byla utvořena přímo v platnosti příjmení. V jednotlivých případech to rozhodnouti nelze, je třeba schematicky uváděti tato jména v obojí skupině.

Patronymická jména na *-ek* jsou do dneška živá v lašském nářečí *Zajíček* = syn otce s příjmením *Zajíc*, *Kopeček* (Kopec).

3. Od původu jsou dále příjmeními dosti řídká jména vzniklá z ženských křestních jmen a znamenající muže, manžela nějaké ženy. Tvoří se příponou:

-ík: *Mandík* z *Manda* (= *Mandin* manžel);

-ák: *Doroťák* z *Dorota*, *Mařák*, *Petrušák*, *Veruňák*, viz v § 170s;

-ka: *Žofka* z *Žofie*.

Příponou *-ák* je tvořeno též *Babák*, avšak z obecného jména *bába*, *baba* (= muž porodní báby). Je to tedy svým původem jméno obecné.

4. A patří sem šlechtické přídomky na

-ec, *-ovec*, *-ek*, *-ka* a *-ko*, jako *Braškovec*, *Borkovec*, *Chlumeck*, *Bělbožka*, *Všetátko*..., viz v § 181s.

181. 1. Omezená slootovorná osobitost příjmení souvisí s jejich vznikem a vývojem.

Původně dostávala každá osoba jen jedno jméno, které lze nazývat souborně křestní; viz v § 177s.

Dvoujmennost se objevuje až od sklonku stol. 12., a to nejprve u vyšší šlechty, později též u nižší, u osob původu měšťanského a konečně i jiného.

2. Šlechta měla od sklonku století 13. zpravidla vedle jména křestního jméno druhé, *přídomek*, a to podle rodiště, sídla, majetku (zboží), zvaný *heslo* a mající nejčastěji mluvnickou podobu předložkového výrazu. Na př.: *z Chudenic*, *z Mitrovic*, *z Lobkovic*, *z Lipé*, *z Dubé*, *z Rožmberka*, *z Poděbrad*, *ze Štítného*...

Někdy se užívalo nebo užívá dnes i podoby jednoduché: *Jiří z Poděbrad* || *Poděbradský* [adjektivum z míst. jména]; *Daniel Adam z Veleslavína* || *Veleslavín*

[místní jm. v nomin.]; Viktorin Kornel *ze Všeherd* || *Všeherd*; z *Rožmberka* || *Rožmberk*; Karel z *Žerotína* || *Žerotín* atp. Viz podobné obměny v 3. a 5.

3. Zhusta se připojovalo ještě *j m é n o t ř e t í*, a to před heslo. Bylo to:

a) křestní jméno: Jan *Bořita* z Budče, Daniel *Adam* z Veleslavína, Václav *Vratislav* z Mitrovic, podobně *Kojata*, *Pešík*, *Svatomír*...;

b) místní jména ve znění původním nebo zkráceném: Matěj *Borotín* z Údimě; Jan *Hrádek* z Hrádku; Jan *Kokořín* z..., Jan *Lhota* z...;

Václav *Brozan* z Brozan (Brozany > Brozan); podobně *Kolovrat* (Kolovraty), *Zásmuk* (Zásmuky);

c) adjektiva z míst. jmen: Jan *Hasištejský* z Lobkovic; Jan *Hodějovský* z Hodějova, Šimon *Lomnický* z Budče; Tomáš *Štitný* ze Štitného; Ctibor *Tovačovský* z Cimburka;

d) substantiva tvořená z místních jmen příponou:

-*ec*, -*ovec*: *Braškovec*, z míst. jména Braškov; Václav *Budovec* z Budova; *Kozlovec*, z Kozlov, *Rakovec*, z Rakov, *Žakavec*, ze Žakava...; *Borkovec*, z Borek, *Drochovec*, z Drochy;

-*ek*: *Chlumek*, z Chlum, *Toušek*, z Toušice...;

-*ka*: *Bělbožka*, z Bělbožice, *Holeška*, z Holešice, *Pyšelka*, z Pyšely, *Vrbka*, z Vrbice...;

-*ko* (zřídka): *Všetátko*, ze Všetaty;

-*ák*: *Plzák*, z Plzeň, *Kostelák*, z Kostelec...

Z těchto tvoření d) jsou jinak dosvědčena jména na -*ák*; viz v § 193. Ostatní jména jsou v tomto významu slovo tvorná skupina osamocená, mimo šlechtická příjmení neznámá. Příslušnost k místním jménům, původ z nich, zpravidla se vyjadřuje jinak (adjektivní příponou -*ský* a substantivní -*an*, -*ák*).

Všechna tato jména jsou dále důležitá pro pochopení některých dnešních příjmení, která z nich vznikla: *Borkovec*, *Pacák*, *Plzák*, *Toušek*, *Vrbka*, *Žákavec*.

4. Vedle těchto přídomků podle rodiště, majetku začaly se v 14. století ujímati šlechtické přídomky jiné, na př.: Beneš *Krabice* z Veitmile, Přibík *Pulkava* z Radenína, Smil *Flaška* z Pardubic...

Hojně se vyskytují přídomky podle erbu, a to jména živočišná, hlavně ptačí: *Beránek*, *Holub*, *Kohout*, *Labuť*, *Vlk*...

Dále různé přídomky podle vlastností, zaměstnání... jako u osob nešlechtických; viz dále v 5.

5. U osob původu měšťanského i jiného též se přidávalo nezřídka druhé nebo i třetí jméno různé povahy:

názvy povolání, zaměstnání, stavu: Bartoš *Písař*, Martin *Kabátník*, Řehoř *Krejčí* (Krejčí), Oldřich Kříž *Kramář*..., viz v § 179₂;

jména podle původu, bydliště, vlastností a přezdívky, viz tamt.

Tyto přídavky podle míst mívaly v starší době u osob nešlechtických podobu předložkového výrazu jako u šlechtických přídomků: Jan *z Rokycan*, Kříšťan *z Prachatic*, Štěpán *z Pálče*... Zjednodušovaly se v *Rokycana*, *Páleč*...

Četně jsou zastoupena živočišná příjmení podle *d o m o v n í c h z n a k ů*, které bývaly v starších dobách místo čísel: *Holub* (měl jako domovní znak holuba), *Kohout*, *Kos*, *Rak*, *Slepice*, *Zajíc*...

Pak jména podle obchodních a hostinských *š t í t ů*: *Lev* (kdo měl hostinec, obchod „U lva“), *Rak*, *Štika*...

Tato příjmení se připojovala ke křestnímu jménu nezřídka participiem *řečený*: *Bartoš, řečený Písař*...

Patří sem dále opisy otcovského nebo mateřského *p ů v o d u*: Jan, *syn Havlův*, *Kubův*...; Václav, *syn Pavlin*..., a s nimi souvisící patronymika a matronymika *Havlů*, *Havlůj*, *Kubín*, *Pavlinec*..., viz v § 176₁.

6. Všechny tyto přídavky ke křestním jménům i šlechtické přídomky byly původně *m ě n l i v é*, vztahovaly se na jednotlivé osoby. Je to zcela přirozené u přídavek vyjadřujících povolání, zaměstnání, různé vlastnosti, otcovský nebo mateřský původ.

Osoba A se jmenovala *Jan Jakubův* (= syn Jakubův), její syn *Václav Janův* apod.

Teprve časem se tyto přídavky ustalovaly, přecházely na potomstvo, dědily se jako jména rodinná a rodová, staly se příjmeními v dnešním smyslu. Šlechtické přídomky se ustálily v století 15., jiná druhá jména byla uzákoněna josefinským patentem z r. 1780.

Neustálené přídavky ke křestním jménům měly by se psát s malými písmeny, jsou-li to od původu jména obecná, ale píšeme je většinou s velkými: Martin *Podolský*, Bartoš *Písař*, Řehoř *Krejčí*, Oldřich Kříž *Kramář*, Jan *Černý*, Daniel *Strejc*, Václav *Písecký*, Řehoř *Hrubý z Jelení*... Jednak se ustalovaly delší dobu před zákonitým zavedením, jednak měly už dříve touž úlohu jako dnešní příjmení,

úlohu jmen vlastních, nikoli obecných. Kde se hlásí zřetelně věcný význam, píšeme písmeno malé; na př. Jan *kostelník*, jde-li o žalovaného, žalobce, svědka, účastníka koupě apod.

7. Protože jsou příjmení z valné většiny stará, nedovedeme často s jistotou stanoviti příčinu nebo důvod pojmenování. Příjmení *Zajíc* mohlo vzniknouti buď jako přezdívkou vyjadřující plachost, nezkušenost, nebo podle erbu nebo podle domovního znaku. Nositel přezdívkou *Zavřel* něco zavřel, ale co a za jakých okolností říci dnes nedovedeme.

Příjmení je zajímavá skupina slov, která ve své platnosti jako příjmení úplně ztratila svůj věcný význam, zhusta se mimo tuto platnost udržující; sr. *Kolář* — *kolář*, *Krejčí* — *krejčí*..., *Černý* — *černý*, *Dlouhý* — *dlouhý*..., *Písecký* — *písecký* atp. Nositel příjmení *Kolář* není kolářem, ani žádným jiným řemeslníkem, je rolníkem nebo úředníkem, *Sedlák* je kolářem, *Kovář* kolářem, *Černý* má světlé vlasy, *Dlouhý* je prostřední nebo malé postavy, *Písecký* není z Písku, nýbrž z Prahy...

Nová platnost těchto slov zatlačila úplně jejich věcný význam.

5. ZDROBNĚLÁ SLOVA

182. Se zřetelem k svému základu jsou zdrobněliny (deminutiva) veskrze denominativa. Vyjadřují proti základním slovům *m a l o u*, *m e n š í m í r u v l a s t n o s t í*; na př. *domek* = malý, menší dům. Jako významová skupina je to tvoření stále živé a také jeho odvozovací přípony jsou většinou živé. Mají zhusta podobu mužskou, ženskou a střední.

1. Velmi hojná jsou zdrobnělá slova tvořená trojicí odvozovacích přípon:

-ek || *-ka* || *-ko*; na př. *dárek* k *dar*, podob. *hádek*, *hlásek*, *chládek*, *klásek*, *ráček*, *vlásek*...; *doubek* (dub), *kousek*, *kroužek*, *proužek*, *souček*, *vnouček*, *vroubek*, *zoubek*...; *krůček* (krok), *můstek*, *ružek*...; *břížek* (břeh), *kvítek*, *míšek* (měch), *plíšek*, *sklípek*, *víšek* (vích), *vřídek*...; *lístek* (list)...

potůček (potok), *holoubek* (holub), *kožíšek* (kožich); *ječmínek* (ječmen), *jelínek* (jelen), *kamínek*, *pramínek*, *stupínek*...; *pakatýlek* (pakatel);

domek (dům), *dvorek*, *stolek*...; *větérek* (vítr);

borek (bor), *stromek*, *zvonek*...; *bůžek* (bůh); *sloupek* (sloup); *trámek* (trám);

krajíček (krajíc), *zajíček*...; *koloušek* (kolouch); *mysliveček* (myslivec), *stařeček*...;

tlustoušek (tlustoch)..., viz v § 12; —

branka (brána), *jamka*, *slamka*, *rybka*, *lipka*, *větévka* (větev), *miska*, *myška*, *klička* (klec), *postýlka* (postel), *včelka*..., *moučka* (mouka), *ručka*..., *knížka* (kniha), *nožka*..., *muška* (moucha), *stříška*..., *ovečka* (ovce)..., *jiskérka* (jiskra)...; —

dřívko (dřevo), *slůvko*, *pívk*, *vínko*, *jezířko*, *vrátka* (vrata)..., *očko* (oko), *ouško* (ucho)..., *slunéčko* (slunce), *srdéčko*..., *kolínko* (koleno), *polínko*, *vřeténko*..., *věderko* (vědro)..., *housátko* (house), *děťátko* (dítě), *kuřátko*, *ptáčátko*, *vnoučátko*..., *bidélko* (bidlo), *divadélko*, *sedélko*, *zrcadélko*... || *kružít* (kružidlo), *nosítka* (nosidla), *zrcát* (zrcadlo)...

2. Dosti početná jsou maskulina s příponou:

-ík: *červík* (červ), *kolík*, *koník*, *mužík*, *nosík*, *nožík*, *prstík*, *psík*, *roubík* (roub), *větřík*, *vožík*...

O příslušných femininech na *-ice* viz ve 4. odst. násled. §.

3. Hojně jsou zdobněliny s příponami

-eček || **-ečka** || **-ečko**: *dáreček* (dar), *domeček* (dům), *dvoreček*, *chlapeček*, *listeček*, *prouteček*, *stoleček*, *stromček*, *zoubeček*...; *částečka* (část), *hrstečka*, *chvílečka*, *knížečka*, *kostečka*, *stránečka*...; *hnízdečko*, *kolečko*, *místečko*, *okénečko*, *pívečko*, *vínečko*...

4. Dále s příponami

-íček || **-íčka** || **-íčko**: *červíček* (červ), *hrníček* (hrnec), *koníček*, *mužíček*, *nosíček*, *nožíček*, *psíček*, *vozíček*...;

dušička (duše), *hlavička* (hlava), *hvězdička*, *nožička*, *ručička*, *rybička*, *trubička*, *včelička*...;

očíčko (oko), *slovíčko*, *sluníčko*, *srdíčko*, *masíčko*, *těličko*; *náměstíčko*, *smetíčko*, *uměníčko* (Šalda), *živobyťíčko*...

Některá maskulina a neutra jsou tvořena nikoli z celého základního slova, nýbrž z jeho kořene: *hrn-íček* (hrnec), *slun-íčko* (slunce), *srd-íčko* (srdce). Viz v § 164.

5. Četná jsou feminina s příponou

-inka: *dušinka* (duše), *hlavinka*, *chvilinka*, *maminka*, *matinka*, *pusinka*, *ručinka*, *tetinka*, *tvářinka*... U Šlejhara se čte neobvyklé *hrstinka*.

6. Řídká jsou příslušná maskulina k nim na

-ínek: *drobínek* (drobet), *kousínek* (kus), *strýčinek*, *tatínek*.

Přípona *-inka* vznikla napodobením zdvojnělin *hodinka*, *pečinka*, *rostlinka*, *třetinka*..., tvořených příponou *-ka* ze jmen na *-ina*, *hod-ina*...

Mužská přípona *-ínek* je vzata ze zdvojnělin typu *kamínek*, *plamínek*, *řemínek*..., odvozených příponou *-ek* ze jmen na *-en*, *kámen*...

7. Nečetná jsou maskulina s příponou

-ec: *dílec* (díl), *dvorec* (dvůr), *chlapec* (chlap), *měšec* (měch), *sloupec*, *zvonec*... Viz o nich a o příslušných femininech a neutrech na *-ce* v násled. §.

8. Ojediněle se vyskytují feminina s příponou

-enka: *dívěnka* (dív-ka), *chvilěnka*.

Tato přípona je vzata z zdvojnělin *Mařenka*, *panenka*..., tvořených příponou *-ka* ze jmen *Mařena* a *panna*; *-en-* patří ke kmeni.

Ztráta zdvojnělého významu.

183. Mnohé zdvojněliny ztrácejí zdvojnělý význam a mají stejný nebo skoro stejný význam se slovy základními.

1. Tak neutra na *-tko*, tvořená příponou *-ko* ze jmen na *-dlo*; sr. *kružítko* a *kružidlo*, *nosítka* a *nosidla*, *stinítka* (*stí-*) a *stinidlo* (*stí-*). Odtud si vysvětlíme, že je leckdy běžné jen tvoření na *-tko*, nikoli též na *-dlo*: *klekátko*, *kukátko*, *lehátko*, *měřítka*, *sluchátko*, *stupátko*, *vodítka*... Základní jména *klekadlo*, *kukadlo*... buď vůbec se nevyskytují nebo jen zřídka, jako slova knižní. Zřetelný význam zdvojnělovací si zachovává na př. *zrcátko*.

S tím dále souvisí to, že *pravítka* má zcela jiný význam než základní slovo *pravidlo*.

Tvoření na *-délko*, *bidélko*, *divadélko*..., odlišující se ode jmen na *-tko* jen hláskově (§ 76), zdvojnělovací význam neztrácejí.

2. Maskulina na *-ec* rovněž se většinou necítí za zdrobněliny. *Kahanec* má takový význam jako slovo základní *kahan*. *Dvorec* je zdrobnělina k *dvůr* ve významu hospodářská usedlost, statek, ale není zdrobnělina ve významu hřiště, court. Ke *dvůr* ve významu nádvoří... je pak jen zdrobnělé *dvorek*. Leckdy má tvoření na *-ec* zvláštní význam věcný, patrný ze srovnání s nepochybnými zdrobnělinami na *-ek*: *měšec* — *míšek*, *sloupec* — *sloupek*, *stolec* — *stolek*, *válec* — *válek*, *vlasec* (= rybářský vlas) — *vlásek*... Lze říci *sloupek* nebo *sloupec* tisku..., ale říkáme obyčejně *sloupek* u hodin, v trámoví... Jisté těleso se nazývá jen *válec*, nikoli *válek* atpod. *Pražec* necítíme za zdrobnělinu k *práh*, protože má odlišný význam. Ani mezi *chlapec* a *chlap* není vlastně poměr zdrobněliny k slovu základnímu, protože *chlap* je dnes slovo citové (= pravý, opravdový muž || = muž s opovržením), kdežto *chlapec* znamená prostě hoch, dítě mužského pohlaví.

Hrnec je větší nádoba, kdežto *hrnek* menší, t. j. jméno s *-ec* se pocituje do jisté míry za základní k *hrnek*. Dnes arcit zaniklo povědomí o tom, že je *hrnec* slovo odvozené, ale tak je tomu i při *hrnek*, a přece tato tvoření v uvedeném smyslu rozlišujeme.

Přípona *-ec* jako zdrobňovací je v novém jazyce neživá, netvoří se jí nové zdrobněliny. Bez pochyby proto, že má velmi často významy zcela jiné (§ 189, 193, 201...).

Svým původem patří ke jménům na *-ec* dosti četná vlastní místní jména, *Brodec*, *Hradec*, *Hvozdec*, *Chlumec*, *Kláštorec*, *Kostelec*, *Lomec*, *Týnec*...

V starším jazyce byla dosti hojná; sr. na př. *hradec* (k *hrad* = hrádek), *hrbec* (hrb), *krámec*, *sudec* (sud). Odtud některé *a r c h a i s m y*: *hradec* u Palackého, *hrbec* u Z. Wintra, *chlévec* (lid. *chlí-*) a vlastní místní jména *Brodec*... uvedená výše.

3. Ženské zdrobňovací odvozeniny na *-ce* v novém jazyce zpravidla nejsou. Zastaralé a lidové je *čtvrtce* ke *čtvrt*.

V starším jazyce byly zdrobněliny s *-ce* (*-cě*) ne ojedinělé, ale nepřilíš časté; na př. *véscě* k *ves*. Odtud změnou rodu novočes. místní název *Vestec*.

Neutra na *-ce* byla dříve dosti hojná: *dřevce* (dřevo), *městce* (město), *okénce*, *slovce*, *stádce*... Některá se dnes drží jako archaismy. *Slovce* žije v mluvnictví jako nepříliš častý název jen některých slov: *slovce a* (spojka), *spojovací*, *příklonné slovce*... Místo *dřevce* se obyčejně říká *dřevec* ve spojení *boží dřevec* (rostlina). Podobně vzniklo *městec* a drží se v míst. názvu *Městec*. U Němcové se čte zastaralé nebo snad lidové *hrdélce*.

4. Ženská jména s příponou *-ice* mají proti muž. na *-ík* zdrobňovací význam velmi zřídka: *trubice* — *trouba*. Obyčejně vyjadřují proti základním slovům zvláštní věcný významový odstín: *část* — *částice* (v mluvnictví); *hlava* — *hlavice* (= tlustší konec, vrch něčeho, na př. sloupu); *hvězda* — *hvězdice* (= něco podobného hvězdě); *máti*, *matka* — *matice*; *růže* — *růžice* (= něco podobného růži) atpod.

Zdrobnělý smysl neproniká zřetelně ani u slov knižních, vyskytujících se v jazyce literárním, jako *hůlčice* (Slád.), *jiskřice* (Jir.), *kaplice*, *vrstice* (Erb.).

Od původu jsou zdrobňeliny vlastní místní jména *Doubravice* (doubrava), *Řečice* (řeka), *Skalice* (skála)...

Stará čeština měla zdrobňeliny na *-ice* (*-icě*) dosti hojné, na př. *dušice*, *nožice*, *ručice*...; viz též shora připomenutá místní jména. Tato přípona jako zdrobňovací časem odumřela nepochybně proto, že má velmi často významy jiné; viz v § 171, 172, 190, 205.

184. 1. Jména s příponami *-eček*, *-ečka* a *-ečko* jsou svým původem z d r o b n ě l i n y 2. s t u p n ě, t. j. jsou tvořena ze zdrobňelin na *-ek* nebo *-ec* a na *-ce*, *-ka* a *-ko*, nikoli přímo ze jmen základních; na př. *dvoreček* z *dvorek*, *dvorec* a to z *dvůr*; *okénečko* z *okénko*, *okénce* a to z *okno*. Tyto zdrobňeliny vyjadřují dosti často ještě menší míru vlastnostní než zdrobňeliny 1. stupně. Na př. *domeček* = menší dům než domek, maličký dům. Bývá tomu tak u těch zdrobňelin 2. stupně, vedle kterých jsou zřetelné zdrobňeliny 1. stupně;

sr. *domeček* || *domek*, *dáreček* || *dárek*, *dvoreček* || *dvorek*, *dvorec* a podobně u *lístek*, *prouteček*, *společek*, *stromček*...; *chvilčka* || *chvilka*, podobně u *knížečka*, *kostečka*...

Leckdy však se tento rozdíl mezi obojími zdobnělinami stírá a obojí zdobněliny vyjadřují stejný stupeň zdobnění, tu větší, tu menší. Stejný význam jako zdobněliny 1. stupně mají zpravidla ta tvoření, vedle kterých nejsou zdobnělá slova 1. stupně; na př. *hnízdečko, kolečko, městečko, místečko*.

Tu se přípona *-ečko* chápe za jednoduchou, nikoli za složenou ze dvou; viz v § 163. Někdy tu zdobnělina 1. stupně bývala, ale časem zanikla; na př. *kolce* ke kolo, sr. nářeční *kolce, kolco*; *městce* k město, viz § 183.

2. Podobně je tomu se zdobnělinami 2. stupně na *-íček* a *-ička*, odvozenými příponami *-ek* a *-ka* ze zdobnělin 1. stupně na *-ek* a *-ice*; na př. *koníček* z *koník*, *hvězdička* z *hvězdice*. Je často významový rozdíl mezi *koníček* a *koník*, *nožíček* a *nožík*, *vozíček* a *vožík*..., ale leckdy nebývá.

Platí to též o žen. a střed. zdobnělinách na *-ička* a *-íčko*, majících vedle sebe jiné zdobněliny, které nejsou jejich základem. Na př. *nožička, ručička, rybička* není odvozeno z *nožka, ručka, rybka*, nýbrž vlastně z *nožice*..., podle dnešního pojetí pak přímo z *noha, ruka, ryba*; *očíčko, slovíčko, tělíčko* není odvozeno z *očko, slůvko, tlíko*. Ale významově se chovají tyto dvojice typu *ručička* || *ručka* tak jako dvojice *koníček* || *koník*.

Za zdobněliny 1. stupně se cítí ta jména s příponou *-ička*, vedle nichž jsou tvoření na *-ice* bez zřetelného významu zdobňovacího, *hlavička* || *hlavice*, *hvězdička* || *hvězdice*, *ružička* || *ružice*..., v. minulý §. A též jména, vedle kterých nejsou vůbec žádné jiné zdobněliny, na př. *dušička*.

3. Stejný stav je u neuter na *-íčko*; sr. *slovíčko* || *slovce* (s významem nezdobňovacím), *sluníčko, srdíčko* (bez zdobnělin 1. stupně).

Přípona *-íčko* vznikla obdobně jako *-íček* a *-ička*, a to připětím přípony *-ko* k příponě *-ice*, kterou se v starším jazyce hojně zdobňovala střed. jména na *-í*: *nádobice* (nádobí), *kamenice* (kamení), *trníce* (trní), *zbožíce* (zboží)... Protože tyto zdobněliny zanikly, cítí se *-íčko* za příponu jednoduchou, nikoli dvojitou (§ 163).

Citová platnost zdobnělin.

185. Tvoření na *-ek*, *-iček*, *-ka*, *-ička*... nemají vždy význam zdobňovací, nýbrž často citový, náladový (afektivní), t. j. rovnají se svým věcným významem slovům základním, ale vedle něho vyjadřují nějaký citový vztah mluvčího k nositeli jména nebo k obsahu věty, vztah citově libý nebo veliký, radost, spokojenost, bolest, rozmrzelost, lásku, něhu, nechut, odpor, výsměch, pohrdání a pod. Sr. v § 132.

Spatříme-li po bouřce slunce a řekneme-li »*sluníčko* už svítí«, nemá tvoření na *-íčko* význam zdobňovací, nýbrž jím vyjadřujeme radost ze slunce, z toho, že už zase svítí.

U Raise čteme: *tenorek* nám chyběl. Mluvčí vyjádřil radost z toho, že už jim tenor nechybí.

Řekneme-li: to je *pivečko*, *vínečko*, *polívčička*, *husička*...!, jsou tvoření na *-ečko* a *-ička* výrazovým prostředkem naší spokojenosti, znamenají »dobré, výborné, chutné... pivečko...«

Kuřák mluví o *doutníčku*, dítě o *psíčkovi*, o *kočičce*, zbožná žena o *kosteličku*..., dávajíce tak výraz svému vřelému poměru k doutníku, psovi...

Napsal-li S. K. Neumann, že naši literáti stačí toliko na *citečky* a *problémky*, je to řečeno s hanlivou (pejorativní) příchutí. Šalda mluví s pohrdáním o *uměničku*. Podobně Jirásek: toho bohdá nebude, aby mne lecjaký *zemánek* dráždil.

Citovou platnost mají zpravidla zdobněliny křestních a příbuzenských jmen: *Jeníček*, *Karloušek*, *Mařenka*, *Tonička*..., *mamička*, *tatíček*, *tetička*, *dědeček*, *bratříček*, *sestřička*, *strýčinek*... I obecných jmen jiných, jako *chlapeček*, *holčička*, *děťátko*, *brouček*... Ta mají mnohdy význam vskutku zdobňovací, ale v e d l e n ě h o proniká zřetelně platnost citová. Tak je tomu i se slovy *botička*, *hlavička*, *nožička*, *ručička*..., mluvíme-li s dětmi nebo o nich.

Řekneme-li o dítěti *darebáček*, *uličníček*, *tuláček*..., omlouváme, zmirňujeme tím jejich špatné vlastnosti.

Zdobněliny *dobráček*, *chudáček*, *ubožáček*... jsou výrazem soucitu, znamenají »veliký dobrák, chudák, ubožák...« a tím vlastně z e s i l u j í vlastnost vyjádřenou těmito jmény [= veliký dobrák...]

Některá podstatná jména zdobněliny ve vlastním smyslu nemají, nýbrž jen útvary citové; na př. *spisovatýlek*, *učitýlek* (hanlivě, výsměšně).

6. ZVELIČELÁ SLOVA

186. 1. Podstatná jména významu zveličujícího neboli stručně jména zveličelá (augmentativa) vyjadřují *z e s í l e n í*, *z m n o ŷ e n í* v ý z n a m u základních slov; na př. *dubisko* = silný, vysoký, statný dub. Tvoří se dílem ze substantiv, dílem z adjektiv, a to příponami

-isko: *botisko* (Kosmák), *dubisko*, *chlapisko*, *klučisko*, *kopčisko* (Mahen), *psisko*, *vousiska*..., a

-ák: *chlapák* (chlap) = veliký chlap, velmi zdatný... člověk; *darebák* (dareba).

K prvním jménům patří též *dobrotisko* = veliký dobrák, tvořené ze substantiva *dobrota*.

Východiskem byly věty s tímto jménem v doplňku: X je *dobrota sama*, *vtělená dobrota* = velký dobrák; podle dvojic typu *dub* || *dubisko* vznikla podoba *dobrotisko*.

2. Ke zveličelým slovům se řadí též odvozeniny ze jmen neosobních, které označují osobu mající něco velkého a tvoří se příponou

-áč, řidčeji *-ák*: *bradáč* (= člověk s velkou dlouhou bradou, s velkými, dlouhými vousy na bradě), *břicháč* (= člověk s velkým břichem), *hlaváč*, *hrbáč*, *noháč*, *nosáč*, *okáč*, *paličák* (= s velkou „palicí“, hlavou)...;

silák (= člověk mající velkou sílu).

3. Augmentativa z přídavných jmen znamenají nositele zesílené vlastnosti vyjádřené základním adjektivem. Mají příponu

-án: *dlouhán* = velmi dlouhý člověk, *velikán*.¹⁾

Se zřením k tomu, že se tu tvoří substantiva z adjektiv, má přípona úkon *z p o d s t a t ň u j í c í*. Viz v § 191.

Tato dvě jména by bylo lze zařaditi do skupiny 4. probírané v § 189.

Citová platnost zveličelých slov.

4. Zveličelá slova mají valnou většinou *p l a t n o s t c i t o v o u*, náladovou, vyjadřují hlavně nelibé city mluvčího, nespokojenost, mrzení, nechut', výsměch, opovržení. Stručně se jim říká slova

¹⁾ Spíše však je *velikán* přijato hotové z ruštiny.

h a n l i v á (pejorativní). Na př.: to *psisko* stále štěká. Jen hanlivý odstín má *židák*. Jako jiná slova silně citová jsou tato augmentativa prvek hovorový a lidový.

Z libých citů vyjadřují zveličelá slova mírnější nebo silnější **p o d i v, ú c t u**, na př. *dubisko, chlapisko, dlouhán, velikán, dobračisko* (= velký dobrák), *Hanačisko* = pravý Hanák, *Slovačisko, sedlačisko* (Vanč.) apod. I to jsou z největší části výrazové prostředky hovorové a lidové.

Velikán ve významu nepřeneseném (= veliký, vysoký člověk) je hovor. a lid., ve významu přeneseném (= vynikající osobnost) však spisovné.

7. NÁZVY VLASTNOSTÍ, POVOLÁNÍ A ZAMĚSTNÁNÍ

187. Tvoří se zpravidla ze jmen přídavných, řidčeji podstatných a označují vlastnost jimi vyjádřenou v podobě podstatných jmen; na př. *chytrůst* z chytrý.

Tvoří se těmito příponami:

-o : *běl* (bílý), *čern*, *červen*, *prázdeň* (prázdný), *modř*, *žlut'*...;

Tato přípona už v starých dobách podle jerového zákona zanikla a projevuje se většinou jen měkkostí souhlásky.

-í : *mládí* (mladý), *ostří*, *stáří*, *veselí*, *zdraví*...;

-oba : *hniloba* (původně hnilý, dnes shnilý), *chudoba* (chudý), *choroba* (chorý), *mdloba*, *siroba* (sirý), *staroba*, *zloba* (zlý)...;

Vlastně je tu přípona *-ba* a *-o-* je kmen základního jména.

-ota : *čistota* (čistý), *dobrota*, *drahota*, *hluchota*, *hodnota* (z hodný = vlastnost hodného člověka, pak = cena, význam...), *hustota*, *jistota*, *mastnota*, *nahota*, *němota*, *prázdnota*, *samota* (sám), *slepota*, *teplota*; *holota*, *pěchota*, *sirota*, viz násl. §; lid. *měkota* (měk-ký), *slabota*;

Zase vlastně přípona *-ta*, která se připíná na adjektivní kmen s *-o*.

-da : *křivda* (křivý), *pravda* (pravý);

-ja : *píle* (pil-ný), *výše* (z kořene *vys-* ve *vys-oký*), *nesnáz* (nesnadný), *poušť* (pustý), *souše* (suchý), *šíře* (šir-oký), *tíže* (těž-ký)...; jména *dále* (dal-eký), *děle* (del-ší), *tloušť* jsou dochována v odvozeninách *dálka*, *délka* a *tloušťka*; sr. též *šířka*, *výška* || *šíře*, *výše*;

Přípona *-ja* se projevuje změnou kmenové souhlásky *s* v *š*, *d* v *z*...; *-a* se přehlasovalo v *-e* a někdy odpadlo jako u jiných jmen vzoru *duše* (§ 352), na př. *výsja* > *výša* > *výše*.

-a : *krása* (krás-ný), *pýcha* (pyšný).

To je pojetí dnešní; původně jsou odvozena adjektiva ze substantiv.

Velice tvořivé jsou přípony

-ost || zřídka **-est** : *bujnost* (bujný), *čestnost*, *drzost*, *hanebnost*, *hloupost*, *hrdost*, *chytrost*, *lenost*, *marnost*, *milost*, *mladost*, *pečlivost*, *pracovitost*, *radost* (rád), *rychlost*, *starost* (starý), *svatost* || s významovým rozdílem *svátost* (svatý), *zlost* (zlý), *živost*..., *svěžest*;

-ství, dílem od adjektiv na **-ský** : *bratrství* (bratrský), *češství* (český, původ. češský), *krejčovství*, *křesťanství*, *otcovství*, *pohanství*, *truhlářství*, *uzenářství*...;

dílem od adjektiv jiných: *bohatství* (bohatý), *množství* (mnohý), *opilství* (opilý), *společenství* (společný), *zoufalství* (zoufalý); a dílem od substantiv: *hrabství* (hrabě); *knížetství* (kníže, knížet-e), *markrabství* (markrabě);

Poslední dvě substantiva jsou odvozeniny ze substantiv podle dnešního pojetí; od původu jde o odvozeniny z adjektiv *knížetský* a *markrabský*. I *hrabství* je možná z *hrabský*.

-tví : *dědictví* (dědický), *hornictví* (hornický), *kupectví* (kupecký), *řeznictví*, *zahradnictví*, *zednictví*. Viz ještě v § 188₂.

Přípona **-tví** je hlásková obměna přípony **-ství**; na př. *dědický* < *dědičský* || *dědičství*, *horničství*, změnou *čs* v *c* pak vzniklo *dědictví*, *hornictví* (§ 66₁).

Od zpřídavnělých přičestí na **-cí** tvoří se substantiva příponou **-nost** : *budoucnost* (budoucí), *horoucnost* (horoucí), *vroucnost* (vroucí), *přejícnost*.

Sr. příslovce *budoucně*... a někdy i samo přídavné jméno na **-cný** : *horoucný*, *vroucný*, *přejícný*. Viz v § 221.

Dostí četné jsou odvozeniny ode jmen podstatných nebo přídavných příponou

-ina : *kolařina* (kolář), *lékařina*, *redaktořina*, *sedlačina*, *tesařina*..., *krejčovina* (krejčův), *ševcovina*...

Jsou to však slova l i d o v á a h o v o r o v á.

188. 1. Všechna jména připomenutá v minulém § jsou od původu p o m y s l n á; na př.: *češství* = český původ, ráz; *bratrství*, *otcovství* = bratrský, otcovský vztah, poměr. Ale nezřídka se jako jiná pomyslná slova (§ 207) stávají k o n k r é t n í m i, t. j. znamenají osoby nebo věci mající vlastnosti vyjádřené základním jménem. Tím se mění taková jména v názvy živých i neživých nositelů vlastností a přecházejí do různých jiných významových odstínů.

Tak na př. *mládí* znamená jednak mladost, jednak mladí lidé; podobně *chudoba*, někdy = chudí lidé; *sirota*, původně = osiřelost, pak = sirotek; *pěchota*, původ. = pěší ráz (vojska), pak = pěší vojsko. *Holota*, původně = holost, má jen hanlivý osobní význam hromadný = chudina, obyčejně chátra...

Tak vznikla mnohá stará křestní jména s příponou *-ota*, *Bělota*, *Mladota*, *Suchota*... (§ 178); tedy na př. *Mladota* = původně mládí, pak mladý člověk.

Nebo *bohatství*, původně = bohatost, pak = bohatý, velký, majetek; *dědictví* = to, co dědíme, dědický podíl; *veteš* (tvořené z *vetech* [*vetchý*] příponou *-š*), původně = vetchost, pak = vetché, staré věci; *ostří* = ostrost > ostrá část čepele; *běl* = bělost, bílá barva > bílé barvivo, barvicí látka; *samota* = osamělost > osamělé místo, stavení; podobně *cennost* = cenná věc, *drobnost* = drobná věc, *dobrota* = dobré jídlo, mlsek.

Nezřídka se pojmenování vlastnosti mění v název č i n u, j e d n á n í, p r o j e v u, s l o v a majícího jisté vlastnosti. Na př.: *hanebnost*, *hrdinství*, *něžnost*, *pozornost*, *zdvořilost*..., *hrubství*, *darebáctví*..., *křivda*, *pravda*...

Jména na *-ství* znamenají majetek, panství, říše: *císařství* = císařská říše, *knížetství*, *království*, *markrabství*, *panství* (= panský majetek), *vévodství*...

Odvozeniny na *-ství* a *-tví*, znamenající zaměstnání, řemeslo, živnost, nabývají významu m í s t n í h o, označují místo, místnost, stavení, kde se řemeslo, živnost vykonává, provozuje: *cukrářství* = cukrářský krám, obchod; podobně *pekařství*, *řeznictví*, *uzenářství*...

Nebo *ředitelství* = ředitelský úřad > jeho místnosti, budova; *nakladatelství* = nakladatelská činnost > místnosti, budova pro ni; podobně *hejtmanství*, *komisařství*.

2. Tvoření na *-ství* (*-tví*) mají zhusta též pomyslný význam jako substantiva na *-kost*: *bratrství*, *češství*... = bratrskost, českost.

Leckdy znamenají soubor vlastností, na př. *češství* (= soubor českých vlastností), pak pomyslně *s t a v*, na př. *kněžství* = kněžský stav, a konkrétně *z ř í z e n í*, *n a u k a* ..., na př. *křesťanství* = křesťanské zřízení, křesťanská nauka; podobně *pohanství*. V novějších jménech proniká vedle významu zřízení též význam *d ě j o v ý* = péče o toto zřízení: *chudinství* = chudinské zřízení a péče o ně, o chudinu; podob. *lázeňství*, *divadelnictví*, *pokusnictví*...

Dějový smysl tkví též v substantivech *krejčovství*, *truhlářství*, *rolnictví*..., označujících povolání, zaměstnání (řemeslo, živnost) = krejčovská práce, vykonávání krejčovského řemesla atd.

8. NÁZVY NOSITELŮ VLASTNOSTÍ

189. Rozumějí se živí i neživí nositelé vlastností, osoby, živočichové i věci, kterým bylo dáno jméno *p o d l e v l a s t n o s t í* *v y j á d ř e n ý c h z á k l a d n í m s l o v e m*, adjektivem (v širokém smyslu), řidčeji substantivem nebo adverbem. Na př. *slepec* = slepý člověk, *novina* = nová zpráva, *potomek* = kdo žije potom. Je to významová skupina velmi bohatá počtem jmen i růzností přípon. Náleží do ní hojná maskulina a feminina, ojedinělá pak neutra.

a) Maskulina.

Tvoří se těmito příponami:

1. *-ec*; jsou to převážně jména *ž i v o t n á*: *bohatec* (bohatý), *býložravec*, *domorodec* (= domorodý člověk), *hlušec* (hluchý), *lakomec*, *mudřec* || obyčejně *mudrc* (§ 20), *podlec*, *samec* (sám), *slepec*, říd. kniž. *snivec* (snivý), *ssavec*, *stařec*, *světec*, *věštec* (< věští = věštecký)...

Z adjektiv na *-ův* nebo na *-ový* jsou tvořena takováto jména:

bolzanovec (= Bolzanův žák, stoupenec, pracovník v jeho duchu),

gebauerovec, lumírovec, tolstojovec, lysenkovec..., *trhovec* (trhový)..., *bratrovec, synovec*.

Mičurinec je přejato z ruš.; v čes. duchu je *mičurinovec*.

Hojné jsou osobní odvozeniny od příčestí na *-l* nebo zpřídavnělých na *-lý*:

opilec (= opilý člověk), *přistěhovalec, smělec* (smělý), *umělec* (umělý = umějící), *umrlec, vystěhovalec, zbabělec, znalec...*;

od příčestí na *-n* a zřídka na *-t*: *branec* (z brán, braný), *chovanec* (*odchovanec, vy-*), *kojenec, milenec* (milný), *míšenec, otrhanec, poslanec, vy-*, *psanec* (= člověk psaný, zapsaný, prohlášený za veřejného škůdce, vyhoštěnec), *štvaneč* (= štvaný člověk), *učenec, ustrašenec, vyvolenec, zasvěcenec...*, *nadutec, pokrytec* (= »pokrytý« člověk), *zajatec*.

Ze jmen *neživotných* je to *hostinec* (= dům hostiný, pro hosty). Dále jsou to jména věcí tvořená z příčestí na *-n*:

dělenec (= dělené číslo), *sčítanec, lívanec* (= lívaný, litý koláč), *mazanec* (= mazaný chléb, koláč), *trhanec, žvanec* (= žvaný, rozžvýkaný kus jídla)...; *kopanec* (= »kopaný« úder, úder kopnutím), *lepanec* (= úder lepaný, vlepený)...

2. Četně jsou zastoupena muž. jména životná i neživotná s příponou *-ek*: *bělovlásek* (= bělovlasý člověk), *černovlásek, plavo-, zlato...*, *holobrádek* (holobradý), *mládek* (mladý), *stárek...*; *mazánek, otrhánek, škubánek* (obyč. pomn. *škubánky*, jídlo);

bílek (bílý), *čtvrtek* (= čtvrtý den), *pátek* (pátý), *desátek* (= desátý díl), *dolejšek* (dolejší), *dřívějšek, protějšek, včerejšek* (= včerejší den), *vnějšek, žloutek* (žlutý)...

snílek (z příčestí *snil*); *výčnělek* (= něco vyčnělého, vyčnívajícího; *vý-* podle *výrobek...*, viz § 202).

Některá slova jsou tvořena z adverbii, ojediněle z předložky: *potomek* (< *potom* = potomní, pozdější člen rodiny, rodu); *předek* (< *před* = předcházející člen rodiny, rodu || = přední část něčeho); *spodek, vnitřek* (vnitř); *dnešek* (< *dnes* = dnešní den), *zítrěk* (zítra); *shorek* (shora), *svršek* || *svrček* (svrchu).

O jménech *dobytek, nábytek, vzatek, prožitek...* viz v § 202.

3. Dále maskulina na

-ík a *-ník*: *bídník* (= bídny člověk), *dělník* (= dělný člověk), *dlužník*, *důvěrník*, *hříšník*, *kořistník* (kořistný), *loupežník*, *majetník*, *mladík*, *nešťastník*, *pokladník*, *poplatník* (poplatný), *společník*, *stařík*, *vinník*...; *vraník* (= vraný kůň);

poběhlík, *přeběhlík*, *uprchlík*, *usedlík*, *zpustlík*, *zvrhlík*...;

čtyřicátník (= muž starý 40 let), *padesátník*, *třicátník*, *šedesátník*...; *deštník*, *slunečník*, *jarník* (= jarní kabát), *kapesník* (= kapesní šátek), *převlečník*, *ručník*, *rukávník*, *svrchník*, *zimník*...;

desetník (= peníz platící 10 jednotek), *dvacetník*, *padesátník*, *trojník* (trojí) || obyčej. *troník*, *zlatník* (zlatý peníz)...

kávovník (= kávový strom), *oranžovník*, *ostružiník*, *pomerančovník*, *zázvorník*...;

čtyřúhelník (= čtyřúhelný, -úhlý obrazec), *trojúhelník*..., *lichoběžník*, *rovnoběžník*, *obdélník*...;

otazník (= otazný znak), *středník*, *vykřičník*;

dotazník (= dotazný list); *slovník*;

odpoledník (= odpolední list, časopis), *poledník* (= polední kruh, časopis), *raník*, *večerník*, *rovník* atp.

K osobním jménům patří též příjmení *Holík* (< holý), *Kracík* (<krací, staročes. = kratší), *Malík*, *Menšík*, *Velík* (< velí = veliký)...

Velká většina těchto jmen je tvořena z a d j e k t i v (v širokém smyslu) příponou *-ík*. Někde si už nejsme dobře vědomi původu z adjektiva, protože není běžné, a taková jména chápeme za odvozeniny ze s u b s t a n t i v příponou *-ník*, na př. *dešť-ník*; *-n-* patří vlastně ke kmeni příslušného adjektiva *deštní*, *deštný*. Odtud vznikla přípona *-ník*, kterou se odvozují jména ze substantiv, na př.: *padesát-ník*, *zlat-ník* (zlato)..., nebo i z adjektiv, na př. *kávov-ník* (kávový).

Dvě slova jsou odvozena z příčestí na *-n*: *učedník* a *mučedník* (z učen a mučen; s nepůvodním *d*, staročes. též *učedlník* a *mučedlník*). Jinak jsou pravidlem odvozeniny od tohoto příčestí na *-ec*, viz v 1.

Ony dvě odvozeniny na *-ík* jsou přejaty z c í r k e v n í s l o v a n š t i n y.

Neobvyklostí přípony *-ík* si vysvětlíme, že sloven. *povereník* zčešťujeme v *pověřenec*.

4. Dosti četná jsou též maskulina tvořená příponou

-ák: *bídák*, *bosák* (= bosý mnich), *bouřlivák*, *dobrák*, *dolňák* (= kdo bydlí na dolním konci vsi, na dolině), *hlupák*, *horňák* (viz *dolňák*), *chudák*, *chytrák*, *nuzák* (= nuzný člověk), *nebožák*, *ohnivák*, *světák* (= milovník světa), *pěšák* (= pěší voják), *ubožák*...;

levák, *pravák* = kdo užívá při práci levé, pravé ruky; *levičák*, *pravičák* = levák, pravák || = příslušník levého, pravého křídla ve straně;

hnědák (= hnědý kůň), *ryzák* (= ryzí, ryšavý kůň), *sivák*; *dvanáctérák*, *šesterák*... (= srnec, jelen s 12 výsadami na parozích);

modrák (= modrý hřib);

čtverák, *čtyrák* (= peníz platící 4 jednotky), *měďák* (= měděný peníz), *paták* nebo *pěták*, *stříbrňák*, *šesták*, *zlaták*, *žluťák*...;

dřevák (= dřevěný střevíc), *křivák* (= křivý, zakřivený nůž), *větrňák*; lid. a hovor. *širák* (= klobouk se širokými okraji), *slamák* (= slaměný klobouk), *krvák* (= krvavý román).

Také tato jména jsou odvozena většinou z adjektiv, zřídka ze substantiv, na př.: *bídák* z *bída*, *dřevák* z *dřevo*, *zlaták* ze *zlato*...

Kmenová souhláska základu se mění, *ubohý* — *ubožák*, *zlatý* — *zlaták*, *stříbrný* — *stříbrňák*..., ač před *-a-* přípony *-ák* změnu nečekáme. Je to napodobením podobných tvoření na *-ák*, jako *dvořák*, *měšťák*, kde jde o změnu fonetickou, protože jsou to obměny substantiv *dvořan*, *měšťan*, tvořených původní příponou *-jan* (§ 193). Je to změna úkonná (§ 162s).

5. Nepříliš početné je tvoření na

-och: *běloch* (= bílý člověk), *černoch*, *jinoch* (z nedochovaného *juný*), *lenoch* (líný), *slaboch*, *staroch*, *tlustoch*..., a

-ouš: *bělouš*, *hnědouš*, *hrdouš* (Vrch.), *chytrouš*, *starouš*..., někdy hlavně ve zdrobnělé podobě, jako *černoušek*, *tlustoušek*.

6. Řídká jsou maskulina s příponou

-áč, -ář: *boháč* = bohatý člověk; hovor. a lid. *hranáč* (hranatý), *kostnáč* (kostnatý), *vousáč*, *ženáč*; *prospěchář*, *výdělkář* = člověk hledící si jen prospěchu, výdělku; *tmář* = člověk milující tmu, zpátečník;

-oun: *blboun* (zhrubělý), *hezoun* (= hezký člověk, s vulgární příchutí), *hrboun* (= hrbatý člověk, u Krásnohorské), *křikloun* (= křiklavý člověk), *okoun* (= okatá ryba), *zrzoun* (zrzavý)...; a

-inec: *husinec* (= husí trus), *kobylinec* (= kobyli lejno), *kravinec*, *mušinec* (= muší trus).

Řídká a neživá je přípona

-ýš: *měkýš* (z měk-ký), *slepýš*, *koryš* (z kůra); staré a nářeč. *holýš* > os. jm. *Holýš* (sr. osadní název Holýšov).

7. K některým z těchto maskulin 1.-6. tvoří se přechýlením feminina na př.: *domorod-ka* k domorodec, *svět-ice* k světec, *poslan-kyně* k poslanec atpod. Ta se zde neuvádějí, protože patří do skupin jmen přechýlených (§ 169 násl.).

8. Lidová a hovorová jsou životná záporná substantiva na

-a: *necuda* = necudný člověk, *nejapa* (nejapný), *nelida* (nelidský), *nemotora* (nemotorný), *nemrava* (nemravný), *nepozora* (nepozorný), *nešika* (nešikovný), *nezbeda* (nezbedný), *nezdara* (nezdárný).

Jsou tvořena nikoli z adjektiv celých, nýbrž z jejich základů: *nepozora* z *nepozor-ný*, *nezbeda* z *nezbed-ný*...

Podobá se pravdě, že toto tvoření vzniklo napodobením činitelských jmen *necita*, *neposeda*, *neposlucha*..., odvozených ze slovesných kořenů *necit-* (*necit-iti*), *neposed-* (*neposed-ěti*)..., viz v § 201₇.

9. Svým významem náležejí sem dosti hojná, skoro vesměs citově zabarvená přičestí na

-l: *blouznil*, *břídil*, *fňukal*, *hýřil*, *loudal*, *plácal*, *prášil*, *tlachal*, *žvanil*...

Se zřením k tomu, že se přičestí na **-l** uvádějí mezi jmennými (neurčitými) tvary slovesnými, říkáme, že to jsou z p o d s t a t n ě l á p ř í č e s t í na **-l**. Znamenají »bloudící, blouznivý, hýřivý, loudavý... člověk«. Viz ještě v § 201₁₀.

Znamenají »bloudící, blouznivý, hýřivý, loudavý... člověk«. Viz ještě v § 201₁₀.

Proniká tu zřetelně adjektivní povaha přičestí; viz v § 839₁.

K nim se druží četná přičestí nabytá úkonu příjmení: *Chytil*, *Kvapil*..., viz v § 179₂.

190. 1. Tvoří se velmi hojně příponou

-ka (-ovka, -enka). Jsou to jednak nečetná jména živočišná: *jalůvka* (jalová), *křivonoska*, *lyska* (lysá, s lysinou), *pijavka* (pijavá), *stonožka*, *vranka*; *červenka* znamená ptáka, krávu a také nemoc, hrušku.

Neuvádím ta žen. jména, která vznikla p ř e c h ý l e n í m, na př.: *hnědka*, *ryzka* ke hnědák, ryzák. Ta patří do jmen přechýlených (§ 169 a násl.), v této kapitole pak se připomínají jen jejich příslušná maskulina (§ 189).

Jednak velmi četná a rozmanitá jména neživotná, a to

jména předmětů, výrobků, přípravků z něčeho: *březovka* (= březová hůl, dýmka), *dřevěnka*, *hliněnka*, *kmínka*, *lískovka*, *ořechovka*, *pěnovka*, *porcelánka*, *rákoska*, *sádrovka*, *višňovka*, *zlatka* (vlastně = zlatý peníz)...

názvy různých věcí podle vlastních jmen: *Bertramka* (= Bertramova vila), *Kanálka* (= Canalova zahrada v staré Praze), *debrecínka* (= uzenka zvaná podle města Debrecína), *kubovka* (podle ostrova Kuby), *luhačovka* (Luhačovice), *poděbradka* (= voda z Poděbrad, čepice nazvaná podle Jiřího z Poděbrad), *Škodovka* (= Škodova továrna), *václavka* (= houba rostoucí a hruška zrající kolem sv. Václava)...

názvy číslic (dále peněz...): *dvojka*, *trojka*, *čtverka*, *pětka*, *šestka*..., *stovka*, *tisícovka*...

názvy různých předmětů tvořené z příčestí na -n: *lepenka* (lepená), *roštěnka*, *řezanka*, *sušenka*, *tlačenka*, *uzenka*, *vázanka*, *volenka* (= volená polka), *žádanka*; *čítanka* (= čítaná kniha, na čítání), *hádanka*; sem patří též *pečínka* < *pečénka* (pečená);

různé jiné názvy: *křivka* (= křivá čára), *přímka* (přímá), *rovnoběžka* (rovnoběžná);

kližka (z kliš = klišová část masa);

citlivka (= citlivá rostlina, osoba), *kráska* (= krásná žena); *kopřivka* (= kopřivová nemoc), *kulhavka*, *prašivka* (= prašivá nemoc), *slintavka*;

vozovka (= vozová cesta, továrna na vozy), *vagonka* (= vagonová továrna), *automobilka*, *zbrojovka*;

klubovka (= klubová židle), *pobočka* (= poboční třída...), *pomůcka* (= pomocná věc), *příručka* (= příruční kniha);

měšťanka (= měšťanská škola), *průmyslovka*, *reálka*, *jednotřídka*, *dvojtřídka*... (jednotřídní...);

dovolenka (= listina povolující dovolenou), *chlebenka* (chlební lístek), *tučenka*..., *jízdenka* (= jízdní lístek), *vstupenka* (= vstupní lístek); *náprsenka* (= náprsní část košile), *podprsenka*; *sněženka* (= sněžná květina);

severka (= severní hvězda), *jitřenka*.

Tato ženská jména jsou původně tvořena jako maskulina z adjektiv: *jalůvka* z *jalová*, *březovka* z *březová* atd., viz výše. Někdy jsou odvozena nikoli z celého adjektiva, nýbrž z jeho nějakého základu; na př.: *měšťanka* z *měšťan-*, nikoli z *měšťanský*; *kmínka* z *kmín-*, nikoli z *kmínový*. Odtud proniká pojetí, že jsou taková jména odvozena ze *s u b s t a n t i v*: *kmínka* z *kmín*, *václavka* z *Václav*, *chlebenka* z *chléb*...

Tím se někdy mění pojetí přípony. Substantiva *chlebenka*, *jízdenka*... jsou tvořena příponou *-ka* z adjektiv *chlební*, *jízdní*... (*chlebn-ka* > se vsutým *e* *chlebenka*), ale cítíme je za odvozeniny ze substantiv *chléb*... příponou *-enka*. Podobně se jména *klubovka*, *vozovka*... cítí za odvozeniny ze jmen podstatných *klub*, *vůz* příponou *-ovka*, nikoli za odvozeniny příponou *-ka* z adjektiv *klubový*, *vozový*.

2. Dále jsou četná feminina s příponou

-ice: *bělíce* (= bílá ryba || slíva, třešně), *jalovice*, *pijavice*...;

Neuvádím zde jména *p ř e c h ý l e n á*, na př. *samice* k *samec*.

levíce (= levá ruka), *pravice*;

vepřovice (= vepřová kůže); *slivovice* (ze slív), *meruňkovice*;

denice (= denní hvězda), *večernice*;

mluvnice, *početnice*, *učebnice*;

koutnice (= koutní plachta, skříň), *trávnice*;

dálnice (= dálná cesta), *silnice* (= silná, pevná cesta);

radnice (= radní dům), *světnice* (< světlnice = světelná místnost, světlá), *temnice*, *zpovědnice*; *zimnice* (= »zimní« nemoc);

kalenice (= kalená střecha), *pletence*, *praženice*, *uzenice*...

Svým původem sem patří mnohá vlastní místní jména, jako *Bystřice* (= bystrá voda, řeka) a *Teplice* (= teplá voda; stalo se jménem pomn.). Viz v § 330.

3. Rovněž jsou četné odvozeniny příponou

-ina: *bystřina* (= bystrá voda), *květina* (= co má květ), *modřina* (modrá skvrna vzniklá krevní podlitinou), *novina* (= nová zpráva || = nové, nevzdělané pole), *oblina*, *šedina*, *širočina* (= široká sekera), *zelenina* (= zelené rostliny), *peřina* (= z peří, pérová přikrývka), *prvotina* (= prvotní, první práce); *psina* (= psí nemoc);

bílkovina (bílkový), *hornina*, *lihovina*, *medovina*, *mlhovina*, *obilnina*, *pícnina*, *surovina*, *škodlivina*, *tříslovina*, *žiravina*...;

hovězina (= hovězí maso, kůže), *konina*, *skopovina*, *srnčina*, *teletina*, *vepřovina*...;

kravina (= kravské maso || = kravský zápach), *kozina*, *rybina*; *člověčina* (= člověčí pach), *myšina* (= myší zápach);

čeština (= česká řeč), *polština*, *ruština*, *slovenština*...; *angličtina* (z anglický) || *angličina* (ze starého Anglik = Angličan), *francouzština* (francouzský) || *frančina* (Frank, zastar. = Francouz); *němčina* (z Němec);

Obdobné *slovenčina* (|| *slovenština*) je nespisovné.

čtvrtina (= čtvrtá část), *pětina*, *osmina*, *šestina*...;

kroucenina, *zkrou-* (= kroucená, zkrou- věc), *odvozenina* (= odvozená podoba, -né slovo); *pohmožděnina* (= »pohmožděná« rána), *zkomolenina*, *zkrácenina*, *zlomenina*, *zřícenina*...; *uzenina* (uzená);

krytina (= na krytí), *litina* (litá), *podlitina*, *ssutina*;

opuchlina (opuchlá), *oteklina*, *rostlina* (rostlá), *vzteklina* (= vzteklá nemoc);

klukovina (= klukovský kousek), *oslovina*, *volovina* atpod.

Svým původem sem patří vlastní místní jméno *Bilina*, *Bi-* (= bílá voda).

c) Neutra.

191. Tvoří se příponou

-ě: *nemluvně* (= nemluvné, nemluvící dítě); *pláně* (= planý ovocný strom).

1. Všechna tato jména odvozená z adjektiv tvoří celek nejen co do významu věcného, a to jako názvy nositelů vlastností, nýbrž také co do významu *m l u v n i c k é h o*, *s y n t a k t i c k é h o*, neboť mění adjektiva, někdy adverbia v substantiva, *s u b s t a n t i v i s u j í* adjektiva nebo adverbia. Na př.: *slepec* je zpodstatnělé muž. adjektivum *slepý* (totiž člověk), *levice* zpodstatnělé žen. adjektivum *levá* (totiž ruka). Řadíme je k ostatním významovým skupinám s hlediska významu věcného, protože je tento význam slootovorně důležitější než význam syntaktický.

2. Názvy nositelů vlastností nabývají mnohdy různých významů, významových odstínů druhotných, podle kterých by bylo možné řaditi je do významových skupin jiných. Na př. u jmen se základem dějovým proniká význam *č i n i t e l s k ý* (§ 201): *loupežník* = loupežný, loupící člověk. U jiných jmen se hlásí význam *p r o s t ř e d k u* (pomůcky)... (§ 198): *čítanka* = kniha ke čtení, *deštník* = prostředek proti dešti.

Leckdy druhotný věcný význam *p ř e v l á d á*, zatlačuje do pozadí význam plynoucí ze *z p ů s o b u t v o ř e n í* (z toho, že jsou odvozena z adjektiv) a taková jména řadím též nebo jen do významových skupin jiných. Na př. *pustina*, odvozené příponou *-ina* z adjektiva *pustý*, znamená vlastně něco pustého, je to název neživého nositele vlastnosti vyjádřené adjektivem *pustý*. Ale převládá tu význam místa = pusté místo a proto je s podobnými odvozeninami řadím ke jménům *m í s t n í m* (§ 194). Rovněž jména *rybník*, *včelník*...

Podobně vyjímám slova *dělník*, *horník*, *rolník*, *zahradník*... a přičleňuji k názvům podle *z a m ě s t n á n í*, *p o v o l á n í* (§ 192); slova *chudina*, *menšina*... řadím k názvům *h r o m a d n ý m* (§ 200); slova typu *bojovník*, *pracovník*... ke jménům *č i n i t e l s k ý m* (§ 201); slova typu *hračka*, *mlátička*... k názvům *p r o s t ř e d k ů*, *nástrojů*... (§ 198a).

9. OSOBNÍ JMÉNA PODLE ZAMĚSTNÁNÍ, POVOLÁNÍ, SPOLEČENSKÉ TŘÍDY

192. Jde o názvy osob podle toho, čím se přechodně nebo trvale *z a m ě s t n á v a j í*, s čím *s e o b í r a j í*, co *p ě s t u j í*, čím se řadí do některé společenské třídy. Tvoří se většinou z *n e d ě j o v ý c h* základů.

1. Nejhojnější jsou jména s příponou

-ář, *-ař*. Co do délky a krátkosti této přípony lze říci toto.

‘ Dlouhá přípona je vždy u jmen jednoslabičných: *lnář* (= kdo se obírá se lnem, pěstuje len); zastar. *psář* (= kde se obírá se psy, psovod);

dále u jmen nejméně trojslabičných *čepičář* (= kdo dělá čepice), *hodinář*, *hřebenář*, *modelář*, *perníkář*; *lokálkář* (= kdo píše lokálky), *novinář*, *úvodníkář*; *pohádkář*, *povídkař*, *slovníkář*; *figurkář* (= kdo dělá, spodobuje figurky), *krajinář* (= malíř krajin); *bramborář* (= kdo pěstuje brambory || rád je jí), *dobytkář*, *holubář*, *moučnickář*, *ovocnář*; *cigaretář*, *doutníkář*, *tarokář*; *výhybkář*, *železničář* (železnice); *zahrádkář*, *otrokář*; *výměnkář*; *příštipkář*, *puntičkář*; *milionář*, *miliardář*; *hraničář* (hranice), *kopaničář* (kopanice); *češtinář* (= učitel, profesor češtiny), *latinář*, *řečtinář*, *tělocvikář*...

Krátké *-ař* mají zpravidla dvojslabičná substantiva s délkou v 1. slabice; na př.: *dýmkař*, *hlínař*, *houbař*, *kávař*, *mlékař*, *písař*, *půdař*, *sádrař*, *sáňkař*, *správkář*, *sýrař*.

Dvojslabičná jména s 1. slabikou krátkou mají hojně

-ář: *bednář* (bedna), *cestář*, *cihlář*, *cukrář*, *farmář*, *hračkař*, *hvězdář*, *kamnář*, *kapsář* (= kapesní zloděj), *kolář*, *kotlář*, *mlynář*, *modlář*, *mydlář*, *rybář*, *sedlář*, *sklenář*, *statkář*, *šatnář*, *taškař*, *truhlář*, *zednář*...

Ale též *-ař*: *basář* (= kdo hraje na basu), *bytař* (= zloděj vykrádající byty), *četař* (= kdo vede četou), *drvař*, *hrobař*, *husař* (= obchodník s husami), *chatař* (= chatný), *krupař*, *lyžař*, *masař* (= kdo jí rád maso), *pivař* (= kdo pije pivo), *řepař*, *sadař*, *strojař*, *včelař*, *veslař*, *vinař*, *vodař*, *vorař*, *vzorkař*, *zbytkař* (= majitel zbytkového statku), *zvonář*...

Ojediněle je obojí přípona u téhož jména: *brankař* || *brankář* (při kopané); *plachtař* || *-tář*.

Někdy je obojí kvantita při různém významu: *domkář* = vesnický hospodář na domku, na chalupě || *domkař* = majitel domku ve městě; *kolář*, živnostník || *kolař* = zloděj kradoucí (jízdni) kola.

2. Poměrně řídké jsou odvozeniny hlavně ze jmen příbuznou příponou

-íř nebo **-ěř**: *barvíř* (= kdo barví, z barva), *hrnčíř* (hrnec), *malíř* (malovati), *mečíř* (meč), *nožíř*, *pasíř* (pás), *uhlíř*...; zastaralé knižní *žertěř*. Viz v § 1651.

Patří sem zastaralé *koníř* dochované jako příjmení.

3. Hojně a živě je tvoření ze jmen příponou

-ník, zřídka **-ovník**: *dělník* (= kdo provádí dílo), *hrobník* (= kdo kope a opatruje hroby), *kameník* (kámen), *komíník* (komín), *kožišník* || (podle *kožený*) *kožešník* (kožich), *pláteník* (plátno), *plukovník* (pluk), *povozník*, *praporečník*, *rolník* (role), *řemeslník*, *úředník*, *zahradník*, *zedník*, *zlatník*, *zvoník*, *živnostník*..., nové *poštovník* (= poštovní zaměstnanec);

bubeník (= kdo tluče, hraje na buben), *harfeník*, *varhaník*...;

chalupník (= majitel chalupy);

kopiník (= voják s kopím), *lučištník* (lučiště), *zákopník* (zákop)...

Tato jména jsou se zřetěním ke způsobu svého tvoření **názvy nositelů vlastností** (§ 189); na př. *plukovník* = plukovní velitel. Přípona je od původu **-ík** a **-n-** patří ke kmeni základního adjektiva. Cítíme je však za odvozeniny ze jmen, *plukovník* z *pluk*, *rolník* z *role*, *zahradník* ze *zahrada*..., a chápeme za názvy označující povolání... osob.

4. Nečetné, ale poměrně živě je tvoření příponami

-ný a **-ná**: *chatný* (chata), *mýtný* (mýto), *rotný* (rota), *šatný*, *vrátný*... sr. složeniny *pojezdný*, *polesný*... (§ 292);

chatná, *komorná*, *šatná*...

Od původu jsou to zpodstatnělá adjektiva.

5. K názvům osob podle zaměstnání... lze přiřaditi mnohá jména, jejichž základní význam je **č i n i t e l s k ý**. Tak jména s příponami

-ář: *kovář*, *lékař*, *pekař*, *písař*, *tesař*, *vladař* (§ 201);

-ák: *zpěvák*, *pasák*, *žebrák* (tamt.);

-ec: *dějepisec* (= učitel dějepisu), *zeměpisec*, *přírodopisec*... (tamt.);

-ce: *dozorce*, *obhájce*, *soudce*, *výrobce*... (tamt.);

-č: *natěrač*, *pokrývač*, *nosič*, *holič*, *vaříč*, *sazeč*... (tamt.);

-čí: *krejčí*, *průvodčí*, *výběřčí*... (tamt.);

-tel: *hlasatel*, *kazatel*, *nakladatel*, *učitel*... (tamt.);

-ník: *bojovník*, *pomocník*, *pracovník*, *robotník*... (tamt.);

-ný, **-ná**: *hajný*, *hlásný*, *vážný*; *kojná*, *služebná* (§ 223).

10. OSOBNÍ A ŽIVOČIŠNÁ JMÉNA OZNAČUJÍCÍ PŮVOD A PŘÍSLUŠENSTVÍ

193. Rozumí se u osob původ místní, rodinný, rodový, kmenový, národní, stavovský, vůbec společenský, podobně příslušnost k místu, k rodině..., k stavu, ke společenské vrstvě, živočišná jména pak označují mláďata. Jde veskrze o denominativa.

1. Nejčastěji se tvoří většinou z místních názvů příponou

-an: *měšťan* (= příslušník města, jeho obyvatel, rodák z něho), *dvořan* (dvůr), *krajan* (kraj), *vesničan*, *zeman* (země); *seveřan* (sever); vlastní jména *Moravan* (Morava), *Přerovan* (Přerov), *Čáslavan*, *Příbraman*...; *Brňan*, *Plzeňan*...; *Domažličan* (Domažlice), *Hradečan* (Hradec) | *Místečan* (Místek)...; *Pražan* (Praha); *Vinohrad'an* (Vinohrady), *Charvát'an* (Charváty)...

Američan (Amerika), *Lužičan* (Lužice); *Čín'an* (Čína), *Bosňan*; *Spart'an* (Sparta), *Kanaď'an* (Kanada), *Bělehrad'an* (Bělehrad), *Alžír'an* (Alžír), *Rakušan* (Rakousy),...; *Evropan*, *Moskvan*, *Varšavan*, *Litvan* || *Litevec*; *Tyrolan* (Tyroly), *Kavkazan* (Kavkaz), *Habešan* (Habeš), *Sibiřan* (Sibiř)...

Od původu sem patří místní jména s příponou *-any*, *Hradčany*... (§ 197).

Patří sem též *Slezan*, odvozené ze základu *slez-* substantiva *Slezsko*.

Tak je tomu podle dnešního pojetí. Od původu je *Slezan* i *Slezsko* (původně *Sležsko*) odvozeno z nějakého společného základu, asi *Slezy*.

Jsou to t. zv. j m é n a o b y v a t e l s k á.

Některá cizí obyvatelská jména se tvoří z místního názvu bez *-ie*:

Florenčan z Florenc-ie || *Florent'an* z florent-, z něhož je adjektivum florentský; *Lombard'an* (Lombardie), *Syřan* (Syrie), *Peršan* (Persie)...

Sr. u místních adjektiv na *-ský* (§ 212).

Jména *Angličan* a *Belgičan* chápeme za příslušná k Anglie a Belgie, ale jsou tvořena z lat. jmen na *-icus* podle domácích slov na *-an*.

Přípona *-an-* (*-ano-*) je z původního *-jano-* a bývala prvotně jen v množ. čísle, v čísle jednotném pak byla rozšířena o příponu *-in* (*-ino-*): *měst-jan-in* > *měštěnín*, podobně *dvořěnín*, *Pražěnín*... Podoba *-ěnín*, *-enín* drží se dnes jen jako archaismus, a to u jmen *dvořenín* a *měštěnín*.

U některých novějších jmen buď vůbec nenastávají staré změny koncové kmenové souhlásky (*d* v *z*, *t* v *c*, *z* v *ž*...), na př. *Kavkazan*, *Slezan*, *Kutnohoran*, nebo se mění *d* v *ď* a *t* v *t*: *Vinohradan*, *Bělehradan*, *Kanadan*, *Spartan*...

2. Dosti hojná a živá je přípona

-ák: *horák* (= kdo je z hor, bydlí v nich), *Blaták* (= příslušník jihočes. Blat), *Hanák* (Haná), *lesák* (složené *zálesák*), *Polák* (Polsko), *rodák* (= příslušník rodu), *sedlák* (= pocházející ze sedla = ze sídla, ze statku), *skalák* (= kdo bydlí u skály, pod skalou, na skále), *voják* (= příslušník voje, vojska), *vodák*; *svazák* (= člen ČSM., Českoslov. svazu mládeže); *zbrojovák* (= kdo pracuje ve zbrojovce); jen lid. a hovor. *pošták*, *tramvaják*, *cirkusák*.

Tato přípona zhusta nahrazuje příponu *-an* a mívá hovorový, nejednou hanlivý odstín: *dvořák*, *měšťák*, *Moravák*, *Pražák*, *Brňák*, *Bavorák*, *Prušák*, *Rakušák*, *Slezák*...

Hanlivé je zobecnělé *rakušák* (= přísluhovač Rakousko-Uherska) a *mnichovák* (strůjce... Mnichova v r. 1938) proti nehanl. *Rakušan*, *Mnichovan*.

Někdy se vyskytuje s tímto odstínem tvoření na *-ák* vedle jmen jiných než na *a-n*: *Rusák* || *Rus*, *Srbák* || *Srb*.

3. Dnes neživé je tvoření příponou

-ic a **-ovic**: *dědic* (= dědův potomek), *kněžic* (= syn kněze, t. j. knížete), *královic*, *panic* (vlastně = pánův syn), *šlechtic*.

Od původu sem patří u s t r n u l á j m é n a na *-ovic*, tvořená dílem od příjmení, dílem od osobních jmen obecných, jako *Novákovic*, *Sedlákovic*, *Žákovic*..., *učitelovic*, *ředitelovic*, *sousedovic*, *starostovic*, *ševcovic*, *doktorovic*..., znamenajících Novákovu, učitelovu... rodinu nebo jen Novákovy, učitelovy manžely a majících vedle toho platnost přivlastňovacích přídavných jmen (*Novákovic syn*, *dcera*...).

Dále sem patří od původu vlastní místní jména na *-ice* a *-ovice*, *Biskupice*, *Vršovice*..., tvořená z *biskup*, *Vrš*... (§ 197).

Všem těmto jménům se říká poněkud úzce *p a t r o n y m i k a*, jména otecká neboť nejsou tvořena jen ze jmen otců. Širší název je jména *r o d o v á* a *č e l e d n í*.

4. Ojedinělé a neživé je v dnešním jazyce tvoření na

-ín: *čeledín* (= příslušník čeledi, čeládky), *vojín* (voj).

V starším jazyce se touto příponou tvořilo jednot. č. jmen národních a kmenových: *Rusín* = Rus, *Srbín* = Srb, *Tatařín* = Tatar, *Turčín* = Turek, *Uhřín* = Uher.

Rusín se časem významově odlišilo od Rus (= Malorus).

Dále jsou jí tvořena příjmení *Havlín*, *Kubín*... (§ 180).

5. Častější jsou hlavně národní, kmenová a rodová jména s příponou **-ec** a **-ovec**: *cizinec* (= kdo pochází z ciziny, z cizí země; viz v § 305 *cizozemec*); lid. *Moravec* (= Moravan)...; *Balkánek* (Balkán), *Ukrajinec* (Ukrajina); sr. složené *Černohorec* (§ 307);

Podle *cizinec* utvořeno *našinec* (= náš člověk).

Přemyslovec (= příslušník Přemyslova rodu), *Lucemburkovec*, *Žagejlovec*..., *Harantovec* (Třebízský), *Vršovec* (= z Vršova rodu).

Jména *cizinec*... jsou tvořena ze substantiv *cizina*, jména na *-ovec*, *Přemyslovec*..., pak z adjektiv *Přemyslův*...

Stejně povahy jsou příjmení na *-ec*, *Adamec*, *Jakubec*... (§ 180).

Podle dnešního pojetí sem patří národní jména *Slovinec*, *Estonec*, *Žaponec*..., odvozená ze Slovinsko, Estonsko, Japonsko.

Od původu tomu tak není: *Slovinec* je odvozeno ze starého jména *Slověné*, *Žaponec* z Japon, Japan...

Některá cizí substantiva na *-ec* tvoří se z týchž základů jako místní adjektiva na *-ský*:

Bolivij-ec k Bolivie, adjekt. *bolivij-ský*; *Libyjec* (Libye, libyjský); *Galilejec* (Galilea, galilejský), *Korejec* (Korea, korejský)..., viz v § 212;

Austral-ec k Austral-ie, adj. *austral-ský*; *Brazilec* (Brazilie, brazilský); *Makedonec* (Makedonie, makedonský), *Albánek* (Albánie, albánský)..., viz tamt.

Od cizích místních názvů jsou některá obyvatelská jména odvozená příponou

-inec (**-íne**) a **-ánek**, a to často z téhož základu jako místní adjektiva na *-ský* (§ 212):

Dalmatinec «-tý» k Dalmácie, sr. dalmat-ský; *Byzantinec* k Byzanc, sr. byzant-ský; *Levantinec* k Levant || Levanta, sr. levantský; *Gruzínek* (|| *Gruzín*) ke Gruzii;

Marokánek k Maroku.

Tato obyvatelská jména jsou vlastně tvořena z počestěných latin. adjektiv místních na *-anus*, *-inus*; viz o nich v § 212.

6. Z cizích jmen místních se někdy tvoří obyvatelská jména na *-án*: *Afrikán*, *Amerikán*, *Korsikán*, *Marokán*, *Mexikán*.

Jsou lidová a hovorová; ve spis. jazyce se ujaly tvary jiné: *Afričan*, *Američan*, *Korsičan*, *Marokánec*, *Mexičan*. Podoba na *-án* se drží jen v některých významech: *Mexikáni* = účastníci válečného tažení Maxmiliánova v létech šedesátých 19. stol.

Některá taková jména se zachovala jako jména obecná: *anglikán*, příslušník církve; *amerikán*, mlýn (|| fem. *amerikánka*, tiskařský lis); *afrikán*, květina; *korsikán*, kůň...

Vedle *-án* je zřídka též

-itán: *Neapolitán* (Neapol), *Samaritán*, zobecněním *samaritán* (Samaři).

Obojí tato jména jsou od původu z češtěná zpodstatnělá cizí adjektiva na *-anus*.

7. Názvy živočišných mláďat jsou tvořena příponou

-ě, *-e* (z *-e*): *hádě* (= hadí mládě), *holoubě*, *house* (husa), *kachně* (kachna), *kuře* (kur, kura), *kůzle* (kozel), *lvíče* (lev), *medvídě* (medvěd), *osle* (osel), *ptáče* (pták), *ráče* (rak), *sloně* || *slůně* (slon), *zvíře* (zvěř), *žábě*...

Tak se tvoří též některé názvy dětí:

cikáně (= cikánské dítě), *čirtě* (čert), *kníže* (z kněz = původně kníže; kníže = původně kněžic), *robě* (rob), *židě*.

Se stanoviska českého jazyka jsou neodvozená podobná jména *hříbě*, *jehně*, *prase*, *sele*, *tele*.

Místy v lid. mluvě se příponou *-ě*, *-e* tvoří jména dětí z příjmení: *Kučíře* = Kučerovo dítě, *Nováče* = Novákovo dítě...

11. OBECNÁ JMÉNA MÍSTNÍ

194. Jde o názvy všelikých míst (místností, budov), která jsou pro někoho, pro něco, kde něco je, něco se děje, dělá, vyrábí, odkud něco vychází... Nezřídka se rozumí místo (místnost) s nějakým zařízením, s nástroji.

Tyto názvy se tvoří většinou ze jmen, řidčeji ze sloves.

1. Nejčastější jsou obecná místní jména s příponami

-iště a **-isko**: *hnojiště* (= místo, kde je hnůj), *hradiště* (= kde je, byl hrad), *kaliště* (kal), *obětiště* (= místo obětí), *ohniště*, *pastviště* (= místo pastvy), *semeniště* (semeno), *smetiště*, *staveniště* (= kde bude stavení), *tržiště* (trh), *výstaviště*;

hliniště (hlína) || *hlinoviště* (= hlinové, hlínové místo); *pískoviště* (= pískové místo);

ječmeniště || *ječniště* (= pole, kde je, byl ječmen), *konopiště* (konopí), *lniště* (len); *hrachoviště* (= hrachové pole), *řečniště* (= místo pro řečníky), *tábořiště*, *řepniště* (= řepné pole), *žitniště*; *vřesoviště* (= místo, kde roste vřes);

bludiště (= kde se bloudí), *bojiště* (= kde je boj, kde se bojuje), *bydliště* (= místo bydla, bydlení), *cvičiště*, *hlediště* (= kde, odkud se hledí), *hřiště* (= kde se hraje), *jeviště* (= kde se něco jeví, děje), *letiště*, *naleziště* (= kde se něco nalézá), *kolbiště* (z kolba = klání, zápas), *odbytiště* (= místo odbytu), *obvaziště*, *pracoviště* (pracovati), *překladiště*, *seřadiště*, *shromaždiště*, *skladiště*, *stanoviště* (= kde se stanoví, stojí vozy, lidé...), *závodiště*;

propadliště (= kde se propadá; z příčestí propadlý); *pařeniště* (= místo pařeného, na paření), *spáleniště* (= spálené místo), *zbořeniště*...; *křovisko* (= kde je křoví);

ohnisko (u čocky, pak přenes.); *hledisko*, *ložisko* (= kde je lůžko něčeho, kde je něco uloženo); *středisko* || *středišťe* (= kde je střed něčeho); *východisko* || kniž. *východiště* (= místo, odkud se vychází)

Od původu se sem hlásí vlastní jména místní: *Dvořiště*, *Hradiště*, *Jíloviště* (jíl), *Konopiště*, *Týniště*..., *Hradisko*, *Hutisko* (= kde jsou huti), *Stražisko* (stráž)...

Kde jsou ze stejného základu tvoření *o b o j í*, je mezi nimi většinou významový rozdíl:

hledisko || *hledišťe*, *ohnisko* || *ohnišťe*, *stanovisko* || *stanoviště*.

Koupaliště je zčeštěno z jihoslovan. kupalište, *učiliště* převzato z ruš., *letovisko* (= místo na letování, na letní pobyt) ze slovenštiny.

2. Velmi hojné jsou odvozeniny ze jmen a ze sloves příponou **-na** a jejími rozšířeními **-árna**, **-írna** a **-ovna**. Jejich základem jsou *a*)

názvy lidí, kteří se v místnosti, v budově zdržují, tam pracují, bydlí: *pekárna* z *pekař*; b) názvy strojů, kterými se tam pracuje, c) věci, které se tam vyrábějí, uchovávají, prodávají: *strojovna* ze *stroj*, *cihelna* z *cihla*, *zásobárna* ze *zásoba*, *kavárna* z *káva*; a d) názvy činnosti, která se tam provádí: *pracovna* z *pracovati*.

Jména s příponou

-na: *dílna* (dílo), *cihelna*, *herna* (hra), *kůlna* (= místo na koly, na dřevo), *pazderna* (= na pazdeři), *továrna* (tovar); *barvírna* (barvíř), *cukrárna* (cukrář), *kovárna*, *myslivna* (= stavení pro myslivce), *noclehárna* (noclehář), *pekárna*, *pisárna* (písař), *ratejna* (= místnost pro rataje, oráče), *ředitelna*, *tiskárna* (tiskař), *vinárna*; *hovorna* (= místnost na hovory), *morna* (= na moření), *pekárna*, *prádelna* (= na prádlo, na praní), *sběrna* (= na sběr, na sbírání), *výpravna* (= na výpravu, na vypravování), *výtopna* (výtop), *výrobna* (výroba); *opatrovna* (= budova, ústav na opatrování), *pojišťovna* (pojišťovati), *pracovna*, *sladovna* (sladovati), *studovna*, *úřadovna* (úřadovati), *zotavovna*; *pitvna* (pitva), *učebna* (učba); —

Sladovna je možná odvozeno od adjektiva *sladový* = sladová místnost, místnost pro slad, viz dále; *úřadovna* se pociťuje též za odvozeninu příponou *-ovna* od *úřad*, viz dále.

-árna: *čekárna* (= místnost na čekání), *čítárna* (čítati, čísti), *drůbežárna*, *kavárna*, *ledárna*, *oblékárna* (oblékat se), *poptavárna* (= na poptávání), *posluchárna* (= pro posluchače, na poslouchání), *prachárna* (prach), *robotárna* (robotovati), *sazárna* (sazeč, sázeti), *slévárna* (slevač, slévati), *sušárna* || *sušírna*, *svobodárna* (= byt, budova pro svobodné), *účtárna* (účty), *zásobárna* (zásoby); —

Přípona *-árna* vznikla z *-na* tak, že se u jmen *kovárna*, *pekárna*, *tiskárna*..., odvozených ze jmen na *-ář*, *-ař* (*kovář*, *pekař*...), chápalo *-ár-* za součást přípony. Substantiva s *-na* se cítila za přímé odvozeniny těch slov, ze kterých vznikla jména na *ář*, *-ař*; na př. *tiskárna* se chápalo za odvozeninu z *tisk* (*tisk-nouti*), *vinárna* z *víno*...

-írna: *brusírna* (= místnost, stavení, kde se brousí, kde jsou brusy), *holírna* (holiti), *chladírna*, *kreslírna* (kresliti), *konírna* (koně), *mučírna* (mučiti), *spížírna* (spíže), *tavírna* (taviti), *tírna* (tírat, tříti len), *topírna* (topiti), *učírna* (učiti), *udírna*; (lid. a hovor.) *psírna* (»zima jako v psírně« = v psinci); —

Tato přípona vznikla obdobně jako předešlá: jména *barvírna*, *konírna*, odvozená příponou *-na* ze jmen *barvíř*, *koníř* (staročes., viz příjmení *Koníř*), chápala se za odvozeniny z *barva*, *kůň* příponou *-írna*.

-ovna: *hájovna* || *hajnovna* (hájiti || hajný), *katovna* (kat), *klubovna* (klub), *sborovna* (sbor), *sokolovna*, *spisovna* (spisy), *strojovna*.

Přípona *-ovna* vznikla z *-na* tak, že se jména *klubovna*, *sborovna*..., odvozená příponou *-na* z adjektiv *klubový*, *sborový*..., chápala za odvozeniny z *klub*, *sbor*. Substantiva typu *klubovna* jsou vlastně od původu názvy *n o s i t e l ů v l a s t n o s t í* (§ 190) = klubová místnost.

3. Ne tak hojné jsou odvozeniny od substantiv příponami

-ník a **-nice**: *čeledník* (= místnost pro čeledě), *dřevník* (= místo na dřevo), *holubník* (= místo pro holuby), *chodník* (chodec), *kurník* (= pro kury, pro drůbež), *rybník* (ryby), *seník*, vlast. senník (seno), *trávník* (= kde roste tráva), *včelník* (= pro včely); nové *teletník* (= pro telata);

kazatelnice (= místo pro kazatele), *kostnice*, *lednice*, *ložnice* (= místo kde je lože), *pivnice*, *radnice* (= pro radu), *strážnice*, *štěpnice* (štěpy), *vinice* (< vinnice; víno); *světnice* (< světlnice, § 76; = kde je světlo).

Svým původem sem patří vlastní místní jména, jako *řavorník* (= kde jsou javory), *Lipník* (= kde jsou lípy), *Mělník* (= kde je měl, drobná, sypká, písčná půda)..., *Březnice* (bříza), *Lednice* (led), *Lomnice* (lom), *Nivnice* (niva), *Olešnice* (olše), *Rokytnice* (rokyta), *Roudnice* (ruda)...

Tato jména jsou od původu názvy *n o s i t e l ů v l a s t n o s t í* (§ 190), neboť jsou tvořena příponami *-ík* a *-ice* z adjektiv: *rybník* = rybné místo, *kostnice* = kostní místo. Chápu se však za odvozeniny příponami *-ník* a *-nice* ze substantiv *ryba*, *kost*...

4. Tak je tomu i s tvořením příponou

-ina: *březina* (= místo, les, kde jsou břízy), *bučina* || *bukovina*, *cizina* (= cizí kraj, svět), *dědina* (= místo dědů), *dolina* (= kde je důl), *domovina* (= kde je domov), *dubina* (místo, kde jsou duby), *hlubina* (= kde je hloubě, hloubka), *houština*, *mokřina*, *otčina* (= místo otců), *proláklina* (= proláklé, prohnuté místo), *pustina*, *slabina* (= slabé místo, přenes. slabá stránka)...

Od původu jsou to částečně názvy nositelů vlastností, odvozené z adjektiv: *mokřina* = mokré místo. Chápu se však často ve významu »místo, kde je mokro« a proto je lze řaditi ke jménům místním. Viz poznámku v předešlém odstavci.

Některá jména jsou od původu *hromadná* (§ 200): *březina* = březové stromy, březový les. Do místních je lze pojmuti proto, že se jim rozumí ve významu »místo, kde jsou břízy«.

5. Nepřiliš hojné, ale živé je tvoření příponou

-inec: *blázinec* (= pro blázny), *holubinec*, *husinec* (= chlívek pro husy), *chudobinec*, *medvěďinec*, *nalezinec* (= pro nalezence), *ovčinec*, *psinec*, *sirotčinec*, *zvěřinec*...

6. Řídká jsou jména s příponami

-ín: *kravín*, *ovčín*, *včelín*...

-dlo: *bělidlo* (= místo na bílení), *bydlo* (= místo bytí, pobytu), *divadlo* (= na dívání), *močidlo*, *večeřadlo*...; a

-yně: *svatyně* (= svaté místo).

Částečně sem patří *kuchyně*, přejaté ze staré horní němčiny a přizpůsobené jménům na *-yně*.

Sr. podobná vlastní jména místní v § 196.

7. Místního významu nabývají nejednou jména s původním významem jiným. Tak jména *cukrářství*, *pekařství* aj., viz v § 188; *napajedlo* (§ 198₁); dějová jména na *-ba* a *-ka* (§ 207).

12. VLASTNÍ JMÉNA OSADNÍ

a) Osadní jména od původu obecná a neživotná.

195. 1. Vlastní jména osadní, ze značné části stará a prastará, jsou veskrze zvláštní skupina významová, obsahující nemálo slovníkových archaismů a slov jinak zaniklých, dílem tvaroslovná (má některé tvarové zvláštnosti), ale po stránce slovotvorné je to skupina z velké části *druhotná*, t. j. vzniklá přenesením z významové platnosti jiné.

2. Platí to zejména o převážné většině vlastních jmen osadních, která jsou svým původem *neživotná* jména *obecná*, ozna-

čující různé vlastnosti, různou povahu, polohu míst, některé zvyklosti a řady... Na př.:

Bor, Bory, Borovnice, Borová (podle vysokého, starého boru, podle borů, borového lesa), *Březí, Březová, Bukovec, Bukovina, Dub, Doubravník, Háj, Hájek, Javorník, Jedle, Lípa, Lipovec, Lipník, Lipůvka, Smrk*;

Hora, Hory, Horky, Chlum, Chlumec, Louka, Meziříčí, Podolí, Pole, Skála, Skalka, Sloup, Strání, Žleb, Žleby;

Hlína, Písek, Ruda, Slatina, Stříbro;

Žilové, Žiloviště, Kaliště, Konopiště;

Brod, Brodek, Brodec, Bělídlo, Most, Napajedla, Slapy;

Ostrov, Řečice, Říčky, Studánka, Ústí, Vír, Voda, Vodice;

Dvůr, Dvorec, Dvořiště, Hradec, Hrádek, Hradiště, Hradisko, Hutisko, Klášterec, Kostel, Kostelec, Lány, Stráž, Strážnice, Týn, Týnec, Týnice, Vinohrady;

Branka, Branky, Lomy, Obora, Osek, Paseka, Polom, Seč;

Cerekev (= církev, chrám), *Lhota* (= lhůta, ulehčení břemen), *Počátky, Veselí, Zvole, Zvola* (= zvůle);

Žďár (= žďár, t. j. vypálené místo, ves na něm), *Žďárec* (zdrobnělina ke *Žďár*), *Žďárná* (t. j. ves, od *žďárný* vzniklého ze *žďár*);

Dědina, Město, Místo, Místek, Městec, Sedlo, Sedlec, Tábor, Ves, Víska.

Patří sem dosti hojná zpodstatnělá adjektiva:

Hovězí, Jestřebí;

Bílá, Dobrá, Slaný, Velká, Vysoká;

Bobrová, Borová, Březová, Lipová;

Kněždub; Kněževes; Otinoves [původně Otina ves, t. j. Otova] atpod.

Tato místní jména patří do příslušných slovotvorných skupin jmen obecných, pokud jsou předmětem slovotvorného rozboru novočeského jazyka spisovného. Na př.: *Branky, Víska, Kostelec, Hájek*... patří do zdrobnělin; *Javorník, Doubravník, Borovnice*..., *Hradiště, Hutisko*... do názvů místních (§ 194); *Lomy, Osek, Polom*... do jmen dějových (§ 204); *Kněždub, Kněževes*... do spřežek (§ 254); *Meziříčí, Podolí, Vinohrady*... do složenin (§ 290...); *Bílá, Vysoká, Slaný*... do adjektiv.

Leckterá z nich jsou důležitá kulturněhistoricky, jako ohlas starých poměrů kulturních a společenských; nazývají se proto

kulturní. Na př.: *Lhota, Zvole; Újezd, Žďár; Cerekev, Týn, Týnice, Týniště, Hradec, Hradiště, Klášterec...*

3. Jediná skupina jmen příznačná pro vlastní osadní jména od původu obecná jsou jména tvořená příponou

-ava: *Žihlava, Kašava, Litava, Oslava, Ostrava, Morava, Rusava, Stínava, Svitava, Svitavy, Šumava, Trnava, Úslava, Želetava, Žitava.*

Vznikla ze jmen podstatných i přídavných, snad i ze slovesných základů, na př. *Trnava* z *trn*, *Stínava* ze *stín*, *Litava* z *lítý*, *Ostrava* z *ostrý*, *Rusava* z *rusý*, *Oslava* a *Úslava* z kořene *svyt-*. Některá nejsou co do svého základu zcela jasná. Leckterá se vykládají za výpůjčky z germánštiny, ale sotva právem.

Mimo vlastní místní jména vyskytuje se tvoření míst na *-ava* zcela ojediněle, u slova *doubrava* (z *dōbrz* = dub).

b) Osadní jména o d p ů v o d u ž i v o t n á.

196. Četné osadní názvy mají povahu v l a s t n í c h j m e n o d p ů v o d u. Jsou odvozeny z vlastních jmen osobních, zřídka obecných, ze jmen zakladatelů a držitelů míst. Nazývají se proto j m é n a v l a s t n í c k á. Jsou tvořena těmito příponami:

-ov, a to mask.: *Benešov* (Beneš), *Bořitov* (Bořita), *Divišov* (Diviš), *Holešov* (Holeš), *Hronov* (Hron), *Jimramov* (Jimram), *Kyjov* (Kyj), *Mirošov* (Miroš), *Mnichov* (mnich), *Ondřejov* (Ondřej), *Opatov* (opat), *Pelhřimov* (Pelhřim), *Prostějov* (Prostěj), *Radějov* (Raděj), *Slavkov* (Slávek), *Svojanov* (Svojan), *Vilémov...*;

Z nových jmen sem patří *Spořilov*, jakoby od vlastního osobního jména *Spořil*. Ale podle smyslu je to osada *spořilů*, takže v duchu běžného způsobu tvoření mělo by býti pomnož. *Spořily*. Viz v § 197.

-ín, rodu muž.: *Bohutín* (Bohuta), *Domanín* (Domana), *Hodětín* (Hodata), *Hodonín* (Hodona), *Chvaletín* (Chvalata), *Kojetín* (Kojata), *Libušín* (Libuše), *Kokořín* (Kokora), *Miletín* (Milata), *Protivín* (Protiva), *Radotín* (Radota), *Velešín* (Veleš), *Slavětín* (Slavata), *Vsetín* (Vsata), *Žerotín* (Žerota)...;

-j, a to většinou fem.: *Bohdaneč* (Bohdánek), *Boleslav* (Boleslav), *Břeclav* (Břetislav), *Čáslav*, *Dobříš* (Dobřich), *Choceň* (Chocen),

Choteč (Chotek), *Jaroměř* (Jaromír), *Litomyšl* (Litomysl), *Olomouc* (Olomút), *Příbram*, *Radomyšl* (Radomysl), *Soběslav*, *Třeboň* (Třebon), *Zbraslav*, *Zderaz* (Zderad)...; *Radhošť* (Radhost), rodu muž.;

-*yně*, rovněž fem.: *Bechyně* (Bech), *Boharyně* (bohař), *Budyně* (Bud), *Čechyně* (Čech), *Čkyně* z *Čekyně* (Ček), *Hostyně* (host, Host), *Hrabyně* (hrabě), *Kněhyně* (kněz < kņęgō), *Radyně* (Rad), *Radkyně* (Radek), *Volyně*; *Bavoryně* (Bavor).

Jména s příponami -*ov* a -*ín* jsou vlastně zpodstatnělá přídavná jména přivlastňovací rovná dnešním na -*ův* a -*ín* (*otcův*, *matčín*...), takže na př. *Benešov* = Benešův, totiž hrad, *Bohutín* = Bohutův hrad. Se zřením k jejich substantivní platnosti od nejstarší doby a k tomu, že si jejich adjektivního původu nejsme dnes vědomi, lze je pokládati za svérázné tvoření substantivní.

Osadní jména s -*ov* a -*ín* se odlišují od adjektiv na -*ův* a -*ín* kvantitou příponové samohlásky.

Odvozeniny na -*ín* od muž. jmen mluvnického rodu žen., *Bohuta*, *Kojata*, *Vsata*..., jsou v duchu starého jazyka, kde rozhodoval rod mluvnický (§ 208₁).

Také tvoření na -*j* jsou zpodstatnělá adjektiva přivlastňovací; na př. *Dobříš* = Dobřichův, totiž hrad. Jinak se toto adjektivní tvoření vyskytuje poměrně zřídka a zpravidla v tvarech složených (§ 208₃), takže je pro místní jména příznačné.

Řídká vlastní jména s příponou -*yně* mají obdobu ve velmi řídkých obecných místních jménech *jeskyně*, *kuchyně* a *svatyně* (§ 194₆).

197. 1. Značná část vlastních místních jmen jsou o d p ů v o d u j m é n a o s o b n í znamenající obyvatele a zvaná proto souhrnně j m é n a o b y v a t e l s k á; na př. *Moravany* = původně *Moravané*. Jsou veskrze pomnožná.

S tímto přenesením z platnosti životné do neživotné souvisí tvaroslovně zejména užívání akusativu místo nominativu, *Moravany*, *Rataje*...

2. Poměrně zřídka užito h o t o v ý c h j m e n obyvatelských, vyskytujících se i mimo oblast jmen místních. Jednak jmen v l a s t n í c h, kmenových a národních: *Čechy*, *Bavory*, *Charváty*, *Moravany*, *Olomoučany*, *Poláky*, *Prusy*, *Sasy*, *Srby*, *Uhry*...

Jednak jmen o b e c n ý c h označujících zaměstnání: *Hrncíře*, *Košíře* (košíř z koš), *Kravaře*, *Lnáře*, *Ovčáry*, *Psáry*, *Svinaře*, *Štítary*,

Volary...; *Rataje* (rataj = oráč); *Dušníky* (duše), *Lazníky* (laz), *Věžníky* (věž), *Zlatníky*...

Jsou tvořena jako podobná jména obecná; viz tvoření na -ář, -ař, -íř, -ník (§ 192) a -l (§ 189₈).

Přípona -áry u jmen *Ovčáry*, *Psáry* (pes), *Štítary*, *Volary* je hlásková obměna přípony -áře.

Také zde se ujal akusativ v platnosti nominativní: *Hrnčíře* místo -ři...

Dosti hojná jména na -ly jsou od původu přičestí na -l v platnosti rozmanitých přezdívek: *Počaply* (počapl = kdo počapne, čapne), *Podmokly*, *Nesvačily*, *Rozehnały*, *Záležly*, *Odležly*...; *Ťážaly* (tážal od těžeti = těžiti; vlastně = těžaři).

Sr. dále ve 4. obdobná jména na -ice.

Četná jména této skupiny jsou složená: *Hrdlořezy*, *Kladruby*..., viz v § 302.

3. Většinou mají obyvatelská jména přejatá za místní p ř í m ý v z t a h k sídlišti, vyjadřují původ z místních jmen, příslušenství k nim; sr. v § 193. Jsou to předně hojná jména s příponou

-any, odvozená většinou ze substantiv; na př. *Brozany*, původně *Brozané* = obyvatelé vsi u brodu; *Hradčany*, původ. -ané = obyvatelé hradce. Tvoří se většinou z obecných podstatných jmen.

Se změnou platnosti souvisí tvaroslovná změna v nomin., přejetí akusativu do nominativu: *Hradčané* > *Hradčany*...

Jiné příklady: *Břežany* (bříza), *Dolany* (důl), *Hajany* (háj), *Hořany* (hora), *Ľabloňany* (jabloň), *Komořany* (komora), *Koryčany* (korýtko), *Kostelany* (kostel), *Lažany* (laz), *Lipany* (lípa), *Olšany* (olše), *Roky-cany* (rokyta), *Říčany* (řeka), *Sedlčany* (sedlce = sedélko, sídelko), *Topolany* (topol)...

Jen zřídka jsou to odvozeniny z adjektiv:

Bukovany (bukový), *Dubňany* (dubný), *Habrovany* (habrový), *Hrušovany* (hrušový), *Lipňany* (lipný), *Vodňany* (vodní), *Vysočany* (vysoký).

Často se takováto jména vyskytují v podobě z d r o b n ě l é: *Hajánky*, *Lažánky*, *Ostrovánky*, *Podolanky* (nářečním krácením z -ánky)...

Tvoření na *-an* se vyskytuje i mimo oblast vlastních místních jmen, většinou však ze jmen vlastních (*Brňan* z Brno, *Pražan* z Praha...), kdežto ze jmen obecných velmi zřídka (*měšťan*, *krajan*...), viz v § 193₁. Se zřením k hojnosti odvozenin typu *Brozany* ze jmen obecných lze toto tvoření pokládati za p ř í z n a č n é pro vlastní názvy místní.

4. Dále jsou obdobná vlastní místní jména tvořená příponou *-ice* nebo *-ovice*, a to z vlastních nebo obecných jmen osobních, buď přímo, na př. *Králice*, *Kralice* z *král*, nebo z příslušného přivlastňovacího adjektiva, na př. *Ivanovice* z *Ivanův* od *Ivan*.

Jsou to od původu obyvatelská jména r o d o v á, označující něčí potomky, příslušníky rodu, a č e l e d n í, označující něčí poddané, čeledě, na př. *Lobkovice*, původně *Lobkovici* = Lobkovi potomci, příslušníci Lobkova rodu (z osob. jména *Lobek*), *Biskupice*, původ. *biskupici* = biskupova čeledě.

Jako u jmen připomenutých v odstavci 1., 2. a 3. přejetí za jména místní, neživotná, projevilo se tvarově zejména užíváním akusativu na *-ice* v platnosti nominativní.

Jiné příklady: *Babice* (Baba, v. § 177₃), *Blažejovice* (Blažej), *Bohutice* (Bohuta), *Bojanovice* (Bojan), *Boršice* (Boreš), *Bořetice* (Bořata), *Boskovice* (Bosek), *Bučovice* (z Budek, Budeš: Budčovice, Budšo- > Bučovice; nebo z Budiš: Budišovice > Budšovice > Bučovice), *Budějovice* (Buděj), *Čáslavice*, *Dědice* (děd), *Hodslavice* (Hodislav), *Holešovice* (Holeš), *Hostice* (Host), *Janovice*, *Jaroměřice* (Jaromír), *Jaroslavice*, *Kojetice* (Kojata), *Knínice*, lidově *Kynice* (staroč. knieni = kněžna), *Litoměřice* (Litomír), *Opatovice* (opat), *Pavlovice*, *Petrovice*, *Přibyslavice*, *Svojanovice*, *Štěpánovice*, *Vítkovice* (Vítek), *Vršovice* (Vrš) atp.

Velmi řídká jsou jména na *-ice* tvořená z obecných osobních jmen, která jsou od původu přičestí na *-l*; na př.: *Zálezlice* (od zálezl = zalezlík; sr. *Zálezly* ve 2.); *Záběhllice* (od záběhl = zaběhlík).

S těmito místními jmény jsou obdobná obecná jména na *-ic*, *-ovic*, jako *dědic*, *královic* (§ 193₂), ale poměrně velmi řídká. Je tedy hojné tvoření těmito příponami pro místní jména příznačné.

13. JMÉNA PROSTŘEDKŮ, NÁSTROJŮ, ZAŘÍZENÍ A ÚSTROJŮ

198. Jsou to z největší části odvozeniny od slovesných základů, z menší ode jmen a jejich základní význam je *ú č e l o v ý*: *mýdlo* = prostředek na mytí, to, čím se myjeme; *šidlo* = nástroj na šití, to, čím se šije; *bičičtě* = násadka na uvázání biče, to, nač uvazujeme bič; *stavivo* = stavební hmota atpod.

1. Nejčastější je tvoření ze slovesných základů příponou

-dlo: *bidlo* (bití; = co je na bití, čím bijeme...), *držadlo* (držeti, původně držati), *chodidlo* (choditi), *kadidlo*, *kružidlo*, *kusadlo*, *kyvadlo*, *lákadlo*, *madlo* (ze starého slovesa *jmáti* = jímati, chápati; = čeho se chápeme), *mazadlo*, *mýdlo*, *mučidlo*, *napajedlo*, *nosidlo*, *pravidlo* (praviti; = co je na pravení, čím se, co něco vyjadřuje), *projimadlo*, *rádlo* (z *or-dlo* = na orání), *rydlo* (rýti), *strašidlo*, *struhadlo* (strouhati), *šidlo*, *trdlo* (tříti), *vozidlo*, *zrcadlo* (z kořene *zrk-*, který je ve *zrak* a ve *zřítí*), *žahadlo* (= na žahání, na píchání).

Napajedlo nabývá i významu místního = místo na napájení, kde se napájí.

2. Řídká jsou jména s příbuznou příponou

-lo: *bodlo* (= na bodání), *hřeblo* (od starého slovesa *hřebu*, *hřésti* = hrabati), *pometlo* (metu, mésti), *sedlo* (seděti), *světlo* (svítiti), *táhlo* (= tyč na tahání u studně...).

Vzácné je tvoření žen. příponou

-la: *metla* (na metení).

3. Nepříliš časté a dnes neživé je tvoření ze slovesných základů příponou

-slo || *-slb*: *číslo* (z *čit-slo*, sr. *čísti* z *čit-ti* = prostředek čítání); *máslo* (z *maz-slo* = čím se maže); *povřísllo* (z *poverz-slo*, sr. *povorzo* > provaz = čím se váže); *veslo* (z *vez-slo*, sr. *vézti*; = nástroj na vezení);

housle, původně housli podle kost (z *gɔd-sli*, sr. *hudu*, *housti*; = nástroj na hudební); *jesle*, původ. *jesli* (z *jed-sli* = zařízení na jedení).

4. Totéž platí o jménech na

-to: *dláto* (z *dolb-to*, sr. *dlabati* z *dolb-ati*); *pouto* (původně *pɔ-*, z kořene *pon-*, sr. *o-pona*, *s-pona* a příbuzné *pnu*, *pnouti*); *síto* (= na

setí, prosívání); *vrata* (z vor-ta, sr. zá-vora a příbuzné za-vru, -vřiti; = co je na zavírání); *žito* (žiti; = vyživovací prostředek).

5. Nepříliš hojné, ale dosti živé je tvoření ze slovesných základů muž. jmen na

-k, -ák: *bodák* (= na bodání), *drapák* (= na drapání, bagr), *držák* (= na držení; původ. držati); *naviják* (= na navíjení; původně navíjati); *požerák* (= požívání, hltan); *rypák* (= rýpání), *smeták* (smetati), *sosák* (= na ssání), *utěrák* (utíratí), *vazák* (vázati), *vrták* (= na vrtání); *znak* (= podle čeho se zná, poznává); *zouvák* (= na zouvání);

hořák (hořeti), *pařák* (pařiti).

Přípona *-ák* je odvozena ze slov *bodá-k*, *držá-k*..., kde *-a-* náleží ke slovesnému kmeni.

Tak je tomu i s žen. jmény na

-ka: *kolébka* (= co je na kolébání), *nádivka* (= na nadívání), *nádržka* (= na nadržování), *nálepka* (= na nalepování), *nálevka* (= na nalévání), *násadka* (= na nasazení), *odlivka* (= na odlévání), *odměrka* (= na odměřování), *omáčka* (= na omáčení), *osuška* (= na osušení), *podšívka* (= na podšívání), *pokrývka*, *přikrývka* (= na pokrývání, přikrývání), *schránka* (= na schraňování, na chránění), *utěrka* (= na utírání), *výpravka* (= terčík na vypravování vlaků), *vývrtka* (= na vyvrtání), *zástrčka* (= na zastrčení), *zásuvka* (= na zasouvání); *přiklopka*, *záklopka* (= na přiklopení, zaklopení).

Svým původem jsou všechna jména s příponou *-ka* dějová, viz v § 207.

Patří sem od původu též pomnož. *důtky*, ve výslovnosti *dutky* = nástroj na dotčení, dotýkání, bití.

Je totožné s *důtká* (= dotčení slovy, napomenutí, pokárání).

6. Řídká jsou jména tvořená ze slovesných kořenů příponami

-ec: *bodec* (= na bodání), *smýčec* (lid. a hovor. *šmytec*) = na smýkání; a

-ek: *obkladek* (= na obkladení, obkládání), *obvazek* (= na obvázání), *omastek* (= na omaštění), *podvazek* (= na podvázání), *úplatek* (= na uplacení).

Dále jména odvozená ze substantiv příponou

-ník: *lžičník* (= schránka na lžíce), *misník* (= na mísy), *stříbrník* (= na stříbro, na stříbrné přebory...).

Jsou vlastně tvořena příponou *-ík* z adjektiv *stříbrný*... a se zřením k tomu názvy neživých nositelů vlastností (§ 191).

7. Živé je tvoření muž. jmen. ze slovesných kořenů a kmenů příponou

-č: *bič* (= na bití), *ryč* (rýti); — *nosič* (= trám na nošení, nosný), *vařič* (= přístroj na vaření); — *kopáč* (= nástroj na kopání), *pekáč* (= nádoba na pečení), *pohrabáč* (= na pohrabování), *přijímač* (= přístroj na přijímání), *sekáč* (= na sekání), *vyorávač*, *vypínač*, *vysílač*, *vyssavač*, *zapalovač*...

8. Živé je dále tvoření žen. jmen příponou

-ka, a to z přídavných jmen na **-cí** (§ 225): *hračka* (= hrací věc, na hraní), *lámačka* (= lámací puška, pytláčka), *nakládačka* (= okurka na nakládání), *pračka* (= prací stroj), *řezačka*, *stříkačka*, *ukládačka* (= ukládací papír), *vrtačka*, *vysílačka*;

čistička (= čisticí stroj), *mlátička* (= mláticí stroj), *vonička* (= kytka na vonění), *žehlička*;

plečka (= plecí stroj), (lid. a hovor.) *žáčka* (= žací stroj).

Se zřením k tomu, že jsou tato substantiva odvozena z adjektiv *hrací*..., jsou to názvy neživých nositelů vlastností (§ 189, 191).

Tato jména se leckdy chápou za odvozeniny příponou **-čka** ze sloves, z infinitivního kmene: *hra-čka*, *řeza-čka*, *mláti-čka*, *ple-čka*...

9. Poměrně nečetné, ale živé je tvoření středních jmen na

-ivo: *krmivo* (= co je na krmení), *kuřivo* (kouřiti), *léčivo*, *oběživo* (= peníze dané do oběhu), *palivo*, *pletivo*, *předivo*, *stavivo* (stavěti), *tpivo*, *učivo* (= učebná látka), *výrazivo* (= výrazové prostředky, co slouží výrazu, vyjadřování); hovor. nezcela běžné *čtivo* (= četba).

Jsou to vlastně z p o d s t a t n ě l á dějová adjektiva na **-vý** a **-ivý** (§ 222); na př. *léčivo* = léčivé věci; *topivo* = topivé dříví.

10. Prostředek, nástroj... vyjadřují nejednou ta jména, jejichž základní, původní význam slovotvorný je jiný, zejména jména d ě-

j o v á (na př. *vůz* = původně vození, pak prostředek na vození). Viz v § 207. Nebo názvy n o s i t e l ů vlastností (§ 191): *deštník*, *slunečnick* = deštný, deštový, slunečný kus výstroje > prostředek chránící proti dešti, slunci; *čítanka* = čítaná kniha > na čtení.

14. NÁZVY DÁVEK, PLATŮ, POPLATKŮ, ODMĚN

199. Tvoří se většinou ze substantiv, zřídka ze slovesných základů příponami

-né a -ovné : *hovorné* (= poplatek za hovor), *kapesné* (= peníze do kapsy, na běžnou útratu), *karetné* (= poplatek za karty, za jejich užívání), *nálezne* (= odměna za nalezení), *odbytné* (z odbýti = peníze, kterými někoho „odbudeme“, místo pense), *odpočivné* (= plat na odpočinku), *odstupné* (= peníze za odstup), *odškodné* (= náhrada za škodu), *pojistné*, *příbytečné* (= přídavek na příbytek, na byt), *přístavné* (= poplatek za přistavení železnič. vozů), *skladné* (= poplatek za užívání skladu), *služné* (= plat za sloužení, službu), *stočné* (= poplatek za udržování, čištění stok), *stravné* (= peníze za stravu), *školné* (= plat za školu, za učení), *vstupné*, *výbavné* (= na výbavu), *výchovné*, *zápisné*;

spropitné (= odměna »s propití«, na propití);

činovné (= příplatek za činnou službu), *činžovné* (= dávka z činže, přídavek k platu na činži).

Jsou to svým původem zpodstatnělá přídavná jména s příponou *-ný*, *-ovný*; ta, která jsou tvořena ze substantiv (*kapesné*, *karetné*...), patří podle způsobu tvoření k názvům n o s i t e l ů vlastností (§ 191).

15. HROMADNÁ JMÉNA

200. Jsou to odvozeniny ze jmen, nejčastěji podstatných, řidčeji přídavných, a znamenají řadu, množství, soubor toho, co vyjadřuje základní jméno. Skoro veskrze jsou tvarem jednotná. Viz o nich ještě ve skladbě (§ 637).

1. Tvoří se hojně od neživotných jmen příponami

-í a -oví: *bodličí* (bodlice), *březí* (bříza), *doubí* (dub), *dříví* (dřevo), *jehličí* (jehlice), *kamení*, *koření*, *listí*, *smrčí* (smrk), *uhlí*;

křoví (keř), *mřížoví* (mříže), *sloupoví*, *stromoví*, *trámoví*...

Jména s *-oví* jsou vlastně tvořena příponou *-í* z adjektiv na *-ový*: *stromoví* = stromové množství, množství stromů.

2. Četně jsou zastoupeny odvozeniny ode jmen životných, zřídka z neživotných na

-stvo a -ctvo: *bratrstvo* (= množství bratrů, bratří, spolek), *duchovenstvo* (z duchovní), *kněžstvo*, *lidstvo*, *loďstvo*, *měšťanstvo*, *obyvatelstvo*, *panstvo*; *učitelstvo*, *voličstvo*; *osazenectvo* || *osazenstvo* (= osazenci); *příbuzenstvo* (= příbuzní); *družstvo* (z *druh*, vlastně = druhové, družina); *šatstvo*;

kupectvo, *obchodnictvo*, *poplatnictvo*, *ptactvo*, *rolnictvo*, *žactvo*...

O původu přípony *-ctvo* platí obdobně to, co o příponě *-ctví* v § 187.

3. Nepříliš hojná, ale omezeně živá jsou jména s příponou

-ina: *družina* (z *druh* = druhové), *chudina* (= chudí lidé), *rodina* (= členové rodu), *spodina* (= příslušníci společenského »spodku«); *dějiny* (= soubor dějů);

menšina (= menší množství lidí), *většina* (více, větší).

Jména *březina* (= březové stromy, březový les), *bučina*, *bukovina*, *dubina* mají též význam místní (§ 194).

Patří sem i *drobotina*, tvořené ze slova *drobot'* nebo *drobota*, které má samo hromadný význam.

4. Vzácné a neživé je tvoření na

-ež: *drůbež* (= drobní opeřenci), *mládež* (= mladí lidé); a na

-š: *sběř* (= sebranka), *veteš* (= vetché věci), *zvěř* (= zvířata); *Slovač* (= Slováci, nikoli Slovensko; přejato ze slovenštiny); *Rus* (= Rusové, Rusko; přejato z ruš.).

5. D r u h o t n é h o významu hromadného nabývají některá jména, kterým přísluší od původu význam jiný. Na př. *mládí*, původně = mladost, pak = mladí lidé; podobně *holota*, *chudoba*, *pěchota* (§ 188₁). Nebo *krádež*, *loupež*, původně = kradení, loupení, pak = ukradené, uloupené věci (§ 205, 207).

16. JMÉNA ČINITELSKÁ

201. Činitelská jména (nomina agentium) znamenají zpravidla osobu, zřídka živočicha nebo věc, která je činitelem nebo nositelem děje vyjádřeného základním slovem, a to nejčastěji slovesem, řidčeji dějovým jménem, ojediněle nedějovým; na př. *učitel* = kdo učí, *prosebník* = kdo vznáší prosbu, prosí. Jsou to tedy z největší části deverbativa, z menší denominativa. Je to významová skupina velmi bohatá.

1. Velmi živé je tvoření činitelských jmen od sloves příponou

-tel a *-itel*: *hlasatel* (hlásati), *jednatel*, *karatel*, *kazatel*, *obyvatel* (obývati), *odběratel*, *sběratel*, *tazatel*, *vykonavatel*, *znatel*...; *buditel* (budit), *ctitel*, *činitel*, *hostitel*, *křtitel*, *myslitel*, *ničitel*, *nositel*, *ředitel* (říditi), *spasitel*, *spisovatel*, *stvořitel*, *učitel*, *volitel*, *vydavatel*, *živitel*...;

dohližitel (dohlížeti), *držitel*, *pokušitel*, *stavitel*, *velitel*...; *majitel*.

Neživotné jsou názvy *čítatel*, *jmenovatel*, *činitel*, *dělitel*, *násobitel*.

Tato jména se většinou tvoří příponou *-tel* z kmene infinitivního: *hlasa-tel*, *čini-tel*..., řidčeji příponou *-itel* z kořene, *drž-itel*, *vel-itel*..., a to od sloves na *-eti* a *-ěti*. Tato přípona je vyvozena ze jmen typu *čin-itel*.

Majitel je tvořeno nepravidelně ze slovesa *mám*, jakoby ze slovesa *majiti* nebo *majeti*.

Neživotné *zřetel* (ze zřítí), místo očekávaného *zřitel*, má *-e-* bez pochyby podle *zře-ní*.

Životná jména na *-tel* jsou zpravidla názvy osob vykonávajících nějakou činnost duševní nebo názvy s významem přeneseným. Tím se liší ode jmen na *-č*, viz ve 2., která označují většinou osoby pracující tělesně nebo sice ne tělesně, ale nikoli ve smyslu duševním, jak je obyčejně chápeme.

Sr. na př.: *nositel* jména, řádu... || *nosič* břemen, zavazadel...; *stavitel* = kdo navrhuje, řídí stavbu || *stavěč* kuzelek; *ředitel* ústavu || *řidič* auta; *nakladatel* knih || *nakladač* břemen, u stroje.

Neživotná jména *čítatel*... jsou tvořena obdobou podle jmen osobních.

2. Živé je dále tvoření činitelských jmen ze sloves, a to z infinitivního kmene, příponou

-č: *hráč* (hrá-ti), *dohazovač*, *dráč*, *hadač*, *hlídač*, *natěrač*, *oráč*, *pokryvač*, *pomahač*, *posluchač*, *práč*, *prodavač*, *rváč*, *sekáč*, *štváč*, *vazač*, *vrhač*, *vyděrač*, *vykladač*...; *nosič* (nositi), *buřič* (bouřiti), *hasič*, *holič*, *palič*, *rodič*, *řidič*, *sudič*, *topič*, *vařič*, *volič*...; *dříč* (dříti), *chtíč* (chtíti); *mleč* (mlíti), *roznašeč* (roznášeti), *sazeč* (sázeti), *stavěč* (stavěti), *vypravěč*...

O jejich významovém poměru ke jménům na *-tel* viz v 1.

Některá z těchto jmen jsou *neživotná* a znamenají nástroj, na př. *nosič*, *sekáč*, *vařič*; viz v § 198.

3. Dále jsou jména s příponou

-ce (< -ca): *soudce* (souditi), *dozorce* (dozor), *nálezce*, *nástupce*, *ochránce*, *obhájce*, *odpůrce*, *plátce* (platiti), *rádce*, *strůjce*, *strážce*, *škůdce*, *tvůrce* (tvořiti), *vládce*, *vůdce* (voditi), *výrobce*, *zástupce*, *zhoubce*, *zrádce*...

Tvoří se ze slovesných kořenů: *soud-ce*, *plát-ce*..., a chápou se mnohdy za odvozeniny ze substantiv *soud*, *plat*, *ochrana*, *odpor*...

Patří sem i *dárce*, tvořené z *dařiti* (staročes. = obdarovávati, obdarovati, sr. *obdařiti*); *příjemce*, z koř. *jem-* slovesa *přijmouti* (staroč. *přijěti*), podobně nové *nájemce*, *zájemce* (= kdo se zajímá); *porotce* z nedějového *porota* (podle *soudce*).

Původce je nová obměna starého *původ*, měvšího též význam (= kdo povodí, způsobuje).

Příbuzné je tvoření ze slovesných kořenů a z dějových jmen na

-ec: *běžec* (běhati, běžeti), *honec* (honiti), *hudec* (housti), *chodec*, *jezdec*, *kupec*, *letec*, *lovec*, *pěvec*, *plavec*, *střelec*, *ryjec* || *rytec* (rýti), *švec* (šíti), *žnec* (žíti, žnu); také *pištec* (z *pískati*; původ. *pisk-ъcb*) a *sobec* (ze *sobiti* = osobovati si);

dějepisec (dějepis), *zeměpisec*, *národopisec*..., *jazykozpytec*.

4. Ze slovesného kořene jsou odvozeniny na

-čí: *lovčí* (loviti), *mluvčí*, *náhončí* (nahoniti, původně = naháněti), *průvodčí* (provoditi = provázeti), *rozhodčí* (rozhodovati), *výběrčí*,

závodčí (= kdo zavodí, zavádí hlídače, dělníky); též *krejčí* < *krajčí*, odvozené od slovesa *krájet* (= kdo krájí, stříhá látky).

Za starší *plavčí* je dnes *plavčík*, rozšířené příponou *-k*. Obdobné *krejčík* se chápe za zdobnělinu, bez pochyby vlivem zdobnělin na *-ík*, *koník*, *mužík*...

5. Dále jsou odvozeniny na

-k, *-ák*: *divák* (dívati se), *lajdák* (lajdati), *ležák* (staré ležati), *tulák*, *zpěvák*, *žebrák*...; *honák* (honiti), *kuřák* (kouřiti), *pasák*, *piják*; *kovák* (kovati, kov);

klusák = kdo kluše, kůň i člověk, sr. příjmení *Klusák*;

neživot. *leták* = letící, létající list, lístek...

Jména *divák*... jsou tvořena příponou *-k* z infinitivního kmene na *-a* sloves *díva-ti se*...: *divá-k*...; z nich byla odvozena přípona *-ák*, kterou jsou tvořena slova *kuř-ák* z *kouř-iti*...

Řídká jsou jména ze slovesných kořenů s příponou

-ek: *pohůnek*, *pohunek* (z *pohónek*) = kdo pohoní, pohání dobytek;

a *-ka*: *mluvka* (mluviti), *hovorka*, *vozka*.

Některá stará slova se zachovala jen jako příjmení: *Berka* (bráti, беру), *Klečka* (z *klečeti* nebo z *kléceti* = kulhati), *Křička* (křičeti).

6. Podobně jsou řídká jména s příponou

-oun: *běhoun* (běhati), *bručoun*, *hltoun*, *letoun*, *mlsoun*, *pěstoun* (pěstiti), *řvoun*, *tahoun*; a

-an: *trhan*, *škuban*; *šilhan* (šilhati) v příjmení *Šilhan*.

7. Nehojná, ale do jisté míry živá jsou muž. jména s příponou

-a, tvořená ze sloves, většinou záporných: *předseda* = kdo předsedá, *napověda* || *ná-* = kdo napovídá, lid. a hovor. *popleta* = kdo všecko poplete; lid. a hovor. *necita* = kdo necítí (s druhým), *ne-mluva*, *neposeda* = kdo neposedí, *neposlucha* = kdo neposlouchá, *nestyda* = kdo se nestydí; *nenasyta* = kdo se nemůže nasytit, *nedopita*, *neodbyta* = kdo se nedá odbýti.

Jména *popleta*, *necita*... se leckdy pocítují za názvy nositelů vlastností a za odvozeniny z adjektiv = popletený, necitelný... člověk.

Ojedinělé je femininum *chůva*, odvozené z *chovati*.

Velmi řídká jsou příbuzná muž. jména tvořená ze sloves příponou *-a*: *zběh* = kdo zběhne, *zvěd* = kdo zvidá; *nedouk* = kdo se nedoučí; *bloud* = kdo bloudí; *Chod*, vlastně = chodec.

Častější je toto tvoření ve složeninách 1. stupně, *soused*, *cizomil*, *lodivod*..., viz v § 264 a 302.

Obojí tato jména jsou tvořena stejně jako dějová jména *hon*, *lov*, *chod*, *příběh*... (§ 204).

8. Nehojné jsou odvozeniny příponou

-ář, *-ař* a *-íř*: *bludař* (z *blud* = »bloudění«), *lhář* (lháti), *noclehář* (*nocleh*), *řezbář* (*řezba* = řezání), *žhář* (žíci, žhu); *čtenář* (čten-í); *kovář* (kovati), *lékař* (lék, léčiti), *pekař*, *písař*, *stavbař*, *tesař*, *vladař*; *těžař* (původ. těžeti < těžati, novoč. těžiti), *vladař*;

barvíř (barviti), *kreslíř* (kresliti).

Patří sem i *hudlař*, tvořené z přičestí *hudl* (od *housti*) [vlastně = kdo hude, hraje, špatně hraje, dělá, břídil].

9. Dosti tvořivá jsou jména s příponou

-ník, tvořená většinou ze sloves, menším dílem z dějových substantiv:

bojovník (= kdo bojuje), *hodovník*, *milovník*, *následovník* (následovati), *opatrovník* (opatrovati), *orodovník* (orodovati), *panovník* (= kdo panuje), *pomocník* (= kdo poskytuje pomoc, pomahač), *poručník* (= kdo poroučí), *poutník* (= kdo koná pout), *pracovník* (pracovati), *prosebník* (prosba), *robotník* (robota), *řečník* (řeč), *řezník* (řez = výsek), *sladovník* (sladovati; z toho novější *sládek*); *slitovník* (slitovati se), *služebník* (služba), *stolovník*, *tanečník*, *žalobník* (žaloba)...

Svým původem jsou to většinou jména nositelů vlastností, tvořená příponou *-ík* z adjektiv: *bojovník* = bojovný člověk, *milovník* = člověk něčeho milovný... (§ 189^a). Ale chápeme je dnes většinou za jména činitelská, za odvozeniny ze sloves nebo z dějových jmen příponou *-ník*: *bojovník* = kdo bojuje atd.

10. Jen částečně sem náležejí zpodstatnělá přičestí na

-l: *břídil*, *blouznil*, *hýřil*..., (příjmení) *Chytil*, *Kvapil*, *Sušil*..., viz v § 189^a.

Podle nejčastějšího úkonu přičestí v opsaných tvarech slovesných (*psal jsem...*) se zdá, že znamenají člověka, který něco břídil, zbřídil, který blouznil, hýřil, něco, někoho chytil... Ale hlásí se tu dosti zřetelně původní adjektivní ráz přičestí: *břídil* = člověk břídící, břídivý; *hýřil* = člověk hýřivý... Se zřením k tomu patří tato zpodstatnělá přičestí spíše do jmen *n o s i t e l ů v l a s t n o s t í*; viz v uved. §.

11. O jménech na *-ista* viz v § 315.

12. Vedle základního činitelského významu proniká zhusta význam jiný; na př. *lhář* = kdo lže || = člověk mající tu vlastnost, že lže, člověk lhavý. Nejčastěji proniká význam zaměstnání, povolání (*učitel, kazatel, krejčí, tesař...*), viz v § 192.

Myšlenkový pochod, který vede ke změně v pojetí významu, je asi tento: *učitel*, vlastně = kdo učí (význam činitelský), pak = člověk, jehož povoláním je učit; *tesař* = kdo teše, pak = člověk, jehož zaměstnáním je tesařství, tesařina.

17. JMÉNA ZNAČÍCÍ VÝSLEDEK ČINNOSTI, VÝROBEK, PŘÍPRAVEK

202. Tvoří se zpravidla ze slovesných základů a znamenají to, co vznikne nějakou činností, výrobek, přípravek, co zbude při nějaké činnosti. Tohoto významu nabývají nejednou ta jména, jejichž základní, původní význam je jiný, hlavně jména dějová (§ 207). Zde jde o slova mající tento význam jako hlavní, prvotní.

1. Nejhojnější jsou jména s příponou

-ek: *dobytěk* (vlastně = čeho se dobude, co se získá), *dodatek* (= co se dodá, dodává), *doplatek* (= co se doplatí, doplácí);

nábytek (vlastně = čeho se nabude), *nádavek* (= co se dává na něco, k něčemu), *násobek* (= výsledek násobení), *nástavek*, *nášlapek*;

ohryzek (= co vznikne ohryzáním), *oklepek* (= co vznikne oklepáním); *obkladek*;

odkrojek (= co se odkrojí), *odkolek* (= co se odkole, odštípne, odřeže), *odpadek*, *odřezek*, *odstřižek*, *odštěpek*;

poplatek (= co se poplatí, platí), *popěvek*, *poznatek*; *prožitek* (= co prožijeme), *přežitek* (= co se přežije), *zážitek* (= co zažijeme);

přídavek, příměsek, příplatek, přípravek, příspěvek; přístavek, přivažek;

smotek (= něco smotaného), *snímek* (= něco sňatého), *svitek*;

schodek = co »schodí«, schází, chybí;

úlolek (= co se ulomí), *úlovek, úryvek* (= co se uryje, urve), *ústřižek, útržek, úvazek*;

výhonek (= co vznikne vyhoněním, vyhnáním, co (samo) vyžene),

výklenek (= něco vyklenutého), *výlupek* (= něco vyloupnutého),

výměnek || *výminek* (= co si vymíníme), *výměsek, výňatek* || *vy-*, *výpisek, výpotek, výrobek, výstřižek, výtažek, vývěsek; výčnělek*;

vzatek (= co vezmeme); *zbytek* (= co zbude), *zlomek, zmetek* (= co se zmete, vymete, vyhodí);

zárodek (= co se zarodí, zrodí), *závdavek; (po)zůstatek, ostatek*.

Patří sem též jména s *nedo-*: *-dělek* (= něco nedodělaného), *-jedek, -krojek, -palek, -pítek, -platek*.

Většina těchto slov je tvořena ze slovesného kořene: *úlov-ek*, sr. *ulov-iti*, *výrob-ek*, sr. *vyrob-iti*...

Slova *dobytek, ná-, z-, vzatek, prožitek, pře-, zá-, ostatek, výňatek* a *nedopítek* jsou vlastně odvozena z infinitivního kmene *dobýt-i, dodat-i, prožít-i*... Cítíme však v nich odvozeniny od přičestí *dobyť, nabyt, vzat, prožit*..., která se rovnají infinitivním kmenům. Stejně tvořená slova *dodatek* a *poznatek* ukazují zřetelně, že je toto pojetí druhotné, poněvadž je přičestí *dodán* a *poznán*. Sr. i zastaralé *dobavek*, tvořené z *dodáv-ati*.

O tom svědčí též délka předpon, *nábytek, zážitek*..., shodná s délkou u substantiv *násobek, příměsek, výpisek*..., tvořených ze slovesných kořenů; sr. délku u dějových substantiv *nástup, příkaz, výbor*... (§ 204). Participia dlouhou předponu nemají: *nabyt, přibit, vyžít, zažít*..., a neměla by je ani substantiva utvořená z nich příponou *-ek*. Proto se vedle *výňatek*, chápaného dnes za odvozeninu z participia *vyňat*, vyslovuje hojně *vyňatek*.

Podle pojetí, že jsou slova *dobytek*... odvozena z přičestí, mohli bychom je řaditi ke jménům označujícím nositele vlastností (§ 189a): *dobytek* = něco dobytého, získaného, *prožitek* = něco prožitého...

2. Řidší jsou odvozeniny s příslušnou žen. příponou

-ka: *slupka* (= co se sloupne), *výslužka* (= co si vysloužíme), *výšivka* (= co se vyšije), *zkratka* || *zkratek*.

Zdalo by se, že sem patří jména *lepenka*, *pečínka*, *řezanka*, *sušenka*..., uvedená mezi názvy nositelů vlastností (§ 190). Na př. *řezanka* = co vznikne řezáním. Ale poněvadž jsou tvořena z příčestí na *-n*, která mají původně a částečně do dneška povahu adjektivní, je jejich vlastní význam jiný; na př. *řezanka* = řezaná sláma. Příslušné předměty byly tedy pojmenovány podle svých vlastností a slova je vyjadřující jsou názvy nositelů těchto vlastností. Jména patřící do tohoto § 202 však jsou odvozena ze slovesných základů a mají tedy základní mysl jiný, vyjadřují vztah k slovesu, k ději, k činnosti.

3. Rovněž řídká jsou jména s příponou

-ina: *drtina* (od slovesa *dřít* = řezati; = co zůstane při řezání), *hoblina* (*hoblovati*), *pilina* (*pilovati*), *řezina* (*řezati*).

Nepatří sem jména na *-ina* odvozená od příčestí na *-n*, jako *odvozenina*, *uzenina*, *zkomolenina*, *zkrácenina*, *zřícenina* (§ 190a). Lze říci na př., že je *uzenina* výsledek uzení, výrobek vzniklý uzením, ale to je smysl druhotný. Prvotní smysl je „něco uzeného“, je to tedy název nositele vlastnosti; viz v poznámce k 2. odstavci.

Slova *drtina*..., která nepochybně znamenají výsledek děje, činnosti, nejsou tvořena z příčestí, ze základu povahy adjektivní, nýbrž ze základů slovesných.

18. DĚJOVÁ JMÉNA

203. Jde o všeliká jména, která vyjadřují děj nebo činnost (§ 158₂) v podobě substantivní; na př. *nesení*, *lov* = lovení, *prohlídka* = prohlédnutí, prohlížení. Tvoří se veskrze ze základů slovesných.

1. Jsou to předně t. zv. podstatná jména slovesná, tvořená z příčestí na *-n* nebo na *-t* příponou

-í: *chození*, *nesení*, *vezení*..., *bití*, *pítí*, *rytí*...

Uvádějí se v nauce o časování, protože se jedno nebo druhé jméno tvoří od každého slovesa. Je to tedy nejhojnější typ dějových jmen. O jejich vztahu k slovesům viz v § 832.

2. Ostatní jména dějová, zvaná dějová v užším smyslu, tvoří se rozmanitými příponami ze slovesných kořenů nebo kmenů. Jsou to hojná jména mužská a ženská, nemnohá pak střední.

204. 1. Mužská jména se hojně tvoří příponou

-a; na př. nesložené *dech* (*dechnouti*), *hluk* (*hlučeti*), *hon* (*honiti*), *chod*, *chov* (*chovati*), *chvat* (*chvátati*), *jek* (*ječeti*), *kaz* (*kaziti*), *kmit*, *krok* (*kročiti*), *křik* (*křičeti*), *let*, *lov*, *lup* (*loupiti*), *maz* (*mazati*),

mor (mořiti), *mráz* (mrznouti), *pád*, *pud* (puditi), *řev* (řvátí), *řez*, *skok* (skočiti), *spěch*, *strach*, *stud* (styděti se), *tep*, *tok* (téci), *var*, *zrak* (zříti), *zvuk* (zvučeti), *žeh*...

Ještě hojnější jsou jména složená s předponami:

důchod (= co dochodí, dochází), *důkaz* (dokázati), *důmysl* (domysleti), *důvod*... [*dů-* z *dó-*], *dohad*, *dohled*, *doklad*, *dovoz*, *dozor* (dozříti, dozíráti)...

nájem (najmouti), *nálet*, *nález*, *nános*, *nápad*, *nápis*, *nápor* (na-příti), *náskok*, *nástup*, *název* (nazvati)...

nadběh, *nadjezd*, *nadpis*, *nadskok*...

ohon, *opis*, *otok*, *ovar*..., *obchod*, *obchvat*, *obklad*, *obtah*, *obvaz*...

odběr, *odhad*, *odchod*, *odkaz*, *odklon*, *odpad*, *odtok*...

půhon (pohoniti = poháněti), *půvab* (povábiti), *původ*... [*pů-* z *-pó-*], *pohled*, *pochod*, *poklad*, *pokrok*, *ponor*, *postup*, *povoz*...

podklad, *podkop*, *podpis*, *podvod*, *podvrh*...

průběh, *průkaz*, *průliv*, *průlom*, *průtah*, *průmysl*, *průvod*... [*prů-* z *pró-*], *projev*, *propust*, *prospěch*, *provoz*...

předpis, *předpoklad*, *předzpěv*...

přehled, *přechod*, *překlad*, *přelom*, *přepis*, *přesun*, *převod*, *převrat*...

příchod, *příjezd*, *příkaz*, *přínos*, *příslib*, *přístup*, *přítok*, *přívoz*...

Předpona *pří-* je většinou zdložené *při-*; na *př-*: *přístup* (sr. *přistoupiti*), *příkaz*, *příchod*... Někdy vznikla z *prie-* a to je zdložené *pře-*: *přívoz* < *prie-*, sr. *převážet* (|| *přívoz* = *přivážení*); *příhon* z *prie-* (= místo, kde, kudy se přeháněl dobytek) sr. *přeháněti*.

rozbor, *rozchod*, *rozkaz*, *rozklad*, *rozpor*, *rozval*, *rozvod*, *rozvrat*...

shon, *skon*, *slet*, *spád*, *spor*, *stok*, *svaz*...

úděl (uděliti), *úklad*, *úpis*, *úsměv*, *úskok*, *útěk*, *úžeh*...

výbor (vybrati), *výběr*, *výhost* (vyhostiti), *východ*, *výklad*, *výmysl*, *výnos*, *výpis*, *vývoz*...

vzkaz, *vzlet*, *vznět* (vznítiti), *vzpěr*, *vzrůst*...

zdar, *zmar*, *zpěv*, *zvědy* (zvídati), *zvat*, *zvyk*...

zábal, *zábor*, *záchvěv*, *zájem*, *zákon*, *záliv*, *západ*, *zápal*, *zápis*, *záznam*, *zážeh*...

Tato dějová jména, nesložená i složená, nejsou od původu většinou odvozena ze sloves, nýbrž jsou jen s nimi příbuzná, vznikla ze stejných slovesných základů; na př.: z *pad-* vzniklo *padnouti*, *spadnouti* a také *pád*, *spád*. Na to ukazuje ta okolnost, že mají dějová jména proti slovesům jinou kořenovou samohlásku, vzniklou t. zv. střídáním (§ 12, 14):

uněsti [nes-] || *únos* [nos-]; *téci* || *tok*;

mrznouti [mɔrz-] || *mráz* [morz-]; *zřítí* || *zrak* (< *zor-*), *dozor*, *pozor*; *přítí* || *spor*, *zápor*; *brátí* || *výbor*...; *mlítí* [mel-] || *vý-mol*;

krýti [krū-] || *krov* [kreu- nebo krou-]; *rýti* || *rov*.

Nepochybné odvozeniny ze sloves jsou na př.: *útěk*, *vzteky*, *výběh*, mající proti *-tok* a *-bor* kořenovou samohlásku totožnou nebo příbuznou se slovesy *téci* (*vztéci se*), *tíkatí* (< *-tiekati*) a *bíratí* (< *-bierati*).

Podle našeho dnešního pojetí jsou to skoro veskrze odvozeniny ze sloves, tedy jsou-li složená, složeniny nepřímé. Naopak jsme nakloněni v některých slovesích, jako *honiti*, *loviti*..., viděti odvozeniny ze substantiv *hon*, *lov*... Pociťujeme tedy dějová jména a příslušná slovesa za slova etymologicky z á v i s l á. Protože převládá pojetí, že jsou dějová jména odvozena ze sloves, uvádím pro jednotnost všude jména složená jako složeniny 2. stupně vedle jmen nesložených.

To platí též o dějových jménech tvořených jinak než příponou *-ž*.

2. Ojedinelá jsou jména s příbuznými příponami

-ž a *-jž*: *boj*, *náboj*, *výboj* (bíti); *hmŕj* (hníti); *lŕj* < *lój* (líti); *nápoj* (napítí se); *roj* (ři-nouti se); *voj* (víti); *pláč* < *plák-jž* (plakati).

3. Nepříliš hojné, ale omezeně tvořivé jsou odvozeniny příponou

-ek: *odpočinek* (k *odpočinouti* = *odpočinutí*), *posudek*, *posunek*, *rozsudek*; *smutek* (staročes. *smŕtiti* = *zarmoutiti*), *úpadek*, *zármutek*; *dostatek* (k *dostati*, *dostanu* = *dostání něčeho*, *hojnost*), *nadbytek* (= *nadbytí*), *úbytek* (= *ubyti*); *počátek* (k *počítí* = *početí*), *začátek* (*začítí*); *požitek* (= *požití*), *užitek* (= *užití*); *sňatek* (k *sníti*, *sejmu* = *snětí*, *spojení*); *nápitek* (= *napití*); *zmatek* (= *zmatení*); *příbytek* (§ 207).

Jména *dostatek*, *počátek*... *zmatek* jsou tvořena nikoli z kořene, nýbrž z infinitivního kmene *dostat-i*, *nadbýt-i*, *počít-i* (sr. *počal*), *užít-i*.

4. Živé je tvoření příponou

-ot: *cupot* (*cupati*), *dupot*, *dusot* (*dusati*), *hřmot* (*hřmíti*), *hukot* (*hučeti*), *hrkot*, *chrapot* (*chrápati*), *jásot*, *rachot* (*rachati*), *sykot* (*sykati*, *syčeti*), *šumot* (*šuměti*), *tleskot*, *tlukot*, *výskot* (ze základů vyjadřujících zvuk), *život* (*žíti*, kořen *živ-*, staročes. *živu*...) apod.

205. 1. Ž e n s k á jména se hojně tvoří příponou

-a: *hra* (hráti), *dohra*, *prohra*, *výhra*; *míra* (měřiti); *mluva*, *domluva*, *přimluva*...; *rada*, *porada*, *zrada*; *snaha* (snažiti se), *touha* (toužiti), *váha* (vážiti); *víra* (věřiti), *důvěra*, *nevěra*, *zpronevěra*; *žáha* (žhu, žíci = pálení)...

dohoda (s-, ná-, vý-), *doprava* (při-, s-, z-...); *náhrada*, *nákaza*, *násada* (při-, vý-, zá-); *očista*, *oprava*, *obleva* (s-, ú-); *odplata* *odměna* (s-, vý-); *pocta* (pocítiti), *pohroma* (pohřmíti), *poklona* (ú-), *poloha* (položiti), *porucha*, *potopa* (zá-); *podpora* (podepříti); *průprava*, *průrva*; *převaha* (= převažování); *přísaha*; *rozloha* (při-, ú-, vý-, za-), *rozvaha* (rozvážiti), *úvaha*; *spona*, *přípona* (pnu); *úcta* (uctíti), *úleva*, *úloha* (uložiti), *únava*, *ústava* (ustaviti), *útěcha*, *útrata* (ztráta); *výchova* (zá-), *výluka* (vytloučiti), *odluka*, *výměna*, *výplata*, *výzva*, *výživa*; *zábava*, *zábrana*, *záhuba* (zhouba), *záruka*, *zátoka*, *stoka* (téci, tok), *zátopa*...

2. Mrtvé je příbuzné řídce tvoření příponou

-ja: *chůze* (z chód-ja; choditi), *péče* (z pék-ja; peku, péci), *koupě*, *vůle* (voliti); *stříže* || *stříž* (stříhati); viz v odstavci 3. § 207 *krmě*, *nůše*, *píce*, *příze*, *svíce* a *stráž*.

3. Několik feminin má příponu

-tva nebo **-tba**, která se připíná ke kořeni:

bi-tva (bíti), *pastva*, *přástva* (přadu || předu, přísti), *žatva* (žíti, žnu, sr. žal, žala...);

klatba || *kletba* (klíti, klnu), *krytba*, *modlitba*, *setba*, *ženitba*.

Přípona *-tba* vznikla ze starší přípony *-tva* vlivem přípony *-ba*, viz dále v 5.

Jména s příponami *-tva* a *-tba* chápeme dnes jako odvozená příponami *-va* a *-ba* z infinitivního kmene: *bit-va*, *past-va*..., *modlit-ba*...

4. Dále jsou nehojná jména na

-ota: *dřímota* (dřímati), *klopota* (klopotiti se), *mrákota* (mračiti se), *robota* (robiti), *trampota* (trápiti, viz v § 1584), *žebrota*; *lakota* (od lákati ve významu »lačněti, býti chtivý«; původně = dychtění, pak dychtivost, lakomost); *ochota* (souvisí s chtíti, vlastně = chtění);

-t_o: *nenávisť* (nenáviděti; původ. *nenávid-t_o*), *závisť* (záviděti); *smrt* (mříti; s_o-m_or-t_o); *strast* (strádati; *strad-t_o*); *moc* (mohu; *mog-t_o*); viz v § 207 *mast*, *past*, *pec*, *pověst*, *vlast*;

-ost (< *-ost_o*) || **-est**: *žádost* (žádati); *bolest* (boleti);

-o: *řeč* (říci; *rěk_o*), *čest* (ctíti, původ. čtíti), *chut* (chtíti), *leč* (staročes. laku, léci = líčiti, chytati do léčky), *lest* (lstíti); *průtrž* (protrhnouti), *přítrž*; *přípřež* (připřáhnouti), *spřež*; *rozkoš* (= rozkochání); *trýzeň* (trýzniti); *závrať* (zavrátiti = zvrátiti); sr. v § 207 *kleč*, *seč*, *sběř*.

Patří sem též *řež*, tvořené buď příponou *-j_o* z *řezati* nebo příponou *-o* z kořene *řež-* v *řeži*, *řežeš*...;

-n_o, **-sn_o**, **-zn_o**: *daň* (dāti); *báseň*, původ. *básn* (z *bajati* = povídati, vypravovati), *píseň* (pěti, pěji); *bázeň*, původ. *bázn* (z *bojazn_o*; *bojati se* > *báti se*), *kázeň* (kázati = kárati, trestati), *přízeň* (z *pr_ojazn_o* od *pr_ojati* > *přáti*);

-ež: *krádež* (krásti), *loupež* (loupiti).

5. Dosti četně jsou zastoupena jména s příponou

-ba připjatou na souhláskový kořen: *dělba* (dělití), *dražba* (dražiti), *držba* (držeti), *hanba* (haněti, haniti), *honba*, *hrozba*, *hudba* (hudu, housti), *orba*, *palba* (páliti), odbor. *platba*, *prosba*, *sazba*, *služba*, *stavba* (*nad-*, *pře-*, *vý-*), *střelba*, *šalba* (šáliti), *těžba* (těžiti), *tržba*, *tužba* (toužiti), *tvorba*, *volba*, *vazba* (staročes. *vazu*, *viezti* = *vázati*).

6. Zcela nová jsou jména na

-oba: *obhajoba* (obhajovati), *žaloba* (žalovati).

7. Živé je tvoření příponou

-ka: *hádká* (hádati se), *hlídka* (hlídati), *kutálka* (kutáletí se), *mýlka*, *toulka*, *válka* staroč. váletí = válčiti); *hláška* (*při-*, *vy-*);

nabídka, *pobídka*; *obrátká* (obrátití); *prohlídka*, *pře-*, *vy-*; *procházka*, *do-*, *vy-*, *za-*; *přestávka* (přestávati); *příhláška*, *vy-*; *sbírka*, *sháňka*; *výjimka*, *vykopávka*, *vytáčka*, *za-*; *zahálka*, *záminka*, *zastávka*;

důtka (dotknouti se); *půjčka* (půjčiti);

pomnož. *oddávky* (oddávati), *vdávky* (vdávati).

8. Většinou lidová a hovorová dějová jména se tvoří příponou *-ice*, a to z přičestí na *-n*: *chumelenice* (= chumelení), *motanice* (motání), *pranice*, *rvanice*, *štvánice*, *tahanice*, *tlačénice*, (obhroublé) *žranice*...; a

-čka: *bouračka* (bourati), *dračka* (dráti), *honička* (honiti), *kopačka* (kopati), *oračka*, *piplačka*, *povídáčka*, *tancovačka*...

9. Z přičestí na *-n* se tvoří jména na

-á, na př. *zmýlená* = zmýlení. Jsou to jména příbuzná se jmény na *-ice* (viz výše v 8. odstavci) a se jmény slovesnými (§ 203), ale netvoří se od každého slovesa, nýbrž jen od některých, obyčejně jen v jistých spojeních, často předložkových, nikoli v nominativě. Jiné příklady:

dovolená = dovolení, dočasné osvobození od práce; to je pěkná *nadělená* = nadělení; *zmýlená* neplatí (nikoli na př.: to je *zmýlená*);

pěkná *podívaná*, to byla *podívaná*!; stojí to *za podívanou* || *za podívání*; jít *na čekanou*, býti *na čekané*... (nikoli 1. pád *čekaná*);

je to *na pováženou*; dáti komu co *na uváženou*, *na srozuměnou*; *na shledanou*!; míti *na vybranou*, dva dni *na rozmyšlenou*; dostati *za vyučenou*; přijíti jako *na zavalanou*; jíti, jeti někam *na zotavenou*, *na zapřenou*, *na zkušenou*, býti *na zkušené*; hráti si *na honěnou*, *na schovávanou*; vrátiti se s *nepořízenou*.

Vedle těchto běžných dějových feminin se vyskytují, hlavně v jazyce literárním, ještě některá jiná *n e o b v y k l á*, jako:

na doplněnou, *na vysvětlenou*, *na zeptanou*, *na zmírněnou*, *na znázorněnou*.

Od původu jsou jména typu *zmýlená* *z p o d s t a t n ě l é* žen. složené tvary od přičestí na *-n*; jejich smysl je vlastně »zmýlená věc«, sr. *dobrá*, *možná*... (věc).

10. Z dějových substantiv se ojediněle tvoří jména příponou

-ná: *pamětná* [pamět], v příslovečném výrazu *na pamětnou*; *rozchodná* [rozchod], ve výrazu *na rozchodnou*.

I to jsou vlastně zpodstatnělá žen. adjektiva, která by zněla v muž. rodě *pamětný*, *rozchodný*.

206. Řídká jsou dějová *n e u t r a*, a to s příponou

-o: *dílo* (děl-ati);

-lo a *-dlo*: *jíd-lo* (jísti z *jéd-ti*); *přád-lo* (= předení); *žrá-dlo*; viz v § 207 *prádlo* a *vřídlo*.

207. 1. Dějová jména nabývají jako všechna jména pomyslná často též významu *k o n k r é t n í h o*, znamenající *v ý s l e d e k* děje, *p ř e d m ě t*, *n á s t r o j*, *m í s t o* děje, *n á s t r o j k* jeho vykonávání nebo *o s o b y* děj konající.

Tak je tomu se jmény slovesnými; na př.: *psaní* = to, co píšeme, napíšeme, výsledek psaní, dopis; *pítí* = to, co pijeme, nápoj; *šití* = co a čím šijeme; *kouření* = kuřivo; viz v 3.

I s dějovými jmény v užším smyslu: *přítok* = přitékající řeka, vtékající do jiné; *západ*, *východ* = strana, kde slunce zapadá, vychází, západní, východní; *podpora* = peníze... na »podepření«; *modlitby* = modlitební knížka; *řeč* = jazykový projev; *hudba* = hudebníci; *žaloba* = obžalovací spis; *píseň* = co se pěje, zpívá; *krádež* = ukradené věci, *loupež* = uloupené věci...

2. Některá dějová jména mají jen význam konkrétní:

jmění (od *míti*) = co máme, majetek; *chodba* = místo, po kterém se chodí; *sbor* = 1. (sebrání) lidé, 2. budova sboru 1.;

plod = výsledek plození; podobně *rod* = výsledek rození; *schod* = to, po čem se schodí, schází a vzchodí, vzchází, vystupuje; *výbor* = vybrané stati, ukázky slovesných prací, vybrání členové spolku; *výmol* = vymleté místo; *krov* = co kryje; *rov* = něco vyrytého; *kůl* (původ. *kól*, od *kláti*) = něco useknutého, uříznutého; *vůz* = prostředek na vození; *stůl* (souvisí se *stláti*) = předmět na stlaní, prostírání, předkládání jídel a nápojů; *nápoj* = pítí > co pijeme; *hnůj* = hnití, co hnije; *lůj* = lití, co se leje, co je nalito; *voj* = vítí, vinutí > co se vine, řada; *roj* = co se řine, chumáč; *otruby* = něco odrubaného, opíchaného;

příbytek (z *prie-*) = přebývání > stavení na přebývání; *schrana*, *schrána*, obyčej. *schránka* = skříňka na schraňování, schovávání.

3. Z feminin na *-ja* mají hmotný význam tato: *krmě* = krmení > pokrm; *nůše* = nošení > co nebo v čem se nosí; *píce* (z *pit-ati* = krmiti) = krmení > krmivo; *příze* (z *předu* || *přadu*, *přísti*) =

předení > jeho výsledek; *svíce* (svítiti) = svícení > prostředek na svícení; *stráž* (původ. -že) = strážci.

Z feminin na -jъ: *kleč* (z kořene *klek-* = ohýbati, sr. kleknouti, klekati) = ohnutí, zahnutí > křivý strom; *seč* (síci, sekati) = sekání > místo, kde se vyseká les); *sběr* = sebranka.

Z feminin na -tъ: *mast* < maz-tъ = mazání > prostředek na mazání; *pec* < pek-tъ = pečení > místo, zařízení na pečení; *past* < pad-tъ = padání, padnutí > zařízení na...; *propast* = propadání > místo, kde se země propadá, kam někdo propadne; *vlast* < vlad-tъ < vold-tъ = vláda, vládnutí (sr. v ruš.) > ovládané území.

Z feminin na -nъ a -snъ jména *daň* = dání > co se dává, dávka; *báseň* = vypravování > co se vypravuje, předčítá; *píseň* = pění, zpěv > co se zpívá.

Feminina s příponou -ka znamenají a) nástroj, prostředek děje: *kolébka*, *nádržka*... (§ 198⁵); b) výsledek děje: *sečka* = co vznikne sekáním, co nasekáme; *povídka*, *rozprávka*, *pohádka*; c) místo děje: *zastávka* = zastavení (vlaku...) > místo zastavení; *zátáčka* = zatáčení > místo zatáčení; *vyhlídka* = »vyhlídání«, vyhlížení, výhled > jeho místo; *porážka* = místo na porážení, jatky; *hláska* = věž na hlášení; d) vykonavatele děje: *hlídka* = hlídači; *úderka* = úderníci.

Z jiných feminin sem patří ku př. *zahrada*, původně = zahrazení > zahrazené místo; *vláda* = vládnoucí osoby; *vazba* (knih), (útočná) *vozba*; *žebrota* = „žebráci“, ubožáci.

4. Z neuter na -dlo má hmotný význam *prádlo* = praní > co se pere; *vřídlo* (vříti = vyvěrati) = vyvěrání > co vyvěrá.

B. Přídavná jména

208. Adjektiva netvoří často tak vyhraněné významové skupiny jako substantiva. Odvozeniny s jednou příponou mívají významy dosti rozmanité, takže by bylo možné řadit je do významových skupin několika. Viz k tomu zejména poznámky v § 209. Přihlížím proto k významům základním a podle nich stanovím příslušnost různých odvozenin k té neb oné významové skupině.

1. ADJEKTIVA PŘIVLASTŇOVACÍ

Jsou odvozena ze jmen životných všech tří rodů, většinou však mužských a ženských.

1. Tvoří se od životných jmen mužských, a to většinou osobních, řidčeji živočišných, příponou

-ův, -ova, -ovo: *bratrův, bratrova, bratrovo* (bratr), podobně *dědův* (děd), *Husův, Janův, Ladislavův, mužův, Novákův, otcův, pekařův, strýcův, synův, Václavův, zahradníkův, žákův...*;

hrdinův (hrdina), *kolegův, předsedův, starostův, vévodův...*, *Baťův* (Baťa), *Ládův, Mášův, Vášův...*;

dárcův (dárce), *soudcův, správcův, tvůrcův, výrobcův...*, *Bechyňův* (Bechyně), *Rašův* (Raše), *Srdcův* (Srdce), *Osolsobův* (Osolsobě)..., *Anderlův* (Anderle), *Niederlův* (Niederle), *Ruttův* (Rutte), *Tillův* (Tille)...;

Dítětův (příjmení Dítě), *Hrabětův* (Hrabě), *Knížetův* (Kníže);

Obecná jména *dítě, kníže* a *hrabě* adjektiva na *-ův* nemají, protože jsou střední.

Bidlův (Bidlo), *Jankův* (Janko i Janek), *Mirkův* (Mirko), *Vočadlův* (Vočadlo)...;

lvův (lev), *oslův, zajícův...*

Od osobních jmen na *-í, berní, kočí, krejčí...*, *jiří, filj...*, většinou se tato přídavná jména netvoří; jen od příjmení *Krejčí, Dolejší* a *Hořejší...* jsou běžná: *Krejčův, Dolejšův, Hořejšův*.

V mluvě lidové a hovorové se vyskytuje *berňův, kočův, krejčův...* Tu bývají též přídavná jména *Novotnýův...* ode jmen typu *Novotný*, svým původem přídavných.

Od původu sem náleží místní jména na *-ov, Holešov, Benešov...* (§ 196); *-ov* je kvantitativní obměna přípony *-ův* (z *-óv*).

Od příjmení na *-ů, Havlů, Machů, Pavlů, Tomšů...*, buď se přídavná jména přivlastňovací netvoří nebo se tvoří příponou *-ův, Havlův...*

Je to vlastně původní podoba těchto příjmení, neboť jsou to zpodstatnělá přídavná jména přivlastňovací k *Havel, Macek, Pavel, Tomeš...*

Od cizích příjmení na *-i, -y, Albieri, Alfieri, Badeni, Willani...*, *Bondy...*, jsou adjektiva na *-ův* zřídka bez *-i, -y*, častěji s ním: *Albieriův...* || *Albieriův...*, *Bondův* || *Bondyův*.

Adjektiva ke jmenům na *-e* zpravidla toto *-e-* nemají: *Dantův* k Dante, *Goethův* k Goethe, *Lindův* k Linde, *Vernův* k Verne...; viz výše *Anderlův* k Anderle...

Samo sebou se to rozumí u jmen, jejichž *-e* se nevyslovuje: *Ampèrův* k Ampère «*-pér*», *Molièrův* k Molière «*-lijér*»...

Adjektiva ode jmen s jinou samohláskou, kterou se domácí maskulina nekončí, tuto samohlásku zachovávají: *abbéův* k abbé, *Linnéův* k Linné; *Lenauův* k Lenau, *Sardouův* k Sardou «*-dú*», *Boileauův* k Boileau «*-ló*»...

Od latin. a řec. jmen, která mají v gen. sing. atd. jiný kmen než v nomin., tvoří se adjektiva na *-ův* z téhož základu jako gen. atd.:

Aeneův k Aeneas, Aeney; *Neronův* k Nero, Nerona; *Sofoklův* k Sofokles, Sofokla..., viz v § 367b.

2. Od ženských jmen osobních, řidčeji živočišných, tvoří se naše adjektiva příponou

-in, -ina, -ino: *dceřin, dceřina, dceřino* k *dcera, babiččin* (babička), *matčin* (matka), *sestřin, služčin, tetin*...; *Ludmilin* (Ludmila), *Mařčin* (Mařka), *Olžin* (Olga), *Růženin, Věřin, Vlastin*...

bohynin (bohyně), *Mariin* (Marie), *Petrušin* (Petruše), *Žofin*...; *panin* (paní)...; — *liščin* (liška), *vránin*...

Od původu sem náleží vlastní místní jména typu *Radotín* (§ 196), tvořená od osobních jmen přirozeného rodu muž., ale mluvnicky ženských, *Radota, Milota, Kojata*... Přípona *-in* je kvantitativní obměna koncovky *-in*.

V starém jazyce se tvořila příponou *-in* adjektiva vůbec ode jmen mluvnicky žen.: *starostin* od starosta, *vévodin* od vévoda, *pastušin* od pastucha...

3. Hojně se tvoří ode jmen živočišných všech tří rodů příponou

-í: *býčí* (býk), *dobytčí* (dobytek), *hadí, holubí, krkavčí, mravenčí, orlí, psí, ptačí* (pták), *račí* (rak), *samčí* (samec), *srnčí* (srnec)...; *kozí* (koza), *kobylí, muší* (moucha), *ovčí* (ovce), *rybí, včelí, žabí*...; *hovězí* (hovado), *jehněčí* (jehně), *telecí* (tele), *zvířecí*.

Jehněčí je místo *jehněcí* vlivem zaniklého *jehenčí* k *jehnec* (= jehně). Podobně *kůzlečí* podle *kozelčí* ke *kozlec*.

Ke *kočka* je *kočičí* (místo *kočtí* < *koččí*); vlastně ke *kočice*.

Ridší jsou tato adjektiva ode jmen *o s o b n í c h*:

divčí (dívka); *pastuší* (pastucha); *boží* (bůh), *člověčí*; *hraběcí* (hrabě), *knížecí*, *sirotčí* (sirotek).

Je to od původu tvoření dvojí: na *-vjb*, na př.: *boží*, *hadí*, *psí*, *kozí*, a na *-jb*, na př.: *hovězí*, *telecí* (tvar složený ke jmennému, který by zněl *hověz*).

K druhému typu náleží adjektivum *páně*, dochované v ustrnulém tvaru *páně*: anděl Páně, dům páně Novákův... Tétohož typu jsou zpodstatnělá adjektiva v úkonu vlastních jmen místních *Čáslav*, *Dobříš*, *Jaroměř*, *Olomouc*... (§ 196), původem adjektiva.

Některá přivlastňovací adjektiva tohoto typu splynula se substantivy ve spřežky a ustrnula:

m. *kněz* [od *kněz*, původ. = kníže] — *Kněždub*, *Kněžmost* [= knížecí dub, most]; ž. *kněže* — *Kněževes* [= knížecí ves];

Buště [původ. *Bušč*, od *Bušek*] — *Buštěhrad* [= Buškův hrad]; ž. *Nelahozě* [od *Nelahod*] — *Nelahozeves* [= Nelahodova ves].

4. Četně jsou zastoupena adjektiva na

-ský, *-ký*, tvořená většinou z muž. i žen. osobních jmen:

bratrský (bratr), *dětský* (dětí), *hrdinský* (hrdina), *kovářský*, *křesťanský*, *manželský*, *měšťanský*, *mužský*, *novinářský*, *pánský* || *panský*, *pohanský*, *přátelský* (přítel), *sousedský*, *učitelský*, *zemanský*..., *dětinský* (dětina);

barbarský (barbar), *lukulský*, *vandalský*...; *ministerský* (ministr)...; *veleslavínský* (Veleslavín), *homérský*, *napoleonský*, *platonský*...; *sesterský* (sestra), *vdovský*, *ženský*...; *mateřský* (k matka, vlastně k máti, matere, kmen *mateř-*);

český (z Čech), původně *češ-ský*), *ruský* (z ruský), *srbský*, *slovanský*; *německý* (původně *němečský*), *turecký*...;

dělnický (dělník), *kojenecký* (kojenec), *kupecký*, *mládenecký*, *otecký*, *stařecký*, *rolnický*, *zahradnický*, *zednický*...

Slovenský (k Slovák) je odvozeno ze starého substantiva *Slověné* (= Slované) a znamenalo původně totéž co *slovanský*.

K *duchovní*, *důchodní*, *kontribuční* je *duchovenský*, *důchodenský*, *kontribučenský*, tvoření pravidelné, ale řídké.

Řidší jsou adjektiva ze jmen živočišných:

koňský (kůň), *volský*; *kravský* (kráva), *sviňský* (svině); *hovadský* (hovado) || *hovězí* s jiným významem.

Z hromadných jmen osobních vznikla tato adjektiva: *lidský* (lid, lidé), *orelský* (k Orel, spolek), *sokolský* (Sokol); *chudinský* (chudina).

Proti tomu je *orlí*, *sokolí* k živočišným názvům *orel*, *sokol*.

Ke *kníže* je vedle *knížecí* také řídké *knížetský* a *knížecký*; první je tvořeno příponou *-ský* z kmene *knížet-*, druhé je buď foneticky psané *knížetský* nebo vzniklo z *knížecí* příponou *-ký*.

Ke *zvíře* je vedle *zvířecí* též v jiném významu *zvířecký*, odvozené z něho příponou *-ký*.

Některá adjektiva na *-ský* se tvoří též nebo jen ze jmen bez přípony *-ec*, *ek*, *-ák* a *-ka*, z jejich základů:

sourozen-ský k *sourozen-ec*, *svěřenecký* || *svěřenský* (svěřenec); *zemědělský* (zemědělec); *plebejský* (plebejec); *františ-ský* (František);

obrozen-ský a *osvobozen-ský* vedle *obrozenecký* a *osvobozenecký* pocitují se za odvozeniny od substantiv *obrození* a *osvobození*;

pol-ský k *Pol-ák*; *selský* ze *sedl-ský*, k *sedlák* (vlastně je to odvozenina od *sedlo* = *sídlo*);

anež-ský k *Anež-ka*; *jeptiš-ský* k *jeptiš-ka*.

Patří sem též adjektiva *slovin-ský*, *japon-ský*, pokud v nich cítíme odvozeniny ze jmen obyvatelských *Slovin-ec*, *Japon-ec*. Sr. k tomu v § 211⁴.

Naopak se některá adjektiva tvoří od základního jména jakoby rozšířeného:

předsednický k *předseda*, jakoby k předsedník, vlastně k předsednictvo; *účetnický* k *účetní*, jakoby k účetník, vlastně k účetnictví; *třídnický* k *třídní* (= třídní profesor), vlastně ze zastaralého *třídník*.

5. Dosti hojná jsou adjektiva s příponou

-ovský, tvořená z osobních jmen obecných i vlastních:

dědovský (z děd), *čertovský*, *královský*, *otcovský*, *radovský*, *rodičovský*, *soudcovský*, *strýcovský*, *synovský*, *žákovský*, *židovský*...; *gebauerovský*, *kollárovský*, *máchovský*, *nerudovský*...; *aristotelovský*, *faustovský*, *oidipovský*, *sokratovský*...

Patří sem též *stavovský* k hromadnému jménu *stav*.

Tato adjektiva jsou vlastně tvořena z adjektiv na *-ův* (*dědovský* z *dědův...*), ale cítíme je za přímé odvozeniny z *děd...*

6. Ojedinelé je tvoření na

-enský: *příbuzenský* (ke zpodstatnělému příbuzný), *přednostenský* (přednosta), *starostenský*.

7. Nečetná jsou adjektiva na

-ový, hlavně ode jmen hromadných a živočišných: *davový* (dav), *lidový*, *rodový*, *sborový*, *výborový*, *spolkový*, *posádkový*; *vojsový* (k vojsko || *vojenský* k vojna); *vepřový* (vepř), *skopový* (skop-ec);

-ovní: *cechovní* (cech), *plukovní* (pluk);

-ní: *národní* (národ), *vládní* (vláda);

-ný: *plemenný* (plemeno), *rodinný* (rodina); *mužný*, *hrdiný*, *dětiný* (dětina).

Adjektiva od *cech*, *spolek*, *stav*, *výbor*, *posádka* a *vláda* patří sem se zřetelím k tomu, že jejich základní substantiva znamenají skupinu lidí.

8. Od osobních jmen vlastních tvoří se někdy přivlastňovací adjektiva příponou

-inský, *-ánský*, *-enský*, *-onský*: *josefinský* (k Josef II.), *rudolfinský* (Rudolf); *tereziánský* (Marie Terezie); *valdenský* (Petr Valdus); *jagellonský* (Jagello).

Tu jsou základem latinská adjektiva *Josephinus...*, takže v češtině jde jen o jejich přizpůsobení běžným příponovým typům; viz v § 226.

209. 1. Tato přídavná jména se nazývají přivlastňovací podle toho, že vyjadřují *vlastnictví* ve vlastním smyslu; na př. *otcův dům* = dům, jehož vlastníkem je otec; podob.: *bratrova kniha*, *matčina výbava...* Mají však velmi často i *v ý z n a m y j í n é*, s vlastnictvím obdobné nebo od něho dosti vzdálené, t. j. vyjadřují vlastnictví ve smyslu širším. Zejména to platí o všech odvozeninách ode jmen živočišných, *rybí*, *kravský*..., neboť vlastnictví v užším smyslu je možné jen u osob.

Vyjadřují pak tato adjektiva mimo vlastnictví velmi rozmanité vztahy mezi jménem, jehož jsou přivlastkem, a jménem, z něhož jsou přímo nebo nepřímo odvozena. Tak označují

příbuzenský vztah: *bratrův syn, matčina sestra*;

služební vztah: *bratrův čeledín, sestřina služka*;

podměťový vztah: *otcova práce* [= práce, kterou koná, vykonal, vykoná otec; slovesně: otec pracuje; viz v § 660]; *Gebauerovo dílo* [= dílo, které napsal Gebauer]; *ptačí hlasy* [= hlasy, které vydávají ptáci]; *Sokratův výrok* [Sokrates vyřkl];

původství: *Jungmannova Slovesnost* [= jejímž původcem, autorem je Jungmann]; *Dvořákova opera, Jiráskova veselohra, Březinova báseň*;

nositele vlastnosti nebo stavu: *žákova píle, matčina choroba, otcovo zdraví...*

předmětový vztah: *Husovo upálení* [= upálení Mistra Jana Husi; slovesně: Husa upálili];

časový vztah: *Husova doba* [= doba, kdy žil Hus];

místní vztah: *Jiráskův... kraj* = kraj, kde se narodil, žil, působil Jirásek;

účelový vztah: *dětský kočárek* [= pro děti]; *kuřácký stolek, vůz* (ve vlaku); *pánský pokoj*;

původ z něčeho: *telecí maso* [= z telete], *hovězí, rybí maso; hovězí, telecí kůže...*

Jde o vztahy, které lze souhrnně nazvat **p ř í s l u š n o s t**. Na adjektiva je vyjadřující se ptáme o **t á z k o u č í**. Jejich obdobou jsou adjektiva široce vztahová (§ 218), týkající se **v ě c í**.

Rozmanitost těchto vztahů ukazuje na to, že jejich vyjadřování adjektivy na *-ův...* vzniklo z veliké části **n a p o d o b e n í m** případů významem blízkých, podobných. Jazyk si netvoří pro každý vztah adjektiva zvláštní, hledí vystačiti s menším počtem výrazů a proto vyjadřuje stejně to, co se nějak sobě podobá. To proto, že si mluvčí často pravou podstatu oněch vztahů ani neuvědomuje, že je v svém jazykovém povědomí nerozlišuje, nýbrž chápe řadu vztahů za stejné.

N e v h o d n é je mluvit o přivlastňování a přivlastňovacích adjektivech tenkrát, jde-li o vztahy **m e z i v ě c m i**; na př. *kostelní věž, horský hřeben...*, třebaže se i tu lze ptáti otázkou **č í** nebo *koho, čeho*. Mezi věcmi není vůbec vlastnictví v užším smyslu a proto nelze dobře ani jiné vztahy mezi nimi označovat za vlastnické ve smyslu širším.

2. Některá přivlastňovací adjektiva mají **v ý z n a m p o d o b n o s t i**, vzniklý z významu přivlastňovacího:

královský život, plat [= život, plat někoho, kdo není králem, ale má takový život a plat jako král; život, plat podobný královu]; *knížecí choutky*; *dívčí tvář, ruka* [= tvář, ruka hocha podobná dívčí]; *orlí nos* [= nos lidský, podobný orlímu]; *mateřská péče* = péče jako matčina; podob. *otcovská, sesterská péče*; *bratrský poměr* = jako mezi bratry; *máchovský verš* [= verš připomínající Máchův, jemu podobný, blízký]; *kollárovske myšlenky* [= v duchu Jana Kollára]; *krkavčí matka* [= podobná krkavčí samici]; *božský klid* [= jaký mají bohové]; *dětinny* || čast. *dětinský* člověk = počínající si jako dítě.

3. O užívání přivlastňovacích adjektiv co do přivlastňování jedinci, několika jedincům, druhu viz ve skladbě (§ 657 sl.).

2. ADJEKTIVA MÍSTNÍ, PROSTOROVÁ

210. Tvoří se nejen z obecných i vlastních místních jmen ve smyslu užším, *země, kraj, okres, vesnice, Praha, Brno, Morava...*, nýbrž i ve smyslu širším, jako *les, hora, řeka, Vltava...*, *škola, továrna, úřad, jeskyně...*, viz v § 194. A částečně jsou odvozena z příslovcí *tam, zde...*

Místní adjektiva mají takové významy jako různá příslovečná určení místa; na př. *polní* cesta = cesta v polích, mezi poli, do polí, přes pole; *říční* voda = voda v řece, z řeky; *továrenský* dělník = dělník (pracující) v továrně; *pražský* obyvatel, rodák = kdo bydlí v Praze, v Praze se narodil, pochází z Prahy, patří do ní.

Místní význam přechází nejednou ve významy jiné, účelový..., zejména pak v široký význam příslušnosti. Na př. *školní* nábytek = nábytek ve škole, pro školu, patřící škole; *školní* budova = pro školu; *divadelní* ředitel = ředitel v divadle, divadla; *městský* dům = dům ve městě, patřící městu atpod.

Z MÍSTNÍCH JMEN OBECNÝCH A Z PŘÍSLOVCÍ.

1. Z e j m e n se hojně tvoří příponou

-ní: *lesní* (les), *luční* (louka), *místní* (místo), *potoční, říční, silniční* (silnice), *vodní, zahradní...*; *boční* (= co je na boku, bokem), *krajní* (= na kraji), *prostřední, střední* (= v prostředku, ve středu), *vrchní*,

zadní...; divadelní, jeskynní, knihovní, půdní, radniční, sídelní, sklepní, stropní, školní, úřední (úřad); okresní; hradištní (hradiště), rumištní květena (= rostoucí na rumišti); *jižní* (= na jihu, na jih, z jihu, od jihu), *severní, východní, západní...*; *fakultní* (fakulta), *farní, rektorátní, seminární...*

K *dům* je *domovní*, tvořené vlastně od *domov*.

2. Rovněž četná jsou tvoření na

-ský, -ký: *horský* (= na horách, z hor, do hor), *krajský* (= v kraji jako ve správní jednotce), *kuchyňský, městský, mořský* (= na moři, v moři, u moře), *nebeský* (z *nebes-ský*), *pivovarský, venkovský, vesnický* (vesnice) || kniž. *vesský, veský* (ves), *zemský...*

Pravidlem se tvoří tato adjektiva od obecných jmen s příponou **-na**: *cukrárenský* (cukrárna), *dílenský, kavárenský, pekárenský, pisárenský, tiskárenský...*; *továrenský* || *tovární*.

K *hostinec* je *hostinský* (hostinská místnost, strava...), ale od původu je to přivlastňovací adjektivum k *host*, tvořené příponou **-in** (*hostin*, neboť *host* je od původu *i-* kmen) a rozšířené o příponu **-ský**; sr. zpodstatnělé *hostinský*, v kterém se ještě částečně cítí vztah k *host*.

3. Poměrně nehojná, ale částečně živá jsou adjektiva s příponou

-ový: *bytový* (= v bytě, pro byt), *hotelový, chrámový, koncový* (= na konci, z konce), *krajový* (= na kraji, v kraji), *ložnicový, palácový, pokojový, prostorový, sadový, schodišťový, středový* (= ve středu, v prostředku), *světový* (= na světě), *táborový, záchodový*.

Palácový má též význam p o d o b n o s t i: palácová revoluce = v (panovníckém) paláci > odboj, oposice ve vládě.

4. Ojediněle se tvoří naše adjektiva příponami

-ný: *oblačný* (= v oblacích), *vzdušný* (= ve vzduchu);

-ovní: *poštovní* (pošta); a

-ovský: *poštovský*.

5. Z p ř í s l o v c í se tvoří adjektiva příponami

-ní: *tamní* z *tam*, *vnitřní* (vnitř); *dolní, dolení* (dole); *horní, hoření* z (na)hoře;

dolní je vlastně tvořeno z *důl* (= co je v dole, na dole), ale dnes je cítíme za odvozeninu příslovce *dole*; podobně je *horní* z *hora* (= co je na hoře);

-ný: *zpětný* (zpět);

-jší: *dolejší* (dole), *hořejší*, *vedlejší* (vedle), *vnější* (vně), *zdejší* (zde);

-ější: *tamější* (tam); a

-cí: *domácí* (doma).

Přípony *-jší* a *-ější* jsou vzaty z komparativu (§ 230). Proto mívá *dolejší* a *hořejší* vedle významu dolní a horní též význam *k o m p a r a t i v n í* = co je doleji, více, výše nahoře, cítí se za komparativ k *dolní* a *horní*.

6. Od téhož jména bývají *a d j e k t i v a* d v ě, ojediněle t ř i.

Někdy není mezi nimi podstatný významový rozdíl: *rožní* || *rohový*: *rožní* || *rohový dům*, ale jen *rohová buhta*.

Adjektivum na *-ský*, *-ovský* je zastaralé, užívá se ho jen v jistých spojeních: *dvorní* (dáma) || *dvorský* (dekret); *seminární* || *seminářský* (Seminářská ulice); *klášterní* || *klášterský* (sr. příjmení Klášterský); *poštovní* || *poštovský* (sr. v písni »poštovský panáček, pán« a název »Poštovská ulice«).

Většinou jsou mezi nimi větší nebo menší významové rozdíly:

farní úřad, budova... || *farská* kuchařka; *severní* (o světové straně) || *severský* k sever ve smyslu »část Evropy s obyvatelstvem, zvaným Seveřané« (sever se tu cítí za místní jméno vlastní, odtud přípona *-ský*, sr. v § 211); *školní* řád, budova, kniha... || *školský* = školní, častěji ve spojeních »školský příklad, příběh« = uváděný ve škole, názorný, výchovný); *zemní* olej = prýstící ze země || *zemský* k země = zeměkoule, její část, větší správní... celek.

Horský = na horách, v horách... || *horní* se pocituje za adjektivum k příslovci nahoře.

Vedle *koncový* (koncový rým, koncová slabika) je *konečný* (konečná stanice).

Konečný mívá též význam *d ě j o v ý* = končící, přinášející konec, rozhodující o konci: *konečný úsudek*, *rozsudek*, *konečné rozhodnutí*. Patří do adjektiv uváděných v § 223, neboť tu se chápe *konec*, jeho základ, za jméno dějové (= končení, zakončení).

Tři adjektiva jsou ke *kraj*: *krajní* = na kraji (dům) || *krajový* = na kraji (o buchtě); dále ke *kraj* = krajina || *krajský* (soud) ke *kraj* ve významu správní... jednotka.

Z MÍSTNÍCH JMEN VLASTNÍCH.

211. 1. Tvoří se skoro veskrze příponami

-ský a **-ký**: *berounský* (Beroun), *pražský* (Praha), *plzeňský* (Plzeň), *kladenský* (Kladno); *příbramský*, *táborský*, *zlínský*...; *hradčanský* (Hradčany), *lounský* (Louny), *olšanský*, *říčanský*...; *napajedelský* (Napajedla), *hamerský* (Hamry); *bechyňský* (Bechyně), *volýňský*...; *chotečský* (Choteč), *třebíčský* (Třebíč)...; *hradišťský* (Hradiště), *konopišťský*...;

místecký (Místek), *divácký* (Diváky), *počátecký* (Počátky)...; *domažlický* (Domažlice), *karlovický*, *strážnický*...; *hradecký* (Hradec), *kostelecký*, *olomoucký*...; *packý* (Paka)...

původně *místeč-ský*, *hradeč-ský*...

moravský (k Morava, země), *oravský*, *šumavský*, *vltavský*; *labský* (Labe), *orlický* (Orlice), *krkonošský*; *beskydský* (Beskydy); *bečevský* (Bečva);

dunajský (Dunaj), *dyjský* (Dyje), *dněperský* (Dněpr), *volžský* (Volha)...

rožmberský (k Rožmberk), *rumburský* (Rumburk), *štramberský* (Štramberk)..., viz v § 74.

2. K *Morava*, znamená-li řeku, užívá se adjektiva *moravní*, na rozlišení od *moravský*, viz v 1.

K *Brno* je *brněnský*, vlastně od obyvatelského jména *Brněnin* (= Brňan); sr. *francouzský* (= ve Francii, z Francie...) od Francouz.

3. *Český* ve významu »v Čechách, z Čech...« chápe se za odvozeninu z místního názvu *Čechy*. To však je z národního jména *Čech*, takže je *český* od původu adjektivum přivlastňovací k *Čech* (§ 209₄).

Podobně je tomu s adjektivy *polský*, *ruský*, *slezský*, *slovenský*, *srbský*..., *německý*, *turecký*... V místním významu »v Polsku, z Polska, v Rusku...« pociťují se za odvozeniny místních jmen *Polsko*, *Rusko*..., ale to jsou svým původem zpodstatnělá neutra sing. adjektiv *polský*... k *Polák*..., tedy přivlastňovacích.

4. Ke jménům na *-sko* se tvoří některá adjektiva na

-ý: *hradiský* k Hradisko, *hutiský* k Hutisko.

K *Blansko* však je *blanenský*, k *Hlinsko* pak *hlinecký*.

Příponou -ý jsou tvořena též adjektiv *polský, ruský..., německý...*, pokud se cítí za odvozeniny substantiv *Polsko...* (viz v 3.).

5. Od vlastních názvů vsí a měst tvoří se přídavná jména tak jako zpravidla ode jmen ostatních, t. j. od názvů celých:

Holešov — holešovský, Opatov — opatovský...; Kojetín — kojetínský, Miletín — miletínský, Vsetín — vsetínský...; Jaroměřice — jaroměřický, Karlovice — karlovický, Vršovice — vršovický...; Jistebník, Jistebnice — jistebnický, Roudnice — roudnický...

V mluvě lidové jsou nezdárc přídavná jména kratší, tvořená z různých základů vlastních jmen podstatných, zejména ze jmen osobních nebo z neživotných. Na př. *Kojetín — kojetský*, vlastně z os. jm. *Kojata*, z kterého vzniklo místní substantivum *Kojetín*; podobně *Vsetín — vsatský*, ze *Vsata*; *Hodonín — hodonský*, z *Hodona...*;

Karlovice — karlovský, vlastně z *Karlov* a to z os. jm. *Karel*; podob. *Jaroslavice — jaroslavský*, z *Jaroslav...*; *Jistebník, Jistebnice — jistebský*, z *jistba* (= *jizba*)...; *Luhačovice — luhačovský*, z *Luhačov*; *Lipník — lipenský*, z *Lipno, Lipná*.

Spisovný jazyk se těmito kratšími adjektivy vyhýbá hlavně proto, že jsou zhusta nezřetelná; na př. *kojetský* je ke *Kojetín* a ke *Kojetice*; *karlovský* ke *Karlov* a ke *Karlovice*, *holešovský* k *Holešov* i k *Holešovice*; *bukovský* k *Bukov, Bukovec, Bukovice, Bukovina*.

Tato kratší přídavná jména se leckdy dochovala v příjmeních: *Čelakovský* = čelakovický, z *Čelákovice*, *Palacký* (Palačov), *Pardubský* (Pardubice)... Příčina je ta, že se v platnosti příjmení buď vůbec necítí jejich vztah k místním jménům, nebo se necítí za znak podstatný.

6. Příponou -ský se tvoří adjektiva též od těch vlastních jmen místních, která jsou svým původem jména obecná a od kterých se tvoří přídavná jména příponou jinou:

královopolský ke *Královo Pole* || *polní*; *loucký* k *Louky* || *luční*; *královédvorský* ke *Dvůr Králové* || *dvorní*.

Také od těch jmen, která jako obecná mají k sobě přídavné jméno jiné než na -ský významu jiného než místního: *dubský* k *Dub* || *dubový*; *borský* k *Bor* || *borový*; *stříbrský* ke *Stříbro* || *stříbrný...*

Těmto obojím přídavným jménům se zhusta vyhýbáme; na př. rodák z *Louk*, z *Dubu...*, z *Vody* (místo *vodský*), z *Ďedle*, z *Hlíny...*

7. K substantivům na *-í* se tvoří adjektiva jako ke jmenům jiným, na př. *meziříčský* k *Meziříčí*, *poříčský* k *Poříčí*, *kobylský* ke *Kobylí*, *jestřebský* k *Jestřebí*, *zuberský* k *Zubří...*

Někdy se jim vyhýbáme, na př. u jmen *Hovězí*, *Veselí*.

K *Ústí* je *ústecký*, častěji však adjektiva neužíváme.

8. Ode jmen, která jsou od původu běžná adjektiva obecná, tvarově složená, odvozeniny na *-ský* většinou netvoříme; tak od *Bílá*, *Borová*, *Dlouhá*, *Dobrá*, *Vysoká...*, *Slaný...*, *Ďilové*, *Vysoké...* Ojediněle : (Havlíček) *Borovský*, *slánský* (příjmení *S.*), *vysocký*.

Od původních složených adjektiv jiných odvozeniny se tvoří: *letenský* k *Letná*, *rokytenský* k *Rokytná* (jako k *Rokytno*), *třemošenský* k *Třemošná*. Ale někdy se jim vyhýbáme.

Netvoří se obvykle adjektiva k substantivům zdrobnělým na *-ka* a *-ky*, jako *Lhotka*, *Lhotky*, *Lipůvka*, *Skalka...* *Dolánky*, *Hajánky*, *Loučky*, *Říčky...* Vyskytnou-li se, mají podobu *-ecký*: *lhotecký*, *dolánecký...*

212. Adjektiva od cizích jmen.

1. Tvoří se nejednou zcela obdobně jako ode jmen domácích: *tibetský* (Tibet), *vatikánský...*; *evropský* (Evropa), *kanadský* (Kanada), *litevský* (Litva), *moskevský...*; *americký* (Amerika), *africký...*; *jerišský* (Jericho), *řezenský* (Řezno), *sarajevský...*; *alpský* (Alpy), *tyrolský* (Tyroly), *rakouský* (z *-sský*, Rakousy)...

lužický (Lužice), *lipský* (Lipsko);

hamburský (Hamburk), *lucemburský*, *norimberský...*; *tubinský* (Tubinky; viz v § 74); *mecký* k Mekka.

2. Ode jmen na *-ie*, *-ye*

jsou některá adjektiva s příponou *-jský*, která se připíná k základu bez *-e*: *asijský* k *Asi-e*, *adrijský* (Adrie), *alexandrijský* (Alexandrie); *libyjský* (Libye).

Vyslovuje se *azije...* a k tomu je *asijský* jako *bechyňský* k *Bechyně...*, vlastně tedy s příponou *-ský* ze základu *azij-*.

Hojně se však tvoří od základu bez *-ie* adjektiva na *-ský*, *-ký*:

brazil-ský (Brazil-ie), *besarabský* (Besarabie), *fryžský* (Frygie) || *frygický* (viz dále), *galský* (Galie), *lombardský* (Lombardie), *make-donský*, *syrský*...;

perský (k Pers-ie; místo *pers-ský*);

dalmatský (Dalmácie); *florentský* (Florencie) || *florentinský* (§ 226₂);

dácký (Dácie), *thrácký* (Thrácie)...

Od některých jsou adjektiva na *-ický*:

anglický (Anglie), *belgický* (Belgie), *frygický*, *indický*...

Jsou to zčeštěná latinská adjektiva na *-icus*, *anglicus*... (§ 226₁).

3. Ode jmen na *-ia*, *-io*, *-ea*, *-eo*, *-ua*, *-oa*, *-ao*

tvoří se adjektiva na *-jský*, a to od základu bez koncového *-a*, *-o*:

adrijský k Adri-a (|| Adrie), *olympijský*, *pavijský*, *sofijský*...; *ohijský* k Ohi-o, *tokijský* (Tokio)...; *galilejský* ke Galil-ea, *chaldejský* (Chaldea), *korejský* (Korea)...; *bornejský* (Borneo)...; *mantujský* (Mantua)...; *samojský* (Samoa)...; *bilbajský* (Bilbao)...

4. Ode jmen na *-ka* a *-ky*

tvoří se adjektiva z jejich základu bez těchto koncovek:

aljaš-ský k Aljaš-ka, *báčský* (Báčka), *jamajský* (Jamaika), *kamčatský* (Kamčatka)...

benátský k Benátky (k čes. názvu Benátky je *benátecký*).

Sr. *anež-ský*... k Anež-ka (§ 208₁).

5. Ode jmen na *-i*, *-é*, *-ó* (*-eaux*)

tvoří se adjektiva příponou *-jský* a *-ský* od celých:

barijský k Bari; *lethejský* k Lethe «-é»; *bordeauxský* k Bordeaux «-dó».

6. Leckdy užíváme zčeštěných přípon cizích, a to

-ický, *-inský* a *-ánský* (§ 226): *baltický* (|| častěji *baltský*) k Balt; viz výše v 2;

byzantinský (|| častěji *byzantský*), *kartaginský* (Kartago);

kubánský (Kuba), *paduánský* (Padua), *peruánský* (Peru); *trojánský* (Trojánská kronika) || *trojský* (trojská válka) k Troja.

3. ČASOVÁ ADJEKTIVA

213. 1. Tvoří se z e s u b s t a n t i v zpravidla příponou

-ní: *denní* (den), *týdenní*, *měsíční*, *roční*; *nedělní* (neděle), *pondělní*, *úterní*, *čtvrteční*, *páteční*, *sobotní*; *ranní* (ráno), *jitřní* (jitra), *dopolední*, *polední*, *odpolední*, *večerní*, *noční*; *jarní* (jaro), *letní*, *podzimní*, *zimní*; *vánoční* (vánoce), *velikonoční*, *hromniční*; *sváteční* (svátek).

Středeční je tvořeno příponou *-eční* vzatou z adjektiv *čtvrteční* a *páteční*, kde je *-ní* odvozovací přípona a *-eč-* náleží ke kmeni základních slov *čtvrtek* a *pátek*.

Řidší je tvoření na

-ový: *hodinový* = trvající hodinu, *minutový*, *vteřinový*; *lednový*, *únorový*, *březnový*, *májový*, *červencový*, *prosincový*, *mírový* = jsoucí v míru, za míru; *poutový* (o pouti), *žňový* (ve žních);

a ojedinělé na **-ný:** *válečný*.

Tato adjektiva mají stejný základní význam jako různá příslovecná určení časová: *denní* světlo = světlo ve dne, za dne; *denní* mzda = mzda na den, za den; *roční* dítě = staré rok; *noční* služba = v noci; *vánoční* prázdniny = o vánocích atpod.

V jiných významech než časovém bývají od týchž jmen odvozeniny příponou *-ný*: *měsíční* lístek = na měsíc || *měsíční* nebo *měsíčná* noc = kdy svítí měsíc; *letní* doba = v létě || *letný* = starý mnoho let, letitý.

Leckdy nabývají též významů jiných, vyvozených z významu časového:

sváteční oběd = oběd jiný den než ve svátek, ale takový jako ve svátek [význam podobnosti].

Nebo mají též významy jiné s časovým nesouvisící:

válečný = jsoucí za války ve válce || *válečný* štváč = kdo štvě do války; *mírový* projev = ve prospěch míru.

2. Z p ř í s l o v c í se tvoří přídavná jména časová příponami

-ejší, -ější: *tehdejší* (tehdy, tehda), *včerejší* (včera), *zítrejší* (zítra); *dřívější* (dříve), *nynější* (nyní);

-ní: *dnešní* (dnes), *letošní* (letos), *potomní* (potom), *zatímní*, *prozatímní* (zatím); a

-ský: *loňský* (loni).

Letoší je podoba nespisovná, nářeční.

4. ADJEKTIVA VYJADŘUJÍCÍ PŮVOD Z NĚJAKÉ LÁTKY, HMOTY

214. Tvoří se od substantiv všech tří rodů hlavně třemi příponami a to

-ný: *bylinný* (bylina), *jablečný* (jablko), *jahelný* (jáhly), *ječmenný* || *ječný* (ječmen), *konopný* (konopí), *moučný* (mouka), *ovesný*, *ovocný*, *prosný* (proso), *pšeničný*, *režný* (rež = žito), *rostlinný*, *řepný* (řepa), *vinný* (víno), *žitný*...; *kamenný* (kámen), *písečný* (písek), *prkenný* (prkno), *soukenný* (sukno)...; *mosazný*, *stříbrný*, *uhelný*, *železný*...

-ěný, -ený: *dřevěný* (dřevo), *drátěný*, *hliněný* (hlína), *kostěný*, *lněný* (len), *měděný*, *nitěný* (nit), *olověný*, *plátěný*, *proutěný* (prut, proutí), *sklený* || *skelný* (sklo), *slaměný*...

plátěný je spřeženina podoby *plátenný* (sr. *pláteník*), tvořené z *plátno* příponou *-ný*, se zaniklou podobou *plátněný*, mající příponu *-ěný*;

-ový: *březový* (bříza), *dubový*, *habrový*, *hlohový*, *jasanový*, *jedlový*, *lipový*, *lýkový*, *olivový*, *ořechový*, *smrkový*, *švestkový*, *trnový*, *třešňový*...; *bramborový*, *hlávkový*, *houbový*, *jahodový*, *makový*, *malinový*, *okurkový*, *salátový*...; *cukrový*, *kroupový*, *lojový*, *olejový*, *voskový*...; *lihový*, *medový*, *petrolejový*, *vodový*...; *cínový*, *kovový*, *lanový*, *litinový*, *ocelový*, *platinový*, *řetězový*...; *betonový*, *cihlový*, *křemencový*, *mramorový*, *pískový*, *sádrový*, *žulový*...; *látkový*; *dešťový*, *duhový*...

Tato adjektiva vyjadřují původ z něčeho často zcela zřetelně; na př. *jablečné víno* = z jablek, *kamenný most* = z kamene, *dřevěná stavba* = ze dřeva, *březová dýmka* = z břízy, *bramborová kaše* = z brambor atd.

Nepřesně se jim říkáva adjektiva *l á t k o v á*, neboť neoznačují látku, nýbrž původ z ní.

Tomuto významu je velmi blízký význam »skládající se z čeho«: *borový*, *březový háj*, *višňový sad*...

Mnohá z nich však mívají nezřídka též významy jiné. Tak význam *p o d ě b n o s t i*: *cihlová stavba* = z cihel || *cihlová barva* = taková, jakou má cihla; *vodová polévka* = z vody || *vodové oči* = oči takové

barvy jako voda; podobně *stříbrný smrk*, *stříbrná liška*; *železné zdraví* = pevné jako železo... Dále znamenají, čím je něco *p o s y p á n o*, co v něčem je: *makový*, *povidlový*, *tvárohořový koláč* = plněný, posypaný, pomazaný makem...; *bramborová*, *houbová polévka* = s bramborami, s houbami; *petrolejový pramen* = obsahující petrolej... A vyjadřují vztahy jiné: *vodová barva* = rozdělovaná vodou; *olejová malba* = malba olejem, olejovými barvami, *uhelné* prázdniny = prázdniny, aby se ušetřilo uhlí atpod.

Původ vyjadřují též adjektiva na *-í* (*rybí maso...*), mající základní význam jiný; viz v § 208.

5. ADJEKTIVA JAKOSTI

215. Jejich význam je »vyznačující se, často co do velikosti a množství tím, co vyjadřuje základní jméno«.

Tvoří se od substantiv několika příponami, a to

-atý: *bradatý*, z brada = mající velkou bradu, s velkou bradou; *bažinatý* (kraj) = kde je mnoho bažin; podobně *bokatý*, *břichatý*, *kudrnatý*, *hlavatý*, *hranatý*, *kolenatý*, *okatý*, *plecatý*, *pyskatý*, *ramenatý*, *rohatý*; *chlupatý*, *chundelatý*, *pahorkatý*, *strupatý*, *sukatý*, *vlasatý*, *vousatý*, *zubatý*; *košilatý* = mající (na sobě) jen košili;

-natý: *cukernatý* (= obsahující mnoho cukru), *dřevnatý* (= v čem je mnoho dřeva), *hornatý*, *horečnatý*, *hvězdnatý*, *kostnatý*, *krevnatý*, *lesnatý*, *mlžnatý*, *olejnatý*, *pepřnatý*, *pernatý* (péro, peří), *skalnatý*, *svalnatý*, *tělnatý*, *travnatý*, *vodnatý*...;

Tato přípona je dílem vzata z adjektiv *bažinatý*, *hranatý*..., kde je přípona *-atý* a *-n-* patří k základnímu jménu. Dílem vznikla podle adjektiv *dřevnatý*, *hvězdnatý*, *mlžnatý*..., která jsou tvořena příponou *-atý* z adjektiv na *-ný*, *-ní* (§ 214), *dřevný*, *hvězdný*, *mlžný*. Tato adjektiva mají různé významy a také obsahový. Podle adjektiv *bradatý*, *hlavatý*..., vyjadřujících význam obsahový, změnilo se *dřevný* v *dřevnatý*, *hvězdný* v *hvězdnatý*... a podle těchto adjektiv vznikala jiná přímo ze jmen příponou *-natý*.

-ovatý: *dolíčkovatý*, *jedovatý*, *sukovatý*, *uhřovatý*;

-itý: *barvitý* (= v čem, na čem je mnoho barev, barevně plný, sytý), *dřevitý* cement (= s dřevěnými pilinami), *kamenitý* (= kde je mnoho kamenů), *letitý* (= starý mnoho let), *masitý*, *peněžitý* (=

záležející v penězích), *píščitý*, *plecitý*, *pramenitý* (původně = skládající se z pramenů), *trnitý*, *vláknitý*, *vrásčitý*, řídké *vršitý*, *zemitý* (= obsahující zem)...

-ovitý: *dolíčkovitý*, *kopcovitý*, *mezerovitý*, *peckovitý* (s peckou), *plánovitý* (= mající plán, podle plánu), *sukovitý*, *uhrovitý*, *věkovitý*;

-avý: *červavý* (= kde jsou červi), *děravý*, *kadeřavý* (= mající kadeře), *kučeravý* (= s kučerami), *slzavý* (= kde je mnoho slz, kde se prolévají slzy); *tmavý* (= kde je úplná tma; možná, že je to dějové adjektivum na -avý = tmící se, viz v § 222);

-ivý: *blátivý* (= plný bláta), *červivý*, *deštivý* (= kdy je mnoho dešťů), *dobrotivý* (= plný dobroty), *lenivý* (= plný léni = lenivosti), *milostivý* (= plný milosti), *ohnivý*, *plesnivý* (= plný plísňe), *pravdivý* (= obsahující plnou pravdu), *snětivý* (sněť).

Snad sem patří *hněvivý* = plný hněvu; ale spíše je to adjektivum dějové na -ivý = hněvající se, náchylný ke hněvu (§ 222).

Významem sem patří *lítostivý* (= plný lítosti) a *žalostivý* (= plný žalu). I to mohou být od původu adjektiva dějová: *lítostivý* = projevující lítost; *žalostivý* = žalující, naříkající.

Ojediněle mají význam velikosti, mnohosti nebo plnosti a d j e k t i v a j i n á; na př.:

letný (= starý mnoho let), tvořené příponou -ný; podobně *početný* (= obsahující velký počet něčeho); *kostlivý* (= kostnatý), mající příponu -livý (viz v § 222).

6. ADJEKTIVA VYJADŘUJÍCÍ MOCENSTVÍ PRVKŮ

216. Jde o přídavná jména z odborného názvosloví chemického, která vyjadřují poměr atomů kyslíku a prvků jiných. Tvoří se osmi příponami, a to

-ný, **-(n)atý**, **-itý**, **-ičný**, **-ičitý**, **-ičelý**, **-istý** a **-ový**; na př. *kysličník sodný*, *železnatý*, *železitý*...

Přípona -ný vyjadřuje poměr 1 atomu kyslíku ke 2 atomům prvku jiného, **-(n)atý**, poměr 1 atomu kyslíku k 1 atomu prvku jiného atd.

Je to zajímavý případ umělého názvosloví. Přípony *-ný*, *-(n)atý*, *-itý*, *-ičný*, *-ový* jsou v jazyce neodborném běžné, ale mají ustálený význam jiný. Přípona *-istý* je jinak vzácná a má rovněž jiný význam. Přípony *-ičitý* a *-ičelý* v jazyce neodborném vůbec nejsou, byly vytvořeny uměle. Přesto je to názvosloví velice důmyslné a výrazově přesné, protože jde o slova a jejich spojení v neodborném jazyce se nevyskytující. Proto odchylky v jeho příponách samých a ve významu přípon proti neodborné mluvě nevadí.

7. ADJEKTIVA ZNAČÍCÍ PODOBNOST

217. Vyjadřují podobnost ve vlastnostech jména, jehož je adjektivum přívlastkem, se jménem, z kterého je adjektivum odvozeno, a to podobnost v barvě, v tvaru, v chuti, v pojetí, provedení apod. Na př. *fialový* límec = límec zbarvený, téže barvy jako fiala; *kulatý* svět = podobný tvarem kouli; *mistrné* dílo = jako od mistra.

Tato adjektiva se tvoří dosti hojně příponou

-ový: *fialový* (= tak zbarvený jako fiala), *chrpový* (= modrý jako chrpa), *liliový*, *pomněnkový*, *ružový* (= jako růže), *tělový* (tělová barva)...

čtvercový (= jako čtverec, podobný čtverci), *jehlancový*, *kruhový*, *obdélníkový*, *trojúhelníkový*, *válcový*...

-itý a *-ovitý*: *hrotitý*, *srdčitý*, *vejčitý*;

elipsovitý, *kruhovitý*, *srdcovitý*, *válcovitý*, *vejcovitý* (zastar.)...; *houbovitý* (= měkký jako houba), *kašovitý*, *tvarohovitý*...; *heslovitý*...

Hojná jsou adjektiva na *-ovitý* v názvosloví přírodopisném na označování čeledi: ptáci *havranovití* (= příbuzní s havranem, jemu podobní), *kurovití*, *pěnkavovití*..., dravci *kočkovití*, *kunovití*, *psovití*..., rostliny *liliovité*, *makovité*, *pryskyřníkovité*...

Řídká jsou tvoření na

-atý, *-ovatý*, *-natý*: *boubelatý* (= jako boubel), *kulatý* (= jako koule), *moučnatý* (= rozsypavý jako mouka), *strakatý* (= zbarvený jako straka); *vrchovatý* (= jako vrch, naplněný až do vrchu); a na *-ný*: *báječný* (= jako v bajce, v báji).

Adjektiva na *-ový* mívají též významy jiné: *růžový keř* = keř růží (květin) apod.

Bylo by proto možné řaditi je k adjektivům vyjadřujícím různé vztahy (§ 218). Řadím je sem, protože význam podobnosti převládá.

Některá adjektiva na *-ový* s významem podobnosti mají zřetelně základní význam jiný a ta uvádím podle toho významu; viz v § 208, 210 a 218.

Významu podobnosti nabývají též adjektiva tvořená jinak a mající původní význam jiný; viz v § 209, 214, 218.

8. ADJEKTIVA ŠIROCE VZTAHOVÁ

218. Vyjadřují rozmanité vztahy k svým základním jménům vyjadřujícím věci.

Adjektiva, která vyjadřují rozmanité vztahy k osobám a k živočichům, tvoří skupinu zvláštní, zvanou adjektiva přivlastňovací, protože vyjadřují též takové vztahy, které mezi věcmi nejsou.

Tvoří se hojně ode jmen všech tří rodů příponou

-ní: *čelní* (čelo), *břišní*, *hrdelní*, *krční* (krk), *nožní* (noha), *ramenní*, *ruční*, *ušní*...;

knižní (kniha), *slovní* (slovo)...; *parní* (pára), *strojní*; *mravní* (mrav, mravy), *osobní*, *sluneční*, *zbrojní*...;

dovozní (dovoz), *nájemní*, *nákladní*, *nákupní*, *obchodní*, *prodejní*, *tržní*, *výrobní* (výroba), *výstavní*, *vývozní*, *zástavní*...; *křestní* (křest); *dražební* (dražba), *honební*, *hudební*, *modlitební*, *služební*, *stavební*, *volební*, *výrobní*...; *soudní*, *trestní*, *úmrtní* (úmrtí), *životní*...; *početní*, *poloviční*, *strážní*, *výuční*, *zpěvní*; *jídelní* (jídlo).

Některá adjektiva na *-ní* mají význam místní: *čelní* kost = kost v čele; *krční* sval = sval na krku, v krku; *hrdelní* hláska = tvořená v hrdle apod. Podle toho by patřila do § 210. Ale základní jména *čelo*, *krk*, *hrdlo* nemají význam místní a proto místní význam adjektiv z nich odvozených není základní, nýbrž druhotný.

Tuto příponu mají velmi často adjektiva ze slov cizích; tak z hojných jmen na *-ce*: *akční* (akce), *ediční* (edice), *evoluční*, *finanční* (finance), *funkční* (funkce), *populační*, *reakční*, *redakční*, *revoluční*, *situační*...;

ze jmen jiných: *defektní* (defekt), *erární* (erár), *exportní*, *luxusní*, *magistrátní*, *patentní*, *reflexní*, *telegrafní*, *telefonní*, *transportní*...;

ciferní (cifra), *módní* (móda), *kulturní* (kultura)...; *divisní* (divise), *diskusní*...; *misijní* (k misie, ve výslovnosti *-sije*).

K některým jménům na *-se* jsou adjektiva na

-ijní: *konfesijní* (konfese), *pensijní* (pense).

K *literatura* je *literární*, to je však zčeštěné lat. *literaris*.

Řidčeji se tvoří příbuznou příponou

-ný: *ctnostný*, *ctný*, *čelný*, *dějinný*, *hvězdný*, *chudobný*, *jadrný* (= mající jádro), *obecný*, *opačný*, *osudný*, *rodinný*, *slunečný*, *srdečný*, *tělesný*, *účelný*, *vrcholný*, *vzorný*, *zákonný*...; *jmenný*, *podmětný*, *předmětný*, *slovesný*, *větný*, *zájmenný*...

Sem náleží od původu zpodstatnělá adjektiva *chatný*, *chatná*, *komorná*, *vrátný*, *šatná* (§ 192₄).

Několik jich má přípony

-ovní a *-evní*: *duchovní* (duch), *klubovní*, *plukovní*; *bursovní* (bursa), *kursovní* (kurs), *činžovní* (činže); *duševní* (duše).

Přípona *-ovní* vznikla sloučením přípony *-ní* s příponou *-ový* (viz dále). Je *duchový* k duch, z toho pak podle hojných adjektiv na *-ní* povstalo *duchovní*.

Duševní je utvořeno podle *duchovní*, jenže má *e* po *-š-* místo *o*.

Ojedinělé je tvoření příponou

-ební: *zkušební* (ke zkouška).

Je to napodobenina adjektiv *honební*, *služební*..., odvozených z dějových jmen na *-ba* (*honba*...).

Patří sem do jisté míry též *učební*, protože je *učba*, jeho základ, velmi řídké.

Chápeme je spíše za odvozeninu příponou *-ební* z kořene *uč-*.

Dostí hojně se tvoří naše adjektiva od muž. jmen příponou

-ový: *celkový* (celek), *důchodový*, *duchový*, *jazykový*, *náramkový*, *nástrojový*, *názorový*, *osudový*, *plesový*, *podmětový*, *předmětový*, *smyslový*, *spisový*, *účelový*, *vozový*, *výrazový*, *záporový*, *zřetelový*...; *altový* (alt), *sopránový*...; *refrénový*...

Dále od žen. jmen na *-a*: *menšinový* (menšina), *většinový*; *ledvinový*, *mzdový*, *náhražkový*, *náladový*, *pohádkový*, *posádkový*, *úsporový*, *zásadový*... Též od jiných: *daňový* (daň), *dásňový* (dásně), *chuťový* (chuť), *křečový*, *laťový*, *písňový*, *pletový*, *povodňový*, *traťový*, *žlučový*.

Řídká jsou tato adjektiva od střed. jmen na -í: odbor. *napětový* (napětí), *seťový* (seť).

Některá mají též význam *p o d o b n o s t i*: *hromová* rána = jako od hromu; *kalendářový* příběh = jaký bývá v kalendáři; *pohádková* nádhra = jako v pohádce; *románový* příběh = jako v románě.

Řídká nebo ojedinělá jsou tvoření na

-enský: *mocenský* (k *moc*: mocenské postavení, poměry); *nemocenský* (k *nemoc*: nemocenské pojištění...); *obrozený* (obrození); *živnostenský* (k *živnost*);

-ecký: *časopisecký* (k *časopis*: časopisecká zpráva...); a

-ský: *obrozený* (obrození) a *osvobozený* (osvobození) || *obroze-
necký*, *osvobozenecký* (§ 208₄).

Časopisecký náleží vlastně jako přivlastňovací adjektivum k *časopisec*, ale chápe se za odvozeninu k *časopis*.

Nemocenský je vlastně tvořeno z adjektiva *nemocný*, ale podle našeho pojetí patří k *nemoc*. Podobně je *mocenský* odvozeno od *mocný*.

219. 1. Různé vztahy vyjadřuje většina přídavných jmen, ale zhusta se u nich pozoruje některý význam *z á k l a d n í*, hlavní; viz na př. v § 208 sl. o adjektivech přivlastňovacích, v § 210 o místních. Přídavná jména uvedená v předešlém § takový jeden význam základní nemají. Jejich různé významy nám osvětlí několik příkladů:

krční sval = na krku, v krku; *krční* nemoc = nemoc krku, v krku; *krční* lékař = léčící krk, choroby krku; *služební* poměr = poměr co do služby; *služební* šaty = do služby; *služební* smlouva = o službě; *služební* požitky = za službu; *služební* cesta = ve věcech služby; *dovozní* povolení = povolení dovozu; *dovozní* společnost = pro dovoz; *knižní* výroba = výroba knih; *knižní* vydání = v podobě knihy; *strojní* výroba = strojem, stroji; *stavební* místo = na stavbu; *modlitební* kniha = s modlitbami, na modlení; *chudobný* člověk = žijící v chudobě; *zákonný* postup = podle zákona; *pohádkový* příběh = v pohádce, jako v pohádce; *pohádková* kniha = kniha pohádek, s pohádkami; *důchodová* daň = z důchodu; *vozová* cesta = pro povozy.

O významu podobnosti u adjektiv na -ový viz v předešlém §.

2. Někdy se tvoří z jednoho základu vztahové adjektivum na *-ní* a *-ný* bez významového rozdílu:

ciferní || *-ný*, *cihelní* || *-ný* (cihla), *nájemní* || *-ný* (poměr), *stádní* || *-ný* (stádo), *trávní* || *-ný*, *učební* || *-ný*, *výhradní* || *-ný*, *výuční* || *-ný*.

Tvoření na *-ný* bývá vedle běžného na *-ní* řidší, zastaralé, knižní nebo individuální:

hudebný (Zey.), *knižný*, *slovný*; *základný* (Holeč., Zey.) apod.

Nezřídka je mezi oběma vztahovými adjektivy významový rozdíl projevující se v tom, že se ve spojení s některými substantivy užívá tvoření toho, s jinými tvoření onoho. Není vidět, že by tyto přípony vyjadřovaly vždy nějaké významy stejné nebo podobné.

hrdelní hlas, *hrdelní* || *-ná hláska*, *hrdelní* pře, právo (= týkající se hrdla, t. j. života);

čelní kost — *čelný* spisovatel; *mravní* zákon — *mravný* člověk; *početní* úkon — *početný* = hojný, mnohý; *srdeční* choroba — *srdečný* pozdrav; *sluneční* teplo, paprsek, lázně — *slunečný* den; *živelní* pohroma — *živelný* odpor.

N e p a t ř í sem dvojice *správní* || *správný*, protože je *správný* složenina 1. stupně, vzniklá z výrazu *s právem* (§ 293), kdežto *správní* je ze *správa*.

Ani ne dvojice *soudní* budova || *soudný* člověk; *zpěvní* síň || *zpěvný* pták apod.

Jde o adjektiva tvořena ze jmen dějových (*soud*, *zpěv*...), z nichž odvozeniny příponou *-ní* jsou vztahové, kdežto odvozeniny s příponou *-ný* mají význam zcela jiný, d ě j o v ý: *soudný* = (správně) soudící, usuzující, *zpěvný* = zpívající... Jsou tedy významovou skupinou zcela osobitou; viz o ní v § 220. V případech *čelní* || *čelný*... uváděných shora jde jen o různé odstíny vztahové.

Dále sem nepatří dvojice *letní* || *letný*, a *obecní* || *obecný*, protože je *letní* adjektivum č a s o v é (§ 213), *obecní* pak m í s t n í (§ 210), kdežto *letný* j a k o s t i (§ 215) a jen *obecný* vztahové.

3. Jsou dále od téhož substantiva tvoření na *-ový* a *-ný* s různými významy, ale bez nějaké pravidelnosti. Na př.:

jazyčný (jazyčné souhlásky) — *jazykový* prostředek, projev = jazykem, t. j. řečí, mluvou; *názorný* příklad — *názorový* rozpor, *názorová* neshoda = v názorech; *osudný* krok — *osudový* (osudová hra = kde rozhoduje osud); *účelný* (-né zařízení) — *účelový* pád; *zřetelný* smysl — *zřetelový* význam.

Jsou dvojice na *-ný* || *-ový*, které sem ne náležejí, jde-li o adjektiva na *-ný* tvořená ze jmen dějových a nevyjadřující vztahy, nýbrž mající význam dějový; na př. *rozumný* = rozumějící || *rozumový* = týkající se rozumu; *výdělečný* podnik = vydělávající || *výdělková* daň = z výdělku; *významný* = mající význam || *významový* odstín = ve významu, co se týče významu. Viz v § 223. Sr. ve 2. dvojice *-ní* || *-ný*.

9. ADJEKTIVA VÝZNAMU DĚJOVÉHO

220. 1. Dějová adjektiva, vyjadřující vlastnost plynoucí z děje, tvoří se veskrze ze slovesných základů, a to buď přímo z nich nebo ze sloves nebo z dějových substantiv (§ 203—206) z nich odvozených. Prakticky mluvíme o dějových adjektivech ze sloves nebo z dějových jmen; na př.: *děkovný*, *vydatný* z děkovati, vydati || *ochotný*, *prospěšný* z ochota, prospěch.

Některá přídavná jména lze odvozovati buď ze slovesa nebo z dějového substantiva; na př. *hanlivý* z *hana* nebo z *haněti* (*haniti*), *úporný* z *úpor* nebo z *uměřiti*.

Na tomto pojetí nijak zvlášť nezáleží, poněvadž dějová jména souvisí se slovesy svým významem, ať jsou tvořena ze stejného základu jako slovesa, nebo přímo z nich odvozena.

2. Dějová adjektiva jsou buď významu činného nebo trpného.

Činného významu jsou tehdy, vyjadřuje-li substantivum, k němuž se vztahují, podmět činného děje v nich tkvícího. Na př.:

hravé dítě = dítě, které si rádo hraje; *trpělivý člověk* = člověk, který trpí; *šetrný člověk* = který šetří; *tekuté mýdlo* = které teče...

Trpného významu jsou ta přídavná jména, jejichž příslušné substantivum je podmětem děje trpného nebo předmětem děje činného v nich tkvícího. Na př.:

lovná zvěř = která se loví, kterou lovíme, kterou někdo loví; *pitná voda* = která se pije, kterou pijeme; *orná půda* = která se oře, kterou ořeme. Sr. k tomu trpně: *žák je chválen od učitele* || činně: *učitel chválí žáka* (§ 812).

Činná dějová adjektiva mají takový základní význam jako přídavné přechodníky přítomné; na př. *hravý* = *hrající* (si), *šetrný* = *šetřící*, *tekutý* = *tekoucí*. Trpná adjektiva pak se významově shodují

v podstatě se zpřídavnělymi trpnými přičestími; na př. *lovný* = *lovený*, *pitný* = *pitý*, *orný* = *oraný*. Viz v § 223 a 225.

3. Část dějových adjektiv má význam *č i s t ě d ě j o v ý*, na př. *nesoucí*, *žádoucí*, *znalý*, *živý*, *tekutý*...

Často nabývá dějový význam různých odstínů. Tak zejména činná adjektiva znamenají *n á c h y l n o s t* (náklonnost, založení, vlohy) nebo *s c h o p n o s t*, *z p ů s o b i l o s t* k něčemu; na př.:

hravý = náchylný ke hraní, *šetrný* = náchylný k šetření; *působivý* = schopný působiti, *hořlavý* = schopný hořeti, lehko hořící...

Tento odstín je následek toho, že někdo nebo něco vykonává děj často, rád, s oblibou, zpravidla, s úspěchem: *hravý* = rád, často si hrající; *působivý* = často, zpravidla působící, neselhávající co do působnosti.

Dále vyjadřují trpná adjektiva *m o ŝ n o s t* něčeho; na př.:

orný = co lze orati; *pitný* = co lze píti; *jedlý* = co lze jísti.

Tento význam přísluší zhusta adjektivům záporným, takže vyjadřují *n e m o ŝ n o s t*, *o b t í ŝ n o s t* něčeho:

nerozborný = co nelze rozbořiti; *nedobytný* = čeho nelze dobýti; *nevýslovný* = co nelze vysloviti (vyličiti, vyjádřiti slovy), co je obtížné vysloviti.

S významem možnosti pak někdy souvisí význam *ú č e l u*:

pitný = co pijeme a co je na pití; *sběrný* = za účelem sbírání...

Účelový význam proniká leckdy též u adjektiv činných: *kárný* výbor = kárající, mající kárati; *výchovný* prostředek = vychovávající, sloužící výchově; *spisovný* jazyk = na spisování. Viz v § 225. Dále s ním souvisí význam *u r č e n í*: *smrtelný* (člověk) = kdo je určen k smrti, komu je souzeno umřít.

Leckdy jsou dva odstíny vedle sebe: *smrtelný* člověk, viz výše || *smrtelná* rána = způsobilá usmrtit, smrtící.

Zdá se, že význam účelu a určení je často základní a z něho že se vyvinuly ostatní: *pitný* = co je na pití > co lze pít, co pijeme; *smrtelný* = určený k smrti > způsobilý usmrtit.

4. K dějovým adjektivům v širokém smyslu náležejí všechna přídavná (s přechodníky), a to i zpřídavnělá. Uvádějí se však v soustavě slovesných tvarů, takže není potřeba probírat jejich tvoření zde. O jejich významu viz v § 838 a násled. Půjde proto v dalších výkladech o dějová adjektiva ve smyslu užším.

221. Dějová adjektiva jsou podle svého tvoření několikerá:

1. Řídké odvozeniny ze slovesných kořenů příponou

-oucí: *horoucí* (z hořeti, vlastně = hořící), *skvoucí* (ze skvíti se, vlastně = skvící se), *vroucí* (z vříti = vřící), a to s čistě dějovým významem činným;

žádoucí (ze žádati = žádaný) významu trpného.

Podobné je *živoucí* k žiti, žiji, ale je to od původu zpřídavnělý přechodník přítomný *živa*, *živouc*, neboť přítomný čas k *žiti* byl prvotně *živu*, *živeš*...

Podle těchto adjektiv je tvořeno *divoucí* z *div*: *div divoucí*, vlastně = udivující, veliký.

A podle něho vzniklo asi (*svět*) *světoucí*.

Tato adjektiva se částečně rozšiřují příponou **-ný**, takže vzniká podoba na

-oucny: *horoucny* || *horoucí*, *vroucný* || *vroucí*; (je) *žádoucno*, příslov. *žádoucne*, podst. jm. *žádoucnost* || *žádoucí*.

Toto rozšíření má za účel umožnit tvoření a d e r b i í a p o d s t. j m e n, která se od adjektiv na **-cí** zpravidla netvoří (§ 233^a). Z nich proniklo **-ný** k adjektivům samým.

Sr. podob. u nedějového adjektiva *domácí* || *domácně*, *domácnost* a u zpřídavnělých přítomných přechodníků (§ 844^a).

2. Ojedinělé tvoření na

-ácný: *bojácný* (k báti se = bojící se, bázlivý).

3. Řídká adjektiva tvořená ze slovesných kořenů příponami

-utý, -utný, většinou činná, zřídka trpná: zastar. *běhutý* (z běžeti, běhati = běžící, běžající); *mrzutý* (z mrzeti se = mrzíci se, rozmrzelý); *smrdutý* (= smrdící); *tekutý* (= tekoucí); *třeskutý* (= třískající); *třesutý* (= třesoucí se; u Heyd.); *visutý* (= visící);

mohutný (= mohoucí, mající moc...); *slovutný* (= slovoucí, slynoucí slávou...); a

-atý: *ležatý* (= ležící), *stojatý* (= stojící); *nestydatý* (= nestydící se).

Poněkud častější jsou adjektiva s příponou

-itý:

důležitý (= doléhající), *náležitý* (= náležející), *příležitý* (= příležející, vhodný), *roztržitý* (= roztrhující se), *spletitý* (= spletený), *spojitý* (= spojený), *točitý* (= točící se); *nepřetržitý* (= nepřetrhující se); *světitý* (světitá pravda = svěcená); *určitý* (= určující, na př. určitý rozkaz || = určený, na př. den); *složitý* (= složený), *zavalitý* (= zavalený); zastar. *rozletilý* (= rozlétlý, rozkřídlený, rozptýlený).

Ze slovesného kmene na *-ov-* sloves na *-ovati* a *-ověti* jsou tvořena adjektiva *pracovitý* (= mající sklon k práci), *vzdorovitý* (vzdorovati), lid. *trucovitý* a zastar. *hladovitý* (z *hladověti* = velmi hladový).

4. Hojná adjektiva tvořená ze sloves příponou

telný, *-itelný*, a to zřídka v platnosti činné, hlavně s významem schopnosti, způsobivosti: *potěšitelný* (= co může, je způsobivé potěšit); *prozřetelný* (z *prozříti* = prozírající; podle lat. *providens*); *spasitelný*; *smrtný* (= náchylný k smrti || smrtící, způsobilý usmrtiti, na př. rána); *necitelný* (= nemající cit, necítící);

většinou v platnosti trpné, nejčastěji s významem možnosti (nemожnosti): *čitelný* (původně = co lze čísti, pak = co lze čísti), *hmata-telný* (= co lze hmatati, nahmatati), *pochopitelný*, *sneseitelný*, *srozumitelný*, *viditelný*, *znatelný* (= co lze poznati), *zřetelný* (= co lze zřít)...; *citelný* (= co cítíme);

často většinou nebo jen v podobě záporné: *neuvěřitelný*, *nevyhnu-telný*, *nenahraditelný*, *nepřemožitelný*, *nevyslovitelný*, *nevypočitatelný*, *nepostižitelný*, *nevyléčitelný*, *neproveditelný*, *neudržitelný*, *nepopsatelný*, *nepochopitelný*...

Tato adjektiva se tvoří z kmenů infinitivních na *-i*, *-a*, *-nu* nebo ze samohláskových kořenů: *potěši-telný*, *hmata-telný*, *nevyhnu-telný*... || *či-telný* (čí-ti), *zna-telný* (znáti)... U sloves na *-eti* (*-ěti*) a bez třídního znaku se souhláskovým kořenem připíná se ke kořeni přípona

-itelný, odvozená z adjektiv od sloves na *-iti*: *viditelný* (vid-ěti), *nezadržitelný* (drž-eti), *nepřemožiteltný* (kořen *moh-*), *neproveditelný* (*ved-*), *nesnesitelný* (*nes-*).

Citelný místo *cíti-telný* je asi podle *čitelný*.

Smrtelný, tvořené ze slovesného kořene *mr-* (mřiti), cítíme dnes za odvozeninu od *smrt*.

O d p ů v o d u jde o odvozeniny příponou *-ný* ze substantiv na *-tel*, na př. *spasitelný*; *-telný* se pocítovalo za jednotnou příponu a začalo se připínati k základům slovesným.

Podle svého původu jsou tedy adjektiva na *-telný* vlastně adjektiva významu nedějového, přivlastňovacího jako adjektiva na *-telský*, *učitelský*, *přátelský*... (§ 208a). *Učitelská činnost* znamená vlastně činnost učitele, učitelů, ale protože je *učitel* jméno činitelské (= ten, kdo učí), hlásí se tu dějový význam «činnost záležející v učení, učebná». Podobně *spasitelská činnost* = činnost, která spasí, spásná. Tento dějový význam se vyjádřil příponou *-ný*, *spasitelná* činnost, poněvadž jej má velice často jindy (§ 223). Tím se zatemnil původ našich adjektiv z činitelských jmen na *-tel* a mohla jako jiná dějová adjektiva nabývatí platnosti trpné a dále významu možnosti: *viditelný* = co lze viděti. Sr. obdobná adjektiva na *-ačný* (§ 224).

Adjektiva na *-telný* vznikla většinou až v pozdějším jazyce, zejména v novém, a jsou v něm živá, nově se tvoří. Je k nim leckdy neoprávněná zásadní nechuť.

Vedle nich bývají v témž významu adjektiva na *-ný* tvořená ze sloves nebo z dějových jmen (§ 223): *nepostižitelný* || *nepostižný*, *nerozbořitelný* || *nerozborný*, *nezkrotitelný* || *nezkrotný*; *neslyšitelný* || *neslyšný*; *nezdolatelný* || *nezdolný*; *viditelný* || *je vidno*, z ruš.

222. Hojná a většinou stále živá jsou dějová adjektiva tvořená těmito příponami:

1. *-vý*, ponejvíce z infinitivního kmene na *-a*, *-i*, zřídka na *-e* a *-ova*, hlavně významu č i n n é h o, skoro veskrze s odstínem náchylnosti, způsobilosti:

hravý (z hráti = mající sklon ke hraní, rád, často si hrající), *dravý* (dráti), *hltavý*, *kousavý*, *kulhavý*, *lákavý*, *lekavý*, *lhavý*, *namáhavý*, *nedočkavý*, *nedoslýchavý*, *ostýchavý*, *pohrdavý*, *pronikavý*, *psavý*, *rouhavý*, *stěhovavý* (stěhovati), *usměvavý*, *zajímavý*, *zvědavý* (zvídati), *zžíravý*, *žebravý*...; *laskavý* (vlastně = laskající, náchylný k laskání);

drtivý (drtiti), *horlivý* (horliti), *chlubivý*, *chtivý*, *léčivý*, *libivý*, *lichotivý*, *lstivý*, *mizivý* (mizeti), *mučivý*, *myslivý*, *ničivý*, *přesvědčivý*, *působivý*, *rušivý*, *snaživý*, *snivý*, *strojivý*, *tiživý*, *vábivý*, *zářivý*, *zlobivý*...

Z kořene je odvozeno *živý* (ží-ti), *nyvý* (ný-ti); z infinitivního souhláskového kmene *mrtvý* z *m̃rt-*(infin. *mřiti* z *mer-ti*).

Někdy odstín náchylnosti a způsobivosti neproniká: *kulhavý* = kulhající, *mrtvý* = umrlý, neživý apod.

Zřídka jde o význam *t r p n ý* a z něho plynoucí odstín možnosti: *vařivý* hrách = který se dobře vaří; lid. a hovor. *makavý* rozdíl = který lze makat.

2. *-avý*, a to většinou ze slovesných kořenů: *bolavý* (boleti), *čpavý* (čpěti), *měňavý* (měniti), *třasavý* || *tře-* (třásti), *voňavý*, (voněti), *žhavý* (žhu, žici); *řeřavý*, původ. *žeřavý* (z kořene *žer-*, původ. *ger-*, příbuzného s *gor-* v hořeti); lid. *lezavý* (-vá zima).

Pijavý je tvořeno buď z praesentního kmene *pij-* slovesa píti, piji nebo spíše z *píjeti*, původ. *píjati*, příponou *-vý*.

Ojedinele je základem dějové jméno: *obětavý*, z obět (= obětuující se).

3. *-lavý*: *bodlavý* (= bodající), *hořlavý* (= co snadno hoří), *chraplavý* (= chrápající, chraptící), *křiklavý* (= křičící), *kuřlavý* (= co lze kouřiti, co je na kouření), *pichlavý* (= píchající), *smradlavý* (ze smrad = vydávající smrad, smrdící), *stydlavý* (= stydící se).

Tato přípona je vyvozena z adjektiv *bodlavý*, *křiklavý* a *pichlavý*, která jsou vlastně tvořena z přičestí *bodl*, *křikl* a *pichl* příponou *-avý*.

4. *-ivý*: *bolestivý* (z bolest = působící bolest), *lživý* (lež), *příznivý* (přízeň = projevující přízeň); možná též *hněvivý*, *lítostivý*, *žalostivý* viz v § 215;

mlčelivý (z mlčel = mlčící), *snášelivý* (snášel), *spolehlivý* (spolehl), *trpělivý* (trpěl).

5. *-livý*: *bázlivý* (z bázeň = bojíci se), *citlivý* (z cit nebo z cítiti = mající cit, cítící), *domýšlivý* (domýšleti se), *důtklivý* (z důtka = obsahující důtku), *hanlivý* (hana, haniti), *nakažlivý* (z nakaziti = co je způsobilé nakaziti), *nedůtklivý* (z dotknouti se = koho se nesmíme dotknouti), *měnlivý* (měniti), *opovržlivý* (= opovrhující), *pamětlivý*

(z pamět = pamatující), *pečlivý* (z péče = pečující), *pohrdlivý* (= pohrdavý), *pohyblivý* (pohybovati se), *popudlivý* (= náchylný k popuzení), *příčinlivý* (= přičiňující se), *přitažlivý* (= přitahující), *smířlivý* (= náchylný ke smíru), *starostlivý* (ze starost = starající se), *strašlivý* (strašiti), *stydlivý* (styděti se), *svárlivý* (= náchylný ke sváru), *urážlivý*, *vznětlivý* (= kdo se snadno vznítí), *zapomnětlivý* (= zapomínající; tvořeno podle *pamětlivý*); *závistivý* (= závidící), *žárlivý* (ze žár = planoucí žárem; k němu přitvořeno sloveso *žárliti*).

Povážlivý má význam trpný = co je nutno povážiti, co je na pováženou.

Přípona *-livý* vznikla z *-ivý* rozšířením o *-l-* podle adjektiv typu *mlčelivý* (viz ve 4), jejichž *-l-* patří k základu, k přičestí *mlčel*.

6. **-nlivý**: *mlčenlivý* (mlčeti), *snášenlivý* (snášeti), *trvanlivý* (trvati), *úpěnlivý* (úpěti), *zdánlivý* (zdáti se), *zdrženlivý*...

Tato přípona je vyvozena z adjektiv typu *hanlivý* (viz v 5), která jsou tvořena příponou *-livý* a jejichž *-n-* patří k slovesnému základu.

Není nemožné, že je jejich základem přičestí na *-n*, *mlčen...*, nebo slovesné substantivum *mlčení*... Pak by šlo o příponu *-livý*.

7. **-elivý, -enlivý**: *učelivý, učenlivý* (učiti se).

Učenlivý vzniklo podle *mlčenlivý*... (viz v 6), kde *-e-* náleží k slovesu (mlče-ti) a *učelivý* se k němu přitvořilo podle dvojic *mlčenlivý* || *mlčelivý*, *snášenlivý* || *snášelivý*.

8. **-čivý**: *palčivý* (páliti), *pověřčivý* (pověra), *uhraňčivý* (uhraňouti), *zahálčivý* (zahálet).

Bylo *plač-čivý* (plakati) a z toho vzniklo změnou *čč* v *čť* *plačtivý*.

Tato přípona vznikla rozšířením přípony *-ivý* o *-č-*, které náleží k základu adjektiva. Tak je *pověřč-ivý* ze zaniklého *pověřek*, *zahálčivý* ze *zahálka*, mají tedy od původu *-ivý*; od nich se *-čivý* přeneslo jinam.

223. 1. Četně jsou zastoupena adjektiva na

-ný, tvořená ze jmen dějových,

a) většinou s významem **činný** m:

bolestný (z bolest = působící bolest), *radostný*, *žalostný*;

hladný (= mající hlad, hladovějící), *hrůzný* (= vzbuzující hrůzu || *hrozný*, viz ve 2.); *hříšný* (= hřešící, dopouštějící se hříchů);

chutný (= majíčí dobrou chuť, chutnající); *léčebný* (= sloužící léčbě); *mocný* (= majíčí, projevující moc); *nemocný* (= trpící nemocí); *náročný* (= dělající si nárok); *nenávistný* (= projevující nenávist, nenávidící); *nestoudný* (= nemajíčí stud);

odporný (= odporující, kladoucí, vzbuzující odpor, nechut...);

ochotný (= projevující ochotu, chtějící, neboť ochota = chtění); *obrný*, *okrasný* (= okrašlující); *omluvný* (= omlouvající, omlouvavý); *ostudný* (= dělající ostudu); *otravný*;

pilný (= osvědčující píli); *podpurný* (= podporující); *prodejný* (= nabízející se na prodej, prodávající se); *pozorný* (= dávající pozor); *posměšný* (= vzbuzující posměch); *pochvalný*; *popisný* (= popisující);

prospěšný (= přinášející prospěch, prospívající), *úspěšný* (= majíčí úspěch); *spásný* (= přinášející spásu);

rozumný (= majíčí rozum, rozumějící); *rozmarný* (= majíčí rozmary); *rušný* (= působící ruch, plný ruchu);

silný (síla); *služebný* (= vykonávající službu, sloužící); *strážný* (= konající stráž, střežící);

toužebný (z tužba; = toužící); *tvárný* (= dávající, tvořící tvar);

účinný (= majíčí účín); *úrodný* (= přinášející úrodu); *úporný* (= působící úmor); *únavný*; *úspěšný* (= majíčí úspěch); *úžasný* (= budící úžas); *užitečný* (= dávající užitek); *úkonný* (= majíčí úkon, funkční);

vadný (= majíčí vadu); *vlivný* (= majíčí vliv); *výbojný* (= podnikající výboj); *výbušný* (= působící výbuch, vybuchující); *výdělečný* (= přinášející výdělek, vydělávající); *výhodný* (= poskytující výhodu); *výchovný* (= vychovávající); *výnosný* (= získávající výnos, vynášející); *výrazný* (= dávající, majíčí výraz); *výsměšný* (= vzbuzující výsměch, vysmívající se); *výstavný* (= „hodící se na výstavu“); *výstražný* (= dávající výstrahu); *výživný* (= dávající výživu); *vzdorný* (= projevující vzdor, vzdorující); *vzpurný* (= dělající vzpouru);

záchranný (= poskytující záchranu, zachraňující); *zábavný* (= poskytující zábavu); *závadný* (= majíčí závadu); *závažný* (= majíčí

„závaží“, váhu); *zmatečný* (= působící zmatek); *zpěvný* (= zpívající); *zistný* (= hledící si zisku, usilující o zisk);

životný (= mající život, žijící, živoucí).

b) Význam *trpný* má jen několik adjektiv:

cenný (= mající cenu, ceněný); *nákladný* (život) (= na který nakládáme, vynakládáme); *sporný* (= jsoucí předmětem sporu); *vinný* (= mající vinu, viněný); *prodejný* (= prodávající se, prodáváný); *výdajný* (= vydávaný, na př. výdajné jmění); *výborný* (z výbor, = vybíraný, vybraný).

Několik jich má o b a významy:

směšný = budící smích || = jsoucí předmětem smíchu; *sklonný* (= mající sklon || trpně = ohebný, co se dá skloňovat); *sběrný* = provádějící sběr || = určený ke sběru, sbíraný; *záměrný* = sledující záměr || zaměřený.

Některá z uvedených adjektiv jsou tvořena z dějových jmen nepochybně: *bolestný*, *kladný*, *služebný*..., některá snad ze sloves nebo ze slovesných kořenů. Uvedl jsem zde ta, která jsou podle našeho pojetí tvořena spíše z dějových substantiv než z jiných základů. Přesné rozlišování není podstatně důležité; viz v § 220₁.

2. Hojná jsou dále adjektiva na *-ný* odvozená ze sloves nebo přímo z jejich základů, dílem s významem *činný*.

a) většinou s odstínem schopnosti, způsoblosti.

Tak z kmene na *-ov-* od sloves 6. třídy: *bojovný* (z bojovati = náchylný k bojování, k boji), *děkovný* (= děkující, obsahující díky), *kočovný*, *milovný*, *slitovný*, *usilovný*, *žertovný*.

Dále z jiných sloves nebo základů: *běžný* (= běžící, jsoucí v oběhu), *branný* (= bránící se, schopný se bránit), *bujný* (= bující), *činný* (= činící), *dojný*, *dotěrný* (dotírat), *hlučný* (hlučeti), *hodný* (= hodící se), *hospodárny* (hospodařiti), *hrozný* (= hrozící), *hybný* (= hýbající), *chatrný* (= chátrající), *chladný* (= chladící), *chlubný* (= chlubící se), *kárny* (= kárající, káravý), *klamný* (= klamající), *mlsný* (mlsati), *neostyšný* (= neostýchající se), *nosný* (= nosící), *nudný* (= nudící), *očistný* (očistiti), *odolný* (= odolávající), *ohavný* (= zohavující), *ohromný* (= ohromující), *omamný*, *opatrný* (= „o-pátrající“,

pátrající kolem sebe); *opojný*, *oslavný*, *otravný*, *pitvorný* (= pitvořící se), *platný* (= platící), *plodný*, *plynný* (= plynoucí), *poslušný* (poslouchati), *propustný* (propustiti), *příslušný* (= příslušející), *pří-
tulný*, *rozhodný* (= rozhodující), *rozkladný* (= rozkládající), *sdílný*
(= sdílející), *slibný* (= slibující), *slušný* (= slušející), *snažný* (= sna-
žící se), *soudný* (= soudící, usuzující), *strašný* (= strašící, budící
strach), *střelný*, *šetrný* (= šetřící), *tažný*, *trapný* (= trápící), *trpný*
(= trpící), *ústupný*, *vábný* (= vábíci), *věrný* (= věřící), *vítězný*,
vonný (= vonící), *výhřevný* (= vyhřívající), *výmluvný*; *výpravný*
sloh (= vypravující, vypravovací), *výtvarný* (= vytvářející), *závazný*
(= zavazující), *živný* (= živící)...

Patří sem od původu zpodstatnělá adjektiva *hajný* (= hájící),
hlásný, *kojná* a *vážný*.

Dále sem náleží od původu *smyslný*, odvozené ze starého slovesa
smysliti = myslit, pomýšlet, býti rozumný, a znamenající vlastně
»myslící, rozumný«.

Hlásný jako adjektivum je v platnosti trpné: hlásná trouba =
kterou se hlásí. *Trestný* je činné: trestná výprava = trestající,
i trpné: trestný čin = trestaný, hodný trestu. Podobně *chybný* =
chybující || pochybený; *volný* = volící, mající (svobodnou) vůli
|| volený (volný předmět ve škole).

Z infinitivu na *-ti* jsou tvořena adjektiva *obezřetný* (z obezřítí, =
obzírající); *statný* (ze státi, vlastně = stojící); *vydatný* (z vydati, =
vydávající); podobně *udatný*, *zdatný*.

b) Dílem jsou tato adjektiva v platnosti *t r p n é* a hlavně s od-
stínem možnosti:

berný (= co bereme, braný, co lze bráti); *podivný* (= čemu se di-
víme, podivujeme); *dostupný* = čeho lze dostoupiti, co si lze pořídití...,
drobný (= drobený), *chovný* (= chovaný, co je na chov), *kalný*
(= kalený, zakalený), *kujný* (= co se dá kovati; z kmene *kuj-* v kuji...),
lovný, *marný* (= mařený); *možný* (= co se může, co můžeme || lid.
a staroč. činně = mohoucí, mocný, zámožný; nemožný = bezvládný,
nemocný); *násypný* (= na nasypávání), *nutný* (= nucený), *ohybný*
(= co se dá ohnouti, ohýbati), *orný*, *patrný* (= nač patříme, viditelný),

pitný, tajný (= tajený), *sdělný* (= sdělovaný, na sdělování), *schůdný* (= po čem lze schoditi, scházeti, choditi), *skladný, slavný* (= slavený), *splatný* (= co je třeba splatiti), *toužný* (= toužený, po čem toužíme), *užitný* (= čeho lze užít, užívat), *vlečný* (= vlečený), *žádny* (původně = žádaný, žádoucí);

nenasytný, nevýslovný (= co nelze vysloviti), *nenávratný, nezvratný* (= co nelze zvrátit), *nezdolný, nezlomný, nerozborný, nezáživný; nedozírný* (= čeho se nelze dozříti, dohlédnouti); *neslyšný* (= co neslyšet), *nepřístupný*;

nedobytný, neodbytný, nezbytný (= čeho se nelze zbýti).

Patří sem též adjektiva *bodný, řezný, sečný a tržný* ve spojení *bodná... rána*.

Dále *spisovný* (jazyk, vlastně = spisovaný, psaný).

Smutný (od starého slovesa *smútiti* = zarmoutit) má význam činný = zarmucující (smutná zpráva), i trpný = zarmoucený (smutný člověk).

Hrozný nabylo též významu *kolikosti, mnohosti* = veliký: hrozný hlad, -né vedro. Ve významu dějovém se vedle něho ujalo nové denominativum *hrůzný* = působící hrůzu. Významu *kolikosti* nabylo též *ohromný* = neobyčejně, nesmírně veliký, a *slušný* = dosti velký. Tento význam ovládl u *nesmírný* = neobyčejně velký, původně = co nelze směřit, změřit, nezměřitelný.

3. Vedle dějových adjektiv na *-ný* jsou nezřídka adjektiva na *-ní*, vyjadřující různé vztahy (§ 218, 219) a tvořená ze stejných základů. Na př.:

služebný = vykonávající službu, sloužící || *služební* poměr, smlouva = týkající se služby, služební doba = doba služby;

strážný (anděl) || *strážní* (služba, budka); *zábavný* (člověk) || *zábavní* (podnik); *životný* || *životní* (zájem, pojištění); *prodejný* (člověk) || *prodejní* (cena).

Jsou dvojice obdobné, které však nemají stejný základ; adjektiva na *-ní* jsou odvozena z dějových jmen, adjektiva na *-ný* ze sloves. Na př.:

parní pila, z *pára* = poháněná parou || *parný* den = pařící, z *pařiti*;
soudní pře = projednávaná u soudu, soudní budova = budova soudu; ze *soud* || *soudný* člověk = součící, usuzující, ze *souditi*;

trestní pře, soud (*trest*) || *trestný* čin = trestaný, trestná výprava = trestající (*trestati*);

berní úřad (*berně*) || *berná* mince (*bráti*); *volní* projev (*vůle*) || || *volný* (*voliti*); *tržní* smlouva (*trh*) || *tržná* rána (*trhnouti*).

Patří sem též *dvorní* (z *dvůr* = u dvora, na dvoře) || *dvorný* z *dvořiti*, staročes. = sloužit u dvora; podle našeho pojetí = dvořící se, zdvořilý.

Adjektiva na *-ný* mívají význam *ú č e l o v ý*: *dojný* = na dojení, *chovný* = na chov; *lovný* = na lov; *obytný* = na obýván; *okrasný* = na okrasu; *omluvný* = na omluvu; *oslavný* = na oslavu; *pitný* = na pití; *podpůrný* = na podporu; *služebný* = na službu; *tažný* = do tahu, *výdělečný* = na výdělek; *zábavný* = pro zábavu..., viz ještě v § 220₂. Tento význam přísluší nejednou též adjektivům na *-ní* jako jeden z jejich vztahových významů: *nákladní* vlak = pro náklady (|| = s náklady); *strážní* budka = pro stráž; *zábavní* podnik = pro zábavu apod.

Tím si vysvětlíme částečné vzájemné prolínání adjektiv dějových a vztahových. Předně to, že v dějovém významu bývá přípona *-ní*, nikoli *-ný*: *náhradní* součástka = nahrazující původní; *záruční* (|| *záručný*) list = něco zaručující; *obětní* beránek = obětovaný (s platností trpnou).

V druhém a třetím případě je docela dobře možné pojetí vztahové: *obětní* beránek = při oběti; *záruční* list = se zárukou. Toto pojetí asi rozhodlo o přípor.ě.

Dále to, že bývá ve vztahovém významu *-ný* místo *-ní*. *Léčebný* má ve spojení s *prostředek* význam dějový = léčící, léčivý, sr. léčivé byliny, ale je též *léčebný fond*, třebaže jde o význam vztahový = fond týkající se léčení, na léčení. Tu ovládla přípona *-ný*.

224. 1. Jen několik dějových adjektiv je tvořeno příponou

-čný, a to většinou od infinitivních kmenů na *-va-*, *-ova-*:

panovačný (*panovati*), *pomlouvačný*, *požívačný*, *rozhozovačný*, *rozkazovačný*, *setrvačný*, *utrhačný*.

Od kmene na *-i-* je tvořeno *ustavičný* k slovesu *ustaviti*, staročes. = postavit, vystavit, ustanovit...

Tato adjektiva mají význam činný, s odstínem náchylnosti: *panovačný* = náchylný, mající sklon k panování; *pomlouvačný* = rád pomlouvající atd.

Původní smysl adjektiva *ustavičný* není dnes jasný. Snad znamenalo »mající sklon k ustavení, t. j. k zastavení, zůstání na místě«; odtud v staré češtině význam »stálý« o osobách.

Základem adjektiv na *-ačný* jsou asi činitelská substantiva na *-ač*, *pomlouvač*, *rozhozovač*... Jejich původní smysl by byl pomlouvačský... = vlastní pomlouvačům. Tato souvislost se přestala pocítovat a nabyla vrchu platnost dějová = pomlouvající, mající sklon k pomlouvání. Viz obdobu v adjektivech na *-telný* v § 221a.

2. Rovněž řídká jsou adjektiva na

-ký, tvořená ze slovesných kořenů, dílem činná, dílem trpná:

hebký [vlastně = ohebný; z kořene *gəb-*, který je v *o-hnouti*, původ. *-gəbnəti*]; *hladký* [= hlazený; z koř. *hlad-* v *hladiti*]; *horký*, *hořký* [z koř. *gor-* v *hořeti* = hořící, pálicí]; *krotký* [z *krot-* v *krotiti*; = zkrocený]; *lepký* [= lepící se]; *prudký* [sr. proud z prúd; = proudící]; *sladký* [z koř. *slad-* < *sold-* v *sladiti*; = sladící, slazený]; *sypký* [syp-ati; = sypající se]; *těžký* [z koř. *teg-* v *táhnouti*, tíže (*tęja*); = táhnoucí (dolů, k zemi), tížící]; *vrátký* || *vra-* [vrát-iti; = vracející se, převracející se].

3. A adjektiva s příponou

-rý, taktéž ze slovesných kořenů:

chytrý [z *chyt-* v *chytiti*; vlastně = chytající, chápavý]; *kyprý* [z *kyp-* v *kypěti*; = kypící]; *mokřý* [z *mok-* v *moknouti*, močiti; = zmoklý, namočený]; *pestrý* [původ. *pəs-rý*; z koř. *pəs-* v *psáti*; = napsaný, namalovaný].

10. ÚČELOVÁ ADJEKTIVA

225. 1. Vyjadřují, k čemu, nač něco je, čemu něco slouží; na př. *prací* = na praní, *rozkládací* = na rozkládání.

Účelový význam mají jednak leckterá adjektiva, jejichž základní význam je jiný; tak adjektiva dějová, na př. *pitný* = co pijeme || = co

je na pití, *dojný* = co lze dojiti || = na dojení; viz v § 220₃ a 223₃. Jednak adjektiva vyjadřující různé významy, na př. *pracovní šaty* = do práce, viz v § 218.

2. Některým adjektivům přísluší účelový význam jako hlavní a základní. Jsou tvořena ze slovesných základů příponou

-cí, a to jednak z infinitivních kmenů na *-i*, *-a*, *-ova*, zřídka na *-ě*, *-e*:

čisticí (z *čistiti* = na čištění), *hasící* nářadí (= na hašení), *honicí* pes (= na honění), *kreslicí* (= na kreslení), *kropící* stroj (z *kropiti*, na kropení), *mlátící*, *modlicí* kniha (= na modlení), *plnicí* péro (= na plnění)...;

čerpací (z *čerpati* = na čerpání), *hnací* (hnáti), *hrací*, *létací*, *pátrací*, *prací*, *přací* věta || obyčej. *přací*, *psací*, *odkládací*, *rozkládací*, *skládací*, *vykládací*, *sedací*, *srovnávací*, *tázací*, *vázací*, *žadací*...;

oznamovací způsob (z *oznamovati* = na oznamování), *podmiňovací*, *provozovací*, *rozkazovací*, *vyšetřovací* vazba...;

stavěcí (ze *stavěti* = na stavění, hlavně o psu); *házecí* (házeti), *rozvíjecí* člen (rozvíjeti).

Jednak z kořenů: *bicí* (z *bí-ti* = na bití), *licí*, *šicí*; *krycí* (= na krytí), *mycí*, *rycí*; *secí* (na setí); *mlecí* (= na mletí), *třecí*; *žací* (= na žetí).

K slovesu *čisti* s kořenem souhláskovým je *čtecí* (methoda), podle *mlecí*, *třecí*.

Ojedinelá jsou adjektiva s příponou

-ací: *visací* (zámek), *stojací*.

První je tvořeno z kořene slovesa *vis-eti*, druhé z infinitivního kmene *stoj-a-*, neboť *státi* vzniklo ze *stojati*; sr. *stojatý*. Podle něho utvořeno *visací*.

A s příponou

-ní od sloves na *-ovati*: *cestovní* (cestovati), *hodovní*, *pracovní*.

3. Účelový význam někdy ustupuje jinému. Na př.:

křticí list, vlastně = list na zápis o křtu, pak = list o křtu, týkající se křtu, křestní; *srovnávací* jazykozpyt = na srovnávání > = srovnávající; *třecí* plocha = na tření > = kde se něco tře; *prací* hedvábí = které se může práti; *pracovní* oblek = na práci, do práce || *pracovní* povinnost = povinnost pracovati.

4. Účelová adjektiva se vztahují jako bližší určení nejčastěji ke jménům neživotným, zřídka z životných k živočišným (*honicí, stavěcí pes*).

Ke jmenům osobním se nevztahují nikdy. Tu se kladou zpřídavnělá přídavná: *řídící* učitel, *světící* biskup..., nikoli *řidicí, světící*. Sr. *dopisující* člen učené společnosti, *úřadující* místopředseda, *vyšetřující* soudce, *zkoušející* profesor...

11. ZČEŠTĚNÁ CIZÍ ADJEKTIVA

226. 1. Cizí obecná adjektiva, nejvíce latinská, různě zakončená, zčešťují se nejčastěji příponou

-ní, která se připíná k základu cizích adjektiv:

legální (legalis), *nacionální*, *normální*, *reální*, *oficiální*, *originální*, *regionální*, *sexuální*, *verbální*, *visuální*...;

civilní (civilis), *virilní* (virilis)...

primární (primarius), *sekundární*; *literární*;

absolutní (absolutus), *fixní* (fixus); *adjektivní* (adiectivus), *substantivní*; *progresivní*, *regresivní*; *konkávní*, *konvexní*...; *nervósní* (nervosus), *monstrósní*, *oficiósní*, *religiósní*...; *reciproční* (reciprocus)...; *horentní* || neobvykle *horendní* (horrendus);

evidentní (evidens), *eminentní*, *impertinentní*, *latentní*;

apartní (franc. aparté), *banální* (banal), *mondénní* (mondain), *šarmantní* (charmant)...

2. Dále se zčešťují latinská adjektiva na **-ianus** a **-inus** příponou **-ský**, a to adjektiva odvozená z osobních jmen vlastních: *gregoriánský* z Gregorianus ke Gregorius, *josefinský* (Josephinus), *juliánský*, *karolinský* (Carolinus), *rudolfinský*, *tereziánský* (Theresianus)...; *mariánský* (Marianus k Maria);

z místních jmen vlastních: *byzantinský* (byzantinus), *damascenský* (k Damašek), *florentinský* (k Florencie), *kubánský* (Kuba), *paduánský* (k Padua), *tatranský* (k Tatry), *trojánský* (k Troja), zastaralé *vislanský* (k Visla)...

Užíváme jich většinou jen v ustálených spojeních kulturněhistorických: *juliánský kalendář*, *josefinské reformy*, *rudolfinské sbírky*, *mariánský svátek*... Dále běžně k některým jménům místním, *paduánský*..., viz v § 212.

3. Latinská (řecká) adjektiva na *-icus* (*-ikos*) zčešťují se příponou *-ký*: *dramatický, filosofický, fysický, historický, komický*...

Vlastně *historič-ský*..., viz v § 66₁.

4. Cizí adjektiva zakončená souhláskou dostávají někdy v češtině příponu

-ový: *matový* (o barvě), z něm. *matt*; lid. *fajnový*, z něm. *fein*; *drapový* || *trapový*, z franc. substantiva *drap*, chápaného za adjektivum barvy.

12. ZESLABUJÍCÍ ADJEKTIVA

227. Znamenají menší míru vlastnosti vyjádřené základním adjektivem.

1. Tvoří se z adjektiv v užším smyslu příponou

-avý, -kavý: *bělavý* (= neúplně bílý), *černavý, červenavý, hořkavý, modravý, sladkavý, šedavý, zelenavý, žlutavý*; lid. a hovor. *chabavý* (chabý), *slabavý* (slabý);
zelenkavý (ze zelený).

Přípona *-kavý* je odvozena z *hořkavý* a *sladkavý*, kde *-k-* patří ke kmeni.

Tato adjektiva jsou vlastně odvozena příponou *-avý* ze sloves *bělati* (*se*), *černati*, *modrati*... a jsou to tedy dějová adjektiva činná: *bělavý* = bělající (*se*), *modravý* = modrající (*se*)... (§ 222). Tento význam ještě někdy proniká. Když nabyla významu zeslabujícího, začala se pocítovati za odvozeniny z adjektiv *bílý, modrý*... příponou *-avý*.

2. Adjektiva s *na-*, *načernalý, načervenalý, nahluchlý, nahořklý, namodralý, nasládlý, natrpklý, nazelenalý, nažloutlý*..., pocítují se za zeslabující k adjektivům *černý, červený, hluchý*...: *načernalý* = trochu černý, *nahluchlý* = trochu hluchý... Od původu jsou to však zpřídavnělá přičestí na *-l* od sloves *načernati, nahluchnouti*..., tedy adjektiva dějová (§ 220), a zeslabující význam tkví v předponě *na-* (§ 270).

Podobně je tomu s adjektivy *přibledlý* = trochu bledý, *přihloupý* (hloupý), *přihořklý* (hořký), *přihrblý* (hrbatý), *přihroublý* (hrubý),

přitloustlý a s některými řidkými, jako *přichromlý* (chromý), *připlesklý* (pleskatý), *přirezlý* (rezavý), *přismědlý* (smědý, snědý; Jirás.). O předponě *při-* vyjadřující zeslabující význam viz v § 279.

Příčina je ta, že jednak tato přičestí mají povahu adjektivní — vyjadřují vlastnost vyplynulou ze slovesného děje —, jednak že se příslušných sloves *načervenati, nahluchnouti...*, *přiblednouti, přihorchnouti* užívá málo nebo vůbec ne.

13. ZESILUJÍCÍ ADJEKTIVA

228. Tato adjektiva zesilují, vzmocňují vlastnost vyjádřenou základním adjektivem, vyjadřují větší míru vlastnosti než základní adjektivum.

Tvoří se těmito příponami:

-atý: *dlouhatý* (z dlouhý = velmi dlouhý); *kropenatý* (= silně kropený); *nahatý* (= úplně nahý);

-ánský, -anánský, -atánský: *velikánský, velikanánský; dlouhanánský, dlouhatánský; širokánský; vysokánský, vysokanánský.*

Obojí tvoření je mimo *kropenatý* lidové a hovorové.

-ičký, -inký: *každíčky* (= každý bez výjimky); *celíčky* (= úplně celý), *kratíčky* (= velmi krátký), *mladičky, staříčky; kratinky, malinky, mladinky;*

-oučký, -ounký: *běloučký, hezoučký, kraťoučký, lehoučký* (= velmi lehký), *měkoučký, mlad'oučký, slaboučký, slad'oučký...*; *bělounký, hezounký, lehounký...*

14. DRUHÝ STUPEŇ ADJEKTIV

229. Mnohá adjektiva odvozená z jiných vyjadřují dva různé stupně vlastnosti tkvící v základních adjektivech, stupeň druhý (komparativ) a třetí (superlativ); na př. *starší* = více starý, a *nejstarší* = nejvíce starý. Rozumějí se tyto stupně vlastnosti vzhledem k téže vlastnosti jejího jiného nositele; na př. *starší než ty*. Viz o jejich významu ještě v § 667.

Třetí stupeň se tvoří z druhého předponou *nej-*, tedy skládáním (§ 262). V nauce o odvozování mluví se proto jen o stupni druhém.

Máme-li na mysli též adjektiva základní, vyjadřující první stupeň vlastnosti (positiv), mluvíme o s t u p ň o v á n í adjektiv; viz v § 666 sl.

V nauce o tvoření slov jde o stupňování vyjadřované s l o v o t v o r n ý m i prostředky, odvozováním nebo skládáním: *starý* — *starší* — *nejstarší*... Nikoli též o stupňování zvané o p i s n é, opsané, na př.: *krásný* — *méně krásný* — *nejméně krásný*, vyjadřované prostředky slovníkovými (lexikálními), t. j. přidáváním určujících příslovcí nebo příslovečných výrazů k základnímu adjektivu; to do tvoření slov nenáleží. Podobně do něho nepatří slovníkové zesilování, jako *velmi starý*, *ohromně bohatý*, *zcela malý*... (§ 667₁).

230. Komparativ se tvoří trojí příponou, a to

1. *-ější, -ejší*. Tak u všech adjektiv na *-ský* a *-cký*: *češtější* (český), *dětinštější*, *horčejší* (|| *horčí*), *hořčejší* (|| *hořčí*), *hrdinštější*, *lidštější*, *přátelštější*..., *otročtější* (otrocký)....; na *-lý*: *bělejší* (bílý), *milejší*, *obsáhlejší*, *rychlejší*, *smělejší*, *světlejší*, *teplejší*, *veselejší*, *vřelejší*....; na *-pý*: *hloupější*, *skoupější*, *tupější*....; na *-í*: *cizejší* (cizí), *jarnější*, *letnější*, *prvnější*, *přednější*, *ryzejší*, *svěžejší*, *zadnější*....;

skoro u všech na *-vý*: *hladovější* (hladový), *novější*, *palčivější*, *zdravější*, *zvědavější*, *živější*..., ale *tmavější* || *tmavší* (tmavý); na *-ný*: *hodnější*, *jasnější*, *krásnější*, *pevnější*, *ranější*, *rovnější*, *schopnější*, *silnější*, *věrnější*..., ale *snadnější* || kniž. *snazší* (snadný); na *-tý*: *důležitější*, *jistější*, *krutější*, *masitější*, *určitější*, *zarytější*, *žlutější*..., ale *bohatější* || častěji *bohatší*, *čistější* || *čistší*; na *-rý*: *bystřejší*, *chytřejší*, *moudřejší*, *pestřejší*..., ale *starší* (starý);

u jiných jednotlivých: *divočejší*, *hrdější*, *pitomější*, *strmější*, *ubožejší*, *trpčejší*, *známější*.

N e s p i s o v n é jsou tvary *bělsí*, *novší*, *veselší*, *zdravší*...

2. *-ší*. Tato přípona se připíná

a) ke kmeni nezměněnému: *bled-ší* (bledý), *chudší*, *mladší*, *tvrdší*....; *čist-ší* (čistý), *bohatší*, *hustší*....; *star-ší* (starý); *tmav-ší* (tmavý); *hrub-ší* (hrubý), *slabší*;

b) ke kmeni změkčenému: *draž-ší* (drahý), *tužší*; *hluš-ší* (hluchý), *sušší*, *tišší*.

Adjektiva na *-ký*, *-oký*, *-eký* tvoří 2. stupeň většinou z k o ř e n e, a to dílem nezměněného, dílem změkčeného:

krat-ší (krát-ký), *řidší* (řídský), *sladší* (sladký), *tenší* (tenký) || *tenčí*, *těžší* (těžký); *hlub-ší* (hlub-oký), *širší* (široký); *dal-ší* (dal-eký); *bliž-ší* (blíz-ký), *nižší* (nízký), *užší* (úzký); *vyš-ší* (vys-oký).

Jen *divoký* má komparativ delší, *divočejší*.

Z kořene, nikoli z kmene na *-ný*, *-ní*, je tvořen komparativ *snaz-ší* ke snad-ný (|| *snadnější*), knižní *zaz-ší* k zad-ní (|| *zadnější*), a rovněž knižní *kraš-ší* nebo *kras-ší* ke krásný (|| *krásnější*).

Podobně je *del-ší* k *dlouhý* (původ. *dъл-gý*, sr. *dělka* < *dъльka*).

3. *-í*. Touto příponou se tvoří komparativ některých adjektiv na *-ký*; kmenové *k* se mění v *č*: *hebcí* (hebký), *hezčí*, *lehčí*, *měkčí*, *mělčí*, *vlhčí*, *tenčí* || *tenší*, *trpčí* || *trpčejší*.

4. Z j i n ý c h z á k l a d ů než z adjektiv 1. stupně jsou tvořeny komparativy

horší (ke zlý), *lepší* (k dobrý), *menší* (k malý) a *větší* (k veliký).

15. ADJEKTIVA Z PŘÍSLOVCÍ

231. Tvoří se poměrně zřídka, valnou většinou se naopak odvozují příslovce z adjektiv (§ 233).

V § 210₅ byla probrána adjektiva m í s t n í (*tamní...*), v § 213₂ pak č a s o v á (*tehdejší...*).

Je ještě několik málo adjektiv z adverbíí j i n ý c h, tvořených příponou

-ní, *-ný*: *mimoto* z *mimoto*; ojedinělé *horempádný* z *horempádem*; a

-ý z adverbíí na *-mo*: *kolmý* z *kolmo*, *kradný* z *kradmo*, *letmý* z *letmo* a ojedinělé *příkladný* z *příkladmo*; *pomalý* z *pomalů*;

ledabylý z příslovce *ledabylo*, *ledabylo*, vzniklého z věty (udělati něco, leda bylo = jen tak, aby to bylo, povrchně, nedbale).

-itý: *pospolitý* z *pospolu*.

C. Číslovky

232. Probírají se zde jen ty odvozeniny, které jsou pro číslovky p ř í z n a č n é. Co mají číslovky společného s jinými jmény nebo příslovci, připomíná se při nich. Na př. se probírají slova *čtvrtina*, *pětina...* při substantivech, která jsou názvy

nositelů vlastností (§ 190a); zesilování *každý* v *každický* při adjektivech (§ 228), stupňování *první* v *prvnější* rovněž při adjektivech (§ 230), příslovce *prvně* k *první* při adverbích (§ 233) apod.

1. **Řadové číslovky** od pěti počínajíc tvoří se skoro veskrze ze základních příponou

-ý: *pátý* (z pět), *šestý*, *devátý*, *desátý*, *třicátý*, *padesátý*..., *stý* (sto); *sedmý* (sedm), *osmý*.

K *milion* je *miliontý*, tvořené podle *pátý*... příponou **-tý**, k *tisíc* pak *tisící* s příponou **-í**.

Ke *čtyři* je *čtvrtý*, tvořené rovněž příponou **-tý** ze základu *čtvr-*, který je starou hláskovou obměnou kmene základní číslovky *čtyři*.

Třetí má příponu **-tí** a základ vzniklý obměnou kmene základní číslovky *tři*.

2. **Druhé číslovky** ke *dva*, *oba* a *tři* tvoří se z kmene základních číslovek příponou

-ojí: *dvoji*, *obojí*, *troji*.

Ostatní druhové číslovky pak příponou

-erý: *čtverý*, *paterý*, *šestý*, *desaterý*, *dvacaterý*, *padesaterý*..., *sterý*, ke sto (kniž., básnic.), *tisícery*.

3. **Násobné číslovky**, a to ke *dva* a *tři*, tvořené z druhových *dvoji*, *troji*, mají přípony

-itý: *dvojitý* (= dvakrát na sobě, dvakrát složený), *trojitý*;

-atý: *dvojatý*; a

-aký: *dvojaký*, *obojaký*.

Dále jsou násobné číslovky skoro ke všem číslům dvěma počínajíc, tvořené z druhových nebo ojediněle základních příponou

-násobný: *dvojnásobný*, *trojnásobný*, *čveronásobný* || *čtveronásobný*, *pateronásobný*, *desateronásobný*..., *stonásobný*, *tisíceronásobný*.

Od původu jsou to číselná adjektiva tvořená příponou **-ný** z výrazů *dvoji*, *troji*... na sobě.

D. Příslovce

233. Příslovce se tvoří valnou většinou z adjektiv v širokém smyslu, omezenou měrou ze zájmen a ze sloves, zřídka z podstatných jmen a z citoslovcí.

Jde jen o příslovce vzniklá odvozováním z nějakého základu, nikoli *u s t r n u t í m* hotových tvarů, na př. *třeba* (= nom. sing.), *trochu* (= ak. sing.), *honem* (instr. sing.)..., *stoje* (přechodník); o těch viz v § 851 a 843.

PŘÍSLOVCE Z ADJEKTIV.

1. O d a d j e k t i v n a -ý se tvoří příslovce nejčastěji příponou -ě, -e: *bíle* (bílý), *bledě*, *černě*, *červeně*, *dobře*, *draze*, *hrdě*, *jednoduše*, *jistě*, *krátce*, *moudře*, *palčivě*, *pestře*, *rychle*, *skoupě*, *slabě*, *směle*, *soukromě*, *tence*, *tiše*, *úzce*, *uboze*, *vesele*, *vřele*, *zarytě*, *zdravě*, *zle*, *žlutě*...; *velice* (k veliký); řidčeji příponou

-o: *blízko*, *často*, *daleko*, *dávno*, *dlouho*, *hluboko*, *lehko*, *maličko*, *nízko*, *přímo*, *snadno*, *široko*, *vysoko*...; dále hojně příponou

-y, a to ode všech adjektiv na -ský a -cký: *česky* (český), *moravsky*, *polsky*, *rusky*, *slovensky*, *bratrsky*..., *lidsky*, *přátelsky*, *sestersky*...; *kovářsky*, *krejčovsky*, *lékařsky*, *tesařsky*...; *hanácky* (hanácký), *kupecky*, *kuřácky*, *mluvnicky*, *otecky*, *prorocky*, *řecky*, *řečnicky*, *zednicky*, *žebračky*...; *demokraticky* (demokratický), *dynamicky*, *chemicky*, *technicky*, *zoologicky*...;

ojediněle od adjektiva na -ký: *hezky* (hezký).

Zcela řídká jsou příslovce tvořená příponou

-ky: *bosky* (k bos, bosý), *čtvernožky* (čtvernohý), *nevědomky* (nevědomý).

Z jiný jsou odvozena příponami

-udy a -am místní příslovce *jinudy* a *jinam*; příponou

-dy časové příslovce *jindy* a příponou

-ak způsobové příslovce *jinak*.

Je to tvoření obdobné s příslovci od zájmen (§ 234).

Příslovce na -ě, -e a na -o jsou nejednou u téhož adjektiva, obvykle v různých spojeních a významech:

koupiti *draho* || zříd. *draze* — *draze* milovaný; státi *blízko* koho — *blízce* příbuzný; spadnouti *hluboko* — *hluboce* zarmoucen; letěti *vysoko* — *vysoce* zajímavý; je to *daleko* — nevím o tom tak *dalece* nic; *daleko široko* známý — *široce* vykládat.

2. O d a d j e k t i v n a -í jsou zpravidla jen příslovce s příponou -ě, -e:

cize (cizí), *ryze* (ryzí); *svěže* (svěží); *jarně* (jarní), *letně*, *zimně*...;

prvně (první), *předně*, *prostředně*; *obchodně* (obchodní), *úředně*; *absolutně* (absolutní), *nervósně*, *oficiálně*, *relativně*, *revolučně*, *situačně*...

Ojedinělé je příslovce *pěšky* k *pěši*, tvořené příponou *-ky*, a *velmi*, tvořené příponou *-mi* ze zaniklého adjektiva *velí* příbuzného s *veliký* (viz ještě v § 308).

Od adjektiv na *-cí* samých, *domácí*, *horoucí*, *vroucí*..., *bicí*, *krycí*..., *kající*, *nesoucí*, *vedoucí*... (§ 221, 225, 844), příslovce se zpravidla netvoří. K několika z nich jsou příslovce na *-cně*, jakoby od adjektiv na *-cný* nebo vskutku z těchto adjektiv:

domácně [k *domácí*], *žádoucně* [k *žádoucný*] (viz § 221₁); *horoucně*, *vroucně* [k *horoucí*, *vroucí*, vlastně k *horoucný*, *vroucný* (viz tamt.)]; *budoucně*, *všemohoucně*, *vševědoucně* [k *budoucí*, *všemohoucí*, *vševědoucí*, viz § 845₇]; *kajícně*, *nepřejícně*, *pomíjejícně* [ke *kající*, *nepřející*, *pomíjející*, vlastně ke *kajícný*, *nepřejícný*, *pomíjejícný*, viz tamt.].

3. Z přechodníků přítomných vznikla dvě příslovce na *-ky*: *mlčky* (z *mlče*, *mlčíc*...) a *plačky* (z *pláče*, *pláčíc*...).

Podle nich vznikla z přech. *leža*, *stojá* nářeční přísl. *ležáčky*, *stojáčky*.

4. Od komparativů se tvoří příslovce příponami *-ěji*, *-ěji* a *-e*, a to podle základního tvaru.

a) Příslovce na *-ěji*, *-ěji* jsou ke všem komparativům na *-ejší*, *-ejší* (§ 230₁): *čestěji* (čestější), *jasněji*, *jistěji*, *krásněji*, *moudřeji*, *silněji*, *snadněji*, *světleji*, *tepleji*, *určitěji*, *živěji*...

ke všem komparativům na *-í* (§ 230₃): *hebčeji* (hebčí), *hezčeji*, *lehčeji*, *měkčeji*, *mělčeji*, *vlhčeji*, *tenčeji*, *trpčeji*;

k některým na *-ší* (§ 230₂): *bleději* (bledší), *hlouběji*, *hruběji*, *chuději*, *mlaději*, *slaběji*, *stařeji*, *tvrději*..., *sušeji*, *tišeji*; *kratčeji*, *řidčeji*, *sladčeji* (*-ěji* se připíná k základu 1. stupně *kratk*-... > *kratč*-).

Podoba *-ej*, *-ěj* je nespisovná.

b) Příslovce na *-e* jsou k některým komparativům na *-ší*: *blíže*, *níže*, *úže*, *výše*; *dále*, *děle*, *hůře*, *lépe*, *méně*; *více* (k větší);

v knižním jazyce je *snáze* ke snadný (|| *snadněji*) a řídké *záze* (hlavně *nejzáze*) k zadní (|| *zadněji*).

Podle a) vznikají příslovce *blížeji*, *šířeji*, *úžeji*..., dosud nenoremní.

Přípona *-e* se zhusta odsouvá: *blíž, níž, hůř...* (§ 18).

Nesouhlas mezi příslovci a komparativy má jednak tu příčinu, že jsou adverbia tvořena zhusta ze starších komparativů jiných, než jsou dnes: *blíže* ze jmenného tvaru *bliží*, podobně *niže* z *niží*, *lépe* z *lepi*, *méně* z *mení*...; *měkčeji* z komparativu delšího *měkčejší*, *vlhčeji* z *vlhčejší*. A dále tu příčinu, že jsou některá dnešní adverbia sama novější, vzniklá podle jiných: *chuději*, *mlaději*... (místo starších *chúze*, *mláze*).

PŘÍSLOVCE ZE ZÁJMEN A Z ČÍSLOVEK.

234. 1. Místní příslovce se tvoří ze zájmen příponami

-de: *onde* (z *on*), *kde* (z *k-do*); *zde*, původ. *sde* (ze starobylého zájmena *sъ*, viz v § 687);

-udy, *-ady*: *tudy* (ze zájmena *ten*, původně *tъ-nъ*); *kudy* (*kdo*), *onudy* (*on*), *všudy* (z *veš*, *vъšъ*, viz v § 386); *tady*, *všady*;

-m: *tam* (z *ten*), *kam*, *onam*, *sem* (*sъ*).

Původní podoba je *tamo...*, sr. hovor. *semo tamо*.

2. Časová příslovce jsou odvozena ze zájmen a z číslovky *druhý* příponami

-dy, *-hdy*: *kdy* (z *k-* v *kdo*, který), *vždy* (původně *všdy*, z *vъšъ*); *druhdy*; *tehdy* (z *te-* zájmena *ten*), *onehdy* (z *on*).

3. Způsobová a srovnávací příslovce vznikla ze zájmen příponou

-ko, *-k*: *tak* (z *ten*), *jako*, *jak* (z *jaký*), *onak* (z *on*), *však* (z *vъšъ*).

Původní podoba byla veskrze *tako...*

4. Z druhových číslovek *dvojí*, *trojí*, *čtverý*... jsou příslovce na

-mo: *dvojmo*, *trojmo*, *čtvermo*; a

-násob: *dvojnásob*, *trojnásob*, *čtvernásob* || *čtveronásob*, *pateronásob*...

Je též *čtyrnásob*, tvořené ze základní číslovky *čtyři*. Ze základní číslovky *sto* je tvořeno též *stonásob*.

Od původu je *-násob* předložkový výraz *na sobě*: *dvojnásob* vlastně = dvoji na sobě.

Vedle toho jsou příslovce *dvojnásobně*, *pateronásobně*..., tvořená z číselných adjektiv *dvojnásobný*.

5. Z číslovek základních se tvoří n á s o b n á příslovce příponou *-krát*: *jedenkrát, dvakrát, třikrát, pětkrát..., desetkrát, třicetkrát, padesátkrát..., stokrát, dvěstěkrát, pětsetkrát..., tisíckrát, milionkrát; mnohokrát, málokrát, několikrát (z několik-krát), kolikrát, tolikrát.*

Podle nich vzniklo z předložkového výrazu *bez počtu* příslovce *bezpočtukrát*; z *nesčetně* a *mnohdy* pak *nesčetněkrát* a *mnohdykrát*.

Krát je od původu substantivum souvisící s *krátiti* a znamenající ráz. Příslovce *jedenkrát...* jsou tedy od původu *s p ř e ž k y* = jeden ráz...

PŘÍSLOVCE ZE SLOVES, Z CITOSLOVCÍ A ZE SUBSTANTIV.

235. 1. Z e s l o v e s máme několik příslovčí způsobu na

-mo: *kradmo*, z kradu, krásti [= kradením, krádeží, tak, jako když krademe...]; *kolmo* [od kláti, kolu = tak, jako když »koleme«, štípeme]; *darmo* [od dařiti nebo z podstat. jména dar];

letmo (letěti), *ležmo* (ležeti), *obkročmo*, *rozkročmo* (obkročiti, rozkročiti), *sečmo* (seku, síci, sekati), *zkusmo* (zkusiti); *mimo*, k minouti [= tak, že něco mineme]; (říd. kniž.) *bodmo* (bodati, bodnouti); (lid. a hovor.) *na-zádrhmo* (zadrhnouti).

Kradmo se neobvykle mění podle adjektivních příslovčí v *kradmě*.

Patří sem též *mermo*, tvořené z kořene *mer-* slovesa *mříti* (původně *mer-ti*).

Ojediněle je příslovce na

-í (z *-ie*) || *-ě*: *kradí* (z krásti, kradu) || zřídka složené *pokradí*; a *maní* || *maně* (z na-manouti se).

2. Z c i t o s l o v c í se tvoří příslovce velmi zřídka. Tak je příponou *-ky* odvozeno způsobové příslovce *hopky*, *hupky* (= hopkáním, hupkáním, hopkavě) z citoslovce *hop*, *hup*.

3. Z e s u b s t a n t i v vzniklo jen několik příslovčí:

stará příslovce *doma*, *domů* k dům, *dolů*, *dole* k důl; nové *koňmo*, utvořené z kůň podle příslovčí slovesných; podobně řídké *vozmo* k vůz, neobvyklé *příkladmo* z příklad [= na příklad], *chvatmo* [= chvatně] a (u Ner.) *oselmo* (podle koňmo).

E. Zájmena

236. Probírá se tu jen to odvozování, které je pro zájmena p r í z n a č n é ať jde o zájmena povahy jmenné, substantivní a adjektivní, nebo příslovečné.

N e u r č i t á z á j m e n a, jmenná i příslovečná, tvoří se z t á - z a c í c h a v z t a ž n ý c h p r í p o n o u

-*si*: *kdosi* (z kdo), *cosi* (co), *jakýsi* (jaký), *kterýsi*, *kdesi* (kde) *kamsi*, *kudysi*, *odkudsi*; a

-*koli*, -*koliv*, -*kolivěk*: *kdokoli*, *cokoli*, *jakýkoli*, *jakkoli*..., *kdožkoli*, *cožkoli*..., *kdokoliv*, *cokoliv*..., *kdokolivěk* (*kdožkolivěk*), *cokolivěk* (*cožkolivěk*)...

Běžná je dnes podoba *kdokoli*, *cokoli*... a ostatní jsou více nebo méně zastaralé.

O významovém rozdílu mezi *kdosi*... a *kdokoli*... viz v § 709.

Od původu je -*koli* příslovce (= někdy), takže *kdokoli*... jsou vlastně s p ř e ž k y (§ 253). V dnešním pojetí je -*koli* přípona.

O *kdo-chce*, *co-chce*... viz v § 710s.

F. Slovesa

237. Tvoří se hojně ze jmen, a to podstatných i přídavných, ze sloves, méně často z citoslovcí, ojediněle z příslovcí. Odvozovacích přípon je poměrně málo, takže mají významy dosti rozmanité.

SLOVESA ZE SUBSTANTIV.

Rozumějí se substantiva v širokém smyslu.

1. TYP *kralovati*, *sloužiti*

Znamenají »b ý t i (státí se) t í m, co vyjadřuje základní substantivum«, nebo s odstínem podobnosti »c h o v a t i s e, p o č í - n a t i s i, v é s t i jako nositel základního substantiva«. Jsou to slovesa podmětová a tvoří se příponami

-*ovati* a -*iti*, zřídka -*ěti*, na př.: *kralovati* (= býti králem), *panovati* (pán); *apoštolovati* (apoštol), *kaplanovati* (kaplan), *ředitelovati*, *starostovati*, *učitelovati*; *ševcovati* (švec), *vojákovati*; *soudcovati* (= býti sportovním soudcem); (nové) *hostovati* (= býti hostem);

papouškovati (= vésti si jako papoušek); *lelkovati* (=) počínati si jako lelek, který v noci vůbec nelítá, ve dne jen málo, zahálet, okouněti); *zevlovati* (= počínati si jako zevel, t. j. lenoch, zahaleč, lelkovati); *bratříčkovati se* (= chovati se jako bratříčkové);

sloužiti (= býti sluhou), *hospodařiti* (hospodář), *hudlařiti*, *nádeničiti* (nádeník), *pytlačiti*, *zahradničiti*; *lenošiti* (lenoch); *otročiti*; *sočiti* (= býti sokem); *svědčiti* (= býti svědkem); *vítěziti* (vítěz);

čertiti se (= počínati si jako čert); *ježiti se* (= býti jako jež, ježek); *kmotřiti* komu = býti kmotrem, říkati komu kmotře, *kmotřiti se* s kým = chovati se jako kmotr, přáteliti se; *kohoutiti se* (= počínati si jako kohout); *němčiti* = počínati si jako Němec, mluvit německy (|| *poněmčiti*, viz v § 238); *potatiti se* = »státi se tátou«, vrhnouti se po tátovi; *přáteliti se* s kým = chovati se přátelsky; *sousediti* = býti sousedem;

vdověti (staročes. též *vdoviti*) = býti vdovou, vdovcem, dnes zpravidla dokonavě *ovdověti* = státi se...

Slovesa *lotřiti* (= býti lotrem, vésti si jako lotr), *mužiti* (= počínati si jako muž), *paniti* (= býti pánem, počínati si, vypadati jako pán) a *baběti* (= počínati si jako baba) zachovala se jen ve zpřídavnělých příčestích *zlotřilý*, *zmužilý*, *spanilý* a *zbabělý*.

Papouškovati znamená vlastně »vésti si jako papoušek«, konkrétně pak »opakovati něčí slova, řeč«; odtud *p ř e c h o d n é papouškovati co*.

Podobně *mentorovati* = počínati si jako Mentor, Odysseův přítel a rádce jeho syna Telemacha, konkrétně = napomínati, kárati, odtud *mentorovati koho*. A *svědčiti* = býti svědkem, svědecky vypovídat, odtud *dosvědčiti co*.

2. TYP *hostiti*

238. Znamenají »děláti tím, proměňovati v to, pokládáti (prohlašovati) za to, co se rozumí ze základního substantiva«. Tato slabá významová skupina se tvoří příponami

-iti a -ovati: *ničiti* = dělati někoho, něco ničím, z někoho, z něčeho nic; *šlechtiti*, vlastně = dělati šlechtou, šlechticem; (*to*)-*němčiti* = udělati Němcem, německým; (*v*)-*těliti* = učiniti tělem, proměnit v tělo;

kaceřovati = pokládati, prohlašovati za kacíře); (lid.) *kašparovati* koho = pokládati za kašpara, za blázna, dělati si kašpara, blázna; *zrádcovati* = pokládati, prohlašovati za zrádce.

3. TYP *tmíti se*

239. Vyjadřují ve slovesné neosobné podobě různé přírodní jevy. Je to významová skupina nepočetná a tvoří se ze substantiv příponami

-íti (z *-ieti*) a *-iti*: *tmí se*, *zatmíti se*... (tma) = nastává tma;
dní se (den) = nastává den; (zastar.) *dštíti* (déšť) = pršet;
sněží = padá sníh; (lid.) *svečeřilo se* = nastal večer; *světlí se* = nastává světlo.

4. TYP *rozuměti, bydliti*

240. Znamenají »míti, udržovati to, co vyjadřuje základní (jméno«, někdy též »vydávati to ze sebe«. Tvoří se příponami

-ěti (*-eti*), *-iti*, *-ati* a *-ovati*: *rozuměti* = mítí rozum; *uměti* (um), *slzeti* (= roniti slzy), *šuměti* (šum), *voněti* (= vydávati vůni), *žalostiti* (= mítí žalost), *želeťi* (= mítí žal); *bydleti* || *bydliti* (= mítí bydlo);

sníti (= mítí sny), *snažiti se* (= mítí snahu); *hraničiti* s čím (= mítí hranice); *tábořiti* (= mítí tábor), *žízniti* (žízeň); *jiskřiti* (*se*) = vydávati jiskry;

dýmati (= vydávati dým);

pamatovali (= mítí paměť, udržovati paměť na někoho, na něco), *potřebovali* (= mítí potřebu), *strachovali se* (= mítí strach).

5. TYP *básniti, dělati, pracovati*

241. Mají základní význam »dělati (konati, prováděti, provozovati, páchatí...), získávati, působiti (udělati, způsobiti...) to, co vyjadřuje základní jméno«. Tvoří se příponami

-iti (*-iti*), *-ati* (*-vati*), *-ovati*: *básniti* = tvořiti básně, *bájiti* (báje), *brázdit* (brázda), *čtvrťiti* (= dělati čtvrti), *hnízditi* (hnízdo), (*h*)*lomožiti*, *hřešiti* (hřích), *chládati* (chlad), *jednotiti* (jednota),

jezditi (jízda), *kaliti* (kal), *končiti* (konec), *kořistiti*, *křivditi* (křivda), *křtiti* (křest), *loupežiti*, *postiti se* (půst), *půliti* (půl, půle), *řaditi* (= dělati řadu, řady), *strašiti* (= působiti strach), *škoditi* (škoda), *tančiti* (tanec), *(u)smrtiti* (smrt), *útočiti* (útok), *válčiti* (válka), *večeřeti* (večeře), *vraštiti* (*vrásčiti*) = dělati vráscky, *vražďiti* (vražda), *zápasiti*, *zdíti* (zeď)...; *řasiti* || *řasovati* (řasa);

křížiti (= dělati kříž, klásti křížem...) || *křížovati* (*se*) = dělati kříž, protínati (*se*); *haniti* || *haněti* (= působiti hanu); *půjčiti* z *požitčiti*, a to z *požitek* = způsobiti něčí požitek, dáti k užitku, k užívání; *souditi* (soud); *karbaniti* (= provozovati karban);

dělati (= konati dílo), *hněvati* (= působiti hněv), *hráti* (hra); *obědvati* (oběd; -v-, původ. -u-, patří ke kmeni tohoto jména: obědu -ati > -uati > -vati);

besedovati (= konati besedu), *bojovati* (boj), *cestovati* (cesta), *čarovati* (= provozovati čáry), *darovati* (dar), *desátkovati* (desátek), *hodovati* (hod), *kličkovati* (klička), *koledovati* (koleda), *obchodovati*, *obědovati*, *okolkovati* (= dělati okolky), *poklonkovati* (poklonka), *povykovati* (povyk), *pozorovati* (pozor), *roz-kouskovati* (= udělati kousky), *rýhovati*, *rýmovati*, *sladovati* (slad), *sněmovati* (sněm), *stávkovati*, *stopovati*, *svátkovati*...;

boxovati (box), *debatovati* (debata), *koncertovati*, *startovati* (start), *rýsoвати*, *tancovati*...

bodovati (= dělati body), *čárkovati*, *čtverečkovati*, *kostkovati*, *tečkovati*...

Patří sem také slovesa na -ati, -iti, odvozená z dějových jmen na -ot, -et: *drkotati* (drkot), *hrkotati* (hrkot), *hřmotiti* (hřmot), *třepetati* || zříd. *třepotati* (|| třepet || obyčej. třepot).

Dějová jména *drkot*... jsou ke slovům *drkati*, *hrkati* (*hrčeti*), *hřmíti*, *třepati*. Je to asi tak, jako kdyby se od dějového jména *bitva* k slovesu *bíti* utvořilo sloveso *bitviti* nebo *bitvovati*. Nová slovesa *drkotati*, *hřmotiti*... mají proti původním *drkati*, *hřmíti*... jiný v ý z n a m o v ý o d s t í n. Někdy je původní sloveso na ústupu; tak *rachati*, k němuž je dějové jméno *rachot*, základ to nového slovesa *rachotiti*. Tento vývoj je mimo uvedená slovesa ojedinělý: od *zvěst*, dějového jména ke *zvěděti*, utvořeno sloveso *zvěstovati* (§ 245).

Leckterá slovesa na *-iti...* nejsou původně odvozena ode jmen, nýbrž naopak jméno k nim patří jako příslušné dějové substantivum: *honiti* || *hon*, *loviti* || *lov*, *konati* || *kon* (*s-*, *ú-*), *trestati* || *trest*, *křičeti* || *křik*, *zvučeti* || *zvuk*... (§ 204₁). Dnes jsme mnohdy nakloněni viděti v těchto slovesích odvozeniny ze jmen.

6. TYP *barviti, jmenovati*

242. Znamenají »opatřovati, pokrývati (zdobiti, potřísniti...) tím, poskytovat (opatřiti...), dávati to, co vyjadřuje základní jméno«. Tvoří se příponami

-iti, -ati a -ovati: *barviti* (= opatřiti, pokrýti barvou), (*za*)*blátiti* (bláto), (*ob*)*dařiti* (dar), *klížiti* (klih), *kořeniti* (koření), (*o*)*kysličiti* (kyslík), *lepiti* (lep), *leštiti* (lesk), *mastiti* (mast), *opyliti* (pyl), *pečetiti* (= opatřovati pečeti), *pepřiti*, *sliniti*, *smoliti*, *soliti*, (*po*)*stříbřiti*, *škrobiti*, *věnciti* (věnec), *zbrojiti*, *ženiti* (= dáti ženu); *úročiti* || *úrokovati*; (*o*)*pásati* (= opatřiti pásem), *poutati* (pouto, pouta), *sedlati* (sedlo), *znamenati* (znamení);

cukrovati (= posýpati cukrem), *číslovati* (= opatřovati číslem), *darovati* (= poskytnouti dar), *jmenovati* (= dávati jméno), *hlasovati* (= dávati hlas), *kolkovati* (kolek), *korunovati*, *křidovati*, *lakovati*, *lemovati*, (*po*)*makovati*, *mřížovati*, *očkovati* (očko), *pasovati* (pás), *pérovati*, *pokutovati* (pokuta), *poličkovati* (poliček), *práškovati* (= posypávati práškem), *stránkovati*, *stravovati*, *věnovati* (= opatřiti věno, dáti věnem, darem), *voskovati*, *známkovati*; *amalgamovati*, *balzamovati*, *betonovati*, *cejchovati*, *cementovati*, *cínovati*, *drátovati*, *maskovati*, *nýtovati*, *rámcovati*, *rámovati*, *razítkovati*, *sádrovati*, *ventilovati* (vlastně = opatřiti ventilem)...

7. TYP *veslovati*

243. Jejich základní význam je »užívat jako nástroje, prostředku toho, co vyjadřuje základní jméno«. Tvoří se zpravidla příponou

-ovati, ojediněle *-iti*: *bičovati* (= užívat biče jako prostředku na bití), *bubnovati*, *gumovati*, *hroudovati* || *hrudovati*, *hřbelcovati* || *hřbelcovati*, *kamenovati* (= užívat kamene k házení), *kartáčovati*,

koulovati || *kulovati* (= házetí koule, koulemi), *lyžovati*, *pádlovati* (pádlo), *pilovati* (pila), *sáňkovati*, *telefonovati*, *telegrafovati*, *veslovati*...; *brusliti* (brusle), *troubiti* (trouba).

8. TYP *tykati*

244. Značí »ř í k a t i to, co vyjadřuje základní jméno«. Jsou řídká a tvoří se příponou

-kati, řidčeji **-ovati**: *tykati* = říkati (někomu) ty; *vykati* (vy); *onikati* (oni), *onkati* (on, ona); (říd.) *mykati* (my);

bědovati = říkati běda;¹⁾ *dušovati se* = říkati »na mou duši«.

Patří sem též *hořekovati*, tvořené jakoby příponou **-kovati**. Je to obměna staršího *hoře-kati* podle *bědovati*...

Přípony **-kati** užito zde z příčin hláskových. Podoba s běžnou příponou **-ati** (*tyati*...) byla by hláskově neobvyklá.

9. TYP *nocovati, vrcholiti*

245. Vyjadřují r o z m a n i t é d ě j e a č i n n o s t i souvisící se základním jménem. Tvoří se většinou příponou

-ovati, řidčeji **-iti**, **-ati**: *dolovati*, z důl = pracovati v dolech, těžiti z dolů nerosty; *hrdlovati* || *hrdliti* = držeti, chytati za hrdlo...; (myslivecké) *křídlovati* = střeliti do křídla; *ledovati* = sekati led, dobývati ho; *nocovati* = býti na noc, na nocleh; *přezimovati* = trávití zimu, chovati přes zimu; *roublovati* = vázati roublem; *stolovati* = seděti u stolu, hodovati; *triumfovati* = slaviti triumf; *zvěstovati* = přinášeti, oznamovati zvěst...; *podminovati* = položití miny pod něco; *torpedovati* = zasáhnouti torpedem;

hodnotiti = stanoviti hodnotu; *hrdliti*, viz výše; *mamoniti* = býti oddán mamonu; *prameniti* = míti pramen; *souhlasiti* = vyslovovati souhlas; *školiti* = působiti na koho jako škola; *vrcholiti* = dosahovati vrcholu...;

o-korati = nabýti kůry.

¹⁾ Svou platností je *běda* citoslovce, ale původem substantivum; totéž platí o dalším *hoře*.

SLOVESA Z ADJEKTIV.

246. Rozumějí se adjektiva v širokém smyslu.

1. TYP *stárnouti, šedivěti, bělati*

Mají význam »*stávati se takový m* (dokonavě státi se), zřídka *býti takový*, jak vyjadřuje základní adjektivum«. Tvoří se z adjektivních kmenů nebo kořenů pěti příponami:

1. **-nouti**: *blednouti*, z *bledý* = *stávati se bledý*, *bohatnouti* (*bohatý*), *hluchnouti* (*hluchý*), *hrubnouti*, *houstnouti* (*hustý*), *chromnouti*, *chudnouti*, *mládnouti* (*mladý*), *slábnouti*, *slepnouti*, *tloustnouti* (*tlustý*), *trpknouti*, *tvrdnouti*, *žloutnouti*.

Z kořene (bez přípony *-ký*) jsou tvořena slovesa *měknouti* (*měk-ký*), *řídnouti* (*říd-ký*) a *sládnouti* (*slad-ký*). *Chladnouti* (*vy-...*) je z kořene *chlad-* bez přípony *-ný*.

Některá slovesa se vyskytují zpravidla v podobě složené a ve vidu dokonavém: *o-hluchnouti*, *o-chromnouti*, *vy-chladnouti*...

2. **-eti** (*-ěti*): *běleti*, z *bílý* = *stávati se bílý*, *bujněti* (*bujný*), *divočeti* (*divoký*), *dřevěněti* (*dřevěný*), *hladověti*, *hubeněti*, *choulostivěti*, *churavěti*, *krásněti*, *lačněti*, *obecněti*, (*o*)*mdleti* (*mdlý*), (*o*)*něměti*, (*o*)*saměti* (*sám*), (*o*)*siřeti* (*sirý*); *rezavěti*, *slzeti*, *šedivěti*, *šuměti*, *tučněti*, *tupěti*, *vetšeti* (*vetchý*), *všedněti*, (*vy*)*střízlivěti*..., viz v § 411₂.

Domácněti (hlavně ve složení se *z-*), k *domáci*, je tvořeno ze základu *domác-* jako příslovce *domácně* a substantivum *domácnost* (§ 233₂).

V kniž. jazyce se vyskytují hojné složeniny *z-důvěrněti*, *z-neklidněti*, *z-pokorněti*, *z-pozorněti*, *z-přísněti*, *z-radostněti*...

3. **-ati**: *bělati* (*bílý*), *černati*, *červenati*, (*po*)*hrdati* (*hrdý*), *chutnati* (= *býti chutný*), *modrati*, (*ze*)*sinati* (*siný*), (*z*)*teplati*, *zelenati*.

Slovesa *bělati*, *černati*... znamenají v podobě zvrtné (*bělati se...*) »bíle probleskovati, jeviti se bílý«. Jen v tomto odstínu je *žlutati se*.

4. **-iti**, jen velmi zřídka: *truchliti* = *býti truchlý*; *po-dražiti* = *státi se drahým*, *dražším*.

5. **-ovati**, jen v *radovati se* (*z rád*; = *býti rád*, *míti radost*).

2. TYP *bíliti*

247. Znamenají »činiti takovým (dokonavě učiniti), jak vyjadřuje základní adjektivum«. Tvoří se příponou

-iti: *bíliti* = dělati bílým, *černiti*, *čiriti* (čirý), *čistiti*, *dloužiti* (dlouhý), *dvojiti* (dvojí), *holiti* (holý), *jistiti* (jistý), *měkčiti* (měkký), *mirniti*, *modřiti*, *ostřiti*, *plašiti* (plachý), *plniti*, *prázdňiti*, *světiti* (svatý), *sušiti* (suchý), *tvrditi*, *sytiti*, *tupiti* (tupý), *veseliti*, *živiti* (živý), *žlutiti*...,

o-bohatiti, *-mladiti*, *-svěžiti*, *po-silniti*, *u-klidňiti*, *-rychliti*, *-snadňiti*, *za-celiti* (celý), *-hustiti*, *zpo-maliti*..., *z-dvojiti*...;

po-češtití, *-polštití*, *-ruštití*...

Některá slovesa jsou odvozena z kořene adjektiv, zpravidla bez přípony *-ký*, *-oký*, *-eký*:

blížiti (blíz-ký), *hladiti* (hlad-ký), *krátiti* (krát-ký), *nížiti* (níz-ký), *řediti* (říd-ký), *sladiti* (slad-ký), *tížiti* (těž-ký); — *hloubiti* (hlub-oký), *širiti* (šir-oký), *výšiti* (vys-oký); — *dáľiti* (dal-eký).

Ojediněle bez *-ný*: *síľiti* (sil-ný).

V podobě *z v r a t n é* nabývají tato slovesa významu »stávati se, státi se takovým...«: *dloužiti se* (den se dlouží), *krátiti se* (den se krátí), *počeštití se*...

SLOVESÁ ZE SLOVES.

1. TYP *mořiti*

248. Znamenají »činiti, působiti to, co vyjadřuje základní sloveso«. Nazývají se účinná (faktivní). Proti základním slovesům mají zpravidla jinou kořenovou samohlásku; jde tu o t. zv. s t ř í d á n í samohlásek (§ 11). Tvoří se příponou

-iti: *topiti* = působiti tonutí (*tonouti* < *top-*); *hasiti* (hasnouti); *(po)ložiti* = (z)působiti, aby někdo ležel, něco leželo [*lož-* || *lež-*]; *točiti* (vodu...) = působiti tečení (*tok-* || *tek-*);

(na)pojiti = (z)působiti, aby někdo pil [*poj-* || *pí-*]; *hnojiti* (hníti); *hojiti* (žiti) [*goj-* > *hoj-* || *gí-* > *žit-*]; *(upo)kojiti* (odpo-či-nouti) [*koj-* || *ki-* > *či-*];

mořiti = působiti mření [*mor-* || *mər-*]; *vařiti* (vříti) [*vōr-* || *vər-*]; *trápiti* (trpěti) [*torp-* || *tər-*];

(*po*)*saditi* = (z)působiti sedění [*sad-* || *sěd-*]; (*po*)*staviti* = (z)působiti, aby někdo stál, něco stálo);

(*z*)*baviti* = (z)působiti, aby někdo »zbyl« něčeho, něco pozbyl;
(*u*)*naviti* (nýti = býti unaven);

buditi (bdíti) [*bud-* || *bzd-*]; *hubiti* (hynouti) [*gub-* || *gyb-*];

(*po*)*věsiti* (viseti) [*věs-* || *vis-*].

Příbuznosti slovesných dvojic nejsme si dnes už často vědomi.

Lze říci, že jsou účinná slovesa ve 4. slovesné třídě proti základním slovesům, která jsou ve třídě 2. a 3.

2. SLOVESA OPĚTOVACÍ (ITERATIVA)

249. 1. Vyjadřují opěťování, často jen trvání děje tkvícího v základním slovese; viz v § 799. Tvoří se ze základních sloves, vlastně z kořenů, které jsou u jiných sloves, příponami

-iti, -eti (-ěti), -ati a -ovati, neboli jsou v třídě 4., 3., 5. a 6., kdežto slovesa základní v třídě jiné; na př. *nositi* || *nésti*, *vidati* || *viděti*.

2. Často mají opěťovací slovesa jinou kořenovou samohlásku: *nositi* || *nésti*; *při-nášeti* || *nositi*... Jde tu o t. zv. s t ř í d á n í samohlásek (§ 11).

Nezřídka se liší opěťovací slovesa od základních k v a n t i t o u, zejména mají délku proti krátkosti sloves základních: *vidati* || *viděti*, (*pře*)*mýšleti* || *mysliti*..., řidčeji krátkost proti délce základních sloves: (*roz*)*suzovati* || *souditi*, (*do*)*tazovati se* || *tázati se*...

3. Iterativa na -iti

jsou nemnohá a mají všacka v kořeni -o-, většinou proti -e-, ojediněle proti původnímu -z- sloves základních:

nositi (nésti), *voditi* (vésti), *voziti* (vézti); *honiti* (hnáti < gznati).

4. Iterativa na -eti (-ěti)

tvoří se většinou z kořene sloves na -iti, mají zhusta jinou kořenovou samohlásku a jinou kvantitu než slovesa základní. Koncové kmenové souhlásky *d'*, *t'*, *s*, *z*, *st*, *zd*, *sl* mění se v *z*, *c*, *š*, *ž*, *št'*, *žd'*, *šl*, poněvadž původní přípona byla -jati (§ 36, 39, 67): *sád-jati* (*sázeti*) ... Na př.:

-*háseti* (hasiti), *káleti* (kaliti), -*kážeti* (kaziti), -*pláceti* (platiti),

-právěti (praviti), *rážeti* (raziti), *sázeti* (saditi), *stavěti* (staviti), *-trá-
ceti* (tratiti), *váleti* (valiti), *-vářeti* (vařiti), *-vraceti* (vrátiti);

-klízeti (kliditi); *chyběti* (chybiti), *-mýšleti* (mysliti); *věšeti* (věsiti);
-dileti (dělati), *-jížděti* (jezditi), *stříleti* (střeliti), *-svěceti* (svítiti);
-bouzeti (buditi), *kouleti* (kuliti), *-koušeti* (-kusiti), *poroučeti* (po-
ručiti), *pouštěti* (pustiti), *-pouzeti* (puditi), *-soušeti* (sušiti);

-háněti (honiti) [o střídání *á* || *o* viz v § 11], *házeti* (hoditi),
káceti (kotiti), *-kájeti* (kojiti), *-kláněti* (kloniti), *-klápěti* (klopiti),
krájeti (krojiti), *kráčeti* (kročiti), *máčeti* (močiti), *-nášeti* (nositi),
-pájeti (-pojiti), *pouštěti* (pustiti), *-ráběti* (-robiti), *-táčeti se*, *potáceti se*
(točiti), *-tvářeti* (tvořiti), *-váděti* || *-vázeti* (voditi), *-vážeti* (voziti),
-zváněti (zvoniti)...

knižní *-hláseti* (hlásiti), *-strájeti* (strojiti), *-tláčeti* (tlačiti), *-troušeti*
(trousiti)...

Mezi *-váděti* a *-vázeti* je významový rozdíl: *odváděti* daň, *přiváděti* koho... ||
(*do*) *provázeti* koho.

Od sloves jiných tříd jsou tato iterativa řídka:

-bíjeti (odbíti; tvořeno z kmene *bij-*), *-píjeti* (píti), *-víjeti* (víti);
-bízeti (od *-bídnouti*, vlastně od zaniklého *-biediti*); *míjeti* (od
minouti); *mizeti* (od *mih-nouti se*);
-hlížeti (od *hleděti* nebo *-hlédnouti*); *-váněti* (voněti).

5. Iterativa na *-ati*

jsou většinou k slovesům třídy 1. a 2., zřídka 3., 4. a 5. Část jich
má jinou kořenovou samohlásku než základní sloveso. Na př.:

-lézati (lézti), *-pékati* (péci), *-vlékati* (vléci); *-tloukati* (tlouci);
-růstati (růsti); *lízati* (líznoti);

čítati (čísti, čtu < čst-), *říkati* (řící, řku); *-čínati* (-čnu < čn-),
-dířati (dru < dṛ-), *-jímati* (jmu), *-mířati* (mru), *-pínati*; *-pířati*
(k *-pru*, *-příti* i *peru*, *práti*); *-stířati* (stru), *-tířati*, *-vířati*, *-zířati* (zříti);
-máhati (-mohu);

dýchati (-dechnoti < dṛch-), *dýmati* (dmu < dṛm-), *hýbati*
(hnu < gṛb-), *-mykati* (-mknu), *-sychati* (schnu), *-týkati* (-tknu);
bodati (bodnoti), *dřímati* (-dřímnouti), *klekati* (kleknouti), *kopati*,

mávatí, padatí, pukatí, sahatí (sá-), sekatí, -vládatí, všímátí si, zdvíhatí, zvedatí...; -bledatí (blednouti), -mládatí;

-hasínatí (hasnouti), (u) sínatí (usnouti);

běhatí (běžeti), léhatí (ležeti), létatí (letěti), sedatí (seděti), vídatí; hlídatí (ke hleděti);

pátratí (patřiti), -sílatí (-slati), -žíratí (žráti).

6. Iterativa na -ovatí

tvoří se ponejvíce od sloves na-iti: *-čerňovatí (černiti), -čiňovatí se (-činiti), -stiňovatí (stíniti); -měřovatí (měřiti), -patřovatí (patřiti); -lučovatí (-loučiti), -ručovatí (-ručiti), -tlačovatí (tlačiti); -bližovatí (-blížiti), -nižovatí (nížiti), sužovatí (soužiti), -těžovatí (tížiti), zužovatí (úžiti); -strašovatí (strašiti), -těšovatí, -vyšovatí; -chvalovatí (chváliti), -chylovatí, -ptylovatí; kupovatí (koupiti), -hlubovatí (hloubiti), -lamovatí (lomiti), -pravovatí (-praviti); shromažďovatí (shromáždití); -prazdňovatí (-prázdňiti); -krašlovatí (krášlití);*

-ciťovatí (cítití), -šlechťovatí; -děďovatí (-děditi), -lodťovatí (-loditi), -středťovatí (od-, sou-střediti), -třídťovatí (tříditi); -řadťovatí || -řazovatí (řaditi); -kořístťovatí (kořistiti); -kreslovatí (kreslití); -tarasovatí (-tarasiti); -cizovatí (-ciziti), -mezovatí (-meziti), -mrázovatí (-mráziti), (z)obrazovatí (zobraziti), -plazovatí (-plaziti).

Často se souhlásky *ť, d', s, z, sť, zd'* a *sl* základních sloves mění v *c, z, š, ž, šť, žd'* a *šl*:

-hlcovatí (-hltiti), -drcovatí (drtiti), -chycovatí, -kracovatí, -krucovatí, -mycovatí, -něcovatí, -rmucovatí, -svěcovatí, -sycovatí, -tracovatí...; -cezovatí (cediti), -hrazovatí (nikoli -hražovatí), -chlazovatí, -klizovatí, -plozovatí, -puzovatí, -řinovatí, -sazovatí, -slazovatí, -suzovatí, -tvrzovatí, -vozovatí (odvoditi...)...; -brušovatí (brousití), -dušovatí, -hlašovatí, -měšovatí, -prošovatí, -trušovatí...; -hrožovatí...; -čišťovatí (čistiti), -hošťovatí, -hušťovatí, -jišťovatí, -mašťovatí, -prošťovatí...; -hyžďovatí (hyzditi), -požďovatí; (zastar.) -myšlovatí (myslití).

Je tu táž souhláska jako v minulém příčestí trpném: *citěn || -citovatí, -děděn || -děďovatí, kreslen || -kreslovatí, .. — -hlcen || -hlcovatí, cezen || -cezovatí, hlášen || -hlašovatí...*, viz v § 414.

A táž souhláska jako v přibuzných iterativech na *-eti*: *-svěcovati* || *-svěceti*, *-stracovati* || *-tráceri*, *-klizovati* || *-klízeti*, *-puzovati* || *-pouzeti*, *-myšlovati* || *-mýšleti*...

Menší měrou se tvoří iterativa na *-ovati* od sloves 2. třídy:

-dechovati, *-dychovati* (dechnouti, dýchnouti), *-hybovati* (hnouti), *-lizovati* (líznouti), *-přahovati* (-přáhnouti), *-řezovati* (říznouti), *-sahovati*, *-šlapovati*, *-tahovati*, *-tiskovati*, *-trhovati*, *-zdvihovati*...

Někdy je základní sloveso v třídě 2. i 4. nebo 3.: *-chycovati* (chytnouti || chytiti); *-křikovati* (křiknouti || křičeti); *-stupovati* (stoupnouti || -stoupiti)...

Zřídka je odvozeno iterativum na *-ovati* od slovesa třídy 5.:

-tazovati (tázati); *-vazovati* (vázati).

Slovesa *-dychovati* a *-hybovati* vznikla co do kořenné samohlásky podle sloves tř. 5. *dýchati* a *hýbati*.

3. SLOVESA OPAKOVACÍ (FREKVENTATIVA)

250. 1. Vyjadřují opakování, často jen opětování nebo trvání děje (§ 801) a tvoří se příponou

-vati, a to jednak z kořene základních sloves:

dávati (dá-ti), *znávati*; *bývati* (bý-ti), *-krývati*, *mývati*, *rývati*; *-dívati* (o-dí-ti...), *-chvívati*, *-skvívati*, *-šívati*, *-živati*; *-lévati* (lí-ti, le-ji), *-sívati* (sí-ti), *-pívati* (pě-ti); *douvati* (dou-ti), *-plouvati*, *-souvati* (sesouti), *zouvati*, *obouvati*;

jednak z infinitivního kmene na *-i-*, *-a-*, *-ova-*:

bílívati (bíli-ti), *čistívati*, *chodívati*, *chválívati*, *lovívati*, *nosívati*, *platívati*, *prosívati*, *zadívati*, *trápívati*, *vodívati*, *vozívati*...;

brávati (brá-ti), *dělávati*, *hrávati*, *chytávati*, *padávati*, *sekávati*, *-sílávati*, *tahávati*, *vidávati*, *žádávati*...;

bojovávati, *hodovávati*, *kupovávati*, *pěstovávati*, *pracovávati*, *-pravo-
vávati*, *zachovávati*...

K slovesům na *-eti* (*-ěti*) jsou frekventativa jako k slovesům na *-iti*, na *-ívati*: *házívati* (házeti), *hledívati* (hleděti), *-chážívati* (-cházet), *klečívati*, *křičívati*, *trpívati*, *visívati*, *zvučívati*...; *omdlívati*, *slzívati*, *stmívati se*, *umívati*, *večeřívati*...; *-chážívati*, *-mýšlívati*, *-nášívati*, *sázívati*, *věšívati*, *vracívati*...

Slovesa typu *chodívati* zněla v starém jazyce *chodievati*, t. j. vznikala napodobením sloves *hledievati* k třídě 3. (hleděti > *hledievati*).

2. Jsou dále frekventativa na

-vávati, vyjadřující opakování nebo trvání v dávné minulosti (§ 8014) a tvořící se tak jako slovesa na **-vati**:

bývávati (bý-ti), *chodívávati* (chodi-ti), *vracívávati* (vrace-ti)...

Také by se mohlo říci, že jsou to frekventativa na **-vati** tvořená z frekventativ: *bývávati* z *býva-ti*...

4. ZČEŠTĚNÁ SLOVESA CIZÍ

251. Cizí slovesa se zpravidla zčešťují příponou

-ovati: *apelovati* (lat. *appellare*), *aplikovati*, *aprobovati*, *aspirovati*, *kolaudovati*, *reparovati*, *salutovati*, *simulovati*, *temperovati*...; *absolvovati* (*absolvere*), *existovati* (*existere*), *komponovati*, *sistovati*, *transfervovati*, *transponovati*...; *studovati* (*studere*)...

Německá slovesa na **-ieren** se zčešťují v **-írovati** (**-ýrovati**), ale pociťují se většinou za lidová a hovorová; na př.:

abonyýrovati, *existýrovati*, *fixírovati*, *lamentýrovati*, *linýrovati*, *salutýrovati*, *sekýrovati*, *študýrovati*, *žinýrovati* se.

Spisovný jazyk užívá podoby na **-ovati**: *abonovati*, *existovati*, *fixovati*, *linovati*..., odvozené ze sloves latinských (*existere*, *studere*...) nebo jiných (*abonovati* z franc. *abonner*...). Někdy se nahrazuje cizí sloveso domácím: *kopírovati* — rozmnožiti, rozmnožovati, napodobovati; *žinýrovati* se — ostýchat se, zřídka *ženovati* se (podle franc.).

Ojedinele má spisovná mluva podobu na **-írovati**, není-li dobře možná podoba na **-ovati** a není-li česká náhrada; na př. *režírovati*.

Slovesa na **-isovati**, *civilisovati*, *konkretisovati*, *legalisovati*, *mobilisovati*, *modernisovati*, *realisovati*, *stabilisovati*..., jsou dílem přímo z francouzských na **-iser**, dílem z německých na **-isieren** od nich odvozených.

Viz ještě v § 315.

SLOVESA Z PŘÍSLOVCÍ A Z CITOSLOVCÍ.

252. 1. Z p ř í s l o v c í *pozdě* a *dvojnásob*, *trojnásob*, *čtvernásob*... jsou příponou

-iti utvořena slovesa *pozdití se* a *dvojnásobiti*, *trojnásobiti*, *čtver-násobiti*... (obyčejně dokonavě *zdvojnásobiti*...).

2. Z **c i t o s l o v c í**, a to zvukotvorných, zakončených samo-hláskou, tvoří se slovesa zpravidla příponou

-kati: *bekati* (z *be*), *foukati* (fů), *frkati* (fr), *hekati*, *houkati* (hou), *hrkati*, *hýkati*, *hulákati*, *kdákati*, *krákati*, *kvákati*, *mekati*, *mňoukati*, *mukati*, *srkati*, *vrkati* (z *vr* nebo snad příponou *-ati* z *vrkú*)...

K nim se pak tvoří podle sloves původu necitoslovného podoby jiné: *hučeti*, *hrčeti*, *mečeti*, *vrčeti*..., *houknouti*, *hrknouti*... k *houkati*, *hrkati*...

Vlivem sloves na *-kati* se nejednou ujalo *-k-* u citoslovcí: *fouk*, *fuk*, *frk* (frnk), *hrk*, *kdák*...

Někdy se vyvíjí významový rozdíl mezi podobou na *-ati* a *-eti*: *bekati* — *bečeti*, *houkati* — *hučeti*, *hrkati* — *hrčeti*, *vrkati* — *vrčeti*.

Leckdy je běžná jen podoba na *-eti*: *bučeti*, *bručeti* (br, bru), *mručeti*, *bzučeti*.

Přípona *-kati* je tu z téže příčiny jako v *ty-kati*... (§ 244) nebo podle sloves na *-ati*, kde *-k-* patří k citoslovcí.

3. Ojediněle se odvozují příponou

-ovati: *cukrovati* (z *cukrú*); *sakrovati* (sakra); a

-ati: dětské *papati* (z *papu*); snad *vrkati* (z *vrkú*), viz ve 2.

Touto druhou příponou jsou zpravidla odvozena slovesa z cito-slovcí zakončených souhláskou:

bafati (baf), *bouchati* (buch), *brnkati*, *břinkati*, *capati*, *cinkati*, *hafati*, *kecati*, *kvikati*, *ťapati*, *ťikati*, *ťukati*, *žblunkati*.

II. SKLADÁNÍ SLOV

253. Probírají se zde jen složeniny 1. stupně nebo přímé, jak vyloženo v § 161₂.

Dělí se na složeniny nevlastní neboli spřežky a složeniny vlastní.

A. Spřežky

1. Spřežky jsou slova vzniklá prostým spojením hotových slov nebo sousloví v jedno slovo s tímž věcným významem. Jde tu tedy jen o změnu v chápání, v pojetí slov, sousloví, o jejich splynutí v slovo jednotlivé.

Výrazovým prostředkem tohoto způsobu tvoření slov je vždy p ř í z v u k. Je-li 1. slovo jednoslabičné nebo dvojslabičné, je mimo spřežku předklonné k 2. slovu, které má hlavní přízvuk, spřežka však má hlavní přízvuk na 1. slabice prvního slova. Na př.: *pan* 'táta > 'pantáta, *pravdě* 'podobný > 'pravdě|podobný, *paní* 'máma > 'pani-máma... Sr. k tomu § 109 a 82—84. Je-li 1. slovo nejméně trojslabičné, má mimo spřežku hlavní přízvuk jako slovo 2., ve spřežce však má hlavní přízvuk jen slovo první: 'na nebe 'vstoupení > 'na-nebe|vstoupení; viz v § 82—84.

V tom, že mají jeden hlavní přízvuk, a to na 1. slabice, chovají se spřežky jako slova jednoduchá, nesložená. V písmě se tato povaha vystihuje psaním dohromady.

Někdy je výrazovým prostředkem splynutí slov tvarové u s t r - n u t í prvního slova; na př. *pantáta*, *pantáty*..., nikoli *panatáty*...

2. Většinou vznikají spřežky z e d v o u s l o v, zřídka z e t ř í, na př. *bůhvíco*..., *kdovíkdo*...

3. Spřežky jsou podle mluvnické povahy slov trojí:

1. vzniklé spojením d v o u s l o v o h e b n ý c h, na př. *pantáta*;
2. vzniklé spojením s l o v a n e o h e b n é h o s o h e b n ý m, na př. *nahoru*;

3. vzniklé spojením d v o u s l o v n e o h e b n ý c h, na př. *tamhle*.

SPŘEŽKY TYPU *pantáta*.

254. 1. Jde tu nejčastěji o spojení j m é n a s e j m é n e m: *pantáta*, *panimáma*; *Suchdol* (*such* jmenný tvar k *suchý*), *svatvečer* (= svatý večer); *Kněžmost* (= kněžův most, viz § 208₃), *Kněždub*, *Buštěhrad*, *Kněževes*, *Nelahozeves* (tam.); *týden* (= týž den); příjmení *Malýpetr*.

Jde tu veskrze o tvarové ustrnutí původního prvního slova.

chválabohu (příslopečně);

okamžik (= mžik, mžiknutí oka); *přelíčení* (= líčení, dokazování pře); *země-koule*, *-třesení*; *krveprolití* (viz v § 621); *vlasti-zrada*; *-zrádce*;

ctihodný, důvěryhodný, chvályhodný, pamětihodný, pozoruhodný; krvelačný, láskyplný, strastiplný; koupěchtivý, pomstychtivý; mírumilovný; tajuplný (asi z tajů- podle trestuhodný...); duchaprázdny, liduprázdny, bohaprázdny;

sebe-důvěra, -chvála, -kritika, -láska, -obrana, -vědomí, -vražda, -vražedník, -vzdělání, -záchova...; -vědomý;

Význam je týž jako u kmenových složenin *samo-chvála...* (§ 304) = chvála, kritika, obrana... sebe (samého). Nejsou to však složeniny kmenové, protože *sebe-* není kmen, nýbrž genitiv.

Sebedůvěra je podle našeho pojetí »důvěra v sebe« a nepatřilo by sem. Původní smysl však je »svěření sebe (sobě samému)«, jak svědčí staročes. vazba *důvěřiti se čeho komu*.

sebe-hojnějši, -horši, -lepší, -skromnějši... (§ 667₅);

Genitiv *sebe-* nabyl tu do jisté míry povahy předpony.

bohu-libý, -milý; Bohumil (viz v § 177₄); *bohu-díky, -dík, -žel; pravděpodobný, ohnivzdorný;*

nanebe-vzetí, -vstoupení; zmrtvýchvstání; předsevzetí, nacti-utrhač, -utrhání; potmě-chuť;

jedenáct (= jeden na desěte, na, nad desítku), *dvanáct, třináct...*; *dvacet* (= dva desěti, dvě desítky), *třicet, čtyřicet* (= tři, čtyři desěti); *padesát* (< pat desát = pět desítek), *šedesát* (< šest desát = šest desítek)...

Vedle některých spřežených adjektiv se užívá též původních spojení, ale s gen. nebo s dat. za adjektivem: *hoden, hodný důvěry, chvály, pozor...*, *chtivý koupě, podobný pravdě...*

2. Zřídka je základem *j m é n o s e s l o v e s e m*: *předsevzíti si, předsevzetí* [= vzíti si (co) před se, před sebe]; *potměšilý* [= kdo šil, kul, šije, kuje něco po tmě, ve tmě].

3. Rovněž zřídka jde o původní *t ř i s l o v a*: *bůhvíkdó, būhvíco, būhvíkam...*

SPŘEŽKY TYPU *nahoru*.

255. 1. Slovo neohebné + ohebné. Patří sem hojná podružná příslovce složená z předpony a z tvaru jména: *nahoru* (z *na horu*), *vzhůru*, *dokonce*, *ovšem...*, viz v § 852.

Dále *an*, *ana...* (z *a on*, § 704); *méněcenný*; *tamtén*; *kdekdo*, *kdeco*; *okolojdoucí*, *kolemjdoucí*, *okolostojící*, *mimojdoucí*;

Spřežek s *okolo-*, *kolem-* a *mimo-* užíváme jen v platnosti zpodstatnělé: *každý kolemjdoucí*, *všichni okolostojící...*, ale: *každý člověk jdoucí kolem*, *lidé stojící okolo...* Tato příslovce nespřahujeme se slovesy: *okolojiti*, *kolemjiti...*

N e č e s k é jsou slovesné spřežky *spolupracovati*, *spolupodpisovati...* (místo *pracovati spolu*, (společně) *s kým...*). Viz výše *okolojdoucí...*, ale nikoli *okolojiti...*

Domažilice (na Mor.), z toho *Domažlice* (v Č.) = žilici doma, kdo žili doma.

Patří sem hojná podružná příslovce složená z předpony a z tvaru jména: *nahoru* (z *na horu*), *vzhůru*, *dokonce*, *ovšem...*, viz v § 852.

2. Slovo ohebné + neohebné: *neřkuli*; *tenhle*, *tento*, *tentam*; *toť*, *necht'* (z *nechajť*); *jeť*, *vímť...* (= neboť je...); *třebas*, *třebaže*, *jdiž*, *stijž...*; *kdože*, *cože*, *kdeže...*, *kdož*, *což*, *jenž*, *kterýž*, *týž*, *jakž*, *takž*; *kdopak*, *copak...*

Třeba je slovo původně ohebné, sr. *potřeba*, ale nabylo povahy příslovečné nebo spojkové (§ 655).

Neřkuli obsahuje tři slova, ale první dvě, *ne-řku*, jsou celek, složenina.

3. Tři slova: *ten-hle-ten*, *tam-hle-ten*; *jest-li-že* (§ 501₃); *bůh-ví-kde*, *bůhvíkam*, *bůhvíkudy...*; *dva-cet-krát*, *tři-cet-krát...*

SPŘEŽKY TYPU *tamhle*.

256. Jsou to vesměs příslovce, spojky a předložky:

a-ž, *kdy-ž*, *jen-že*, *nuže*, *ovšemže*; *vždy-t'*; *a-č*, *a-ni*, *a-však*; *kde-pak*, *kdypak...*; *zda-li*, *čili*, *neboli*, *pakli*; *tam-tudy*; *ej-hle*, *tamhle*; *jak-mile*; *horempádem*;

-pádem je od původu sice tvar skloněný, ale nabylý povahy příslovečné.

zpod, *zmezi*, *zprostřed* (§ 745₃).

dodnes, *podnes*, *nazpět*.

Od původu sem patří *a-le*, *ný-brž*, *le-č*, *le-da...*, ale cítíme je už za slova jednoduchá.

B. Vlastní složeniny

257. 1. Vznikají ze dvou nebo i z více základů a mají jako spřežky zpravidla jeden hlavní přízvuk: ¹*listo-pad*, ¹*černo-vlasý*, ¹*pra-otec*... Jejich základem jsou velmi často hotová slova, sousloví, avšak slovo-tvorné dění nezáleží v jejich prostém splnutí jako u spřežek, nýbrž v jejich *m l u v n i c k é o b m ě n ě*. Na př. složené substantivum *velkoměsto* vzniklo z přívlastkového výrazu *velké město* změnou adjektiva v kmen *velko-*; substantivum *přízemí* je odvozeno příponou *-í* z předložkového výrazu *při zemi*; substantivum *samouk* povstalo ze slovesného výrazu *učiti se sám*; složené adjektivum *červenobílý* vzniklo ze spojkového výrazu *červený a bílý* (§ 526₄); atpod.

Vedle toho se tvoří vlastní složeniny ze základů, které se jako samostatná slova nevyskytují. Jsou to t. zv. *p ř e d p o n y* v *pa-horek*, *pra-otec*, *do-néstí*, *roz-házeti*... Mají v podstatě týž úkon jako přípony, t. j. obměňují jistým způsobem význam každého slova s nimi spojeného.

2. Mluvnické obměny, nastávající při tvoření vlastních složenin, jsou úhrnem hojné a rozmanité a týkají se dílem základu jako celku, dílem jeho jednotlivých složek.

a) Mění se slovní druh: *samouk* < *učiti se sám* (sloveso > substantivum); *stoletý* < (starý) *sto let* (substantivum > adjektivum).

b) Mizí spojkové spojení výrazu: *červený a bílý* > *červenobílý*.

c) Mění se rod: *pahorek* z *pa-hora*, *pa-louk* z *pa-louka*.

d) Ze základu s ohnutým tvarem vzniká substantivum nebo adjektivum: *při zemi* > *přízemí*, *při ruce* > *příruční*; *kalí vodu* > *kali-voda*; (kdo je) *místo předsedy* > *místopředseda*.

e) Substantivum nebo adjektivum nabývá v 1. části složeniny povahy kmenové: *rubati dříví* > *dřevo-rubec*; *velké město* > *velko-město*.

f) Druhé (koncové) jméno se obměňuje odvozováním: *pa-hora* > *pahor-ek*, *bez dětí* > *bezdětek*; *bez práce* > *bezprac-ný*, *bez masa* > *bezmas-ý*.

3. Tyto mluvnické obměny jsou výrazovým prostředkem nového věcného významu vlastních složenin proti významu jejich základu.

4. Vlastní složeniny jsou valnou většinou **d v o j č l e n n é**, zřídka **t r o j č l e n n é**, na př. *dvě-stě-letý*, *tři-sta-letý*.

5. Podle své první části jsou složeniny **paterý**:

a) **p ř e d p o n o v é**, a to jmenné nebo slovesné, na př. *pra-otec*, *ne-moc*, *do-psati*, *při-nésti*;

b) **p ř e d l o ž k o v é**, vzniklé z předložkových výrazů, na př. *ná-břeží*, *po-cestný*;

c) **k m e n o v é**, s první částí kmenovou, na př. *chlebo-dárce*, *blaho-dárný*;

d) **z d v o j e n é** (reduplikované), na př. *svatosvatý*;

e) **t v a r o v é**, s první částí ohnutou, na př. *dvou-letý*, *tři-letý*.

Další skupinu tvoří vlastní složeniny, jejichž základem jsou hotové **v ě t y**. Na př. *držgrešle* z *drž grešli*, *kazimír* z *kazi* (starý rozk. způs.) *mír*. Viz v § 312.

6. Složeniny jsou od nejstarší doby v našem jazyce velmi hojné, časem se některé rozhojňují a vznikají nové typy. Neprávem se tvrdí, že složeniny vůbec nejsou v duchu českého jazyka. Otázka správnosti se naskytá jen při některých nových typech; viz v § 308₄.

7. Slovo tvornou látku je možno a také třeba v této části roztržďovati **p o d l e z p ů s o b u s k l á d á n í**, protože každý složený typ má jistý základní význam.

1. JMENNÉ SLOŽENINY PŘEDPONOVÉ.

258. Rozumějí se jména v širokém smyslu: substantiva, adjektiva, zájmena a číslovky.

O zájmenných složeninách s *ně-*, *ni-*, *lec-* a *všeli (s)-* viz ve skladbě v § 709 sl.

O složeninách s *ex-* a *vice-* viz v § 315_a.

O adjektivech *sebe-horší*, *-lepší*... viz v § 254₁.

Tyto složeniny se tvoří zpravidla **b e z o d v o z o v á n í**, t. j. základní jméno se mluvnický nemění: *pra-otec*, *pa-klíč*... Odvozování je velmi řídké: *hora* > *pa-horek*, *louka* — *pa-louk* (bezpříponové mužské odvozování); *sou-hvězdí*...

1. S *pra-*

1. Substantivní složeniny znamenají zpravidla někoho, něco **p ř e d c h á z e j í c í h o** před nositelem základního jména, někoho,

něco starobylého, prvotního; na př. *praotec* = první otec, zakladatel rodu, národa; *praobyvatel* = první obyvatel; *prarodiče* = rodiče rodičů, zakladatelé rodu, Adam a Eva. Podobná substantiva jsou:

pra-bába, *-babička*, *-bytosť*, *-děd*, *-hmota*, *-hory*, *-jazyk*, *-kolébka*, *-les*, *-máti*, *-síla*, *Pra-slovan*, *pra-tvar*, *-typ*, *-věk*...

Jen *pranic*, *pramálo* znamená »docela, vůbec nic«, »velmi málo«, má význam zesilující.

2. Adjektivní složeniny vyjadřují zesilování vlastnosti tkvící v základním adjektivě; na př. *prastarý* = velmi starý. Tvoří se volně, podle potřeby a úmyslu mluvčího, na př.:

pra-bídny, *-jednoduchý*, *-lehký*, *-obyčejný*, *-zbytečný*, *-žádný*. Jsou však více méně knižní.

Některé složeniny jsou do značné míry ustáleny, jsou běžné: *pra-dávny*, *-podivný*, *-starý*.

3. Vyskytují se též složeniny s *prapra-*, hlavně substantivní, znamenající někoho předcházejícího před nositelem složky s *pra-*:

prapra-bába, *-babička* = matčina nebo otcova prabába, žena ještě ze staršího kolena; *-děd*, *-vnuk*, *-vnučka*...

2. S pře-

259. Vyjadřují zesílení významu základního substantiva nebo adjektiva: *přesila* = veliká síla, převaha sil, *překrásný* = velice, neobyčejně krásný.

Substantivních složenin je málo; vedle *přesila* ještě *přemíra* = veliká, přílišná míra, odborné *přetlak*. V knižním jazyce se vyskytá *přeškoda* (= veliká škoda), dále *přeběda* = velmi běda, s platností citoslovnou. Podobně řídké *přebože*. Platnost příslovečnou má knižní *přemnoho* (= velmi mnoho).

Odborné *přetlak* (= rozdíl dvou tlaků) je vlastně dějové substantivum k slovesu přetlačit; sr. v tělocvič. názvosloví = přetlačování, přemáhání tlakem. Tak jako *převaha* = převažování.

Adjektivní složeniny se tvoří volně, na př.:

pře-bídny, *-bohatý*, *-cenný*, *-četný*, *-daleký*, *-dobrý*, *-hojný*, *-mnohý*,

-nešťastný, -silný, -sladký, -slavný, -těžký, -veliký. Patří sem též příslovce *přečasto*. Tyto složeniny však jsou zpravidla knižní.

Do značné míry jsou ustáleny složeniny *předrahý* a zejména *překrásný*.

Nepatří sem *přesazba, pře-moudřelý, -pracovaný, -stárlý, -sycený, -umělkovaný, -zrálý...*, neboť jsou to složeniny 1. stupně, odvozeniny ze sloves *přesázeti* (*-sázeti*), *-moudřeti*...

3. S *arci-* (*erc-*).

260. 1. Předpona *arci-* se skládá se substantivy nebo s adjektivy z nich odvozenými. Vyjadřují pak tyto složeniny zesílení významu základního jména; na př. *arcidílo* = veliké, důležité, hlavní dílo. Tvoří se většinou volně a jsou proto knižní nebo individuální; na př.:

arci-dílo, -hříšník, -kacíř, -konc (= úplný konec, Vanč.), *-mistr* (Vrch.), *-otec* (= praotec, patriarcha), *-učitel* (= veliký učitel, o Komenském)...

Ustáleny jsou složeniny *arcibiskup* = nejvyšší biskup provincie (z toho *arcibiskupský, -biskupství*); *arcidiecése* = diecése metropolit; *arcipastýř* = nejvyšší pastýř, arcibiskup. Tu jde o základní význam poněkud jiný, o vyjádření vyšší hodnosti. Odtud plyne platnost čestného titulu: *arci-jáhen, -kněz*.

Hodnost ve smyslu starého společenského řádu vyjadřují též složeniny *arcikníže* a *arcivévoda* s odvozeninami *arci-knížecí, -vévodský, -knížetství, -vévodství*.

Dost často se předpona *arci-* skládá se slovy hanlivými a jinými silně citovými: *arci-blázen, -buřič, -dareba, -lhář, -lotr, -osel*...

Některé složeniny mají odstín hanlivosti, posměšnosti, ač v základním jméně tento odstín není: *arci-demokrat, -kritik, -vlastenec*.

Od původu jsou to složeniny hybridní; viz v § 315.

2. Týž význam mají složeniny s *erc-*, jenže jsou veskrze lid. a hovor.: *erc-blázen, -dareba, -lotr*... Viz též v § 315.

4. S *roz-, rozto-*.

261. 1. Tyto složeniny jednak vyjadřují zesílení významu základního jména a jsou ojedinělá:

roz-milý; rozto-divný, -milý. Patří k nim též *rozbože*, zesilující citoslovnou platnost základního *bože*.

2. V jiných, a to substantivních složeninách, rovněž velmi řídkých, znamená *roz-* » *n a r ů z n é s t r a n y* «:

rozcestí, tvořené z *roz* a *cesta* příponou *-í* = místo, kde se cesta rozbíhá na různé strany; podobně *rozvodí* a *rozhraní* (= místo, kde je hrana, hranice na dvě strany); *rozsocha*, z *roz* a *socha* = socha (kmen, větev) s pahýly větví trčícími na různé strany.

5. S *nej-*.

262. Jde o adjektivní složeniny bez odvozování, které označují vyšší stupeň vlastnosti vyjádřené 2. stupněm základních adjektiv, neboli třetí stupeň vlastnosti vyjádřené 1. stupněm adjektiv; na př. *nejstarší* = mající větší stáří než *starší* neboli nejvíce *starý*. Viz v § 229. Nazývají se superlativy.

Tvoří se podle potřeby od každého komparativu: *nej-bělejší, -černější, -moudřejší, -světější..., -mladší, -slabší, -starší, -širší..., -hezčí, -měkčí, -vlhčí...*

6. S *pa-*, *po-*.

263. 1. Substantivní složeniny s *pa-* mají význam *p o d o b n o s t i* s různými odstíny; na př. *paklíč* = co se podobá klíči (a co jej nahrazuje). Podobně:

odborné *pa-komár, -kůň, -list, -rovina*;

palouk = co se podobá louce, malá louka; *pahorek* = co se podobá hoře, malá hora; *pahrbek* = co se podobá hřibu, malá vyvýšenina; *paroh, pavěda* = nepravá věda;

padělek = co se jen podobá (pravému) dílu, napodobenina; k němu přitvořeno *s l o v e s o p a d ě l a t i* = napodobiti.

2. Složeniny s *po-* jsou adjektivní a ojedinělé; mají význam *z e s l a b u j í c í*, vyjadřují menší míru vlastnosti základního adjektiva:

pomenší; zřídka *pomalý* = dosti malý (|| = pracující pomalu, § 231); *poslabší* = dosti slabý.

7. SE *sou-* a *spolu-*.

264. 1. V předponě *sou-* tkví základní význam *s t e j n o s t i*, a to v místě, v čase, ve způsobu, tedy význam »*s p o l u*, *v e d l e*, *z á r o v e ě*, *v t é ž e d o b ě*, *s t e j n ý m z p ů s o b e m*, *d o h r o m a d y*«. Skládá se nejčastěji se substantivy, dosti často s adjektivy, poměrně zřídka se slovesy.

Mnohá adjektiva se *sou-* vznikla odvozením ze složených substantiv a jsou to tedy nepřímé složeniny patřící do tvoření odvozováním; na př. *sousední*, *sousedský* (ze *soused*), *soudružský* (*soudruh*), *souzvučný* (*souzvuk*).

Většina podstatných složenin má týž význam jako spřežky se *spolu-* (§ 255₁):

sou-besedník (= kdo beseduje s někým, s jinými), *-boj*, *-bojovník*, *-cit* (= cit, cítění s někým), *-část*, *-částka*, *-druh*, *-hlas* (= »hlas, hlasování« s někým), *-hra*, *-rozenec*, *-ručenství* (= ručení s někým, společně), *-sed* (kdo sedí, bydlí vedle), *-strast* (§ 205₄), *-tok*, *-trpitel*, *-zvuk*, *-žítí*; zastar. *soukup* (= spolukupec); *soupeř* (= kdo se s někým »pře«).

Podobně je tomu s adjektivy: *sou-běžný* (= běžící spolu, vedle), *-činný*, *-držný*, *-náležitý*, *-rodý* (= stejného rodu, rázu), *-řadný* (= v stejné řadě, řadící se k něčemu), *-vztažný* (= vzájemně se vztahující); *-časný* (= žijící v téže době), *-dobý*, *-věký*...

Odstín »dohromady« převažuje v *sou-bor* (= něco sebraného), *-pis*, *-čet* (= sčítání dohromady, jeho výsledek), *-čin* (= výsledek násobení), *-stava* (= sestavení, něco sestaveného), *-prava* (= soubor).

Několik substantivních složenin se tvoří střední příponou *-í* a znamená skupinu toho, co vyjadřuje základní jméno:

sou-hvězdí, *-kolí*, *-ostroví*, *-sloví*, *-soší*, *-státí*, *-věti*.

2. *Spolu-* je od původu předložkový výraz *s p o l u* s významem »od polovice, napolovic« (§ 265), chápaný časem za příslovce ve významu »společně«, který má i *sou-*.

Odtud nářeční *spolem*, protože se *s-* chápalo za předložku *s* se 7. pádem. Od původu je to *s* s genitivem (§ 766).

Složeniny s ním jsou nepřilíš hojné, ale je to tvoření živé:

spolu-žák, *-bojovník*, *-majitel*, *-pracovník*, *-trpitel*, *-vinník*, *-stolovník*...; *spolu-bydlicí*, *-cestující*; *spolu-práce*, *-podpis*.

Protože je *spolu* slovo (příslovce) samostatné, zdálo by se, že jsou *spolužák*, *spolupráce*... spřežky. Avšak *spolu-* má v nich úkon předpony, t. j. slovotvorného prostředku jako přípona, obměňuje každé slovo právě tak jako *sou-*; sr. *spolustolovník* || *soustolovník*; starší *spoluhláska* || dnes *souhláska*; *souředitel* (Dyk) || *spoluředitel*.

Tento slovotvorný úkon chybí slovu *spolu-* ve slovesných složeninách: *spolupracovati*, *spolupodepsati* (-*podpisovati*) a j., kterých se někdy užívá. Předponová povaha slova *spolu* je patrná z toho, že na př. *spolupráce* má samo o sobě plný význam jako na př. *souhra*, *soupis*. Avšak *spolupracovati* samo o sobě plný význam nemá, nýbrž teprve ve spojení s výrazem *s někým*, ať již vyjádřeným nebo se rozumějícím ze souvislosti. Tu pak nenáleží *spolu* přímo k slovesu *pracovati*, nýbrž k předložkovému výrazu *s někým*; ten vyjadřuje význam »vedle, zároveň...« konkrétně, *spolu* obecně, zesiluje jej právě tak jako *společně* ve spojení *pracovati s někým*. A jako neříkáme *společněpracovati s někým*, je neústrojně říkat *spolupracovat s někým* místo *pracovat spolu s někým*.

8. S *polo-*, *polou-*, *půl-*.

265. *Polo* je vlastně nový kmen substantiva *půl*, které je původně *u-* kmen, takže kmen na *-o* míti nemohlo. Vyskytuje se však někdy samostatně jako příslovce (*polo žertem*, *polo vážně*) a podle toho by se zdálo, že je na př.: *položertem*, *polovážně* spřežka. Ale obdobné substantivní útvary *polobotka*, *polokoule*... jsou též slovotvorné povahy jako *praotec*, *paklič*, *soused*..., t. j. *polo-* má úkon jmenné předpony.

Polou, ze staršího *polú*, je od původu asi 6. p. dvojný od substantiva *půl* (*pól*) a vyskytuje se od nejstarší doby ve jmenných složeninách v platnosti předpony; jako *polo*. Vedle toho se ho užívá příslovečně *polou ležeti*, *seděti*...

Půl je od původu substantivum (= polovice), ale v našem jazykovém povědomí má *půl* povahu příslovce (= *polo*, *polou*) a v útvarech *půlden*... povahu předpony. Spřežky to nejsou, neboť by po *půl* musil být gen.

Tyto předpony znamenají »*n a p ů l*, »*n a p o l o v i c*, »*z p o l a*, »*p o l o v i č n í*«. Složeniny s *polou-* jsou většinou zastaralé. Spojují se pak tyto předpony zpravidla se jmény, ojediněle se slovesy. Substantiva se většinou tvoří bez odvozování; sr. dále jen *-letí* z *léto*. Na př.:

polo-botka, *-délka*, *-dřímota*, *-koule*, *-kruh* || *půlkruh*; *-lán* || *půllán*; *-letí* || *půlletí*, *polouletí*; *-ostrov*, *-spánek*, *-smutek*, *-stín*, *-svět*, *-tma*;

-*tón* || *půltón*; -*vzdělanec*...; -*denní*, -*dětský*, -*divoký*, -*hedvábný*,
 -*hladový*, -*hlasitý*, -*kožený*, -*měkký*, -*městský*, -*mrtvý*, - *nahý*, -*plátěný*,
 -*prázdný*, -*šílený*, -*tuhý*, -*vážný*, -*vlněný*, -*zavřený*, -*žertovný*...; -*žertem*;
polou-letí, -*ostrov*, -*světlo*, -*tma*; -*světlý*;
 -*ležeti*;
půl-arch, -*den*, -*hodina*, -*litr*, -*měsíc*, -*noc*, -*pán*, -*rok*, -*století*, -*tón*,
 -*tucet*, -*zlatník*...

Střed. *půldne* je složenina tvarová (§ 312).

9. S *ne-* a *ni-*.

266. A. Složeniny s *ne-*.

1. Tyto složeniny, tvořené ze substantiv, z adjektiv a z příslovců, jsou zhusta p r o s t ě z á p o r n é, t. j. prostě popírají to, co vyjadřuje základní kladné slovo: *nečlen* = kdo není členem, *nekněz*..., *nemilý* = nikoli milý, *nepříjemný*..., *nemile*, *nepříjemně*... Vznikají podle potřeby z veliké většiny adjektiv, adverbií, často, ač ne již tak volně, ze substantiv. Na př.:

ne-bohatý, -*bojovný*, -*daleký*, -*dávný*, -*dobrý*, -*hodný*, -*hotový*, -*jistý*,
 -*laskavý*, -*plný*, -*poslušný*, -*rovný*, -*schopný*, -*účastný*, -*veselý*, -*zdravý*,
 -*živý*...;

ne-bojovně, -*daleko*, -*dávno*, -*dlouho*, -*jistě*, -*rovně*, -*schopně*,
 -*zdravě*...;

ne-čas, -*čest*, -*doplatek*, -*důvěra*, -*jistota*, -*kázeň*, -*pohodlí*, -*pořádek*,
 -*pravda*, -*shoda*, -*soulad*, -*úcta*, -*úroda*, -*úspěch*, -*vina*, -*zdar*...;
Ne-čech; *ne-kuřák*, -*piják*, -*rost* (= co neroste).

Některá jména příbuzná s *nekuřák*..., jako *neposeda*..., jsou složeniny 2. stupně, neboť jsou odvozeny ze složených záporných sloves, nemají vedle sebe kladné *poseda*...; viz v § 201.

Nejedna substantivní složenina se vyskytuje zpravidla jen ve spojení se jménem kladným:

bláto nebláto, *cesta necesta* (*cestou necestou*), *zima nezima*; *bratr nebratr*, *kmotr nekmotr*... (§ 536).

Někdy se místo prostě záporné složeniny užívá *s o u s l o v í*: *ne každý* (= jen někdo), *ne všechno* (= jen něco), *ne vždy...*, viz v § 856.

2. Četné složeniny mají význam *o p a k o k l a d n ý*, nejenže popírají slovo základní, nýbrž znamenají jeho opak, jsou smyslem kladná; na př.:

neštěstí = nejen nikoli štěstí, nýbrž zkáza, zhouba; *nepřítel* = nejen ten, kdo nepřeje, nýbrž škodí, hubí; *nešťastný* = nejen nikoli šťastný, nýbrž ubohý.

Mnohé složeniny jsou v tomto významu ustáleny; na př. ještě:

ne-bezpečí, *-čas*, *-dostatek*, *-moc* (= churavost), *-mrav*, *-pohoda*, *-pokoj* (= bouře), *-pořádek*, *-smysl*, *-věra* (= opak víry, věření), býti k *necti* (= k hanbě)..., *ne-bezpečný*, *-blahý* (= zhoubný), *-mocný*, *nevhodný* (příslovce *nevhod*), *-přátelský*, *nesmrtelný*, *nesmrtelnost* (= věčný)...

Podle potřeby a úmyslu mluvčího mohou nabývatí opakokladného významu také složky jiné:

nedobry (= špatný, zlý), *nemaly* (= dosti veliký, značný), *neveliký* (= dosti malý, nepatrný); *nejeden* (= mnohý, dosti hojný, častý); *nerozum*, *nerozumný* (= veliká nerozvážnost, ztřeštěnost...); *nezřídka* (= dosti často), *nejednou* (= dosti hojně, často), *nepříliš* často... (= dosti zřídka) apod.

Mají platnost *c i t o v o u*: *nedobry* je mírnější, jemnější než špatný, zlý; *nemaly* je důraznější než dosti veliký, značný; atpod. Viz ještě v § 856a.

Mnohá záporná slova jsou složeniny 2. s t u p n ě, protože jsou odvozena ze záporných základů: *nebožák* z nebohý; *necita*, *nemluva*... (§ 201), *nedodělek*... (§ 202) aj.

B. Složeniny s *ni-*.

3. Jsou to složeniny zájmenné, *nikdo*, *nic*, *nijaký*, *ničí*, *nikde*, *nikam*, *nikudy*, *odnikud*, *nijak*, a to k zájmenům *kdo*, *co*, *jaký*, *čí*, *kde...*, *někdo*, *něco*, *někde...*, *kdokoli*, *cokoli*, *kdekoli*...

Podle dnešního pojetí jsou to zhusta složeniny *o p a k o k l a d n é* ke *každý*, *všechn*, *všecko*, *na každém místě*, *všude*...

4. Některá záporná jména a příslovce mají význam kladný a *ne-* je *nepůvodní*. Na př. *nesvár* (vedle *svár*), původně *svár*, vlastně = vzájemné vření (souvisí s *vřítí*), sr. kladné *svářiti se*. Substantivum *svár* je etymologicky nejasné a dostalo proto zápornku *ne-* podle náležitě záporných slov významem příbuzných, *nepřátelství*, *nesvornost*...

Podobně: *nevrlý*, původně *vrlý* = »vřelý« (je to zpřídavnělé přičestí od *vřítí*), ten, v němž to vře, mrzutý... [*ne-* přidáno podle *nevlidný*, *nepříjemný*, *neochotný*, *nesvůj*...];

nehrožený, vlastně *ohrožený* = kdo se ohroží, osmělí (§ 272) [*ne-* podle *nebojácný*, *neústupný*...];

nehorázný, původně *horázný*, *horázdny*; sr. staré *gorazdъ* = obratný, pěkný, veliký [*ne-* podle *nesmírný*...];

neurvalý, vlastně = kdo se urve, rvavý [*ne-* podle *nesnášlivý*, *nevlidný*...]; *nevraživý*, vlast. = kdo vraží [odvozenina od *nevražiti* s nepůvodním *ne-*, viz v násl. §].

O podobných slovesích viz v násled. §.

10. S *nad-*, *pod-*, *proti*, *před-*.

267. 1. Jde o dosti hojné nové složeniny, a to skoro veskrze substantivní: *nad-hodnota*, *-plán*, *-potřeba*, *-práce*, *-výroba*, *-výrobek*; *nad-dozorce*, *-poručík*, *-strážník*, *-topič*, *-učitel*;

pod-výživa; *pod-důstojník*, *-jáhen*, *-náčelník*, *-plukovník*, *-učitel*, *-úředník*;

proti-jed, *-lék*; *proti-důkaz*, *-klad*, *-návrh*, *-síla*, *-strana*, *-tlak*, *-útok*, *-váha*, *-žaloba*; *proti-kandidát*, *-papež*; *proti-reformace*, *-revoluce*;
před-řečník, *-tanečník*.

2. Tyto složeniny se podobají složeninám předložkovým (§ 288), ale vskutku se od nich podstatně liší. Nevznikly z předložkových výrazů *nad hodnotu*, *pod výživu*..., nýbrž slova *nad-*, *pod-*... mění význam substantiv *hodnota*, *výživa*... zcela obdobně, jako mění *pra-* podstatné jméno *otec*, *pa-* jméno *klíč*, *nej-* přídavné jméno *lepší* atd.:

nadhodnota = vyšší, větší hodnota, rozdíl mezi hodnotou vzniklou prací dělníka a jeho mzdou; *nadplán* = vyšší plán, přesahující plán stanovený; *nadvýroba* = nadměrná výroba...; — *podvýživa* = nedostatečná výživa; — *protijed* = opačný jed než jiný; *protilék* = lék proti nemoci; — *předřečník* = předešlý řečník.

Slova *nad*, *pod*... mají zde úkon předpon.

Významový rozdíl mezi obojími složeninami projevuje se zřetelně i po stránce slovotvorných prostředků. V předložkových složeninách se základní jméno mluvnicky většinou obměňuje o d v o z o v á n í m (*mezi řekami* > *Meziříčí*...), v předponových zůstává většinou n e z m ě n ě n o: *nad-hodnota*, *pa-klíč*...

Předložkové složeniny vyjadřují nositele vlastnosti, vyplývající z předložkového výrazu, a to nositele, který není vyjádřen tímto výrazem.

Tak *nadzemí* = prostor nad zemí; *předměstí* = místo před městem; *Meziříčí* = město mezi řekami; *podhorák* = člověk žijící pod horami; *zálesák* = člověk žijící za lesem, za lesy; apod.

Ve složeninách typu *nadhodnota* je nositelem vlastnosti jméno, které je druhou částí složeniny. A jeho vlastnost nevyplývá z celého předložkového výrazu, nýbrž z předložky samé.

Tak *nadhodnota* není něco jiného než hodnota, nýbrž hodnota, a to nad hodnotu j i n o u, totiž nad hodnotu, kterou představuje dělníkova mzda. Je to hodnota »nad«, vyšší. *Nadstrážník* není nestrážník, nýbrž strážník, který je nad strážníky jinými, strážník »nad«, vyšší; *předřečník* není někdo jiný než řečník, nýbrž řečník »před«, předešlý; *podvýživa* není něco jiného než výživa, nýbrž výživa »pod«, pod náležitou mírou, nedostačující; atpod.

Kdyby byly předložkové složeniny v podstatě stejné s předponovými, musilo by *předměstí* znamenat město před jiným městem, *Meziříčí* řeku mezi jinými řekami atpod.

Tyto předponové složeniny se neprávem pokládávají za n e č e s k é, vzniklé vlivem cizím, hlavně německým.

Nelze je zásadně zamítat, poněvadž jazyk stále hledá z potřeby nové způsoby slovotvorné a nevyhýbá se ani napodobení způsobu cizího, jako se nevyhýbá přejímání cizích slov hotových.

2. Je jediné předponové adjektivum, *předminulý* (čas, děj) = minulý před jiným, dříve minulý. Vyjadřuje vlastnost tkvící v *minulý* a blíže určenou předponou *před-*.

2. SLOVESNÉ SLOŽENINY PŘEDPONOVÉ.

268. 1. S *ne-*.

Záporka *ne-* dodává slovesům, s kterými se skládá, většinou významu prostě záporného (viz § 266). Na př.:

ne-býti, -dati, -hýbati, -choditi, -lámati, -mařiti, -pustiti, -volati, -žíti...

Jen složeniny *nechati* a *nenáviděti* jsou opakokladné [= opustit, upustit od koho, čeho || mítí zášť].

Tato slovesa vystupují v prostém jazykovém povědomí jako kladná, protože kladné *cháti* (= starati se) vůbec není a kladné *náviděti* se vyskytuje jen zřídka v kniž. jazyce.

U slovesa *znesvářiti (se)* je záporka *ne* původní jako u některých jmen (viz min. §); sr. kladné *svářiti se, svár* (|| *nesvár*). Je to vlivem významově příbuzného slovesa *znenáviděti*.

Podobně *nepohodnouti se*, původ. *pohodnouti se*, sr. příbuzné *pohádati se* [*ne-* podle *neshodnouti se, nedomluviti se...*]; *nevražiti*, původ. *vražiti* (od *vrah* = nepřítel) [*ne-* podle býti *nepřítelem, chovati se nepřátelsky*].

2. S OSTATNÍMI PŘEDPONAMI.

1. Předpony *do-*, *na-*... mají ve složení se slovesy často význam vidový, týkající se průběhu slovesného děje. Tak mění nedokonavé sloveso v dokonavé; na př. *psáti* — *např. napsati, volati* — *zavolati*. Dokonavost nebo nedokonavost vyjadřují také slovesa nesložená, prostá; na př. *hoditi, dáti...* || *prositi, znáti...* Vedle dokonavosti a nedokonavosti vyjadřují složená i prostá slovesa ještě trvání děje, opětování, opakování a pod.; na př. *jíti* || *choditi* || *chodívati*. Proto bude o tom souborný výklad ve skladbě, v kapitole o vidu (§ 796 sl.).

2. Vedle vidové platnosti mají slovesné předpony často významy jiné, především místní, směrový. Na př. *od-* vyjadřuje směr děje od někoho, od něčeho pryč (*odnésti, odtáhnouti*), *do-* směr někam (*donésti, dovésti* něco někam). V tom se shodují s původními předložkami, které jsou s nimi většinou totožné: *donésti* || *do města*; *napsati* || *na papír*; *podložit* || *pod stůl*... Viz o jejich význa-

mech ve skladbě (§ 748 sl.). Předponovou i předložkovou platnost mají *do*, *na*, *nad*, *o*, *ob*, *od*, *po*, *pod*, *před*, *při*, *pro*, *s* (*se*), *u*, *v* (*ve*), *z* (*ze*) a *za*. Proti předložce *přes* je předpona *pře* etymologicky s ní příbuzná, proti předložce *k* je většinou předpona *při*. Jen v předponové platnosti se zpravidla vyskytuje *roz*, *vy* a *vz*. Naopak jen úkon předložky má *bez* a *k* (*ke*, *ku*).

Dvojitá platnost slov *do*, *na*... vznikla z původní platnosti jedné, p ř í s l o v e č n é. Tato slova se kladla samostatně vedle sloves a jmen tak, jako se kladou příslovce. Říkalo se na př.: *jíti od*, jako říkáme *jíti pryč*. Příslovce *od* vyjadřovalo směr slovesného děje. Chtěl-li mluvčí vyjádřit směr konkrétně, se zřením k někomu nebo k něčemu, užil příslušného pádu jména; na př. *jíti koho od*. Sr. k tomu v § 743. Časem se začalo *od* spojovati se slovesem, stalo se předponou, *odejíti koho*, nebo se jménem, stalo se předložkou, *jíti od koho*, nebo s tím i s oním, *odejíti od koho*.

3. Dále vyjadřují předpony různou míru děje nebo jeho účinek, následek. Na př. *nalámati* čeho = ulomiti mnoho, *nalomiti* co = zlomit neúplně; *uběhati se*, *umučiti*... vyjadřuje únavu, smrt způsobenou základním slovesem.

Vedle těchto a podobných významů, vyskytujících se u řady sloves a tvořících významové skupiny, pozorují se u mnohých složenin proti složeninám jiným nebo proti základním slovesům rozmanité významy, za jejichž výrazové prostředky nelze dobře považovat předpony. Na př. *pochovati* (mrtvolu) || *chovati* (dítě, dobytek); *prodati* || *rozdati* || *dáti*. Předpona tu s p l ý v á v ý z n a m o v ě s e s l o v e s e m, tvoří s ním významovou celost. Jde tu o změnu věcného významu sloves nesložených (*chovati*, *dáti*) ve složení s některou předponou. Předpona ji naznačuje jen obecně, t. j. v různých případech naznačuje změny různé.

4. S u b s t a n t i v n í složeniny předponové, *dopad*, *dovoz*, *nástup*, *obvaz*, *pokles*, *přístup*..., patří do slov tvořených odvozováním, neboť jsou to složeniny přímé (*dopad* z *dopadnouti*, *dopadati*...). Viz o nich v § 203 sl.

269. 1. Složeniny s *do*-.

Mají místní význam » d o v n i t ě něčeho«, na př.: *dojeti* do města, *dojíti*, *donést* do školy, *doraziti* někam, *dovést*...; a

» s m ě r e m k někomu, k něčemu, do něčí blízkosti«: *dojíti* k někomu, *doletěti* někam, *donést* někomu něco, *doplížiti se* kam, *dosáhnouti* někam, *dovést* někoho k někomu...; *doběhnouti* někoho (= přiběhnouti až k němu); podob. *dohoniti*, *dohnati*, *dopadnouti*, *dostihnouti*...

Mnohé složeniny s *do-* vyjadřují provedení děje až do konce nebo doplnění děje na žádoucí, náležitou míru. Na př.:

dočísti knihu [= přečísti ji až do konce], *dopsati* úlohu, *dopíti*, *dojísti* něco, *dohrāti*; *dolíti* sklenici [= nalíti až do vrchu]; *dosoliti* co [= přisoliti náležitě]; *dokresliti*, *domalovati* co; *dosytiti* se, *dojísti* se chlebem.

Často mají takováto slovesa zápornou podobu a znamenají nedostatek žádoucí míry dějové: *nedoliti*, *nedosoliti*... Sr. ve jmenných složeninách s *nedo-*: *nedojedený*, *nedopitý*, *nedovzdělaný*, *nedovařený*...

Jiné složeniny znamenají »získati, nabýti, dověděti se..., dostati se kam dějem«; na př.:

dočísti se o něčem v novinách; *dopracovati se* blahobytu, úspěchů; *dožítí se* čeho, *dočkati se* koho, čeho, *dopátrati se* čeho; nemohu se k nim *dozvonit*; *doklopýtati se* kam, *dokulhati se*, *dobelhati se*.

270. S *na-*.

Znamenají »na hору, na něčí povrch«: *nadmouti se*, *nazdvihnouti*, *nazvednouti*, *nakynouti*, *natřásti* něco, někoho..., *nakresliti*, *nalepiti*, *nalíti* něco nač, *naložiti*, *namalovati*, *napsati*, *nastrčiti*, *nasypati*, *našíti*, *navěsiti*, *navléci*...; a

»dovnitř něčeho«: *nacpati*, *naházeti*, *nalíti* co do čeho, *namačkati*, *nastrkati*, *nasypati*, *natlačiti*, *navléci* nit do jehly...

Hojné složeniny s *na-* vyjadřují velkou nebo žádoucí míru děje; na př.:

nadělati čeho = udělati mnoho, *nakrájeti*, *nalámati*, *nanositi*, *napéci*, *nasbíratí*, *natisknouti*, *navariti*, *navoziti*; *najísti se* = jísti dosyta, *nasytiti se*; *nachoditi se*, *najezditi se* (= choditi, jezdit mnohokrát, často); *nahledati se*, *nakřičeti se*, *nanapomínati se* koho, *naplakati se*, *napracovati se*, *naprositi se* koho, *naříkati se* komu, *nasmáti se*, *navolati se*...

Jiné znamenají neúplné, částečné provedení děje: *nalomiti* = zlomiti neúplně, *nakousnouti*, *nakrojiti*, *naříznouti*, *natrhnouti*; *napověděti* co = pověděti jen částečně, něco, začátek něčeho; *nahníti*, *nakysnouti*, *namrznouti*, *natrpknouti*...

Tento význam je někdy pravidlem u zpřídavnělých přičestí na *-lý*, *nahnilý*, *nahořklý*... (§ 227₂).

271. S *nad-*.

Tyto složeniny vyjadřují místní význam »v ý š e než něco, n a d n ě c o«:

nadepsati co nad co, *nadnésti* co (= zvednouti nad něco, nad zem), *nadstaviti* co (= postaviti na něco, rozšířiti o něco), *nadskočiti*, *nadzdvihnouti*, *nadzvednouti*; *nadlehčiti* (= nadzvednutím učiniti lehčím); *nadhoditi* (= vyhoditi do výše); *nadhoupnouti* (= vyskočiti do výše)...

272. S *o-*, *ob-*.

Tyto předpony znamenají »k o l e m d o k o l a, v š u d y«:

ohrnouti, *okopati*, *omotati*, *omýti*, *oplésti*, *oprášiti*, *otočiti*, *ověňčiti*, *ovinouti*...; *obklíčiti*, *obložiti*, *obstoupiti*, *obvázati*; *obléci* (z *obvléci*, vlastně = navléci kolem koho, sebe), podobně *odíti*;

obehnati (zdi), *objeti*, *obejiti*, *obejmouti*;

odříti, *otlouci* (= kolem dokola, úplně sedříti, stlouci nebo jen částečně).

Předpona *o-* má u několika sloves zvláštní význam přenesený, »něco n e v n í m a t i, n e c í t í t i«; často je tento význam u zpřídavnělých příčestí:

oslyšeti koho, či prosbu = nevnímati, neslyšeti, nevyhověti komu, prosbě; *oboleti* = přestati boleti (už mě to obolelo; sr. *obolené* místo na těle = necitlivé); *ohroziti se* = ztratiti hrůzu; k tomu *ohrožený*, s nepůvodní zápornkou *neohrožený* (§ 266a); lid. a hovor. *otlučený* = necítící tlučení, rány, bití; podobně *ostřílený* = nebojící se střelení, otužilý, zkušený; *olekaný* = nelekající se, neostýchavý, smělý (Čapek-Chod).

Patří sem též *otrlý*, t. j. otřelý = necítící tření, otupělý.

Je tvořeno z kořene *tr-* < *tbr-* (sr. *trn*), kdežto *třel*, *otřelý* z *ter-*: *terle* > třěl, třel.

Jindy znamená *o-*, *ob-* »dějem, činností o p o t ř e b o v a t i«; často je tento význam ve zpřídavnělých příčestích, ve složeninách jmenných:

ochoditi = chůzí opotřebovati (*ochozený*); *ojeti* (*ojetý*); *obehráti* (*obehraný*); *obnositi* (*obnošený*); *ohmatati*.

Patří sem též slovesa *ošuměti*, *ošuntěti* a *otřepati* jako základ zpřídavnělých adjektiv *ošumělý*, *ošuntělý* a *otřepaný* s odstínem hanlivosti.

273. S *od-*.

Tyto složeniny mají význam » p r y č od koho, od čeho, o d l o u č e n í «:

odběhnouti od koho, kam, *odejít*, *odjet*, *odpadnouti*, *odskočiti*...; *odehnati*, *odhoditi*, *odloučiti*, *odnésti*, *odpárati*, *odstrčiti*, *odsypati*, *odtáhnouti*, *odvázati*, *odvésti*, *odvézti*, *odvolati* koho odkud...

Přeneseně znamenají » z b a v e n í něčeho «: *odbarviti* = zbaviti barvy, *oddlužiti*, *odhmyziti*, *odnárodniti*, *odtučniti*, *odroditi se* (= zbaviti se, zřící se svého rodu, národa), *odvodniti*, *odvšiviti*...;

odčiniti křivdu = činěním, činy se zbaviti křivdy, napravit ji;
odpracovati dluh = práci se ho zbaviti, *odseděti* trest, *odpykati* co...

274. S *po-*.

Tkví v nich význam » n a p o v r c h, n a p o v r c h u «:

pokládati co nač, *položiti*, *posaditi*, *postaviti*, *pověsiti*..., *pocukrovati* co (na povrchu), *políti*, *pomazati*, *pomoučiti*, *poprášiti*, *posypati*, *pošpinit*, *potáhnouti*, *potřísniti*, *povléci* peřiny...

V hojných případech vyjadřuje *po-* m a l o u m í r u d ě j o v o u, a t o

a) děje samého: *poohlédnouti se* = trochu se ohlédnouti, *pookřáti*, *poopravit*, *posečkat*, *pousmáti se*, *pozměnit*;

b) ve smyslu místním: *poodejít* = trochu, kousek odejít, *po-odstoupiti*, *poskočiti*, *posunouti*, *postrčiti*, *pošinouti*, *potáhnouti*;

někdy s *popo-*: *popojít* (= jít kousek dál), *popojeti*, *popohnati*, *poposednouti*, *popošít*, *popotáhnouti*.

Někdy znamená *po-* » j e š t ě c h v i l k u, d ě l e «, prodloužení děje proti úmyslu mluvčího:

postáti (obyčejně s příslovcem *chvilku*); *pozdržeti se*.

Nejednou tkví v *po-* smysl » d e l š í d o b u, d l o u h o «, někdy s odstínem » d o v ů l e, d o l i b o s t i «:

pohráti si, pohovořiti si, popovídati si, povykládati si, pohověti si, poležeti si (o nemocném = dlouho || jinak = dlouho a do vůle, do libosti), *popíti, poseděti si, pospati si; podebatovati si...*

Zhusta dodává *po-* slovesu významu *úplnosti* co do předmětu nebo místa:

poprodati něco = všechno prodati, *pojísti* = všechno snísti, *podělati, posbírat, posedati si* (kde můžeme), *pozhášeti* světla, *pozamykati, pozavírat, poztráceti*;

pochoditi celý kraj, *poběhati, posháněti, popsati* (celý papír), *počmárat...*

Někdy tu bývá *poz-*: *poz-otvírat* = všechno otevřít, *poz-vytahovati, poz-utíkat, poz-ohýbat*.

275. S *pod-*.

Znamenají »dospod, vespod, zespodu něčeho, níže«: *podložit* co (= dát dospod), *podepřít, podestlat, podstrčit, podšíti, podvléci...*; *podrůstati* (= růsti vespod čeho); *podlézt* co (= vlézt dospod čeho), *podepsati se* (= napsati jméno pod něco), *podkopati* co (vespod, zespodu); *podminovati* (= položit pod něco miny)...

276. S *pro-*.

Předpona *pro-* dodává slovesům význam »na skrz, vpřed«: *probodnouti, prodloužit, prodrati, projeti, projít, proklepat, prokousati, promíchat, promoknouti, prolomit, propadnouti, propíchnouti, porazit, proschnouti, protáhnouti, provléci...*

Někdy má odstín »střídavě mezi něco«: *proložit* něco něčím = položit něco střídavě mezi několik věcí; *prostrkati*.

Z tohoto místního významu se vyvinul přenesený význam »důkladně, úplně, do vůle, podle chuti«:

pročíst co, *probdít* celou noc, *proplakati, prokřičeti* celé hodiny, *projít, prochodit* celý kraj, *prosedět* celý den, *prospati se, projít se, proskočiti se, promyslet* co, *propočítati, prožít; prodebatovati...*

Dále význam *ztráty, neúspěchu*:

prohrát (= ve hře ztratit), *prohýřiti, projezditi, projíst, prokouřiti, propít, prospekulovati, prosouditi...*; *propást* koho, co (= mít neúspěch při »pasení«, pozorování).

277. S pře-

Tato předpona znamená »přes něco, s jedné strany na druhou, s jednoho místa na druhé«:

přehoditi co přes co, *přepsati* kolek, *převážeti* co, *přenésti*, *převésti*; *přejeti* koho (= jeti přes něj), *přejíti* co, *překročiti*, *přeplavati*, *přeskočiti*, *přestoupiti*; *přeběhnouti* co, k nepříteli; *přeložiti* co přes co, úředníka...

Z tohoto významu vznikl význam úplnosti, do konce: *překousnouti*, *přelomiti*, *přeraziti*...; *přetrpěti*...

Dále význam »přes míru, o mylu«: *předati se* = dáti více, *přechváleti*, *přejísti se*, *překouriti se*, *přepínati*, *přepíti se*, *přepočítati se*, *přepracovati se*; *přehlédnouti* co (= nezpozorovati), *přeřeknouti se*...

»zkažení«: *přefoukati* (hudební nástroj), *překroutiti*, *přetočiti*, *přetáhnouti* (hodinky);

»déle«: *přetrvati* co (= trvati déle), *přežíti* co, koho, *přečkati* co; *přesluhovati* (= sloužiti déle, než máme);

»znovu, lépe«: *přebarviti* co, *předělati*, *přepočítati* co po kom, *přepracovati*, *přepsati* co, *přerovnati*, *přestlati*, *přešíti*, *převinouti*, *převléci se*; »překonání«: *překřičeti* koho (= překonati křikem); *-hlasovati*, *-mluviti* koho...

278. S před-

V těchto složkách tkví význam »dopředu, vpředu, blízko«:

předkloniti se = nakloniti se dopředu; *předložiti* komu co = dáti před koho, *předvésti*; *předstoupiti* před koho; *předběhnouti* koho (= během se dostat před koho), *předhoniti*, *předejíti*, *předjeti*, *představiti*, *předstihnouti*; *předsedati* (= seděti vpředu...).

S ním souvisí časový význam »dříve, napřed«: *předříkávati* = říkati před jinými, dříve než oni; *předčítati*, *předehrávati*, *předpověděti*, *předzpěvovati*.

279. S při-

Tato předpona má význam ke komu, k čemu, blízko nebo dovnitř jako do-:

přijeti ke komu, *přijíti*, *přinést*, *připevniti*, *připojiti*, *-poutati*, *připsati* co k čemu, *přiskočiti*, *přistoupiti*, *přivázati*, *přivést*, *přivézt*, *přivolati*...;

přijeti do města, *přijíti* do divadla, *přinést* si co do školy...

Z něho se vyvinul význam »provést, dokončiti děj na větší, náležitou míru: *přidati* (= dáti více než předtím, ještě), *přilíti*, *přikrmovati* (= krmiti více než obvykle), *primastiti*, *připecpřiti*, *přisoliti*, *přituhnouti*, *přivařiti*, *přivydělati* si...;

a opačně menší míry dějové, neúplnosti: *přibarviti* (= trochu zabarviti), *přibrousiti*, *přičesati se*, *přikrášliti*, *připáliti* jídlo (= nespáliti úplně), *přistříhnouti*; *přismahnouti* (= trochu osmahnouti, připáliti se).

Tento význam je mnohdy zpravidla ve zpřídavnělých přičestích na *-lý*, *přičoudlý*, *přiboudlý*, *přitloustlý*... (§ 227).

280. S *roz-*.

Vyjadřují místní význam »na různé strany« a z něho plynoucí význam »na několik částí, od sebe«:

rozejíti se, *rozjeti se*, *rozhlédnouti se*; *rozlíti*, *roztéci se*, *rozvodniti se*; *rozebrati*, *rozehnati*, *roznést*, *rozprášiti*, *rozvařiti se*, *rozvézt*; *roze-psati* partituru (= na několik partů); *rozděliti*, *rozkrájeti*, *roztáhnouti*, *roztrhati*; *rozpárati*, *rozvázati*, *rozvinouti*...

Dále znamenají složeniny s *roz-* načetí děje, nikoli dokončení: *rozdělati* práci, *rozečísti* knihu, *roze-psati* stať... (mám to rozděláno, rozečteno, rozepsáno);

začátek děje: *rozstonati se* [= začít stonati, dáti se do stonání], *rozplakati se*; *roztočiti* něco [= způsobiti, že se to začne točiti], *rozhoupati*, *rozezvučeti se*, *rozproudit se*;

zmnožení, zesílení začatého děje: *rozpršeti se* [= dáti se do silného deště], *rozbouřiti se*, *rozzuřiti se*, *rozpovídati se*;

přechod do náležitého způsobu, do náležité míry děje: *rozehráti se* (hráti s počátku nejistě..., ale pak se rozehráti); *rozejíti se* (než se rozejdu, bolí mě noha); *rozkoukati se*.

Táž složenina mívá za různých okolností nestejný význam; na př. *rozplakati se* = začít plakat || = dáti se do usedavého pláče.

281. S *s-* (*se-*) a *sou-*.

1. Předpona *s-* (*se-*) dodává slovesu místního významu »s h o r a d o l ů«:

sejítí (*se* schodů, *s* hory), *sjetí*, *sletětí*, *spadnouti*, *seskočiti*, *stéci*; *sehnati*, *sejmouti*, *složiti*, *sméstí*, *snéstí*, *spustiti*, *sraziti*, *stáhnouti*, *strhnouti*, *svaliti*, *svéstí*, *svéztí*, *svléci*, *svrhnouti*...

Dále významu »d o h r o m a d y (na jedno místo, k sobě)«:

sejítí se (*scházeti se*), *sjetí se* (*sjížděti se*), *slétati se*, *stékati se*; *sbíratí*, *sbítí* (bedničku...), *slepiti*, *sloučiti*, *sméstí*, *snéstí*, *sepnouti*, *sepsati*, *sešítí*, *stlouci*, *svázati*, *svéztí*, *svolati*, *sezvati*...

2. Předpona *sou-* má též význam jako ve jmenných složeninách typu *soucit* (§ 264). Složeniny s ní jsou řidké:

soucítiti s kým = *cítiti s kým*, *souviseti* = »viseti s kým, s čím«, být ve vztahu; *sou-zníti*, *-zvučeti* = *znít*, *zvučet* zároveň, souhlasně s čím; *soustřediti* (sr. *od-střediti*).

Souhlasiti a *sousediti* jsou odvozeniny ze *souhlas* a *soused*, tedy složeniny nepřímé (§ 237, 245).

282. S *u-*.

V této předponě tkví místní význam *p r y ě* (*n a s t r a n u*)« jako v *od-*:

uhnouti, *ucházeti* (= *odcházeti*), *ukousnouti* (= *odkousnouti*), *ukrojití*, *ukroutiti*, *uletětí*, *ulomiti*, *unéstí* (= *odnésti*), *uprchnouti*, *ustoupiti*, *utéci*, *utrhnouti*...

Z tohoto významu se vyvinul význam *s c h o p n o s t i*, *m o ž n o s t i*:

unéstí co = *moci něco nésti*; *ubrániti*, *udržeti*, *ujeti* (10 km za hodinu), *ujíti*, *uletětí*, *uraziti*, *utlačiti*, *uzdvihnouti*, *uzvednouti*, *uživiti*...

Dosti často znamená předpona *u-* »dějem, činností *u n a v í t í*, *z n i ě í t í*, *p ř e m o c í*«:

upracovati se = *unaviti se prací*; *ubítí* = *zbítí k smrti* (*ubitý*, též = *unavený*); *ubodati*, *umučiti*, *usoužiti*, *uštípati*, *utýrati*; *ukřičeti se*;

ujísti se, upítí se, upotiti, utahati, utancovati; umluvíti koho; *uprositi* (= prošením přiměti k povolnosti...)...; sr. zpřídavnělá přičestí *ušlý* (= unavený chůzí), *ustaraný* (= utrápený starostmi).

283. S *v-*, *ve-*, *u-*.

V těchto složeninách tkví místní význam *d o v n i t ě*:

vběhnouti do domu, *vejíti, vjeti, vcházeti, vkročiti, vléztí, vpadnouti; vložiti, vnéstí* co do čeho, *vepsati, vstrčiti, všíti, vtlačiti; upadnouti* do čeho, *uvéstí* koho do společnosti, *uvrhnouti* co do čeho...

Předpona *u-* je zde hlásková obměna předpony *v-* (§ 34), kdežto ve složeninách v předešlém § je *u-* původní.

284. S *vy-*.

Mají místní význam *a) »z v n i t ě k u, v e n«*:

vyjeti z nádraží, *vyjíti* z domu, *vyběhnouti, vyletětí, vyléztí, vypadnouti, vyskočiti; vybrati, vyhoditi, vyméstí, vynéstí, vysypati, vytáhnouti, vytlačiti, vyvésti, vyvléci, vyzouti...*;

b) »n a h o r u, d o v ý š e«:

vyhoditi (do vzduchu), *vymrštiti, vysaditi* (na koně), *vyzdvihnouti, vyzvednouti; vyletětí, vyléztí, vyskočiti, vystoupiti, vyšplhati se, vyšvihnouti se...*

Některé složeniny vyjadřují *ú p l n o s t* děje nebo jeho provedení *d o z n a č n é, n á l e ž i t é m í r y, d o v ů l e*:

vyprodati = všechno prodati, *vyčerpati, vyjísti, vypítí, vypéci, vysmažiti; vychváliti* co, koho = velmi pochváliti; *vyhlášený; vysvítiti* svíčky, *vyšítí* niti; *vymrznouti; vydrážditi* = značně podrážditi; *vyběhati se, vyskákatí se, vytancovati se*; sr. *vymydlený, vymytý; vypsaná ruka* = která mnoho píše a proto rychle, čitelně.

Leckdy je v nich odstín *o p o t ř e b o v a n o s t i* nebo *u n a v e n o s t i*, vzniklé častým vykonáváním děje:

vychoditi se, vychozený zámek; vyjeti, vyjezditi se, vyjetý, vyježděný; vydržiti se, vydržený; vyzpívati se, vyzpívaný; vyšeptalý hlas; vykřičený hlas...; *vyběhané děti*.

Dále vyjadřují některé složeniny význam *»z í s k a t i, n a b ý t i* dějem, činností« :

vyhráti = nabýti hraním, hrou, *vydělati*, *vydříti*, *vyssáti* (peníze na někom), *vymodliti si*, *vyprositi*, *vyžebraťi*, *vypsati si* (= psaním vydělati), *vysloužiti si*; *vyzpívati si*...

285. Se *vz-* (*vze-*), *z-*.

Tyto předpony mají místní význam »*n a h o r u*, *d o v ý š e*«: *vzdouti se*, *vzhlédnouti*, *vzcházeti*, *vzletěti*, *vzlétnouti*, *vznésti se*, *vzpažiti*, *vzplanouti*, *vztáhnouti* na koho ruku, *vztyčiti se*; *vzepnouti se*; *zdvihnouti*, *zvednouti*; *vstáti* (< *vz-státi*).

Předpona *z-* vznikla z *vz-* odsutím *v-*, kdežto *z-* v násled. § je původní (ze staršího *jъz-*).

O předponu *vz* -> *z-* jde též u sloves s významem vidovým: *zvolati*, *zmužiti se*, *zhynouti*; *zchopiti se*, psáno foneticky *s-* (sr. *schod* < *vz-chod*).

286. SE *z-* (*ze-*).

Tato předpona má ojediněle místní význam »*p r y č*, *o d n ě k o h o*, *o d n ě č e h o*«, a to ve složenině *zběhnouti* (od vojska...) = odběhnouti.

O jejím významu ve spojení *poz-* viz v § 274.

287. SE *za-*.

Tkví v nich místní význam »*v z a d u*, *d o z a d u* někoho, něčeho, *p r y č* od někoho, od něčeho«:

zajíti za roh; o slunci = jíti za obzor, za horu; *zapadnouti*, *zakouleti se*, *zastrčiti* za skříň; *zahoditi* co = hoditi pryč, *zamítnouti* co = odmítnouti.

Dále místní význam »*d o v n i t ř*, *d o č e h o*, *k n ě k o m u*«: *zabodnouti* do země, *zapíchnouti*, *zapsati* co do čeho, *zarýpnouti*, *zastrčiti*, *zatknouti*, *zatlouci*; *zahryznouti se*, *zakousnouti se* do čeho; *zalomiti* klíč (do zámku), *zabaliti* co do čeho.

Často pronikají významy jiné, a to *z a k r y t í*, *o d s t r a n ě n í*, *o d v r á c e n í p o z o r n o s t i*: *zabarviti* = zakrýti barvou, *zачerniti*, *zaházeti*, *zahrabati*, *zahrnouti*, *zakopati*, *zaplaviti*, *zasypati*, *zašlápnouti*, *zazdíti*...; *zamluviti* co;

z a p l n ě n í: *zalidniti* (= osaditi lidmi), *zaplнити*, *zavšiviti*...

potřísnění: *zabíleti* koho, se, *začerniti*, *zamazati*, *zamodřiti*, *zamoučiti*, *zašpinit*...;

úrazu, zničení: *zabíti*, *zadáviti*, *zadusiti*, *zakousnouti*, *zardousiti*, *zastřeliti*, *zašlápnouti*; *zajeti* koho;

»podle libosti, do vůle«: *zacvičiti si*, *zahráti si*, *zakouřiti si*, *zatancovati si*, *zazpívat si*; *zadebatovati si*, *zadeklamovati si*...

3. SLOŽENINY PŘEDLOŽKOVÉ.

288. 1. Jde o složeniny s předložkami původními *bez*, *do*, *na*, *po*... (mimo *pro*), i nepůvodními *mezi*, *mimo*... (§ 744).

Jejich základem je spojení předložky se jménem; na př. *bezživotí* vzniklo z výrazu *bez života*, *bezzubý* z *bez zubů*.

Slabičné předložky *na*, *při*, *u* a *za* mají ve složení zpravidla délku; viz dále.

2. Předložkové složeniny se tvoří z předložkových výrazů odvození: *nábřeží* z *na břehu* příponou *-í*, *přístěnek* z *při stěně* příponou *-ek*, *dočasný* z *do času* příponou *-ný* atpod. Adjektivní složeniny se tak tvoří všechny, a to příponami *-ý*, *-ný*, *-ní*, *-ský*, *-ový* a *-ovitý*.

Některé substantivní složeniny se tvoří tak, že dostávají původní nominativní tvar slovu příponu svého základního jména. Na př. *místopředseda*, vzniklé z výrazu *místo předsedy*, má nominativ *předseda* za genitiv *předsedy*. Podobně *bezmoc* z *bez moci*.

Nazývám to tvarové odvození. Viz ještě v § 309, 312.

Někdy je obojí podoba stejná: (stav) *bez naděje* > *beznaděje* (nebo *beznaděj* jako *hráze* || *hráz*... § 352).

To je pak tvarové odvozování bez příponové.

3. Hlavním úkonem přípon je dodávat předložkovému výrazu povahy sklonného slova, zpodstatňovati jej nebo zpřídavňovat: *na břehu* > *nábřeží*, *bez nohy* > *beznohý*. Základní význam složeniny je většinou patrný z předložkového výrazu samého. Na př., že *nábřeží* znamená místo na břehu. Proto je odvozovacích přípon

u složenin celkem omezený počet. Tím se složeniny liší od slov vzniklých jen odvozováním, neboť u nich vyjadřují rozmanité přípony různé vztahy mezi slovem základním a odvozeným, jsou znakem jejich významu; sr. na př. *strýc* || *strýček* (zdrobnělina) || *strýcův* (adjektivum přivlastňovací) || *strýcovský* (adjektivum širokého významu). Složenina *nábřeží* má příponu *-í*, která se u místních jmen jen odvozených zpravidla nevyskytuje (§ 194).

Někdy mají složeniny touž příponu jako významově příbuzná slova nesložená; na př. *bezzemek* příponu *-ek* jako nesložená jména nositelů vlastností, *mládek*, *stárek*...; *meziměstský* příponu *-ský* jako *městský*, *bezplánovitý* příponu *-ovitý* jako *plánovitý*; *Zakřany* příponu *-any* jako *Moravany*, *Dolany*...

4. Z téhož základu je nezřídka *s u b s t a n t i v u m i a d j e k t i v u m*; na př. z výrazu *bez starosti* je adjektivum *bezstarostný* a hovorové substantivum *bezstarostník*.

Mnohdy je nepochybné, že jedno z nich vzniklo přímo z předložkového výrazu, že je to složenina přímá, druhé pak bylo odvozeno z prvního, že je to složenina nepřímá, náležející do části o odvozování. Na př. *bezstarostník* je tvořeno příponou *-ík* z *bezstarostný*, a to vzniklo z výrazu *bez starosti*; *bezstarostník* je taková odvozenina jako *hříšník* (z *hříšný*), *vinník* (z *vinný*)... Podobně povstalo *současník* ze *současný*, *poctivec* z *poctivý*...

Někdy však mohou býti pochybnosti o souvislosti substantiv a adjektiv. Na př. *bezmocný* se zdá odvozeninou z *bezmoc* (jako *mocný* z *moc*), ale adjektivum je běžné, substantivum *bezmoc* jen řídké slovo knižní. Podobně je běžné *beznadějný*, řídké substantivum *beznaděj*, z něhož by mohlo býti odvozeno. Nebo naopak substantivum *bezvěrec* se zdá odvozeninou z adjektiva *bezvěřý*, vzniklého z předložkového výrazu *bez víry*, ale toto adjektivum je řídké.

Podobá se proto pravdě, že složeniny *bezmocný*, *beznadějný* a *bezvěrec* vznikly přímo z výrazů *bez moci*..., že jsou to složeniny přímé, a že vedle nich si knižní jazyk vytvořil podle potřeby substantiva *bezmoc*, *beznaděje* a adjektivum *bezvěřý*. Jinými slovy:

z téhož předložkového výrazu mohly leckdy vzniknouti *n e z á v i s l e n a s o b ě* složeniny substantivní i adjektivní.

5. Co se týče *v ý z n a m u*,

a) všechny adjektivní složeniny vyjadřují vlastnost vyplývající ze základního předložkového výrazu; na př. *dočasný* = trvající do času; *příruční* = jsoucí při ruce.

b) Substantivní složeniny vyjadřují pak živého nebo neživého nositele vlastnosti vyplývající ze základního předložkového výrazu: *nábřeží* = místo na břehu, *předměstí* = místo, budovy před městem; *přídeští* = co je v knize při desce, list za deskou. Tento nositel vlastnosti se rozumí z významu předložkového výrazu, není vyjádřen slovně, nýbrž jen mluvnicky, příponou povahy substantivní, v uvedených případech střední příponou *-í*.

289. Složeniny s předložkou *bez-*, velmi hojné.

1. Substantivní, tvořené a) střední příponou *-í*:

bezcestí, z *bez cesty*, = nedostatek cest, místo bez cest; *bezdeští*, *bezectí* (*beze cti*, = bezectnost), *bezlesí* (= nedostatek lesů), *bezpečí* (= stav, kdy jsme bez péče, bez starosti, bezpečné místo), *bezpráví* (*bez práva*), *bezvládí*, *bezživotí* (*bez života*);

b) mužskou příponou *-ek*, *-ec*:

bezdětek (= člověk bez dětí; cítí se též za adjektivum); *bezdomek* (= kdo je bez domu); *bezvěrec* (= člověk bez víry); *bezzemec* || častěji *bezzemek* (= kdo je bez země, bez vlastní půdy); *bezženec* (= člověk bez ženy, bez manželky);

c) tvarovým odvozováním:

bezmoc (*z bez moci* = bezmocnost), *beznaděje*, *bezpočet* (*z bez počtu*, = velké množství), *bezvědomí*.

2. Adjektivní, tvořené a) příponou *-ý*:

bezbarvý (*bez barvy*), *-bradý*, *-dechý*, *-duchý*; *bezeclý*, *-dný*, *-sný*; *bezhlavý*, *-jedý*, *-korý* (*bez kůry*), *-křídlý*, *-listý*, *-masý*, *-nehtý*, *-nohý*, *-nosý*, *-oký*, *-podmětý*, *-prstý*, *-rodý*, *-rohý*, *-ruký*, *-řasý*, *-uchý*, *-vlasý*, *-vousý*, *-zubý*;

b) příponou -ný:

bezbolestný (bez bolesti), *bezbožný* (bez boha), *bezbranný* (bez braně, zbraně), -*cenný*, -*dětný*, -*dýmný*; *beze-ctný*, -*jmenný*, -*lstný*; *bez-horečný*, -*mocný*, -*náročný* (bez nároku), -*odkladný*, -*ohledný*, -*pečný* (bez péče, bez starosti), -*platný*, -*podmínečný* (bez podmínky), -*podstatný* (bez podstaty), -*potřebný*, -*pracný*, -*prašný*, -*příkladný*, -*radný*, -*starostný*, -*trestný*, -*účelný*, -*úhonný*, -*útěšný*, -*vadný*, -*vládný*, -*výjimečný*, -*výsledný* (bez výsledku), -*významný*...;

patří sem též *bezděčný* z bez díky (= bez libosti); výraz bez díky nabyl časem povahy příslovečné, ale od původu je to výraz předložkový;

c) příponou -ní, celkem zřídka, hlavně od cizích jmen:

bezesmluvní (bez smlouvy), -*pohlavní* (bez pohlaví), -*právní* || -*právný*, -*zásadní* || -*zásadný*;

bezcharakterní (bez charakteru), -*konfesijní* (bez konfese), -*konkurenční*, -*taktní*...;

d) příponou -ový a (zřídka) -ovitý:

bezdrátový, -*motorový*, -*požitkový*, -*programový*, -*předložkový*, -*zájmový*, -*zásadový* || -*zásadovitý*;

bezmyšlenkovitý, -*plánovitý*, -*pórovitý*.

290. S *do-*.

Jsou vzácné: substantivní složenina *doživotí*, tvořená příponou -*í* z výrazu do života; dále *dopoledne*, vzniklé bez odvození z výrazu do poledne;

adjektivní složeniny tvořené příponou -*ný* a -*ní*: *dočasný* (= co je do času), *dochvilný* (do chvíle), *doslovný* || *doslovní* (do slova);

doživotní, z výrazu do života (není-li to složenina nepřímá, odvozená z *doživotí*; viz v § 288⁴); *dopolední*, z do poledne (či odvozenina z *dopoledne*?).

S *krom-*.

Vyskytuje se jen řídké *kromobyčejný* (= neobvyklý), vzniklé příponou -*ný* z výrazu krom obvyčeje (= mimo obvyčej).

S *mezi-*, celkem nehojné:

1. substantivní, tvořené příponou *-í*: *meziaktí* = přestávka mezi akty; *-dobí* = doba mezi jinými dobami; *-palubí* = místo mezi palubami; *-vládí* = stav mezi dvěma vládami;

bez přípony: *mezihra* = přechod mezi dvěma částmi hry, hudební věty; *-patro*, *-stěna*, *-věta*; *mezikupec* = kupec mezi výrobcem a spotřebitelem, překupník; *-obchod* = překupnictví;

2. adjektivní, tvořené příponami *-ný*, *-ní*, *-ský*: *mezislovný* = co je mezi slovy (na př. hlásková změna); *-národní*, *-okenní*, *-městský*.

K substantivům tvořeným příponou *-í* patří vlastní místní názvy *Meziboří*, *-hoří*, *-lesí*, *-říčí*..., vzniklé z výrazů mezi bory, mezi horami...

S *mimo-*, a to adjektivní, tvořené příponami

-ný, *-ní*, *-ský*: *mimovolný* (= co je mimo vůli); *mimoděčný*, z mimo děk = mimo libost (snad složenina 2. stupně už z příslovečného *mimoděk*); *-literární* (mimo literaturu), *-úřední* (mimo úřad), *-územní*; *-český* (mimo Čechy), *-estetický*, *-evropský*, *-manželský*.

S *místo*, a to složeniny substantivní, vzniklé bez odvození:

místokrál = kdo je místo krále, *-předseda*, *-ředitel*, *-starosta*, *-tameník*...; *místoadmírál*, *-kancléř*, *-konsul*...

291. S *ná-*.

1. Substantivní, tvořené příponou *-í*:

nábřeží = místo na břehu, *-draží* (na dráze), *-dvoří*, *-ledí*, *-městí*; *-roží*, *-ručí*, *-síli* (= co je na sílu, silou), *-větrí*, *-vsí* (|| *náves*);

příponou *-ek*: *náhubek* (na hubě, na hubu), *-hrobek*, *-městek* (= kdo je na něčím místě), *-prstek*, *-ramek* (na rameni, na ruce), *-těstek* (na těsto).

2. Adjektivní s příponou *-ní*, *-ný*:

námořní (na moři), *-dveřní*, *-dvorní*, *-mezdní* (na mzdu), *-měsíční*, *-oční*, *-ruční* (= na ruce, totiž na pravé, o koni...), *-silný*, *-stolní*, *-stropní*; *-nástěnný* (na stěně).

S *nad-*.

1. Substantivní s příponou *-í*:

nadloktí (= část ruky nad loktem), *-právi* (nad právo), *-praží* (nad prahem), *-zemí*.

2. Adjektivní s příponou *-ní, -ný, -ský, -ý, -ový*: *naddůlní* = kdo je nad doly (zpodstatnělé); *-hrobní, -lesní* (zpodstat.), *-okenní, -osobní, -poloviční, -životní*;

nadhvězdný, -měrný (nad míru), *-oblačný, -průměrný, -přirozený* (nad přirozenost);

nadmořský, -zemský; — *nadstraničský* (= kdo, co je nad straníky, nad stranami); — *nadrozumový*.

S *o-, ob-*, celkem nemnohé.

1. Substantivní s příponou *-í*: *okvěti* = co je o květ, kolem květu; *okolí* (o kolo, do kola); *obočí* = co je ob oko, kolem oka; *obročí* (ob rok); *období* (ob dobu); s příponou

-ek: *okolek* = co je o kolo, do kola, *opatek*; *-ka*: *ohlávka* (= co je o hlavu, kolem hlavy); *-a*: *osoba* (o sobě); *-ice*: *okostice* (o kost, okolo kosti); *-v*: *ozim*, žen. (o zimu, kolem zimy); z toho též muž. *ozim*; *obruč* (ob ruku); *-ej*: *obličej* (ob líce);

tvarovým odvozením: *obrok* (ob rok).

2. Adjektivní s příponou *-ní, -ný*: *obdenní* (ob den), *-měsíční*; *-časný*.

S *od-*, řídké.

1. Substantivní s příponou *-í*: *odvětví* = co je od větve, totiž odděleno; *odzemí* = nejvzdálenější poloha měsíce... od země; — *odkorek*, s příponou *-ek* = co je (hned) od kůry, krajní, krajový odřezek...; *oddenek* = co je, vyráží ode dna, od spodu; *odzemek* = tanec od země; — *odpoledne* = část dne od poledne počínajíc.

2. Adjektivní s příponou *-ý, -ný*: *odvěký* = trvající od věků; *odvěčný*.

292. S *po-*.

1. Substantivní složeniny na *-í*: *pobřeží* = co je po břehu, *-hoří* (po horách); *-mezí* (= co je po mezi, po jejích obou stranách),

-prší (po prsa); *Pojizeří* (= kraj po Jizeře, okolo ní), *-labí*, *-váží*, *-vltaví*, *-volží*; *Podolí* (po dolu); *pondělí* (= den po neděli); *počasí* (po čase), *-kolení* (po koleně);

-ek: *políček* (= úder po líci), *-hlavek*, *-stranek* (= provaz po straně), *-zemek* (= co je po zemi); *podomek* (= kdo dělá po domě), *pohrobek* (= dítě po hrobě, po smrti narozené);

-ka: *poslamka* (= co je po slámě, na ní);

tvárovým odvozováním: *pokraj* (= co je po kraji).

2. Adjektivní s příponou *-ný* a *-ní*: *pokrevný* (po krvi), *-volný* (po vůli), *-vinný* (po vině); *poboční* || *-ný* (po boku), *podomní* (po domě, po domech), *-koutní* (po koutech), *-stranní*, *-uliční*, *-zemní*; *po-revoluční*...;

-ový: *popřevratový* (po převratu)

Sem náležejí svým původem zpodstatnělá adjektiva na *-ný*: *pocestný* (= kdo chodí po cestách), *pojezdňý* (= kdo je po jízdě, má na starosti jízdu), *poklasný* (po klasech), *polesný* (po lesích), *porybný* (po rybách); viz v § 192⁴.

S pod-

1. Substantivní s příponou *-í*: *podhoubí* (= co je pod houbou), *-hradí*, *-jaří* (= doba pod jarem, před ním, rané jaro), *-kroví*, *-lesí*, *-letí* (= doba pod létem, rané léto, někdy pozdní), *-máslí* (pod máslem), *-nebí* (pod nebem), *-noží* (|| ž. *-nož*, *-nožka*), *-paž(d)í* (pod paží), *-ručí* (pod rukou, pod rukama); *Podskalí*, *-luží*; *podzámčí*, *-zemí*;

-ek: *podbradek* (= co je pod bradou), *-bříšek*, *-patek*, *-vozek*;

-z: *podzim* (= doba pod zimou, před ní);

-ák: *podhorák* (pod horami); *Podskalák* (spíše odvozeno z *Podskalí*);

-e: *podsvinče* (pod sviňkou; *-e* podle *ptáče*...);

tvárovým odvozováním: *podvečer* (= doba pod, před večerem); *podvědomí* (= co je pod vědomím); místní jméno *Podbaba*.

2. Adjektivní s příponou *-ný*, *-ní*, *-ský* (*-anský*): *podoblačný* (pod oblaky); *podzemní*, *-kožní*, *-sední* kůň... (= pod sedlo, pod sedlem), *podřípský* (pod Řípem), *-tatranský* (pod Tatrami).

S *proti-*, dosti hojné.

1. Substantivní: *protinožectvo* (tvořené příponou *-ec* z předložkového výrazu *proti nohám* (= kdo je, leží, bydlí proti našim nohám) a *protimluv* příponou *-ě* z *proti mluvě*).

2. Adjektivní s příponou *-ný, -ní, ský (-lý), -ový*: *-myslný* = co je proti mysli; *protilidový* (Gottw.) = co je proti lidu; *protistátní, -církvní, -ústavní, -vládní, protičeský* (proti Čechům), *-náboženský, -letadlový, -plynový*.

S *před-*.

1. Substantivní s příponou *-í*: *předhoří* = co je před horou, před horami, *-dveří, -dvoří, -hradí, -loktí, -mostí, -pekli, -postí, -taktí, -věti; Předklášteří*;

-ě: *předkrm* = co je před (jinou, vlastní) krmí;

bez odvozování: *předpokoj* = co je před pokojem, *-síň, -voj*.

2. Adjektivní s příponami *-ný, -ní, -ský, -ý, -ový*: *předčasný* = co je před (náležitým) časem, *-válečný; předpotopní* (před potopou), *-školní, -volební, -revoluční; předkřesťanský* (před křesťanstvím), *-vojenský; předvěký* (před věky); *předbřeznový* (před březnem)...

S *přes-*, ojedinělé,

a to adjektivní s příponou *-ný, -ní*: *přespočetný* (přes počet), *-polní* (přes pole).

S *při-*, celkem řídké.

1. Substantivní, tvořené příponou *-í*: *přídešti* (= list při desce), *-jmení* (při jméně, totiž křestním), *-moří, -ruči* (= kdo je při ruce, k ruce), *-sloví, -tmí* (při tmě), *-zemí*;

-ek: *přídomek* (lidově = co je při domě, přístavek || = přídavek ke jménu), *-stodolek, -zemek* (při zemi);

-ě: *příkrm* = co je při krmí;

-a: *přilba* (ze staršího *přílba*) = co je při lbi;

tvarovým odvozováním: *příchuť* = co je při (náležité) chuti, vedle ní, *-krasa* (při kráse).

2. Adjektivní s příponou *-ní*: *příokenní* (při okně), *přízemní*.

293. S *s-*, rovněž řídské.

1. Substantivní s příponou *-í*: *scestí* = kde, co je s cesty;
s *-né*: *spropitné*, z výrazu *s* (= na) *propitie*; vlastně zpodstatnělé adjektivum;

s *-o*: *sousto* = co je s ústa, co se vejde do úst;

s *-ek*: *spolek*, z výrazu *s* *polu* (= od polovice, na polovic).

spolu je dnes příslovce, ale vzniklo z předložkového výrazu.

2. Adjektivní, odvozené příponou *-ný*: *správný* = co je s právem, podle práva; *spravedný* > *spravedlný* (|| *spravedlivý*) = co je s pravdou; *skotný*, vlastně = s kot-ětem, *shřebný* = s hřib-ětem, *stelný* = s tel-etem.

S *ú-* a *v-*.

Předložka *ú-* je starobylý hláskový protějšek předložky *v-* před souhláskami; zněla původně *ϕ-*, kdežto *v-* je z původního *vž-* (nebo z *vžn-*). Složeniny s *v-* jsou vývojově mladší, třeba už někdy staré.

1. Substantivní s příponou *-í*: *úbočí* = co je v boku; *údolí* = co je v dole, v dolině; *-sílí* (v síle), *-skalí* (ve skále), *-sloví* (v slovech), *-straní* (v straně, stranou), *-středí* (v středu), *-zemí* (v zemi), *-žlabí* > *-žlabina* (podle *dolina*, *hlubina*...) = co je ve žlabu, žlebu;

s *-ž*: *účel* (v čele), *-kol* (v kole), *-mysl* (v mysli), *-řad* (v řadě).

2. Adjektivní, tvořené příponami *-ný*, *-ní*: *úplný*, z výrazu *v* *plně* (= v plnosti); *upřímný* (*-přimný*), z výrazu *v* *přímě* (= v přímosti); *úsilný* (v síle); *úhlavní* (v hlavě);

včasný, z výrazu *v* *čas*; *vděčný*, z výrazu *v* *děk* (= zavděk); *vhodný*, z výrazu *v* *hod*, *vhod*; *vlídný* (= kdo je v lidi, k lidem).

Se *z-*, ojedinělé.

1. Jde jednak o složeniny s předložkou *z-* z původního *jž-* která je běžná po celou dobu dějinnou. Patří k nim přídavné jméno

sprostý (řidčeji a zastarale *sprostný*), vzniklé příponou *-ý* (*-ný*) z předložkového výrazu *z* *prosta* = prostě (psaní *s-* je fonetické).

2. Jednak jsou složeniny se *z-*, které vzniklo z předložky *vž-*, zachované ve *vzhůru* (§ 786). Náleží k nim

lidové *zhlavec*, vzniklé příponou *-ec* z výrazu *vz hlavu* = (peřina) na hlavu, pod hlavu; a

lid. a odbor. *zhlaví*, tvořené příponou *-í* = co je vz hlavu, na hlavu, pod hlavu.

Se *zá-*, *za-*.

1. Substantivní, tvořené příponou *-í*: *záduší* (= nadace, jmění za duše), *-hlaví*, *-hraničí*, *-hrobí*, *-kulisi*, *-loktí*, *-mezí*, *-moří*, *-pecí*, *-pěstí*, *-polí*, *-sloví*, *-světí*, *-tiší*, *-važí*; *Záalpi*, *-hoří*, *-karpatí*, *-lesí*, *luží*...;

příponou *-ek*, *-ec*, *-ík*, *-v*: *záhlavek* || *záhlavec* = rána za hlavu; *zákolník* (za kola); *zápas*, z výrazu za pasy (se chytiti...), *-zrak* (= co je za zrakem); *Zábřeh* (za břehem);

příponou *-any*, *-ov*, *-ák*: míst. jména *Zakřany*, *Zákřov* (za křem); *záhorák*, *-lesák* (= kdo žije za horami, za lesy).

2. Adjektivní s příponami *-ní*, *-ný*, *-ský*: *zádušní* (za duše), *zahraniční*, *záhrobní*, *zákulisní* [možná odvozeniny ze *záduší*, *zahraničí*, *zákulisí*]; *zákeřný* (za křem); *zámořský*.

4. SLOŽENINY KMENOVÉ.

294. 1. Jejich p r v n í č á s t je kmen (kořen), většinou jmenný, substantivní nebo adjektivní, zřídka slovesný; na př. *seno-seč*, *červeno-bílý*, *třaso-řítka*. Podle toho rozlišujeme složeniny s u b s t a n t i v n í, a d j e k t i v n í a s l o v e s n é neboli d ě j o v é.

2. Jejich d r u h á č á s t je skoro veskrze jméno podstatné nebo přídavné, ojediněle sloveso, t. j. svou mluvnickou povahou jsou tyto složeniny hlavně j m é n a. Složená příslovce jsou vesměs odvozeniny ze jmen (*červenobíle* z *červenobílý*...).

Druhý člen složeniny je buď slovo h o t o v é, vyskytující se mimo složení, na př. *chlebo-dárce*, *červeno-bílý*. Nebo v z n i k á až v e s l o ž e n í, a to různým odvozováním; na př. *-mil* ve *vodo-mil* příponou *-v* z kořene slovesa *milovati*; *-letý* ve *sto-letý* z *léto* příponou *-ý*. Po této stránce jsou některé složeniny osobitou skupinou proti slovům vzniklým jen odvozováním; viz hlavně v § 298.

3. Podle významového vztahu k svému základu jsou složeniny vnitřní a vnější.

Vnitřní jsou ty, které vznikají jako významová celost ze spojení základních slov samých; na př. *červenobílý* z *červený* a *bílý*; *maloměsto* z *malé město*; *dělostřelec* ze *střelec* z *děla*; *zkázonosný* z *nositi zkázu*. Oba členy jsou buď významově samostatné nebo jeden rozmanitě určuje druhý.

Vnější jsou složeniny vzniklé ze spojení slov, která jsou jako celek určením nějakého slova mimo toto spojení; na př. *černovlasý*, vzniklé z výrazu *s černými vlasy*, je určením substantiva *člověk, hoch...*; *století* = *doba* trvající sto let. Složenina je tu svým významem závislá na nějakém slově mimo ni.

Dobře to viděti v jazyce starém, kde se říkávalo na př.: *člověk, černé vlasy* = *člověk, jehož vlasy jsou černé, s černými vlasy, černovlasý*.

4. Podle významového vztahu obou částí jsou vnitřní složeniny velmi rozmanité, v podstatě čtveré:

a) *slučovací*, kterými se prostě slučují dvě slova v jedno, jeden pojem: *červenobílý* = *červený* a *bílý*; *staročeský* = *starý* a *český*;

b) *přívlastkové*, jejichž 1. část, adjektivum, je od původu přívlastek 2. části, substantiva: *zločin* = *zlý čin*, *maloměsto* = *malé město*, *veselohra* = *veselá hra*;

c) *předmětové*, vyjadřuje-li 1. část předmět 2. části, která je významu dějového: *drvoštěp* = *štípač drv*; *věrouka* = *učení víře*; *zkázonosný* = *přinášející zkázu*;

d) *příslopečné* a *doplňkové*, v kterých má 1. část různou platnost příslopečnou nebo doplňkovou: *sněhobílý* = *bílý* jako *sníh*; *dělostřelec* = *střelec z děla*; *samouk* = *kdo se učí sám*.

5. Kmenové složeniny jsou nejčastěji dvojčlenné, zřídka trojčlenné, ojediněle čtyřčlenné; na př.: *červeno-bílý*, *drvo-štěp...*; *filosoficko-historicko-filologická* třída Královské české společnosti nauk; *česko-jihoslovanský*; *česko-slovensko-jihoslovanský*.

Čtyřčlenné složeniny vznikly složením dvou složených slov už hotových; v našem případě *československý* a *jihoslovanský*. Jsou to tedy vlastně složeniny dvojčlenné.

6. Při skládání se někdy mění *k v a n t i t a* slov, zpravidla zkracováním kořenné délky. Většinou se to týče první části: *víno* || *vinobraní*, *vinopal*; *právo* || *pravomoc*; *kroupa* || *krupobití*; *chvála* || *chvalozpěv*. Zřídka se zkracuje slovo druhé: *pád* || *listopad*.

7. Nejednou jsou vedle sebe příbuzné složeniny adjektivní i substantivní: *stoletý* || *století*, *pětiletý* || *pětiletí*, *maloměstský* || *maloměsto*, *středověký* || *středověk*, *zákonodárný* || *zákonodárce*, *samoucký* || *samouk*, *kosoúhlý* || *kosoúhelník*; *dvojkolý* || *dvojkolka*...

Někdy je nepochybné, že je adjektivum odvozeno ze substantiva, že je to složenina 2. stupně, na př. *samoucký* ze *samouk*; podobně *obrazoborecký* z *obrazoborec*, *vodovodní* z *vodovod*, *bohoslužebný* z *bohoslužba*, *jazykozpytný* z *jazykozpyt*... Nebo naopak substantivum z adjektiva: *dvojkolka* z *dvojkolý* (vůz), *jednotřídka* z *jednotřídní* (škola)...

Jindy však adjektivum ze substantiva není, na př. *zákonodárný*, neboť odvozenina ze *zákonodárce* by zněla *zákonodárceovský*, sr. *soudce* — *soudcovský*. Adjektivum i substantivum vzniklo *n e z á v i s l e* z téhož dvojslovného základu, a to z *dar* (dávání, dávati) *zákona*. Sr. v § 288₄ o adjektivech předložkových. Podobně z *milovati vodu* povstalo substantivum *vodomil* i adjektivum *vodomilný* (odvozenina ze substantiva by zněla *vodomilský*), z příslovečného výrazu *pět let jak pětiletí*, tak *pětiletý*, z *malé město maloměsto* i *maloměstský*...

Leckdy se tento původní poměr chápe časem jinak; viz v § 295₂, 299.

Že složená adjektiva nemusí býti odvozena ze substantiv, plyne též z toho, že mnohdy vedle sebe příbuzná substantiva ani nemají: *každodenní*, *celoroční*, *pětidílný*, *dlouholetý*...

SLOŽENINY S DRUHOU ČÁSTÍ ADJEKTIVNÍ.

295. Probírají se zde jen složeniny *p ř í m é* (1. s t u p n ě), vzniklé skládáním přímo ze dvou slov, na př.: *červenobílý* z *červený* a *bílý*, *černovlasý* z *černé* *vlasy*... Nikoli složeniny 2. stupně, vzniklé odvozováním z hotového slova složeného;

na př.: *bohoslužebný* příponou *-ný* z *bohoslužba*; *bratrovražedný* z *bratrovražda*, *lidojedský* z *lidojed*, *samoucký* ze *samouk* apod.

1. Typ *červenobílý*, *новоčeský* a *česko-ruský*.

Jsou to složeniny, jejichž základem jsou dvě adjektiva větoslovně stejnorodá.

Tato základní adjektiva jsou buď přívlastky nebo doplňky nebo přísudková jména: *červený a bílý* prapor > *červenobílý*; *nový český jazyk* > *новоčeský*; *chodí sama druhá* > *samodruhá*; ten prapor je *červený a bílý* > *červenobílý*.

1. Typ *červenobílý*, nepřiliš hojný, má za základ dvě adjektiva, která jsou k sobě v obsahovém poměru souřadným, a to buď slučovacím nebo odporovacím, t. j. vyjadřuje vlastnost vzniklou sloučením dvou různých vlastností na sobě obsahově nezávislých nebo si odporujících.

Tak *červenobílý* = *červený a bílý*; podobně: *bílo-červený*, *-rudý*, *-zelený*; *černožlutý*; *československý*, *moravskoslezský*; *hluchoněmý*; *staroslavný* [= *starý a slavný*], *staronový* [= *starý a nový*]; (zastar.) *jednostejný* [= *jeden a stejný*]; *bělorudý* = *bílý a rudý* (Herrm.).

Samodruhý = *sám, ale druhý*; *dvojjediný* [= *dvojí, ale jediný*], *trojjediný*.

2. Typ *новоčeský* se skládá ze dvou adjektiv obsahově podřadných, z nichž jedno blíže určuje druhé: *новоčeský* = *český*, a to *nový*. Podobně:

ново-ruský, *-řecký*, *-srbský*, *-platonský*...; *staro-český*, *-ruský*, *-polský*, *-římský*, *-slovanský*...;

jih-český, *-moravský*, *-ruský*, *-slovanský*...; *západo-český*, *-moravský*, *-evropský*, *-slovanský*; *severo-český*, *-ruský*, *-americký*...; *východo-český*, *-slovanský*, *-evropský*...;

středo-český, *-evropský*...;

Je tu *středo-*, kmen substantiva *střed*, místo adjektivního kmene *středně-*.

celo-kožený, *-plátěný*, *-vlněný* (= *celý kožený*...).

Tato základní adjektiva jsou podle své větoslovné povahy stejnorodě rozvitá; viz v § 524, 609. Vedle *«новоčeský jazyk»* lze říci *«nový český jazyk»*, vedle *staročeský* pak *starý český* atpod.

Některé z těchto složenin se též chápou za složeniny v nější, jejichž základem je spojení adjektiva se substantivem: *jihocheský k jižní Čechy*, *středomoravský k střední Morava*, *starořímský ke starý Řím...*; viz v § 294₃.

Je tu leckdy možné dvojí pojetí téže složeniny: *starý český jazyk* > *staročeský*; *staré pověsti české* > *staročeské* || *jazyk starých Čechů* > *staročeský*; apod.

3. Typ *česko-ruský* (se spojovací čárkou) zdá se v podstatě slučovací jako typ *červenobílý*: *česko-ruský slovník* = český a ruský. Podobně:

česko-polský (slovník), *-srbský*, *-anglický*, *-francouzský*, *-latinský*, *-řecký...*; *rusko-český*, *polsko-český*, *latinsko-český* atp.

Smysl je tento; na př. *česko-ruský slovník* = český slovník se střídnými slovy ruskými. První základní adjektivum (*český*) se tu blíže určuje příslovečně (výrazem »se střídnými ruskými slovy«).

Nebo *česko-ruské* styky = české a ruské styky, vlastně styky mezi Čechy a Rusy. Složené adjektivum vyjadřuje totéž co příslovečné spojení dvou substantiv. Podobně:

česko-polské, *česko-srbské...* styky; *rusko-japonská* válka; *česko-slovenský* poměr [= mezi Čechy a Slováky, mezi češtinou a slovenštinou].

Tento významový rozdíl proti typu *červenobílý* vyznačuje se u našeho typu *česko-ruský* spojovací čárkou.

2. Typ *tmavomodrý* a *prvorozený*.

296. 1. Složenina *tmavomodrý* znamená »tmavě modrý, modrý do tmava, modrý s tmavým odstínem«. První část, původu a d j e k t i v n í h o, blíže určuje druhou příslovečně. Podobně:

tmavo-červený, *-hnědý*, *-šedý*, *-zelený*, *-žlutý...*; *světlo-hnědý*, *-zelený*, *-žlutý...*; *šedo-bílý*, *-hnědý*, *-modrý*, *-zelený*, *-žlutý...*; *rudo-červený*, *-hnědý*, *-žlutý...*; *plavo-hnědý*, *-žlutý*;

starodávný (= staře dávný, velmi dávný); *hrdopyšný* (= hrdě pyšný); *běloskvoucí* (= skvíci se bíle, úplně); *jednomletý* [jednomletá mouka = mletá »jednou«]; *plnotučný* (= plně, úplně tučný);

levotočivý (= točivý, točící se doleva), *pravotočivý*; obrozené *směšnohrdinský* (= směšně hrdinský, komický); *dvojklaný*, *trojklaný* (= dvojité, trojitě rozeklaný);

vele-ctěný (= velice, velmi ctěný), *-důstojný*, *-slavný*, *-vážený*, *-vítaný*, *-zasloužilý*.

Vele- je kmen starého adjektiva *velí* = veliký.

2. *Prvorozený* = narozený první; *první* je tu v platnosti *doplnkové*, která často přechází v příslovečnou (§ 512) = narozený prvně, jako první dítě.

Podobně: *druhorozený*; lid. a hovor. *novopečený* (doktor...); *samorostlý*, *samospasitelný*; *starousedlý* (= usedlý od stara); *starobylý* (= bylý za stara).

3. Typ *sněhobílý*, *pravoplatný*.

297. *Sněhobílý* znamená »bílý jako sníh«; první část složeniny určuje druhou *příslivečně* jako v typu předešlém, ale jejím základem je *substantivum*. Podobně *pravoplatný* = platný podle práva.

Patří sem ještě *sáhodlouhý* (= dlouhý sáh); *skalopevný* || řidčeji *skálo-* (= pevný jako skála); *vodorovný* (= rovný jako voda) a *barvoslepý* (= slepý na barvy), vzniklé podle němčiny, ale slovotvorně správné; *světoznámý* (= známý po celém světě).

Odchylně je tvořeno podle němčiny *bleskurychlý* místo *blesko-*, které bývalo, ale zaniklo.

Jiné složeniny sem patřící jsou literární, většinou řídké:

medosladký (= sladký jako med); *duho-lesklý*, *-trpytný* (= lesknoucí se... jako duha); *stříbro-bílý*, *-bledý*, *-jasný*, *-lesklý*, *-skvoucí*, *-šedý*, *-trpytný*; *zlatotkaný* (= tkaný zlatem).

Ve většině těchto složenin má kmenová část příslovečný význam *srovnávací*: *sněhobílý* = bílý jako sníh atd. Menší měrou pak má příslovečný význam jiný: *světoznámý* = známý po celém světě, t. j. význam *místní*; *sáhodlouhý* — význam *měrový*; *zlatotkaný* — význam *prostředku*; *barvoslepý* a *pravoplatný* — význam *žetelový*.

4. Typ *černovlasý*.

298. 1. Tyto složeniny vznikly ze spojení adjektiva se substantivem; *černovlasý* z *černé vlasy*. Toto spojení je pak v různých tvarech přívlastkem nebo doplňkem nějakého jména: člověk s *černými vlasy* = *černovlasý*; člověk *dobrého srdce* = *dobrosrdečný*; hoch *starý sedm let* = *sedmiletý*; *dovolená na celý rok* = *celoroční*; *květina z cizích krajů* = *cizokrajná* atpod.

Jsou to tedy složeniny v něžší, vyjadřují něčí vlastnost odvozenou z výrazů *černé vlasy*, *celý rok*, *cizí kraj*..., záležející v tom, že má černé vlasy, že trvá celý rok, že pochází z cizího kraje apod.

Určení s *černými vlasy*... vyjadřují jakost (§ 519₁₈) a proto lze adjektiva *černovlasý*... zváti adjektiva jakosti. Sr. v § 215.

2. Adjektivum se tvoří ze substantiva příponou -ý (*černovlasý*), -ný, -ní nebo -ový: *jemnocitný*, *celoroční*, *jednosvazkový*.

Jiné příklady: *plavovlasý*, *rusovlasý*, *světlovlasý*, *prostovlasý*; *modrooký*, *černoooký*;

tvrdohlavý, -šijný; *jemnocitný*; *bystrozraký*, *dalekozraký*, *krátkozraký*;

ostrohranný, -nosý, -vtipný; *tupo-hlavý*, -hranný, -nosý, -úhlý; *kosouhlý*, *pravouhlý*;

holo-bradý, -břichý, -hlavý, -krký, -křídlý;

celo-denní (= trvající celý den), -měsíční, -noční, -týdenní, -roční; *celo-listý* (= s celými listy), -stránkový, *takový*; *plnoletý*;

každo-denní, -roční, -večerní;

jedno-myslný (= jsoucí jedné mysli, plynoucí z jedné mysli), -duchý, -hlasý || -hlasný, -hrbý, -jazyčný, -letý, -nohý, -oký, -patrový, -pokojoyý, -ruký, -sedadlový, -slovný, -svazkový, -tvárný, -značný;

čtvero-barevný, -denní, -nohý... || *čtver-hlasný*, -hlasý, -hranný, -mocný, -nohý;

malo-duchý, -dušný (= jsoucí malého ducha), -mocný, -myslný, -věrný; *velko-dušný*, -myslný, -rysý; *zlomyslný* (= jsoucí zlé mysli), *choromyslný*; *pravověrný* (= jsoucí pravé víry); *slabo-myslný*, -proudý;

sto-korunový, -letý, -metrový, -milionový...;

dlouholetý, -lebý; *krátkodobý*, -lebý;

cizo-krajný (z cizího kraje), *-zemský*;
staro-módní (= podle staré módy), *-světský* (= ze starého světa),
-žitný (= mající staré žití);

dobro-volný (= z dobré vůle), *-myslný*, *-srdečný*; *zlomyslný*;
samožitný (= ze samého žita); *sladkovodní* (= žijící ve sladké vodě);

chudokrevný (= s chudou krví, mající málo krve), *studenokrevný*,
teplokrevný;

vlastnoruční podpis (= učiněný vlastní rukou); *vlastno-* místo
vlastně- jako *dolno-*, *horno-*, viz v § 299;

dvoj-členný (= složený z dvojího členu, ze dvou členů), *-děložný*,
-dobý, *-hlasný* || *-hlasý*, *-hlavý*, *-jazyčný*, *-kolý*, *-komorový*, *-okenní*,
-plochý, *-pohlavní*, *-ramenný*, *-slabičný*, *-uchý*, *-značný*...;

Vedle toho bývá nezdělná *dvou -*; viz v § 312.

troj-členný, *-dílný*, *-hranný*, *-kolý*, *-nohý*, *-patrový*, *-slabičný*...;

Vedle toho bývá též *tří-*; viz v § 312.

pěti-korunový; *-letý*; *šestiletý*, *třicetiletý*...;

své-hlavý, *-volný* = kdo má svou hlavu, vůli.

Své- je buď stažený kmen *svoje-* nebo žen. gen. sing. (= kdo je své hlavy, vůle),
takže by to pak byla složenina tvarová (§ 312).

5. Typ *maloměstský*.

299. 1. Tyto složeniny vznikly jako typ 4. ze spojení *a d j e k t i v a*
s e j m é n e m; na př. *maloměstský* z *malé město*. Jsou však nezá-
vislé, vyjadřují *v z t a h* k tomu, co označuje základní výraz:
maloměstský = vztahující se k malému městu, *všennárodní* = týkající
se celého národa...

2. Adjektiva v 2. části se tvoří jako v typu 4.

Na př.: *českoobratrský* (Čeští bratři);

novověký (nový věk), *starověký*, *středověký* (*středo-* místo *středně-*,
viz v § 295a);

Vedle spojení *nový věk*... jsou též složeniny *novověk*... z nich nově vzniklé,
takže dnes cítíme adjektiva typu *novověký* za odvozeniny z *novověk*..., tedy za
složeniny 2. stupně.

maloobchodní, velkoobchodní;

Jako v předešlém případě jde od původu o složeniny 1. stupně k *malý, velký obchod*, ale protože vznikly substantivní složeniny *maloobchod* a *velkoobchod*, jsou pro nás adjektiva *maloobchodní* a *velkoobchodní* odvozeniny z nich.

obecnoškolský (obecná škola), *středoškolský, vysokoškolský;*

novoroční (Nový, nový rok), *svatodušní* (svatý Duch); *novozákonní, starozákonní* (Nový, Starý zákon);

staromládenecký (starý mládenec), *staropanenský;*

soukromoprávní (soukromé právo), *veřejnoprávní, státoprávní* (státomísto *státně-*, jako *středo-* místo *středně-*);

celo-církevní (= týkající se celé církve), *-národní, -státní;*

svato-anenský (svatá Anna), *-jakubský, -jirský* (sv. Jiří), *-petrský, -vítský...*;

vše-národní (= týkající se všeho, celého národa), *-lidský, -obecný, -slovanský, -sokolský.*

Patří sem hojně složeniny z rozmanitých místních jmen:

dolno-lhotský (Dolní Lhota), *-lužický...*; *horno-bečevský* (Horní Bečva), *-lužický...*;

Dolno -a *horno-* místo *dolně-* a *horně-* podle *ново-*, *staro-*...

mladoboleslavský (Mladá Boleslav); *staro-boleslavský* (Stará Boleslav), *-brněnský, -městský* (staré město i Staré Město), *-pražský...*; *ново-packý* (Nová Paka), *-městský...*;

jiho-český (jižní Čechy), *-moravský, -ruský...*; *severo-český* (severní Čechy), *-moravský...*; *západo-český, -evropský...*; *východo-český, -evropský...*;

jiho-, *severo-*, *západo-* a *východo-*, kmeny substantiv *jih...*, místo *jižně-*, bez pochyby podle *ново-*, *staro-*...

česko-brodský (Čes. Brod), *-skalický...*;

malo-stranský (Malá Strana), *-asijský* (Malá Asie), *-polský* (Malé Polsko), *-ruský; velko-polský, -ruský...*;

červenokostelecký (Červený Kostelec); *vysokomýtský* (Vysoké Mýto); *uhersko-brodský* (Uh. Brod), *-hradištský; kutnohorský* (Kutná Hora);

jindřichohradecký (Jindřichův Hradec; *jindřicho-* místo *jindřichovo-*); *královopolský* (Kr. Pole), *mnichovohradištský* (Mnichovo Hradiště);

vyšněbrodský (Vyšní Brod); *nižněnovgorodský* (Nižní Novgorod).

K Hradec a Dvůr Králové je *králové-hradecký*, *-dvorský* (|| lid. a hovor. *královdvorský*).

Čekáme *královo-*, ale pak by byla tato adjektiva stejná jako ke jménům s *Králov* a *Královo*.

6. Typ *stoletý*.

300. Jsou to vnější složeniny, jejichž základem je spojení *d v o u s u b s t a n t i v*: *stoletý* = kdo má, trvající *sto let*; *pětidílný* = mající *pět dílů* apod. Adjektiva v jejich druhé části se tvoří příponami *-ní*, *-ný*, *-ý*. Jejich obdoba jsou složeniny typu *černovlasý* (§ 298). Jsou poměrně řídké:

málotřídní škola (= s málo třídami); *mnoho-slabičný*, *-stranný*, *-významný*;

pěti-členný, *-denní*, *-měsíční*, *-procentní*, *-stopý*, *-třídní...*; *šesti-členný*, *-měsíční*, *-letý...*, *sedmičlenný...*, *dvacíletý...*;

sto-členný, *-letý*, *-stránkový...*;

Je tu kmen *sto-*, nikoli akus. sing. *sto* jako ve *stokoruna...* (§ 309);

tisíci-hlavý, *-letý...* (kmen *tisíci-* je podle *pěti-*, *šesti...*).

7. Typ *masožravý*, *málomluvný* a *samostatný*.

301. 1. Jsou to složeniny vzniklé z *s l o v e s n é h o*, *d ě j o v é h o* z á k l a d u, vyjadřují vlastnost plynoucí z děje vyjádřeného dvojslovným výrazem a jsou tedy obdobné s dějovými adjektivy nesloženými (§ 220 a násl.). Na př.: *masožravý* = žeroucí maso, *málomluvný* = mluvící málo, a jejich základem je výraz *žráti maso* a *málo mluvit*; *samostatný* = stojící sám, ze *státi sám*; podob. *blahodárny* = dávající blaho...

2. První část složeniny je od původu bližší určení děje vyjádřeného slovesem nebo dějovým jménem, a to

buď p ř e d m ě t: *masožravý* ze *žráti maso*; *vševládný* z *vládnouti nade vším*, *všemu*;

nebo p ř í s l o v e č n é u r č e n í: *málomluvný* z *mluviti málo*; *křivopřísežný* z *přisahati křivě*; *levotočivý* z *točiti se vlevo*, *doleva*; *světoběžný* z *běžeti*, *běhati světem*, *po světě*; *světoznámý* z *býti znám po (celém) světě*; *soběstačný* = stačící (sám) sobě;

nebo doplněk: *samostatný* ze *státi sám*; *samospasitelný* ze *spasiti sám*.

3. Dějová adjektiva, která jsou druhým členem složeniny, jsou většinou tvořena zcela obdobně jako adjektiva vzniklá jen odvozováním (§ 222 a násl.): *málo-mluvný*, sr. *výmluvný*; *zkázo-nosný*, sr. *nosný*; *směro-datný*, sr. *vydatný*; *seno-vážný*, sr. *vážný*; *samo-spasitelný*, sr. *spasitelný*...

4. Tato složená adjektiva nejsou sice zvlášť hojná, ale tvořivá: *málomluvný*; *mnoho-mluvný*, *slibný*, *-značný*; *jednoznačný*; *vše-mocný*, *-mohoucí*, *-možný*, *-vědoucí*, *-vidoucí*, *-vládný*, **-obsáhlý* (= obsahující vše), *-tečný* (= všeho se dotýkající);

Mohlo by jít o akus. *vše-* a pak by to byly složeniny tvarové, viz v § 312. Ale četné jiné složeniny svědčí tomu, že jde o kmen.

blaho-dárny (= dávající blaho), *-přejný* projev (= přející blaho); *býložravý* (= žeroucí býlí, byliny), *masožravý*, *pravdomluvný*, *senovážný* (Senovážné náměstí), *ústavodárny*, *zákonodárny*;

směrodatný (= dávající směr), *srdcervoucí*, *zkázonosný* (= přinášející zkázu), *zlověstný* (= věstící zlo); *kovo-dárny*, *-nosný*, *-dělný*;

slohotvorný (= tvořící sloh), *slovotvorný*, *slabikotvorný*, *významotvorný*; *obrazotvorný*, *divotvorný*, *slzotvorný*;

světo-borný (= bořící svět), *-dějný*; *choroboplodný*; *čarodějny* (= dějící, dělající čary); *činorodý* (= rodící, tvořící činy), *vinorodý*; *vodomilný* (= milující vodu);

bohorovný (= rovnající se bohu), *hromovládný* (= vládnoucí hromem); *zimomřivý* (= mroucí zimou), *hladomřivý*;

dalekonosný (= nosící, nesoucí daleko), *křivopřísežný* = křivě přísahající, *levotočivý*, *pravotočivý*; *lichoběžný*, z toho *lichoběžník* (vlastně = běžící licho, nalicho); *rovnoběžný*; *stáložárny* (= stále vydávající žár);

světo-běžný, *-známý*; *močopudný* (= pudící na moč);

dvojsečný (= sekající dvojitě, na dvě strany);

samo-libý (= líbící se sám sobě), *-spasitelný*, *-statný*, *-tížný* (= co táhneme sami), *-vládný*, *-zvaný* (= kdo se pozve sám).

Některá složená adjektiva dějová jsou beze vší pochyby odvozeniny už z hotových složených substantiv: *sebevražedný* ze sebevraždy, *přírodopisný* z přírodopis, *jazykozpytný* z jazykozpyt...

SLOŽENINY S DRUHOU ČÁSTÍ SUBSTANTIVNÍ.

1. Typ *drvoštěp*, *dřevorubec*.

302. 1. Jsou to složeniny významu činitelského: *drvoštěp* = štípač drv, dříví, *dřevorubec* = rubač dříví. Jejich základem je slovesný výraz *štípati* a *rubati drva*. První část složeniny, mající kmenovou podobu, vyjadřuje předmět činnosti.

Druhá část složeniny, jméno činitelské samo, je dosti zřídka hotové slovo, vyskytující se i mimo složeniny; na př. *dárce* v *chlebodárce*, *tvůrce* v *divotvůrce*. Valnou většinou jsou to jména tvořená až ve složení, a to příponou *-z* ze slovesných kořenů, na př. *-štěp* = štípač v *drvoštěp*, *-jed* = jedlík v *lidojed*, *-mil* = milovník ve *vodomil*, *-vod* = vodič v *psovod*... Tímto způsobem se činitelská jména nesložená tvoří velmi zřídka (§ 178₁, 264, 201₇). Ojediněle se vyskytuje jméno na *-a*: *vévoda* z *vojevoda* = vůdce voje, vojska; *všetečka* = kdo se všeho tkne, dotkne, dotýká.

2. Činitelské složeniny jsou dosti hojné a do jisté míry živé:

bratrovrah, *otcovrah* (= vrah bratra, otce);
chlebodárce, *zákonodárce*, *divotvůrce* (|| *-tvorce*); *vojevůdce*;
dřevorubec, *obrazoborec* (= kdo boří obrazy), *kovolijec*, *zlatokopec*,
dřevoryjec || *-rytec*; *zemědělec*, *životopisec*;

kovodělník (= dělník kovu), *dřevodělník*; *místodržitel* (= držitel něčího místa, jeho zástupce);

vše-tečka, *-uměl*, *-věd*; *vévoda* (= voje-voda), *bohorodička*;

lidojed; *medvěd* (původně = jedlík medu); *cizomil* (= kdo miluje cizí věci, zvyky...), *knihomil*, *vodomil*; zastar. *lidomil*, změněné v *lidumil*; *uhlokop*, *zlatokop*, *kovkop* místo *kovo-*); *lidovod*, *psovod*; *koželuh* (= kdo louží, vyluhuje kůže); *vinopal* || *-palník* (= kdo pálí víno); *stávkokaz*, *révokaz*; *lidožrout* (zhrub.), *lýkožrout*;

čaroděj (= kdo děje, dělá čáry), *zloděj* (= kdo dělá zlo, zlé);

zastar. *pivodus*, *vinodus* = kdo dusí pivo, víno, piják piva, vína;
břichopas, obyčej. zdrobněle *-pásek* (= kdo pase břicho), *konipas* (místo *koně-*) = pták »pasoucí koně«, přiletující k pasoucím se koním).

Ze starých křestních jmen sem patří staročes. *Bohomil*, *Vojtěch*, *Hostivít* (§ 177) a nová jména *Vlastimil* = milovník vlasti, *Rodomil*, *Krasomil*, *Slavomil* (tamt.).

3. Řada původních činitelských složenin typu *drvoštěp* najde se mezi starými vlastními místními názvy. Na př.:

Všeruby, původně *Všerubi* = rubači všeho; *Kladruby* z *Klado-* = rubači klad; *Tatobity* = bijci tatů, zlodějů (*-bit* z infinitivního kmene *bíti*); *Korolupy* = loupači kůry; *Všemily* = milovníci všeho; *Dřevohryzy* = hryzači dřeva; *Mydlovary* = vařiči mýdla;

Žernoseky = sekáči žernovů; *Kozojedy* = jedlíci koz; *Konětopy* = kdo topili koně; *Koloděje* = kdo dělali kola, sr. v 2. čaroděj); *Řeporyje* = ryjci řepy;

Semily = kdo milují se, sebe.

4. K činitelskému typu náleží též složeniny s *-noš*:

světlonoš, *listonoš*, *jídlonoš*, *pivonoš*. Činitelské jméno *-noš* znamená nosič a je tvořeno z kořene *nos-* původně příponou *-ja*: *světlo-noša*, přehláskou *-nošě*; později se ujalo *-noš*.

2. Typ *chvalozpěv*, *senoseč*, *kolovrat*, *vinopalna*.

303. 1. Tyto složeniny mají jako 1. typ základ dějový: *zpívati chválu*, *síci seno*, *vrátiti kolo*, *páliti víno*.

Jejich 1. člen, mající kmenovou podobu, vyjadřuje předmět děje jako v typě 1., a to buď v akusativě, při jméně v genitivě nebo v dativě; viz dále.

Druhý člen je podle své původní platnosti většinou dějové jméno, a to zřídka hotové: *zpěv* (= zpívání) ve *chvalozpěv*, *maz* (= mazání) v *kolomaz*, *braní* ve *vinobraní*. Obyčejně je to dějové jméno tvořené až ve složení, hlavně příponou *-z*, na př. *-var* (= vaření) v *cukrovar*, *-pis* (= psaní, popis, vypisování) v *dějepis...*, *-a*, na př. *-uka* (= učení) ve *věrouka...*, nebo *-ka*, na př. *-lapka* v *mucholapka*. Mají tedy tyto složeniny od původu význam pomyslný.

Dějová jména dílem si zachovávají původní význam: *chvalozpěv* = zpívání chvály, *senoseč* = sečení sena, *dějepis* = popis dějů, dějin, *věrouka* = učení víře... Dílem nabývají různých významů k o n k r é t-

n í c h jako dějová jména vůbec (§ 207): *kolomaz* = prostředek na mazání kol; *kulomet* = zbraň na metání koulí; *pivovar* = stavení se zařízením na vaření piva; *dřevoryt* = výsledek rytí dřeva, výrobek získaný rytím dřeva; viz ještě v odst. 2.

Jiné příklady:

zeměpis, přírodopis, vodopis, horopis, nerostopis, rostlinopis, lidopis, národopis, životopis, povahopis, chorobopis... [tvoření živé]; *jazykozpyt, přírodopyt*;

vodovod = zařízení na vedení vody, *plynovod, vodomat, vodotrysk, světlomet; kamenolom; kolovrat* = nářadí na vracení, otáčení kola; *kojotoč; hlavolam* = něco na lámání hlavy;

vinobraní = braní, sbírání vína; *dobrodiní* (z *-dienie*) = dění, konání dobra;

vinobraní je ze staršího *vína braní*;

chvalořeč = říkání chvály;

mravouka = učení mravům, nauka o nich; *bohověda, pravověda, státověda, krasověda; lido-věda, -výchova; tělovýchova*;

činohra = hra, hraní činů; *bratrovražda, otcovražda; životospráva* = správa života; *bohopocta* = pocta boha, bohů; *bohoslužba* = služba bohu, bohům; *modloslužba; krajinomalba*;

mucholapka = zařízení na lapání much.

2. S těmito složeninami souvisí též *vinopalna*. Jeho základ je v podstatě dějový, *páliti víno*, ale 2. část *-palna* je tvořena jako místní jména *dílna, pracovna...* (§ 194₂), znamená tedy místo, kde se pálí víno. Podobné tvoření je *lidomorna*.

3. Typ *samouk, samostříl, samomluva*.

304. 1. Také tyto složeniny mají d ě j o v ý základ: učiti se sám, střílet sám, mluvit sám se sebou. První část vyjadřuje d o p l n ě k slovesa nebo jeho o b s a h o v é určení.

Druhá část je jméno buď hotové, na př. *mluva* v *samomluva*, *vrah* v *samovrah*, nebo vzniklé až ve složenině, na př. *-uk* v *samouk*, *-stříl* v *samostříl*. Je to podle své platnosti dílem jméno dějové, na

př. *-mluva* v *samomluva*, dílem činitelské; na př. *-uk* = kdo se učí, *-jed* (v *samojed*) = kdo jí, tvořené ze slovesného kořene příponou *-z*. Dílem vyjadřuje prostředek, nástroj... na vykonávání děje, jako je tomu v typě 2: *-stříl* (v *samostrěl*) = nástroj na střelení.

2. Je to typ nepočetný, ale částečně tvořivý:

samo-uk = kdo se učí sám; *-jed* = jedinec z lidí, kteří se sami, navzájem pojídají; *-soudce* = soudce soudící sám; *-vládce*; *-vrah* = kdo se zavraždí sám;

samo-stříl, viz výše; *-var* = přístroj, který sám vaří (z ruštiny); *samo-mluva* = mluvení sám se sebou, *-chvála*, *-hana*, *-správa*, *-vazba*, *-vláda*, *-vražda*;

živobytí (býti živ) = to, že jsme živi || = prostředek k tomu.

4. Typ *dělostřelec*, *dalekohled*.

305. I to jsou složeniny významu dějového jako předcházející typy, ale jejich první část vyjadřuje **p ř í s l o v e č n é u r č e n í** děje tkvícího v 2. členu: *dělostřelec* = střelec, kdo střílí z *děla*; *dalekohled* = přístroj na hledění *do daleka*, do dálky.

Je to tvoření celkem řídké, ale v nové době tvořivé; sr. mimo uvedené příklady ještě tyto:

lukostřelec; *ostrostrělec* = kdo střílí na ostro; *horolezec* = kdo leze na hory; *mořeplavec* = kdo plave na moři, plaví se po moři; *vzducho-plavec*; *pecivál* = kdo se válí na peci; *škarohlíd*, ze *škaredohlíd* = kdo škaredě hledí; *darmošlap* = kdo darmo, nadarmo, zbůhdarma šlap, *darmožrout*;

vodoléčba = léčení vodou; *olejomalba* = malba olejem, olejovými barvami; *zpěvohra* = hra se zpěvy; *vinohrad* = hrad, zahrada, sad s vínem; *rukopis* = psaní rukou;

hladomor = mor z hladu; *hladomorna* = místo na moření lidí hladem; *velkovýroba* = výroba ve velkém, *malovýroba*.

Dále rovněž nevžitě *kinoherec* = herec v kině.

Je neobvyklé proto, že v podobných případech užíváme adjektiva: *divadelní herec*, *operní zpěvák*.

Omezeně živé je tvoření se *vzdoro-*: *-král*, *-císař*, *-kandidát*, *-sněm*... = král... na vzdory jinému.

5. Typ *listopad*, *krupobití*.

306. Je to tvoření rovněž významu dějového. Druhý člen je dějové jméno, na př. *-pad* = pád, padání, kmenový člen první pak vyjadřuje p o d m ě t děje v něm tkvícího: *listopad* = padání listů (slovesně *listy padají*), *krupobití* = bití krup (*kroupy bijí*), *vlnobití*, *žilobití* atpod.

Je to typ řídký jako předešlý; sr. ještě:

vodopád = pád, padání vody; *slunovrat* = návrat slunce; *koloběh* = běh kola; *krvotok* = tok, tečení krve; *vodoteč* = tečení vody, strouha na odtok vody; *slovosled* = sled (pořádek) slov;

řídké *lidomluva* = mluva lidu, *lidovláda*, nové říd. *lidospráva* = správa vykonávaná lidem;

kuropění = pění kurů, kohoutů; *hromobití*;

Žabovřesky = vřesky, vřestění žab.

6. Typ *maloměřtan*, *maloměřtāk*.

307. Jsou to odvozeniny ze základů skládajících se ze substantiva a z adjektiva, v našem případě z výrazu *malé město*. Podobně vzniklo *Hornolužičan* k Horní Lužice, *Kutnohoran* ke Kutná Hora, *Vysokomýřtan* k Vysoké Mýto, *velkoměřtan* k velké město, *Černohorec* k Černá Hora. Jde o jména obyvatelská tvořená většinou příponou *-an*, zřídka *-ec* jako jména nesložená *měřtan*, *Pražan*, *Lužičan*... (§ 193). Podoba na *-āk* je lidová a hovorová, někdy s hanlivou příchutí: *maloměřtāk*, *velkoměřtāk*, *Královéhradečāk* atpod.

Substantiva na *-an* se tvoří podle potřeby od každého dvojslovného místního jména.

Vedle dvojslovných výrazů *malé město*, *velké město* jsou též složeniny *maloměsto*, *velkoměsto* (§ 308) a vzhledem k nim jsou substantiva *maloměřtan*, *velkoměřtan*, *-měřtāk* složeniny nepřímé, patřící do skupiny jmen vzniklých odvozováním.

7. Typ *veletok*, *novověk*, *dvojčíslo*.

308. 1. Jsou to většinou složeniny vzniklé z dvojslovných výrazů *velí tok* (= veliký, viz v § 233₂), *nový věk*, *dvojí číslo*. Jejich kmenová část *vele-* (*vel-*), *novo-* a *dvoj-* vyjadřuje shodný p ř í v l a s t e k druhé části *-tok*, *-věk* a *-číslo*.

2. Složenin s *vele-* je omezený počet, ale poměrně dosti a jsou částečně tvořivé:

vele-tok, *-toč* (= veliké otočení), *-trh*, *-dílo*, *-hora*, *-píseň*, *-říše*, *-zrada...*; *vele-duch*, *-kněz*, *-op*, *-pastýř*, *-zrádce...*; *Vele-hrad*; vedle toho je *vel-mistr*, *-moc*, *-vyslanec*.

3. Ostatní složeniny jsou dosti hojné:

zlo-čin, *-duch*, *-syn*; *dobrodruh*; *svatostánek*, *plnovous*; *blaho-byt*, *-vůle*; *bystrozrak*, *jemnocit*; *libozvuk*;

malo-město, *-obchod*, *-obchodník*, *-rolník*, *-zemědělec*, *-živnostník*; *Malorus*; *velko-město*, *-obchod*, *-statek*, *-statkář*, *-výroba*; *Velkorus*, *velikonoce*;

novověk, *starověk*, *středověk*; *novo-manžel*, *-křtětec*, *-čeština*, *-stavba*, *-tvar*; *staro-čeština*, *-katolík*, *-svat*, *-pensista*; *Staročech*, *Mladočech*, *jihočech*, *Středočech*;

veselohra, *truchlohra*, *smutnohra*;

divoženka; *rychlouzboží*;

dvoj-číslo, *-hláska*, *-páka*, *-sešit*, *-tečka*, *-zpěv...*; *troj-číslo*, *-hláska*, *-lístek...*; *čtyrdoměk* (místo *čtvero-*, *čtver-*);

Vyšehrad (*vyše-* je kmen starého jmenného komparativu *vyší* = vyšší, nebo adjektiva *vyšní*); *Nizozemí* (místo *nízko-*).

4. Tyto složeniny mají úplně nebo v podstatě takový význam jako spojení přídatného jména s podstatným: *veletok* = veliký tok, *novověk* = nový věk, *maloměsto* = malé město, *rychlouzboží* = rychlé zboží, *Vyšehrad* = vyšší, vyšní hrad atpod. V nejstarší době bylo jich velmi málo, časem jich přibývá a v nové době je to tvoření dosti živé. Purismus je většinou zamítá jako nečeské.

Vznikají dílem zcela přirozeně ze snahy p o d o p l n ě n í v ý - r a z o v é ř a d y, soustavy. K *malé město* je úplně běžné a ústrojné složené adjektivum *maloměstský*, k *nový věk* pak *novověký* atd., viz v § 299. A k těmto složeným adjektivům si jazyk přitváří složená substantiva *maloměsto* a *novověk* podle dvojitosti *město* || *městský* v oblasti slov nesložených. Tak vznikly složeniny *starověk*, *středověk*, *staročestina* (k *staročeský*), *novočestina*, *novoromantik* (k *novoromantický*), *novotvar* (k *novotvarý*).

Vedle toho vznikají substantivní složeniny z potřeby významového rozlišení proti spojení adjektiv se substantivy. Tak *zlosyn*, *zloduch* není totéž co *zlý syn*, *zlý duch*, ve *zločin* tkví jiný odstín než ve *zlý čin*, *dobrodruh* není *dobrý druh*. Snaha po výrazové přesnosti způsobila vznik substantiv *maloměsto*, *velkoměsto* (= město malé, velké ne rozsahem, nýbrž kulturním a společenským životem || *malé*, *velké město*), *Staročech*, *Mladočech* (ve smyslu politickém || *starý*, *mladý Čech*), *velkoobchod* (= obchod ve velkém || *velký obchod* = rozsáhlý) apod.

Oba připomenutí slovotvorní činitelé působí nejednou společně.

Některé složeniny vznikaly cizím vlivem, hlavně vlivem němčiny, ale pokud hovějí vývojovým sklonům českým, nelze je zamítat. Naopak je cizí popud vítán všudý tam, kde vede k ústrojnému obohacení našeho jazyka.

Ani ze snahy po doplnění výrazové řady ani ze snahy po výrazovém zpřesnění nevznikly složeniny *státodol* (m. státní důl), *zlatodol*, *Lesobanka*, *Masobanka*, *Masosvaz*... Jsou tedy neústrojně.

8. Typ *stokoruna*, *levoboček*.

309. 1. Složeniny *stokoruna*, *pěťihalář*... vznikly z příslůvekných výrazů míry *sto korun*, *pět halířů*. Jsou závislé, znamenají peníz platící tolik, kolik vyjadřuje základní výraz. Podobně *století* povstalo z výrazu *sto let* a znamená dobu trvající sto let; *pětistěn* = těleso mající pět stěn; *desítitisíc* (obyčej. množ. *-tisíce*) = číslo obsahující desítky tisíců.

Mají k sobě obdobu v adjektivech *stokorunový*, *pěťidílný*... patřících do typu *černovlasý* (§ 298).

Druhá část se dílem tvoří odvozováním příponou *-í*: *století*..., *-z*: *pětistěn*, a *-ovka*: *pětistovka*... Dílem odvozováním tvarovým (§ 288): *sto korun*, z toho *stokoruna*; *pět halířů* > *pěťihalář*...

Celkem jsou tyto složeniny nehojné, ale živé:

sto-letí, *-koruna*; *pěťi-halář*, *-koruna*, *-stěn*, *-stovka*, *-tisícovka*; *desěti-halář*, *-koruna*, *-letí*, *-tisíc*; *dvaceti-halář*, *-koruna*, *-letí*; *padesáti-halář*, *-koruna*, *-letí*; *šestinedělí*, *sedmihlásek* (pták) atp.

Složeniny se *sto-* se zdají tvarové (§ 312); *sto-* by byl akus. Ale zcela obdobné útvary *pětikoruna*, *desěťihalář*... jsou nepochybně kmenové, takže *sto-* je také kmen.

2. Složenina *levoboček* vznikla rovněž z příslovečného výrazu, ale jiné povahy = dítě *z levého boku* (nemanželské). Je tvořena příponou *-ek* jako nesložená substantiva znamenající nositele vlastností (§ 189).

Podobné složeniny, tvořené příponou *-ec*, jsou *cizozemec* = člověk z cizí země, *starověrec* = člověk staré víry a *novověrec* = člověk nové víry, nově přijavší víru.

Příponou *-ník* je odvozeno substantivum *mnohoobročník* z výrazu mnoho obroků a znamená člověka majícího mnoho obroků.

9. Typ *bohočlověk*.

310. Po stránce významové je to typ *s l u č o v a c í*, vyjadřující sloučení dvou pojmů, slov v jeden pojem, v jedno slovo: *bohočlověk* = bůh a (přitom) člověk. Jeho obdobou je adjektivní typ *červenobílý* (§ 295).

Je velmi řídký; sr. ještě odborné přírodopisné *lidoop* = lid, člověk a opice (tvořeno poněkud neústojně z *lid* místo z *člověk*).

5. SLOŽENINY ZDVOJENÉ.

311. Jsou celkem velmi řídké. Jejich podstatou je to, že jsou tvořeny ze dvou základů totožných neboli z jednoho základu opakovaného, zdvojeného (reduplikovaného). Podle povahy zdvojení jsou trojí.

a) Složeniny *jistojistý*, *pouhopouhý*, *čiročirý*, *svatosvatý*, *široširý*, mající v 1. části *k m e n t é h o ž a d j e k t i v a*, které je v části druhé. Shodují se co do mluvnického poměru 1. části k 2. s kmenovými složeninami typu *tmavomodrý* (§ 296), neboť znamenají »jistě jistý, pouze pouhý, číře čirý, svatě svatý a široko širý«, t. j. určují 2. část příslovečně. Poněvadž má toto určení stejný základ, *z e s i l u j e* význam adjektiv, která jsou v 2. části. Jsou to složeniny nové.

b) Složeniny typu *plápol*. Záleží v tom, že mají *p l n ě z d v o j e n ý k o ř e n s u b s t a n t i v n í*; sr. uvedené *plápol* z *pol-pol* (v). Podobně je *hlahol* z *gol-gol-* a *prapor* z *por-por-*. Tohoto zdvojení nejsme si dnes už vědomi. Je to tvoření prastaré a mrtvé.

Kořeny *pol-*, *gol-* a *por-* jsou v 1. části substantiv *plápol...* *p ř e s m y k n u t y*; viz v § 53.

c) Složeniny typu *čekati*, rovněž starobylé a neživé. Záleží v tom, že se v nich opakuje *n e ú p l n ý k o ř e n s l o v e s n ý*, v podobě různě zkrácené. Uvedené sloveso má plný kořen *kē-* a zdvojený v podobě *-k-* (původně *čak-ati*). Tohoto zdvojení si už nejsme vědomi.

Jiný případ je *dám, dáš...*, z původního *dō-d-mъ...*

6. SLOŽENINY TVAROVÉ A VĚTNÉ.

A. Složeniny tvarové.

312. 1. Jsou to složeniny, jejichž *p r v n í č á s t* má ohnutý tvar; na př. *boha-bojný* (genit. *boha*), *kopu-letý* (akus. *kopu*).

Tento tvar je přejet ze základu složenin: *bohaborjný* vzniklo z *báti se boha*, *kopuletý* ze (starý) *kopu let*, *dvouletý* z výrazu (v stáří) *dvou let...*

U složenin adjektivních jde většinou o tvar zřetelný, a to genitiv nebo akusativ; viz výše *dvouletý a kopuletý*. Ve složenině *božíhodový* je *boží* od původu akus., nikoli nomin. Na př. *božíhodový oběd* = oběd na Boží hod (kdy?).

U složenin substantivních je zřetelný tvar číslovek, a to genitiv: *dvou-letí, -halář, třít-letí, čtyř-letí...* Ve složeninách s *čtvrt-* jde dílem o akusativ, dílem o nominativ, neboť oba tyto tvary mají výrazy tvořící základ složenin. Na př.: (trvalo to celou) *čtvrt hodiny* (akus. na otázku jak dlouho) || (uplynula celá) *čtvrt hodiny* (nomin. podmětu). Protože je *čtvrt* v takových případech nesklonné, je třeba předpokládat, že jsou základem složenin se *čtvrt-* výrazy, kde má *čtvrt* i jiné pádové úkony než nominativní a akusativní: (před celou) *čtvrt hodinou*, (po celé) *čtvrt hodině...*

Ve složenině *půldne* může jít úkonně rovněž o různé pády, poněvadž je *půl* též nesklonné. V *půlstránkový* jde o akus.; na př. *půlstránkový článek* = článek dlouhý *půl stránky* (kolik?).

2. *D r u h á č á s t* tvarových složenin adjektivních tvoří se veskrze o *d v o z o v á n í m* příponami *-ý, -í, -ný, -ní, -ový*: *dvoulet-ý, dvoutisíc-í, dvouslabič-ný, tříden-ní, třísvazk-ový...*

U složenin substantivních je odvozování řídské: příponou *-í* v *dvou-letí, tříletí, čtyřletí, čtvrt-letí, -století*. Často je o d v o z o v á n í t v a r o v é (§ 288): *čtvrthodin-a* ze *čtvrt hodiny*; bezpříponově *čtvrtekruh* ze *čtvrt kruhu, půldne* z *půl dne*.

3. Tvarové složeniny jsou poměrně dosti hojné, ale nepřiliš rozmanité; jejich první část jsou valnou většinou číslovky *dva, tři, čtyři*. V tomto omezení jsou naše složeniny živé. Vyskytují se hlavně dvojčlenné složeniny adjektivní, a to

akusativní: *božíhodový*;

genitivní: *dvou-archový, -denní, -letý, -měsíční, -poschodový, -tisící...* (někdy || *dvoj-*, viz v § 298); *tří-denní, -letý, -měsíční, -stý, -svazkový...* (|| *troj-*, viz v § 298); *čtyř-denní, -letý, -měsíční, -procentní...* || *čtyr-letý, -ruční, -slabičný, -stranný, -stý...*

Možná, že sem patří *svéhlavý, svévolný* = kdo je *své hlavy, své vůle*. Viz v § 298.

Řídké jsou složeniny substantivní: *dvou-letí, -halěr; tříletí, čtyřletí*.

Nehojné jsou složeniny s jinou 1. částí. Tak dvojčlenné složeniny substantivní i adjektivní:

kopuletý; sta-tisíce (množ.), *-letý* (= trvající sta let), *-letí*;

čtvrt-hodina, -kruh, -lán, -letní, -litr, -měsíční, -rok, -století, -tón; půldne; půlstránkový;

bohabojný.

Je několik trojčlenných složenin s dvěma akusativy: *dvěstěletý, třistaletý, čtyřistaletý*; s dvěma genitivy: *dvousetletý, pětisetletý...*; s gen. a s akus.: *dvoustoletý*.

Složeniny větné.

4. Jsou to složeniny vzniklé z vět; na př. příjmení *Nejezchleb* z *nejez chléb*. Podobají se tvarovým složeninám v tom, že je jejich první část nebo i prostřední přejata nezměněna ze základu: *nejez-* v *Nejezchleb*, *osol-* v *Osolsobě*, *straš-* ve *strašpytel*, *jakse-* v adjektivu *jaksepatří* (§ 849), *budiž-* v *budižkničemu...*

Někdy se tu mění kvantita: *nezná boha* > *neznaboh*; *nejez chléb* > *Nejezchleb*. To je změna po stránce slovotvorné nepodstatná.

5. Slovo tvorné dění záleží v tom, že se věta, skládající se ze dvou nebo z více slov, mění ve jméno, a to zpravidla podstatné, ojediněle přídavné:

příjmení *Nevímsám* z nevím sám;

neznaboh z nezná boha;

příjm. *Nejezchleb*, *Osol sobě*, *Skočdopole*, *Nebojse*;

držgrešle, *strašpytel*, *vydřiduch*; *kazisvět*, *kazimír* (*Kazimír*), *lomikámen*, *kalivoda*, *kalvoda* (*Kal-*), *tlučhuba*;

budižkničemu (§ 849);

jaksepatří.

Proto se slova těchto vět pociťují za jedno slovo, substantivum nebo adjektivum.

Substantivum označuje nositele vlastnosti, vyplývající z větného základu; *neznaboh* = člověk neznající boha; *držgrešle* = člověk držící grešli, skoupý... Adjektivum pak vyjadřuje vlastnost samu: *jaksepatří* = náležitý, správný.

Výrazovým prostředkem toho je tvarové odvozování, a to:

příponové: *kali vodu* > *kalivod-a* (podst. jm. muž.); *tluč hubou* > *tlučhub-a*; *drž grešli* > *držgrešl-e*; nebo

bez příponové: *nevím sám* > *Nevímsám*; *kazi svět* > *kazisvět*, *budiž k ničemu* > *budižkničemu* atp.

Slovesa v 1. části složenin mají jen zřídka tvar zcela nepochybný; v *neznaboh* je to indikativ praesentu, v *Nejezchleb* imperativ. Příjmení *Osol sobě* a obecná substantiva *vydřiduch*, *držgrešle*, *strašpytel* jsou podle tvaru imperativy *osol...*, ale mohly by to býti též původní indikativy *osol...* s odsutým *-i*. Také v *tlučhuba* jde na první pohled o praesens *tluče* s odsutým *-e*. Tvary *kazi-*, *kali-* a *lomi-* je možné považovati za praesenty *kazí...* se zkráceným *-i*.

Spíše však jde vesměs o imperativy, které se původně všechny končily na *-i* (*drží*, *straši...*); *tluč* je lidový a hovorový tvar za *tluci*, neboť jde z velké části o slova lidová a hovorová. Původní smysl je tedy na př. tento: *držgrešle* = člověk, který si počíná tak, jako by mu někdo říkal »drž grešli«, nikoli = člověk, který drží grešli; *vydřiduch* = člověk, který si počíná tak, jako by mu někdo říkal »vydři ducha (z druhých lidí)«, vykořisťující (druhé lidi). Sr. obdobně *budižkničemu*, ač to znamená »člověk, který je k ničemu«. *Neznaboh* s praesentem *nezná* je slovo nové.

III. TVOŘENÍ SLOV ZKRACOVÁNÍM

1. ZKRACOVÁNÍ JEDNOTLIVÝCH SLOV.

313. 1. Tímto zkracováním vznikly a vznikají velmi hojné domácké tvary křestních jmen, které nabyly v starších dobách zhusta platnosti příjmení (§174).

Zkracuje se buď začátek jména, ku př. *Běta* z *Alžběta*, nebo konec, na př. *Stáňa* ze *Stanislav*. Tyto zkráceniny mají často zvláštní odvozovací přípony; sr. -a u *Stáňa*, -da u *Tonda* z *Antonín*, -ša u *Váša* z *Václav*... Ty byly podrobněji probrány v § 175. Zde se k nim nehledí, přihlíží se ke zkracování samému.

a) Zkrácením začátku křestních jmen vznikla na př. tato jména:

Berta z *Albert*, *Englbert*, *Brož* z *Ambrož*, *Gustav* nebo *Gusta* z *August(in)*, *Honda*, *Honza* z *Johan*, *Kuba*, *Kouba*, *Kubata*, *Kubiš* z *Jakub*, *Kodym*, *Kodeš* z *Nikodem*, *Kulda* z *Mikuláš*, *Lexa* z *Alexius*, *Alexander*, *Lojza*, *Lojzek* z *Alois*, *Nácek* z *Ignác*, *Slav*, *Sláva* z *Bohuslav*, *Jaroslav*, *Ladislav*, *Vladislava*, *Miloslav*, *Miroslav*, *Stanislav*, *Tóna*, *Tonda* z *Antonín(a)*;

Běta z *Alžběta*, *Cíla*, *Gilka* z *Cecilie*, *Dana* z *Bohdana*, *Dáňa* z *Daniela*, *Hana* z *Johana*, *Háta* z *Agata*, *Léna* z *Magdaléna*, *Mála*, *Málka* z *Amálie*, *Mína* z *Vilemína*, *Hermína*, *Nežka* z *Anežka*, *Réza* z *Teréza*, *Terezie*, *Řina* z *Kateřina*, *Stáza*, *Stázka* z *Anastázie*, *Tilda* z *Matilda*.

Hana je dnes též domácká podoba k *Anna*, vzniklá výslovností tohoto jména s hiátovým *h-*. Od původu to tedy domácká podoba není, protože se tu základní slovo slovotvorně nemění. Úkonu domáckého jména nabylo až tehdy, když se ustálila výslovnost *Anna*, bez *h-*.

b) Zkrácením konce křestních jmen povstalo mnohem více slov:

Antoš z *Antonín*, *Bára* z *Barbora*, *Barta*, *Bartoš* z *Bartoloměj*, *Benda*, *Beneš* z *Benedikt*, *Boža* z *Božena*, *Ferda* z *Ferdinand*, *Fráňa*, *Fána* z *František*, *Františka*, *Hela* z *Helena*, *Jára*, *Jarda* z *Jaroslav(a)*, *Klíma*, *Klimeš* z *Kliment*, *Lída* z *Lidmila*, *Mach*, *Mácha*, *Máša* z *Matěj*, *Marek*, *Ola* z *Olga*, *Pech*, *Piša* z *Petr*, *Proch*, *Prošek*, *Průša*

z^ř Prokop, *Stáňa* ze Stanislav(a), *Šeba* ze Šebestián, *Vach*, *Vácha*, *Váša* z Václav, *Vávra* z Vavřinec, *Vlád'a* z Vladislav, *Vójta* z Vojtěch apod., viz v § 175.

2. Z j i n ý c h j m e n než křestních tvoří se krácením nová slova řidčeji.

Tak ze jmen příbuzenských vznikly krácením konce některé domácí podoby:

brach, *brácha* z bratr, *kmoch* z kmotr, čes. lid. *strejda* ze strejc; *tati* z tatínek, *mami* z maminka (nejsou-li to obměny slova *tata* a *mama*).

Dále je *kilo* z kilogram, *kino* z kinematograf; *auto* z automobil, *bio* z biograf, lid. a hovor. *foto* z fotografie, hovor. *zoo* ze zoologická zahrada; *radio* (přístroj) z radiotelefon; *retka* z cigareta (slovo nové, ale dnes už skoro zaniklé).

Jména končící na *-o* jsou stř. rodu, i když je jejich základ rodu jiného.

3. Mimo oblast spisovného jazyka pozoruje se krácení slov buď na jejich začátku nebo konci zejména v důvěrné mluvě studentské; na př.: *brák* z dobrák (= dobrá známka), *sták* z dosták (= dostatečná); *prófa* z profesor, *káta* z katecheta, *děják* z dějepis, *zemák* ze zeměpis, *konfera* z konference...

• Bývá tu krácení prostředka slov: *matika* z matematika.

Často jde o úmyslné komolení slov: *čenina* z čeština, *franina* z francouzština, *kompóna*, *kóna* z komposice...

2. ZKRACOVÁNÍ SOUSLOVÍ.

314. 1. Jde o zkracování nejméně dvouslovných jmenných sousloví a o spojování těchto zkrácených útvarů v jedno slovo, jméno; na př. *Četka* < Česká (československá) tisková kancelář. Skoro veskrze se zkracují všechny součásti sousloví; viz uvedený příklad a dále.

Přímým základem nových slov takto vzniklých jsou tedy zkratky jednotlivých slov v sousloví a proto lze tato nová slova nazývat *z k r a t k o v á*. Uvedené *Četka* vzniklo ze zkratky ČTK, lidové *kačka* z KČ = koruna česká.

2. Valnou většinou běží o zkratky v jazyce psaném, a to hojně o zkratky velkými začátečními písmeny (§ 156) neboli o zkratky

písemné. Tyto zkratky se mnohdy v mluveném jazyce vyslovují *p l n ě s l o v n ě*, na př. ČSR jako »Československá republika«, SSSR jako »Svaz sovětských socialistických republik«, KSČ jako »Komunistická strana Československa«. Leckdy se vyslovují *z k r a t k o v ě*, t. j. tak, že se vyslovují jednotlivé hlásky, a to samohlásky vždy samy, souhlásky buď též samy nebo s průvodnými samohláskami. Na př. ČSR jako »čé-es-er«, SSSR jako „es-es-es-er«, KNV jako »ká-en-vé«, ÚV jako »ú vé« atpod.

Zkratková výslovnost je převážně jen hovorová a neobměňuje se mluvnicky; na př. *v ČSR* = *v čé-es-er*, *do SSSR* = *do es-es-es-er*; *do ÚRO* = *do ú-ro* atp.

3. Od zkratkové výslovnosti je už krok k chápání zkratky jako nového slova, zkratkového. Zkratka ČTK se čtla »čé-té-ká« a obměnou této výslovnosti v *četka* vzniklo zkratkové slovo, psané *Četka*. Zkratka *Kč* se čtla »ká-čé« a z toho vzniklo *kač-ka* přidáním tvarové přípony *-ka*.

U zkratek obsahujících též samohlásky, je často dobře možné čtení souhlásek samých a tím vznikne hláskový útvar, který se podstatně neliší svým složením od hotových slov a chápe se proto nezřídka za slovo. Na př. *ÚRO*, vyslovované »úro«, *ROH*, vyslovované »roh«, *TASS* (= Telegrafní agentura Sovětského svazu), vyslovované »tas«.

O tom, že se tu zkratka chápe za slovo, svědčí předně skloňování: *do Úra*, *v Rohu*, *do Tassu*, *s Tasse*m... Dále mluvnická shoda: *Roh* se *usnesl* (muž. rod., ačkoli je »Revoluční odborové *hnutí*« střed. rodu); *Tass* *hlásil* (muž. r. || Telegrafní *agentura*..., žen.).

Slovní chápání se dále nabízí u zkratek veskrze nebo částečně slabičných, kde jsou všechna nebo některá slova sousloví zkrácena nikoli jednotlivými hláskami, nýbrž slabikami se souhláskami a samohláskami. Na př.:

TEP (= Textilní prodejna); TESLA (= Technika slaboproudá); MEVRO (= Mezinárodní výstava rozhlasu); STASKA (= Státní sázková kancelář); SPOFA (= Spojené farmaceutické závody);

ČEDOK (= Česká dopravní kancelář). Odtud zkratková slova *Tep*, *Tesla*, *Mevro*, *Staska*, *Spofa*, *Čedok* (do Tepu, v Tesle, ve Stasce, s Čedokem...).

Zkratková slova již do jisté míry rozšířená píšeme nikoli veskrze se všemi velkými písmeny, nýbrž jen s písmenem začátkovým: *Četka*, *Roh*, *Tep*..., viz výše. Slova plně zobecnělá pak i se začátkovým písmenem malým. Je to dosud hlavně lidové a hovorové *kačka*. Patří sem též *histmat* (= historický materialismus), přejaté však z ruštiny (ИСТМАТ) a jen hláskově obměněné (rus. = исторический материализм).

Vedle toho se dále užívá zkratok typu ÚRO, ROH v p s a n é m jazyce jako zkratok přijatých příslušným kolektivem. Jde-li o projev oficiálního rázu, čtou se zkratky plně slovně (Revoluční odborové hnutí atp.).

4. Velmi zřídka se zkracují nikoli všechna slova sousloví, nýbrž jen slova začátková a chápou se s nezkráceným slovem za jedno slovo; na př. v hovorové mluvě politické *kultprop* = kulturní a propagační (oddělení), *agitprop* = agitační a propagační (oddělení); ve vojenské odborné mluvě *kulrota* = kulometná rota, *dělpuk* = dělostřelecký pluk. Jsou to tedy jen č á s t e č n ě z k r a c o v a n á s l o v a.

Náleží k nim též *fyskultura* (= fysická kultura), ale bylo přejato z ruštiny a jen obměněno; sr. rus. физкультура.

5. P í s e m n é zkratky písmenné (ČSR) i slabičné (TESLA, TEP), které jsou z největší části východiskem zkratkových slov, vyplynuly hlavně ze snahy po stručnosti, úspoře a výraznosti, nejednou z praktické potřeby. A slova z nich vznikají ze snahy, proměnit útvary písemného jazyka v útvary jazyka mluveného, přizpůsobit je zněním i skloňováním hotovým slovům. Tvoření zkratkových slov se stalo v jistém rozsahu živým slovotvorným způsobem po 2. světové válce. Bylo by pochybné vidět v něm něco odporujícího slovotvornému skladu našeho jazyka. Je to naopak projev jeho životnosti, odraz jeho úzké souvislosti s velkou přeměnou našeho hospodářského, politického, sociálního i kulturního života vlivem budování socialismu.

IV. TVOŘENÍ SLOV HYBRIDISACÍ

315. 1. O hybridisaci, o hybridním tvoření, o hybridních slovech mluvíme tehdy, jednak jsou-li slova tvořena z domácího nebo ze zdomácnělého základu cizí příponou (§ 165) nebo předponou, jednak nahradí-li se v cizí složenině jedna část slovem domácím. Je to způsob tvoření slov celkem řídký.

2. Slovo *nadace* je tvořeno ze slovesa *nadati* (něco, někoho něčím), mělo by znít *nadání*, ale má příponu *-ace* z latinského *-atio*, sr. *apelace, fundace, relace...*

Podobně vzniklo *korunovace* místo korunování podle lat. *coronatio*.

K hybridisaci tu vedla mimo jiné potřeba adjektiv, která se od substantiv na *-ní* zpravidla netvoří; k hybridní podobě jsou adjektiva *nadační, korunovační*, tvořená zcela běžně jako od jiných substantiv na *-ce, evoluční* k *evoluce, revoluční* k *revoluce...*, viz v § 226.

Latinskou příponu má hovor. *vědátor* (místo vědec) a žertov. *synátor*.

Podobně je tomu s hovor. slovy na *-ant, -lant*:

sekant, pracant, mudrlant (*-lant* vzato ze *simulant...*, kde *-l-* patří ke kořeni); a *-ián*: *hrubián, grobián*.

V knižním jazyce se vyskytují hybridní slova s lat. příponou *-ismus*: *čechismus, moravismus, slovákismus, rusismus...*,

a *-ianum*, obyč. množ. *-iana*: *Komeniana, Masarykiana, Smetaniana*.

Hybridní jsou slova s příponami *-ita* a *-ista*:

husita, táborita; houslista, májista (|| *májovec*).

Dále domácí tvary na *-era* vzaté z něm.:

řandera (z *Janda*), *šimera* (ze *Šíma, Šimon*).

A slova s *-íř, barvíř, hrnčíř, nožíř...* (viz v § 192), přejatým rovněž z něm. Tato přípona se hojně rozšířila, zdomácněla, takže ji už nepocítujeme za cizí.

Za hybridní nepokládáme tvoření opačného způsobu, totiž přejatá slova s českými příponami; na př. adjektiva *legál-ní* z lat. *legal-is*, *absolut-ní* z lat. *absolut-us*, *banál-ní* z franc. *banal...* (viz v § 226); nebo slovesa *apel-ovati* z lat. *appell-are*, *exist-ovati* z lat. *exist-ere...* (viz v § 251). Jde o přizpůsobení

cizích slov slovotvorné (a tvarové) soustavě české, obdobné s přizpůsobením hláskovým, na př.: *apoštol* z *apostolus*, *kostel* z *castellum*, *Paříž* z *Paris*..., o tvoření slov z cizích základů.

3. Hybridní jsou složeniny s lat. předponou *ex-*: *excísař* a *exkrál*.

Dále složenina *viceředitel*, rovněž s lat. *vice-*.

Z němčiny je přejata předpona *erc-* lidových a hovorových složenin *erc-blázen*, *-dareba*, *-lotr*...

Od původu jsou hybridní složeniny s *arci-*, vzniklým spřežením lat. *archi-* s něm. *erz-*:

arci-dílo, *-kněz*, *-otec*, *-pastýř*, *-učitel*..., viz v § 260. Předpona *arci-* už zdomácněla, necítí se za cizí a tím složeniny s ní ztrácejí ráz hybridnosti.

4. Podstatné jméno *vánoce* je z něm. *Weih-nachten*; první část této složeniny v podstatě zůstala, jen se hláskově změnila ve *vá-*, druhá byla nahrazena českým slovem *-noce* (*-noce* místo *-noci* podle hromnice...).

Podobný případ je *bavlna* z něm. *Baum-wolle*.

Jsou to staré výpůjčky a proto jejich hybridnost už dobře necítíme.

Za hybridní nepokládáme složeniny typu *auto-doprava*, kde je kmen cizí a sklonná část česká, ani opačné složeniny typu *sebe-kritika*.

TVAROSLOVÍ

316. 1. Tvarosloví je nauka o tvoření tvarů (o flexi) jmen v širokém smyslu (§ 652) a sloves, zvaných souborně ohebná slova. Tvary ohebných slov se jmenují proti slovům neohebným ohnuté (flektované).

Tvary jsou různé podoby ohebných slov, vyjadřující rozmanité významy mimověcné, významy slov ve větě, větoslovné, mluvnické, jako osobu, číslo, pádové významy... Je o nich řeč ve skladbě.

Tvoření tvarů jmenných se nazývá skloňování (deklinace), tvarů slovesných pak časování (konjugace). Jména se skloňují, slovesa časují.

2. Ohnuté tvary se většinou skládají z kořene nebo z kmene (§ 159) a z ohýbacích (flexivních) přípon; na př.: *dubů-m*, *rybá-ch*, *kuřet-e...*, *prosí-m*, *nese-š*, *nese-me...*

Při skloňování mluvíme o příponách skloňovacích nebo pádových, při časování o časovacích neboli osobních.

Časovací přípony se nazývají osobní proto, že vyjadřují mluvnickou osobu: *nese-me* || *nese-te*.

3. Ohýbací přípony, jednotlivé hlásky nebo různé hláskové skupiny, připínají se namnoze na přípony kmennotvorné, kterými se tvoří z kořenů kmeny.

Na př. dat. pl. *rybám* se skládá z kořene *ryb-*, z kmenotvorné přípony *-a-*, neboli z kmene *ryba-*, a z ohýbací, pádové přípony *-m*; v *neseš* je kořen *nes-*, kmenotvorná přípona *-e-* a časovací (osobní) přípona *-š* (původ. *-št*).

Kmenotvorné přípony *s p l y n u l y* zhusta s ohýbacími.

Na př.: *ryb-ā-m* > *ryb-ǫ* (> *ryb-u*), *rok-o-s* > *rok-ǝ* (> *rok*); *kost-i-s* > *kost-ǝ* (> *kost*); *ved-o-nti* > *ved-ǫtǝ* (> *ved-ú*, *ved-ou*).

Říká se jim *k o n c o v k y*. Tak se zhusta nazývají též hlásková spojení odvozovacích přípon nesplynulých s příponami ohýbacími; na př. *-ā-m* v *rybám*; *-e-š* v *neseš*.

Většinou *n e r o z l i š u j e m e* při výkladech o dnešním jazyce *p ř í p o n y* od *k o n c o v e k*, nazýváme příponami též koncovky a rozumíme příponami nebo koncovkami tu hlásku nebo to hláskové skupení na konci slova, kterým se jeden tvar liší od druhého.

Na př.: *ryb-a* || *ryb-y* || *ryb-u...*; *měst-o* || *měst-a...*; *nes-u* || *nes-eš...*

4. Ohýbací přípony a koncovky vyjadřují ty významy, které přísluší ohnutým tvarům, jsou jejich nositelkami.

Na př.: *-a* v *ryba*, *žena...* vyjadřuje jednot. číslo, žen. rod a pádový význam zvaný nominativ;

-u v *nesu*, *beru...* je výrazovým prostředkem 1. osoby, jednot. čísla, oznamovacího způsobu, činného rodu a přítomného času.

5. Některé tvary jsou *b e z k o n c o v e k* (bez ohýbacích přípon), a to dílem od původu, na př. *já*, *ty*, *my*, *vy*, dílem proto, že je v starších dobách ztratily, na př. *rok* z *rok-ǝ*, *kost* z *kost-ǝ* (viz výše v 3.), *nese* z *nese-tǝ*, rozk. způs. *nes* z *nes-i*.

I. SKLOŇOVÁNÍ

317. 1. Skloňování je tvoření tvarů u všech jmen, t. j.

u jmen podstatných v užším smyslu (*člověk*, *dub*, *město*, *radost*, *ryba...*),

u jmen přídavných v užším smyslu (*černý*, *dobrý*, *krátký*, *starý*, *zelený*, *zlatý...*),

u přičestí a přechodníků (*nesa*, *dělaje*, *nesoucí*, *dělající...*, *padl*,

padlý..., děláv, prosiv, dělávší..., nesen, dělán, kryt, nesený, krytý...),
u číslovek (*jeden, dva, deset, první, paterý, pátý...*)
a u zájmen (*já, ty, my, on, co, kdo, ten, který...*).

Podle toho dělíme skloňování na pět základních skupin: skloňování jmen podstatných, přídavných...

2. Skloňovaných tvarů je nejvíce šest, často méně, někdy jen jeden.

Na př.: jedn. č. *ryba* — *ryby* — *rybě* — *rybu* — *rybo* — *rybou* (6); mn. *oči* — *očí* — *očím* — *očích* — *očima* (5); *kámen* — *kamene* — *kameni* — *kamenem* (4); *znamení* — *znamením* (2); *paní* (1).

V množ. čísle je vždy 5. pád roven 1., proto se dále ve vzorech neuvádí.

V ý z n a m ů tvary vyjadřovaných neboli p á d ů (pádových významů) je s e d m : 1. pád neboli nominativ, 2. p. neboli genitiv atd., viz ve skladbě. Má tedy často jeden tvar významy dva nebo i více.

Protože t v a r y nazýváme též p á d y, označujeme tvary s dvěma atd. významy za 1., 4. pád (*dub*), 3., 6. pád (*rybě*), 1., 4., 7. pád (*duby*) atd.

3. Tvary jsou u všech pěti druhů jmen rozdílné podle j e d n o t n é h o a m n o ž n é h o č í s l a.

Dochovalo se několik zbytků staršího čísla d v o j n é h o, t. j. tvarů odlišných od množných, kterým původně příslušel i zvláštní význam co do čísla; viz ve skladbě (§ 637). Jsou to tyto tvary:

prsou — *prsama*; *ruce* — *rukou* — *rukama*; *nohou* — *nohama*; *ručkama* (*ručičkama*, *ručinkama*), *nožkama* (*nožičkama*, *nožinkama*); *ramenou* — *ramenoma*; *kolenou* — *kolenoma*; *stě*; *oči*, *uši* (§ 361);

(*dva*) *česká*; *bratrovýma*, *chudýma*, *pěšíma*, *mýma*, *našíma...*; *dva oba*, *dvou*, *obou*, *dvěma*, *oběma*; *polou*, v. § 265.

4. Dále jsou různé tvary podle mluvnického r o d u mužského, ženského a středního, u podstatných jmen mužských podle ž i v o t n o s t i a n e ž i v o t n o s t i, u životných jmen pak podle p ř i r o z e n é h o r o d u a podle toho, jde-li o jména ž i v o č í š n á či o s o b n í,

Zřídka se odlišují tvary podle svého úkonu *s l o h o v é h o*, a to tak, že některé tvary jsou *k n i ž n í*, leckdy *z a s t a r a l é*; viz v § 318₁, 323, 326, 328.

5. Původně byly tvary rozdílné hlavně *p o d l e k m e n ů*, a to dílem samohláskových, dílem souhláskových, t. j. zakončených samohláskou nebo souhláskou.

S a m o h l á s k o v é byly *o*-kmeny, na př. m. *dubo-* (sr. *dubó-m* > *dubŭm*), stř. *město-*; *a*-kmeny, na př. *ryba-*; *u*-kmeny, na př. *synu-* (sr. *synu-mi* > *synŏ-mŏ* > *synem*); *i*-kmeny, na př. *kosti-* (sr. *kostimus* > *kostŏ-mŏ* > *kostem*), a *ŭ*-kmeny, na př. *církev*.

S o u h l á s k o v é byly *n*-kmeny, na př. m. *kámen* (sr. *kamen-e*), stř. *rámě*; *nt*-kmeny, na př. *kuře*, *kuřete* (sr. *kurent-e* > *kuřete* > *kuřete*); *t*-kmeny, na př. *loket*; *s*-kmeny, na př. *nebe* (sr. *nebes-a*), a *r*-kmeny, na př. *máti* (sr. *mater-e* > *mateře*).

A. Podstatná jména

JMÉNA RODU MUŽSKÉHO.

318. 1. Tvary těchto jmen se základně odlišují podle *ž i v o t n o s t i* a *n e ž i v o t n o s t i*, a to ve čtyřech pádech:

ve 4. p. jedn. mají neživot. jména tvar shodný s 1.: *had*, *meč*, *Slaný* || život. většinou shodný s 2.: *hada*, *oráče*, *dárce*, *krejčího*, *hajného* — jen u vzoru *sluha* a *Bidlo* je tomu jinak;

v 1. p. mn. mají neživot. jména tvar shodný se 4.: *duby*, *meče* || životná v obou pádech většinou tvary různé: 1. *hadi* (*hadové*...) — 4. *hady*; *oráči* — *oráče*, *sluhové* — *sluhy*...;

v 2. p. jedn. je u život. jmen na tvrdou souhlásku *-a* (*hada*...) || u jmen neživot. *-a*, častěji *-ŭ* (*lesa*, *dubu*...);

v 3. a 6. p. jedn. mají život. jm. hojně nebo veskrze *-ovi* (*hadovi*, *oráčovi*, *sousedovi*...) || neživot. nikoli (*buku*, *meči*...).

Tyto rozdíly *n e j s o u o d p ů v o d u*, nýbrž se vyvinuly až v době dějinné, částečně dosti pozdní. V nejstarším jazyce je život. 4. p. jedn. rovný 2. zpravidla u vlastních jmen osobních (*Adama*, *Karla*...), u obecných jen převážně, kdežto u jmen živočišných je v době kolem r. 1300 pravidlem 4. p. roven 1. (zabíti *beránek*, péci *kohút*, viděti *pes*...). Z původních životných tvarů pro 4. p. shodných s tvary pro 1. p. dochovaly se jako ojedinělé archaismy tyto dva: *bŭh* v příslovec. *probŭh* (= proboha) a *kŭň* v předložkovém výrazu *na kŭň* (= na koně).

V 2. p. jedn. měla neživ. jména ještě veskrze *-a*, někdy vedle *-u*, a v 1. p. mn. *-i* (*dubi, potoci...*) jako životná.

Koncovka *-ovi* v 3. a 6. p. jedn. nebyla v nejstarší češtině tak hojná jako dnes.

2. U jmen životných se někdy pozorují tvarové rozdíly mezi jmény osobními a živočišnými. Viz dále ve vzorech.

3. Vedle životnosti a neživotnosti je tvarová různost muž. jmen nemálo závislá na jejich zakončení. Jména se samohláskou (*sluha, soudce...*) mají zhusta jiné tvary než jména se souhláskou. Ta se pak tvarově rozrůzňují podle povahy souhlásky; sr. 2. p. jedn. *hada* — *oráče*, 7. p. mn. *hady* — *oráči*.

4. Ze jmen životných náležejí sem jen jména p ř i r o z e n é h o rodu mužského.

Jména neživotná.

Vzor **dub**.

319. Jedn. 1. <i>dub</i>	Množ. 1., 4. <i>duby</i> (<i>hájové</i>)
2. <i>dubu</i> <i>lesa</i>	<i>dni, lokte</i>
<i>kamene</i>	2. <i>dubů</i> <i>Hradčan</i>
3. <i>dubu</i> <i>kameni</i>	3. <i>dubům</i>
4. <i>dub</i> (<i>hříba</i>)	6. <i>dubech</i> <i>lesích</i>
5. <i>dube</i> <i>lesíku</i> <i>kameni</i>	7. <i>duby</i> .
6. <i>dubě</i> <i>lesíku</i> <i>kameni</i>	
7. <i>dubem</i>	

1. Podle tohoto vzoru se skloňují podst. jména končící souhláskou tvrdou nebo obojetnou (od původu většinou *o*-kmeny).

Jména se souhláskou tvrdou sem patří všechna. Jsou to jména

na *-d, -t*: *bod, oběd, plod, rod, květ, plot, svět...*;

na *-r*: *dar, džber, tvar, var, žár...*;

na *-ch, -h, -k, -g*: *prach, strach, vích..., louh, pluh, roh..., krok, potok, rok..., dialog, grog...*;

na *-n*: *čin, len (lnu), mlýn, ovčín, zvon...* (o některých na *-en* viz v § 326).

Vedle m. *brambor*, (odbor.) *hlíst, prostor, řádek, zkratek* je ž. *brambóra*, (neodbor.) *hlísta, prostora, řádka, zkratka*;

vedle m. *břich*, *pár* a *topor* je častější stř. *břicho* (mn. jen stř.), ž. nářeč. *pára* a nářeč. stř. *toporo*;

vedle m. *kopist* je i žen. podle *kost*;

je m. *škvár* || ž. *škvára*, ale s významovým rozdílem (t. j. jsou to dvě různá slova).

2. Ze jmen se souhláskou obojetnou skloňují se tak všechna jména na *-b*, *-p*, *-v*, *-m*, *-f*: *bob*, *dub*, *hrob*, *chléb*, *slib*, *způsob*..., *sloup*, *snop*, *srp*..., *dům*, *ozim*, *strom*, *trám*..., *hřbitov*, *chlév*, *kov*, *rov*..., *autograf*, *biograf*, *telegraf*;

na *-s*: *hlas*, *hles*, *les*, *los*, *okres*, *ples*, *úces*, *únos*, *útes*, *výkres* (*nákres*)... (viz násled. §), mimo *městys* (o něm viz § 327).

Dále sem náleží skoro všechna jména

na *-z*: *bez*, *bronz*, *dřez*, (*h*)*lomoz*, *jez*, *kaz* (*příkaz*, *roz-*, *ú-*...), *kolomaz*, *maz*, *mosaz*, *motouz*, *mráz*, *nález*, *nebozez*, *oboz*, *obraz*, *ochoz*, *převoz* (*dovoz*, *přivoz*, *vývoz*), *ráz* (*sráz*), *-raz* (*náraz*, *vý-*), *rez* (*rezu*), *rybíz*, *řetěz*, *řez* (*nářez*, *pa-*), *slez* (*sléz*), *sliz*, *úhoz*, *úvoz*, *vaz* (*provaz*), *vůz*...

Kolomaz je zpravidla ž. (podle *kost*); rovněž *mosaz*; *ozim* je zřídka také ž.; *rez* je i ž. (*rez* — *rzi*, podle *kost*); míst. jméno *Ochoz* je ž. (podle *kost*).

Zimostráz má v 2. p. jedn. vedle běžného tvaru *-zu* řidší tvar *-ze* (podle *meč*).

O míst. jm. *Bezděz* viz v § 327₄.

Patří sem *Zderaz* (*-zu*) jako název pražské ulice; jako název vsi je ž. (podle *kost*).

O příjmení *Mráz* viz v § 336₃.

3. Náleží sem i hojná jména na *-l*: *-děl* (*pře-*, *při-*, *ú-*), *díl* (*oddíl*, *podíl*, *rozdíl*), *důl*, *hlahol*, *hranol*, *hrbol*, *chochol*, *jíl*, *kabel* (*-blu*), *kal* (*výkal*, *zákal*), *kartel*, *kostel*, *košťál*, *koukol*, *kůl*, *mozol*, *-mysl* (*domysl*, *ú-*, *vý-*...), *normál*, *obal*, *omyl*, *ortel*, *pahýl*, *pel*, *plápol*, *popel*, *projektil*, *pyl*, *rosol*, *rozkol*, *sál*, *stůl*, *stvol*, *sval*, *toul*, *úkol*, *úpal*, *uzel*, *val* (*nával*, *přival*, *úval*), *vál*, *ventil*, *zápal*, *živel* (*-vlu*), *žurnál*...

Je i ž. *koukol* (podle *kost*) a vedle m. pomnož. *kejkle*, *-lů* také ž. *kejkle*, *-lí* (podle *duše*).

Některá kolísají mezi vzory *dub* a *meč*, a to hlavně v 2. p. jedn.:

april, -la || -le; artikul, -lu || -le; černobýl, -lu || řidč. -le; chmel, -lu || řidč. -le; chrchel, -chlu || -chle; chumel, -mlu || -mle; kbel, -lu || -le; korbel, -le || řidč. -lu; kokrhel, -lu || řidč. -le; kotel, -tlu || -tle; koukol, -lu || řidč. -le; plevel, -lu || -le; podběl, -lu || -le; titul, -lu || řidč. -le; topol, -lu || řidč. -le; úběl, -lu || řidč. -le; uhel, -lu || čast. -le; úl, úlu || velmi zříd. -le.

Celkem zřídka v 3., 6. p. jedn., v 1., 2. a 4. mn.; na př.:

artikuli, artikule, artikulí || artikulu, -ly, -lů; kotlu || kotli, nejčastěji však mn. č. kotly, topoly, úly...

Někteří spisovatelé užívají v 2. p. jedn., v 1., 4. mn. tvarů *coule, ortele, popele, účele, uzle, vrchole*, v 3., 6. jedn. *-li*, ale pravidlem jsou tvary podle *dub*: *coulu, ortelu, popela || -lu, účelu, uzlu, vrcholu; ortely, vrcholy...*

Rubl má 2. p. jedn. *ruble* || čast. *rublu*, mn. 1., 4. *ruble*, 7. *rubly*.

Je *úhel, úhlu*, mn. *úhly*... ve významu měřický útvar || *uhel, uhle*... (podle *meč*), někdy *uhlu, uhly* ve významu kus uhlí, uhlík.

Jiná jména na *-l* mají veskrze tvary podle *meč*; viz v § 327.

320. 1. V 2. p. jedn. má valná většina **o b e c n ý c h j m e n** tvar na *-u*, jen malá část na *-a*.

Koncovka *-u* náležela původně jménům s kmenem na *-u* (*syn, dům, med, půl...*), která splýnula se jmény *dub, rok...*, majícími kmen na *-o*.

Tvar na *-u* mají

všecka jména na *-f*: *apostrofu, autografu, biografu, epitafu, fonografu, golfu, paragrafu, telegrafu, tyfu...*;

všechna na *-g*: *dialogu, gongu, grogu...*;

všechna na *-h*: *batohu, břehu, druhu, hlohu, jihu, louhu, luhu, neduhu, ostrohu, pluhu, prahu, rohu, slohu, sněhu, stehu, stohu, švihu, tahu, trhu, tvarohu, zdvihu, žehu (úžehu)...*;

všecka na *-m*: *domu, dómu, dýmu, gramu, chlumu, chrámu, klamu, lemu, lomu (pře-, prů-, z-), prámu, rýmu, stromu, systému, šumu, telegramu, trámu...*;

všechna na *-z*: *bezu, dřezu, jezu, kazu...*, viz jejich výčet v § 319₂;

skoro všecka na *-ch*: *hrachu, hřichu, mechu, nachu, ostychu, prachu, puchu, pychu (pře-), ruchu, slechu, sluchu, smíchu (po-, vý-),*

spěchu (pro-), strachu, víchu, vrchu..., mimo *břicha, kalicha || kalichu*, viz v 3.;

skoro všecka na *-b*: *bobu, dubu, hrobu, půvabu, slibu, svrabu, způsobu, zubu, žlabu (žlebu)...*, mimo *chleba*;

skoro všecka na *-p*: *copu, čepu (vý-), lepu, náspu, násypu, otopu, popu, slapu, snopu, srpu, -stupu (ná-, pří-, zá-...)...*, mimo *sklepa*;

skoro všecka na *-v*: *bolehlavu, davu, divu (po-, ú-), hávu, hněvu, chovu, jevu (vý-, z-), kovu, krovu (pří-, zá-), -livu (odlivu, pří-...), lov, mravu, nálevu, názvu, oděvu, oktávu, osevu, pohovu, rovu, rukávu, splavu, stavu (pří-, ú-), švu, úsměvu, výkyvu...*, mimo *domova, hřbitova, chlěva, ostrova*;

skoro všechna na *-l*: *-dělu (pří-, ú-...), dílu, sálu...*, viz § 319₃, mimo *bacila, kostela, popela, týla || -lu* (viz v 3.);

skoro všecka jména na *-s*: *hlasu, hlesu, -kresu (ná-, o-...), losu, nosu, okresu, otřesu, pasu (zá-), plesu, pokusu, účesu, únosu, útesu, vkusu, vlasu, vousu...*, mimo *lesa, ova, kusu || kusa* (viz v 3.);

skoro všechna jména na *-d*: *bludu, bodu, brodu, čmoudu, dopadu (nápadu, pře-, pří-, vý-, zá-), hladu, hodu, hradu, chladu, chodu (důchodu, ob-, od-, prů-, pře-, pří-, s-, v-, vý-, zá-), jedu, kladu (obkladu, od-, ná-, po-, pře-, pří-, s-, v-, vý-, zá-), klidu (ú-), ladu, ledu, medu, obřadu, pádu (s-, v-), -padu (do-, ná-, vý-, listo-...), plodu, proudu, přeludu, rodu (z-), řádu, sadu, sladu, sledu, soudu, středu, studu, sudu, troudu, trudu, údu, -vodu (důvodu, ná-, ob-, od-, prů-, pře-, pří-, pů-, s-, ú-, vý-, zá-, vodo-...), vředu, žaludu...*, mimo *oběda*;

skoro všecka na *-t*: *citu (pocitu), dehtu, krytu (skrytu, ú-, zá-), květu (od-, roz-, vý-), letu (ná-, vý-...), mostu, nehtu, nežitu, obratu, pístu, plotu, postu, potu, prstu, rtu, růstu (vzrůstu), -vratu (ná-, pře-, kolo-...), věchtu, výskytu...*, mimo *octa, světa, života a kouta || koutu*, viz 3.;

dějová jména *cupotu, dupotu, hřmotu, jásotu, rachotu, životu...*;

skoro všecka na *-r*: *boru, -boru (náboru, o-, od-, pří-, roz-, s-, ú-, vý-, zá-), cukru, daru, džberu, humoru, metru, -měru (po-, vý-...),*

míru (smíru), moru (úmoru), nádoru, náporu (od-, roz-, s-...), obzoru, (názoru), páru, poháru, spáru, teroru, tvaru (ú-), úderu, úhoru, varu (od-), větru, vichru, víru, výtvoru (tvor je život.), voru, vzdoru, vzoru, závěru, žáru, žíru..., m i m o dvora (viz 3.), kláštera, sýra, tábora, února, večera.

2. Častější je *-a* jen u jmen na *-n* a *-k*.

a) Z prvních jmen mají *-a* tato:

mlýna, zákona; jména na -ín: komína, kravína, ovčina, včelína, zvěřína; jména měsíců na -en: ledna, března, dubna, května, června, srpna, října.

Ostatní mají *-u*:

drhleni, džbánů, hleni, honu (při-, vý-, zá-...), -klonu (od-, s-...), kmínu, -konu (s-, ú-, vý-), lnu, ocínu, plenu, přísunu, románu, stanu, stínu, trůnu, výronu, zvonu..., m i m o klína || klínu a snu || sna, viz v 3.

b) Ze jmen na *-k* mají *-a* tato:

jazyka (neobvykle -u), potoka, rybníka (viz 3.);

jména dní na -ek: pondělka, úterka, čtvrtka, zítřka, m i m o pátku;

jména na -šek odvozená z přídavných na -ší: dálejška (kniž. další), dneška (dnešní), dolejška, dřívějška, hořejška, nyníjška, protějška, včerejška, vedlejška, vnějška, (řídce) zítřejška.

Koncovku *-u* mají tato jména:

zdrobněliny na -ek, -ík (nikoli na -ník, viz v 3.): domečku, hrobečku, koutečku, lístečku, stolečku..., kolíku, nosíku, nožíku, rohlíku, vozíku..., doplatku, obkladku, pahrbku, písku, poplatku (při-), rožku, útržku, výdělku, výměsku..., m i m o kousek, viz v 3.;

boku, brku, dříku, krku, pluku, smrku, suku, šiku, šperku, šterku, vlaku, znaku, zraku...; dějová substantiva hluku, kroku, křiku, lesku, nářku, -roku (ú-, vý-), rozpuku, skoku, smyku, styku, tisku (ú-), toku (od-, při-...), -vyku (návyku, z-), vzniku..., m i m o prostředku || -dka, roku || roka, viz v 3.

Jména na *-ník* mívají *-a* || *-u*; viz ve 3.

Ve východ. nářečích je *-a* hojnější než v mluvě spisovné: *duba, nosa, stola...*

3. Někdy je *-a* || *-u* u téhož jména:

popela || *-lu*, *týla* || *-lu*;

u některých jmen na *-ník*: *bochník* || *-ku*, *holubník*, *obdélník*, *slovník*, *trojúhelník*, *včelník*... (*-a* je vlivem hojných životných jmen *hříšník*, *rolník*...), ale jen *chodníku* || jen *rybníka*.

Kolísání mezi oběma koncovkami je někdy za různých podmínek:

do prostředka = do středu || (toho ...) *prostředku* (k něčemu); *kalicha* || řidč. *kalichu* ve význ. nábož. — *kalichu* v jiných význ.; toho, loňského... *roku* || *do roka*; (*do*, *z*) *klína* (u lidí) || *klínu* (v jiných významech); *toho... smu* || *ze sna* (mluviti, probuditi se...); toho... *koutu* nebo *-ta* || *do kouta*, *z kouta*; toho... *kusu*, *od kusu* || (lid. a hovor.) nemíti *kusa*, *kouska* rozumu (2. p. = 4.); *do*, *ze dvora*..., přenes. účetního... *dvora* || někdy *dvoru*.

4. Z vlastních jmen místních domácích nebo jim podobných cizích mají *-a* všechna jména na *-ov*, *-ev* a *-ín* (*-in*):

Benešova, *Bydžova*, *Holešova*, *Hronova*, *Kyjova*, *Pelhřimova*, *Petrova*, *Prostějova*, *Přerova*, *Slavkova*, *Tovačova*, *Žižkova*, *Hodonína*, *Hulína*, *Ľičina*, *Kojetína*, *Miletína*, *Podivína*, *Radotína*, *Vsetína*, *Zlína*...;

Charkova, *Proskurova*, *Pskova*, *Rostova*, *Tambova*..., *Berdičeva*, *Kijeva*, *Kujbyševa*...; *Něžína*...; *Krakova*, *Lvova*; *Janova*, *Mnichova*; *Berlína*, *Turína* «-ína».

Domácí míst. názvy na *-ov* a *-ín* jsou svým původem přídavná jména přivlastňovací: *Holešov* = *Holešův*, totiž hrad; *Kojetín* = *Kojatův* hrad [1. p. *Kojata*, s koncovkou ženskou a proto *-ín*, nikoli *-ov*].

Dále jména původem obecná, která se už necítí za obecná:

Berouna, *Hostýna*, *Ľavorníka*, *Lipníka*, *Mělníka*, *Náchoda*, *Přibora*, *Rakovníka*, *Týna*, *Újezda*, *Zábřeha*, *Záhřeba*, *Žamberka*..., ale *Chebu*, *Místku*.

Cítí-li se ještě jako vzniklá ze jmen obecných, mají tvar podle jmen obecných:

Bělehradu, *Bělohradu*, *Rajhradu*, *Velehradu*, *Vyšehradu* (hradu), *Brodu*, *Dubu*, *Hluku*, *Hrádku*, *Chlumu*, *Písku*, *Přivozu*, *Nového Sadu*, *Smrku*, *Víru*...

|| *Dvora* (dvora), *Komína*, *Ostrova*, *Tábora*, *Žebráka*...
Obdobně: *Leningradu*, *Stalingradu* (-gradu = hradu), *Vladivostoku* (toku).

5. Veskrze *-a* mají rus. jména na *-sk*:

Bobrujska, *Dvinska*, *Kurska*, *Minska*, *Nikolajevska*, *Omska*, *Pinska*, *Smolenska*, *Tomska*, *Vitebska*...

6. Jiná cizí jména místní mají buď *-a*:

Lanžhota, *Londýna*, *Milána*, *Říma*, *Šumperka* nebo častěji *-u*: *Curychu*, *Frenštátu*, *Frydku*, *Lisabonu*, *Lyonu*, *Madridu*, *Terstu*, *Washingtonu*, *Yorku*...

321. 1. V **5. p. jedn.** je nejčastěji tvar na *-e*, tvar na *-u* pak u jmen s koncovou souhláskou *-k*, *-h*, *-ch*, *-g*: *kalichu*, *pluhu*...

Koncovka *-u* je přejata od *u*-kmenů.

2. Ve **4. p. jedn.** vyskytuje se životný tvar shodný s 2. p.

při zosobnění: pozdě *bycha* honiti; najíti *hříba*, míti *vzteka* (lid. a hovor.);

u názvů her v karty: hráti *cvika* || *cvik*, *duráka*, *ferblá*, *maxla*, *pagáta*, *durcha* || *durch*...;

u jmen neživ. vzniklých ze život., *draka*..., viz v § 324;

u názvů tanců: *bavoráka*, *rej dováka*, *šlapáka*, *třasáka*..., ale *kvapík*.

Také *kasárník* (= kasární vězení) má 4. p. jedn. *kasárníka*.

3. V **6. p. jedn.** se vyskytuje koncovka *-u* veskrze u o b e c n ý ch jmen na *-h*, *-g*:

břehu, *jihu*, *louhu*, *sněhu*..., *dialogu*, *grog* apod.;

hojně u jmen na *-k*, *-ch*: *boku*, *doubku*, *domku*, *domečku*, *chodníku*, *chodničku*, *lesíku*..., *hrachu*, *kalichu*, *mechu*, *prachu*, *puchu*, *rozmachu*, *ruchu*, *strachu*, *vrchu*, *vzduchu*...

Některá kolísají:

jazyce || *jazyku*; *potoce* || *potoku*; *rybníku* || řidč. *rybníce*; *roce* || řidč. *roku*; *kožichu* || *kožiše*; *o svatém Duchu* || někdy... *Duše*.

Dále mají *-u* valnou většinou jména na *-r*:

boru, *daru*, *metru*, *míru*, *otvoru*, *praporu*, *prostoru*, *sboru*, *severu*, *sporu*, *tvaru*, *varu*, *víru*, *výboru*, *zdaru*... (viz v předešl. §) || *kláštere*, *pivovaře*, *táboře*; *na*, *ve*... *dvoře* || o účetním *dvoru*.

Jiná jména obecná mají větším dílem koncovku -ě, -e:

bytě, díle, dole, domě, dubě, hradě, hrobě, hřbitově, chlebě, chlěvě, komíně, kostele, kravíně, ledě, lese, mlýně, mostě, nose, obědě, octě, ostrově, plotě, případě (odch. -du), *rově, rukávě, sadě, spise, sloupě, sále, státě, stole, stropě, světě, trámě* (odch. *trámu*), *úřadě, včelíně, voze, východě, výletě, v zákoně* (|| *po zákonu*), *západě...*,

menším dílem -u: *jedu, hněvu, kolu, kovu, křtu, pohřbu, průmyslu* (zříd. -le), *průvodu* (zříd. -dě), *skonu, srpu, účelu, úmyslu, vstupu zvonu...*;

dílem koncovky obě: *bodě* || *bodu*; *časopise* || -su; *v chrámě* || *v chrámu* *Páně*; *domově* || -vu; *hlase* || *hlasu*; *v našem rodě* || *o rodě* i *o rodu...*; *sjezdě* || -du; *v týlu* || *v týle*; *na účtě* || -tu; *v úvodě* || -du; *vrchole* || obyč. -lu apod.

4. Místní jména v l a s t n í na -k, -h, -ch, -g mají nejčastěji -u:

Místku, Minsku, Písku, Rakovníku, Vitebsku..., *Luhu, Ostrohu...*, *Žampachu...*, *Pekingu...*, ale *Mělníku, Žebráku* || řidč. *Mělníce, Žebráče*.

Naopak jména na -ov, -ev, -ín mají zpravidla -ě: *Benešově, Holešově, Hronově, Přerově, Tovačově, Slavkově...*, *Hodoníně, Miletíně, Vsetíně, Zlíně...*, *Charkově, Rostově...*, *Kijevě, Kujbyševě...*, *Něžíně...*, *Janově, Mnichově, Berlíně...*

U jiných je skoro veskrze -ě, -e: *Bělehradě, Bělohradě, Berouně, Brodě, Lisaboně, Londýně, Lyoně, Madridě, Miláně, Náchodě, Římě, Stalingradě, Táboře, Vyšehradě* || *Bernu*.

Neobvyklé je na př. v *Lisabonu, Lyonu...*

322. 1. V 1. p. mn. bývá tvar na -ové při zosobnění nebo i mimo ně ve vyšším slohu: *časové, hříchové, zlí jazykové, skutkové, smyslové, snové, přírodní živlové, základové; obláčkové zlatí* (Slád.).

K *stav* je *stavové* ve významu životném (čeští s. ap.). Podobně je větní *členové* (viz § 324), andělští *kůrové* (biblic.).

Koncovka -ové je přejata od kmenů na -u.

2. V 6. p. mn. je koncovka -ích pravidlem u jmen na -k, -ch, -h a -g: *domcích, koutcích, domečcích, koutečcích, stolečcích, chodnicích, no-*

žících, vozících..., bocích, potocích, rybnících, v začátcích..., kališích, lenoších, meších, vrších..., březích, dluzích, družích..., dialogích, nekrolozích...;

hříbek má častěji tvar *hříbkách* než *hříbcích*.

Místo *po*, v *rocích* se říká *po*, v *letech*.

Koncovku *-ech* pak mají zpravidla jména na *-d*, *-t*, *-n*:

bodech, hradech, po obědech (zast. = *po obědě*), *sadech...*, *koutech, plotech, rtech, životech..., džbánech, honech, komínech, zákonech...*;

jména na *-r*: *borech, darech, praporech, sborech, sporech, tvarech, vorech, vzorech*;

a jména na *-b*, *-p*, *-v*, *-m*, *-f*: *dubech, slibech, zubech, sloupech, stropech, kovech, krovech, ostrovech, lomech, stromech, trámech, blufech, epitafech...*

Z jiných jmen mají jedna *-ech*, druhá *-ích*, někdy jsou obě koncovky u téhož jména:

dolech, hlasech, stolech; kostelích, lesích; kotlech || *-lích, mrazech* || *-zích, nosech* || *-sích, vovech* || *-zích* atp.

Podstatné jméno *sen* má tvar *snech* (mluviti... o *snech*) || *ve snách* = ve spánku.

Koncovka *-ách* se někdy vyskytá vedle *-ích* u jmen na *-ček*: *obláčkách* || *-čcích*. Také vedle *po kouscích* bývá *po kouskách*. Dále mají *-ách* některá místní jména typu *Hradčany*, viz § 325. Všude jinde je *-ách* nespisovné.

Koncovka *-ech* je přejata od *u*-kmenů a *i*-kmenů.

3. V 7. p. *mn.* má lidová mluva hojně koncovky *-ami*, *-ama*, *-oma*, ale spisovný jazyk mimo vlastní jména místní jen *-y*.

323. Některá j e d n o t l i v á j m é n a:

čas má vedle běžného 2. p. *mn.* *časů* též zastar. a nářeční tvar *čas* v předložkových spojeních *do, od těch čas*; —

oblak má v *mn.* č. většinu středních tvarů podle *město*: 1., 4. *oblaka*, 2. *oblak*, 3. *-kům*, 7. *-ky*; 6. *oblacích* je podle *dub*; —

prs, *prsu* má *mn.* č. *prsy*, *prsu*... = mléčné žlázy || *pomn.* střed. *prsa*, 2., 6. *prsou*, 3. *prsum* = prsy, hrud; v 7. p. se vyskytá v obojím

významu vedle běžného *prsy* řídké knižní *prsama* (tvar dvojný); nespisovný je 3. p. *prsoum*, 2., 6. *prsouch*; —

ret, *rtu*... (n i k. *retu*...) mívá vedle 7. p. mn. *rtý* rovněž říd. kniž. tvar dvojný *rtoma*; —

pomn. *varhany* mají 2. p. *-han*, 3. *-hanům* || *-hanám*, 6. *-hanech* || *-hanách*, 7. *-hany* || *-hanami*; —

vesmír má zpravidla tvary *vesmíru*..., v knižní mluvě pak někdy 2. jedn. *všeho míra*, *všehomíra*, 3. *všemumíru*, 6. *všemmíru*, *všemíru*, 7. *všehomírem*; —

o *půl* viz § 394.

324. 1. Jména *n e ž i v o t n á* vzniklá přenesením ze jmen *ž i v o t n ý c h* chovají se částečně jako neživ., částečně zachovávají životné tvary podle *had*:

dáti na stůl *běhoun*, otočiti *kohoutek* u vodovodu, najíti *kohoutek* (rostlinu) || dostati plechového *kohoutka* (hračku), 1. mn. *běhouny*, *kohoutky*;

najíti *kozlík* (rostl.), sednouti si na *kozlík* (o sedadle, o nářadí); míti *piják* (pijavý papír), 1. mn. *pijáky*;

opřít se o *lenoch*, 1. mn. *lenochy*;

peníze na *biograf* (kino), 1. mn. *biografy* [život. *biograf*, 2. jedn. *biografa*, 1. mn. *biografové* = životopisec];

najíti *orlíček* (rostl.) || nositi *orlíčka* (odznak);

najíti *kozáka* (houbu), 1. mn. *kozáci*;

dostati dřevěného *konička* (hračku), míti *konička* = zálibu, 1. mn. dřevění *koničci* || čast. dřevěné *koničky* (viz § 334₃); míti *orla* (odznak);

tázati se na větný *člen*, mn. 1. větné *členy* || větní *členové*; 1. mn. *beránci* || *beránky* (mraky);

míti bojovného *ducha* = bojovnou mysl, náladu;

pouštěti... *draka*, *vlka*, *špačka* (o hračkách), najíti *špačka* = oharek (lid.);

píti *kapucína*, *-cínka* (kávu); hráti *žebráka* (v kartách);

stavěti *panáka* (kupu snopů) || řidč. *panák*, 1. mn. *panáci* || *panáky*;

1., 4. *letoun* = letadlo, 2. *-nu*, 1., 4. mn. *-ny* || též 2., 4. jedn. *letouna*, 1. mn. *-ni* [život. *letoun*, *-na*, *-ni* = létající tvor].

Názvy svátků chovají se pravidlem jako jména životná: *na svatého Havla, Pavla, Petra...* Vedle *na svatého Ducha* bývá tvar neživot. *na svatý Duch*.

Jiné neživ. tvary, *na svatý Havel...*, jsou silně zastaralé.

Názvy knih, časopisů... zpravidla mají tvary životné: čísti, odbírat *Čecha, Hanáka, Hostimila, Moravana, Poutníka*, slyšeti, čísti *Dalibora* (operu, časopis) || čísti *Lumír* (protože je osobní jméno *L.* řídké); podporovati *Mánes* (spolek).

Bacil je vlastně jméno životné, odtud 2. p. jedn. *-la*. Chápe se však většinou za neživot., odtud též 2. p. jedn. *-lu* a veskrze 1. p. mn. *-ly*.

Korál je od původu životné, znamená mořského živočicha, odtud 2., 4. jedn. *korála*, 1. mn. *-li* || *-lové*, přenáší se na výměsek těchto živočichů a ozdobné předměty z něho vyrobené, a má tvary neživotné: 2. jedn. *korálu*, 4. *korál*, 1., 4. mn. *korály* (lid. *-le*).

Slaneček je vlastně název rybího přípravku, nikoli název ryby přenesený na přípravek. Podle mnohých jiných případů, kde tomu tak je, chápe se *slaneček* za původní jméno životné a má 2., 4. p. jedn. *slanečka*, 1. p. mn. *slanecci*. Vedle toho je v 1. p. mn. ještě tvar neživotný *slanečky*. Sr. *uzenáč* v § 328.

2. Naopak jména neživotná, stanou-li se životnými, mívají tvary životné; viz v § 333⁷ a 336³ (Mráz).

325. K tomuto vzoru patří pomnožná vlastní jména místní, a to většinou názvy obcí, menší měrou zemí, hor a jiných míst.

1. Jsou to z největší části od původu jména obyvatelská, životná, převzatá za místní a nabytá povahy jmen neživotných, pocitovaných spíše za žen. než muž. Zachovávají však ze značné části tvary muž.

Jsou to všechna substantiva na *-any*, *Hradčany, Lipany, Vodňany...* (viz v 3.), původně *Hradčané* = obyvatelé hradce, hrádku.

Pak obyvatelská jména jiná, jako *Charváty*, původně = *Charváti*; *Žernoseky* = sekáči žernovů, mlýnských kamenů; *Uhry*, původně = *Uhři* atpod. (viz v 3.).

Vedle jmen obyvatelských náleží ke vzoru *hrad* jména od původu neživotná, obecná, jako *Bory, Hradý, Kouty, Louny...*,

a přejatá nebo cizí, na př. *Beskydy, Karpaty, Lurdy...*

2. Mají některé tvarové zvláštnosti. Jejich skloňování je toto:

- 1., 4. *Hradčany*,
2. *Hradčan, Varů*,
3. *Hradčanům, Čechám*,
6. *Hradčanech, Čechách, Divácích*,
7. *Hradčany, Čechami*.

3. V 2. *p.* je nejčastěji tvar bez koncovky.

Původně se končil na -s a je to starý tvar o-kmenový, shodný z žen. tvarem *ryb*; tvar na -ů (< *ov*) je přejet od *u*-kmenů.

Tento tvar je vždy u jmen na -any:

Brozan, Drážďan, Hodolan, Koryčan, Lipan, Moravan, Nemojan, Olomoučan, Olšan, Oslavan, Rokycan, Těšan, Tuřan, Vodňan, Vážan, Vysočan...

Také většinou u jmen jiných:

Čech, Bavor, Bosonoh, Doloplaž, Doudlebs, Horosedel (1. p. -dly), *Hrdlořez, Chaber* (1. -bry), *Charvát, Kladrub, Klatov, Kobylis, Kralup, Krchlebs, Kročehlav, Loun, Medlánek, Nasavrky, Nepomuk, Novosedel* (1. p. -dly), *Počápek* (1. p. -ply), *Poděbrad, Postoloprť, Přestavlky, Roztok, Řepník, Sas, Štítar* (1. p. -ry), *Tatobit, Tučapy, Tuklet, Uher, Velvar, Volar, Všerub, Žabovřesky, Žernosek...*; *Jass* (1. p. -ssy), *Karpat, Lurd, Rakous, Tyrol...*

Tvary *Čech, Bavor, Doudlebs, Charvát, Sas* a *Uher* liší se od životných (obyvatelských) tvarů *Čechů, Doudlebsů...*

Tvary bez koncovky mají též ta jména, která považujeme za obecná mající jinak -ů:

Divák (diváků), *Dušík, Klobouk, Kozel* (1. p. *Kozly*), *Králik, Počátek* (1. p. -tky); *Čas* (1. p. -sy).

Některá taková jména mají -ů:

Borů, Dvorů, Hradů, Krámů, Mostů, Mlýnů, Svinových Trhů.

Někdy je kolísání:

Hamry — Hamer || *Hamrů*; *Lány — Lán* || z *Lánů* (Rais); *Mokropsy — Mokropes* || *Mokropsů*; *Karlovyh Var* || *Varů*; *Vinohrad* || *Vinohradů*.

4. V 3. p. mají jména na *-any* veskrze *-ům*: *Brozanům, Lipanům, Moravanům, Oslavanům...*

Jejich zdobněliny na *-ánky*, zřídka na *-anky*, mají naopak *-ám*: *Lažánkám, Lužánkám, Medlánkám..., Kavalčankám, Podolankám.*

Rovněž jiné zdobněliny na *-ky*:

Hodkovičkám, Hostě(h)rádkám, Kateřinkám, Morkůvkám, Němčičkám, Popovičkám, Popůvkám, Sovinkám, Topolčánkám, Velichovkám, Vrbátkám, Zdounkám, Žerůvkám...

K nim se druží cizí *Benátkám.*

Je *Čechám, Uhrám* na rozlišení od 3. p. jmen obyvatelských *Čechům, Uhrům.*

Ze jmen ostatních je často, ale ne vždy *-ům* u těch, jejichž původ nám není jasný: *Holohlavům, Karpatům, Kladrubům, Kobylisům, Kralupům, Lurdům, Rakousům, Semilům, Tatobitům, Tyrolům, Velvarům...*

Dále je *-ům* u těch jmen, jejichž původ z obecných jmen mužských cítíme: *Divákům, Dušníkům, Hradům, Kloboukům, Klínkům, Krámům, Králíkům, Lánům, Mostům, Počátkům, Rybníkům, Svinovým Trhům, Varům, Vinohradům...,* ale tlakem jiných jmen a na odlišení ode jmen obecných ujímá se nezřídka koncovka *-ám*: *Divákám, Kloboukám, Králíkám...*

Některá z nich mají zpravidla *-ám*: *Bosonohám, Žabovřeskám.*

5. V 6. p. mají koncovku *-ech* všechna jména

na *-any, -ny*: *Brozanech, Lipanech, Moravanech, Rokycanech...; Lánech, Lounech...;*

na *-dy, -ty*: *Hradech, Lurdech, Poděbradech, Vinohradech..., Charvátech, Karpatech, Postoloprtech, Tatobitech...;*

na *-by, -py, -vy, -my*: *Doudlebech, Kladrubech, Krchlebech..., Kralupech, Tučapech..., Klatovech, Kročehlavech..., Krámech.*

Je tu shoda se jmény obecnými; viz v § 322.

Dále mají *-ech* skoro všechna jména na *-ry*:

Borech, Dvorech, Hamrech, Chabrech, Štítarech, Varech, Velvarech, Volarech...; jen k *Bavory* je *Bavořích* (proti život. *Bavorech*), ke *Švýcary* je *Švýcarech* || *Švýcařích*, k *Uhry* pak *Uhrách* || zastar. *Uhřích.*

Jména na *-sy, -zy, -ly* mají *-ech* nebo *-ích*:

Kobylisích || *-sech* (jako *lesích* || *nosech...*), *Hrdlořezech* || *-zích*, *Tyrolích*.

U jmen na *-ky, -chy* a *-hy* je většinou *-ách*:

Kateřinkách, Kavalčankách, Medláncích, Morkůvkách, Nasavrkách, Nepomukách, Podolancích, Přestavkách, Roztokách, Řepnicích, Topolčancích, Velichovkách, Zdouncích, Žabovřeskách, Žernosekách...; Čechách; Bosonohách.

Ta jména na *-ky*, vedle kterých jsou jména obecná, mívají někdy též *-ích*:

Divácích || *Divácích, Dušníkách* || *-cích, Klíncích* || *-cích, Kloboukách* || *-cích, Počátkách* || *-cích, Rybnících* || *-cích, Zlatnicích* || *-cích.*

K *Franky* a *Trhy* je jen *Francích* a *Trzích*.

6. V 7. p. je většinou *-y*:

Brozany, Moravany, Olšany, Vodňany..., Diváky, Dušníky, Klobouky, Lány, Mosty, Počátky, Vinohrady..., Louny, Lurdy, Kobylisy, Poděbrady, Semily, Tyroly, Velvary...

Zdrobněliny na *-ánky (-anky), -ky*, cizí *Benátky* (viz v 4.) mají *-ami*:

Lažánkami, Lužánkami, Medláncami..., Kavalčankami..., Kateřinkami, Morkůvkami, Topolčancami, Zdouncami..., Benátkami.

Je též *Čechami, Uhrami* na rozlišení od životných *Čechy, Uhry*.

7. K místním jménům zde probíraným patří též *Beskydy, Javorníky* a *Jeseníky*.

V 2. p. je *Beskyd* || ojediň. *-dů*, jen *Javorníků, Jeseníků*;

v 3. *Beskydům* || *-dám*, jen *Javorníkům, Jeseníkům*;

v 6. *Beskydech* || *-dách, Javornících, Jesenících* || *-níkách*;

v 7. *Beskydy* || *-dami, Javorníky, Jeseníky* || *-níkami*.

8. Nepatří sem pomn. domácí jména *Branky, Hory, Hrušky, Košiny, Loučky, Roztoky, Trosky, Troubky, Věžky...*, ani cizí *Alpy*, neboť jsou to od původu zřetelná jména rodu žen. a skloňují se podle *ryba*.

Také *Athény* a *Tatry* mají tvary podle *ryba*.

326. 1. Jména na *-en* s *e* pohybným, *leden*, *březen*..., mají tvary, o kterých byla řeč výše.

2. Ze jmen s *e* stálým mají rovněž tyto tvary *drhlen*, *hlen*, *klen*, *křen*, *lupen*, *přeslen*, *přezmen*, *rmen*, *třmen* (*třemen*, *střemen*) a *sten*.

3. Ostatní jména, a to *hřeben*, *ječmen*, *kámen*, *kmen*, *kořen*, *křemen*, *plamen*, *pramen* a *řemen*, mívají v jednot. čísle též tvary podle *meč*:

1., 4. <i>kámen</i>	3., 5., 6. <i>kameni</i>
2. <i>kamene</i>	7. <i>kamenem</i> .

Jsou to od původu tvary souhláskové.

Většinou jsou v 2., 3., 5. a 6. p., kde se vzory *dub* a *meč* liší, vedle sebe tvary obojí:

2. *hřebenu* || -ne, 3., 6. *hřebenu* || -ni; 2. *ječmena* || -ne, 3., 6. -nu || -ni;
2. zprav. *kamene*, 3., 6. -nu || -ni || zříd. -ně; 2. *kmenu* || -ne, 3., 6. -nu || -ni;
2. *kořenu* || -ne, 3., 6. -nu || -ni; 2. *křemene* || -nu, 3., 6. -nu || -ni;
2. *plamene* || řídč. -nu, 3., 6. -nu || -ni; 2. *pramene* || -nu, 3., 6. -nu || -ni;
2. *řemenu* || zříd. -ne, 3., 6. - nu, -ni.

V množ. čísle jsou pravidlem tvary podle *dub*.

4. Podst. jméno *kořen* má 2. p. mn. *kořen* v zastaralých rčenicích *do kořen* (otevřítí) a *z kořen* vyvrátiti (= do základů, úplně).

První spojení se píše častěji příslovečně *dokořen* a zní běžně *dokořán*.

5. *Den* má některé tvary zvláštní:

jedn. č. 1., 4. <i>den</i>	mn. č. 1. <i>dni</i> , <i>dny</i>
2. <i>dne</i>	kniž. <i>dnové</i>
3., 5. <i>dni</i>	2. <i>dní</i> <i>dnů</i>
6. <i>dni</i> <i>dnu</i> <i>ve dne</i>	3. <i>dnům</i>
7. <i>dnem</i>	4. <i>dni</i> <i>dny</i>
	6. <i>dnech</i>
	7. <i>dny</i> .

O příjm. *Den* viz § 335.

6. Složené *týden* má tvary poněkud jiné:

jedn. 1., 4. *týden*

2. *týdne* || zast. kniž. *téhodne*

3. *týdni* || čast. *týdnu* || zast. kniž. *témudni*

5. *týdni* || *týdnu*

6. *týdni* || čast. *týdnu* || zast. kniž. *témdni*

7. *týdnem* (|| u Ner. ojed. *před témdním*, ale r. stř.);

mn. 1., 4., 7. *týdny* || říd. kniž. *téhodny* (u Němc. *týhodny*)

2. *týdnů*

3. *týdnům*

6. *týdnech*.

7. *Půlden* má tyto tvary:

jedn. 1., 4. *půlden*

2. *půldne*

3., 6. *půldni* || -*dnu*

7. *půldnem*

mn. 1., 4., 7 *půldny*

2. *půldni* || obyč. *půldnů*

3. *půldnům*

6. *půldnech*.

Vedle toho je střed. *půldne* (podle *moře*).

8. Některá podst. j m é n a n a -*et*, *loket*, *drobet*, *krapet* a *ždibet*, mají částečně tvary zvláštní.

Jedn. 1., 4. *loket*

2. *lokte* || -*tu*

3., 5. *lokti* || -*tu*

6. *lokti* || -*tu*, -*tě*

7. *loktem*,

mn. 1., 4. *lokty* || ve význ. měrovém též *lokte* (2 l. plátna...)

2. *loktů* || ve význ. měrovém též zast. *loket*

3. *loktům*

6. *loktech*

7. *lokty*.

Také vlastní jméno místní *Loket* má totéž sklonění.

Jméno *drobet* má tvary podle *dub* (2. jedn. *drobtu*, 1., 4., 7. mn. *drobty*...) a jen v 2. jedn. mívá kniž. tvar *drobte*;

krapet (častěji m. *krapek*, ž. *krapka*) má rovněž pouze kniž. 2. p. jedn. *krapte*; podob. *ždibet* — *ždibte*.

Jména *dehet*, *nehet* a *věchet* mají všechny tvary podle *dub*.

9. Některá jména mají proti *dělc* e v 1., 4. p. jedn. v ostatních pádech *k r á t k o s t*:

důl — *dolu*..., *dům* — *domu*, *dvůr* — *dvora*, *hrách* — *hrachu*, *chléb* — *chleba*, *kámen* — *kamene*, *líh* — *lihu*, *mráz* — *mrazu* (ale příjm. *Mráz* — *Mráze*), *práh* — *prahu*, *půst* — *postu*, *sníh* — *sněhu*, *vítr* — *větru*, *vůz* — *vozu*; *kůl* — *kolu*... || někdy *kůlu*...

Podst. jm. *pás* má tvary *pásu*..., znamená-li prostý pruh látky..., pásmo hor...; znamená-li pruh jako součástku oděvu nebo ochranný prostředek nebo část těla, má tvary *pás* — *pasu*... || lid. a hovor. i v 1., 4. p. *pas*.

Vzor *meč*.

327. Jedn. 1., 4. <i>meč</i>	Množ. 1. <i>meče</i> <i>hájové</i> ,
2. <i>meče</i>	<i>dělcenci</i> , <i>dělitelé</i>
3., 5., 6. <i>meči</i>	4. <i>meče</i>
7. <i>mečem</i> .	2. <i>mečů</i> <i>peněz</i> , <i>Lobkovic</i>
	3. <i>mečům</i>
	6. <i>mečích</i>
	7. <i>meči</i> <i>Lobkovicemi</i> .

1. Tvary tohoto vzoru se částečně s h o d u j í s tvary podle *dub*: *meč* = *dub*, *mečem* = *dubem*, *mečů* = *dubů*, *mečům* = *dubům*, *mečích* = *rybnících*.

L i š í s e od nich v 2. p. jedn. *meče* || *lesa*, *dubu*; v 3., 5., 6. jedn. *meči* || 3. *dubu*, 5. *dube*, *kalichu*, 6. *dubě* (*lese*), *kruhu* atd.

Jde tu hlavně dílem o rozdíly p r a s t a r é, předčeské: 5. jedn. *meči* || *dube*; 6. jedn. *meči* || *dubě*; 4. mn. *meče* || *duby*; 7. mn. *meči* || *duby*.

Dílem o rozdíly vzniklé v dějinné češtině h l á s k o v ý m i z m ě n a m i. Bylo v 2. jedn. *meča* jako *lesa*, v 3. jedn. *meču* jako *dubu*, ale přehláskou *a v e a u v i* vzniklo *meče*, *meči*.

2. K tomuto vzoru patří podstatná jména s koncovou souhláskou *m ě k k o u* nebo *s o b o j e t n o u* -l, -z, -s.

Jména se souhláskou měkkou patří sem všechna. Jsou to jména

na -č: *bič, meč, pekáč, pláč, rýč...*;

na -c: *hrnec, koniklec, kopec, měsíc, stolec, tanec, vzorec...*;

[na -ž, -š: *nůž, prestiž, -tyž* (|| někdy žen.), *trnož; koš;*

na -j: *čaj, háj, hnůj, lůj, kraj, kyj, máj, olej, pokoj, ráj, zdvoj;*

na -ř: *halíř, keř* (*keře* || *kře*), *kouř, pepř, talíř;*

na -d', -t', -ň: *děšť, plášť, oheň* (*ohně*), *peň* (*pně*), *stupeň* (*-pně*), *rožeň* (*-žně*).

Kročeje je obyč. m. || zříd. ž. (podle *kost*); je tu a tam i ž. *kročeje*.

Kredenc je m. || čast. ž.; je ojediněle i ž. *kredence*.

Lidová a hovor. přejatá slova *pác, tác, truc...* mají 2., 3., 6. jedn. na -u (*pácu...*), podle *dub*.

3. Ze jmen na -l patří sem všechna jména

na -tel, domácí i cizí mimo *kotel* (viz § 319): *činitel, dělitel, jetel, jmenovatel, násobitel, obratel* (-tle), *obrtel* (-tle), *pytel* (-tle), *věrtel, zřetel*.

Dále jiná: *čepel* (|| žen.), *hřidel, jitrocel, kachel* (-chle), *kašel* (-šle), *kroužel, kužel, kyčel*, -čle (|| ž. *kyčle*), *mandel, ocel* (|| čast. *ocel*, -li, ž.), *pantofel* (-fle), *píštěl* (|| žen.), *střechýl, svízel* (|| žen.), *šindel, troubel* (|| žen.), *trupel* (-ple), *uhel* (-hle, viz § 319).

Některá jména na -l kolísají mezi vzory *meč* a *had*; viz v § 319₃.

O příjmení *Kužel* viz v § 332₄.

4. Ze jmen na -z, -s náleží k tomuto vzoru *peníz* a *městys*.

O *peníz* viz ještě v § 329.

Ojediněle se vyskytují u *městys* tvary podle *dub*, na př. 2. p. jedn. *městysu*.

Míst. jm. *Bezděz* má v jedn. 2., 3. a 6. p. i tvary podle *hrad*: *Bezděze* || -zu; *Bezdězi* || -zu. Mn. č. je podle *dub*, *Bezdězy*...

O *zimostráz* viz v § 319.

328. 1. Neživotná jména vzniklá z životných zachovávají si zpravidla tvary životné (podle *oráč*); na př. 4. p. jedn. (čísti, odbíratí časopis) *Našince, Přítelé* dítek.

Sled, původně jméno ryby, má jako název rybího přípravku tvary život., 4. p. jedn. = 2. *sledě*, 1. p. mn. *sledi*, ale též neživot. 1. p. mn. *sledě*.

Podobně je 4. p. jedn. *jikrnáče*, 1. mn. *jikrnáči* || *jikrnáče*.

Jména svátků mají zpravidla tvary životné: *na svatého Řehoře, Vavřince...*

Neživot. tvary *na svatý Řehoř* jsou silně zastaralé.

2. Neživotná jména tvořená jako životná chovají se nestejně.

a) Jména na *-ec*, *dělenec* (= číslo, které se dělí), *menšenec*, *násobec*, *sčítanec*, *torpedoborec*, tvořená jako životná jména *přidělenec*, *poslanec*, *odchovanec*, *pověřenec...*, *kupec*, *lovec...*, mají většinou tvary životné:

4. jedn. *dělenec*, *menšence...*, 1. mn. *dělenci*, *menšenci...*;

obrněnec (= obrněný vlak, -ná loď) má tvary obojí: 4. jedn. *obrněnce* || *obrněnec*, 1. mn. *obrněnci* || *-ce*.

b) Tak je tomu i se jmény na *-tel*, *čítatel*, *dělitel*, *jmenovatel*, *menšitel*, *násobitel*, *ukazatel*, sr. živ. jm. *hlasatel*, *kazatel*, *učitel...*:

4. jedn. *čitatele*, *dělitele...*, 1. mn. *čitatelé...* (jako *hlasatelé...*).

Patří k nim též *činitel*, které je i životné. V platnosti neživot. má tvary život., 2., 4. jedn. *činitele*, 1. mn. *-lé*. Stejně *součinitel*.

Jen *zřetel* má tvary neživotné (4. jedn. = 1.; 4. mn. *zřetele*), poněvadž nemá činitelský význam jako jména ostatní (*zřetel* = zření || *činitel* = kdo, co činí, působí).

c) Z neživotných jmen na *-č* má většina tvary neživotné:

nosič (= nosný trám, nosník) — 4. jedn. *nosič*, 1. mn. *nosiče*; podob. *pekáč*, *přijímač*, *sekáč*, *tlampač*, *vaříč*, *vypínač*, *vysílač...* Patří k nim též *chtíč*.

Životné tvary si zachovává *vodič* (tepla): 4. jedn. *vodiče*, 1. mn. *vodiči*.

Příčina je asi ta, že neživot. jména *nosič...* mají význam účelový, nástrojový (= co je na nošení, na pečení, vaření...), nikoli činitelský (= co nosí) jako jména životná).

Proto má i totéž jméno dvojí tvary podle různého významu: *nosič*, 4. jedn. *nosiče*, 1. mn. *nosiči*, na př. *nosič* na nádraží || 4. jedn. *nosič*, 1. mn. *nosiče* = nosník; podobně *sekáč* a *vaříč*.

d) *Uzenáč* (= uzená ryba) a *zavináč* jsou od původu jména přípravků, nikoli jména ryb přenesená na přípravky. Podle jiných případů, kde tomu tak je, ujal se život. 4. p. jedn. *uzenáče*, *zavináče* (= 2. p.) a 1. p. mn. *uzenáči*, *zavináči*. Vedle toho je v 1. p. mn. tvar neživotný *uzenáče*, *zavináče*. Sr. *slaneček* v § 324₁.

329. 1. V *1. p. mn.* je tvar na *-ové* jen při zosobnění, mimo ně ve vyšším slohu: *hájové*, *ohňové*.

Koncovka *-é* je pouze u těch domácích jmen na *-tel*, která mají 4. p. jedn. na *-tele*; viz § 328_{2b}.

2. Podstatné jméno *tisíc* má v 2. p. mn. tvar *tisíc* ve výrazech *pět*, *šest...*, *kolik*, *několik*, *mnoho...* *tisíc*, ale tvar *tisíců* ve spojení *do tisíců*, *desítky*, *sta tisíců*.

Složené pomn. *statisíce* má jen *-ců*.

O skloňování jména *tisíc* viz ještě v § 393.

Tvar *tisíc* je — stejně jako v 3. *peněz* — starý tvar s původní koncovkou *-s* (*-s*); tvar s *-ů* je přejat od *u*-kmenů.

3. *Peníz* má v jedn. č. tvary *peníze...*, v mn. 1., 4. vždy *peníze*, v ostatních pádech však tvary dvojí: 2. p. *peněz* (*mnoho*, *málo*, *kolik...* *p.*), 3. *penězům*, 6. *penězích*, 7. *penězi* v platnosti pomnožné = lat. *pecunia* || *penízů*, *penízům*, *penízích*, *penízi* v platnosti množné = mince.

4. Pomn. jméno *kejkle* má *-lů*, *-lům*, *-lech*, *-li* || (podle *duše*) *kejkle*, *-lí*, *-lím*, *-lích*, *-lemi*.

5. Podst. jména *děšť*, *hnůj*, *lůj* a *nůž* k r á t í v ostatních pádech kořenou samohlásku: *deště*, *hnoje*, *loje*, *nože...*

Je též i v 1. a 4. p. *dešť*.

330. K tomuto vzoru patří pomnožná vlastní jména místní na *-ice*, *-ovice* a jiná, od původu jména obyvatelů, a dále jména původně obecná neživotná:

Biskupice (*biskupici* = biskupovi poddaní), *Vršovice* (*Vršovici* = členové, potomci rodu Vršova), *Rataje* (*rataj* = oráč), *Srbce* (*Srbec* = *Srb*, sr. lid. Moravec místo Moravan),

podob. *Babice, Dědice, Domažlice, Ivančice, Kounice, Kralice, Litoměřice, Petrovice, Němčice, Stadice, Šlapanice, Židenice...*;

Bučovice, Budějovice, Holešovice, Husovice, Kozlovice, Letovice, Lobkovice, Opatovice, Vizovice, Vršovice, Zábřovice...;

Hustopeče, Koloděje, Košíře, Kravaře, Řeporyje...;

Hrobce, Jince, Křivce, Ledce, Rohatce, Kyje.

Jejich sklonění je toto:

1., 4. *Lobkovice*

2. *Lobkovic* || *Mošovců*

3. *Lobkovicům*

6. *Lobkovicích*

7. *Lobkovici* || častěji *Lobkovicemi*.

Tato jména se dnes cítí spíše za *žen* s *ká* než muž.; odtud je v 7. p. častěji *-emi* než *-i* a proto v lid. mluvě proniká 3. p. na *-ím* (*Ivančičím...*).

Jména na *-ce* mívají v lid. mluvě 2. p. bez koncovky (a s vkladným *e*), *Hrobce* — *Hrobec*, *Jince* — *finec...*, ale ve spis. mluvě obyčejně tvar na *-ců*, *Hrobců*, *Jinců*, *Rohatců*, *Ledců*... Podobně jména slovenská: *Mošovce* — *Mošovců*, *Vrbovce* — *Vrbovců* apod.

Bez koncovky je též *Kyj* ke *Kyje*.

Nepatří sem žen. podstatná jm. *jednotná* *Blatnice, Borovice, Březnice, Bystřice, Doubravice, Dubnice, Jilemnice, Jistebnice, Kamenice, Konice, Korytnice, Kubice, Lednice, Lomnice, Nedvědice, Nivnice, Olešnice, Rokytnice, Roudnice, Řečice, Senice, Skalice, Sloupnice, Strážnice, Sušice, Veselice...*, která se skloňují podle *duše*.

Jsou tvořena z přídavných nebo podstatných: *Blatnice* z *blatná* (ves), *Bystřice* z *bystrá* (voda), *Lomnice* z *lomná*, *Řečice* z *řeka*, *Skalice* ze *skála*..., viz § 194s.

Teplíce znamenalo původně teplý pramen, bylo žen. rodu a čísla jedn., ale stalo se pomnožným a skloňuje se většinou jako *Lobkovice*:

1., 4. *Teplíce*, 2. *-lic*, 3. *-licím* || *-licům*, 6. *-licích*, 7. *-licemi*.

Hořice je žen. jedn. i pomn. podle *Lobkovice*. O *Hostivice* a *Hranice* viz v § 353.

Jména s koncovkou *-ovice* (nikoli *-ovnice*) jsou od původu zpravidla obyvatelská, tedy pomnožná podle *Lobkovice*, jména s *-ice* však jsou též původně jména jiná, buď jednotná nebo množná, podle *duše*.

Mnohdy je nesnadné poznati jejich původ a vznikají rozpaky při skloňování. Tu nezbyvá než poučiti se z úředního Lexikonu obcí, nebo z místního zvyku, ač ten se někdy liší od znění úředně stanoveného.

Vzor Slaný.

331. Náležejí k němu vlastní jména místní, jako *Slaný, Ostrý..*
Skloňují se úplně jako příd. jm. *chudý*.

O úterý viz § 366.

Jména životná.

Vzor had.

332. Jedn. 1. <i>had</i>	Množ. 1. <i>hadi</i> <i>synové,</i>
2. <i>hada</i> <i>lidu</i>	<i>zemané, koníčky</i>
3. <i>hadu</i> <i>hadovi</i>	2. <i>hadů</i>
4. <i>hada</i> <i>dobytek</i>	3. <i>hadům</i>
5. <i>hade</i> <i>hochu</i>	4. <i>hady</i>
6. <i>hadu</i> <i>hadovi</i>	6. <i>hadech</i> <i>vojácích</i>
7. <i>hadem</i> .	7. <i>hady</i> .

1. K tomuto vzoru patří všechna jména se souhláskou *t v r d o u* a některá s *o b o j e t n o u*. Jsou to tedy všechna podstatná jména na *-d, -t*: *drozd, had, Chod, soused..., kat, kazisvět, kmet, kohout, president...*;

na *-n*: *havran, Jan, Moravan, Pražan, pán, vojin...*;

na *-r*: *bratr, doktor, kapr, kazimír, kmotr, Petr, tvor, tur, výr...*;

na *-k, -ch, -h, -g*: *člověk, bídník, koník, oslíček..., hoch, jinoch, lenoch..., bůh, druh = přítel, vrah..., filolog, zoolog...*

Je *enthusiast* || řidč. *-asta* (podle *sluha*), *fantast* || čast. *-sta*, *gymnast* || řidč. *-sta*
a *neofyt* || *-ta*.

Ze jmen se souhláskou obojetnou náležejí sem všechna

na *-b, -p, -m, -v, -f*: *holub; čáp, chlap; otčím; brav, lev, páv, Václav; Josef, šéf...*

Hledí sem i složená příjmení, jako *Drahorád, Drbohlav, Malýpetr, Nejezchleb, Nevímsám...*

Skloňují se jako jména nesložená: *Drahoráda, Malýpetra, Nejezchleba, Nevím-sáma...*

2. Dále sem hledí všechna obecná jména na *-s*:

divous, kos, morous, pes, rys...

Křestní jména a příjmení na -s často kolísají mezi vzory *had* a *muž* v 2., 4. a 5. p. jedn.:

2., 4. *Alfonsa* || -se, 5. *Alfonse* || čast. -si, podobně *Alois*, *Amos*, *Bass*, *Halas*, *Holas*, *Karas*, *Nečas*...

V 7. p. množ. mají zpravidla -y, *Alfonsy*... (podle *had*).

Patří sem také *Felix* «Féliks».

Rais a *Kraus* mají tvary podle *oráč*.

3. Ze jmen na -z mají tvary podle tohoto vzoru jména s -kaz, *penězokaz*, *révokaz*, *stávkokaz*...

Markýz má 2., 4. jedn. *markýza* || -ze (podle *oráč*), 5. p. obyčejně *markýzi*.

Příjmení *Mráz* má tvary podle *oráč*.

4. A patří sem mnohá jména na -l:

apoštol, *dábel* (-bla), *datel* (*datla*, pták), *Havel* (-vla), *hýl*, *chřástal*, *Karel* (-rla), *korál* (viz § 324₁), *konšel*, *kozel* (-zla), *krokodil*, *orel* (-rla), *osel* (-sla), *Pavel* (-vla) *pedel*, *posel* (-sla), *Přemysl*, *sokol*, *sysel* (-sla), *šibal*, *ženkýl*, -kyl...;

všechna obecná jména i příjmení, od původu přičestí minulá činná: *kutil*, *prášil*, *tlachal*, *všudybyl*..., *Kvapil*, *Sušil*, *Vychodil*, *Zatočil*, *Zavřel*..., složená příjmení *Drahovzal*, *Rádsetoulal*... (2. p. *Drahovzala*, *Rádsetoulala*...).

Také příjmení *Kužel*, -la, 7. mn. -ly (proti neživot. *kužel*, -le).

Cizí vlastní jména *Daniel*, *Samuel*... kolísají mezi *had* a *oráč*:

2., 4. jedn. -la || řidč. -le; 5. p. -le || čast. -li; 7. mn. obyčej. -ly.

Z domácích jmen kolísají *anděl* (*archanděl*) a *manžel*:

5. p. jedn. *anděli* || zastar. -le, *manželi*; 3., 6. jedn. ojedinele *anděli* || běžně *andělu*, -lovi, jen *manželu*, -lovi; k *manželé* »manželská dvojice« je 4. p. mn. *manžele* || čast. -ly.

Jinak jsou tvary podle *had*: 2., 4. *anděla*, *manžela*, 7. mn. *anděly*, *manžely*.

Dále mají *mol*, *motýl* a *vyvrhel* 2., 4. p. jedn. *mola*, *motýla*, *vyvrhela* || zastar. *mole*, *motýle*, *vyvrhele*.

Jména s příponou -tel (*přítel*, *učitel*...) mají veškeré tvary podle *oráč*.

5. Životná jména vzniklá přenesením z neživotných, náležejících ke vzoru *dub* nebo *meč*, mají tvary podle *had*. Jsou to:

příjmení *Kužel* (2., 4. jedn. -*la*, 3., 6. -*lovi*...), *Doubek*, *Pařízek*, *Souček*... (2., 4. *Doubka*...);

obecná lid. a hovor. jména *buk*, *hřbet*, *knoflík*, *knot*, *špunt* (= malý člověk), *neřád*: 2., 4. jedn. (kluka jako) *buka*, *špunta*..., 1. mn. (kluci jako) *buci*, *neřádi*, *špunti*...;

pomn. (andělští) *kůrové*.

6. O jménech životných nabytých významu neživotného viz v § 324.

333. 1. V 2. *p. jedn.* mají hromadná podst. jm. *brav*, *hmyz*, *lid*, *skot* koncovku -*u* || *dobytek*, -*tka*, *národ* zpravidla *národa*, u Palac. a Čelak. *národu*.

2. V 3. *p. jedn.* je u jmen živočišných bez přívlastku koncovka -*u* || -*ovi*:

hadu || *hadovi* (o člověku jen -*dovi*), *lvu* || zříd. *lvovi*, *oslu*, *volu* || řídč. *oslovi*, *volovi* (zprav. *oslovi*, *volovi* v nadávce), *psu* || čast. *psovi* atp. Ve spojení s přívlastkem bývá -*u* častěji: *tomu kosu* || *kosovi*...

V 6. *p. jedn.* je buď jen po předložce nebo i s přívlastkem častěji -*u* než -*ovi*: *o hadu*, *o tom hadu*... || ...*hadovi* atp.

Jména *o s o b n í* mají v obou pádech zpravidla -*ovi*, jsou-li bez přívlastku (ať v pádě předložkovém nebo prostém):

(*k*, *o*) *bratrovi*, *kmotrovi*, *pánovi*, *presidentovi*, *sedlákovi*, *tajemníkovi*..., *Janovi*, *Karlovi*, *Pavlovi*..., *Dostálovi*, *Havránkovi*, *Novákovi*, *Žákovi*...

Podst. jména *Bůh*, *bůh* a *člověk* mají jen -*u*, *Bohu*, *bohu*, *člověku*; *Kristus* pak *Kristovi* || čast. *Kristu*.

Slovanská jména na -*ov*, -*ev* mívají častěji -*u* než -*ovi*:

Čechovu, *Černyševu*, *Gončarovu*, *Christovu*, *Lermontovu*, *Molotovu*, *Todorovu*, *Turgeněvu*, *Vazovu*.

Ve spojení s přídavným přívlastkem bývá -*ovi* || -*u*:

tvému bratrovi || *bratru*, *Karlovi* || *Karlu Čtvrtému*, *o Petru*

Velikém, k svatému Václavovi || Václavu..., ale jen *Duchu svatému, o svatém Duchu*. Člověk podržuje i zde -u: *tomu, o tom člověku...*

Jméno *duch* má jen *duchu*, znamená-li člověka, na př. pokloniti se velikému duchu, mluvit o velikém duchu. Jinak má *duchu* nebo *duchovi*.

O názvu *svatý Duch* s významem svátku viz v § 324₁.

Podst. jm. *pán* má samo *pánovi*, jako přívlastek jen *panu* a jméno s ním spojené -ovi: *k, o panu doktorovi, ministrovi, presidentovi, Novákovi...*

Ve spojení *d v o u j i n ý c h* podst. jmen bývá u prvního -u || -ovi, u druhého -ovi: *bratru || bratrovi Janovi...*, ale pouze *bratru Janovi, náčelníkovi...*, označuje-li *bratr* jen společenský vztah; *kmotru, strýčku || kmotrovi, strýčkovi Václavovi* atp.; ale *Pánu Bohu, Pánu Kristu (Kristu Pánu)*.

V *t r o j i t ý c h* výrazech *pan Jan Novák* atp. je vždy *panu*, příjmení má tvar na -ovi, křestní jméno buď -u nebo -ovi: *panu Janu Novákovi || panu Janovi Novákovi*.

3. Ve **4. p. jedn.** mají hromadná jména *brav, dobytek, hmyz, lid* a *národ* tvar shodný s 1., t. j. chovají se jako neživotná.

4. V **5. p. jedn.** je hojná koncovka -e: *hade, lide, sousede, kmete, presidente, Jene, Václave, Josefe, d'áble, Karle, Pavle, sokole, šéfe...*

Jména na -r mají -ře, předchází-li souhláska: *bratře, kapře, kmotře, lotře, ministře, mistře, Petře...*, ale -re po samohlásce: *doktore, husare, Jaromíre, kocoure, Melichare, profesore, Tatare, Švýcare, Vladimíre*.

Koncovka -u (přejatá z *u*-kmenů) vyskytá se u většiny jmen na -k, -ch, -h, -g: *dědečku, hlupáku, koníku, oslíku, strýčku, synku, ubožáku, vojáku, volečku...*, *hochu, jinochu, lenochu...*, *druhu, vrahu...*, *filologu...*;

bídníku, hříšníku || kniž. bídníče, hříšniče;

svatý Duchu || Duše;

jen člověče, bože, Bože.

Dále je *synu || zprav. zlosyne, zříd. -synu*.

Anděl (archanděl) a *manžel* mají 5. p. -le || -li, viz v § 332₄.
O *host* viz v § 335₂.

V lid. mluvě se po *pane* užívá často 1. pádu místo 5.: *pane doktor, profesor, Novák...*; spis. jazyk to nepřipouští.

334. 1. V *r. p. mn.* je především *-i* || *-ové*.

Liší se tu jména obecná od vlastních, z obecných pak zvířecí od osobních a z vlastních křestní jména a příjmení ode jmen národních, kmenových a obyvatelských mimo na *-an*. Kromě toho se nezřídka pozorují rozdíly podle koncové souhlásky, hlavně u jmen obecných, a podle délky slova, zejména u jmen národních.

Kde není pevně ustálena koncovka jedna, kde jsou možné koncovky obě, pozorují se nezřídka individuální rozdíly v užívání koncovky *-i* nebo *-ové*. Jde tu mnohdy o vliv rodného nářečí, neboť v některých nářečích je větší sklon k *-i* než k *-ové* nebo naopak.

a) Zvířecí jména.

Mají valnou většinou *-i*, dosti zřídka *-i* || *-ové* nebo jen *-ové*.

a) U jmen s koncovou souhláskou *-d, -t, -n, -b, -p, -v, -z, -s, -r, h, -ch* je nejčastěji *-i*; na př.:

drozdi, hadi, medvědi, strnadi, velbloudi...; *bažanti, chrousti, chrti, kohouti, lykožrouti, mamuti...*; *jeleni, kapouni, krocani, líni, lvouni, okouni, sloni; holubi, jeřábi, jestřábi, krabi, sobi, švábi* (o mikrob viz v násl. §); *čápi, dropi, supi, červi, krutihlavi, lvi, pávi, tetřevi; dikobrazi, révokazi, plazi; kalousi, karasi, konipasi, losi, lososi, psi, pštrosi, rusi; bobři, jeseteři, ještěři, kapři, kocouři, komáři, netopýři, tygři, výři; pstruzi, klikorozi, rarozi; hroši, kolouši, kuliši, valaši.*

Dosti zřídka mívají též *-ové*: *čáповé, supové, výrové, konipasové...*

U některých je zpravidla jen *-ové*: *hlístové, grypové* || *gryfové, ibisové, kurové, nohové, živočichové.*

β) Jména na *-l* mají rovněž většinou *-i*:

buvoli, čmeli, datli, kozli, krokodili, moli, mopsli, motýli, orli, osli, pudli, soboli, sokoli, šakali, voli.

Bývá však u nich dosti často též *-ové*: *datlové, krokodilové, mopslové, pudlové...*

Skoro pravidlem mají *-ové* tato jména: *mulové, mývalové, syslové, vodomilové.*

γ) Poměrně nejčastěji se vyskytuje *-ové* u jmen na *-k*, ale nikoli u všech. Záleží na tom, je-li před pádovou koncovkou jedna sou-

hláska či skupení dvou nebo i více souhlásek (*raci* || *broučci*...).

Substantiva s jednou souhláskou mají skoro veskrze *-i*:

brouci, buldoci, býci, cizopasníci, čmeláci, chrobáci, luňáci, kamzíci, kopytníci, mloci, nálevníci, pavouci, ptáci, raci, slavíci, slimáci, vlci, žraloci...; zdobnělá na *-ík*: *červíci, čmelíci, koníci, králíci, psíci*...

Ze jmen se souhláskovou skupinou mají některá zpravidla *-ové*: *dlaskové, ptakopyskové; rackové; fénixové* (fénix «-nyks»);

ostatní pak nejčastěji *-i*, ale též dosti hojně *-ové*:

bělásci, býčci, cvrčci, čížci, čolci, daňci, dudci, kanárci, konopásci, krtci, křečci, otakárci, papoušci, psíci, ptáčci, rejsci, slanečci, sýčci, špačci, tetřivci, vlkodlaci... || *běláskové, cvrčkové, ptáčkové, špačkové*...

b) Osobní jména obecná.

Ta mají *-i* hojně a *-ové* častěji než jména zvířecí.

α) Cizí jména s koncovou souhláskou *-f, -g, -x* mají zpravidla *-ové*:

bibliografové, biografové, ethnografové, filosofové, fotografové, kalifové, serafové, šefové...; *archeologové, astrologové, bakteriologové, biologové, demagogové, dramaturgové, filologové, chirurgové, mágové, strategové, zoologové*...; *pontifexové*...

β) Domácí i cizí jména s koncovým *-l* a *-m* mají rovněž zpravidla *-ové*: *admirálové, bibliofilové, břídilové, čmuchalové, feudálové, generálové, hýřilové, intelektuálové, kardinálové, konsulové, králové, lidumilové, maršálové, peciválové, poslové, vasalové, vyvrhelové*...;

agronomové, anatomové, astronomové, bohémové, ekonomové, mimové, otčimové, pobratimové...

Některá na *-l* mají *-é*; viz dále ve 2.

γ) Hojně je *-ové* a řidší *-i* u jmen na *-p, -b, -v*:

biskupové, darmošlapové, drvoštěpové, filantropové, kovkopové, lumpové, misantropové, pochopové, popové, zlatokopové... || *biskupi, lumpi, pochopi, popi, jen chlapi*;

drábové, rabové, snobové... || *drábi, rabi, snobi*;

detektivové, elévové, panslávové... || *elévi, panslávi*.

δ) Podobně je tomu u jmen s koncovým *-h*:

bohové || *bozi* (*neznabozi*), *druhowé* || *druzi* (*sou-, po-, dobro-*),

koželuhové || *-luzi, vrahové* || *vrazi* (*bratro-, otco-*)..., jen *špehové, zběhové*.

ε) Jména s koncovým *-s* a *-z* mají buď *-i* nebo o něco řidčeji *-ové*:
běsi, ďasi, divousi, modrovousi, morousi, rasi... || *běsové, ďasové...*;
hrdlořezi, markýzi, penězokazi... || *hrdlořezové...*

ζ) U jmen na *-r* je většinou *-i*, ale také dosti často *-ové*:
bohatýři, bojaři, geometři, hypochondři, inženýři, kmotři, magistři, ministři, mistři (*cestmistři, les-*), *mušketýři, obři, pionýři, psychiatři, švagři...*; *táboři*;

fakiři || *-rové, kurýři* || *-rové, lotři* || *-rové, lucipeři* || *-rové, satyři* || *-rové*;

jen *kazimírové*, (*andělští*) *kůrové, lárové, nezmarové, tvorové; carové, císařové, emírové, vezírové* (jména vladařů);

bratři || *bratři*, viz v násled. §.

η) Jména s koncovým *-d* mají rovněž většinou *-i*, ale ne ojediněle *-ové*:

bardi, bastardi, bloudi, doktorandi, kamarádi, lordi, neřádi, nimrodi, rapsodi, tragédi, vagabundi... || *bardové, lordové, rapsodové...*;

jen *dědové* (*pradědové*).

O *soused* a *žid* (*Žid*) viz v 2.

θ) Jména s koncovým *-t* mají většinou *-i*, zřídka *-ové*:
caparti, čerti, darmožrouti, kati, kazisvěti, kmeti, mrzouti, roboti, starosvati...; *věrověsti* || *-ové*;

abiturienti, abonenti, absolventi, abstinenti, adepti, adjunkti, adjutanti, adresáti, advokáti, agenti, akrobati, architekti, asistenti, atleti, bruneti, byrokrati, debutanti, delegáti, demokrati, denuncianti, diletanti, diplomati, dirigenti, disponenti, docenti, estéti, experti, exulanti, farmaceuti, flagelanti, furianti, geodeti, gymnasti, helvíti, idioti, kandidáti, kuráti, kurfiřti, literáti, magnáti, opati, paraziti, piloti, piráti, prefekti, probošti, rekruti, skauti...

O jménech *aristokrat, demokrat, entusiast, fantast, gymnast* a *host* viz v 2.

ι) U jmen s koncovým *-n* mimo obyvatelská na *-an* (viz v 2. je rovněž většinou *-i* a celkem zřídka *-ové*:

bručouni, čahouni, dragouni, drzouni, hltouni, chvastouni, křiklouni...; atamani, děkani, formani, hejtmani, kaplani, katani, pijani, satani, tyrani, župani...; ariáni, bursiáni, cikáni, dlouháni, elegáni, františkáni, gurmáni, habáni, hrubiáni, huláni, intrikáni, kapitáni, kvartáni, luteráni, primáni, terciáni, trhani...;

albíni, benediktíni, blondýni, cherubíni, jakobíni, kalvíni, kapucíni, podivíni, rabíni, serafíni, vojíni...; kreténi, suveréni, šovéni...;

baroni, boucharoni, démoni, epigoni, faraoni, garsoni, patrøni, seladoni, špioni...

|| řídčeji elegánové, epigonové, patronové...

K pán je páni Lobkovicové, páni poslanci, páni učitelé... || pánové Novák a Novotný..., dámy a pánové! (oslovení).

Složeniny s -pán mají většinou -i, zříd. -ové: milostpáni || -nové, pŭlpáni, zeměpáni || -nové.

Většinou -ové mají čeledínové, kompaňonové, mouřenínové, tchánové, jen tuto koncovku pak členové, synové; bánové, donové, chánové, mánové.

κ) Většinou -i a zřídka -ové mají též jména s -ch:

běloši, braši, černoši, divoši, hoši, jinoši, lenoši, padouši, slaboši, staroši...;

hnidopiši || -pichové, mniši || mnichové, ženiši || ženichové; jen duchové (vydři-), šachové.

λ) Jména s koncovým -k mají většinou -i, menším dílem, ale celkem dosti často -ové:

kluci, otroci, proroci, žáci (spolu-); bídáci, diváci, chytráci, kuřáci, pijáci...; cisterciáci; baráčníci, básníci, celníci, čarodějníci, četníci, dělníci, horníci, hudebníci, rolníci, zahradníci...; čertíci, diblíci, evangelíci, jedlíci, nebožtíci, odpadlíci, poručíci, staříci, uprchlíci, zpustlíci...;

bezzemci, blázinci, holobrádci, holomci, otrhánci, sládci, stárci... || holobrádkové, otrhánkové, stárkové;

břichopásci, bůžci, dědoušci, hrdopýšci, rarášci, smíšci, šašci... || břichopáskové, bůžkové...;

čertíčci, chlapečci, kloučci, mazlíčci, mužíčci, nováčci, poslíčci, strýčci, vojáčci, žáčci... || kloučkové, strýčkové, žáčkové...;

blouznílci, pisálci, povídálci, snílci, vtipálci... || pisálkové, snílkové, vtipálkové...;

akademici, aviatiki, baladici, botanici, historici, chemici... || čast. akademikové, botanikové, historikové...;

předci, reci, svědci || čast. předkové, rekové, svědkové;

jen dědkové (hanlivě); sokové, svakové.

c) Křestní jména a příjmení.

U těch je skoro vesměs *-ové*, ať mají jakékoli zakončení:

Františkové, Janové, Karlové, Pavlové, Václavové...;

bratři Čapkové, Mrštíkové, Navrátilové, Novákové, Sedlákové, Žákové...

Jen křestní jména na *-ík* mívají někdy též *-i*:

Janíkové || Janíci, Pepíkové || Pepíci, Toníkové || Toníci...

U ostatních křest. jmen a u příjmení je *-i* neobvyklé.

V lid. mluvě moravské je *-i* dosti časté nebo pravidlem: *Jani, Václavi..., Čapci, Nováci*, (bratři) *Sigmundi...*; sr. »Zumři« od V. Mrštíka.

Ke křest. jménům a příjmením se řadí jména panovnických rodů; mají veskrze *-ové*:

Habsburkové, Hohenzollerové, Koburkové, Lucemburkové...

d) Jména národní, kmenová a obyvatelská.

Jednoslabičná mají většinou *-ové*:

Britové (Brit), Čudové, Dorové, Frankové, Frisové, Gallové, Gotové, Hunové, Chodové, Indové, Irové, Keltové, Maurové, Norové, Prusové, Rusové, Řekové, Sasové, Skotové, Srbové, Švábové, Švédové, Thrákové, Vlámové...

Některá mívají zřídka též *-i*: *Prusi, Rusi, Sasi, Srbi*.

Naopak je dosti často *Češi, Laši, Leši, Vlaši || Čechové, Lachové, Lechové, Vlachové*.

Dvojslabičná a delší mají valnou většinou *-i*:

Avaři (Avar), Brňáci (Brňák), Bulhaři, Dolňáci (Dolňák), Eskymáci, Germáni, Gruzíni, Hanáci, Hornáci, Hradečáci (Hradečák), Charváti, Indiáni, Maďaři, Markomani, Poláci, Pražáci, Rumuni, Rusíni, Saracéni, Slezáci, Slováci, Švýcaři, Tataři, Uhři, Valaši, Zulukafři...

Některá mají zpravidla *-ové*:

Ethiopové, Etruskové, Iberové, Illyrové, Italové.

U několika bývá i *|| -ové*:

Arabi || -bové, Čerkesi || -sové, Doudlebi || -bové, Heléni || -nové, Kafři || -rové, Mazuři || -rové, Mongoli || -lové, Vandali || -lové.

Hethit a *Španěl* mají *-é*, viz ve 2.

2. Dále je v 1. p. mn. koncovka *-é*.

α) Tu mají předně všechna obyvatelská jména na *-an*, vlastní i obecná:

Američané, Angličané, Brňané, Evropané, Hradečané, Lužičané, Moravané, Pařížané, Pražané, Pšovane, Římané, Slované (jiho-slované), Sparťané, Vinohradané, Žižkované...

dvořané, krajané, měšťané, nebešťané, občané, venkované, vesničané, zemané.

Podle nich též *křesťané, pohané || řidč. pohani; svatebčané.*

β) Dále je tato koncovka u národ. jmen *Hethité, Španělé a Židé* (obdobně u *židé*);

u cizích jmen *aristokraté || -ti, demokraté || -ti a konšelé || -lové;*

u jmen jiných: *andělé, sousedé; hosté || hosti* (viz v násl. §); *horalé || řidč. horali; apoštolé || čast. -lové;*

manželé »manželská dvojice« — jinak manželé || -lové.

3. A je též koncovka *-y*,

a to v *koníčky* ke *koníček*. Je to tvar neživotný (podle *dub*); sr. *koně* (podle *meč*) v § 339. Proto je ženský přívlastek *vrané... koníčky*. Vedle toho bývá i tvar životný *koníčci* s muž. přívlastkem *vraní...*

V čes. lid. mluvě jsou i jiné neživotné tvary ode jmen zvířecích: *třeboňské kapry* (= třeboňští kapři)...

4. V 6. p. mn. je koncovka *-ích* u vlastních i obecných jmen na *-k, -ch, -h* a *-g*:

Řecích, Slovincích..., Češích, Leších..., Nibelunzích..., bídnicích, hříšnicích, konicích..., hoších, jinoších, lenoších..., bozích, vrazích..., filolozích, zoolozích...

Všetchna ostatní jména mají *-ech*:

Američanech, Pražanech, Římanech..., Britech, Charvátech, Cho-

dech, Rusech, Švýcarech..., hadech, hostech, pánech, kaprech, čápech, lvech, šéfech..., bratrech || bratřích (viz násled. §).

335. Některá jednotlivá jména.

1. Podst. jm. *bratr* má v jedn. č. tvary podle *had*, v mn. vedle nich ještě tvary zvláštní:

1. *bratři || bratří*, 2. *bratrů || bratří*, 3. *bratrům || bratřím*, 4. *bratry || bratří*, 6. *bratrech || bratřích*, 7. *bratry || bratřimi*.

Tvary *bratří...* jsou knižní a hlavně ve významu hromadném (= bratrstvo...), na př. *Čeští bratři*.

Jsou to původně hromadné žen. tvary jedn. podle *paní*, chápáné za množné

2. *Host* má veskrze tvary podle *had* (2. jedn. *hosta*, 5. *hoste*, 4., 7. mn. *hosty...*), ale vedle nich ještě některé tvary jiné, většinou knižní: jedn. 5. *hosti* (|| *hoste*), mn. 1. *hosti* (|| *hosté*), 2. *hostí* (|| *hostů*), 3. *hostem* (|| *hostům*), 4. *hosti* (|| *hosty*), 7. *hostmi* (|| *hosty*).

Silně zastaralý je tvar *hosti* v 2., 4., 3. a 6. p. jedn.

Hosti, hostí... jsou původní tvary *i*-kmenové, shodné většinou s tvary podle *kost*.

3. *Hus* má v 2., 4. p. jedn. vedle pravidelného tvaru *Husa* ještě tvar *Husi*, a to ve spojení *Mistra Jana Husi*.

4. *Mikrob* má 2., 4. p. jedn. *mikroba* || zříd. 2. p. *mikrobu*, 4. *mikrob*, mn. 1. *mikroby* (jako neživ.). Je to zbytek původního sklonění jména *hus* podle *kost*.

5. K *člověk* je mn. 1. *lidé* (n i k. *lidi*), 2. *lidí*, 3. *lidem*, 4. *lidi*, 6. *lidech*, 7. *lidmi*.

6. Zdrobnělina *lidičky* (1., 4.) má tvary podle *ryba*:

2. *lidiček*, 3. *-čkám*, 6. *-čkách*, 7. *-čkami*. Přívlastek je *zlatí...*

7. Příjm. (pseudonym) *Den* má tyto tvary:

jedn. 2., 4. *Dne* || *Dna*, 3., 6. *Dnovi*, 5. *Dni*, 7. *Dnem* (n i k. *Dena*, *Denovi...*); mn. *Dnové*, *Dnů...* (n i k. *Denové...*).

Příd. jm. přívl. je *Dnův* (n i k. *Denův*).

8. Podst. jména *bůh* a *vůl* k r á t í v ostatních pádech kořenovou samohlásku: *boha, vola...*

Pán, stojí-li samo, má krátkost jen v jedn. 5. p.: *pána, pánovi...*, mn. *páni, pánů...* || *pane*.

Tak je tomu i ve spojení *Pán Ježíš, Kristus Pán, Pán Bůh, císař pán a kníže pán... || Kriste Pane...*

Ve spojení s jinými jmény je v jedn. č. *pan, pana...*, v mn. *páni, pánů...*:

pan otec, ředitel, učitel..., pan Karel, Pavel..., Jaroš, Novák..., pan ředitel Novák, pan Josef Nový..., páni ředitelé...

Ve zvolání *pro pána krále* je délka.

Spřežka *zeměpán* má délku veskrze, i v 5. p. *zeměpáne*.

9. K tomuto vzoru patří částečně též pomn. rodinné názvy *Novákovi, Prokopovi..., učitelovi...*; viz o nich v § 346.

Vzor oráč.

336. Jedn. 1. <i>oráč</i>	Mn. 1. <i>oráči mužové, přátelé</i>
2., 4. <i>oráče</i>	<i>koně, kněží</i>
3., 6. <i>oráči oráčovi</i>	2. <i>oráčů (přatel, koní)</i>
5. <i>oráči otče</i>	3. <i>oráčům (koním)</i>
7. <i>oráčem</i>	4. <i>oráče</i>
	6. <i>oráčích</i>
	7. <i>oráči (koňmi)</i> .

1. Podle tohoto vzoru se skloňují všechna jména s koncovou souhláskou *m ě k k o u* a některá s *o b o j e t n o u* -l, -z, -s. Tedy všechna jména

na -č: *buřič, práč, rváč, volič...*,

na -c: *dědic, kupec, otec, strýc, švec...*,

na -ž, -š: *miž, muž, plž..., Ježíš, listonoš, Tomáš, tovaryš, příjm. Bartoš, Jaroš, Dolejš, Vrtiš...*,

na -d', -t': *sled', choť, zet'...*,

na -ň: *kůň, vězeň, příjm. Bartoň, Pivoň...*,

na -ř: *kovář, lhář, písař, piskoř, rytíř, tesař, tchoř, úhoř, vladař...*,

na -j: *čaroděj, Matěj, zloděj...*

Vedle odbor. m. *klišť* (hmyz) je neodbor. stž. *kliště*.

2. Ze jmen s obojetným -l hledí sem všechna na -tel: *ctitel, cvičitel, hlasatel, kazatel, přítel, stavitel, učitel, volitel...*;

z ostatních *král*.

Jména *Daniel*, *Gabriel* a *Samuel* kolísají mezi vzorem *oráč* a *had*; viz v § 332.

Jména *anděl* (*archanděl*) a *manžel* mají většinou tvary podle *had*, některé podle *oráč*; viz v § 332₄.

3. Ze jmen na -z, -s má toto skloňování na př. *Francouz*, *kněz*, *vítěz*, *Mráz*, *Kraus*, *Rais* (2., 4. p. -se «-ze»), z cizích též *Engels*, *Max* «*Maks*», *Marx*.

Podst. jména *Alois*, *Alfons*, *Amos*, *Bass*, *Halas*, *Holas*, *Karas*, *Nečas*... a *markýz* kolísají mezi *had* a *oráč*; viz v § 332.

337. 1. V 3., 6. p. jedn. mají jména ž i v o č i š n á *kůň*, *mlž*, *plž*... častěji koncovku -i než -ovi, zejména ve spojení s přívlastkem.

O s o b n í jména bez přívlastku mají nejčastěji tvar na -ovi: *buřičovi*, *dědicovi*, *kupcovi*, *mužovi*, *Tomášovi*...; je *otcovi* || *otci*.

Ve spojení s přívlastkem je častější tvar na -i než na -ovi: *svému*, *o svém příteli*; *svému strýci* || *strýcovi*...

Po podst. jméně *panu* mají obecná jména častěji -i než -ovi: *panu otci*, *strýci* || *otcovi*, *strýcovi*..., vlastní (křestní jména i příjmení) však zpravidla -ovi: *panu Jarošovi*, *Tomášovi*, *Vrtišovi*...

Podobně po jiných podst. jménech: *bratru* (*bratrovi*) *poslanci* || *poslancovi*..., ale *bratru Tomášovi*...

Ježíš má ve spojení s *Pán* a *Kristus* jen -i: *k*, o *Pánu Ježíši*, *Ježíši Kristu*.

V trojitých spojeních má třetí jméno vždy -ovi, druhé -ovi nebo -i: *panu Tomášovi Vrtišovi* || *panu Tomáši Vrtišovi*, *panu strýci Jarošovi*... atp.

2. V 5. p. jedn. má většina jmen koncovku -i: *buřiči*, *voliči*..., *dědici*, *královici*, *princi*..., *muži*, *Ježíši*, *tovaryši*..., *muži*..., *kováři*, *lháři*..., *zeti*, *koni*, *příteli*, *učiteli*, *staviteli*..., *vítězi*.

Skoro všechna jména na -ec mají tvar na -e: *kupče*, *lovče*, *otče*, *poslanče*, *vyslanče*, *ševče*; mimoto je *strýče* a *kněže* || *strýci*, *knězi*.

Jen příjmení, která mají v 2. a 4. p. jedn. -ece, nikoli -ce, mají 5. p. na -eci: *Kadlec*, *Kadlece* — *Kadleci*; *Švec*, *Švece* — *Šveci* || *Švec*. *Ševce* — *Ševče*. Viz k tomu v § 339₆.

338. V 1. p. mn. jsou — jako u vzoru *had* — koncovky *-i* a *-ové*.

a) Zvířecí jména.

1. Valná většina jich má skoro veskrze *-i*, a to jména na *-c*, *-č*, *-d'*, *-ň*, *-ř*, *-š*, *-ž*:

býložravci (*maso-*), *mravenci*, *pásovci*, *samci*, *ssavci*, *sumci*, *trubci*, *vrabci*, *zajíci*...; *červotoči*, *roháči*, *roztoči*...; *hlemýždi*, *sledi*...; *sršni*, *tuleni*, *vorvani*...; *ohaři*, *piskoři*, *tchoři*, *úhoři*, *vepři*...; *bělouši*, *hnědouši*, *hraboši*, *hroznýši*, *chocholouši*, *chřestýši*, *korýši*, *měkkýši*, *slepýši*...; *mlži*, *mroži*, *ostříži*, *plži*...

Jen některá mívají též *-ové*:

sýci || *sýcové*; *pinči* || *pinčové*; *oři* || *ořové*.

2. Jména na *-j* a *-ť* mívají obě koncovky:

hranostaji || *-jové*, *lyšaji* || *-jové*; *klišti* || *klišťové*, *svišti* || *svišťové*.

b) Obecná jména osobní.

3. U řídkých jmen na *-ň* a *-ť* je zpravidla *-ové*:

učňové, *věžňové*; *choťové*, *zeťové*.

4. Hojná jména s koncovým *-ř* mají skoro vesměs *-i*:

akcionáři, *antikváři*, *bakaláři*, *bednáři*, *bibliotekáři*, *biletáři*, *ceremoniáři*, *cestáři*, *koláři*, *faráři*, *lháři*, *notáři*, *řezbáři*, *sekretáři*; *truhláři*...; *basáři*, *bludaři*, *četaři*, *houbaři*, *hrobaři*, *knihaři*, *komisaři*, *lékaři*, *lyžaři*, *tesaři*, *voraři*...; *barvíři*, *baštýři*, *haviři*, *hrnčíři*, *kacíři*, *kejklíři*, *kreslíři*, *malíři*, *uhlíři*...; *bankéři*, *kancléři*, *žoldnéři*...

Jen některá mívají též *-ové*: *císaři* || *císařové*, *mocnáři* || *-řové*...

5. Valnou většinou je *-i* u jmen na *-c*, a to skoro veskrze na *-ec*:

běžci, *bláhovci*, *branci*, *cizozemci*, *dřevorubci*, *honci*, *chlapci*, *káránci*, *kupci*, *lakomci*, *letci*, *lovci*, *milenci*, *milci*, *mlatci*, *mládenci*, *myšlivci*, *neurvalci*, *novokřtělci*, *opilci*, *ospalci*, *otrhaní*, *pastevcí*, *pokrytci*, *poslanci* (*vy-*), *povstalci*, *romanopisci*, *sobci*, *spiklenci*, *starci*, *starověrci*, *střelci*, *ševci*, *trestanci*, *trhovci*, *učenci*, *umělci*, *vlastenci*, *zřízenci*...; *lumírovci*, *májovci*, *štúrovci*...

U jmen na *-ic* bývá vedle *-i* též *-ové*: *biřici* || *-cové*, *dědici* || *-cové*, *králevici* || *-cové*, *novici* || *-cové*, *panici* || *-cové*, *šlechtici* || *-cové*.

Je také *mudrci* || *mudrcové*; *ujci* || *ujcové*; *otci*, *strýci* || čast. *otcové*, *strýcové*.

6. Pravidlem je *-i* u jmen s koncovým *-č*:

boháči, hráči, rváči, sekáči, spáči...; hlídači, natěrači, pokrývači, prodavači (u-), vyvolavači...; buřiči, dlaždiči, dřiči, hasiči, měřiči, voliči...; mleči, povaleči, roznašeči, sazeči, vypravěči...

7. U jmen na *-š* je *-i* a vedle něho dosti často *-ové*:

derviši, dědouši, korteši, jídlonoši, listonoši, mecenáši, panoši, satanáši, tamburaši, tovaryši, zbrojnoši... || dědoušové, kortešové, panošové, staroušové... Zpravidla je mesiášové.

8. Podobně je *-i* a hojně *-ové* u jmen na *-z* a *-ž*:

markýzi, vítězi..., papeži, velmoži... || markýzové...; muži a ženy || vynikající mužové.

O kněz viz v násled. §.

9. Jména na *-j* mají většinou častěji *-ové* než *-i*:

čarodějové, dobrodějové, koryfejové, lokajové, patricijové, šohajové, vozatajové, zpravodajové...

Je však zpravidla *zloději, zřídka -jové*.

10. *Král má králové.*

Jména na *-tel* mají *-telé*; viz dále ve 13.

c) Křestní jména a příjmení.

11. Mají bez rozdílu zakončení veskrze *-ové*:

Bartolomějové, Matějové, Ondřejové, Petřijové...; Haškovcové, Hudcové, Kounicové, Lobkovicové, Vavřincové, Vondřejcové...; Okáčové, Rozkočové, Řezáčové...; Alešové (Alšové), Bartošové, Benešové, Divišové, Tomášové, Vališové...; Bartoňové, Pivoňové...; Králové...; Mrázové...

d) Národní a kmenová jména.

12. Mají skoro veskrze *-i*, protože jsou nejméně dvojslabičná:

Arijci, Čakavci, Estonci, Japonci, Korejci, Litevci, Malajci, Slovinci...; Francouzi;

Jen jména na *-j* mají zpravidla *-ové*:

Arijové, Bojové, Hebrejové...

13. Dále je v 1. p. mn. *-é*, a to u jmen na *-tel* (§ 201):

kazatelé, majitelé, obyvatelé, přátelé, učitelé, volitelé...

339. Některá jednotlivá jména.

1. *Kněz* má v jedn. č. 5. p. *kněže* || *knězi*, v množ. vedle tvarů podle *meč* i tvary jiné:

1. *knězové* || obyčej. *kněží*; 2. *kněží*, 3. *kněžím*; 4. *kněze* || zastar. *kněží*; 6. *kněžích*, 7. *kněžími*.

Tvary *kněží*... jsou obdobné s tvary *bratři* (§ 335₁).

2. *Kůň* má ve 4. p. jedn. vedle běžného tvaru *koně* též zastaralý knižní tvar *kůň* v předložkovém výrazu *na kůň*.

V 1. p. mn. je *koně*, tvar neživotný podle *meč*; proto je také neživotný přívlastek, *vrané koně* || životný, *vraní koně*.

V 2. p. mn. je *koňů* || *koní*, v 3. *koňům* || *koním*, v 7. obyč. *koňmi* || velmi zříd. *koní*.

Jméno *kůň* má v ostatních tvarech *krátkost*, *koně*, *koní*...

3. *Přítel* a *nepřítel* mají v mn. č. -á- místo -í- a v 1. p. koncovku -é jako jiná jména na -tel: *(ne)přátelé*.

V ostatních pádech jsou tvary běžné: 3. *(ne)přátelům*, 4. *(ne)přátele*, 6. *(ne)přátelích*, 7. *(ne)přáteli*.

Zastaralý a dnes zcela neobvyklý je 4. a 7. p. *(ne)přátely*.

4. *Obyvatel* má v 2. p. mn. *obyvatelů*, odchylkou (podle *přátel*) též *obyvatel*.

5. *Rodič* má v mn. č. *rodiči* nebo *rodičové*, ve významu »otec a matka« však zpravidla *rodiče*, neobvykle *rodičové*. Přívlastek je mužský: *drazí, moji... rodiče*.

Tak je tomu též se složeným *prarodiče*.

6. Příjmení *Kadlec* (z *Tka-*) má vedle *Kadlce*... častěji tvary *Kadlece*, *Kadlecovi*..., s *e* stálým proti obecnému *tkadlec* — *tkalce* s *e* pohybným. Tím se odlišuje od ostatních jmen na -ec, *kupec* — *kupce*..., a má proto 5. p. *Kadleci*, nikoli *Kadleče*.

Podobně bývá *Švec* — *Švece*, *Švecovi*..., 5. p. *Šveci* || též *Švec* — *Ševce*..., 5. p. *Ševče*, jako u obecného jména *švec*.

7. Nepatří sem *správce*, neboť to je pouze lidová podoba místo spis. *správce* (§ 341).

Vzor sluha.

340. Jedn. 1. <i>sluha</i>	Mn. 1. <i>sluhové</i> <i>husité</i> <i>poeti</i>
2. <i>sluhy</i> <i>Váši</i> <i>parie</i>	2. <i>sluhů</i>
3., 6. <i>sluhovi</i>	3. <i>sluhům</i>
4. <i>sluhu</i>	4. <i>sluhy</i> <i>Váši</i>
5. <i>sluho</i>	6. <i>sluzích</i> <i>husitech</i>
7. <i>sluhou</i>	7. <i>sluhy</i> <i>Váši</i> .

1. Patří sem podst. jména obecná: *adamita, dareba, družba, evangelista, houslista, hrdina, husita, kolega, louda, mluvka, napověda, nenasyta, neposeda, pantáta, patriarcha, pobuda, poeta, přednosta, předseda, rada, starosta, táta, vévoda, vladyka (vlá-), vozka...*

i vlastní: *Bárta, Benda, Berka, Eda, Flaška, Franta, Hobza, Honza, Janda, Janota, Jenda, Mácha, Neruda, Ota, Procházka, Svoboda, Tadra, Tonda, Vančura, Žižka...*

Složená příjmení *Schovajsa, Suchářípa...* skloňují se jako jednoduchá: 2. jedn. *Schovajsy, Suchářípy*, 3., 6. *Schovajsovi, Suchářípovi*, 4. *Schovajsu...*

2. Tato jména se původně skloňovala podle *ryba*; odtud jedn. tvary *sluha, sluhy, sluhu, sluho, sluhou*. Vlivem přirozeného rodu mužského byly mnohé tvary ženské nahrazeny mužskými podle *had*: místo 3., 6. jedn. *sluze*, 1. mn. *sluhy*, 2. mn. *sluh*, 3. mn. *sluhám*, 6. mn. *sluhách*, 7. mn. *sluhami* vznikly tvary *sluhovi, sluhové, sluhů, sluhům, sluzích, sluhy*.

Proti ostatním životným jménům zůstal starý 4. p. jedn. *sluhu*, neujal se místo něho 2. p. *sluhy*. Vyskytá se jen místy v mluvě lidové.

3. Jen lidově, nikoli spis. je **4. p. jedn. sluhy** (viz v 2.) a **7. starostem** (podle *hadem*)...

4. V **1. p. mn.** je u všech slov **d o m á c í c h a z d o m á c n ě l ý c h**, obecných i vlastních, koncovka **-ové**:

darebové, hrdinové, přednostové, starostové, vozkové..., Bártové, Jendové, Nerudové, Svobodové, Žižkové...

Tvary s **-i** (*sluzi, starosti...*) jsou **n á ř e č n í**.

Ze jmen **c í z í c h** mají jména na **-ista** zpravidla **-isté**:

cyklisté, drogisté, evangelisté, fiakristé, gymnasisté, humanisté, idealisté, nihilisté, statisté, utrakvisté, virilisté, žurnalisté...

Také jména tvořená touto příponou z domácího základu, *houslisté, májisté*.

Vyskytují se též tvary *-isti*, ale jen jako *hovor.*, mnohdy s *citovým* zabarvením, a to hanlivým: *idealisti, nihilisti, statisti...*

Také jména na *-asta* mají zprav. *-asté*:

enthusiasté, fantasté, gymnasté.

Vedle toho je 1. p. jedn. *enthusiast, fantast, gymnast* (podle *had*) a k tomu 1. mn. *enthusiasti, fantasti, gymnasti* || zříd. *-tové*.

U jmen na *-ita (-yta)* je rovněž zprav. *-ité (-yté)*:

adamité, bandité, jesuité, johanité, komité, kosmopolité, metropolité, minorité, Semité; neofyté, proselyté.

Vedle ojediň. *satelita* je běžné *satelit*; proto je 1. mn. zprav. *sateliti*.

K nim se druží *husité*, tvořené příponou *-ita* z domácího základu.

Tvary na *-i* jsou jako výše *hovor.* a *citové*; hlavně *banditi, komiti*. Avšak *neofyti* || *-tové* se cítí za tvar spis. a necitový, protože je též 1. p. jedn. *neofyt* (podle *had*).

Jména na *-ata, -ota, -eta* mají většinou *-i* || řidč. *-ové*:

apostati; despoti, heloti, patrioti, zeloti; analfabeti, apologeti, asketi, katecheti, poeti... || *despotové, asketové...*

Vedle *analfabeta* je též 1. p. jedn. *analfabet* (podle *had*).

Ostatní cizí jména na *-a (-ga, -cha, -ša...)* mají zpravidla *-ové*:

kolegové, monarchové, patriarchové, pašové, satrapové, pariové...

5. V 6. p. mn. má většina jmen *-ech*:

adamitech, hrdinech, radech, Svobodech, Bártech...

jména na *-k, -h, -ch, -g* pak *-ích*:

mluvcích, vozcích, sluzích, pastuších, patriarších, kolezích... (jako u vzoru *had*).

6. Příjmení *Skála, Vrána* nezkracují kořenovou samohlásku: *Skálou, Vránou*.

7. K tomuto vzoru náleží též podst. jména s měkkou souhláskou před *-a*,

na *-ca, -ča, -ďa, -ťá, -ňa, -ša, -ža, -ja, -ia* «*-ija*»: *paňáca, Vašica, Vinca; bača; Láďa, Vládďa; báťa, Baťa, Péťa; Stáňa, Váňa; Máša,*

paša, Piša, Riša, Váša; Józša, Luža (příjm.), *Hodža, maharadža; Bezloja, Kolaja; paria*, (Jaroslav) *Maria «Márij»...*

Jejich tvary se většinou shodují s tvary jmen ostatních:

4. jedn. *Bašu, Mariu*, 3., 6. jedn. *Bašovi, Mariovi*, 7. jedn. *Bašou, Mariou*, 1. p. mn. *bačové, Mášové, Vlád'ové...*

U všech jmen se píše v 7. p. mn. po měkkých souhláskách *-i* místo *-y*: *Bati, paši, Kolaji, parii, Vládi...*

U všech jmen mimo na *-ja, -ia* je tomu tak i v 2. p. jedn. a ve 4. mn.: *bači, Piši, Vašici...*

Jména na *-ja* a *-ia* mají v 2. p. jedn. a ve 4. mn. většinou *-e*, zřídka *-i*: *Bezloje, Kolaje, parie*, (Jaroslava) *Marie*.

U jiných jmen jsou tvary na *-e* (*-ě*), *Batě, Máše, Váše...*, nespisovné, nářeční.

8. Patří sem též cizí jméno *buržo*; má tvary zcela pravidelné: 2. jedn. *buržoy*, 4. *buržou*, 3., 6. *buržoovi*, 5. *buržoo*, 7. *buržoou*, mn. 1. *buržoové*, 2. *buržoŭ*, 3. *buržoŭm*, 4., 6. *buržoech* || čast. *buržoích*, 7. *buržoy*.

Vzor **dárce**.

341. Jedn. 1., 2., 4., 5. *dárce*

3., 6. *dárci* || *dárcovi*, 7. *dárcem*.

Mn. 1. <i>dárci</i> <i>dárcové</i>	4. <i>dárce</i>
2. <i>dárců</i>	6. <i>dárcích</i>
3. <i>dárcům</i>	7. <i>dárci</i> .

1. Mimo 1. a 5. p. jedn. jsou to tvary shodné se vzorem *oráč*.

Původně se tato jména skloňovala jako *duše*, ale vlivem přirozeného rodu se mimo 1. pád jedn. ujaly tvary mužské. Viz obdobný vývoj u vzoru *sluha* (§ 340₂).

2. Patří sem hlavně

a) hojná činitelská jména na *-ce*:

dozorce (= kdo má dozor, dozírá), *nájemce* (= kdo najme), *obhájce*, *obránce*, *ochránce*, *plátce*, *porotce*, *příjemce*, *původce*, *rádce*, *soudce*, *správce*, *strážce*, *škůdce*, *tvůrce*, *vládce*, *výrobce*, *vůdce*, *zájemce*, *zákonodárce*, *zástupce*, *zrádce...*;

b) příjmení na *-e* a *-ě*:

Bechyně, Bičistě, Bouše, Nevole, Osolobě, Purkyně, Raše, Skočdopole, Srdce, Syřiště, Večeře...

Dále některá jména jiná, *držgrešle...*, viz níže.

3. Jen *l i d o v ý* je 1. p. jedn. *správce* a 5. jedn. *soudče, správče, zrádče*.

4. V **3. a 6. p. jedn.** mají *o b e c n á* jména na *-ce* tvary *dárci* a *dárcovi* vedle sebe úplně volně.

U *p ř í j m e n í* je zpravidla *-ovi*, *Bechyňovi, Nevolovi, Osol-sobovi, Purkyňovi, Večeřovi...*

5. V **1. p. mn.** mají *p ř í j m e n í* veskrze *-ové*: *Boušové, Osol-sobové, Syřišlové...*

O b e c n á jména na *-ce* tvoří většinou tvar na *-i*: *dozorci, obhájci, výrobci, zástupci, zákonodárci...*, některá pak, hlavně dvojslabičná, též na *-ové*: *rádcové, soudcové, strážcové...*

Držgrešle se přimyká k příjmením: 3., 6. jedn. *držgrešlovi*, 1. mn. *držgrešlové*.

6. Z jiných jmen patří k tomuto vzoru zastaralé *panoše* vedle běžného *panoš* (podle *oráč*).

Dále *rukojmě*; obyčejně se vyskytá jen tento tvar jako 1., 4. p. jedn. a mn.

Vedle toho je *rukojmí* podle vzoru *krejčí* (rodu muž.), zřídka podle *znamení* (rodu střed.).

7. U příjmení jsou tvary *Boušeho, Rašeho...* (2. jedn.), *-šemu* (3.), *-šem* (6.) apod. *n e ú s t r o j n é*.

8. Osobní jména, a to křestní nebo nejčastěji příjmení, původu *c i z í h o*, *Arne, Anderle, Kunte, Niederle...*, mají některé zvláštnosti; viz v § 371s.

342. 1. K tomuto vzoru náleží též příjmení *Dítě, Hrabě, Kníže, Poupě*. Mají tyto tvary:

jedn. 1. *Dítě*

2., 4. *Dítěte*

3., 6. *Dítěti* || *Dítětovi* ||

zříd. *Díťovi*

7. *Dítětem*

mn. 1. *Dítětové* || zříd. *Díťové*

2. *Dítětů*

3. *Dítětům*

4. *Dítěty*

6. *Dítětech*

7. *Dítěty*.

Jsou to dílem tvary podle stř. vzoru *kuře* — neboť tato příjmení jsou od původu jména obecná —, dílem podle *dárce*, většinou z kmene *Dítěť-*.

Z něho se tvoří také přídavná jména přivlastňovací, *Dítěťův*, *Hraběťův*, *Knížetův*.

2. Obecná jména *kníže* a *hrabě*, pak *falckrabě*, *lankrabě*, *markrabě* a *purkrabě* mají tvary podle vzoru *kuře*:

1., 5. jedn. *kníže*, 2. *knížete*, 3., 6. *knížeti*, 7. *knížetem*,
mn. 1., 4. *knížata*, 2. *knížat*, 3. *knížatům*, 6. *knížatech* 7. *knížaty*,
jenže mají 4. p. jedn. = 2., *knížete...*, jako mají většinou jiná jména životná.

Přívlastek je v jedn. č. zpravidla mužský (*český kníže*, *markrabě moravský*), archaisticky střední (*české kníže*), v mn. č. obyčejně střední (*česká knížata*, *markrabata moravská*).

3. Substantiva *falckrabě*, *lankrabě*, *markrabě* a *purkrabě* mají v množ. čísle *z a s t a r a l é* tvary podle *had*:

1. *falckrabové*, *purkrabové...*, 2. *falckrabů*, 3. *falckrabům*, 4., 7. *falckraby*, 6. *falckrabech...*

Chápu se za mužské (*všichni purkrabové...*).

Vedle *falckrabě*, *lankrabě*, *markrabě* a *purkrabě* je též *falckrabí...* podle vzoru *krejčí*.

4. *Dože* (*dóže*) má rovněž zpravidla tvary podle *kuře*: 2., 4. jedn. *dožete*, 1., 4. mn. *dožata...*

Rodově se chovají tyto tvary jako v 2.

Z a s t a r a l é jsou tvary podle *dárce*: jedn. 2., 4. *dože*, 1. mn. *dožové*, 2. *dožů...*, a to rodu muž.

Vzor **Bidlo**.

343. Jedn. 1., 5. *Bidlo*

2. *Bidla*

3., 6. *Bidlovi*

4. *Bidlo* || *Bidla*

7. *Bidlem*

Mn. 1. *Bidlové*

2. *Bidlů*

3. *Bidlům*

4. *Bidly* || *Vanče*

6. *Bidlech* || *Jančích*

7. *Bidly* || *Vanči*.

1. Patří sem křestní jména a příjmení *Hnízdo, Hromádko, Hugo, Janko, Jirko, Kladivo, Leo, Máslo, Mirko, Očko, O(t)to, Stýblo, Vočadlo..., Krasko, Potapenko, Ševčenko, Timošenko, Tiso, Vančo...*, z obecných na př. *lamželezo* (*nemehlo* se pokládá za střední).

Původně se tato jména skloňovala podle *město*, ale vlivem přirozeného rodu muž. ujal se některé tvary podle *had* a *oráč*: 3., 6. *Bidlovi*, 1. *mn. Bidlové...*

2. V 2. p. **jedn.** bývá zastaralý tvar *Bidly...*; podobně *O(t)ty* (vlivem *Oty* od *Ota*).

3. Ve 4. p. **jedn.** je *Bidlo* starý tvar podle *město*, *Bidla* pak 2. p. vzatý za 4. jako u většiny jmen životných.

4. **Mn. číslo** je zcela podle *had* u jmen se souhláskou tvrdou nebo obojetnou (*Hnízdo, Janko, Bidlo, Tiso...*) a podle *oráč* u jmen se souhláskou měkkou (*Vančo...*).

Proto je 4. p. *Bidly* || *Vanče*, 7. *Bidly* || *Vanči*.

Vzor **krejčí**.

344. Jedn. 1., 5. <i>krejčí</i>	Mn. 1., 4. <i>krejčí</i>
2., 4. <i>krejčího</i>	2. <i>krejčích</i> (<i>krejčí</i>)
3. <i>krejčímu</i>	3. <i>krejčím</i>
6., 7. <i>krejčím</i>	6. <i>krejčích</i>
	7. <i>krejčími</i> .

1. Jsou to tvary skoro úplně shodné s přídavnými tvary podle vzoru *pěší*.

Ve 4. p. jedn. je tvar stejný s 2. p. jako u většiny jmen životných.

V 2. p. mn. je běžný tvar *krejčích* a silně zastaralý *krejčí*.

Je to zbytek původního skloňování většiny těchto jmen podle *paní*.

Složená jména *podkoní, podkomoří...* měla původně tvary podle *znamení*.

2. Patří sem obecná jména *berní, kočí, komoří, lovčí, mluvčí, náhončí, podkoní, popravčí, průvodčí, příručí, sudí, vrchní, účetní, výběrčí, závodčí...*, vlastní *Brikcí, Dolejší, Hořejší, Jiljí, Jiří...*

3. Jména vlastní, *Jiří...*, z obecných pak *falckrabí, lankrabí, markrabí* a *purkrabí* mívají někdy, buď po předložkách nebo s přivlastkem, v jedn. č. z a s t a r a l é tvary na *-í* místo *-ího, -ímu, -ím*:

do (svatého) Jiří; na (svatého) Jiljí, Jiří; svatého, svatému, o svatém Jiří; nejvyššího purkrabí atp.

4. Vedle *falckrabí, lankrabí, markrabí* a *purkrabí* je též *falckrabě, lankrabě...*, viz v § 342.

Podobně je *rukojmí* || *rukojmě*, viz tamt.

5. Místy v lidové mluvě se vyskytují množ. tvary 1. *kočové*, 2. *kočů*, 3. *kočům...* Tvar *kočové* proniká i do spis. jazyka.

Vzor hajný.

345. Tvary jsou úplně stejné se vzorem *chudý* pro přídavná jména (§ 377).

Ve 4. p. jedn. je *hajného*, tvar shodný s 2. p. jako u většiny jmen životných.

Podle tohoto vzoru se skloňují podst. jména obecná:

pocestný, poddaný, ponocný, příbuzný, vrátný..., a vlastní:

Dobrovský, Čelakovský, Novotný, Palacký..., *Brzobohatý, Strakatý, Zelený, Zřídkaveselý...*

Pomnož. jména na -ovi.

346. 1. Jsou jednak vlastní, jednak obecná a veskrze osobní; na př.:

Bartošovi, Benešovi, Jarošovi, Jeřábkoví, Navrátilovi, Novákovi, Prokopovi..., *kovářovi, starostovi, učitelovi...*

Jsou to zpodstatnělá přídavná jména na -ův od příjmení *Bartoš, Beneš, Jaroš...* nebo od obecných jmen *kovář, starosta*.

Označují dílem všechny příslušníky rodiny nebo jen manžely, dílem (mimo v 1. a 4. p.) jejich stavení, statek.

Jsou to tedy názvy rodiny a jejího bydli, statku.

Něco jiného je *Bartošové, Jeřábkové, Novákové...*, t. j. několik osob majících příjmení *Bartoš, Jeřábek, Novák...* To je 1. mn. p. k *Bartoš...* a také ostatní tvary jsou z těchto příjmení buď podle *had* nebo *oráč*: *Bartošů, Bartošům...* Na př.: ve vsi jsou čtyři *Bartošové*; bratři *Čapkové, Mrštíkové*; tři spisovatelská pokolení *Jeřábků*.

Vedle tvarů původně adjektivních (podle vzoru *bratrův*) mají též tvary od základních substantiv *Bartoš, kovář...*

2. Ve významu život. je **2. p.** *Nováků, kovářů...*, hlavně ve spojení s předložkami *od, u* (vlastně 2. p. mn. *od Novák, kovář...*). Jinak bývá složený tvar přídavný *Novákových*; na př.: týká se to Novákových; manželů Novákových.

Ve významu neživot. je tvar složený vždy:

u Novákových = u stavení patřícího manželům Novákovým.

3. V **3. p.** je ve významu život. obdobně *k Novákům* || řidč. *k Novákovým* || zříd. *k Novákovům*, ale zpravidla manželům *Novákovým* a *k Novákovým* ve významu neživot.

4. V **4. p.** je *Novákovy* ve významu život. (ve významu neživot. se říká *Novákovo stavení* apod.).

5. V **6. p.** je *Novákových*, v 7. *Novákovými* v obou významech.

6. V lid. a hovor. mluvě je *k Novákovi, Nováků* často 3. p. *Novákům*, 4., 7. *Nováky*, 6. *Novácích*, a místo *Novákovi* též *Nováci, Novákové* (veskrze mn. tvary *od Novák*).

7. V čes. lid. mluvě se říká *Novákovíc, kovářovic...* místo 1. p. *Novákovi...* Užívá se tohoto tvaru i ve 4. p.: viděli jsme *Novákovíc*.

Je to od původu 2. p. mn. *od Novákovici*; sr. *Vršovici* (§ 330 a 193).

Podle toho vznikl tvar *Novotných, Nových, Smutných...*, *berních, důchodních...* s platností 1. a 4. p. ve významu životném (byli tam *Novotných...* = rodina *Novotných*).

Jména na -ů, -u, -ou.

347. 1. Patří sem příjmení *Janků, Janů, Havlů, Macků, Pavlů, Petrů, Tomšů...*

Ve spis. mluvě jsou zpravidla *n e s k l o n n á*: jedn. 2. *pana Pavlů*, 3. *panu Pavlů...*

V mluvě lid. a hovor. mívají tato příjmení tvary *Pavla, Pavlovi...*, vlastně *od Pavel*, z kterého jsou odvozena (*Pavlů* = *Pavlův*, totiž syn, viz v § 180).

2. Zpodstatnělé *budižkničemu* je většinou nesklonné, zřídka pak má tvary podle *had*; na př.: lelkujícím *budižkničemům* (Čap.).

Jako neskl. se chápe též za jméno ž. nebo stř.

3. Nesklonné je příjmení *Hrejsemnou*.

4. O cizích jménech podobných viz v § 371.

JMÉNA RODU ŽENSKÉHO.

Vzor **ryba**.

348. Jedn. 1. <i>ryba</i>	Mn. 1., 4. <i>ryby</i>
2. <i>ryby</i>	2. <i>ryb</i>
3., 6. <i>rybě</i>	3. <i>rybám</i>
4. <i>rybu</i>	6. <i>rybách</i>
5. <i>rybo</i> <i>holka</i>	7. <i>rybami</i>
7. <i>rybou</i> .	

Jsou to původně kmeny na *-a*.

1. Tak se skloňují hojná jména *ž i v o t n á i n e ž i v o t n á*, obecná i vlastní, v 1. p. jedn. na *-a* po souhlásce tvrdé a obojetné: *bába, bota* (nář. m. *bot*), *dcera, dráha, hádka, chalupa, kniha, koza, kráva, láska, Ludmila, Mařka, matka, mísa, moucha, osa, páska, rána, rosa, sestra, skála, Šárka, tráva, Věra, Věrka, víra, Vlasta, žába, žíla...*

Dále pomnož. substantiva obecná, *hodiny, jmeniny, křtiny, narozeniny, necky, mužky, ostatky, prázdniny, sáňky...*, a vlastní jména místní *Alpy, Branky, Loučky...* (§ 325).

2. V **3. a 6. p. jedn.** je po *b, p, v, f, m, d, t, n* koncovka *-ě*: *rybě, stoupě, hlavě, Ufě, tmě, boudě, cestě, ráně,*

po ostatních souhláskách *-e*: *ruce, noze, huse, mouše, viře, skále, koze...*

3. V **5. p.** se užívá někdy tvaru pro 1. p.:

lid. a hovor. *holka, kmotra, tetka*; spis. *paní kmotra, Anna* || *ojediň, Anno* (zní stejně s příslovcem *ano*), ale *Ančo, Ančko, Aničko, Andulo. Andulko*.

349. Některá *j e d n o t l i v á j m é n a*.

1. *Noha* má v mn. č. vedle pravidelných tvarů *nohy, noh, nohám...* ještě tvary 2., 6. *nohou*, 7. *nohama*, od původu *d v o j n é*. O jejich užívání viz ve skladbě (§ 637).

Ruka má též vedle tvarů množných *ruky, ruk...* tvary od původu dvojné *rukou, rukama* a kromě toho 1., 4. *ruce*.

V 7. p. má dvojný tvar i přívlastek: *holýma, vlastníma rukama, bosýma nohama...*

Zdrobněliny *nožky, nožičky, nožinky* a *ručky, ručičky, ručinky* mají pouze dvojný 7. p. *nožičkama, ručičkama...*

Jen lidové, nikoli spisovné, jsou tvary *nohoum, rukoum* (v 3. p.), *nohouch, rukouch* (v 2., 6. p.).

2. *Louka* má v mn. č. tvary *louky, luk, loukám...*, jde-li o louky jednotlivé (prodati dvě... louky) || 1., 4. střed. *luka, 2. luk, 3. lukám, 6. lukách, 7. lukami*, rozumí-li se větší plocha luční, luční trať.

K *muka* (= trápení...) je 1., 4. mn. *muky* i střed. *muka*. Podobně je *hrany* || *hrana* ve významu vyzvánění mrtvému a *kasárny* || *kasárna* (3. -*nám, 6. -nách, 7. -nami*).

Jen lidově se říká *hora, Hradčana...* || *hory...*

Pomn. jméno *dvířka* (zdrobnělé k *dvěře*) má jen -*a* místo -*y*; viz v § 361.

3. Od *dcera* je 3., 6. jedn. *dceři*; v knižním jazyce se vyskytá zastar. tvar *dceř* ve 4. p., odchylkou i v 1.

Jsou to zbytky původního skloňování *dci, dceře...* podle *máti*.

4. *Slza* má v mn. č. *slzy, slz, slzám, slzách, slzami* || *slze, slzí, slzím, slzích, slzemi* (podle *duše*).

5. *Studna*: jedn. 2. *studny* || *studně*, 3., 6. *studni*, 4. *studnu*, 7. *studnou* || *studní*, mn. *studny* || *studně*, *studen* || *studní, studnám* || *studním, studnách* || *studních, studnami* || *studněmi*.

Tvary *studně...* jsou od 1. p. jedn. *studně* (podle *duše*), který však je zastaralý.

6. *Berla* má všechny tvary podle *ryba* ve významu »žezlo« : jedn. 3., 6. *berle*, mn. 1., 4. *berly, 2. berel...*

Ve významu »hůl k nošení pod paží« má jedn. 3., 6. *berle* || část. *berli*, v mn. č. pak *berle, berlí...* (podle *duše*). Ojediněle se vyskytuje i jedn. 1. p. *berle*.

7. *Kniha* má zastaralý 2. p. mn. *kněh*.

8. O *lidičky* viz § 335.

350. 1. Mnohá jména *z k r a c u j í* kořenovou samohlásku buď jen v 7. p. jedn. nebo jen v 2. p. mn. nebo v obou těchto pádech a ještě v 3., 6. a 7. p. mn. Jsou to jen jména *d v o j s l a b i č n á* s jednou souhláskou před -*a* a tedy s *j e d n o s l a b i č n ý m*

2. pádem mn. Zkracuje se *á* v *a*, *í* v *i* nebo v *ě*, *ů* v *o* a *ou* v *u*. Na př. (abecedně):

- bába* — (bábou) *bab* || čast. *báb* (bábám...)¹);
bída — (bídou) *běd* (bídám...);
blána — *blanou*, *blan*, *blanám*, *blanách*, *blanami*;
bouda — (boudou) *bud* (boudám...);
brána — *branou* || obyč. *bránou*, *bran*, *branám*...;
čára — *čarou*, *čar*, *čarám*... || *čárou*, *čárám*...;
dáma — (dámou) *dam* || zř. *dám* v platnosti život., ale jen *dám* v platnosti neživot. (dámám...);
díra — *děrou* || čast. *dírou*, *děř*, *děrám*...;
dláha — *dlahou* || *dláhou*, *dlah*, *dlahám*... || *dláhám*...;
dráha — *drahou* || čast. *dráhou*, *drah*, *drahám*...;
fůra — *forou* || obyčej. *fůrou*, *for* || *fůr* (fůrám...);
hlína — *hlinou* || *hlínou*, *hlin*, *hlinám*... || *hlínám*;
hlíza — *hlizou* || obyčej. *hlízou* (hlíz, hlízám...);
houba — (houbou) *hub* (houbám...);
hrouda — *hrudou* || čast. *hroudou*, *hrud*, *hrudám*... || *hroudám*... || řidč. též 1. jedn. atd. *hruda*;
chvála — (chválou) *chval* (chválám...);
jáma — *jamou* || *já-*, *jam*, *jamám* ... || *jamám*...;
jíva — (jívou) *jiv* || *jív* (jívám...);
kláda — (kládou) *klad* || *klád* (kládám...);
kráva — *kravou* || *krávou*, *krav*, *kravám*...;
kroupa — (kroupou) *krup* (kroupám...);
kůra — *korou* || čast. *kůrou*, *kor* (kůrám...);
lípa — *lipou*, *lip*, *lipám*...; vlastní místní jméno *Lípa* má však 7. jedn. *Lípou*;
louka — (loukou) *luk* (loukám...); viz v § 349₂;
míra — *tou*, *velikou*... *měrou*, všeho *s měrou* (přísllovečně) || *mírou* (nepřísllovečně), *měr*, *měrám*...;

¹) V závorkách se uvádějí ty tvary ze shora připomenutých, které se vůbec nezkracují.

Tečky za 3. p. mn. znamenají, že je táž kvantita i v 6. a 7. p. mn.

mísa — *misou, mis, misám...* || *mísou...*;
moucha — (mouchou) *much* (mouchám...);
pára — *plnou parou, jinak parou* || *párou, par* (párám...);
rána — *ranou, ran, ranám...*;
síla — *silou, sil, silám...*;
skála — *skalou, skal, skalám...*;
sláma — *slamou* || *slámou, slam, slamám...* || *slámám...*;
slíva — (slívou) *sliv* (slívám...);
smlouva — (smlouvou) *smluv* (smlouvám...);
strouha — *struhou* || *střouhou, struh, struhám...* || *strouhám...* (ale i 1. jedn. *struha*);

tráva — *travou, trav, travám...*;
trouba — (troubou) *trub* (troubám...);
váha — *vahou* || čast. *váhou, vah* || *váh* (váhám)....;

Instr. *vahou* bývá jen ve spojení «vlastní vahou» ap.; ve významu «měřicí přístroj» je zprav. *váhou*.

víla — (vílou) *vil* (vílám...);
víra — *věrou* (zastar.) || obyč. *vírou, věr, věrám...* (zastar.) || obyčej. *vírám...*;

vláha — *vlahou* (velmi zříd.) || *vláhou*;
vrána — *vranou* || *vránou, vran, vranám...*;
žába — *žabou, žab, žabám...* (|| *žábou, žab, žábám...*, o dívce);
žila — *žilou, žil, žilám...*

Nezkracují žen. křest. jm. *Bára, Háta, Jára, Lída, Mila, Mina, Réza, Tóna...*; cizí jm. vlastní: *Čína, Jáva...*

a velmi četná jména obecná: *kára, káva, láva, máta*, (pomn.) *máry, páka, škvára, tára, váza, žáha...*, *bříza, křída, líha, lícha, liska, mícha, miza, síra, svida, štáva, tíha* (ojediněle *těhou*), *třída, tříška...*, *hrůza, chůda, chůva, můra, půda, stvůra, šňůra, zrůda, odrůda* (|| *odruda*)..., *coura, šmouha, touha, vzpoura...*

Vůbec se nekrátí jména s kořeným *é, ó a ý*: *céva, réva, scéna...*, *póza...*, *dýha* (|| někdy *dyha*), *dýka, kýta, rýha, rýma...*

2. Z dvojslabičných jmen se souhláskovou *s k u p i n o u* a s 2. p. mn. *d v o j s l a b i č n ý m* zkracují pomn. jména

jáhly — *jahel* (jáhlám...) a *žábry* — *žaber* (žábrám...).

3. *Strana* má zastar. 2. p. mn. *strán* (u Máchy).

351. 1. K tomuto vzoru patří též domácí i cizí jména na *-ca, -ča, -ia* «*-ija*», *-ja, -ňa, -řa, -ľa, -ša, -ža* (*-dža*):

Bystrica, Čadca, Kremnica (sloven.)...; *Barča, Fanča, Káča, Soča, Tonča*...; *Adria, Alexandria, Maria, Sofia*...; *Mája, soja, Troja*...; *Máňa, Stáňa, Bologna* «*-ňa*»...; *Mára*...; *Káľa*...; *Maryša, Nataša*...; *Boža, Jóža, Ruža, Dobrudža*...

Custozza «*Ku-ca*» má tvary podle *žena* se zřením k pravopisu: 2. jedn. *Custozzy*, 3., 6. *-zze*...

2. V *m n o ž. č.* se všecka skloňují podle *duše*:

1., 4. <i>Marie</i>	6. <i>Mariích</i>
2. <i>Marií</i>	7. <i>Mariemi.</i>
3. <i>Mariím.</i>	

Podob. *Barče, Máně, Máře*..., *Barči, Mání*...

3. V *j e d n o t. č.* je sklonění trojí.

a) Domácká jména ženská *Barča, Fanča, Káča, Máňa, Mára, Maryša, Máša, Stáňa*... a jim podobná cizí, *Nataša, Káľa*..., mají tyto tvary:

1. <i>Mára</i>	4. <i>Mářu</i>
2. <i>Máři</i>	5. <i>Mářo</i>
3., 6. <i>Máři</i> řidč. <i>Máře</i>	7. <i>Mářou.</i>

Máři v 3., 6. p. je podle *duše*, ostatní tvary jsou podle *ryba*.

b) U jmen na *-ja* jsou tyto tvary:

1. <i>Troja</i>	4. <i>Troju</i>
2. <i>Troje</i>	5. <i>Trojo</i>
3., 6. <i>Troji</i>	7. <i>Trojou.</i>

Podobně *Mája, soja*.

Tvary *Troje, Troji* jsou podle *duše*, ostatní pak podle *ryba*.

K nim se řadí *Bologna* «*-ňa*»: 2. jedn. *Bologne* «*-ně*»...

c) Jména na *-ia* a ostatní skloňují se takto:

1. <i>Maria</i>	4., 3., 6. <i>Marií</i>
2., 5. <i>Marije</i>	7. <i>Marií.</i>

Mimo 1. p. jsou to tvary podle *duše*, tedy jako by byl 1. p. na *-ie*, *Marie*...
Podle lat. je 5. p. *Maria* (*Panno*).

Ostatními jmény se rozumějí *a*) nářeční slova *pastorkyňa* (viz »Její pastorkyňa« od Janáčka), *Bystrica*, *Čadca*, *Kremnica*, *b*) slovenská míst. jména *Soča*, *Dobruďža*..., která by měla ve spis. češ. *-e*. Je tedy jedn. 2. p. *pastorkyně*, *Bystrice*, *Dobruďže*..., 4. *pastorkyni*, *Bystrici*...

Vzor *duše*.

352. Jedn. 1. <i>duše</i> <i>hráz</i>	Mn. 1., 4. <i>duše</i>
2. <i>duše</i>	2. <i>duší</i> <i>lavic</i>
3., 6. <i>duši</i>	3. <i>duším</i>
4. <i>duši</i> <i>hráz</i>	6. <i>duších</i>
5. <i>duše</i>	7. <i>dušemi</i> .
7. <i>duší</i>	

1. K tomuto vzoru náleží podst. jména životná i neživotná s měkkou souhláskou nebo obojetnou před koncovkou *-e*, *-ě*:

báje, *bohyně*, *díže*, *chvíle*, *Katuše*, *koupě*, *krmě*, *lavice*, *lžíce*, *práce*, *růže*, *slepice*, *svíce*..., *akademie* «-mije», *Asie*, *Lucie*, *Marie*, *zoologie*, *Žofie*..., *Libye* «-bije».

O *snídaně* || stř. *snídaní* viz v § 363.

2. Mnohá jména někdy o d s o u v a j í v 1. p. jedn. koncovku *-e* (*-ě*) a ve 4. *-i*:

hráze, *hrázi* || *hráz*; *louže*, *louži* || *louž*; *meze*, *-zi* || *mez*; *mříže*, *-ži* || *mříž*; *nesnáze*, *-zi* || *nesnáz*; *kuchyně*, *-ni* || řidč. *kuchyň*; *skráně*, *-ni* || *skráně*; *tůně*, *tůni* || řidč. *tůň*; *tvrze*, *-zi* || *tvrz*; *záře*, *-ři* || *zář*...;

polovice, *-ci* || jen *na polovic*, zprav. příslovečně *napolovic* (viz ještě § 394);

země || řidč. *zem*, 4. p. *zemi* || (padnouti...) *na zem*.

Je ž. *oje* || *oj*, častěji stř. *oje*.

V básnickém jazyce je též *bouř*, *číš*, *naděj*, *páž* (*paž*), viz 4., *říš*...
Viz ještě *líce* || *líc* v § 362.

Jen lidové jsou tvary *světnic*, *ulic*...

Toto odsouvání koncovek není vlastně změna fonetická, hlásková, nýbrž tvarová: tvary podle vzoru *duše* nahrazují se tvary podle *kost*.

Některá jména se trvale ujala bez *-e*, na př. *obec* (původ. *obce*), *postel*, *rez* (původ. *rze*). Ta počítáme ke vzoru *kost*.

3. V **2. p. mn.** je dílem koncovka *-í*: *bájí, koupí, krmí, prací, růží...*, dílem tvar bez koncovky, a to u domácích jmen na *-ce*: *kvasnic, lavic, ložnic, lžic, neštovic, ovec* || *ovcí, plic, slepic, studnic, ulic, svěc* (zastar.), *svic* || *svící, vánoc, vesnic...*, řidčeji u cizích: *disposic, komposic, posic, ambic* || *ambici; konstelac* (Břez.) || obyč. *-laci, jen deklinací, obligací, redakcí, resolucí, revolucí*;

u jmen na *-le*: *chvil, košil, mil; neděl* (= týdnů, nedělních dnů) || *neděli* (= nedělních dní);

u jmen na *-ně*, ale někdy vedle *-ní*: *bohyň, hospodyň, jeskyň, kuchyň, otrokyň, ochránkyň, pěvkyň, přítelkyň, žákyň* || *jeskyní, kuchyní...*

4. *Paže* (básnic. *páž*, řidč. *paž*): *pod paží* || *pod paždí* a střed. *pod pažím*, čast. *pod paždím*; množ. *pod pažemi* || ojediň. *pod pažděmi*. Ojediněle jsou i tvary v 7. p. mn. *pažími* a *pažema*.

K tomu je zřídka i střed. 1. p. jedn. *paždí* a *paži* || ojediň. žen. *paži*.

5. O *mátě* || *máti* viz dále v § 358.

6. Ke vzoru *duše* patří též jednotná místní jména na *-ice*, jako *Borovnice, Bystřice...*; viz v § 330.

7. Některá dvojslabičná jména **z k r a c u j í** kořenovou samohlásku v 7. p. jedn. a v 2., 3., 6., 7. p. mn.:

koule — *kulí, kulím, kulích, kulemi* || *koulí...* || i v jedn. č. *kule*; podob. *kůže* — *koží...*, *lžice* — *lžicí...*, *práce* — *prací...*; *sáně* || *saně* — *saní...*;

nebo jen v 2. p. mn.: *hrábě* — *hrabí, chvíle* — *chvil, míle* — *mil, plíce* — *plíc, svíce* — *svěc* (zast.) || *svic*.

O *dvěře* viz v násl. §.

Mříže má jen zastar. kniž. 7. p. jedn. *mřeží*.

8. Pomnož. jméno *plíce* je v lékař. mluvě též jednot.: pravá, levá plíce = pravá, levá polovice plic.

353. 1. **P o m n o ž n á** jména *hromnice, letnice, vánoce, velikonoce* mají některé zvláštnosti:

- 1., 4. *hromnice*...
2. *hromnic*...
3. *hromnicům*..., *letnicům* || -*cím*
6. *hromnicích*...
7. *hromnicemi*... || zříd. -*ci*.

2. Místní jm. *Hranice* má 2. p. *Hranic*, 3. -*cím*, 6. -*cích*, 7. -*cemi*.
O *Teplice* viz § 330.

Hostivice je původně žen. j e d n o t. podle *duše* (= Hostivítova ves), ale chápe se též za p o m n o ž. podle *Lobkovice* (§ 330).

Mnohá místní jména na -*ice*, -*ovice* a -*ce* patří ke vzoru *meč*; viz v § 330.

3. *Dvěře* (*dve-*), 2. *dveři*, 3. *dveřím* (jen lid. -*řům*), 6. *dveřích*, 7. *dveřmi*.

4. *Jesle*, *housle*, *sáně* || *saně*, *vidle*, 2. p. *jeslí*, *houslí*, *saní*, *vidlí*..., pravidelně podle *duše*. — *Žně*, *žní*, *žním*, *žních*, *žněmi*.

Vzor *kost*.

354. Jedn. 1., 4. <i>kost</i>	Mn. 1., 4. <i>kosti</i> <i>pece</i>
2. <i>kosti</i> <i>pece</i>	2. <i>kostí</i>
3., 6. <i>kosti</i>	3. <i>kostem</i> <i>pecím</i>
5. <i>kosti</i>	6. <i>kostech</i> <i>pecích</i>
7. <i>kostí</i>	7. <i>kostmi</i> <i>pecemi</i> .

1. Patří sem životná i neživ. jména zakončená všemi souhláskami mimo -*n*, -*r*, -*k*, -*h*, -*ch*, -*g*: na př.:

leb (*lbi* = lebka; básnic.), *otep*, *step*, *ozim*, *obuv*, *ctnost*, *lest*, *prst*, *lať*, *zed*, *daň*, *píseň*, *moc*, *noc*, *řeč*, *louč*, *ves*, *veš*, *mosaz*, *lež*, *hůl*, *sůl*, *tvář*...

O *dceř*, *máteř* a *neteř* viz v § 358, o *líc* a *plec* v § 362.

Nepatří sem podst. jména *hráz*, *mez*, *mříž*, *nesnáz*, *skráň*, *tůň*, *tvrz*, *zář*, *zem*..., *bouř*, *číš*, *naděj*, *říš*..., viz § 352a.

3. Některá neživotná žen. podstat. jména podle tohoto vzoru jsou též

a) r o d u m u ž. a mají tvary podle *dub* nebo *meč*: *čepel* (-*le*), *kolomaz* (-*zu*), *kopist* (-*tu*), *kročej* (-*je*), *koukol* (-*lu* || -*le*), *křeč* (jen arch.), *mosaz* (-*zu*), *ocel* (-*le*), *ozim* (-*mu*), *píštěl* (-*le*), *prestiž*, -*tyž*, *rex* (-*zu*), *svízel* (-*le*), *troubel* (-*le*) a *choť*, avšak ve významu manžel, viz v § 327, 336;

b) r o d u s t ř e d., ale s jiným zakončením: *ž. líc* (básnic.) || *stř. líce* (podle *moře*); *plec* || *plece* (těž); *náruč* || *náručí, zášť* || *záští* (podle *znamení*).

2. Tvary *pece* (2. jedn., 1., 4. mn.), *pecím, pecích, pecemi* jsou podle vzoru *duše*. Vyskytují se u mnohých jmen dílem všechny, dílem jen některé, někdy vedle tvarů *kosti, kostem...* O tom podrobněji v násl. §.

355. 1. Všechny tvary p o d l e *k o s t* mají skoro všechna jména na *-st*:

bolest, 2. jedn., 1., 4. mn. *-sti*, 3. mn. *-stem*, 6. *-stech*, 7. *-stmi*; podob. *ctnost, část, čelist, čest (cti), hloupost, kopist, kořist, lenost, lest (lsti), mast, moudrost, mladost, nenávist, oblast, plst, pověst, propast, radost, ratolest, slast, srst, starost, strast, účast, vlast, závist, zlost, žalost, živnost...*¹⁾);

jen *hrst, past, pelest* a *pěst* mají některé tvary podle *duše*:

hrst — *hrsti, hrstem, hrstech, hrstmi* || *hrstím, hrstích, hrstěmi*;

past — *pasti, pastem, pastech, pastmi* || *pastím, -tích, -těmi*;

pelest — *pelesti, pelestem* || *-stím, pelestech* || *-stích, pelestmi*;

pěst — *pěsti* || řidč. *pěstě; pěstem, -stech* || *-stím, -stích; pěstmi* || řidč. *pěstěmi*.

Dále mají tvary podle *kost* některá jména jednotlivá: *drť, havěť, hněď, kolomaz, mosaz, oběť (-t), odúmrt, paměť (-t), rez (rzi), rež (rži), rtuť, Rus, řiť, šed', věc, žluť...*;

pomn. *děti, -tí, -tem, -tech, -tmi*.

2. Naopak všechny uvedené tvary p o d l e *d u š e* mají zpravidla jména

na *-ň*: *báseň — básně, básním, básních, básněmi*, podob. *bázeň (-zně), daň, dáseň (-sně), dlaň, kázeň, lázeň (-zně), laň, píseň (-sně), pliseň (-sně), povodeň (-dně), prázdeň (-zdně), přízeň (-zně), saň, síň, sklizeň (-zně), stráň, tíseň (-sně), trýzeň (-zně), tráseň (-sně, obyč. pomn. trásně), váseň (-šně), žizeň (-zně)*.

Jen velmi zřídka se vyskytuje 2. p. jedn. na *-i*:

černě || tiskařské *černi*; *zeleně* || *-ni* (Erb.).

¹⁾ Nespisovně se vyslovují tato jména s koncovkou *-st*, *bolest...*; ujalo se jen *prst, trest* (na rozlišení od muž. *prst, trest*) a *plst* || někdy *plst*.

Dále jména na *-ev*: *brokev* — *broškve*, *-ví*, *-vím*, *-vích*, *-vemi*, podob. *brukev*, *církev*, *dratev*, *houžev*, *konev*, *koroptev*, *krev*, *láhev*, *mrkev*, *pánev*, *ploutev*, *rakev*, *ředkev*, *štoudev*, *tykev*, *větev*, *vikev*...; a na *-ř*: *kadeř*, *sběř*, *tvář*, *zvěř* — *kadeře*, *-ří*, *-řím*, *-řích*, *-řemi*.

Jen *modř* má *modře* || zříd. *modři*,

tvář pak zastar. *tváři* ve spojení *v potu tváři*.

Pak sem patří domácí slova na *-ž*: *drůbež*, *krádež*, *otěž* (obyč. pomn. *otěže*), *přípřež*, *rohož*, *řež*, *spěž* (= bronz), *spřež*, *stráž*, *stříž*, *věž*, *zálež*, *zápřež*... mimo *lež* (viz v 3);

všecka cizí na *-ž*: *ambaláž*, *bagáž*, *balotáž*, *eskamotáž*, *fermež*, *prestiž* (*-tyž*), *sabotáž*...

A některá j e d n o t l i v á: *čepel*, *kád'*, *kleč*, *koukol*, *koupel* (i pomn. *koupele* = lázně), *kroče*j (obyč. mn. *kročeje* || jedn. *kročeje* podle *duše*), *louč*, *mosaz*, *náruč*, *obec* (*obce*), *obruč*, *pavlač*, *peleš*, *peřej* (obyč. mn. *peřeje*), *píd'*, *píštěl*, *pleš*, *postel*, *poušť*, *rozkoš*, *síť*, *spoušť*, *svízel*, *troubel*, *tříšť*, *veřej* (obyč. mn. *veřeje*), *veteš*...

3. Ostatní jména mají dílem 2. jedn., 1., 4. mn. p. na *-i* a jen některé jiné množ. tvary podle *duše*,

dílem též 2. jedn. a 1., 4. mn. na *-e*, zhusta vedle *-i*.

Často je podle *duše* 3. a 6. p. mn., tvar na *-e* pak častěji v 1., 4. mn. než v 2. p. jedn.

Uvádím tato jména abecedně:

čeled' — jedn., mn.¹⁾ *čeledi* || zříd. *-dě*, mn. *-dím*, *-dích*, *-d'mi* || *-děmi*;

čtvrť — jedn., mn. *čtvrťi* || řidč. *čtvrťě*, mn. *čtvrťím*, *-tích*, *čtvrťmi* || *čtvrťemi* (viz ještě v § 394);

hlat' (básnic.) — jedn., mn. *hlati* || *hlatě*, mn. *hlatím*, *hlatích*, *hlatěmi*;

hrud' — jedn., mn. *hrudi*, mn. *-dím*, *-dích*, *hrud'mi*;

hůl — jedn. *hole* || zřídka *holi*, mn. *hole*, *holím*, *-ích*, *-holemi*;

hut' — jedn., mn. *huti* || *hutě*, mn. *hutím*, *-ích*, *hut'mi* || *hutěmi*;

choť — jedn., mn. *choti*, mn. *chotím*, *-ích*, *choťmi* || *chotěmi*;

chut' (zříd. *chut*) — jedn., mn. *chuti* || *chutě*, mn. *chutím*, *chutích*, *chutěmi*;

¹⁾ Stručně místo 2. p. jedn. a 1., 4. mn.

kaprad' — jedn., mn. *kapradi* || -dě, mn. -dím, -dích, -děmi;
klec — jedn., mn. *klece* || ojediň. *kleci*, mn. *klecím*, -cích, -cemi;
koniklec je r. muž. (podle *meč*);
labuť — jedn., mn. *labuti* || -tě, mn. *labutím*, -tích, -těmi;
lať — jedn., mn. *lati* || *latě*, mn. *latím*, -ích, *laťmi* || *latěmi*;
leč (odchyl. *léč*) — jedn., mn. *leče* || řidč. -či, mn. *lečím*, -ích, *lečemi*;
lež — jedn., mn. *lži*, mn. *lžím*, -ích, *ležmi* || *lžemi*;
loď — jedn., mn. *lodi* || řidč. *lodě*, mn. *lodím*, -ích, *lod'mi* || řidč. *loděmi*;
loukoť — jedn., mn. *loukoti* || -tě, mn. *loukotím*, -ích, *loukotěmi*;
měď — jedn., mn. *mědi*, mn. *mědím*, -ích, *měďmi* || *měděmi*;
moc (*nemoc*, *pomoc*, *velmoc*) — jedn., mn. *moci* (*ne-*, *po-*, *vel-*)
[|| o d c h. *nemoce* (*vel-*)], mn. *nemocem* (*vel-*), -ech || *nemocím* (*vel-*),
-ích, *nemocemi* (*vel-*);
mysl — jedn., mn. *mysli* || řidč. *mysle*, mn. *myslím*, -ích, *myslemi*;
myš — jedn., mn. *myši*, mn. *myším*, -ích, *myšmi*;
nať — jedn., mn. *nati* || *natě*, mn. *natím*, -ích, *naťmi* || *natěmi*;
nápověď, viz *odpověď*;
náves — jedn., mn. *návsí*, mn. *návším*, *návších*, *návsemi*;
nit — jedn. *nití*, mn. *nití* || *nitě*, mn. *nitím*, -ích, *nitmi* || čast. *nitěmi*;
noc — jedn. *nocí*, mn. *nocí* [|| odch. *noce*], mn. *nocím*, *nocích* || zříd. *nocech*, *nocemi*;
oběť (zastar. *obět*) — jedn., mn. *oběti*, mn. *obětem*, -ech || *obětím*, -ích, *obětmi* || *oběťmi*;
ocel — jedn. *oceli* || zříd. -le;
odpověď (*zpo-*, *výpo-*, *nápo-*, *zápo-*) — jedn., mn. -vědi, mn. -vědem, -ech || -vědím, -ích, -vědmi, -věďmi;
otep — jedn. *otepi*, mn. *otepi* || *otepě*, mn. *otepím*, -ích, *otepmi* || *otepěmi*;
pečeť — jedn., mn. *pečeti*, mn. *pečetím*, -ích, *pečetěmi*;
perleť — jedn. *perleti*, mn. -ti || -tě, mn. -tím, -tích, -těmi;
pleť — jedn. *pleti*, mn. *pleti* || -tě, mn. -tím, -tích, *pleťmi* || *pletěmi*;
pout' — jedn. *pouti*, mn. *pouti* || řidč. *poutě*, mn. *poutím*, -ích, *poutěmi*;
prst' — jedn., mn. *prsti*, mn. *prstím*, -ích, *prstěmi*;

příd' (|| *přída*) — jedn., mn. *přídí* || -dě, mn. *přídím*, -*dích*, -*děmi*;
rukověť' (-*jet'*) — jedn., mn. *rukověti*, mn. -*tím*, -*tích*, *rukovětmi*;
řeč — jedn., mn. *řeči*, mn. *řečem* || *řečím*, *řečech* || *řečích*, *řečmi*;
seč — jedn., mn. *seči*, mn. *sečím*, -*ích*, *sečmi* || *sečemi*;
směs — jedn., mn. *směsi*, mn. -*sím*, -*sích*, *směsmi* || -*semi*;
smršť' — jedn. -*šti*, mn. -*šti* || -*ště*, mn. -*štím*, -*štích*, -*štěmi*;
smrt — jedn., mn. *smrti*, mn. *smrtím*, -*ích*, *smrtmi*;
stať — jedn., mn. *statí* || řidč. *statě*, mn. *statím*, -*ích*, *staťmi* || *statěmi*;
step — jedn., mn. *stepi*, mn. *stepím*, -*ích*, *stepmi*;
sůl — jedn. *solí*, mn. *solí* || řidč. *sole*, mn. *solím*, -*ích*, *solemi*;
trať — jedn. *trati*, mn. *trati* || *tratě*, mn. *tratím*, -*ích*, *traťmi* || *tratěmi*;
třešť — jedn., mn. *tresti*, mn. *trestím*, -*ích*, *trestěmi*;
ves — jedn., mn. *vsí*, mn. *vsím*, *vsích*, *vesmi* || řidč. *vsemi*;

Slovo zastar., kníž.; v 7. p. mn. se užívá zpravidla tvaru *vesnicemi* od běžného jména *vesnice*.

veš — jedn., mn. *vši*, mn. *vším*, *vších*, *vešmi*;
výduť — jedn., mn. -*ti* || řidč. -*tě*, mn. -*tím*, -*tích*, -*těmi*;
výpověď, viz *odpověď*;
zád' — jedn., mn. *zádi* || -dě, mn. *zádím*, -*dích*, -*děmi*;
záhat' — jedn., mn. *záhati* || -tě, mn. -*tím*, -*tích*, -*těmi*.
zášť — *zášti* || -*ště* (|| střed. *záští*);
závěť — jedn., mn. -*ti*, mn. -*tím*, -*tích*, -*tmi* || -*ťmi*;
závrat' — jedn., mn. *závrati* || -tě, mn. -*tím*, -*tích*, -*těmi*;
zed' — jedn., mn. *zdi*, mn. *zdem* || *zdím*, *zdech* || *zdích*, *zdmi* || *zedmi* || zříd. *zděmi*;
zpověď, viz *odpověď*;
žerd' — jedn., mn. *žerdi* || -dě, mn. -*dím*, -*dích*, -*děmi*;
žluč — *žluči* || zříd. -*če*.

Je tu nezřídka kolísání individuální; u příslušníků českých nářečí bývá více tvarů podle *duše* vlivem lidového zvyku. Jsme-li na rozpacích, nechybíme, užijeme-li tvarů podle *kost*.

356. 1. K tomuto vzoru patří též vlastní j m é n a m í s t n í, jako *Bedihošť*, *Boleslav*, *Budeč* (-dče), *Čáslav*, *Čejč*, *Dobříš*, *Hostouň*, *Choceň* (-cně), *Choteč* (-tče), *Chrudim*, *Jaroměř*, *Jaroslav*, *Kelč*, čes.

Kouřim, mor. *Kuřim*, *Kroměříž*, *Libáň*, *Libeň* (-bně), *Libuň*, *Lišeň* (-šně), *Litomyšl*, *Litovel* (-vle), *Luleč* (-lče), *Miroslav*, *Míšeň* (-šně), *Náměšť*, *Ochoz*, *Olomouc*, *Plzeň* (-zně), *Prácheň* (-chně), *Přelouč*, *Příbram*, *Přibyslav*, *Radomyšl*, *Skrbeň* (-bně), *Soběslav*, *Štěkeň* (-kně), *Telč*, *Toušeň* (-šeně), *Třebíč*, *Třeboň*, *Třešť*, *Unhošť*, *Vlašim*, *Vráž*, *Zbraslav*, *Zderaz*...

Jsou to valnou většinou zpodstatnělá původní přivlastňovací adjektiva na -jb; viz v § 196.

V lidové mluvě, hlavně východní, jsou tato jména často rodu muž. (pak je 7. p. *Olomoucem*..., 2. p. *Kuříma*), ale v jazyce spis. se ustálil rod ženský.

Zderaz patří sem jako název vsi (2. p. *Zderaze*...), jako název pražské ulice je rodu muž.; viz v § 319.

K nim se druží některá jinoslovanská a cizí jména počestěná nebo shodná svým zakončením s českými jmény:

Astrachaň, *Bretaň* (-tagne), *Kodaň*, *Lovaň*, *Lublaň*, *Soluň*, *Umaň*, *Videň* (-dně), *Volyně*...; *Bombaj*..., *Paříž*..., *Sibiř*..., *Pešť*...

Skloňují se úplně podle *kost* mimo 2. p. jedn., který je většinou na -e, *Chocně*, *Ďaroměře*, *Kroměříže*...; jen jména na retné souhlásky mívají -i || řidč. -ě: *Čáslavi* || *Čáslavě*, podob. u *Boleslav*, *Příbram*...

Jinak bývá -i || -e velmi zřídka u jmen na -šť: *Třešti* || -tě. Pravidlem je *Pešti*.

Některá jména přešla v lid. mluvě ke vzoru *ryba*, na př. *Příbrama*, *Přibyslava*.¹

2. Podst. jména *hůl*, *sůl* mají od 2. p. jedn. počínajíc k r á t k o s t: *holi* || *hole*, *solí*...

Láhev má 2. p. jedn. *láhve*, 3., 6. *láhvi*, mn. 1., 4. *láhve* — 7. p. jedn. *lahví*, mn. 2. *lahví*, 3. *lahvím*, 6. *lahvích*, 7. *lahvemi* || někdy *láhví*...

Vzor paní.

357. Jedn. č. 1., 4., 5.	} <i>paní</i>	Mn. 1., 2., 4. <i>paní</i>
2.		3. <i>paním</i>
3., 6.		6. <i>paních</i>
7.		7. <i>paními</i> .

¹⁾ *Bratislava* se skloňuje podle *ryba*: 2. p. *Bratislavy*, 3., 6. -vě...

Patří k němu celkem jen málo jmen:

domácká křestní jména *Hančí, Maří*; příjmení (sl., pí) *Hořejší, Kočí...*; obecná jména osobní (sl., pí) *důchodní, pokladní, průvodčí, vrchní...*; a

zastaralá jména obecná *biblí* || zprav. *bible* (podle *duše*), *konfesi* || zprav. *konfese, redakcí* (Ner.) || zprav. *redakce* ap.

Vzor **máti**.

358. Jedn. 1., 5. <i>máti</i>	Mn. 1., 4. <i>mateře</i>
2. <i>mateře</i>	2. <i>mateří</i>
3., 6. <i>mateři</i>	3. <i>mateřím</i>
4. <i>máteř</i>	6. <i>mateřích</i>
7. <i>mateří</i>	7. <i>mateřemi</i> .

1. Mimo 1. a 4. p. jedn. jsou to vesměs knižní tvary podle *duše*, jenže ze základu *mateř-*.

Stejně se skloňuje vedle složeného *pramáti* i *neť* (*neteře...*), ale v 1. p. jedn. je obyčejně *neteř*, ojediněle *neti*.

V básnickém jazyce se vyskytuje s týmiž tvary ojediněle *dceř*.

Jen hovorově a lidově se *máti* skloňuje podle *duše* nebo podle *kost*: 2. jedn. *mátě* || *máti*, 3., 4., 6. *máti*, 7. *mátí*.

V 1. p. se vyskytuje rovněž lid. a hovor. též *mát* a *mátě*.

2. Domácké podoby křestních jmen, jako *Ančí, Fančí, Lóri, Tončí...* (viz v § 372₇), a obdobné *Kazi* se **n e s k l o ň u j í**.

Vzor **kopaná**.

359. Tvary tohoto vzoru jsou shodné s žen. tvary podle přídavného vzoru *chudý, chudá, chudé*; viz § 377.

Patří k němu jména obecná i vlastní, živ. i neživ., na př. *házená, komorná, podívaná, přibuzná, služebná...*, místní jména *Bílá, Česká, Dlouhá, Hluboká, Lysá...*, (paní, slečna, Jana...) *Bílá, Černá, Němcová, Novotná, Svobodová...*

JMÉNA RODU STŘEDNÍHO.

Vzor město.

360. Jedn. 1., 4., 5. <i>město</i>	Mn. 1., 4. <i>města</i>
2. <i>města</i>	2. <i>měst</i>
3. <i>městu</i>	3. <i>městům</i>
6. <i>městě</i> <i>oku</i>	6. <i>městech</i> <i>jablkách</i>
7. <i>městem</i>	7. <i>městy</i>

1. Patří sem jména na -o:

blaho, dobro, jaro, jméno, kolo, maso, místo, mokro, nemehlo, oko, okno, pásmo, péro, písmo, proso, roucho, slovo, stádo, sucho, vlhko, vřeteno, železo..., Bulharsko, Hlinsko, Lipsko, Polsko, Rakousko, Rovensko, Slovensko, Rusko, Srbsko, Uhersko...

Též pomnož. *játra* (jater), *kamna* (kamen)..., míst. názvy *Napajedla* (-del, -dlích)...

Vedle *břemeno, písmeno, plemeno, rameno...* je též *břímě, plémě...*, viz v § 365.

2. V **6. p. jedn.** je koncovka -u skoro pravidlem u jmen na -ko, -ho, -cho, -go:

jablku, lýku, městečku, mléku || *mléce, oku, vlhku, Bulharsku...*, *blahu, jhu...*, *břichu* || *břiše, rouchu* || *rouše, suchu, uchu...*, *Kongu, ságu, tágu...*

U jmen na -sko jsou některé zastaralé tvary na -ště:

(ve) *vojsku* || *vojště*; (v) *Polsku* || *Polště*; (v) *Lipsku* || *Lipště*.

Vedle *Polsko* je zastar. ž. *Polska* (3., 6. *Polsce*).

Dále je -u většinou u jmen na -r:

desateru, dobru, mokru, péru, vedru, vědru, žeburu...; *na jaře* || *po, o jaru; o jádru, v jádru* (dobrý člověk) || čast. *v jádře*.

Ostatní jména mají častěji -ě (-e):

díle, dně, kole, koleně, křídle, létě, mase, místě, okně, písmě, stádě, slově, těle, železe...

řidčeji -u: *chladnu, ránu, stu, právu, vřetenu, zlu...*

Je (na, o) *jméně* || -nu, ale jen *ve jménu Boha, Páně*.

3. V 6. p. **množ.** je koncovka *-ách* zpravidla u jmen na *-ko*, *-ho*, *-cho*, *-go*:

jablkách, kolečkách, městečkách..., jhách..., rouchách, suchách..., tágách, tangách...

Ostatní jména mají nejčastěji *-ech*, a to zpravidla jména na *-ro*, *-no*, *-do*, *-to*:

ňadrech, vedrech..., jménech, oknech, vřetenech..., místech, stech..., hovadech, stádech...

U jiných bývá vedle pravidelného *-ech* zřídka *-ích*:

dílech, kolech, křídlech, tělech..., právech, slovech..., železech..., slovesech || slovesích... (viz *nebesích* v násled. §).

361. 1. Některá jednotlivá jména.

1. *Koleno*, znamená-li část nohy, má v mn. 2., 6. tvar *kolenou*, od původu *dvojný*. Vedle něho se však užívá i množ. tvaru v 2. p. *kolen* a v 6. *kolenech*. Zastaralý je dvojný 7. p. *kolenoma* vedle běžného *koleny*. Jen lidové jsou tvary *kolenouch* (2., 6.) a *kolenoum* (3.).

V jiných významech jsou jen tvary množné: 2. *kolen*, 6. *kolenech*, 7. *koleny*.

K *ramena*, znamená-li část lidského těla, je 2. a 6. dvoj. *ramenou*, zastar. 7. *ramenoma*. V jiných významech jsou tvary množ. *ramen...*

Také *křídlo* má zastar. dvoj. 7. p. *křídloma* vedle běžného *křídly*.

Sto: mn. *tři...* *sta* || dvoj. *dvě stě*; viz ještě § 393.

O *prsa* — *prsou* viz v § 323.

2. *Dítka* má mn. č. *dítky, dítek...* a *dětičky, dětiček, dětičkám...* podle *ryba* (sr. stř. *dítě* || mn. ž. *děti*).

Střed. tvary *dítka, dítek, dítkům...* ve významu přeneseném jsou umělé a nevžily se.

3. *Lýtka* má mn. 1., 4. *lýtky*, 2. *lýtek*, 3. *lýtkům* || *lýtkám* (podle *ryba*), 6. *lýtkách*, 7. *lýtky* || *lýtkami*.

Podobně je u pomn. *bedra*: 2. *beder*, 3. *bedrům* || řidč. *bedrám*, 6. *bedrech* || řidč. *bedrách*, 7. *bedry* || řidč. *bedrami*;

u *dvířka, dvířka*: 2. *dvířek* (*-rek*), 3. *dvířkům* (*-rkům*) || někdy *dvířkám* (*-rkám*), 6. *dvířkách* (*-rkách*), 7. *dvířky* (*-rky*) || někdy *dvířkami* (*-rkami*).

Tvary podle *ryba* (*lýtkám...*) jsou zbytek původní ž. podoby těchto jmen: *lýtka*, *bedry* (jedn. *bedra*) a *dvířky* (sr. ž. *dvěře*).

5. *Oko*, *ucho* mají pravidelné tvary množné 1., 4. *oka*, *ucha*, 2. *ok*, *uch*, 3. *okům*, *uchům*, 6. *okách*, *uchách*, 7. *oky*, *uchy* jen ve významu přeneseném (oko na chytání zvěře, v kartách, oko na polévce, mořské oko = jezero, ucho u nádoby).

Znamenají-li zrakový a sluchový ústroj, mají tvary jiné, částečně od původu dvojné:

1., 4. *oči*, *uši*

2. *očí*, *uší*

3. *očím* *uším*

6. *očích*, *uších*

7. *očima*, *ušima*.

Původně dvojné jsou tvary *oči*, *očí*, *očima* (*uši...*) ; tvary *očím* (*uším*) a *očích* (*uších*) byly k nim přitvořeny podle množných.

6. V 2. p. mn. některá dvojslabičná jména z *k r a c u j í* kořenitou samohláskou:

dílo — *děť*, *jádro* — *jader*, *játra* — *jater*, *jméno* — *jmen*.

Léto má krátkost mimo v 2. p. *let* též v 3., 6., 7. *letům*, *letech*, *lety* || řidč. *létům*, *létech*, *léty*.

Vzor **moře**.

362. Jedn. 1., 4., 5. *moře*

2. *moře*

3., 6. *moři*

7. *mořem*

Mn. 1., 4. *moře*

2. *moří* || *vajec*

3. *mořím*

6. *mořích*

7. *moři*.

1. Patří sem podst. jména na *-e*:

Labe, *nebe*, — *líce*, *plece*, *srdce*, *vejce*, — *pole*, — *bojiště*, *cvičiště*, *hlediště*, *hnojiště*, *hřiště* (*hřiště*), *jeviště*, *ohniště*, *seřadiště*, *stanoviště*, — *poledne*, *dopoledne*, *odpoledne*, — *lože*...

2. V 2. p. mn. je tvar bez *-í* u *vejce* — *vajec*, pak u jmen na *-iště* vedle řídkého tvaru na *-í*: *bojišť* || *bojiští*, podob. *jevišť*, *ohnišť*...

Jen lidový je tvar *pol* (*do pol*) místo spis. *polí*.

3. K *poledne* je 6. p. mn. o *polednách* ve významu »v poledne« .

Jinak by byl *polednech*, podobně *dopolednech*, *odpolednech*.

Vyskytuje se však z množ. tvarů běžně jen 1., 4. *dopoledne*, *odpoledne* (všecka d., o.). Ojedinělý je 2. p. žlutých *polední* u Břez., nedělních *odpolední* u Hal.

Plece má jedn. č. ve významu »maso na lopatkách« (nejčastěji zdrobnělé *plecko*). Ve významu »vrchní část zad« je zpravidla pomn.: *plece*, *plecí*... Básnický a lidově je též jedn. č. ta *plec* (podle *duše*).

Líce (= tvář) je rodu stř. a jen básnic. rodu ž. *líce* || *líc* (podle *duše*).

Příbuzné je muž. *líc* (a rub).

Vejce má jedn. tvary úplně podle *moře* a jen lidové *vejce*, *-ti*, *-tem* (podle *kuře*).

4. *Nebe* se skloňuje v jedn. č. pravidelně podle *moře*, v mn. č. však má tvary podle *město* z kmene *nebes-*:

1., 4. <i>nebesa</i>	6. <i>nebesích</i>
2. <i>nebes</i>	7. <i>nebesy</i> .
3. <i>nebesům</i>	

Vzor **znamení**.

363. Jedn. 1., 4., 5. } Mn. 1., 2., 4. <i>znamení</i>	
2. } <i>znamení</i>	3. <i>znamení</i> m
3., 6. } <i>znamení</i> m	6. <i>znamení</i> ch
7. <i>znamení</i> m	7. <i>znamení</i> mi.

1. Podle tohoto vzoru se skloňují všechna podst. jména slovesná na *-ní* a *-tí*:

dělání, *hraní*, *chválení*, *kování*, *prošení*, *tesání*, *volání*, *žalování*..., *bití*, *bytí*, *krytí*, *lití*, *mytí*, *napětí*, *žití*...;

hromadná jména *kamení*, *listí*, *obilí*, *trní*, *uhlí*, *zboží*, *zelí*...,

jiná, na př. *hospodářství*, *kupectví*, *nábřeží*, *pobřeží*, *poříčí*, *procesí*, *příčestí*, *rolnictví*, *zahradnictví*..., vlastní míst. jm. *Hovězí*, *Kobylí*, *Meziříčí*, *Poříčí*, *Srní*, *Strašecí*, *Veselí*, *Zubří*..., *Podunají*, *Podyjí*, *Polabí*, *Posázaví*, *Povltaví*...

2. U míst. jmen *Hovězí, Kobyli, Strašecí...*, která jsou zpodstatnělá adjektiva (*hovězí...*), vyskytují se tu a tam tvary podle a d j e k t i v n í h o vzoru *pěši*: 2. p. jedn. *Hovězího*, 3. *Hovězímu*...

Také obecné *hříběcí* mívá někdy obdobné tvary *hříběcího*...

U jiných substantiv, *uhliho, uhlímu...*, pokládají se tyto tvary za l i d o v é.

3. Je stř. *snídání* || ž. *snídaně* (podle *duše*); stř. *náručí* || ž. *náruč, -če*; stř. *záští* || častěji ž. *zášť, -šti* || *-ště*.

V l i d o v é mluvě jsou obdobné žen. podoby vlast. míst. jmen: *Meziříč, Medříč* k *Meziříčí, Poříč* k *Poříčí, Vrchláb* k *Vrchlabí*...

4. *Pondělí* je dnes pravidlem jméno stř., ale původně bylo rodu muž. Vedle toho je m. *pondělek* (podle *hrad*).

Podobně *září*.

Prvotně bylo *zářij (zářuj)*, podle *meč*, sr. *zářij-ový*.

A zastar. *klí* (= lep, lepidlo), zachované v odbor. spojení *vyzí klí*.

5. Substantiva tohoto vzoru jsou zpravidla neživotná. Ze ž i v o t n ý c h patří sem jen *rukojmi*; viz v § 341.

Vzor kuře.

364. Jedn. 1., 4., 5. *kuře*

Mn. 1., 4. *kuřata*

2. *kuřete*

2. *kuřat*

3., 6. *kuřeti*

3. *kuřatům*

7. *kuřetem*

6. *kuřatech*

7. *kuřaty*.

1. K tomuto vzoru patří hlavně názvy mláďat, jména jim podobná a některá jiná:

hádě, holoubě, house, hříbě, jehně, kůzle, lvíče, medvidě, ptáče, ráče, sele, štěně, tele, žábě, — cikáně, čírtě, děvče, dítě, dvojče, mládě, pachole, trojče, vnouče, vyžle, zvíře, — poupě, — čtvrtně, doupě, koště, vole.

Vole má zastar. tvary podle *moře*: jedn. 2. p., mn. 1., 4. *vole*...

2. K *dítě* je mn. *děti* (§ 355).

3. O *hrabě, falckrabě, kníže, lankrabě, markrabě, purkrabě*, o *Dítě, Hrabě, Kníže, dože (dóže)* a o *rukojmě* viz v § 341, 342.

Vzor **břímě**.

365. Jedn. 1., 4., 5. <i>břímě</i>	Mn. 1., 4. <i>břemena</i>
2. <i>břemene</i>	2. <i>břemen</i>
3., 6. <i>břemeni</i>	3. <i>břemenům</i>
7. <i>břemenem</i>	6. <i>břemenech</i>
	7. <i>břemeny</i> .

1. Patří sem mimo *břímě* ještě *jmě*, *plémě*, *písmě* (= písmeno), *rámě*, *símě*, *slémě* (= vrchní krokev ve střeše), *témě*, *výmě* (zříd. *vémě*).

Množné tvary jsou úplně podle *město*, jenže z kmene *břemen-*.

Jednotné tvary *břímě*... se vyskytají jen v jazyce knižním, běžné jsou tvary podle *město*: *břemeno*, *jméno*, *písmeno*, *plemeno*, *semeno*, *slemeno*, *temeno*, *vymeno* || obyč. *vemeno*. Tvar *břemenem* v 7. p. je společný.

2. *Jmě* je silně zastaralé a ostatní tvary jsou od běžného *jméno*.

Podobně je silně zastaralý 1., 4. p. *písmě*, ale ostatní jednotné tvary podle *břímě* vyskytují se vedle tvarů podle *město*: 2. *písmena* || zříd. *písmene*, vždy *do písmene* (správný...); 3. *písmenu* || *-ni*; 6. *písmeně* || *-ni*.

Vzor **služné**.

366. 1. Tvary tohoto vzoru se shodují se střed. tvary přídavných jmen ve vzoru *chudý*, *chudá*, *chudé*.

Patří sem *dlažebné*, *nájemné*, *odstupné*, *služné*, *spropitné*, *stočné*, místní jména *Bystré*, *Ježerné*, *Německé*, *Rovné*, *Vysoké*...

Jméno úterý.

2. Je původně rodu m., ale chápe se dnes za jméno stří.

Má jen tento tvar pro 1. a 4. p. jedn.: dnes je *úterý*; přijdu *v úterý*.

V jiných pádech se užívá tvarů od *úterek*: 2. jedn. *úterka*, 3., 6. *úterku*, 7. *úterkem*, množ. *úterky*...

CIZÍ PODSTATNÁ JMÉNA.

367. 1. Skloňují se různě podle svého zakončení, mluvnického rodu a kmene.

Mnohá z nich jsou počestěna hláskově, na př. *Ježíš* z lat. *Jesus*, *Paříž* z *Paris*, nebo tvarově, na př. *komise* z lat. *commissio*, *Athény* z řec. (pomn.) *Athénaj*. Tvarové počestění záleží v přizpůsobení cizích slov slovům domácím, v nahrazení neobvyklého zakončení (*commiss-io*) běžným domácím (*komis-e*). I hláskové počestění mívá tento úkon; sr. *Paris*, ve výslovnosti *Pari* || zčešt. *Paříž*, jako *Kroměříž*...

Počestěná jména byla z nemalé části uvedena ve výkladech dřívějších.

Jejich tvary jsou dosti často totožné s českými, někdy jen s nimi obdobné a proti slovům domácím se u nich vyskytuje častěji nesklonnost. Tvarová obdobnost a nesklonnost se pozoruje u těch jmen, jejichž zakončení je poněkud odlišné od zakončení slov domácích (zdomácnělých) nebo v češtině zcela neobvyklé. Nesklonnost je poměrně řídká, zřetelně proniká snaha skloňovati co nejvíce, neboli cizí jména se hledí přiřaditi k slovům domácím.

2. Rozhoduje tu většinou výslovnost, nikoli pravopis; na př.:

Ampère = ve výslovn. *Ampér*, podle *dub*; *Garrigue* = *Garig*; *revue* = ve výsl. *revy* (viz v § 372s); *Bordeaux* = *Bordó* (viz § 373r).

3. Někdy se podle zakončení mění rod cizích jmen, a to vlivem domácích slov se stejným zakončením, ale s jiným rodem. Na př.:

chaos, *pathos*, *praesens* a lékař. *virus* jsou rodu m. (sr. čes. jména *les*...), původ. střed.;

epos je v jedn. č. m. || v kniž. jaz. střed., v mn. č. m., původ. střed.; *panoráma* buď zachovává původní stř. rod (podle *město*) nebo je žen. (*panoráma*, *-my*..., podle *ryba*).

4. Jindy se původní rod zachovává, ač mají domácí jména téhož zakončení rod jiný:

jména na *-a* (*-ma*), *aroma*, *dogma*, *drama*, *revma*... (§ 373s), jsou ve spis. mluvě rodu střed. (podle *město*), nikoli žen. (podle *ryba*);

astma je spis. stř. (*astma, astmatu...*, podle *město*) || lid. žen. (*astma, -my...*, podle *ryba*);

podob. spis. stř. *revma* (obyč. nesklonné) || lid. žen. *revma* (*regma, rechma*);

zčeštěné *rýma* (s jiným významem než *revma*) je i spis. žen.;

spis. stř. *drama* (*dramatu...*) || lid. žen. *drama* (*-my...*);

jména na *-um, album, centrum, gymnasium, metrum...*, a na *-on*, na př. *kolon* (*kólon*), jsou střed., nikoli m. (§ 370₅).

Též *stadion* je spis. stř., lid. a hovor. muž. (370₆).

5. Skloňování latin. a řec. slov se většinou p ř i z p ů s o b u j e původnímu v e k m e n i. Na př.:

m. *Cicero* — *Cicero**na*, *Nero* — *Nero**na*; *fara**o* — *fara**ona*;

Anakreon — *Anakreo**nta*, *Xenofon* — *Xenofon**ta*;

Aristoteles — *Aristote**la*, *Diogenes* — *Diogena*, *Sofokles* — *Sofokla*, *Sokrates* — *Sokrata*;

Augustus — *Augusta*, *Kolumbus* — *Kolumba*, *Kristus* — *Krista*, *Livius* — *Livia*, *Ovidius* — *Ovidia*; *census* — *censu*, *hymnus* — *hymnu*, *nexus* — *nexu*, *pa(s)sus* — *pa(s)su*, *ritus* — *ritu*; *genius* — *genia*, *nuncius* — *nuncia*, *radius* — *radia*;

Herodotos — *Herodota*, *Eros* — *Ero**ta*, *heros* — *heroa*;

Pythagoras — *Pythagory*, *Aeneas* — *Aeney*;

Archias — *Archie*;

Paris — *Parida*, *amanuensis* — *amanuensa* || *-se*;

ž. *Dido* — *Didony*, *Juno* — *Junony*; *Sapfo* — *Sapfy*, *Kalypso* — *Kalypsy*; *Klio* — *Klie*;

Ceres — *Cerery*;

Demeter — *Demetry*;

Hellas — *Hellady*, *Pallas* — *Pallady*;

Alexandreis — *Alexandreidy*, *Artemis* — *Artemidy*; *Nemesis* — *Nemese*;

Erinyes — *Erinye*.

Stř. jm. *a*) zakončená na *-um* a *-on* (*-eum, -ium, -uum, -ion*, viz v § 370):

adjektivum — *adjektiva*, *aktivum* — *aktiva*, *album* — *alba*, *centrum* — *centra*, *datum* — *data*, *faktum* — *fakta*, *metrum* — *metra*, *monstrum* — *monstra*, *pasivum* — *pasiva*, *substantivum* — *substantiva*...; *medium* — *media*; *stadion* «stádyjon» — *stadia*... (podle *město*); *kolon* (*kó-*) — *kola*.

b) na -a: *drama* — 2., 3. jedn. *dramatu*; *panoráma* — *panorámatu*; podob. *axioma*, *dilemma*, *dogma*... (§ 373).

Některá muž. jména tvoří tvary z celého 1. p. na -us:

fiškus — *fiškusa*; *primus* (1. žák ve škole) — *primusa*; lékař. *virus* — *virusu* (mn. *virusy*).

Jiná kolísají:

cirkus — *cirku* (řím. divadlo) || jinak *cirkusu*; *globus* — *globu* || obyč. *globusu*; *Dafnis* — *Dafnida* || *Dafnise* nebo -sa; *Herodes* — *Heroda* || *Herodesa*; *luxus* — *luxu* || čast. *luxusu*; *Mars* — *Marta*, zříd. *Marsa*, *Marse* (bůh) || *Marsu* (planeta).

Kolísají též zdomácnělá příjmení:

Bartelmus — *Bartelmusa*; *Krolmus* — *Krolmusa*; *Mathesius* — *Mathesia* || zříd. *Mathesiusa*.

6. Někdy se podle ostatních pádů tvoří nový 1. pád jedn.:

Herodotos — *Herodota* > *Herodot*; *Homeros* — *Homera* > *Homér*; *Hellas* — *Hellady* > *Helada*...

Ze střed. *faktum* — *fakta* vzniklo muž. *fakt*, gen. *faktu*..., mn. *fakty*; z plur. *akta* — *akt* je též muž. jedn. *akt*, gen. *aktu*, mn. *akty*, *aktů*..., ale s významovým rozdílem.

Leckdy nový nominativ ovládl: lat. *ministrans* — *ministrantis*, zčešt. v *ministranta*, k tomu *ministrant*; podob. *laborant*, *praktikant*..., *pacient*...

Jména zakončená souhláskou.

368. 1. Jejich skloňování závisí na tom, tvoří-li se tvary od 2. p. jedn. počínajíc z celého nominativu či z kmene (viz 5. odst. minul. §).

Na př. *Homér* — *Homéra*, *Homérovi*...; tvary tytéž jako u domácích nebo zdomácnělých slov *Petr*, *kmotr*; *Moskva* — *Moskvy*... = *Praha*, *Prahy*...; *auto* — *auta*... = *město* — *města*...

Aristoteles má koncovou souhlásku -s jako čes. *pes*, *Nečas*..., avšak celé zakončení (pádová přípona) je -es, v češ. neobvyklé. Podob. *Krist-us*, *Herodot-os*, *Pythagor-as*, *aktiv-um*, *kol-on* (*kól-on*)... Tvary od 2. p. jedn. počínajíc tvoří se ze základu bez této přípony, z kmene.

S tvary z nominativu sing.

2. Skloňují se podle svého zakončení a rodu zpravidla tak jako jména domácí, ať jsou počestěna nebo ne. Jsou to většinou *m a s k u l i n a*; na př.:

Byron, *Čechov*, *Gogol*, *Hannibal*, *Homér*, *Churchill* «Čerčil», *Lermontov*, *Lessing*, *Molotov*, *Roosevelt*, *Schiller*, *Stalin*... podle *had*;

Jačić «-ič», *Ježíš*, *Korš*, *Miletič*, *Sienkiewicz*, *komisař*... podle *oráč*;
Charkov, *Kavkaz*, *Kijev*, *Lisabon*, *Londýn*, *Lyon*, *New York*, *Oxford*, *Peking*, *Řím*; *telegraf*, *telefon*, *pathos*... podle *hrad*.

Epos, ať je v sing. rodu m. nebo střed., skloňuje se podle *hrad*: jedn. 2., 3. *eposu*..., mn. 1., 4. *eposy*, 2. *eposů*...

Řidčeji jsou to *f e m i n i n a*, na př.:

Bretagne || zčešt. *Bretaň*, *Kazaň*, *Sibiň*, *Sibiř*, *Soluň*... podle *kost*.

Ojediněle *n e u t r a*:

epos, viz výše; *rekviem* je nesklonné (po *rekviem*...), protože česká *neutra* na souhlásku nejsou.

3. Patří sem muž. jména

a) s *n e v y s l o v o v a n ý m* -e nebo -es v 1. p. jedn.:

Ampère «-pér», *Bonaparte* «-part», *La Fontaine* «-tén», *Molière* «-lijér», *Voltaire* «-tér»..., *Descartes* «Dekart» podle *had* — 2. p. jedn. *Ampèra*..., *Descartesa* || *Descarta* «-karta»; *Toulouse* «Tulúz» podle *hrad* — 2. p. jedn. *Toulousu*; —

b) jména s -y *v y s l o v o v a n ý m* -j:

hockey «hokej» [|| zčešt. *hokej*], *jersey* «džerzej, -zej» (tkanina), *Macaulay* «-laj» — *hockeye*... podle *meč*, *oráč*; —

c) jména s *n e v y s l o v o v a n o u* *s o u h l á s k o u* po souhlásce:

Flaubert «-bér», *Goncourt* «-kúr» podle *had*; *Orleans* «-leán» podle *hrad* — 2. p. atd. *Flauberta*, *Goncourta*, *Orleansu*... «-béra, -kúra, -leánu»; —

d) jména se s o u h l á s k o u po samohlásce v 1. p. n e v y s l o v o v a n o u, v ostatních pádech však v y s l o v o v a n o u:

Denis «-ny», *Dumas* «Dyma», *Marat* «-ra»... — 2. p. atd. *Denise* «-nyse», *Dumasa* || -se «-sa || -se» [též nesklonné], *Marata* «-ta».

Proti případům c) se zde souhláska vyslovuje proto, aby nevznikly neobvyklé skupiny samohlásek (*Deni-a* n. *Deni-e*...).

S tvary z kmene nebo z nominativu.

369. Mají takové tvary jako jména domácí, ale nezřídka podle jiného vzoru, než na který ukazuje koncová souhláska.

a) Maskulina.

Na -us.

1. Životná *Augustus*, *Bartelmus*, *Kristus*, *Krolmus*... podle *had*, neživotná *cirkus*, *hymnus*, *idealismus*, *nacionalismus*, *ritus*... podle *dub*.

Většinou se tvoří jejich tvary počínajíc od 2. p. jedn. z kmene, řidčeji z celého nominativu nebo obojím způsobem:

Augustus — *Augusta*, *Augustovi*..., *ritus* — *ritu*..., *Bartelmus* — *Bartelmusa*, *cirkus* — *cirku* »závodní dráha antická«, jinak *cirku* || část. *cirkusu*. Viz podrobněji v § 367₅.

Na -ius.

2. Životná *Livius*, *Ovidius*, *Kramerius*, *Mathesius*... mají tvary většinou podle *had*, neživotná *radius*... většinou podle *dub*, ale v 2. p. jedn. s koncovkou -a, a to nejčastěji od kmene, řidčeji od celého nomin. (§ 367₅):

Livius «-vijus» — *Livia* «-vija», *radius* — *radia*..., *Kramerius* — *Krameria* || zastar. *Krameriusa*; viz podrobněji v § 367₅.

Dva tvary jsou podle *oráč* a *meč*: mn. 6. p. *Liviích*, *radiích* a 7. *Livii*, *radii* [podle tvrdých vzorů by bylo též *Liviech*, *radiech* a jen *Liviy*, *radiy*].

Všecky tvary jsou ve výslovnosti ze základu *Livij-*, *radij-*, takže čekáme vůbec tvary podle měkkých vzorů, též jedn. 2. p. *Livie*, *radie* a 5. *Livii*, *radii*.

Tvary podle tvrdých vzorů lišící se od tvarů měkkých vznikly beze vší pochyby ze snahy vyhýbat se podle možnosti neobvyklým skupinám *ie* a *iy*.

Na -os.

3. Na př. *Herodotos, Eros, heros*. Jako životná (osobní) mají tato jména tvary podle *had*, a to z příslušných kmenů (§ 367₅):

Herodota, Herodotovi..., *Eros — Erota, Erotovi...*, *heros — heroa, heroovi...*

Na -es.

4. Na př.: *Aristoteles, Diogenes, Herodes, Perikles, Sofokles, Sokrates*, Skloňují se jako osobní jména vlastní podle vzoru *had* a mají většinou tvary z kmene:

Aristotela, Aristotelovi; Diogena, Sokrata...

K *Perikles, Sofokles* je *Perikla, Periklovi...*, zříd. *Perikleas...*

Herodes má tvary *Heroda, Herodovi...* || *Herodesa...* Viz v § 367₅.

Neživotné; *Borysthenes* (řeka) má tvary podle *dub*: jedn. 2., 3., 6. *Borysthenu...*

Na -is.

5. Osobní vlastní jména řec. *Adonis, Paris* mají tvary podle *had* z kmene: *Adonisa, Parida, Adonišovi, Paridovi...*

Obecné lat. *amanuensis* se skloňuje rovněž podle tohoto vzoru, *amanuensa, amanuensovi...*, ale v 2. p. jedn. má též tvar *amanuense* podle oráč. Sr. v § 336₃.

O *commis* «komi» viz v § 371₄.

Na -on.

6. Na př.: *Anakreon, Xenofon*. Tvary jsou podle *had* z kmene: *Anakreonta, Anakreontovi...*

Na -as, -eas.

7. Na př. *Pythagoras, Aeneas*. Mají tvary z kmene dílem podle *had*, dílem podle *sluha*:

jedn. 2. *Pythagora, Aenea* || *Pythagory, Aeney*, 3., 6. *Pythagorovi, Aeneovi*, 4. *Pythagora, Aenea* || *Pythagoru, Aeneu*, 5. *Pythagore, Pythagoro*, jen *Aeneo*, 7. *Pythagorou, Aeneou* || *Pythagorem, Aeneem*, mn. 1. *Pythagorové, Aeneové*, 2. *Pythagorů, Aeneů*, 3. *Pythagorům, Aeneům*, 4. *Pythagory, Aeney*, 6. *Pythagorech, Aeneech*, 7. *Pythagory, Aeney*.

Tvary podle *had* jsou obdobné s tvary ode jmen na *-us, -os, -es...*, t. j. jakoby z nomin. *Pythagor*, tvary podle *sluha* pak jakoby z nomin. *Pythagora*. Tvary společné oběma vzorům (*Pythagorovi, -rové...*) považují se za tvary podle *had*.

Není vok. *Aenee* (obdobný s *Pythagore*), protože je skupení *ee* neobvyklé.

Na *-ias*.

8. Patří sem *Archias* «-chyjas». Má jako předešlá jména tvary podle *had* a *sluha*, ale některé i podle *oráč* (*soudce*):

jedn. 2. *Archia* || *Archie*, 3., 6. *Archiovi*, 4. = 2. (*Archia, Archie*) || *Archiu*, 5. *Archie* || *Archio*, 7. *Archiem* || *Archiou*;

mn. 1. *Archiové*, 2. *Archii*, 3. *Archium*, 4. *Archie*, 6. *Archích*, 7. *Archii*.

Podle *oráč* (*soudce*) je jedn. 2., 4., mn. 4. *Archie*, mn. 6. *Archích*, 7. *Archii*. Mn. 4. a 7. by podle *had* (*sluha*) zněl *Archiy*, 2. jedn. podle *sluha* rovněž tak. Neobvyklému skupení *iy* se jazyk vyhnul v mn. 6. a 7. tvary na *-ii, -ích*, v 2. jedn. na *-ie*.

Všecky tvary se tvoří z kmene vyslovovaného *Archij-*, takže čekáme tvary podle *oráč*, nikoli *had*. Viz obdobu v 2.

Na *-ys*.

9. Na př. život. *Atys* — jedn. 2., 4. *Atya* «-tyja», 3., 6. *Atyovi*... podle *had*,

neživ. jedn. 1., 4. *Halys* (řeka) — 2. *Halya* «-hyja», 3., 6. *Halysu*... podle *dub*.

Základ tvarů je ve výslovnosti *Atyj-, Halyj-*; čekali bychom proto tvary podle *oráč, meč*: jedn. 2. *Atye, Halysu*... Viz obdobně v 8. a 2.

Na *-ij, -yj, -oj*.

10. Jde o jména r u s k á, *Dikij, Dostojevskij, Kotljarevskij, Pisemskij, Srezněvskij...*, *Groznyj* (míst. jm.)..., *Tolstoj, Koševoj, Polevoj, Krivoj Rog* (míst. jm.).

Jsou to zpodstatnělá a d j e k t i v a, která by měla v češtině *-ý*: *Diký, Dostojevský, Grozný (Hrozný), Koševý, Polevý, Tolstý (Tlustý), Krivý...*, a mají proto tvary podle *chudý*:

jedn. 2., 4. *Dostojevského, 3. Pisemskému, 6. v Grozném, 7. s Tolstým...*, jedn. 2. *Krivého Rogu, 6. v Krivém Rogu...*

N e ú s t r o j n é jsou tvary *Tolstoje, Tolstojovi...*

Ze základu *Tolstoj-* je příd. jm. *Tolstojův* a z něho podst. *tolstojovec*.

b) Feminina.

370. Mají tvary veskrze z kmene většinou podle vzoru *žena*, zřídka podle *duše*.

Na *-es, -er*.

1. Na př. *Ceres, Demeter*, s tvary podle *žena*:
Cerery, Cereře, Cereru..., *Demetry, Demetře...*

Na *-as*.

2. Na př. *Hellas, Pallas* — *Hellady, Pallady, Helladě, Palladě...* podle *ryba*.

Na *-is*.

3. Na př. *Alexandreis, Artemis, Memphis, Thetis* — *Alexandreidy, Artemidy...* rovněž podle *ryba*.

Na *-ys*.

4. Hledí sem *Erinys*, mající tvary ze základu *Eriny* podle *duše*:
jedm. 2., 5. *Erinye* »nyje«, 3., 4. *Erinyi*, 7. *Erinyí*,
mn. 1., 4. *Erinye*, 2. *Erinyí*, 3. *Erinyím*, 6. *Erinyích*, 7. *Erinyemi*.
Podle výslovnosti se psává *Erinyje, -nyjí...*

c) Neutra.

Na *-um, -on*.

5. Mají z kmene tvary podle *město*:

album, centrum, metrum, substantivum..., *kolon (kó-)* — jedn.
2. *alba, kola...*, 3. *albu, kolu*, mn. 1., 4. *alba*, 2. *alb* atp.

Na *-eum, -ium, -uum, -ion*.

6. Na př.: *Lešehradeum, lyceum; gymnasium, magnesium, medium, radium, stadium, vadium...*; *individuum, residuum, vakuum...*; *orchestrion, stadion...*

Mají z kmene dílem tvary podle *město*, dílem podle *moře*:

jedm. 1., 4. *lyceum*
2. *lycea*
3., 6. *lyceu*
7. *lyceem*

mn. 1., 4. *lycea*
2. *lyceí*
3. *lyceím*
6. *lyceích*
7. *lycei*.

Mn. 2., 3., 6. a 7. p. jsou podle *moře*.

Podobně *individuum* — 2. jedn. *individua*, mn. 2. *-duí...*, *gymnasium* — *gymnasia*, *-sií...*, *stadion* — *stadia*, *-dií...*

Příčina této dvojitosti je v 2. p. mn.; podle *město* by zněl neobvykle *lyce*, *individu...* (sr. v § 372 *ide*), proto se ujal tvar *lyceí* podle *moře* a k němu byly přitvořeny tvary *lyceím*, *lyceích* a *lycei*.

Lid. a hovor. muž. *stadion* «stádyjón» má tvary podle *hrad*: *stadionu...*

Ke *studium* je množ. střed. *studia*, *studíí...*, 7. p. *studii* || žen. (podle *duše*) *studie*, *-íí*, 7. p. *-iemi*.

Je též i jedn. ž. *studie* ve významu «vědecký článek...».

Jména zakončená samohláskou.

371. Jsou hojná a jejich skloňování závisí na koncové samohlásce, a to často nejen samé, nýbrž i na povaze předcházející souhlásky. Vyskytují se u nich jednak tvary totožné s domácími (zdomácnělými) jako u jmen zakončených souhláskou, a to hlavně tenkrát, jsou-li zakončena tak jako jména domácí. Jednak mají tato jména tvary s domácími jen obdobné a jednak jsou nesklonná, a to tenkrát, neshoduje-li se částečně nebo vůbec jejich zakončení se slovy domácími.

a) Maskulina.

Na *-a* (*-ia*, *-oa*).

1. Na př. *despota*, *idealista*, *monarcha*, *poeta...*, *paria...*, *buržoa...* Mají tvary podle *sluha*; viz o nich v § 340.

Na *-o*.

2. Jsou dvojí.

a) Jedna mají tvary podle *Bidlo*; na př.: *Marco Polo*, *Oto*, *Hugo*.

b) Druhá mají tvary podle *had* z kmene na *-on*:

Cicero — *Cicerona* (podle latin. *Cicero* — *Ciceronis*), *Nero* — *Nerona*, *farao* — *faraona* atd.

Slovanská jména na *-ki*.

3. Jde o polská a jihoslovanská příjmení:

Krasicki, *Krasiński*, *Rozwadowski...*, *Michajlovski*, *Rački*, *Romanski*, *Zlatarski...*

Jsou to svým původem zpodstatnělá adjektiva, která by zněla v češtině *Krasický*... a proto se skloňují podle *chudý*:

Krasického, Krasickému, o Krasickém, Krasickým atd.

Jiná jména na *-i*.

Na př. vlastní osob. jména *Albini, Alfieri, Badeni, Belcredi, Garibaldi, Maggi, Petöfi, Rossini, Savigny* «-ni», *Verdi, Villani, Zwingli*...; obec. jm. osob. *efendi, kadi, kuli, regenschori, spahi, commis* || zčešt. *komi*... a živočišná *kivi, lori, pekari*...

Vřaďují se do vzoru *krejčí* a mají v j e d n o t. č. tyto tvary:

2., 4. p. *Albiniho, kiviho*..., 3. *Albinimu, kivimu*..., 6., 7. *Albinim, kivim*...

Jsou to tvary jen o b d o b n é s *krejčího*..., vzniklé příponami *-ho, mu* a *-im* z nomin. *Albini, kivi*... s krátkým *-i* proti *-í* u *krejčí*.

V m n o ž. č. jsou většinou tvary podle *oráč*:

1. p. *Albiniové, kiviové*, 2. *Albiniů, kiviů*, 3. *Albiniům, kiviům*, 4. *Albinie, kivie*, 6. *Albiniích, kiviích*, 7. *Albinii, kivií*.

Řídký je 6. p. *Albiniech, kiviech* podle *had* a 2. *muftich* podle *krejčích*.

Někdy jsou množ. tvary podle *had*, avšak ze základu bez *-i*:

regenschorové [jakoby z nom. sing. *regenschor*], 2. *-rů*, 3. *-rům*, 4. *-ry*, 6. *-rech*, 7. *-ry*; podob. *pekarové, -rů*...

4. Tu a tam se pozoruje v sing. i v pl. nesklonnost: 2., 4. jedn. čínského *kuli*, 1. mn. čínští *kuli* a pod.

Pravidlem se nesklonuje v obou číslech *commis* «komi», zčeštěné *komi* pak jen v pl., kdežto v sing. má tvary *komiho*...

Vzácný skloňovaný tvar je na př. 3. p. mn. *commisům* (Zey.).

Pomnožná místní jména na *-i*.

5. Vřaďují do domácích místních jmen *Hradčany* a *Lobkovice*:

1., 4. *Delfi, Helsinki* — 2. *Delf, Helsink*, 3. *Delfám, Helsinkám*, 6. *Delfách, Helsinkách*, 7. *Delfami, Helsinkami*;

1. *Veji* — 2. *Veje*, 3. *Vežum*, 4. *Veje*, 6. *Vežích*, 7. *Veji* || *Vežemi*.

Vedle toho jsou v nom. zčeštěné podoby *Delfy* a *Veje*.

O *Kupari* viz v § 373.

Na -y.

6. Chovají se tak jako jména na -i z odstavce 3.—4. Na př.: *Bondy, Horthy, Montgomery...*; *dandy, grizzly, pony...* — *Bondyho, dandyho, dandymu, dandym*, mn. 1. *Bondyové, dandyové*, 2. *dandyů*, 3. *dandyům*, 4. *dandye*, 6. *dandyích*, 7. *dandyi* || zříd. mn. 4. *dandy*, 6. *dandych* (podle *krejčí*) || někdy neskl.

Na -e.

7. a) Jména na -e s m ě k k o u souhláskou před -e skloňují se v jedn. č. podle *soudce*;

na př. *Nietzsche* — 2., 4. *Nietzsche*, 3., 6. *Nietzschovi*, 7. *Nietzschem*, anebo řidčeji přibírají v 2., 4. p. příponou -ho, v 3. -mu, v 6. a 7. -m (podle *krejčí-ho...*), *Nietzscheho, Nietzschemu, Nietzschem*.

V mn. č. mají tvary podle *soudce*: *Nietzschové, Nietzschů...* (n i k. *Nietzscheové...*).

b) Jména na -e s t v r d o u nebo o b o j e t n o u souhláskou před -e mají v jedn. č. tvary s -ho... nebo podle *had*:

Dante — 2., 4. *Danteho*, 3. *Dantemu*, 6., 7. *Dantem* || čast. 2., 4. *Danta*, 3., 6. *Dantovi*, 7. *Dantem*; podob. *Linde* — *Lindeho* || *Linda...*, *Ranke, Rilke; Goethe* — zprav. *Goetha, Goethovi, Goethem; Verne* — *Verna...*

V mn. č. jsou jen tvary *Dantové, Dantů, Dantům, Dantech, Danty; Lindové...* (podle *had*).

Zpravidla se skloňují podle *had* obec. jména *cicerone* »čičeróne« a *mensignore* »-ňóre« : *cicerona, monsignora...*

Příjmení a křest. jména na -e přejatá za č e s k á mají v jedn. č. nejčastěji tvary podle *had*:

Anderle — *Anderla, Anderlovi...*, *Naske* — *Naska, Niederle* — *Niederla...*, podob. *Kunte, Rutte, Tille* || řidčeji *Naskeho...*

Křest. jméno *Arne* se buď skloňuje *Arna, Arnovi...* nebo řidčeji *Arneho, Arnemu...*, ve spojení s příjmením je pak často nesklonné: 2., 4. *Arne Nováka*, 3., 6. *Arne Novákovi...*

V č. mn. jsou jen tvary podle *had*: *Anderlové, Naskové...*, *Nasků* atd.

c) O slovech s -e nevyslovovaným viz v § 368a.

Na *-é, -ae*.

8. Na př. *Linné, abbé, atašé, protežé; Richelieu* «šlijé»; *Andreae*.
Buď mají jako jména v 3.—4. tvary obdobné se vzorem *krejčí, Linného, abbého, abbému, abbém...*, *Linnéové, Linnéů...*, nebo jsou nesklonná. Obecná jména *abbé...* se v pl. zpravidla nesklonují.

Na *-au, -ó*.

9. Na př. *Lenau, Boileau* «ló». Přiklánějí se k domácím jménům podle vzoru *had*:

Lenaua, Lenauovi, Lenauem, mn. Lenauové, Lenauů...

Na *-ou, -ú*.

10. Na př. *Barthou* «tú», *Sardou* «dú».

Buď mají tvary jako jména předešlá, *Barthoua, Barthouovi...*, nebo jsou nesklonná jako česká substantiva *Bartů, Macků...*

Na *-oa*.

11. Patří sem *boa* (druh hroznýše); je nesklonné. Vedle toho je též rodu ž. a stř., viz dále.

b) Feminina.

372. Mají veskrze tvary totožné s domácími, jenže někdy podle jiného vzoru, než bychom čekali, a to podle samohlásky.

Na *-a*.

1. Mají pravidelné tvary podle žena: *Afrika, Ankara, Antigona, Kuba, Moskva, nymfa, Samara, Sparta...*

O jménech na *-ja, -ia, -ca, -ča, -ža...* viz v § 351.

Na *-ea*.

2. Na př.: *Galilea, Guinea, idea, Korea, Medea, orchidea...*; mají tvary podle *ryba* a *duše*:

jedn. 1. <i>idea</i>	mn. 1., 4. <i>idey</i> <i>ideje</i>
2. <i>idey</i> <i>ideje</i>	2. <i>ideí, idejí</i>
3., 6. <i>idei, ideji</i>	3. <i>ideám</i> <i>ideím, idejím,</i>
4. <i>ideu</i>	6. <i>ideách</i> <i>ideích, idejích</i>
5. <i>ideo</i>	7. <i>ideami</i> <i>idejemi.</i>
7. <i>ideou</i>	

V 3., 6. p. jedn. byl by podle *ryba* tvar *idee*, ale skupení *-ee* je v češtině neobvyklé; proto se ujalo *idei* podle *duši*. Ve výslovnosti je to *ideji* a tak se i psává.

V 2. p. mn. by byl podle *ryba* — *ryb* divný tvar *ide*, a proto byl nahrazen tvarem *idei* podle *duše*. Podle výslovnosti se píše *ideji* a vlivem toho vznikly množ. tvary *ideje*, *idejm* (*idejim*), *idech* (*idejich*), *idejemi* a jedn. gen. *ideje*. Na *-oa*, *-ua*.

3. Na př.: *Samoa*, *boa* (kožišina); *Mantua*, *kongrua*. Mají většinu tvarů podle *ryba*, některé podle *duše*:

jedn. 2. <i>kongruy</i>	mn. 1., 4. <i>kongruy</i>
3., 6. <i>kongrui</i>	2. <i>kongrui</i>
4. <i>kongruu</i>	3. <i>kongruám</i>
5. <i>kongruo</i>	6. <i>kongruách</i>
7. <i>kongruou</i>	7. <i>kongruami</i> .

Boa má stejné tvary, *boy*, *boi*, *bou*..., nebo je nesklonné.

Na *-e*, *-ie*.

4. Na př.: *base*, *komise*, *pense*, *praxe*..., *Asie*, *historie*, *geometrie*... Tvary jsou podle *duše*.

O *revue* «*revy*» viz v 8.

Na *-o*, *-ó*.

5. Tato jména jsou dvojí.

a) Na př. *Dido*, *Junó* — *Didony*, *Junony*, *Junoně*... podle *žena* z kmene *Didon-*, *Junon-*.

b) *Echo* «*-chó*» (víla), *Kalypso*, *Sapfo* — 2. *Sapfy*, 3., 6. *Sapfě*, 4. *Sapfu*, 5. *Sapfo*, 7. *Sapfou*... podle *ryba*.

Ve 4. p. jedn. se užívá též 1. p. *Echo*...

Tvary podle *ryba* vznikly přes úplnou odlišnost nominativu sing. proto, že v ostatních pádech po tvrdé souhlásce před *-o* jiné tvary možné nejsou. Zároveň je to svědectví toho, jak silný je sklon ke skloňování jmen se zakončením u domácích (eminu) neobvyklým.

Akus. sing. *Sapfo* .. je následkem tlaku formy: *-o* je pravidlem u neuter v nomin. i v akus. a přechází od nich i k femininům.

Na *-io*.

6. Na př. *Klio* «*klijo*» — 2. *Klie* «*klije*», 3., 6. *Klii* «*kliji*», 4. *Kliu* || *Klio*, 5. *Klio*, 7. *Kliou*; množ. 1., 4. *Klie*, 2. *Klii*, 3. *Kliim*, 6. *Klich*, 7. *Kliemi*.

Jsou to stejné tvary jako u jmen typu *Troja*; viz v § 351.

V podstatě je tu obdoba s předešlými jmény *b*), *Sappho*...

Na *-i*, *-y*.

7. Patří sem dosti hojné domácí podoby křestních jmen:

Anči (Anča, Anna), *Anny* (Anna), *Dolfi* (Adolfina), *Fanči* (Fanča, Františka), *Fany* (Františka), *Gábi* (Gabriela), *Leni*, *Léni*, *Lény* (Apolena, Eleonora, Magdalena), *Lori* (Eleonora), *Máli* (Amalie), *Máry* a *Mici* (Marie), *Tonči* (Tonča, Antonie), *Tóny* (Antonie).

Základem těchto domácích podob jsou většinou jména zdomácnělá, ale koncovka *-i*, *-y* není česká, *Mici* je přejato celé.

Dále řidká jména jiná:

peri (orientální víla), *okapi* || *okapia* (žirafovitě zvíře); *kauri* (damma-roň indická);

brandy (|| část. střed.); *whisky* (|| střed.).

V j e d n o t. č. mají všechna tato jména jen tvar na *-i*, *-y*, jsou nesklonná.

Lze také říci, že mají jediný tvar obdobou podle *paní*, ale tím se skutečný stav nijak lépe nevystihne.

V m n o ž. č. je *okapie*, *okapií*... podle *duše*, a to vlastně od sing. *okapia*.

Podobně lze tvořiti *perie* — *perií*..., *kaurie* — *kaurií*...

Brandy a *whisky* jsou nesklonná jako v sing.

Domácká jména *Anči*... se buď neskloňují, nebo se místo nich užívá tvarů od podob s běžným zakončením: od *Anča*, *Fanča*, *Tonča*...

8. Patří sem i *revue*, ve výslovnosti *revý* || obyčej. *revy*.

Je buď nesklonné, nebo má zřídka mimo 4. p. jedn. tvary podle *duše*: jedn. 2. *revue* «revyje», 3., 6. *revui* «revyji», 7. *revuí*; množ. 1., 4. *revue*, 2. *revuí*, 3. *revuím*, 6. *revuích*, 7. *revuemi*.

c) Neutra.

Na *-i*, *-y*.

373. 1. Na př.: *alibi*, *cyankali*, *dementi*, *harakiri*, *chianti*, *pačuli*, *potpourri*...; míst. jm. *Assisi* «-sizi», *Benghasi*, *Brindisi*, *Capri*, *Gobi*, *Mississipi*, *Portici*, *Rimini*, *Zambezi*...;

menu «-ny», *scherry*; *Vichy* «-ši»; *brandy*, *whisky* || žen. (viz výše).

V jedn. č. mají většinou tvary rovné 1. p., jen v 7. p. tvar na *-im*. V množ. č. je 1., 4., 2. p. na *-i*, 3. na *-im*, 6. na *-ich*, 7. na *-imi*, nebo jsou veskrze tvary na *-i*.

Jihoslovan. *Kupari* se hojně chápe za neutrum patřící sem (do, v *Kupari...*), ač je od původu pomnož. jako na př. *Delfi* (§ 371₅) a mělo by míti ve 2. p. *Kupar*, 3. *-rům*, 6. *-rech*, 7. *-ry*, sr. čes. *Volary*, *-r*, *-rům...* (§ 325). Zčeštěný 1., 4. p. by byl *Kupary* (= koupadla, koupele).

Na *-e*.

2. Na př.: míst. jm. *Baltimore*, *Miramare*, *Ostende*; obec. *extempore*, *parere*, *parte*, *rande*; *aloe*.

Končí se sice na *-e* jako domácí jména vzoru *moře* a *kuře*, ale před *-e* je jiná s o u h l á s k a než u jmen domácích (*-re*, *-de*, *-te*) nebo s a m o h l á s k a (*-oe*). Mají proto zpravidla jen 7. p. jedn. na *-em*, za *Miramarem*, s *parerem...*, a jinak jsou neskloňná.

Ojediněle se vyskytují ještě jiné tvary, a to podle *město*:

extempore — 2. jedn. *extempora* (Ner.), 3. mn. *extemporum* (tamt.).

Rande, jen hovor. a lid., mívá tvary *randete*, *randeti...* podle *kuře*.

Aloe je též ž. (podle *duše*).

Z jiných jmen má jen 7. p. jedn. na *-em* *faksimile*, v množ. č. však tvary *faksimilia*, *-lií...* jako jména na *-ium* (§ 370₆).

Na *-é*.

3. Na př.: *defilé*, *exposé*, *kanapé*, *klišé*, *negligé* || zčešť. *negližé*, *pyré*, *resumé*, *turné*; *bouquet* «buké», *filet* «filé».

Mají jako předešlá jen 7. p. jedn. na *-em*: *exposém*, *resumém...* || na *kanapé*, v *resumé...*

Lid a hovor. *kanape* mívá tvary podle *moře*: ke *kanapi*, na *kanapi...* Podobně *kafe*, ke *kafi* (Rais)...

Na *-u*, *-ú*.

4. Na př. *Korfu*, *Peru*; *Anjou* «žú», *ragout* «gú». Jsou veskrze neskloňná.

Řecká jména na *-ma*.

5. Na př.: *aroma, astma, axioma, dilemma, dogma, drama, panorama, schisma, thema (téma), zeugma...*

Mají tvary z kmene *dramat-* podle *město*, jen v 2. jedn. p. zpravidla tvar *dramatu, dogmatu...* || ojediň. *dramata*.

Některá bývají též neskloňná: o tom *aroma*, o svém *astma*, při svém *revma*.

Na *-á*.

6. Patří sem *angažmá* (zčeštěním z *engagement*); *abonnement* «abon(o)má». Jsou neskloňná.

Departement «-tmá» je rovněž neskl. || *departementu...* «-tmánu», ale rodu m.

Na *-ó*.

7. Na př.: *byró; tableau* «-ló» *trumeau* «-mó»; *Waterloo* «-ló»; *Bordeaux* «-dó».

Rovněž se neskloňují.

B. Přídavná jména

374. 1. Mají sklonění dvojí, t. zv. j m e n n é a s l o ž e n é.

Jmenné sklonění záleží v tvarech shodných s tvary podstatných jmen; viz dále vzory *chud* — *chuda* — *chudo* a *bratrův* — *bratrova* — *bratrovo*.

Chud a *bratrův* = *hrad, kad*; *chuda* a *bratrova* = *žena*; *chudo* a *bratrovo* = *město*.

Jmenné skloňování mají jen přídavná jména typu *chud*, t. j. v 1. p. jedn. č. muž. rodu se souhláskou *t v r d o u* nebo *o b o j e t n o u* (stř. rod. *mílo, libo...*).

Původně byly jmenné tvary též u adjektiv se souhláskou *m ě k k o u*, ale ta mají dnes jen tvary složené; viz dále vzor *pěší*.

Tyto tvary se shodovaly s tvary substantiv podle vzoru *ordč, meč* — *duše* — *moře*; na př. *pěš* — *pěše* (*pěšě*) — *pěše*.

Zachovalo se z nich do dneška v adjektivní platnosti jen ustrnulé *páně* k prvotnímu muž. rodu *pán*.

Některé jmenné tvary přivlastňovací ustrnuly a splynuly se svým substantivem ve spřežky: *Kněž-dub*, *Kněž-most*, *Kněže-ves*, *Buště-hrad*, *Nelahoze-ves*; viz v § 208s.

Jiné zpodstatněly a mají úkon míst. jmen: *Budeč*, *Jaroměř*, *Olomouc...*, viz v § 356 a 196.

Střed. tvary komparativu nabyly úkonu příslovci: *hůře*, *méně*, *šíře*, *více*, *výše...*

2. Složené tvary se skládají z tvarů jmenných, splynulých s tvary ukazovacího zájmena *jě*, které se dochovalo v osobním zájmeně *jeho*, *jí...* a ve vztažném *jenž...* Na př.:

dobrý < *dobro-jě*, *dobrá* < *dobra-ja*, *dobré* < *dobro-je*; jedn. m. *pěší* < *pěšb-jě*, ž. *pěší* < *pěšie* < *pěšá* < *pěša-ja*, stř. *pěší* < *pěšie* < *pěše-je...*

3. Tvary přídavných jmen, jmenné i složené, jsou většinou rozdílné podle tří rodů: *chud* — *chuda* — *chudo*; *bratrův* — *bratrova* — *bratrovo*; *chudý* — *chudá* — *chudé* atp. U vzoru *pěší* jsou však tyto tvary stejné jednak pro všechny tři rody, jednak pro rod muž. a stř. Viz k tomu v § 378. V množ. 2., 3., 6. a 7. p. jsou jediné tvary u všech adjektiv.

Místy v lid. mluvě jsou ve vzoru *chudý* stejné i některé tvary jiné; viz tam.

4. Jak ve skloňování jmenném, tak složeném je pro život. muž. 4. p. jedn. tvar shodný s p. 2. (*chuda*, *bratrova*, *chudého*, *pěšího*), kdežto tvar neživ. se rovná 1. (*chud*, *bratrův*, *chudý*, *pěší*).

A pro život. muž. 1. p. mn. je tvar jiný než ve 4. p. (*chudi*, *bratrovi*, *chudí*), pro neživ. pak tvar shodný se 4. m. a s 1., 4. ž. (*chudy*, *bratrovy*, *chudé*).

5. V množ. čísle je druhý pád shodný s 6. (*dobrých*, *pěších*) jako u zájmen (*jich*, *těch*, *našich...*).

6. Jedn. i mn. páťý pád je veskrze roven prvnímu, proto se neuvádí.

7. Původně bývaly jmenné i složené tvary dvojné, ale zanikly ve větší míře než u substantiv. Dochovaly se tvary na *-ma* v 7. p. mn. (*chudýma...*) a ojediněle tvar pro 1., 4. p. mn. *česká*; viz v § 377.

8. Zcela ojediněle se přídavné jméno neskloňuje. Je to přivlastňovací *páně*: *anděl*, *chrám*, *modlitba Páně*, *dům páně Novákův*; *v chrámu Páně*, *za domem páně Novákovým* atp.

Vzor **chud, chuda, chudo.**

m.	ž.	stř.
375. Jedn. 1. <i>chud</i>	<i>chuda</i>	<i>chudo</i>
3. <i>chudu</i>	—	<i>chudu</i>
4. <i>chud</i> (neživ.) <i>chuda</i> (živ.)	<i>chudu</i>	<i>chudo</i>
Mn. 1. <i>chudi</i> (živ.) <i>chudy</i> (neživ.)	<i>chudy</i>	<i>chuda</i>
4. <i>chudy</i>	<i>chudy</i>	<i>chuda.</i>

1. Jsou to tvary **j m e n n é**.

Ostatní tvary se nevyskytují a místo nich se kladou **s l o ž e n é** tvary podle vzoru *chudý*.

2. Užívá se pak jmenných tvarů jen v doplňku, v přísudku a v příslovečném určení obsahovém.

Nejčastější je 1. p. jedn. i mn.:

býti, jsem, jsi... chud..., jsme chudi...; čisti, dělali co... rád; vrátiti se smuten, vesel, cítiti se povinen, šťasten atp.

Ostatní tvary jsou řídké, jen v jazyce knižním:

3. jedn. *býti pamětlivu, veselu* (|| *pamětliv, vesel*);

4. jedn. a mn. *učiním tě šťastna* (obyč. 7. p. *šťastným*); *cítiti se povinna* (lépe *povinen*); *vidím ji veselu* (obyč. *veselou*), *vidím je vesely* (obyč. *veselé*) atp.

Některých jmenných adjektiv se užívá kromě toho za podmínek zvláštních; na př.: je *milo* poslouchat || je mi to *milé*.

O tom o všem viz podrobněji ve skladbě (§ 670 sl.).

3. Patří sem příd. jména *blízek, bohat, bos, dalek, dlužen, dychtiv, hladov, hoden, hotov, hrd, churav, jist, laskav, milostiv, mlád, mrtev, nemocen, pamětliv, pilen, pln, poslušen, práv, prost, rád, roven, samotn, schopen, silen, sláb, smuten, stár, svoboden, syt, šťasten, účasten, vesel, vědom, věren, vinen (povinen), zdráv, znám, zvědav, žádostiv, ženat, živ...*

Některé jmenné tvary jsou více nebo méně **z a s t a r a l é**, vyskytují se dosti hojně v jazyce knižním, hlavně básnickém: *bled, čist, hluch, mrzut, něm, rozpačit, slep, tich...*

4. Mnohá adjektiva j m e n n é t v a r y v ů b e c n e m a j í.
Jsou to

všecka na -rý: *bodrý, dobrý, chytrý, kyprý, modrý, mokrý, moudrý...*,
mimo *starý*, viz v § 6717;

všecka na -cký: *anglický, hradecký, kupecký, olomoucký, rolnický, řecký, žebrácký...*;

všecka na -ský: *božský, český, městský, moravský, ruský, slezský, slovenský, srbský...*;

hojná na -ký: *divoký, hebký, hezký, hluboký, horký, krotký, mělký, nízký, prudký, řídký, široký, tenký, vlhký, vysoký...*;

některá jiná: *bílý, černý, červený, dávný, holý, malý, nahý, namáhavý, nový, prázdný, rychlý, tuhý, ubohý, zelený, žalostný, žlutý...*

5. N e p a t ř í sem střed. jmenné tvary, které nabyly plně povahy p o d s t a t n ý c h j m e n: *dobro, dusno, horko, mokro, sucho, teplo, zlo...*

Tato zpodstatnělá adjektiva se skloňují plně podle *město*, mají tedy i ty jmenné tvary, které přídavná jména vůbec nemají: 7. p. jedn. *suchem*, 2. p. mn. *such...*

**Vzor bratrův, bratrova, bratrovo,
matčin, matčina, matčino.**

	m.	ž.	stř.
376. Jedn. 1.	<i>bratrův</i>	<i>bratrova</i>	<i>bratrovo</i>
	<i>matčin</i>	<i>matčina</i>	<i>matčino</i>
2.	<i>bratrova</i>	<i>bratrovy</i>	<i>bratrova</i>
	<i>matčina</i>	<i>matčiny</i>	<i>matčina</i>
3.	<i>bratrovu</i>	<i>bratrově</i>	<i>bratrovu</i>
	<i>matčinu</i>	<i>matčině</i>	<i>matčinu</i>
4.	<i>bratrův (neživ.) bratrova (živ.)</i>	<i>bratrovu</i>	<i>bratrovo</i>
	<i>matčin matčina</i>	<i>matčinu</i>	<i>matčino</i>
6.	<i>bratrově -vu</i>	<i>bratrově</i>	<i>bratrově -vu</i>
	<i>matčině</i>	<i>matčině</i>	<i>matčině</i>
7.	<i>bratrovým</i>	<i>bratrovou</i>	<i>bratrovým</i>
	<i>matčiným</i>	<i>matčinou</i>	<i>matčiným.</i>

	m.	ž.	stř.
Mn. 1.	<i>bratrovi</i> (živ.) <i>bratrovy</i> (neživ.) <i>matčini</i> <i>matčiny</i>	<i>bratrovy</i> <i>matčiny</i>	<i>bratrova</i> <i>matčina</i>
2., 6.	<i>bratrových, matčiných</i>		
3.	<i>bratrovým, matčiným</i>		
4.	<i>bratrovy</i> <i>matčiny</i>		<i>bratrova</i> <i>matčina</i>
7.	<i>bratrovými, matčinými</i> (-ma).		

1. Tvary v 7. p. jedn. m., stř. a v 2., 6., 3. a 7. p. mn. jsou složené (podle *chudý*), ostatní pak jmenné (podle *chud*).

2. V 6. p. jedn. m. a stř. je buď tvar *bratrově* || *bratrovu*, ale jen *matčině*. Nesprávný je 3. jedn. m. a stř. *bratrově, matčině* místo -vu, -nu.

3. V 7. p. mn. klade se tvar *bratrovýma*, původně dvojný, u podstatných jmen tvarem dvojných (*rukama...*).

4. Jen lidové a hovorové, nikoli spisovné jsou složené tvary místo jmenných: jedn. *bratrového chlapce, od bratrové ženy, bratrovou ženu...*, a mn. tvary střed. *bratrovy, matčiny* místo -va, -na.

Místy v Čechách je u s t r n u l ý tvar na -ovo pro 1. p. jedn. všech tří rodů: *bratrovo chlapec, dcera, děvče...*

5. Podle tohoto vzoru se skloňují přídavná jména přivlastňovací na -ův, *Antonínův, Bartošův, dědečkův, Karlův, Novákův, mužův, otcův, Pavlův, starostův, strýcův...*, a na -in, *Anežčin, babiččin, Karlin, sestřin, tetin, Vlastin, ženin...*

Všech tvarů užívá se stejně a vždy, v přivlastku i v přísudku a v doplňku: *bratrův, sestřin chlapec* || *je to bratrovo, sestřino* atp.

Vzor *chudý, chudá, chudé*.

	m.	ž.	stř.
377. Jedn. 1.	<i>chudý</i>	<i>chudá</i>	<i>chudé</i>
2.	<i>chudého</i>	<i>chudé</i>	<i>chudého</i>
3.	<i>chudému</i>	<i>chudé</i>	<i>chudému</i>
4.	<i>chudý</i> (neživ.) <i>chudého</i> (živ.)	<i>chudou</i>	<i>chudé</i>
6.	<i>chudém</i>	<i>chudé</i>	<i>chudém</i>
7.	<i>chudým</i>	<i>chudou</i>	<i>chudým</i> .

m.	ž.	stř.
Mn. 1. <i>chudí</i> (život.)	<i>chudé</i>	<i>chudá</i>
<i>chudé</i> (neživ.)		
4. <i>chudé</i>	<i>chudé</i>	<i>chudá</i>
2., 6.	<i>chudých</i>	
3.	<i>chudým</i>	
7.	<i>chudými (-ma).</i>	

1. Je to skloňování s l o ž e n é.

2. Před -í v 1. p. mn. m. měkčí se souhláska: *chudý* — *chudí* «-dí», *bohatý* — *bohatí* «-tí», *dobrý* — *dobří*, *hezký* — *hezci*, *mladičský* — *mladičcí*, *řecký* — *řečtí*, *český* — *čeští*, *ubohý* — *ubozí*, *hluchý* — *hluší*.

V lid. mluvě tu často měkčení nebývá: *dobří*, *hezki*... Je to tvar shodný s žen. a střed.

3. V 7. p. mn. je *chudýma* při dvojných tvarech podstatných na *ma*: *holýma rukama*, *rovnýma nohama*...

4. Ojedinělý je kniž. zastar. d v o j n ý tvar *chudá* pro m. 1., 4. p. mn.: vezmu *dva česká*, půjdu do města, pozlátka nakoupím (Čelak.).

5. V 1., 4. p. mn. má lid. mluva pro stř. rod tvar *chudé* (*chudý*), shodný s ženským.

6. Podle tohoto vzoru se skloňují všechna přídavná jména na -ý: *bohatý*, *svatý*..., *hrdý*, *sudý*..., *hodný*, *lačný*..., *dobrý*, *chorý*..., *hezký*, *český*, *měkký*..., *drahý*, *ubohý*, *vlahý*..., *hluchý*, *plachý*..., *libý*, *slabý*, *slepý*, *chromý*, *známý*..., *bolavý*, *zdravý*..., *holý*, *milý*, *stálý*..., *bosý*, *lysý*, *drzý*...

a zpřídavnělá přičestí na -lý, -ný, -tý: *minulý*, *uplynulý*, *znalý*..., *mazaný*, *napadený*, *pečený*, *vařený*, *vystavěný*..., *krytý*, *mytý*, *odbytý*, *prokletý*...

Vzor pěší.

m.	ž.	stř.
378. Jedn. 1. <i>pěší</i>	} <i>pěši</i>	<i>pěší</i>
2. <i>pěšího</i>		<i>pěšího</i>
3. <i>pěšímu</i>		<i>pěšímu</i>
4. <i>pěši</i> (neživ.)		<i>pěši</i>
<i>pěšího</i> (živ.)		
6., 7. <i>pěším</i>		<i>pěším.</i>

m., ž., stř.

Mn. 1., 4.	<i>pěší</i>
2., 6.	<i>pěších</i>
3.	<i>pěším</i>
7.	<i>pěšimi (-ma).</i>

1. Je to jako *chudý* skloňování *s l o ž e n é*.

2. V 7. p. mn. je *-ma* u jmen se 7. p. na *-ma*: *vlastníma očima...*

3. Podle tohoto vzoru se skloňují přídavná jména přivlastňovací, většinou živočišná: *boží, člověčí, hadí, holubí, hovězí* (k *hovado*), *kapří, kohoutí, kozí, orlí, oslí, rysí, supí, telecí, zvířecí, žabí...*,

dále jiná přídavná, *cizí, ryzí, svěží, vlastní, jarní, letní, (pod)zimní, denní, roční, pololetní, pozdní...*,

slovesná přídavná *bicí, honicí, hrací, krycí, mycí, koupací, sedací, vyšetřovací...*,

zpřídavnělé přechodníky přítomné a minulé: *bijící, hledící, honící, koupající, prosící...*, *pozbyvší, provinivší se, vytrpěvší...*,

2. a 3. stupeň přídavných jmen: *(nej)horší, (nej)lepší, (nej)milejší, (nej)starší...*,

a cizí příd. jména *absolutní, definitivní, konkurenční, oficiální, primitivní, resolutní...*

4. Tvarů podle vzoru *pěší* užívá se ve všech větoslovných úkonech, neboť přídavná jména sem hledící jmenné tvary zpravidla nemají: *svěží vzduch || vzduch je svěží...*

C. Příčestí a přechodníky

Příčestí.

379. Mají veskrze adjektivní tvary jmenné nebo složené:

1. *Příčestí minulé činné.*

Má jmenné tvary přídavné pro 1. p. jedn. a množ. všech tří rodů:

	m.	ž.	stř.
jedn.	<i>nesl</i>	<i>nesla</i>	<i>neslo</i>
mn. živ.	<i>nesli</i>	<i>nesly</i>	<i>nesla.</i>
neživ.	<i>nesly</i>		

Podobně *bral, dal, dělal, četl, metl, minul, vedl, viděl, vezl, žil...*

Užívá se ho v opsaných tvarech *nesl jsem, byl jsem nesl...* (§ 423).

Z p o d s t a t n ě l á přičestí, *břídil, chlubil, hýřil, tlachal...* (viz v § 189^s), mají všechny tvary jako jiná substantiva podle *had*. Rozhoduje tu jejich úkon.

2. Př í č e s t í m i n u l é t r p n é.

Má jmenné tvary pro 1., 4. a 3. p. jedn., 1. a 4. mn. podle vzoru *chud, -a, -o*:

	m.	ž.	stř.
jedn. 1.	<i>nesen</i>	<i>nesena</i>	<i>neseno</i>
	<i>kryt</i>	<i>kryta</i>	<i>kryto</i>
4. neživ. = 1.			
živ.	<i>nesena</i>	<i>nesenu</i>	<i>neseno</i>
	<i>kryta</i>	<i>krytu</i>	<i>kryto</i>
3.	<i>nesenu</i>	—	<i>nesenu</i>
	<i>krytu</i>	—	<i>krytu</i>
mn. 1. živ.	<i>neseni</i>	<i>neseny</i>	<i>nesena</i>
	<i>kryti</i>	<i>kryty</i>	<i>kryta</i>
neživ.	<i>neseny</i>		
	<i>kryty</i>		
4.	<i>neseny</i>		<i>nesena</i>
	<i>kryty</i>		<i>kryta.</i>

V lid. a hovor. mluvě se užívá v mn. č. ženského tvaru *neseny, kryty* jako středního.

O jejich užívání viz v § 839.

Přechodníky.

3. Mají tvary zvláštní, odlišné od tvarů všech jmen v širokém smyslu, a to jen pro 1. p. jedn. i mn.

4. Přechodník přítomný (budoucí):

jedn. m	ž., stř.	mn. m., ž., stř.
<i>nesa (mina)</i>	<i>nesouc (minouc)</i>	<i>nesouce (minouce)</i>
<i>děla je</i>	<i>dělajíc</i>	<i>dělajíce.</i>

Podotně *prose, hodě, mlátě, měně...*, *prosíc...*

5. Přechodník minulý:

jedn. m.	ž., stř.	mn. m., ž., stř.
<i>nes, děláv</i>	<i>nesši, dělávši</i>	<i>nesse, dělávše.</i>

O užívání obojího přechodníku viz ve skladbě (§ 840 sl.).

Zpřidavnělá přičestí.

6. Mají veskrze složené tvary adjektivní podle vzoru *chudý* nebo *pěší*; na př. *minulý, znalý...*, *mazaný, vařený...*, *krytý, litý...*; *nesoucí, dělající...*, *pozbyvší...* Viz § 377 a 378.

O zpřidavnělých přičestích jako o významové skupině viz ve skladbě (§ 844 sl.).

D. Zájmena

380. 1. Mnohá zájmena se skloňují úplně podle vzorů přídavných.

P o d l e *chudý* mají tvary tato zájmena:

jaký, který (*kterýsi, leckterý, málokterý, některý*), **kterýž** (*kteréhož...*); **taký**, obyč. **takový**; **týž** (viz pod 3.).

Ký (*div...*) má ještě jen 2. p. jedn. *kýho* (*kýho d'asa, výra...!*).

Čekáme *kého*; *kýho* je buď lid. znění (z *kého*) proniklé do spis. řeči nebo tvar mechanicky utvořený z *ký* příponou *-ho*.

2. Jiná zájmena se skloňují zcela **p o d l e** *pěší*:

čí (*něčí, ledačí, ničí, čísi*): *čího, čímu...*;

Místy v lid. mluvě se říká *čích* (*chlapec, děvče...*).

její, *jejího, jejímu...*

Silně zastaralé je *nesklonné její* (*od její syna...*).

3. Týž, tentýž má tyto tvary:

m.	ž.	stř.
Jedn. 1. <i>tentýž, týž</i>	<i>tatáž, táž</i>	<i>totéž</i>
2. <i>téhož</i>	<i>téže</i>	<i>téhož</i>
3. <i>témuž</i>	<i>téže</i>	<i>témuž</i>
4. <i>tentýž</i> (neživ.) <i>téhož</i> (život.)	<i>touž</i> (nik. <i>tutéž</i>)	<i>totéž</i>
6. <i>témž</i> <i>témže</i> (nik. <i>tomtéž</i>)	<i>téže</i>	<i>témž</i> <i>témže</i> (nik. <i>tomtéž</i>)
7. <i>týmž</i> (nik. <i>tímtéž</i>)	<i>touž</i> <i>touže</i> (nik. <i>toutéž</i>)	<i>týmž</i> (nik. <i>tímtéž</i>).
Mn. 1. živ. <i>tíž, titíž</i> obyč. <i>titéž</i> neživ. <i>tytéž</i>	<i>tytéž</i>	<i>táž</i> <i>tatáž</i>
2., 6.	<i>týchž</i> (nik. <i>těchže</i>)	
3.	<i>týmž</i> (nik. <i>těmže</i>)	
4. <i>tytéž</i>	<i>tytéž</i>	<i>táž</i> <i>tatáž</i>
7.	<i>týmiž</i> (nik. <i>těmiže</i>).	

Vedle *touž* a *témž* bývá někdy *touže* a *témže*, vznikla-li by ve spojení se jménem obtížná souhlásková skupina; na př.: *s touž ženou* || *s touže ženou*, *v témž slově* || *v témže slově*.

Jsou to tvary čtvery.

a) Od *týž*, t. j. od *tý* s příklonným *-ž*; *tý* má adjektivní tvary složené (podle *chudý*): *tého-ž*, *tému-ž*, *tém-ž*, *tí-ž*, *tá-ž*...

Vedle *-ž* bývá *-že*; viz výše.

V jedn. 2., 3. a 6. p. ž. *téže* je příklonné *-že* vždy asi proto, že by tvar *těž* zněl stejně s příslovcem *těž*.

b) Od *tentýž*, t. j. od spřežky zájmen *ten* a *týž*: *ta-táž*, *to-též*, *ty-též*, *ti-tíž*.

c) Od *ten* s přívěskem *-též*: l. p. mn. živ. *ti-též*, nespis. *tu-též*, *tou-též*, *tom-též*, *tím-též*.

Přívěsek *-též* je vzat z tvarů b) *to-též* a *ty-též*, kde jsou to však složené tvary od *týž*. jde tu tedy o jejich druhotné pojetí.

Z těchto tvarů se vžil ve spis. mluvě jen 1. p. mn. živ. *ti-těž*, a to místo tvaru *b) ti-tíž*, kde jdou za sebou dvě *i*.

d) Nespis. tvary *těch-že*, *těm-že* a *těmi-že* se skládají z *ten* a z přívěsku *-že*, vzatého z 2., 3. a 6. p. jedn. ž. *téže*. To však je s l o ž e n ý tvar *té* (od *tá*), nikoli od *ta*.

381. Většina zájmen má své skloňování z v l á š t n í, někdy podobné přídavnému dílem podle *chud*, dílem podle *chudý*.

V obou číslech je p á t ý pád stejný s 1., proto se neuvádí.

Můj, tvůj, svůj.

m.	ž.	stř.
Jedn. 1. <i>můj</i>	<i>má</i> <i>moje</i>	<i>mé</i> <i>moje</i>
2. <i>mého</i>	<i>mé</i>	<i>mého</i>
3. <i>mému</i>	<i>mé</i>	<i>mému</i>
4. <i>můj</i> (neživ.) <i>mého</i> (život.)	<i>mou</i> <i>moji</i>	<i>mé</i> <i>moje</i>
6. <i>mém</i>	<i>mé</i>	<i>mém</i>
7. <i>mým</i>	<i>mou</i>	<i>mým</i> .
Mn. 1. <i>moji, mí</i> (živ.) <i>mé, moje</i> (neživ.)	<i>mé</i> <i>moje</i>	<i>má</i> <i>moje</i>
2., 6.	<i>mých</i>	
3.	<i>mým</i>	
4. <i>mé</i> <i>moje</i>	<i>mé</i> <i>moje</i>	<i>má</i> <i>moje</i>
7.	<i>mými</i> (<i>mýma</i>).	

N e s p i s o v n é jsou tyto tvary:

jedn. m., stř. 2. *mojeho*, 3. *mojemu*, 6. *mojem* nebo *mojího*, *mojímu*, *mojím*, 7. *mojím*;

ž. 2., 3., 6., 7. *mojí*;

mn. 2., 6. *mojich*, 3. *mojim*, 7. *mojimi* nebo *mojích*...

V 1. p. mn. živ. je nejčastěji *moji*, *tvoji*, *svoji*, řidčeji *mí*, *tví*, *sví*, ale k *nesvůj* (= ne úplně zdráv, ne v obvyklé míře) zpravidla *nesví*.

V 7. p. mn. je *mýma* při podstatných tvarech na *-ma*: *svýma rukama*...

382. 1. *Sám, sama, samo.*

	m.	ž.	stř.
Jedn. 1.	<i>sám</i>	<i>sama</i>	<i>samo</i>
2.	<i>samého</i>	<i>samé</i>	<i>samého</i>
3.	<i>samému</i>	<i>samé</i>	<i>samému</i>
4.	<i>sám</i> (neživ.) <i>samého</i> (živ.)	<i>samu</i>	<i>samo</i>
6.	<i>samém</i>	<i>samé</i>	<i>samém</i>
7.	<i>samým</i>	<i>samou</i>	<i>samým.</i>
Mn. 1.	živ. <i>sami</i> neživ. <i>samy</i>	<i>samy</i>	<i>sama</i>
2., 6.		<i>samých</i>	
3.		<i>samým</i>	
4.	<i>samy</i>		<i>sama</i>
7.		<i>samými (samýma).</i>	

Jsou to tvary totožné dílem se jmennými podle *chud*, dílem se složenými podle *chudý*. Užívá se jich v doplňku, v přísudku a v obsahovém určení; viz v § 673.

Vztahuje-li se doplňkové *sám* ke zvratnému osobnímu zájmenu *se*, mívá v kniž. jazyce **n o v o t v a r y**:

v 2. p. jedn. m. (stř.) *sama* místo *samého*: *do sebe sama*, stydět *se sama sebe*;

ve 4. p. život. rovněž *sama*: *poznej sebe sama* (místo *sebe samého* || obyč. *sám sebe*);

Sám se náležitě vztahuje jako doplněk k podmětu (*ty*); viz v § 542.

v 3. p. *samu* m. *samému*: *vyčítati samu sobě*.

Lidově je 1., 4. p. mn. stř. *samy*, jako žen.

2. *Samý, samá, samé.*

Jsou to tvary veskrze složené (podle *chudý*) a užívá se jich v **p ř í v l a s t k u**: strom je *samý květ*, šaty jsou *samá záplata...*, viz v § 673.

383. Náš, váš.

	m.	ž.	stř.
Jedn. 1.	<i>náš</i>	<i>naše</i>	<i>naše</i>
2.	<i>našeho</i>	<i>naši</i>	<i>našeho</i>
3.	<i>našemu</i>	<i>naší</i>	<i>našemu</i>
4.	<i>náš</i> (neživ.) <i>našeho</i> (život.)	<i>naši</i>	<i>naše</i>
6.	<i>našem</i>	<i>naši</i>	<i>našem</i>
7.	<i>naším</i>	<i>naší</i>	<i>naším.</i>
Mn. 1.	<i>naši</i> (život.) <i>naše</i> (neživ.)	<i>naše</i>	<i>naše</i>
2., 6.		<i>našich</i>	
3.		<i>naším</i>	
4.		<i>naše</i>	
7.		<i>našimi</i> (-ma).	

V 7. p. mn. je *našima* při podst. jménech se 7. p. na -ma.

384. On, ona, ono.

	m.	ž.	stř.
Jedn. 1.	<i>on</i>	<i>ona</i>	<i>ono</i>
2.	<i>jeho</i> <i>ho</i>	<i>jí</i>	<i>jeho</i> <i>ho</i>
3.	<i>jemu</i> <i>mu</i>	<i>jí</i>	<i>jemu</i> <i>mu</i>
4.	<i>jej, jeho</i> <i>ho, oň...</i>	<i>ji</i>	<i>je</i> (o ně)
6.	<i>něm</i>	<i>ní</i>	<i>něm</i>
7.	<i>jím</i>	<i>jí</i>	<i>jím.</i>
Mn. 1.	<i>oni</i> (živ.) <i>ony</i> (neživ.)	<i>ony</i>	<i>ona</i>
2.		<i>jich</i> <i>jejich</i>	
3.		<i>jím</i>	
4.		<i>je</i>	
6.		<i>nich</i>	
7.		<i>jimi.</i>	

1. Tak se skloňuje *on* jako zájmeno 3. osoby.

Jedn. *ona, ono*, mn. *oni, ony*, *ona* jsou také k zájmenu *onen*, viz § 388.

2. Tvary závislé na předložkách mají *ň-* místo *j-*:

do něho, u ní, k němu, k ní, s ním, s ní, u nich, k nim, s nimi; 6. p. jedn. i mn. má jen *ň-*, *o něm, o nich...*, protože je vždy předložkový.

Genitivy *jeho, jejich* a *jich* na předložkách nezávislé podržují *j-*:
u jeho bratra; *od jeho* rodičů; *k jejich* rodičům; *o jich* ztrátě...

3. Tvar *jeho* v 2. p. jedn. a *jemu* v 3. kladou se při slovesích v důrazu a po předložkách, tvary *ho* a *mu* mimo důraz. Na př.:

j e h o se to netýče; *j e m u* to nedávej; *do něho, u něho, k němu* || ani si *ho* nevšiml; řekni *mu* to.

Viz k tomu kapitolu o důrazu (§ 132).

Jeho se dále klade při jménech (jako přívlastek): *jeho bratr, kabát, nemoc, uzdravení, smrt, výchova...*

4. Ve 4. p. m. jedn. je *jeho* důrazný tvar život. (*jeho* znám), dále život. po předložkách (*na něho...*), *ho* pak nedůrazný tvar život. (znám *ho* [toho člověka]), někdy též neživot. (vidím *ho* [ten strom...]).

Jeho je od původu 2. p. vzatý za 4. jako *hada, oráče*; *ho* vzniklo ze *jho* a to z *jeho*. Podobně povstalo *mu* z *jmu* a to z *jemu*.

Tvary *jej, na něj...* jsou životné i neživotné, a to důrazné i nedůrazné.

C h y b n ě se klade *jej, něj* místo 2. p. *jeho, ho, něho*: *báti se jej, dotýkati se jej...* (sr. *báti se, dotýkati se čeho*), *u něj...*

Tvary *s -ň, naň, oň, proň, zaň*, zastar. *předeň, přeseň* a *veň*, jsou život. i neživot., ale jen nedůrazné.

N e s p i s o v n ý je tvar *doň* místo *do něho*; *-ň* je pouze 4. p.

Pro stř. rod má spis. mluva jen *je* (*na ně...*), n i k o l i též *ho*.

5. a) Tvar *jich* (v 2. p. mn.)

klade se vždy při slovese jako předmět:

týče se *jich* to, všiml si *jich*, nedbal *jich*, bojí se *jich*; ten se *jich* navolal! atp.

Dále vždy při jméně nebo při příslovci v platnosti genitivu množství nebo látky (§ 726):

část jich odešla, mnoho (pět, deset...) jich nepřišlo, hejno jich odletělo, dosti se jich nevrátilo; bylo jich tam trochu ap.

Jich stává často za jménem nebo za příslovcem, viz výše, ale nezřídka i před ním: bylo *jich mnoho* (málo, deset...); přiletělo *jich hejno*...

b) Tvaru *jejich*

se vždy užívá při jméně v úkonu genitivu celkového (§ 726):

jejich střechy (domů), *jejich věže* (kostelů), *jejich vrcholy* (hor), *jejich obvod* (kruhů) atp.

Dále při jméně i mimo ně ve významu uže přivlastňovacím (viz v § 209), t. j. mimo ve významu podmětovém a předmětovém:

jejich dům, kniha..., jejich otec, bratr, služebná...; jejich čas, doba, kraj, rodiště...; jejich básně, opery...; jejich maso (ryb, ptáků, vepřů)...; je to *jejich*, ten dům je *jejich*...

Za třetí vždy při dějovém jméně v platnosti podmětové (§ 724):

jejich uzdravení, utrpení, odchod, příchod, smrt, pláč, smích, štěkot, projev, zpěv...

Jen ve spojení se *sám* klade se ve všech třech případech *jich*:

vrcholy *jich samých*; svolení, souhlas, pomoc *jich samých*...

Samo *jejich* se klade mimo důraz zpravidla před své substantivum; viz v § 619. Rovněž i v případech c).

c) *Jich* i *jejich*

bývá při jméně ve významu předmětovém.

a) Tvar *jejich* se klade všudy tam, kde je ze souvislosti nebo ze spojení genitivu se jménem samého p a t r n é, že jde o úkon předmětový, nikoli podmětový. Na př.:

jejich výchova (dětí) [dětí nevychovávali (někoho), nýbrž jsou předmětem výchovy, jsou vychovávány, vychovávají je rodiče...]; *jejich porážka* (nepřátel) [nepřátelé neporazili, nýbrž byli poraženi; v úkonu podmětovém by se řeklo: jejich vítězství]; *jejich stíhání, trestání* (zločinců); *jejich vydání* (nepohodlných cizinců); jsou to vynikající lidé a *jejich volba* za poslance byla šťastná [ze souvislosti vyplývá, že byli zvoleni, nikoli že sami někoho volili].

Zejména je častý tvar *jejich*, vztahuje-li se na substantivum než i v o t n é, které nemůže býti podmětem (vykonavatelem) příslušného děje:

jejich okopávání, dobývání (brambor); *jejich vydání* (knih); *jejich kácení* (stromů); *jejich získávání* (prostředků); *jejich ztráta, nález* (peněz); *jejich změny* (hlásek); *jejich skloňování* (jmen); *jejich časování* (sloves); *jejich užívání* (přechodníků) apod.

Tvar *jich* se tu pocituje za neobvyklý, silně knižní: *jich stíhání, jich okopávání...*

β) Tvaru *jich* se užívá tenkrát, jestliže by mohlo jíti též o úkon podmětový, t. j. ze snahy po výrazové z ř e t e l n o s t i:

jich ztráta (rodičů) [= to, že jsme je ztratili]; *jich hledání* (ztracených dětí) [= to, že jsme je hledali].

Podmětový smysl by byl: to, že rodiče něco ztratili, děti něco hledaly.

Podmětová platnost se vyjadřuje vždy tvarem *jejich*, takže tvar *jich* je zřetelným prostředkem platnosti předmětové.

Jich stojí přirozeně jako *jejich* mimo důraz před svým substantivem a jen kniž., zastarale za ním; viz v § 619.

6. V 1. a 4. p. mn. stř. je lidově *ony* místo *ona*.

385. Jenž, jež.

1. Skloňuje se mimo 1. p. jedn. a mn. jako *on* s příklonným *ž*.

	m.	ž.	stř.		m.	ž., stř.
Jedn. 1.	<i>jenž</i>	<i>jež</i>	<i>jež</i>	Mn.	<i>již, jež</i>	<i>jež</i>
2.	<i>jekož</i>	<i>již</i>	<i>jekož</i>		<i>jichž jejichž</i>	
3.	<i>jemuž</i>	<i>již</i>	<i>jemuž</i>		<i>jimž</i>	
4.	<i>jekož</i>	<i>již</i>	<i>jež</i>		<i>jež</i>	
	<i>jejž</i>					
6.	<i>němž</i>	<i>níž</i>	<i>němž</i>		<i>nichž</i>	
7.	<i>jímž</i>	<i>již</i>	<i>jímž.</i>		<i>jimiž.</i>	

2. Tvary závislé na předložkách mají rovněž *ň-* místo *j-*, tvary na předložkách nezávislé nikoli: *do něhož, k níž, u nichž, s nimiž...* || *u jekož* rodičům, *k jejichž* rodině...

3. Ve 4. p. jedn. m. platí *jejž* za tvar životný i neživotný, *jekož* jen za životný.

4. Žen. 4. p. jedn. *již* obyčejně se nahrazuje 4. pádem *kterou* od *který*:

Tvaru *již* se vyhýbáme proto, že zní stejně s příslovcem *již*.

5. V 1. p. mn. je *již* tvar životný, *jež* pak neživotný.

Také tomuto tvaru *již* se vyhýbáme a kladem zaň *kterí* (*ž*).

6. V 2. p. mn. se užívá tvaru *jichž* a *jejichž* zcela obdobně jako tvarů *jich* a *jejich*:

jichž se to týče, *jichž* se bojí; *jichž* část odešla; *jejichž* střechy, vrcholy...; *jejichž* dům, otec, díla; *jejichž* utrpení, smích, příchod; *jejichž* vydání (knih), *jejichž* výchova (dětí); *jichž* ztráta (rodičů).

386. Neurčité zájmeno **všechn**, **všecek** (zříd. **všecken**) má tyto tvary:

	m.	ž.	stř.
jedn.	1. <i>všechn</i> , <i>všecek</i> , <i>všecken</i>	<i>vše</i> , <i>všechna</i> , <i>všecka</i> , <i>všeckna</i>	<i>vše</i> , <i>všechno</i> , <i>všecko</i> , <i>všeckno</i>
	2. <i>všeho</i>	<i>vší</i>	<i>všeho</i>
	3. <i>všemu</i>	<i>vší</i>	<i>všemu</i>
	4. neživ. <i>všechn</i> , <i>všecek</i> , <i>všecken</i> živ. <i>všeho</i>	<i>vši</i> , <i>všechnu</i> , <i>všecku</i> , <i>všecknu</i>	<i>vše</i> , <i>všechno</i> , <i>všecko</i> , <i>všeckno</i>
	6. <i>všem</i>	<i>vší</i>	<i>všem</i>
	7. <i>vším</i>	<i>vší</i>	<i>vším</i> ,
mn.	1. živ. <i>všichni</i> , <i>všickni</i> neživ. <i>všechny</i> , <i>všecky</i> , <i>všeckny</i>	<i>všechny</i> , <i>všecky</i> , <i>všeckny</i>	<i>všechna</i> , <i>všecka</i> , <i>všeckna</i>
	2., 6.	<i>všech</i> (<i>všechněch</i>)	
	3.	<i>všem</i> (<i>všechněm</i>)	
	4. <i>všechny</i> , <i>všecky</i> , <i>všeckny</i>	<i>vše</i> , <i>všechny</i> , <i>všecky</i> , <i>všeckny</i>	<i>všechna</i> , <i>všecka</i> , <i>všeckna</i>
	7.	<i>všemi</i> (<i>všechněmi</i>).	

1. Tvary *všeho, všemu, vší...*, stejné s *našeho...*, jsou od původního zájmena *veš, vše*; m. rod *veš* se dochoval ve *veškeren, veškerý*.

Všechen... jsou tvary s přívěsky *-chen, -cek a -cken*, které mají podobu jako jmenná adjektiva: *vše-chen* = hoden, *vše-chna* = hodna... nebo jako zájmeno *ten*: *všech-něch* = těch, *všech-něm* = těm...

2. Tvary bez přívěsku, vedle kterých jsou tvary s přívěsky (*vše || všechno...*), vyskytují se nejčastěji u střed. zpodstatnělého *vše*:
to je vše, vzítí vše, vědětí o všem...

Žen. jedn. 1. *vše*, 4. *vši* a mn. 4. *vše* bývá jen v mluvě básnic., na př. *vše země* (= celá země) apod., v kniž. *nade vši pochybnost a na vše strany*.

3. Tvary *všechněch, všechněm a všechněmi* jsou řídké tvary knižní.

4. Lidový je 1. p. mn. živ. *všeci, všecí*.

387. Ten, ta, to.

	m.	ž.	stř.		m.	ž.	stř.
Jedn. 1.	<i>ten</i>	<i>ta</i>	<i>to</i>	Mn. 1.	<i>ti, ty</i>	<i>ty</i>	<i>ta</i>
2.	<i>toho</i>	<i>té</i>	<i>toho</i>	2., 6.		<i>těch</i>	
3.	<i>tomu</i>	<i>té</i>	<i>tomu</i>	3.		<i>těm</i>	
4.	<i>ten</i> (neživ.)	<i>tu</i>	<i>to</i>	4.	<i>ty</i>	<i>ty</i>	<i>ta</i>
	<i>toho</i> (živ.)			7.		<i>těmi (-ma)</i> .	
6.	<i>tom</i>	<i>té</i>	<i>tom</i>				
7.	<i>tím</i>	<i>tou</i>	<i>tím</i> .				

1. V 1. p. mn. m. je *ti* tvar životný, *ty* neživotný.

Jen l i d o v ý je *ty* také pro rod stř., místy též pro mužský.

2. V 7. p. mn. je *těma* ve spojení se jmény tvaru dvojného.

3. N e s p i s o v n é, jen lid., jsou tvary *teho, temu, tech, tem, s tým, s tými*.

4. Ve spřežkách *ten-hle (ten-dle)*, *ten-to*, *tam-ten*, *ten-tam*, *to-ten* a *tu-ten* (§ 698, 699) skloňuje se *ten* tak, jako když je samo: *toho-hle, té-to, tam-ti, ti-tam...*

Spřežky *tam-ten*, *ten-tam* a *tamhle-ten* po předložkách někdy se rozkládají: *na tamtom || tam na tom; v tamhletom || tamhle v tom*, viz v § 747.

Ve spřežce *tenhleten* (*tahleta, tohleto*) skloňují se většinou obě *ten*: *tohohletoho, téhleté, tomuhletomu, o tomhletom, tuhletu, touhletou, tihleti, tyhlety, tahleta, těchhletěch, těmihletěmi...*

Někdy se druhé *ten* vypouští: *tohohle, tomuhle, těmihle...*

388. Onen, ona, ono.

	m.	ž.	stř.		m.	ž.	stř.
Jedn. 1.	<i>onen</i>	<i>ona</i>	<i>ono</i>	Mn. 1.	<i>oni,</i>	<i>ony</i>	<i>ona</i>
2.	<i>onoho</i>	<i>oné</i>	<i>onoho</i>		<i>ony</i>		
3.	<i>onomu</i>	<i>oné</i>	<i>onomu</i>	2., 6.		<i>oněch</i>	
4.	<i>onen</i> (neživ.)	<i>onu</i>	<i>ono</i>	3.		<i>oněm</i>	
	<i>onoho</i> (živ.)			4.	<i>ony</i>	<i>ony</i>	<i>ona</i>
6.	<i>onom</i>	<i>oné</i>	<i>onom</i>	7.		<i>oněmi (-ma)</i>	
7.	<i>oním</i>	<i>onou</i>	<i>oním.</i>				

1. Jsou to tvary v podstatě stejné s *ten*.

Jedn. *ona, ono*, mn. *oni, ony, ona* jsou totožné se zájmenem 3. osoby (§ 384).

Onen = *on* s přívěskem *-en*.

2. V 1. p. mn. m. je *oni* tvar život., *ony* neživot.

3. L i d o v é jsou tvary *ony* pro l., 4. p. mn. stř. a *oného, onému, oném, oným, oných, onými* místo *onoho...*

4. V některých pádech se zřídka vyskytují tvary s přívěskem *-no*: *onano, onino...*

389. 1. Kdo, co mají jen tvary jednotné:

1.	<i>kdo</i>	<i>co</i>
2.	<i>koho</i>	<i>čeho</i>
3.	<i>komu</i>	<i>čemu</i>
4.	<i>koho</i>	<i>co (na)č</i>
6.	<i>kom</i>	<i>čem</i>
7.	<i>kým</i>	<i>čím.</i>

Ve 4. p. je vedle *co* též *č*, a to po předložkách: *nač, oč, proč, seč* (jsem...), *več, zač*.

S příklonným -ž je *načež, pročez, začez*.

Co, ze staršího čso, časo, je od původu genitiv. Prvotní 1. a 4. p. čs dochoval se jen jako 4. p. v uvedených předložkových výrazech *nač...*

2. Tak se skloňují též složeniny: *kdo-ž, co-ž, kdo-že, co-že; kdo-pak, co-pak; ně-kdo, ně-co; sotva-kdo, sotva-co; málo-kdo, málo-co; zřídka-kdo, zřídka-co; kde-kdo, kde-co; leda(s)-kdo, leda-kdo-s, leda(s)-co, leda-co-s, lec-kdo(s), lec-co(s); všeli-kdo(s), všeli-co(s); bůhví-kdo, bůhví-co; nevím-kdo, nevím-co; kdo-si, co-si; kdo-koli, co-koli; ni-kdo*. Viz v § 708 a násl. Na př.:

kohož, čemuže; o kompak, s čímpak; málokoho, zřídkačemu; leckomu, kohosi, v čemkoli, nikomu...

Po předložkách se některé rozkládají:

kde s kým, bůhví po kom, zřídka o čem..., viz v § 747.

3. Nic má takové tvary jako *co*:

2. *ničeho*, 3. *ničemu*, 6. *ničem*, 7. *ničím*.

Nic vzniklo z *nico* a to z *ni-čso*; je to tedy od původu genitiv jako *co*.

Vedle *v nic* je kniž. tvar *vniveč* (*n i k o l i vnivec*); viz v § 747e.

390. Osobní zájmena **já, ty, se, my, vy** mají sklonění docela zvláštní; také u nich je 5. p. roven 1.

Jedn. 1. <i>já</i>	<i>ty</i>	—	Mn. 1. <i>my</i>	<i>vy</i>
2. <i>mne (mě)</i>	<i>tebe tě</i>	<i>sebe</i>	2., 4., 6. <i>nás</i>	<i>vás</i>
3. <i>mně mi</i>	<i>tobě ti</i>	<i>sobě si</i>	3. <i>nám</i>	<i>vám</i>
4. <i>mne mě</i>	<i>tebe tě</i>	<i>sebe se</i>	7. <i>námi</i>	<i>vámi.</i>
6. <i>mně</i>	<i>tobě</i>	<i>sobě</i>		
7. <i>mnou</i>	<i>tebou</i>	<i>sebou.</i>		

1. Uvedené tvary zvrátného *se* jsou pro č. jedn. i množ. Tvar pro 1. p. není.

2. V 2. p. jedn. je *tebe* vždy v důrazu (*tebe* se to týče, ne *mne*) a po předložkách (*u tebe...*). Jen lid. a hovor. se říká *do tě*.

Mimo důraz se klade *tě*: *ptám se (táži se) tě, bojím se tě*, to se *tě netýče*, je mi *tě líto* apod.

Původní 2. p. je *tebe*; *tě* je původní 4. p. a užívá se ho obdobou podle dvojice *otbě || ti*, která má tvar dvojslabičný a jednoslabičný.

Obdobně je v důrazu a po předložkách *mne* (týče se to *jen mne*, *u mne...*), mimo důraz však bývá většinou rovněž *mne* (to se *mne* netýče...) a jen zřídka *mě* (to se *mě* netýče).

Tento rozdíl proti zájmenu 2. os. má příčinu v tom, že jsou *mne* i *mě* tvary jednoslabičné, třebaže hláskově odlišné.

3. Tvary *mi*, *ti*, *si* jsou příklonné: *dej mi to*, *to ti nepatří*, *vezmu si...*

Mně, *tobě* a *sobě* kladou se v důrazu a po předložkách: *mně* to patří, ne jemu; *ke mně*, *k tobě*, *k sobě*.

4. Podobně jsou příklonné 4. p. *mě*, *tě*, *se*; místo nich se skoro vždy po předložkách a vždy v důrazu kladou tvary *mne*, *tebe*, *sebe*. Jen knižně se vyskytuje *na tě*, *za tě*, (vzítí něco) *na se*.

E. Číslovky

391. Skloňují se většinou tak jako jména podstatná, přídavná nebo zájmena.

1. Jako přídavná jména se skloňují tyto číslovky:

prvý, **druhý**, **čtvrtý**, **sedmý**, **dvacátý**, **stý...**, **čtvový**, **paterý**, **třicaterý...**, **kolikový** (*několikový*), **jednoduchý**, **dvojitý**, **trojitý**, **dvojnásobný**, **trojnásobný...**, **každý**, **mnohý**, **žádný** [j a k o *p ě š í*];

první, **třetí**, **tisící**, **dvoji**, **oboji**, **troji** [j a k o *p ě š í*].

2. Řadové číslovky na *-tý* mají ve spojení s *půl* vedle tvarů složených také t v a r y j m e n n é pro 2. a 6. p. jedn. m. a stř.:

půl čtvrtého dne, *po půl čtvrtém roce...* || *půl čtvrtá*, *páta...*, *po půl čtvrtu*, *pátu...*

Dále číslovky *sedmý* a *osmý*: *půl sedma*, *osma*, *po půl sedmu*, *osmu*.

N e s p i s o v n é je *půl druha*, *po půl druhu* a *půl třeta*.

3. Druhé číslovky *čtvový*, *paterý*... (i *kolikový*) mají vedle tvarů složených i jiné tvary jmenné:

jedn. 1. ž. *čtvera* (věc) || *čtverá*; 1., 4. stř. *čtvero* (sukno) || *čtveré*;
4. ž. *čtveru* || *čtverou*;

mn. 1. m. život. *čtveři* || *čtveři*; 4. m. živ., 1., 4. m. neživ., 1., 4. ž. *čtvery* || *čtveré*; 1., 4. stř. *čtvera* || *čtverá*.

Ve spojení se jmény pomnožnými užívá se jen tvarů jmenných, a to i ve významu nedruhovém:

čtvery... dveře, hodiny, noviny, šaty..., patera kamna... (nikoli čtyři dveře..).

4. Číslovka *veškery* má vedle tvarových dvojic *veškera* || *-rá*, *veškery* || *-ré...*, obdobných s číslovkami *čtvery*..., ještě jmenný tvar *veškeren* v 1. p. jedn. m.

5. Některé jmenné tvary vedle složených mají dále druhové číslovky *dvoji*, *obojí*, *trojí*:

jedn. ž. 1. *dvoji*... || *dvoje*..., 4. *dvoji* || *dvoji*;

jedn. stř. 1., 4. *dvoji* || *dvoje*;

mn. m. 1. živ., neživ. *dvoji* || živ. *dvoji*, neživ. *dvoje*, 4. *dvoji* || *dvoje*;

mn. ž., stř. 1., 4. *dvoji* || *dvoje*.

U jmen pomnož. se užívá skoro veskrze tvarů jmenných, a to i ve významu nedruhovém:

dvoje dveře, noviny, troje šaty... || řidč. dvoji, troji...

392. 1. *Čtvero, patero, šestero...*, zpodstatnělá neutra druhových číslovek, skloňují se jako *město*:

patero dětí, *sedmero* svátostí; *desatera* (Božích přikázání); *v desateru...*

O jejich užívání viz ve skladbě (§ 716).

2. *Dvé, obé a tré*, zpodstatnělá neutra druhových číslovek *dvoji*, *obojí* a *trojí*, skloňují se jako neutrum *mé* (§ 381):

2. *dvého, obého, trého*; 3. *dvému, obému, trému*; 6. *dvém, obém, trém*; 7. *dvojm, obojm, trojm*.

Na př.: *to dvě, tré dítě*, rozdělit *na dvě, na tré* (lid. *na dvě, na trý, ve dvě*), viz ve skladbě (§ 716).

Jsou to tvary kniž., zastar.

Vedle *to dvě...* je běžné *to dvoji (toho dvojího...)*.

393. 1. *Sto* se skloňuje podle *město* (§ 360 a 361), je-li *a*) samo, *b*) s přívlastkem mimo základní číslovky, *c*) s přívlastkovou základní číslovkou samou nebo ještě s počítaným předmětem:

- a) *do sta, ke stu...*;
 b) *celé, první sto...* — *do celého, do prvního sta; v druhém stu...*;
 c) *dvě stě (korun...), tři sta (korun), pět set (korun)...* — *do dvou set (korun); k dvěma stům (korunám); po pěti stech (letech); před dvěma sty (lety); před několika sty (lety)...*

O tvaru počítaného předmětu viz ve skladbě (§ 714).

2. Ve spojení s přívlastkem typu b) a s počítaným předmětem naše číslovka buď se skloňuje (pak má přívlastek náležitý tvar), anebo se obvykle neskloňuje (a pak má přívlastek tvar atrahovaný):

celé, to sto korun || obyč. *celých, těch sto korun* — *z celého, z toho sta korun* || obyč. *z celých, z těch sto korun; k těm sto korunám...*

3. Skloňuje se nebo častěji neskloňuje též ve spojení jen s počítaným předmětem:

sto korun — *do sta korun* || *do sto korun...*;

ke stu lidí n. lidem || *ke sto lidem*;

po stu letech || obyč. *po sto letech*.

V 7. p. jsou zpravidla tvary neskloňované: *se sto korunami; před sto lety*.

4. Ve spojení s následující číslovkou samou nebo ještě s počítaným předmětem číslovka *sto* se neskloňuje:

sto dvě, tři..., sto tři léta..., sto padesát let... — *do sto dvou, tři..., do sto tří let...; po sto pěti..., po sto padesáti letech...; se sto dvěma korunami...*

5. **Tisíc** má tvary podle *meč* (§ 327 a 329) za stejných podmínek jako *sto* (viz výše v 1.):

a) *do tisíce, do tisíců...*;

b) *první tisíc...* — *do prvního tisíce, v druhém tisíci...*;

c) *dva tisíce (korun), pět tisíc (korun)* — *do dvou tisíc (korun); ke dvěma tisícům (korun || korunám); s dvěma tisíci (korun || korunami)...*

6. Ve spojení s přívlastkem typu b) a s počítaným předmětem naše číslovka buď se skloňuje nebo neskloňuje jako *sto* (viz výše ve 2.):

celý tisíc korun || *celých tisíc korun; ten tisíc korun* || obyč. *těch tisíc*

korun — z celého tisíce korun || z celých tisíc korun; s celým tisícem korun || s celými tisíc korunami.

V 7. p. je též ustrnulý tvar *tisíci*: s celými, s těmi tisíci korunami; viz dále v 7.

7. Skloňuje se nebo častěji neskloňuje dále ve spojení jen s počítaným předmětem:

tisíc korun — do tisíce korun || do tisíc korun...;

k tisíci lidí n. *lidem* || *k tisíc lidem*;

po tisíci korunách...

V 7. p. jsou zpravidla tvary neskloňované: s *tisíc korunami* || (s ustrnulým tvarem na -i) *před tisíci lety*, s *tisíci korunami*.

8. Ve spojení s následující číslovkou samou nebo ještě s počítaným předmětem *tisíc* se zpravidla skloňuje:

tisíc dvě, tři..., *tisíc pět let...*, *tisíc pět set let...* — do tisíce dvou..., do tisíce pěti let..., po tisíci pěti stech letech...

9. **Milion** má většinou tvary podle *dub*, na př.:

do milionu, *k milionu*, *s milionem*...;

celý milion — do celého milionu; s celým milionem;

dva miliony (korun) — do dvou milionů (korun); s dvěma miliony (korun);

celý milion korun — do celého milionu korun; s celým milionem korun...

Skloňuje se nebo neskloňuje ve spojení jen s počítaným předmětem:

milion korun, obyvatelů — do milionu korun || řidč. *do milion korun*; *k milionu korun* n. *korunám* || řidč. *k milion korunám*; *v milionu korun* n. *korunách* || řidč. *v milion korunách*; *s milionem korun* n. *korunami* || *s milion korunami*.

394. 1. Pět až deset, jedenáct, dvanáct... devatenáct, dvacet, třicet, čtyřicet, padesát, šedesát... devadesát mají v 2., 3., 6. a 7. p. tvar na -ti (podle *kost*):

pěti..., *devíti*, *deseti* || čast. *desíti*, *jedenácti...*, *dvaceti*, *třiceti*, *čtyřiceti* || *dvacíti...*, *padesáti...*, *do pěti*, *jedenácti hodin*, *před třiceti lety*, *s pěti lidmi* atp.

Číslovky *jeden, dva, tři, čtyři...* ve složeninách *jedenáct, dvanact, dvacet, čtyřicet...* se neskloňují.

2. Tytéž tvary se vyskytují u složených číslovek **jedenadvacet, dvaatřicet, třiapadesát...** *žáků, dní...*; jednotky *jeden, dva...* se neskloňují a počítaný předmět je vždy v mn. č.:

1., 4. *jedenadvacet žáků, žákyň...* — 2. *jedenadvaceti* (|| -*dvacíti*) *žáků*, 3. *jedenadvaceti* (|| -*dvacíti*) *žákům...*

3. V číslovkách **dvacet jeden...** (s jednotkami za desítkami) mají desítky tvar na -i, jednotky své vlastní tvary a počítaný předmět tvary v č. jedn. i mn.:

dvacet jeden žák, ...jedna žákyně; dvacet tři, čtyři žákyně; třicet pět žáků, žákyň atp.;

dvacíti jednoho žáka, ...jedné žákyně, ...tři žákyň, třiceti pěti žákům atd.

Číslovek *dvacet jeden, třicet dva...* užívá se častěji jen bez počítaného předmětu, řidčeji s ním, protože mají dvojí sklonění a různé tvary počítaného předmětu.

4. **Půl** je vůbec nesklonné:

(*celého*) *půl dne; je to (dobré) půl hodiny; před půl rokem; před (dobrou) půl hodinou...*

Je též ž. **půle**, ale říd., spíše lid. a hovor.; odtud *v půli týdnu, roku...*
A **půlka**, které se skloňuje veskrze.

Polovice má též ustrnulý tvar *polovic*:

1. *polovice cesty* || *polovic cesty*; 4. *polovici cesty* || *polovic cesty*;
2. *do polovice cesty* || *do polovic cesty*; 3., 6. *k, v polovici cesty* || *k, v polovic cestě* atp.

Při ustrnulém tvaru *polovic* má jméno v 1., 2. a 4. p. tvar *cesty...*, v ostatních vary žádané předložkou, *cestě...*

5. **Čtvrt** se skloňuje (jako *kost*, viz § 355) ve významech ne čistě číselných (městská čtvrt, čtvrt měsíce...); na př.:

do městské čtvrti, po první čtvrti měsíce, v městských čtvrtích...

6. V čistě číselném významu »čtvrtina« je nesklonné, má-li při sobě počítaný předmět nebo ještě přívlastek; na př.:

1. p. *čtvrt roku, (dobrá) čtvrt hodiny*; 4. (trvalo to) *čtvrt roku, (dobré) čtvrt hodiny*; 2. *do čtvrt roku, hodiny*; 3. *k čtvrt hodině*;

6. *ve čtvrt hodině, po (dobré) čtvrt hodině; 7. před (dobrou) čtvrt hodinou.*

Počítaný předmět má mimo v 1. a 4. p. místo genitivu tvar žádaný větnou souvislostí.

7. Tak je tomu též ve spojení *čtvrt na tři, na čtyři...*:

do čtvrt na tři, po čtvrt na dvě, před čtvrt na tři...

8. Neskloňuje se ani množ. *čtvrti* v podobném spojení *tři čtvrti na tři*:

do tři čtvrti na tři, o tři čtvrti na dvě, před tři čtvrti na tři...

Skloňované tvary *do tří čtvrti...* jsou umělé.

Skloňuje se však, má-li při sobě přívlastek:

1., 4. *plné tři čtvrti* (hodiny, roku); 2. *do plných tří čtvrtí* (hodiny); 3. *k plným třem čtvrtím* (hodiny); 6. *po plných třech čtvrtích* (hodiny); 7. *před plnými třemi čtvrtmi* (hodiny).

395. 1. Neurčité číslovky **kolik** (původně *koliko*), *několik*, *tolik*, **málo** a **mnoho** mají tvary podle *město*, jsou-li samy nebo s jednotným přívlastkem nebo ještě s počítaným předmětem:

kolik, málo... hodin, lidí; to málo (slov) — z toho mála (slov), k tomu málu (slov), v tom málu (slov), s tím málem...

2. Ve spojení jen s počítaným předmětem nebo ještě s množným přívlastkem vyskytá se u *mnoho*, *tolik* a *několik* v 2., 3., 6., 7. p. tvar na -a:

mnoho lidí; tolik let, možností; těch několik ukázek — od mnoha lidí (|| čast. od mnohých lidí); z těch několika ukázek; z tolika možností; mnoha lidem... (|| čast. mnohým lidem);

po tolika letech, po několika dnech...; po mnoha letech (|| čast. po mnohých);

s kolika, s tolika, s mnoha (|| čast. s mnohými) lidmi.

Ojedinělé jsou tu tvary podle *město*: *koliku krajanům, v koliku očích, kolikem tisíci* (Třebíz.).

3. *Málo* je tu většinou neskloňné:

málo lidí... — týká se to málo lidí, ...těch málo případů, ...několika málo případů; málo lidem, o málo lidech, s málo lidmi; po málo letech || kniž. říd. po málu letech.

Jen vedle »jeden z málo lidí« říká se též »jeden z mála lidí«.

396. 1. Jeden, jedna, jedno se skloňuje jako *ten* (§ 387):
jedm. 2. *jednoho, jedné*, 3. *jednomu, jedné*, 7. *jedním, jednou*..., mn. 1. *jedni, jedny, jedna*, 2. 6. *jedněch*, 3. *jedněm*, 7. *jedněmi*.

O *jeden* ve složených číslovkách *jedenadvacet*... viz v § 394.

2. Dva, dvě, oba, obě mají tyto tvary:

m.	ž.	stř.
1., 4. <i>dva, oba</i>		<i>dvě, obě</i>
2., 6.	<i>dvou, obou</i>	
3., 7.	<i>dvěma, oběma</i> .	

Nes p i s o v n ý je 1. m. živ. *dvá, obá*, 2., 6. *dvouch, obouch*, 3. *dvoum, oboum*, 7. *dvouma, obouma*.

O *dva* ve složených číslovkách *dvaadvacet*... viz v § 394.

3. Tři, čtyři se skloňují ve všech rodech takto:

1., 4. <i>tři, čtyři</i>
2. <i>tří, čtyř</i>
3. <i>třem, čtyřem</i>
6. <i>třech, čtyřech</i>
7. <i>třemi, čtyřmi</i> .

Nes p i s o v n ý je 1. m. živ. *tří, čtyři*, než. 1., 4. *čtyry*, 2. *třech, čtyřech, čtyr*, 7. *třen. čtyřma, čtyрма*;

mezi čtyřma očima (něco říci) je rčení lidové.

O *tři, čtyři* ve složených číslovkách *třiadvacet*... viz v § 394.

O *tři* ve spojení *tři čtvrti* viz tamt.

II. ČASOVÁNÍ

397. 1. Časování je tvoření slovesných tvarů, vyjadřujících rozmanité významy zvané číslo, mluvnická osoba, čas, způsob, slovesný rod (činný nebo trpný) a vid. Viz o nich ve skladbě.

Ty slovesné tvary, které vyjadřují osobu, čas, způsob, rod a vid, nazývají se **u r č i t é** (finitní), ty pak, které tyto významy nevyjadřují, **n e u r č i t é** (infinitní) nebo **j m e n n é**.

K neurčitým patří t. zv. neurčitý způsob, supinum, podstatné jméno slovesné a přičestí v širším smyslu, t. j.

přechodník přítomný (*nesa, nesouc..., dělaje, dělajíc...*) a přechodník minulý (*nes, nesši..., děláv, dělávši...*);

přičestí v užším smyslu, a to minulé činné *dal, nesl, dělal, prosil...* a minulé trpné *nesen, vožen..., bit, kryt...*

Supinum je dnes tvar mrtvý a připomíná se proto ve skladbě (§ 833).

2. Podle svého tvoření jsou slovesné tvary jednak *j e d n o d u c h é*, t. j. jednoslovné, na př. *nesu (ponesu), neste, nésti...*, jednak *o p s a n é* (*o p i s n é*), t. j. dvojslovné nebo i víceslovné, na př. *nesl bych, byl bych nesl...*

Obojí tvary jsou pak dílem *p r o s t é*, *nesložené*, dílem *s l o ž e n é*, t. j. spojené s předponami nebo se záporkou *ne-*; na př.: *dělám || udělám, nedělám; dávám || rozdávám; psal jsem || napsal jsem, nepsal jsem...*

Složené tvary jsou valnou většinou totožné s nesloženými a jen dosti zřídka od nich odlišné; na př.: *lézti, lezu...* — *nalézti, naleznu...* Připomínají se proto dále ve vzorech jen složené tvary odlišné.

Rozdělení sloves.

3. Obyčejně se dělí slovesa *n a š e s t t ř í d* podle kmene neurčitého způsobu neboli podle třídního znaku.

Do I. třídy se řadí slovesa, která nemají žádný třídní znak, u nichž se *-ti (-ci)* připíná přímo na kořen (*krý-ti, nés-ti, pé-ci*) a jejichž 1. os. ozn. zp. přít. času má koncovku *-u* nebo *-ji*;

třída II. má znak *-nou-*: *mi-nou-ti, tisk-nou-ti*;

třída III. znak *-ě-* nebo *-e-*: *um-ě-ti, trp-ě-ti, lež-e-ti*;

třída IV. znak *-i-*: *pros-i-ti*;

třída V. znak *-a-* nebo *-e-* (z *-a-*): *děl-a-ti, sáz-e-ti* (ze *sázati*);

třída VI. znak *-ova-*: *kup-ova-ti*.

Třídní znak je přípona, která se připíná ke kořeni a tvoří kmen, neboli přípona *k m e n o t v o r n á*. Tento kmen se nazývá *i n f i n i t i v n í*, a to proti praesentnímu (viz v násled. §).

4. Slovesa typu *sázeti* patří do V. třídy jen vývojově, dnes však se shodují tvarově úplně se slovesy třídy III. vzoru *uměti*. Proto je řadím do třídy III.

Obojí slovesa lze rozlišovati podle původu: slovesa typu *sázeti* jsou odvozena od sloves (*sázeti* od *saditi*...), slovesa typu *uměti* - pak ode jmen (*uměti* od *um*). Viz v § 411.

5. Dvojslabičná slovesa *bráti*, *psáti*, *přáti*... náležejí od původu do V. tř. Protože mají třídní znak -á- (proti *dělati*, *volati*...), zdá se podle sloves *státi* (*stanu*), *bíti*, *tříti*, *krýti*..., náležejících do I. třídy, že jejich -á- patří ke kořeni, *brá-ti*, *psá-ti*, *přá-ti*, a proto je rovněž zahrnuji do I. třídy.

Jejich 1. os. jedn. č. přít. č. oznam. způs. má koncovku -u (*beru*), -i || -u (*píši* || *píšu*) nebo -ji (*přeji*).

Podobná slovesa s 1. os. na -m do I. tř. neřadím, protože v ní 1. os. s touto koncovkou jinak není; na př. *dáti*, *znáti*, viz v § 419.

A. JEDNODUCHÉ TVARY

Obecné výklady.

Přítomný čas (praesens) oznam. způsobu.

398. 1. Tak nazýváme jednoduché tvary s časovou platností přítomnou (viz ve skladbě § 816 sl.), a to nesložené i složené, na př.: *beru*, *nesu*, *prosím*, *tisknu*, *volám*, *žiji*...; *odcházím*, *přináším*, *rozdělávám*, *rozděluji*...

Také však tvary tvořené stejnými ohýbacími příponami (koncovkami), ale s časovou platností budoucí; na př.: *hnu*, *sáhnou*, *vrátím*, *dám*..., *naberu*, *přinesu*, *vyprosím*, *otisknu*, *zavolám*, *přežiji*... Jsou to tvary od sloves dokonavých.

Nazýváme je stejně se zřením k jejich stejnému tvoření, k jejich stránce tvaroslovné. Název sám, praesens nebo přítomný čas, vystihuje jejich časový úkon, ale neúplně.

Podle potřeby, hlavně ve skladbě, lišíme časový úkon od tvaru jej vyjadřujícího, nazývajíce úkon čas přítomný nebo budoucí a tvar praesens. Podle úkonu lze pak rozlišovati praesens vlastní (v užším smyslu), *nesu*, *žiji*..., a praesens budoucí (futurální), *přinesu*, *přežiji*, *vrátím*...

2. V 1. o s. j e d n o t. č. jsou tyto samohláskové koncovky:

-u po souhláskách tvrdých a obojetných: *vedu, pletu, tisknu, беру, peku, mohu, nesu, vezu, melu, hrabu, sypu, lámu, kývu...*; po ň a ř: *stůňu, ořu*;

-i po j: *kryji, piji, žiji...*;

-i || řidčeji -u po š, ž, č: *píši || píšu, váži || vážu, pláči || pláču*.
Jen -u má *lžu*.

Podobně je v 3. o s. m n o ž. -ou, -í a -í || -ou:

vedou, pletou, tisknou, berou, pekou, mohou, melou, sypou...; *stůňou, ořou*;

kryjí, pijí, žijí...;

píší || píšou, váží || vážou, pláčí || pláčou..., jen *lžou*.

Pro stručnost se dále uvádějí někdy jen tvary *píši, píší...*

3. V 1. os. jedn. je též přípona -m: *umím, prosím, dělám, vím...*

Původně měla tuto příponu jen slovesa *dám, mám, vím, jím* a *jsem*, zvaná b e z- p ř í z n a k á. Od začátku století 14. se šířilo -m k slovesům ostatním: *prosím* (za původní *prošu*), *umím* (za pův. *uměju*), *dělám* (za pův. *dělaju*)...

4. V 1. o s. m n o ž. ozn. zp. přít. č. je u sloves, která mají v 1. os. jedn. -m (*trpím, umím, prosím, dělám...*), zpravidla přípona *me*: *trpíme, umíme, prosíme, děláme...*

Slovesa s 1. os. jedn. na -u, -i a -ji, viz výše ve 2., mají nejčastěji -me, řidčeji -m: *vedeme, pleteme, tiskneme...*, *kryjeme, žijeme, píšeme...* || *vedem, kryjem...*

5. V 1. a 2. os. jedn. i množ. jsou -m (*umím...*), -š (*vedeš...*), -me (*umíme*) a -te (*vedete*) od původu p ř í p o n y.

V 1. os. jedn. a v 3. mn. jsou -u, -i a -ou, -í k o n c o v k y, vzniklé splynutím kmenotvorných přípon s příponami osobními.

V 3. os. jedn. a mn. *pije, nese, umí, prosí, nesou...* zanikla v starých dobách přípona -tb (*nese-tb, nesq-tb*). Dochovala se jen v *jes-t*.

6. V tvarech *nes-e-š, nes-e-me, nes-e-te...* je t. zv. p r a e s e n t n í k m e n *nese-*. Podobně je *bere-* (*bereš...*), *pere-*, *žene-*...

Vedle tohoto kmene na -e je kmen na -je- a -ne-: *pi-je-š, kry-je-š, du-je-š, kupu-je-š...*, *mi-ne-š, tisk-ne-š...*, ojediněle na -de-, viz v § 405a.

Dále jsou kmeny na *-t-* a *-d-*: *um-t-š*, *trp-t-š*, *pros-t-š...*, *děl-d-š*, *vol-d-š...*

Tyto praesentní kmeny na *-t-* u sloves IV. třídy a na *-d-* u sloves třídy V. jsou v podstatě stejné s kmeny infinitivními *prosi-* a *děla-* (viz 3. odst. minul. §); liší se od nich jen délkou kmenové samohlásky.

Kmeny na *-t-* jsou v III. tř. u vzoru *trpěti* a ve IV. třídě původní. U sloves III. tř. vzoru *uměti* byl původně kmen na *-je-*, který se připínal na kmen infinitivní *umě-*; z *umě-je-* vzniklo stažením *umie-*, z toho pak *umí-*.

Kmen *děld-* v V. třídě vznikl veskrze stažením z *děla-je-*.

Rozkazovací způsob (imperativ).

399. Podle potřeby, hlavně ve skladbě, lišíme *rozkazovací způsob* od *imperativu* tak, že rozkazovacím způsobem rozumíme úkon, imperativem tvar jej vyjadřující.

1. Je trojí:

a) *pij*, *pijme*, *pijte*, podob. *kryj*, *kuj*, *dělej*, *kupuj...*;

b) *nes*, *nesme*, *neste*, podob. *bud'*, *hrň*, *syp*, *vez...* a

c) *jdi*, *jděme*, *jděte*, podob. *modli se*, *modleme se*, *modlete se...*

V lid. a hovor. mluvě je *jdi*, *modli se...*, ale *jdite*, *modlite se...*, s *-i-* místo *-ě-* nebo *-e-* podle jedn. čísla.

Typ c) se vyskytuje místo typu b) hlavně tehdy, jestliže by tvary bez *-i* a bez *-ě-* nebo *-e-* měly obtížnou skupinu souhláskovou:

bdi, *cti*, *čti*, *hni*, *jdi*, *(po)jisti*, *lni*, *nelži*, *modli se*, *pni*, *pošli*, *řekni*, *sekni*, *táhni*, *vezmi*, *tiskni*, *tři*, *(u)schni*, *(vy)jmi*, *začni*, *zavři...*, *bděte*, *čtěte*, *modlete se*, *zavřete...*

Typ b) vznikl z původního typu c); ve *jdi*, *jděte...* se tedy typ c) zachovává pro snazší výslovnost.

Leckdy jsou vedle sebe tvary c) i b); na př.:

hosti || *host'*, *hyzdi* || *hyzd'*, *masti* || *masť*, *jitři* || *jitř*, *šetři*, *šetřete* || spíše lid. a hovor. *šetř*, *šetřte*; *posilni se*, *posilněte se* || *posilňte se* (Rais); *vysmýči* || *vysmyč*.

Řidčeji bývá typ c) u sloves s jednou souhláskou, a to zpravidla vedle typu b):

houři || *buř*, (*ne*)*bloudi* || (*ne*)*blud'*, (*za*)*mhouři* || (*za*)*mhuř*;
(*ne*)*rdousi* || (*ne*)*rdus*.

O rozdíle v délce viz ve 3.

2. Někdy se přidává příklonné -ž:

jdiž, *jdětež*, *budiž*, *bud'tež*, *dejž*, *dejtež*...

Končí-li se jedn. tvar souhláskou mimo -j, užívá se tvaru s -i: *nes* — *nesiž*, *bud'* — *budiž*, *rač* — *račiž*, *chraň* — *chraniž*...

Běžný je tvar *budiž* na vyjádření souhlasu (= buďsi, nechť, no dobře), jinak jsou tvary na -ž knižní, hlavně v úředním slohu: *budiž* oznámeno, připomenuto...

3. U sloves IV. třídy a u některých třídy V. k r á t í s e kořenová samohláska:

chrániti — *chraň*, *ráčiti* — *rač*, *vrátiti* — *vrať*..., *mýliti se* — (*ne*)-*myl se*, *výšiti* — *vyš*..., *vázati* — *važ*...; viz v § 414 a 415.

4. Jednotné tvary *ved'*, *nes*, *řekni*, *dělej*... a mn. *ved'te*, *řekněte*, *dělejte*... jsou zpravidla pro osobu 2. (*ved'* = ty ved', *ved'te* = vy ved'te...); pro os. 3. se užívá opsaného tvaru *ať*, *nechť nese*, *nesou* atp.

Jen v ustálených rčeních a v knižním jazyce i jindy vyskytuje se pro 3. os. týž tvar jako pro os. 2.; viz v § 829.

Neurčitý způsob.

5. Končí se ve spis. jazyce většinou na -ti nebo na -t: *nésti* || *nést*, *prositi* || *prosit*, *volati* || *volat*...

Původně se končil na -ti.

V dalších výkladech uvádí se pro zjednodušení jen tvar na -ti.

Nespisovný je neurč. zp. na -t: *nést*, *prosit*...

Menší měrou se vyskytá neurč. zp. na -ci, který koncové -i neodsovuá; mají jej některá slovesa I. třídy: *moci*, *péci*, *řici*, *téci*...

Původně jsou to tvary rovněž na -ti: *mog-ti* > *moci*; *pek-ti* > *péci*, *rek-ti* > *řeci* > *řici*...

6. Dvojslabičné tvary *dáti*, *bráti*, *dráti*, *hráti*, *lháti*, *práti*, *stláti*... většinou z k r a c u j í kořenovou samohlásku ve složení se slabičnými předponami a se zápornkou *ne-*: *dodati*, *rozdati*, *nedati*..., *ubрати*..., *rozestlati*..., *vyprати*...; *vyhráti*... || zříd. -*hrati*.

Nezkracuji *báti se* — *nebáti se*; *hřáti* — *ohřáti...*; *káti se* — *pokáti se*; *kláti* — *prokláti, za-* (kniž.); *láti* — *vyláti*; *rzáti, ržáti* — *zarzati, zaržati* || *zarzáti, zaržáti* (kniž.); *smáti se* — *zasmáti se...*; *státi, stojím* — *vystáti* (|| *státi, stanu* — *zastati*); *táti* — *roztáti*; *záti* — *rozzáti, zazáti* (kniž.).

Příčestí.

7. Příčestí minulá trpná na *-n* a *-t*, *nesen, dělán...*, *bit, kryt...*, mají platnost a význam stejný. Je mezi nimi rozdíl jen ve způsobu tvoření.

Podstatné jméno slovesné.

8. Dvojslabičná podst. jména slovesná *braní, draní, hrani, lhaní, prání, stlaní...* mají ve složeninách *-ání, nabrání, rozedrání, vyhrání, ustlání...*

9. Vedle dnešních jednoduchých tvarů byly v starším jazyce ještě dva, t. zv. *i m p e r f e k t u m* *nesiech, nesieše...* = *nesl jsem, nesl jsi, nesl...*, a *a o r i s t* *dělach, děla...* = *dělal jsem, dělal jsi, dělal...*; *nes* || *nesech, nese* = *nesl jsem..*

Z aoristu se dochovalo říd. kniž. *vece* = *řekl*, od *věcěti*, odvozeného z *větit* (sr. *odvětiti*). Dále *bych, bys, by...* (= *byl jsem...*) v opise podmiňovacího způsobu.

I. třída

400. K této třídě patří slovesa, jejichž nesložený neurčitý způsob je *d v o u s l a b i č n ý* a končí se na *-ti* nebo *-ci* připínající se přímo na samohláskový nebo souhláskový kořen: *krýti, bití, téci, plouti, láti...*, *po-měti, se-souti, na-vléci...* — *nésti, čisti, pásti, hrýzti...*

Jejich 1. os. jedn. přít. č. ozn. zp. má koncovku *-u* nebo *-ji, -i*: *nesu, беру...*, *kryji, laji, píši* || *píšu...*

Dvojslabičná slovesa s 1. os. na *-m, ctíti, bdíti, spáti, dáti...* — *ctím, bdím, spím, dám...*, sem nepatří, nýbrž buď do tř. III., IV. nebo V.

1. SLOVESA NA *-ci*.

Vzor péci, peku.

401. Přít. č., ozn. zp.:

Rozk. zp.:

jedn. 1. *peku*

množ. 1. *pečeme*

jedn. 2. *pec*

2. *pečeš*

2. *pečete*

mn. 1. *pecme*

3. *peče*

3. *pekou.*

2. *pecte.*

Přech. přít. jedn. m. *peka*, ž., stř. *pekouc*, mn. (pro všechny rody) *pekouce*;

přech. min. jedn. m. *pek*, ž., stř. *pekši*, mn. *pekše*;

příč. min. čin. *pekl*, *-la*, *-lo*, mn. *-li*, *-ly*, *-la*; trp. *pečen*, *-na...*;

podst. jm. *pečení*.

1. K tomuto vzoru patří především slovesa s 1. os. přít. č. na *-ku*, a to vedle *pečí* ještě *téci*, *tlouci*, *vléci...*

Lidová a hovorová mluva má v 1. os. jedn. přít. *peču*, *vleču*, *teču...*, v 3. mn. *pečou*, *vlečou...*, v rozk. zp. *peč*, *pečme*, *pečte...*;

lidový a hovor. je též neurč. zp. *pect*, *péct* (*píct*), *tect* (*týct*), *vlect* (*vlict*)...

2. Říci

má přech. přít. *řka*, min. *řek*, příč. *řekl* (*řekla...*), *řečen*, podst. jm. *rčení* [= úsloví]; kniž. rozk. zp. *rci*, *rceme*, *rcete*;

přít. čas však *řeknu*, *řekneš...*, rozk. zp. *řekni...*, přechod. *řekna...* podle třídy II. || podle I. tř. ustrnulé *jářku*, *neřku-li*, *tak(o)řka*.

Neurč. zp. podle II. tř., *řeknouti*, však se nevyskytuje.

Složeniny mají ještě jiné tvary od *-řeknouti*:

dořici, *dořek* || *dořeknuv*, *dořekl*, ale *dořeknu...*, *dořekni*, *dořekna*, *dořeknut(i)*;

odřici || *odřeknouti*, *odřek* || *odřeknuv*, *odřekl*, *odřeknut(i)*, *odřeknu...*, *odřekni*, *odřekna*;

zřici se || *zřeknouti se*, *zřek* || *zřeknuv*, *zřekl*, *zřeknutí*, *zřeknu*, *zřekni*, *zřekna*;

podob. *přeřici se*, *zařici se* || *-řeknouti se*.

3. Vléci

má tvary pravidelné: *vleku*, *vlečeš...*, *vlec*, *vlekl*, *vlečen(i)*.

Jeho složeniny však mívají též tvary podle II. třídy, *-vléknouti*, *-vlékn...*, — *vlékl...* nebo *-vlíknouti*, zříd. *-vleknouti*; zejména složeniny *navléci*, *obléci* (z *ob-vléci*, v. § 34), *svléci*, *vyvléci* || *navléknouti...*:

navleku, *navlečeš...*, *navlekou* || *navléknu*, *-neš...*; *navlec* || *navlékni*; *navleka* || *navlékna*; *navlek* || *navléknuv*; *navlekl* || *navlékl*; *navlečen(i)* || řidč. *navléknut(i)*;

obleku, oblečeš... || obléknu; oblec || oblékni; obleka || oblékna; oblek || obléknuv; oblekl || oblékl; jen oblečen(i);

svleku... || svléknu...; svlec || svlékni; svleka || svlékna; svlek || svléknuv; svlekl || svlékl; jen svlečen(i).

Povléci || povléknouti (peřiny) — povleku, povlečeš... || povléknu (peřiny), ale zprav. jen povleku, povlečeš (nedokon. futurum).

Tvary podle I. tř. *navleku, navlekou, obleku, oblekou...* jsou silně knižní, nahrazují se obyč. tvary podle II. tř. *navléknu, navléknou...* Ale *navlečeš, navleče, navlečeme* jsou tvary běžné.

V příč. min. č. jsou častější tvary *navlékl, oblékl...* než *navlekl...*

4. *Síci* (lid. *síct* = kositi):

(říd.) 1. jedn. *seku*, 3. mn. *sekou*, (běžné) *sečeš, seče...*, rozk. (říd.) *sec, secte; sek, sekši, sekl, sečen*; hlavně ve složení: *dosíci, nasíci, posíci...*, *poseku, posečeš...*, *posekl, posečen* atd.

Rozk. *sec, secte* se obyčej. nahrazuje tvary *sekej, sekejte* od *sekati*.

O *dosíci* (= domoci se) viz v třídě II.

Sekl a přechod. *sek, sekši* je též od dokonavého *seknouti* v II. třídě.

Tvary *seču, sečou*, rozk. *seč* jsou lid. a hovor.

5. Dále sem náleží slovesa s 1. os. přít. č.

na *-hu*:

moci (vymoci, pomoci, rozmoci se, roznemoci se...) — mohu, můžeš, může, můžeme, můžete, mohou; pomoz, -zme, -zte; moha, mohouc; moh, mohši; mohl; možen(i);

Jen lid. jsou tvary *můžu (možu)*, 2. *možeš*, 3. *můžou*, rozk. *pomož...*;

střici (vystřici se) — střežu, střežeš... střežou; střež, střežte (n i k. střež...); střeža, střež, střehl, střežen; nahrazuje se většinou slovesem *střežiti (vystřihati se)*;

vrci — vrhu, vržeš... vrhou; vrz, vrzte (n i k. vrž...); vrha, vrh, vrhl, vržen(i); jen knižní silně zastar., místo něho je pravidlem *vrhnouti* podle třídy II.;

žici — žhu, žžeš..., žhou; žha, žhouc; žeh, žehši; žehl, žehla; žžen(i). Jsou to řídké tvary knižní a nahrazují se tvary od *žehnouti* nebo *žhnouti* podle třídy II.

2. SLOVESA NA -ti.

S kořenem souhláskovým.

Vzor nésti, nesu.

402. Přít. č., ozn. zp.:

jedn. 1. *nesu*

2. *neseš*

3. *nese*

mn. 1. *neseme*

2. *nesete*

3. *nesou.*

Rozk. zp.:

jedn. 2. *nes*

mn. 1. *nesme*

2. *neste.*

Přech. přít. *nesa, nesouc*, min. *nes, nessi*;

příč. *nesl, nesla...*, *nesen, nesena...*;

podst. jm. *nesení* (jen lid. *nešení*).

1. Patří sem slovesa s 1. os. jedn. na -su, -zu, -du, -tu, -bu:

nés-ti — *nesu*, podob. *pásti, třásti*;

čísti — *čtu, hnísti* — *hnětu*, podob. *másti, mésti, plésti*;

krásti — *kradu, vésti*;

léz-ti — *lezu, vézti*;

zábs-ti — *zabu* atd.

2. Slovesa s přít. č. na -tu, -du mají v rozk. zp. -ť, -ď..., *mať, meť, vedť...*, *maťte* atd. || *čti, čtěte*.

Jen lid. jsou tvary v neurč. zp. *plect, véct...* m. *plésti* atd. a v příč. min. trp. *nešen, napašen, vežen*.

3. Některá jednotlivá slovesa:

břísti (= brodit se), složené *přebřísti* (= přebrodit), *zabřísti* (= upadnouti...) — *bředu, bředť...*, *bředl, bředení* (kniž.);

hryzti — *hryzu, hryzeš, hryzl*, řidké, obyč. *hryzati* || *hrý-* (podle třídy V.);

čísti — *čtu...*, *čti, čta*; *čet, četši*; *četl* (jen lid. *čtl*), *čtla* || *četla, čtlo* || *četlo, čtli* || *četli...*; *čten* (nik. *čtěn*), *čtení* (nik. *čtění*);

kvésti || zast. *kvísti* — *kvetu, kveteš...*, *kvetť, kveta, kvet, kvetši, kvetl, kvetení* (nik. *květu...*);

másti — *matu...*, *maten, -ní* || kniž. *změtení*;

přísti — *přadu...*, *přadť, přada, přadl, přaden(i)* || *předu, předť, předa, předl, předen(i)*;

růst — *rostu...*, *rostl* (jen lid. *růstl*);
třást (nář. *třísti*) — *třesu*, *třeseš...* || *třasu...*; *třes*, *třesme*; *třesa*,
třesouc || *třasa*; *třás*, *třásši*; *třásl* (nář. *třísl*); *třesen*, *-ní*;
zábst (jen lid. *zíbst*) — *zabu...*, obyč. jen 3. jedn. a množ.
zabe || *zebe*, *zabou* || *zebou*, *zábl...* (nář. *zíbl*).

4. *Krásti* a *lézti* mají jako slovesa prostá tvary pravidelné: *kradu*,
krad', *kradl...*, *lezu*, *lez*, *lezl...*

Tak je tomu i ve složení s většinou předpon: *nakrásti*, *pokrásti*,
rozkrásti, *vykrásti* — *nakradu...*; *odlézti*, *vylézti...* — *odlezu...*

Složeniny *ukrásti* a *nalézti* (= najíti) mají však některé tvary
podle třídy II.:

ukrásti || řidč. *ukradnouti*; *ukradnu*, *-dneš...*, *-dni*, *-dněte*, *-dna*;
ukrad, *ukradl*, *ukraden(i)*;

nalézti = najíti — *naleznu*, *-zneš...* (ale: mravenci tam *nalezou*);
nalezni, *-zněte*, *nalezna*, *nalez*, *nalezl*, *nalezen(i)*.

S k o ř e n e m s a m o h l á s k o v ý m.

1. Vzor *krýti*, *kryji*.

403. Slovesa tohoto vzoru mají 1. os. jedn. na *-ji*.

Přít. č., ozn. zp.:

Rozk. zp.:

jedn. 1. *kryji*

mn. 1. *kryjeme*

jedn. 2. *kryj*

2. *kryješ*

2. *kryjete*

mn. 1. *kryjme*

3. *kryje*

3. *kryjí.*

2. *kryjte.*

Přech. přít. *kryje*, *kryjíc*, min. *kryv*, *kryvši*;

příč. *kryl*, *kryt*; podst. jm. *krytí*.

Jen lid. a hovor. je rozk. zp. *krej* (*zakrej...*), *krejme*, *krejte* nebo *kry*
(*zakry*)..., podob. *bi*, *bite*, *ši*, *šite*. A nářeč. je přít. č. *kreju*, *kreješ...*

1. Patří sem slovesa s různou kořenovou samohláskou; na př.:

krý-ti, *mýti*, kniž. *nýti*, *rýti*, *týti*, *výti*;

bí-ti, *blíti*, *číti*, *díti se*, *hníti*, *liti*, *píti*, *plíti*, *šíti*, *víti*, *žíti*;

kou-ti, *plouti*, *slouti*, *zouti*, příbuzné *obouti* a *-souti* ve slož. *odsouti*,
přisouti, *sesouti*, *vysouti*, *zasouti*;

chvě-ti se, pěti, spěti;

lá-ti, káti se, přát, smáti se, táti.

2. Některá j e d n o t l i v á s l o v e s a.

Na -íti. Jsou dvojí.

a) Mimo neurč. zp. mají kořenovou samohlásku -i-:

bíti — *biji, bješ..., bij, bijte; bje, bijíc; biv, bivši, bil, bit(i)*; podobně *bliti, čiti, hniti, píti, šiti, vít, žiti (žiji)* a *pliti* »plvati«.

Jejich -i- v neurč. zp. je buď původní (*bíti, hniti, píti, vít...*) nebo z -ú- (*čiti z čúti...*).

Složené *zabíti* má v čes. lid. mluvě zastar. tvary přít. č. *zabím, zabíš...* nebo *zabim...* Lidový je též rozk. zp. *zab, zabte* a *zabi, zabite* (viz výše).

Říti má pravidelné tvary *řiji, řješ..., řij, řijte, řje, řjíc*, ale 3. os. mn. *řjji* || *řjjejí*, přič. min. č. *řil* || *řjjel*, podst. jm. jen *řjjení*, a to od *řjjeti*.

Dníti se má *dní se, dnilo se (roze-); dnění* (Halas).

b) Mimo neurč. zp. mají v kořeni -e- (-ě-):

díti se — *děje se*, mn. *dějí se*; rozk. *děj se; děje, dějíc; dělo se* || *dálo se; dění*;

podob. slož. *odíti, podíti se* — *oději, -ješ..., oděv, -vši, oděl, oděn, odění*;

nadíti se — *naději se...* || *nadám se; naděj se, naděje se, -jíc; nadál se, nadání* (mimo nadání); viz § 419₂;

díti (= praviti) je v III. třídě (§ 411₄);

klíti (= s kletbami, hrubě láteřiti, „sakovati“) — *kleji, -ješ, klej, kleje, klev, klel, klet* (zříd. kniž. *klát*), *klení*; podob. *pro-klíti, za-klíti* (ojediň. -*kleti*), patřící významem ke *klnouti* (§ 408): *prokleji, zakleji..., proklel, zaklel; proklet (prokletý || proklatý), zaklet (zakletý); prokletí, zakletí*;

plíti (= vytrhávati plevel) — *pleji, pleješ..., plej, pleje, plev, plel, plet(i)*;

síti — *seji, seješ..., sej, seje, sev, sel* (nik. *siji, siješ..., sil*), *set(i)*.

Jejich -i- je ze staršího -ie- (*díti, síti*) nebo -é- (*plíti*).

c) *Líti* má částečně tvary a) i b): *liji, liješ...* || čast. *leji...; lij, lijte* || čast. *lej...; lije, lijíc* || čast. *leje...; jen liv, lil, lit(i)*.

d) Dvě slovesa mají v praesentě druhotvary p o d l e t ř í d y III.:
chvíti se || *chvěti se* — *chvěji, chvěješ..., chvějí* || [řidčeji] *chvím, chvíš, chví, chvíme, chvíte, chvějí; chvěj, chvěje, -jíc, chvěv, chvěl, chvění*;

skvíti se — *skvěji, skvěješ..., skvějí* || *skvím, skvíš..., skví; skvěj* || *skvi; skvěje* || *skvě; skvěv, skvěl, skvění*.

3. Na -ěti:

pěti — *pěji...*; *pěj; pěje, pějíc; pěl, pěv, pění*;

spěti (*dospěti, pro-, při-, vy-*) — *spěji..., spěv, spět, spění*;

poměti se — *poměji..., poměj, poměje, poměv, poměl*; podobně
přiměti — *přiměji...*

O *chvěti se* || *chvíti se* viz pod 2.;

o *zeti* viz v 5.

4. Na -outi:

douti — *duji, -ješ, duj, duje, -jíc, duv, dul, dutí* [|| *dmouti* — *dmu, dmeš* (§ 407)];

chrouti (*zachrouti se*) — *chruji..., chrul...* (řid. kniž.);

kouti — *kuji, -ješ..., kuv, kul, kut(i)* [|| *kovati* — *kovám, -váš... n. kovu..., koval...* podle třídy V.];

plouti — *pluji, -ješ..., pluv, plul, plutí* [|| *plovati* — *plovám n. plovu* podle třídy V. (§ 418)];

slouti — *sluji, -ješ..., slul* (zastar. *sloul*) || kniž. *slovu, -veš..., -vou*;

snouti — *snuji, snuv, snul, snut(i)* = přísti, sprádati, chystati... [|| *snovati* (§ 420)];

Jiné je *-snouti* ve slož. *usnouti* a *ze-*; viz § 408.

-souti, sesouti, odsouti... — *sesuji..., sesuv, sesul, sesut(i)*;

zouti — *zuji, -ješ..., zul, zuv, zut(i)*; podobně příbuzné troj-slabičné *obouti*: *obuji..., obuj, obul, obuv, obut(i)*.

Zouti a *obouti* jsou složeniny původního slovesa *outi* (< *úti*).

5. Na -áti.

a) Mnohá mají tvary pravidelné, jen v min. přech., příč. a v podst. jm. je délka a příč. min. trp. je často na *-n*:

káti se — *kaji, káv, kál, pokání*;

láti — *laji, lāv, lál, lání*;
ssáti — *ssaji, ssál, ssán(i)*;
táti — *taji, tál, táni*.

b) Některá mění v přít. čase kořennou samohlásku:

hřáti (lid. *hříti*) — *hřeji, -ješ, hřej, hřeje, hřád, hřál* (lid. *hříl*), *hřát, hřání, ohřání...* || čast. *ohřátí*;

slož. *okřáti* — *okřeji, okřál...*;

práti — *přeji, přál, přán(i)*;

smáti se — *směji se, smál se, smání*;

váti — *věji, vál, vát, ale vání*;

záti || *zeti* (obojí říd.) — *zeji, zeješ..., zál* || obyč. *zel*.

c) Několik sloves má tvary též podle třídy V.:

hráti — *hrají, hraješ, hraje, hrajeme, hrajete* || *hrám, hráš..., hrají*;
hraj || *hrej; hraje, hrajíc; hřád, hřál* || řidč. *hrav, hral; hrán, hrání* || zříd. *hrání*;

pláti — *plají...* || *plám, pláš..., pláv, plál, plání*;

vláti — *vlají, -ješ...* || *vlám..., vlaj, vlaje, -jíc, vlál, vlán(i)* || *vlát(i)*;

zráti — *zrají, zraješ..., zraj* || *zrám, zráš..., zrej, zraje, -jíc, zráv, zrál, zrání*.

2. Vzor *práti, peru* (*psáti, píši* || *píšu*).

404. V 1. os. jedn. je -u, zříd. -i || -u:

Přít. č., ozn. zp.:

Rozk. zp.:

jedn. 1. *peru*

mn. 1. *pereme, píšeme* jedn. 2. *per, piš*

píši || *píšu*

2. *perete, píšete* mn. 1. *perme, píšme*

2. *pereš, píšeš*

3. *perou*

2. *perte, pište*

3. *pere, píše*

píší || *píšou*.

Přech. přít. *pera, perouc* || *píše, píšíc*, min. *prav, pravši, psav, psavši*;

příč. *pral, prán, psal, psán*; podst. jm. *praní* (*vyprání...*), *psaní* (*vypsání...*).

Přít. č., rozk. zp. a přech. přít. jsou stejné jako u vzoru *nésti, nesu* a *kryti, kryji*,

kdežto *prav, pral...* shodují se se vzorem *dělati* podle třídy V., ke kterému tato slovesa od původu patří.

Peru... je z kořene *per-*, *práti* z *př-*; jde tu o střídání hlásek (§ 19).

1. Patří sem slovesa na *-áti*:

bráti — *beru, bereš, bere, bereme, berete, berou; ber, berte; bera, berouc; bral...*;

v přít. čase jsou ještě kniž. zastar. tvary *béřeš, béře, běřeme, běřete* a v rozk. zp. *beř, beřme, beřte*;

nesprávné jsou tvary *běru* (1. os. jedn.) a *běrou* (3. mn.);

dráti — *deru..., dral...*; i tu bývají přít. tvary *déřeš...*, ale zcela zastaralé;

cpáti — *cpu, cpeš...*; *cpa, cpouc* || zříd. *cpaje* (podle V. tř.);

hnáti — *ženu, ženeš...*, *žeň, žena, ženouc, hnáv, hnál, hnán, hnání*;

lháti — *lžu, lžeš...*, *lžou* (nikoli *lhu, lžeš...*, *lhou*); *lži, lžete; lha, lhouc* || říd. kniž. *lže, lžíc; lhav, lhal, lhán, lhaní*;

rváti — *rvu...*; *řváti* — *řvu...*;

stláti — *stelu..., stel..., stela, stelouc* || zastar. *stele, stelíc; stlal, stlaní* (ojediň. *stláni*);

štváti — *štvu...*;

zváti, zvav, zval, zván, zvaní — *zvu, zveš...* || kniž. *zovu, zoveš...*; *zvi; zva, zvouc*;

žváti — *žvu* (= *žvaniti*) je silně zastar.

Slovesa na *-páti* a *-váti* mají množ. rozk. způsob *cpěte (cpěme), rvěte, řvěte, (po)zvěte*, zříd. též *cpete, rvete, řvete, (po)zvete*, shodný s tvary pro oznam. zp. a proto nedosti ústrojný.

O *kláti* — *kolu...* viz v § 416a.

2. Obdobné tvary jako *psáti* má knižní

rzáti || čast. *ržáti*: *rzal* n. *rzál* || *ržal, ržál, rzaní* n. *rzání* || *ržaní, ržání; rži* || *ržu, ržeš...*, *rží* || *ržou; rži, ržete; rže, ržíc*.

3. *Státi se* a s ním příbuzné složky *dostati, nastati, povstati, přestati, přivstati si, vstáti, zastati* a *zůstati* mají tvary v podstatě shodné s *práti*:

dostanu, dostaneš, stane se..., staň se, dostana, -nouc, dostav, dostal (zastal...), stalo se, zastání atp.

Složené *přistati* || obyč. *přistáti* (o lodi) má *přistanu...*, *přistání*, *přistal* || obyč. *přistál*.

Ojedinele knižně se vyskytuje dokonavé *odstáti*, *odstanu* k nedokon. *odstávati* (o šatech, o límci...); k tomu je přičestí *odstal* nebo *odstál*.

Řídké kniž. je též *odestati se* (co se stalo, nemůže se odestati).

Tato slovesa mají proti ostatním přít. kmen nikoli na *-e-*, nýbrž na *-ne-* jako slovesa II. třídy.

O *státi* — *stojím...* viz v § 421.

3. Vzor *tříti*, *tru* || *třu*.

405. Časují se podle něho slovesa na *-íti* a *-eti* s 1. os. jedn. na *-ru* || *-řu*, *-lu* a *-du*.

Přít. č., ozn. zp.:

jedn. 1. *tru* || *třu*
2. *třeš*
3. *tře*

mn. 1. *třeme*

2. *třete*

3. *trou* || *třou*.

Rozk. zp.:

jedn. 2. *tři*

mn. 1. *třeme*

2. *třete*.

Přech. přít. *tra*, *trouc*, min. *třev*; přič. *třel*, *třen*; *tření*.

Tvary *tru*, *trou* jsou knižní, *třu*, *třou* živé.

Nespisovné jsou tvary rozk. mn. *třime*, *třite*.

1. Ze sloves na *-ru* || *-řu* sem hledí ještě *dříti*, *dru* || *dřu*, *dři*, *dřete*...;

mříti, *mru* || *mřu*, *mřel*, *mření* (*umření*) || *úmrtí*;

příti se (slož. *odepříti*, *podepříti*, *zapříti*...);

stříti (obyč. ve složení *obestříti*, *prostříti*, *zastříti*...);

vříti = býti ve varu,

a *-vříti* ve slož. *otevříti*, *zavříti*...

Sloveso *-zříti* ve slož. *pozříti* (= polknouti) má tyto tvary:

pozřu, *pozřeš*..., *pozřou* || *pozřím*, *pozříš*..., *pozří* (podle *trpěti*);

pozři, *pozřete*; *pozřev*, *pozřel*, *pozřen(i)*.

Zříti, *pozříti*, *zřím* (= viděti) je veskrze v třídě III.

2. Přítomný č. na *-lu* má *mlíti*:

melu, *meleš*...; rozk. *mel*, *melme*...; přech. *mela*, *mlev*; přič. *mlel*, *mlet*; podst. jm. *mletí* (někdy *mlení*).

3. Přítomné tvary na *-du* mají *jeti* a *jíti*:
jedu, jedeš..., *jeď, jeda, jedouc, jel, jev, jet(i)*;
jdu, jdeš, jdi, jděte, jda, jdouc, podst. jm. *jíti*, ale (z jiného kořene)
 příč. min. č. *šel, šla...*, přechod. *šed, šedši*.

K *přijíti* je zastar. podst. jm *příšti* (= příchod).

Tato slovesa mají přít. kmen na *-de-*, nikoli na *-e-* jako ostatní.

4. Vzor *títi, tnu* || *vzíti, vezmu*.

406. K tomuto vzoru patří slovesa na *-íti* s 1. os. jedn. na *-nu*, řidčeji na *-mu*.

Přít. č., ozn. zp.:

jedn. 1. *tnu*
 2. *tneš*
 3. *tne*

mn. 1. *tneme*
 2. *tnete*
 3. *tnou*.

Rozk. zp.:

jedn. 2. *tni*
 mn. 1. *tněme*
 2. *tněte*.

Přech. přít. *tna, tnouc*, min. *tav, tavši*; příč. *tal, tat*; podst. jm. *tětí*.

Tvary *tnu, tneš...* shodují se s tvary *minu, mineš...*, *tisknu, tiskneš...* v II. třídě, ale jejich *-n-* nepatří ke kmeni, nýbrž ke kořeni; *tisknu* = *tisk-nu*, kdežto *tnu* = *tn-u*. Sr. obdobné tvary *jm-u, jm-eš...* v násled. vzoru.

1. Tytéž tvary jako *títi* má

žíti — *žnu žneš...*, *žni, žna, žav, žal, žat, žetí*; neurč. zp. je též podle II. tř. *žnouti*;

-číti ve složeninách *načíti, počíti, začíti* — *načnu, načal, načat, početí...*

Nespisovné jsou tvary *tnuv, tnuvši, tnul, tnul(i)*; *zatla, začnul, začla...*; neurč. zp. *tati, tnouti, začati, začnouti*; rozk. mn. *tníme, tníte, začněte...*

2. Složené *títi*

má většinou tvary pravidelné: *roztíti (rozetíti), utíti, zatíti...* — *rozťav, rozťal, rozťat*, podst. jméno *-tětí (roztětí, utětí, zatětí...)*, ale v neurč. zp. též druhotvar podle II. tř. *-tnouti, rozetnouti, utnouti, zatnouti...*

3. Patří sem tvary *pnu, pneš...*, *pni, pněte; pna, pnouc; pjav, pjal, pjat* (starším pravopisem *piav, pial, pial*) || zříd. *pav, pal, pat*, zpravidla ve složení: *dopnu, napnu, připnu, zapnu...*

Infinitiv je však *pnouti* místo *píti*, které se shoduje s *píti*, *píji*...

Podstatné jméno je dvojí podle významu.

a) Ve významu přeneseném je jen *-pětí*: *napětí* (mezi dvěma osobami...), *přepětí* (sil), *rozpětí* (cen, času), *upětí* (pozornosti), *vy-pětí* (sil), *zapětí* (do souvislosti).

b) Ve významu hmotném bývá *-pětí* || *-pnutí*: *dopětí* || *dopnutí* (kabátu), *odepětí* || *odepnutí*, *připětí* || *připnutí*, *rozepětí* || *rozepnutí*, *s(e)pětí* || *sepnutí*, *upnutí* (kabátu), *vypětí* || *vypnutí* (proudu), *zapětí* || *zapnutí*.

Od složeniny *upnouti* bývá obdobně též *upjav*, *upjal*, *upjat* (o pozornosti) || *upnuv*, *upnul*, *upnut* (o kabátě).

Nes p i s o v n é jsou tvary *při-pl*, *zap-l*, *při-pla*, *zap-la*...

4. *Vzítí*

má v přít. čase tvary na *-mu* jako slovesa v § 407:

vezmu, *vezmeš*...; *vezmi*, *vezměme*, *vezměte*; *vezma*, *vezmouc*; *vzav*, *vzal*, *vzat*, *vzetí*.

L i d o v é jsou tvary *vemu*, *vemeš*..., rozk. *vem*, *vemte*.

5. *Vznítí se* (= vznítiti se, vzplanouti)

má podle tohoto vzoru tvary *vzňav* (*vzňavši*...), *vzňal*, *vzňat*, *vznětí*.

Přít. čas je *vzejmu*, *vzejmeš*..., rozk. zp. *vzejmi*..., přech. přít. *vzejma*, podle vzoru *jmouti*, *jmu* (viz násled. §).

Také inf. bývá podle tohoto vzoru, a to *vzejmouti*.

5. *Vzor jmouti, jmu.*

407. Náleží k němu slovesa na *-outi* s 1. os. jedn. na *-mu*.

Přít. č., ozn. zp.:

jedn. 1. *jmu*
2. *jmeš*
3. *jme*

mn. 1. *jmeme*
2. *jmete*
3. *jmou*.

Rozk. zp.:

jedn. 2. *jmi*
mn. 1. *jměme*
2. *jměte*.

Přech. přít. *jma*, min. *jav*; příč. *jal*, *jat*; podst. jm. *jetí* (hlavně slož. *po-jetí*, *při-jetí*, *za-jetí*...).

1. Jsou to tvary stejné se vzorem *títi*, *tnu* mimo neurč. zp.

P ů v o d n ě bylo: *jėti*, pak *jíti*, *jmu*... (jako *tieti*, *títi*, *tnu*...), viz *odniti* a *sníti*, ale poněvadž *jíti* zní stejně jako *jíti*, *jdu*..., ujal se druhotvar *jmouti*.

2. Ze složenin slovesa *jmouti* mají stejné tvary *dojmouti*, *obejmouti*, *pojmovouti*, *přejmouti*, *přijmouti*, *ujmouti se* a *zajmouti*: *dojmu*..., *dojmi*, *dojav*, *dojal*, *dojat*, *dojetí*; *obejmu*..., *obejmi*..., *objav*, *objal*, *objat*, *objetí* (n i k. *obětí*) atd.

Rovněž *najmouti* (*najmu*, *najal*...), jenže vedle podst. jm. *najetí* bývá častěji *najmutí* (protože je též *najetí* od *najeti*, *najedu*). Stejně *pronajetí* || *pronajmutí*.

Podobně má *předejmouti* (*předejmu*, *předjal*...) podst. jm. *předjetí* || čast. *předejmutí* (pro stejné znění s *předjetí* od *předjeti*, *předjedu*), *ujmouti* pak *ujetí* || *ujmutí* (něčeho), hlavně v oboru ženských prací.

Tu bývá též příč. *uimul*, *ujmut* || *ujal*, *ujal*.

3. Složeniny *odejmouti*, *sejmouti* a *vyjmouti* mají v přech. min., v příč. a v podst. jm. *ň* místo *j*:

odňav, *sňav*, *vyňav*; *odňal*, *sňal*, *vyňal*; *odnětí*, *snětí*, *vynětí*.

Vedle *odnětí*... je též *odejmutí*, *sejmutí*, *vyjmutí* a vedle *odejmouti* a *sejmouti* kniž. původní tvary *odniti* a *sníti*.

4. *Vzejmouti se* — *vzejmu*, *vzejmeš*..., viz 5. odst. minul. §.

5. *Dmouti*

má se *jmouti* společné tvary *dmu*, *dmeš*..., *dmi*..., *dma*..., ale odlišné tvary *dmuv*, *dmul*, *dmut(i)*.

P ů v o d n ě bylo: *dmu*..., *dmi*, *dma*... || *douti*, *duv*, *dul*, *dut(i)*. Ke *dmu*... se přitvořily tvary *dmouti*, *dmul*... a k *douti*... zase tvary *duji*, *duješ*..., viz v § 403a.

Tím se sloveso *z d v o j n á s o b i l o*, většinou s významovým rozdílem: prsa se *dmou* || vítr *duje*.

II. třída

408. K této třídě patří slovesa, která mají třídní znak *-nou-* a praesentní kmen na *-ne-*. Rozlišují se dva vzory.

Vzor minouti || tisknouti.

Přít. č., ozn. zp.:

jedn. 1. <i>minu</i> <i>tisknu</i>	mn. 1. <i>mineme</i> <i>tiskneme</i>
2. <i>mineš</i> <i>tiskneš</i>	2. <i>minete</i> <i>tisknete</i>
3. <i>mine</i> <i>tiskne</i>	3. <i>minou</i> <i>tisknou</i> .

Rozk. zp.:

jedn. 2. <i>miň</i> <i>tiskni</i>
mn. 1. <i>miňme</i> <i>tiskněme</i>
2. <i>miňte</i> <i>tiskněte</i> .

Přech. přít. *mina, minouc* || *tiskna, tisknouc*; přech. min. *minuv, minuvši* || *tisk, tiskši* n. *tisknuv*;

příč. min. č. *minul, -la...* || *tiskl, -la*;

příč. min. trp. *minut, -ta...* || *tištěn, -na, říznut*;

podst. jm. *minutí* || *tištění, říznutí*.

1. Podle minouti

časují se všechna slovesa, která mají před *-nou-* s a m o h l á s k u: *mi-nouti, řinouti, vinouti; hynouti, kynouti, slynouti; stanouti, vavnouti; tonouti; klenouti...*

Dále trojslabičná slovesa, která mají před *-nou-* s l a b i č n é r nebo l: *kl-nouti, o-sl-nouti, hr-nouti, tr-nouti*.

Za třetí slovesa, jejichž kořenem před *-nou-* je j e d i n á s o u h l á s k a: *h-nouti, l-nouti, m-nouti* a *-s-nouti* (*usnouti, zesnouti*).

U tohoto vzoru je *-nu-* veskrze v přechodnících, v příčestích a v podst. jm.

2. Klnouti (= zlořečiti, proklínati, zatracovati)

má pravidelné tvary *klnu, klneš...*, *klň, klnul...*, ale ve složení s *pro-* a *za-* tvary *-klíti* podle třídy I. (§ 403₂).

Původně bylo *klíti* (úžením *klíti*), *klal, klel...* — *klnu, klneš...* [jako *títi — tnu*], k tomu pak se přitvořilo *klnouti, klnul...*, t. j. sloveso se z d v o j n á s o b i l o.

3. Sloveso -pomenouti

má ve složení s *při-*, *roz-*, *vz-* a *za-* přech. min. *připomenuv...* || *připomněv*; příč. *připomenul...* || *připomněl*; jen *připomenut*, podst. jm.

připomenutí, ale *zapomenutí* || říd. kniž. *zapomnění*. Tvary druhé jsou vlastně od *pomníti* (v § 412₃).

4. *Pohnouti*, *uhnouti*, *zahnouti*... má lid. tvary *pohl*, *pohla*..., *usnouti* pak podobně *usl*, *usla*... (místo *pohnul*, *usnul*...).

409. 1. Podle *tisknouti*

časují se slovesa mající před *-nou-* s o u h l á s k u: *tisk-nouti*, *kleknouti*, *výsknouti*, *zamknouti*..., *stihnouti*, *táhnouti*, *zdvihnouti*, *(za)žehnouti*..., *zdřímnouti*, *všimnouti si*..., *blednouti*, *vadnouti*, *mládnouti*, *padnouti*, *bohatnouti*, *střetnouti se*..., *váznouti*, *klesnouti*, *žasnouti*..., *stárnouti*...

Liší se od tvarů podle *minouti* jen tím, že v přech. min., příč. min. č., trp. a v podst. jm. nemívají vždy *-nu-*. Jsou tu rozdíly podle jednotlivých tvarů.

2. V p ř í č. m i n. č. se drží pravidlem tvary bez *-nu-*: *tiskl*, *octl se*, *padl*, *sekl*, *táhl*, *zdřiml*, *zdvihl*... (tvary *padnul*, *táhnul*... jsou jen lid. a hovor.). Jen tři slovesa mají částečně i tvary s *-nu-*:

stárnouti má muž. jedn. tvar *stárl* (*zestárl*) || čast. *stárnul*, ostatní tvary bez *-nu-*: *stárla*, *stárlo*, *stárli*...;

schnouti — muž. jedn. neslož. *schl* || čast. *schnul*, slož. *uschl*, *vyschl*..., ostatní tvary *schla* (*uschla*), *schlo* (*uschlo*)...;

blbnouti — *blbl*, *zblbl* || čast. *blbnul*, *z-*, jinak *blbla*, *z-*, *blblo*, *z-*...

Tvary s *-nu-* se ujaly proto, že se bez něho obtížně vyslovují.

3. V p ř e c h. m i n. jsou naopak většinou tvary s *-nu-*, *bodnuv*, *kleknuv*, *klesnuv*, *mávnuv*, *nadchnuv*, *namítnuv*, *octnuv*, *odmítnuv* (*na-*, *za-*), *říznuv*, *sáhnuv*, *sednuv*, *shlédnuv*, *táhnuv*, *uštknuv*, *uvadnuv*, *váznuv*, *vládnuv*, *všimnuv*, *vyslechnuv* (*za-*), *zamknuv*, *zdřímnuv*, *žasnuv*...

jen u některých jsou také knižní tvary bez *-nu-*: *klek* || *kleknuv*, *leh* || *lehnuv*, *odřek* || *odřeknuv*, *pad* || *padnuv*, *stih* || *stihnuv*, *táh* || *táhnuv*, *trh* || *trhnuv*, *zdvih* || *zdvihnuv*,

zvyk || *zvyknuv*...; *dotek se* || *dotknuv se*.

Častěji jsou tvary bez *-nu-* v ž., stř. r. jedn. a v mn. č.:

lehši, *lehše*, *padši*, *padše*, *usekši*, *vsedši*, *vyslechši*, *zvykši*...

4. V příč. min. trp. jsou tvary bez *-nu-*

a) u většiny sloves s koncovým kořeným *-h*:

-přažen (na-, od-, při-, vy-, za-...) || *spřežen; stižen (po-...), střižen, tažen, zdvižen...*, ale *vylíhnut, šlehnut*.

Někdy je rozdíl mezi tvary prostými a složenými nebo mezi různými složenými:

bylo tím *trhnuto* [jiný prostý tvar zprav. není] || *-tržen (na-, od-, roz-, vy-...)*;

oblehnouti — obležen || *zalehnouti — zalehnut*;

vrhnouti [= hoditi, mrštiti...] — *vržen*; *navrhnouti, od-, opo-, pře-, roz-, s-, u-, vy-, za-* — *navržen...* || *vyvrhnouti srnce...* — *vyvrhnut*; *vrhnouti, po-, vy-* [= zvracet] — *vrhnut, po-, vy-*;

sáhnouti — sáhnut || *dosažen, zasažen*;

obsáhnouti (něco) — obsáhnut || býti *obsažen* (v něčem);

přesáhnouti a odpřisáhnouti (odpři-) — přesáhnut (říd.) a odpřisáhnut;

b) u sloves se souhláskou jinou, většinou však vedle tvarů s *-nu*:

dopaden (napaden, pře-);

bodnouti — bodnut; *nabodnouti, pro-...* — *naboden, proboden...* || *nabodnut, probodnut...*;

vypláznouti — vyplazen || *vypláznut*;

nadšen || *prodchnut*;

tištěn, na-, roz-, vy- (o knize...) || *vytisknut* = vytlačen, vypuzen, *stisknut* (o ruce...);

nařknouti — nařčen (ojediň. *narč-*); *přiřknouti — přiřčen (-rč-)* || *přiřknut*; *vyřknouti — vyřčen (-rč-)* || *vyřknut*; *uřknouti — jen uřknut*;

-řeknouti ve slož. s *od-* a *do-* má jen *odřeknut, dořeknut*;

odemknouti, zamknouti — odemčen, zamčen || *odemknut, zamknut*; *obemknouti, při-, se-, vy-* — jen *obemknut, při-, se-, vymknut*;

dotknouti, podotknouti, vytknouti — dotčen, podotčen, vytčen; *zatknouti — zatčen* (= policejně zadržen) || *zatknut* (= zabodnut...).

Ostatní slovesa, kterých je většina, mají *-nut*:

-bidnut (na-, vy-), -hlédnut (s-, vy-...), -hodnut (do-, roz-...), kopnut, -mítnt (na-, od-, za-), říznut, sednut, seknut, škrábnut, šlápnut, -vládnut (o-, z-), všimnut, -žehnut (o-, se-)...

5. P o d s t. j m. má tvar na *-ení* většinou tehdy, je-li příč. min. trp. na *-en*, a *-nutí*, je-li přičestí na *-nut*:

napřažení..., spřežení, stížení, střížení, tažení, zdvižení;

trhnutí (rukou) || od-, s-, vy-, za-tržení atp.; stisknutí (ruky), vytisknutí (odněkud) || na-, vy-tištění (knihy...);

obležení || zalehnutí; vržení, navržení... || vrhnutí [= zvracení], vyvrhnutí srnce...;

bodnutí || nabodení, pro- a nabodnutí, pro-; nařčení (-rč-) || přiřčení, vy- a přiřknutí, vy-, uřknutí; odemčení, za- a odemknutí, za-; vyplazení a vypláznutí; dotčení, podo-, vy-; zatčení [= policejní zadržení] || zatknutí [= zabodnutí];

-bidnutí (na-, vy-), -hodnutí (do-, roz-...), -hlédnutí, kopnutí, -mítnutí atp.

Tvar na *-nutí* je též u sloves, která zpravidla nemívají příč. trpné: *blednutí, bohatnutí, chřadnutí, kleknutí, klesnutí, mládnutí, pro-citnutí, spolehnutí, stárnutí, vadnutí, váznutí, zdřímnutí, žasnutí...*

6. *Dosáhnouti* má též neurč. zp. *dosíci*, jiné složeniny (*obsáhnouti, za-...*) však nikoli.

7. Kniž. *žehnouti* má *žehnu...*, *žeh* || obyč. *žehnuv, žehl, žehnut(i)*.

Podobně běžné složeniny *ožehnouti, při-, roz-, za-...*; vedle *roz-žehnuv, rozžehl, rozžehnut* je též *rozžav, rozžal, rozžat*.

Stejně kniž. *žhnouti* — *žhnu...*, *žeh* || čast. *žhnuv, žehl, žehla... || žhla...; žhnut(i)*.

8. Kořenná délka se zkracuje v příč. min. trp. na *-en* a v podst. jm. na *-ení*:

sáhnouti — dosažen(i), obsažen, zasažen(i);

-přáhnouti — zapřažen(i), spřežen(i);

táhnouti — tažen(i), odtážen(i)...;

vypláznouti — vyplazen(i).

III. třída.

410. Náleží k ní všechna nejméně *t r o j s l a b i č n á* slovesa na *-ěti* nebo *-eti*, pak některá *d v o j s l a b i č n á* na *-ěti* a *-íti*, obojí s 1. os. na *-ím*.

Neurč. způs. na *-íti* vznikl z *-ieti*, z dlouhého *-ěti*; sr. *zvádí* — *pozvati*, *hnáti* — *vyhnati*... (V. tř.), *ctíti* — *prostiti* (IV. tř.).

Vzor uměti (tlíti) || trpěti (bdíti).

Přít. č., ozn. zp.:

jedn. 1. <i>umím</i> <i>trpím</i>	mn. 1. <i>umíme</i> <i>trpíme</i>
2. <i>umiš</i> <i>trpiš</i>	2. <i>umíte</i> <i>trpíte</i>
3. <i>umí</i> <i>trpí</i>	3. <i>umějí</i> <i>trpí</i> .

Rozk. zp.:

jedn. 2. <i>uměj</i> <i>trp</i> , <i>bdi</i>
mn. 1. <i>umějme</i> <i>trpme</i> , <i>bděme</i>
2. <i>umějte</i> <i>trpte</i> , <i>bděte</i> .

Přech. přít. <i>uměje</i> , <i>umějíc</i> <i>trpě</i> , <i>trpíc</i> ;
min. <i>uměv</i> <i>trpěv</i> ;
příč. min. č. <i>uměl</i> <i>trpěl</i> ;
trp. <i>uměn</i> <i>trpěn</i> ;
podst. jm. <i>umění</i> <i>trpění</i> .

Slovesa, jejichž kořen se končí jinou souhláskou než zubnou nebo retnou, mají *-e-* m. *-ě-*: *slyšeti*, *držeti*, *viseti*, *boleti*, *bujeti*, *hořeti*...

Přít. čas, rozk. zp. a přech. přít. u vzoru *trpěti* (*trpím*, *trp*, *trpě*...) jsou stejné s tvary podle IV. tř.

U vzoru *uměti* je přít. č. stejný se IV. tř. mimo 3. os. mn. (*umějí* || *prosí*). Jinak jsou u těchto vzorů tvary různé.

411. 1. Podle *uměti*

se časují všechna slovesa *o p ě t o v a c í*, odvozená od jiných sloves a vyskytující se většinou ve složení s předponami:

(*na-*, *od-*...) *-bíjeti* (bíti), (*na-*, *po-*...) *-bízeti* (-bídnouti...), *-bouzeti* (buditi), *-díleti* (dělití), *-háněti* (honiti), *-hášeti* (hasiti), *házeti* (hoditi),

-hližeti (-hlédnouti, hleděti), *-cházeti* (choditi), *chyběti* (chybiti), *-jížděti* (jezditi), *káceti* (kotiti), *-kájeti* (kojiti), *káleti* (kaliti), *-kážeti* (kaziti), *klaněti se*, *-kláněti* (kloniti), *-klápěti* (klopiti), *krájeti* (krojiti), *-klízeti* (kliditi), *kouleti* (kuliti), *-koušeti* (-kusiti), *kráčeti* (kročiti), *máčeti* (močiti), *míjeti* (minouti), *-mýšleti* (mysliti), *-nášeti* (nositi), *-pájeti* (pojiti), *-píjeti* (píti), *-pláceti* (platiti), *poroučeti* (poručiti), *pouštěti* (pustiti), *-pouzeti*, *po-* (puditi), *-právěti* (praviti), *vyráběti* (robiti), *rážeti* (raziti), *sázeti* (saditi), *-soušeti* (sušiti), *stříleti* (střeliti), *rozsvěceti* (svítiti), *potáceti se*, *-táčeti se* (točiti), *-tvářeti* (tvořiti), *váleti* (valiti), *-vářeti* (vařiti), *-vázeti*, *-váděti* (voditi), *-vážeti* (voziti), *věšeti* (věsiti), *-víjeti* (víti), *vraceti* (vrátiti), *zaváněti* (voněti), *-zváněti* (zvoniti)..., viz v § 249.

Ze sloves kniž., řídkých, patří sem na př. *ohláseti* (hlásiti), *-strájeti* (strojiti), *-tláčeti* (tlačiti), *-troušeti* (trousiti).

Od *klaněti se* je rozk. zp. *klaněj se...* || *klaň se* a přech. přít. *klaněje se* || *klaně se*.

Patří sem též *mizeti* (k *mihnouti se*); rozk. zp. *zmiz, zmizte* || lid. a hovor. *zmizni, zmizněte* (od *zmiznouti*); 3. mn. je *mizejí* || *mizí*; přech. *mizeje* || *mize*

Stavěti (k *staviti*) má tvary pravidelné, jen v rozk. zp. bývá častěji *stav, stavte* (od *staviti* podle třídy IV.) než *stavěj...*;

slož. *vystavěti*, *do-*, *na-*, *pro-*, *pře-*, *za-* mají zpravidla *vystav...*

Házeti má v lid. mluvě hojně tvary *hážu, hážeš...*; někde je podobně *sázeti* — *sážu...*

2. Dále mají tvary podle *uměti* všechna slovesa **o d v o z e n á o d e j m e n** podstatných n. přídavných a znamenající stav vyplynulý ze základního jména:

boleti = míti bol, *šedivěti* = stávati se šedivý;

podob. *běleti* (bílý), *bujněti* (bujný), *divočeti* (divoký), *domácněti*, *dřevěněti* (dřevěný), *hladověti* (hladový), *hubeněti*, *choulostivěti*, *churavěti* (churavý), *krásněti* (krásný), *lačněti* (lačný), *obecněti*, *omdleti* || *omdlíti* (mdlý), *oněměti* (němý), *osaměti* (sám), *osiřeti* (sirý), *rezavěti*, *rezivěti* (rezavý, rezivý), *slzeti* (slza), *šuměti* (šum), *tmíti se* (tma),

trouchnivěti (trouchnivý), *tučněti* (tučný), *uměti*, *rozuměti* (um, rozum), *večeřeti* (večeře), *vetšeti* (vetchý), *voněti* (vůně), (*ze*) *všedněti* (všední), (*vy*) *střízlivěti* (střízlivý), *želeti* (žel);

knižní *ruměněti*, *zdůvěrněti*, *zneklidněti*, *zpokorněti*, *zpozorněti*, *zprísněti*, *zradostněti*..., viz v § 246₂.

Některá jiná: *bujeti*, *duřeti*, *hověti*, *otáleti*, *slušet*, *šileti*, *úpěti*.

Řijeti (odvozené z *říti* nebo z *říje*) má zprav. jen 3. os. mn. přít. č. ozn. zp. *říjejí* a pak *říjev*, *říjel*, *říjení*. Ostatní tvary jsou od *říti* (§ 403₂): *říji*, *říješ*...

3. Ne ojedinele se vyskytují některé tvary podle *trpěti* buď vedle tvarů podle *uměti* nebo samy:

3. mn. *bolejí* || *bolí*; *duřejí* || *duří*; *hovějí* || *hová*; *slzejí* || *slzí*; *večeřejí* || *večeří*; *želejí* || *želí*; *omdlejí* || čast. *omdlí*;

rozk. zp. *hov*, *hovte*; *neomdlí*, *-dlete*; *nežel*, *-lte*; *osluš* (si šaty); (*po*) *večeř*, (*po*) *večeřte*; (*při*) *voň*, (*při*) *voňte*;

přech. přít. *boleje*, *-jíc* || *bole*, *bolíc*; *hověje* || čast. *hově*; *rdě se* || *rděje se*; *lačněje* (*-jící*) || *lačně* (*lačníci*); *voněje* (*-jící*) || *voně* (*vonící*); zprav. *večeře*, *žele*.

4. Patří sem i několik sloves *dvojslabičných*:

díti (= praviti) — *dím*... *dějí*; *děje*, *dějíc* || *díc*, *nedíc*; *děl* (kníž.);

rdíti se — *rdím*..., 3. mn. *rdějí* || *rdí*; rozk. *nerdi*, *nerděte*;

směti — *smím*... *smějí*, *směl*;

Jako *díti* od původu sloveso I. tř.

tmíti se || zříd. *tměti*, neosob. *tmí se*..., slož. *zatmíti*, 3. os. mn. *zatmějí*; *tmělo se*, *zatmění*.

Dvojslabičná slovesa na *-ti* neliší se v neurč. zp. a v některých přít. tvarech od dvojslabičných v třídě IV., jako *ctíti*, *křtíti*... Poznají se zřetelně podle přít. min. č. *děl*... — proti *ctil*, *křtil*...

Dále je mimo jiné 3. os. mn. *dějí*... || *ctí*, *křtí*...

5. Tři slovesa jsou celá ve tř. III. i IV.: *bydleti* || *bydliti*, *haněti* || *haniti* a *kvíleti* || *kvílit*.

Mají tedy tyto dvojité tvary: 3. os. mn. *bydleí* || *bydlí*; rozk. *bydlej* || obyč. *bydli*; přech. přít. *bydleje* || *bydle*, min. *byalev* || *bydliv*; přič. *bydlel* || *bydlil*.

412. 1. Podle vzoru *trpěti*

časují se všechna ostatní slovesa na *-ěti, -eti, neodvozená* ani od sloves ani ode jmen:

běžeti, hleděti, hořeti, klečeti, křičeti, letěti, ležeti, mlčeti, mrzeti, řinčeti, slyšeti, strměti, styděti se, svěděti, veleti, vězeti, viděti, viseti (zá-), vrčeti, vrtěti, zvučeti...

Jsou tvořena p ř í m o ze slovesných z á k l a d ů.

Křičeti není odvozeno z *křik*, ani *letěti* z *let*, *zvučeti* ze *zvuk...*, neboť *křik, let a zvuk...* jsou dějová jména k slovesům *křičeti, letěti a zvučeti*, jako na př. *hon* k *honiti*, *rok* k *téci...*

2. Slovesa *náležeti a záležeti* mají 3. os. mn. přít. č. *-ží || -žejí*, přech. přít. *-že || -žeje (-žící || -žející)*, avšak *naležeti (se)* a *záležeti* jen *-ží, -že*.

3. Ke vzoru *trpěti* patří též několik sloves d v o u s l a b i č n ý c h:
bděti, čněti || čniti, čpěti || čpiti, kniž. *dliti*, říd. kniž. *mniti* a slož. *pomniti (pomněti), pniti || pněti, tkviti, zniti, zřiti* — *bdím, čním, bděl, dlel*, rozk. zp. *bdi (bděme, bděte), čni, dli...*

Rozlišují se od podobných sloves na *-iti* v třídě IV. příčestím *bděl, čněl...* || *ctiti* (IV. tř.) — *ctil*.

Některá z nich mají d r u h o t v a r y podle vzoru *uměti*, a to v 3. os. mn. přít. času, v přechodníku přít. a v rozk. zp.:

čniti — 3. mn. *ční || čnějí*; přech. *čně, čnic || čněje, čnějíc (čnicí || čnějící)*; rozk. *čni, čněte*;

(po)mniti — 3. mn. *(po)mní || (po)mnějí*; přech. *(po)mně || (po)mněje*; rozk. *pomni, pomněte*;

tkviti — 3. mn. *tkví || tkvějí*;

tliti — 3. mn. *tlí || tlejí*; přech. *tle || tleje*; rozk. *tli, tlete || tlej, tlejte*.

K *dliti* je velmi řídká kniž. složenina *prodliti* = počkati. Dílem k ní, dílem k zaniklému *prodliti, -dlil* (podle třídy IV.) patří podst. jm. *prodlení*: nebezpečí z prodlení, učiniti něco bez prodlení.

4. O *chviti || chvěti* a *skviti se* viz v § 403₂; o *pozřiti* v § 405; o *věděti* v § 421.

5. *Seděti* má *seděn(i) || častěji sezen(i)*.

6. *Slyšeti* má vedle běžného příč. min. trp. *slyšen* zastar. *slyšán*, též slož. *oslyšán, uslyšán*.

7. *Viděti* má většinu tvarů pravidelných: *vidím, vidíš..., viděv, viděl, viděn(i)*.

Rozk. zp. však je *viz, vizme, vizte*, přech. přít. pak *vida, vidouc*.

U složenin *(ne)náviděti* a *záviděti* jsou tvary pravidelné *-vid', -vid'me..., -vidě, -vidíc*.

IV. třída

413. Časují se podle ní všechna slovesa nejméně *t r o j s l a b i č-* *n á* na *-iti* a několik *d v o j s l a b i č n ý c h* na *-íti* s 1. os. na *-ím*.

Vzor prositi, prosím.

Přít. č., ozn. zp.:

jedn. 1. *prosím* mn. 1. *prosíme*
2. *prosiš* 2. *prosíte*
3. *prosí* 3. *prosí.*

Rozk. zp.:

jedn. 2. *pros* || *modli se*
mn. 1. *prosme* || *modleme se*
2. *proste* || *modlete se.*

Přech. přít. *prose, prosíc*, min. *prošiv, prošivši*;

příč. *prosil, prošen*; podst. jm. *prošení*.

Slovesa na retnice mají v rozk. zp. a v přech. přít. *-ě-* m. *-e-*:
uvědoměte, trápě...

414. 1. V příč. min. trp. a v podst. jm. mění se u mnohých sloves kmenová souhláska schopná změny, a to

d' v z (nik. v *ž*): *buditi* — *buzen(i)*, *cezen, hosen, hrazen* (*uhrazen, vyhrazen, nikoli -žen*), *chlazen, chozen, (o)chuzen, klizen, oblouzen (poblouzen), (o)mlazen, plozen, puzen, rozen, řízen, sazen, (o)slazen, souzen, (na)stuzen, šizen, tvrzen, uzen, začazen...*;

voditi — *voděn, přivoděn* || *doprovoditi, odvoditi* — *-vozen*;

řaděn || *řazen*; *loudění* || *oblouzen(i)*; *nuděn(i)* || zříd. kniž. *nuzen*;
raděn(i) || *(pro)z-razen(i)*;

jen *bloudění, brodění, ciděn(i), děděn, hromaděň, laděn* (slož. *sladěň, na-, roz-, vy-*), *lebedění, pídění, proudění, rejdění, řádění, slídění, odstředěn (sou-), tříděn, vyloďen (na-), závodění*;

ť v c: *bortiti* — *borcen* (odchyl. *bortěn*), *drtiti* — *drcen, hodnotiti* — *hodnocen(i), chycen, -chvácen, -kocen, krácen, krocen, kroucen, (po)-*

lichocen, mlácen, mýcen, -nícen (roz-, vz-), nucen, placen, (o)plocen, pocen, pohlcen, rmoucen, rozkacen, řicen, svěcen, sycen, -tracen, vrácen (na-..., obrácen), zablácen, zbrocen, zhroucen...

ale cítěn, ctěn, křtěn, kutění, nafintěn, pečetěn, rozkohoutěn, splichtěn, šlechtěn, štitění, ukoptěn, upachtěn;

klopotiti — klopocení || klopotění;

s v š: broušiti — broušen(i), dušen, hašen, hlášen, -kušén (pokušení, zkušení), křišen, míšen (n i k. mísen), nošen, prošen, rdoušen, troušen, věšen (na-, po-, za...)...

ale hartusení, (z)hmusen, kosen, (o-, za-) -rosen, rámusení, spasen, tasen, (za)tarasen, zápasen(i), (z)řasen;

z v ž: hroziti — hrožen(i), kažen, ražen, vožen...

ale odhmyzen(i), plazení, vyplazen, zamezen, zobrazen;

mráziti — mrazen(i) || zříd. mražen(i), zprav. mražená káva;

sl v šl: mysliti — myšlen(i), ale kreslen;

st' v št': čistiti — čistěn(i), hoštěn || řidč. hostěn, huštěn, jištěn, maštěn, puštěn, zproštěn (vypro-);

přelštěn, pomštěn || častěji -stěn; ukořištěn || obyč. -stěn;

zd v žď: hyzdití — hyžděn(i), ježděn, -požděn,

ale brázdití — brázděn, brzdití — brzděn, zdítí — zděn;

zdň v žďň: vyprázdniti, zaneprázdniti —žďněn || obyč. -zdněn.

Skupení -zl- a -sn- se vůbec nemění: okouzlití... — okouzlen, mazlen(i), zauzlen(i); plísňiti — plísněn, tísněn, potřísněn...

2. Rozk. zp. je na -i, -eme, -ete (-ěme, -ěte) u mnohých z těch sloves, která mají před -iti skupinu souhlásek:

modli se, hyzdi, kresli, mírni, myslí, pomsti, tísní, truchlí, trýzní, vyprázdní, brázdí..., šetři || šetř. Viz v § 399.

Je uvědoměme, -měte || uvědomme, -mte, ale jedn. č. jen uvědom.

Nespisovné jsou tvary hlaš, noš, proš... m. hlas, nos...

3. Jednoslabičné tvary nesložené nebo delší složené bez -i...
k r á t í v rozk. zp. kořenou samohlásku, a to

á v a: chváliti — chval, chvalme, chvalte; podob. braň, (neu)дав se, chraň, krat', (vy)mlať, pal, (ne)praš, rač, (ne)trap, važ, vrat', zař...; oddal, vzdal;

y v y: *mýliti* — *myl*, podob. *chyl*, *myť*, (*vy*)*smyč*, (*z*)*vyš*...

i v i: *bílití* — (*o*)*bil*, podob. *cil*, *ciť*, (*vz*)*křis*, (*vy*)*lič*, (*u*, *vy*)*miň*, *miř*, (*s*)*niž*, (*po*)*pil si*, (*vz*)*přim*, *řid*, *slib*, *šir*, (*roz*) *třišť*, (*ne*) *viř*, *vtip se*;

i v ě, i: *tížití* — (*za*)*těž*, *pospíšiti* — *pospěš* || *uspišiti* — *uspiš*; *navštívití* — *navštěv* || čast. *navštiv*; *svítiti* — *sviť*, *rozsvět* || čast. *rozsviť*; *mísiti* — (*vy*)*měs* || čast. (*vy*)*mis*; *vštípití* — *vštěp* || *vštíp*; *nítiti* — (*roz*)*něť* || (*roz*)*niť*;

ou v u: *blouditi* — *blud*, *bouřiti* — *buř*, podob. *brus*, (*pro*)*dluž*, *kup*, *kuř*, *krut*, (*za*)*mhuř*, (*za*)*rdus*, *rmut*, *sud*, (*za*)*trub*, (*ne*)*trus*, *suž* atp.; a ů v u: *rozpůlití* — *rozpul*.

Mají-li -iž, délku většinou zachovávají: *chváliž*, *soudiž*... Krátkost mají *chraniž* a *račiž*. Nekrátí vůbec dvojslabičné tvary nesložené bez -i: *chlácholiti* — *chláchol*, *tábořiti* — *táboř*...

4. O *bydliti* || -*leti*, *haniti* || *haněti*, *kvílití* || -*leti* viz § 4115.

Musiti má v lid. a hovor. jazyce tvary podle tř. III., *museti*, *musejí*, *musel*, pronikající do jazyka spis.

5. Místo *rácíte* bývá dosti často *račte*: co si račte přát? apod., přenesením z hojných vět typu »račte si sednout«.

6. Ze sloves *d v o u s l a b i č n ý c h* patří do IV. tř.:

ctíti — *ctím*, *cti*, *ctěte*, *ctil*, *ctěn*...

křtíti, *lstíti*, *mstíti* (viz pod 1. a 2.), *sníti* (= mítí sny).

V. třída

415. Náležejí k ní všechna nejméně *t r o j s l a b i č n á* slovesa na -*ati* s 1. os. přít. č. -*ám*, -*u*, -*i* a několik *d v o j s l a b i č n ý c h* na -*áti* s 1. os. přít. č. -*ám*.

Vzor *dělati*, *dělám*.

Přít. č., ozn. zp.:

jedn. 1. *dělám*

2. *děláš*

3. *dělá*

mn. 1. *děláme*

2. *děláte*

3. *dělají*.

Rozk. zp.:

jedn. 2. *dělej*

mn. 1. *dělejme*

2. *dělejte*.

Přech. přít. *dělaje*, -*jíc*, min. *dělav*, -*vši*;

příč. *dělal*, *dělán*; podst. jm. *dělání*.

Vzor *vázati*, *váži* || *vážu* a *sypati*, *sypu*.

Přít. č., ozn. zp.:

jedn. 1. <i>váži</i> (<i>vážu</i>) <i>sypu</i>	mn. 1. <i>vážeme</i> <i>sypeme</i>
2. <i>vážeš</i> <i>sypeš</i>	2. <i>vážete</i> <i>sypete</i>
3. <i>váže</i> <i>sype</i>	3. <i>váží</i> (<i>vážou</i>) <i>sypou</i> .

Rozk. zp.:

jedn. 2. <i>važ</i> <i>syp</i> (<i>pošli</i>)
mn. 1. <i>važme</i> <i>sypme</i>
2. <i>važte</i> <i>sypte</i> .

Přech. přít. *váže*, *vážíc* || *sypaje*, *-jíc*, min. *vázav* || *sypav*; přič. *vázal*, *vázán* || *sypal*, *sypán*; podst. jm. *vázání* || *sypání*.

1. Vzor *vázati* se liší od vzoru *sypati* jen v 1. os. jedn., v 3. mn. koncovkami *-i||-u* a *-í||-ou*, a v přech. přít. zakončením *-e*, *-íc*.

Vzor *dělati* má přít. tvary jiné, zejména 1. os. jedn. na *-m*.

2. V rozk. zp. podle *vázati* je k r á t k o s t:

kázati — *kaž*, *lámati* — *lam*, *tázati* — *taž*, *vázati* — *važ*; *lízati* — *liž*; *pláči* — (*ne*)*plač*.

3. U vzoru *vázati* mění se v přít. č., v rozk. zp. a v přech. přít. kmenová souhláska

z v *ž*: *vázati* — *váži*..., *važ*, *váže*; *mázati* — *maži*...;

s v *š*: *časati* — *češi*..., *tesati* — *teši*...;

ch v *š*: *dýchati* — *dýši*...;

k v *č*: *plakati* — *pláči*...;

t v *c*: *trestati* — *tresce*...;

r v *ř*: *orati* — *oře*...

4. Všechny tyto tři vzory se vzájemně prolínají; viz dále.

416. 1. Podle vzoru *dělati* časují se

a) všechna opakovací slovesa na *-vati*, *-vávati*: *brávati*, *dávati*, *čistivati*, *honivati*, *mávati*, *mívati*, *psávati*, *zpívati*..., *bývávati*, *chodívávati*...;

b) hojná slovesa na *-ati*, odvozená ze sloves jiných, nedokonavá, často opětovací: *běhati*, *-bíhati* (z *běžeti*), *-bíрати* (*bráti*), *bodati* (*bod-*

nouti), *hádati* (uhodnouti), *hledati*, *hlídati* (hleděti), *chytati* (chytiti), *jímati* (*sjímati* || *snímati*), *létati*, *lí-* (letěti), *-máhati* (moci), *metati*, *mítati* (městi, -mítnouti), *-mílati* (mlíti), *-mírati* (mříti), *padati* (padnouti), *-pékatí*, *-píkatí* (péci), *poslouchati* (poslechnouti), *pukati* (puknouti), *sahati* (sáhnouti), *sekati* (seknouti), *-sílati* (-slati), *slýchati* (slyšeti), *snídati* (snísti), *srkati* (srknouti), *strkati* (strčiti), *tahati* (táhnouti), *-tékatí*, *-tíkatí* (téci), *-tírati* (tříti), *-tloukati* (tlouci), *trhati* (trhnouti), *trkati* (trknouti), *uvadati* (uvadnouti), *vídati* (viděti), *-vírati* (-vříti), *-vládati* (vládnouti), *zdvíhati* (zdvihnouti)...;

c) počínavá slovesa odvozená z příd. jmen: *bělati* (bílý), *-bledati* (bledý), *černati* (černý), *červenati* (červený), *-mládati* (mladý), *modrati* (modrý), *-starati* (starý), *zelenati* (zelený), *žlutati* (žlutý)...;

d) jiná odvozená i neodvozená: *čerpati*, *doufati*, *hlodati*, *chovati*, *chystati*, *lákati*, *lísati se*, *lkáti*, *máchati*, *motati*, *nechatí*, *nutkati*, *obědvati*, *pískati*, *pleskati*, *pykati*, *-sýpati*, *tykati si*, *vítati*, *volati*, *vykati si*, *výskati*, *získati*, *žádati*...

2. *Kláti* má přít. čas *klám*, *kláš*... || zastar. (podle I. tř.) *kolu* (*koli*), *koleš*...; nejčast. *kláv*, *klál* (*klal*), *klání*.

Je to od původu sloveso I. třídy, neboť *kláti* vzniklo z *kol-ti*.

3. *Nechati* má rozk. zp. *nechej*, *nechejme*, *nechejte* || *nech*, *nechme*, *nechte*.

4. Některá slovesa mívají 2. os. jedn. přít., častěji 3., dále 1., 2. mn. podle *vázati*:

týkati se, *dotýkám se* — *týče se to* || *týká se to*; *trestati*, *trestám* — *tresceš*, *tresce* || *trestáš*, *trestá*; podob. *krákorati* (*-koře*), *řehtati*, *šeptati*, *vrzati*, *žebřati*, *žehřati*.

Zastarale a lidově bývá celý přít. čas podle *vázati* n. *sypati*: 1. os. jedn. *tresc* (*trescu*), *žebřu*...

Místy v lid. mluvě mají takové tvary též jiná slovesa: *chyšcu*, *líců*, *stroužcu*, *trčcu*, *zpívů*...

417. 1. Úplně podle vzoru *v á z a t i* časuje se jen několik sloves:

kázati — *káži*..., *mazati*, *tázati*;

plakati — *pláči*..., přech. *pláče*, *pláčíc*, řidč. *pla-* || zříd. *plakaje*.

K *vdzati* jsou zastaralé básnic. přít. tvary *víži*, *vížeš*... ve významu spojovat (víže je přátelství...).

2. Většina sloves má také tvary podle *dělati*, zejména 3. os. mn. přít. č. ozn. zp., rozk. zp. a velmi často přech. přít.:

česati — *češi*, *češeš*... *češí* || čast. *česají*; *češ* || *česej*; *češe* || *česaje*; podob. *křesati*, *tesati*;

‡ *klusati* — *kluši*... *kluší* || čast. *klusají*; *klusej*; *kluše* || *klusaje*; podob. *kousati*, *kysati*, *opásati*;

lízati — *líži*... *líží* || čast. *lízají*, *vyliž* || *lízej*; *líže* || *lízaje*; podob. *řezati*;

hryzati — *hryži*... *hryží* || čast. *hryzají*; obyč. *hryzej*, *hryzaje*; podob. *klouzati*, *vrzati*;

kárat — *káru*... *károu* || čast. *kárají*; *kárej*; *káře* || *káraje*; podob. *orati*, *párat*;

skákat — *skáči*... *skáčí* || *skákají*; *skákej*; *skáče* || *skákaje*;

dýchat — *dýši*... *dýší* || čast. *dýchají*; *dýchej*; *dýše*, *dýšíc* || čast. *dýchaje*; podob. *páchat*.

3. Často se vyskytují všechny tvary též podle *dělati*:

dýchám, *páchám*..., *klusám*, *tesám*..., *káráám*, *orám*..., *hryzám*, *lízám*..., *vrzám*..., takže tato slovesa mají dvojí tvary. Je tu značné kolísání individuální.

418. Slovesa vzoru *sypati* končí skoro veskrze na retnice *b*, *p*, *v*, *m*, zřídka na *l*.

1. Jen tvary podle tohoto vzoru má *poslati* (*ode-*, *za-*...): *pošlu*, *pošleš*...; rozk. *pošli*, *pošlete*; přech. *pošle*, *pošlíc* (říd.).

Kašlati má podle něho všechny tvary: *kašlu*...; *kašli*, *kašlete*; přech. *kašle*, *kašlíc* || podle *dělati* rozk. *kašlej* a přech. *kašlaje*.

2. Několik sloves má podle *sypati* ozn. zp. přít. času:

dlabu, *dlabeš*..., *drápu*, *drbu*..., *hrabu*, *chápu*, *chrápu*, *kapu*, *klamu*, *lámu*, *sypu*, *škrabu* (*škrá-*), *šlapu*.

Ale v 3. os. mn. č. bývají nezřídka také podle *dělati* tvary *dlabají*, *drápají*, *chápagí*... Řidčeji se vyskytují podle *dělati* též ostatní tvary přítomné: *dlabám*, *drápám*...

3. Většina sloves má všechny přítomné tvary podle obou vzorů:
*dřimu, dřímeš... || dřímám..., dupu || dupám, houpu || houpám, hýbu
 || hýbám, klepu || klepám, kopu || kopám, koupu || koupám, kývu ||
 kývám, loupu || loupám, plavu (plovu) || plavám (plovám), rýpu ||
 rýpám, sápu || sápám, sípu || sípám, skřípu || skřípám, stoupu || stoupám,
 střebu || střebám, supu || supám, štípu || štípám, tápu || tápám, tepu ||
 tepám, třepu || třepám, zobu || zobám...*

Je tu dosti značné individuální kolísání.

4. Rozk. zp. má několik sloves podle obou vzorů:
*dlabati — dlab || dlabej; hrabati — zahrab || hrabej;
 klepati — zaklep || (za)klepej; třepati — zatřep || (za)třepej;
 oškrab... || oškrabej; viz výše kašli || kašlej.*

Ostatní slovesa mají zpravidla tvary jen podle *dělati*: *drápej, dřímej, houpej, chápej, kolébej, plavej, tepej...*

5. Přech. přít. je zpravidla podle *dělati*: *sypaje, dřímaje...* Jen *stonati* má též tvar původní *stůně, stůníc*; viz dále v 6.

6. *Stonati* má v přít. čase měkkou kořennou souhlásku:
*stůňu, stůněš..., stůňou, stůně, stůníc || zprav. nestonej, stonaje,
 stonal...*

419. 1. Do tř. V. náleží tři slovesa na *-ovati* (viz § 420), *chovati, kovati a plovati*.

Jejich *-ov-* je kořenné a třídní znak je *-a-*; sr. podst. jm. *chov, kov* a přít. čas *plov-u*.

Chovati se časuje úplně podle *dělati*: *chovám..., chovej...*

Kovati a plovati též, ale v přít. čase i podle *sypati*: *kovám, plovám...
 || kovu, plovu...*

Vedle toho je podle I. třídy *kouti* a *plouti* (§ 403₄).

2. Ze sloves *d v o u s l a b i č n ý c h* patří do V. tř., a to ke vzoru *dělati*, slovesa *dáti* (slož. *podati, zdáti se...*), *znáti* a *tkáti*:

*dáti (vydati...) — dám, dáš... dají; dej; přech. daje, dajíc || zastar.
 dada, dadouc; dav, dal, dán, dáni; podob. slož. nadati, pro-, při-,
 roz-, u-, za-..., nadám, nadal, prodal, vydání...;*

Toto sloveso má *-á-* kořenné, ale prakticky je lze dobře řaditi sem.

nadáti se — nadám se, nadál se, nadání || nadíti se — naději se...
(§ 403₂);

udáti se (= státi se), udál se;

zdáti se — zdám se, zdál se, zdání;

znáti (poznati...) — znám, znej, znaje, znav, znal, znán, poznání...;

tkáti — tkám, tkej, tkaje, tkav, tkal, tkán, tkaní; slož. potkati (se)..., setkání.

3. Slovesa *hráti, pláti, vláti* a *zráti* mají též tvary podle tř. I.; viz § 403₅.

VI. třída

420. Třídní znak je *-ova-* a přít. čas na *-uji*.

Vzor kupovati.

Přít. č., ozn. zp.:

jedn. 1. *kupuji*

2. *kupuješ*

3. *kupuje*

mn. 1. *kupujeme*

2. *kupujete*

3. *kupují.*

Rozk. zp.:

jedn. 2. *kupuj*

mn. 1. *kupujme*

2. *kupujte.*

Přech. přít. *kupuje, -jíc*, min. *kupovav, -vši*;

příč. *kupoval, kupován*; podst. jm. *kupování*.

1. Patří sem nejméně *trojslabičná* slovesa mající před *-ovati* zpravidla *plnou* slabiku (se samohláskou): *hlas-ovati, kral-ovati, pěst-ovati...* (nikoli *k-ovati, ch-ovati, pl-ovati*, viz v § 419₁). Ze sloves jiných *sn-ovati*.

Jsou to zejména hojná slovesa *odvozená*, a to

a) ze sloves: *-dělovati* (dělití), *-hazovati* (házeti), *-kazovati* (kázati), *-kracovati* (krátiti), *-mazovati* (mazati), *-pojovati* (s-pojiti...), *-pravovati* (praviti), *-trušovati* (trousiti), *-vinovati* (vinouti)...;

b) ze jmen: *bičovati* (bič), *bojovati* (boj), *dolovati* (důl), *hlasovati* (hlas), *hodovati* (hod), *korunovati* (koruna), *kralovati* (král), *(u)křižovati* (kříž), *ledovati* (led), *panovati* (pán), *pracovati* (práce), *stolovati* (stůl), *věnovati* (věno), *přezimovati* (zima)...

2. *Snovati* má tvary *snuji, smuješ..., snuj, snuje, -jíc, snovav, snoval, snován(i)* || přít. čas podle tř. V. *snovám...* nebo *snovu...* || neurč. způsob *snouti*, k němuž se přičleňují tvary *snuji..., smul..., zapadající* do I. tř. (§ 403₄).

Některá slovesa zvláštní

421. 1. *Báti se* — *bojím se, bojíš..., 3. mn. bojí; boj se; boje se; báv se, bál se, bání;*

podob. *státi* — *stojím..., stojí; stůj, stůjme, -jte; stoje; stáv, stál, stání;* ve slož. *přestáti, přestáv, -stál, -stání*, podob. *dostáti, vystáti* [|| *dostati, dostav, dostal, dostání* od *dostati, dostanu*, podob. *přestati...*, viz § 404₃].

Původně bylo *bojati, stojati, bojal, stojal...* Neurč. zp. pak vznikl z *bojěti, stojěti*, jako *viděti* z *viděti...* Jsou tedy *báti se* a *státi* od původu slovesa třídy III.

2. *Býti* — přít. čas *jsem, jsi, jest* || obyč. *je, jsme, jste, jsou;*

bud. čas *budu, budeš, bude, budeme, budete, budou;*

rozk. zp. *buď, buďme, buďte;*

přech. přít. *jsa, jsouc*, bud. *buda, budouc*, min. *byv, byvši;* přič. *byl, byt;* podst. *bytí.*

Místo *jsi* bývá *s*, které se přiklání k předcházejícímu slovu: *tys chudák...*; nejčastěji v opsaných tvarech, viz § 423₃ a 424.

Záporné *nejsem, nejsi, není, nejsme, nejste, nejsou; nejsou, nebudu, nebud', nebyv, nebyl, nebytí.*

O *bych, bys...* viz § 423, 424.

Plný tvar *jest* je běžný ve spojení *to jest* = totiž, a *tak jest* = ano, správně..., dále je v kniž. jazyce *jesti* = neboť je, jeť.

3. *Chtíti* — *chci, chceš, chce, chceme, chcete, chtí* || *chtějí; chtěj, chtějte; chtě, chtíc* || *chtěje, -jíc; chtěv; chtěl, chtěn(i).*

4. *Ěsti* — *jím, jíš, jí, jíme, jíte, jedí* (n i k. *jí...*); *jez, jezme, jezte; jeda, -douc* || o jediň. *jedě, jedíc; jed, jedši; jeden(i), n i k. jeděn(i), jezen(i);* podobně *vyjísti...* — *vyjím, vyjedl, vyjeden(i)* || často (z lid. a hovor. mluvy) *vyjezen(i);*

snísti — *sním, sněž, snědl, sněden(i)* || často (jako výše) *sněžen(i).*

5. *Míti* — *mám, máš, má, máme, máte, mají; měj; maje, -jíc; měv, měl, ale jmění.*

6. *Spáti* — *spím, spíš, spí, spíme, spíte, spí* (n i k. *spějí*); *spi, spěme, spěte; spě, spíc; spav, spal, spán*; podst. *spaní* (*vyspání...*); supinum *spat.*

7. *Věděti* — *vím, víš, ví, víme, víte, vědí* (n i k. *ví*); rozk. *věz, vezme, vezte*; přech. přít. *věda, vědouc*, min. *věděv, přič. věděl, věděn*, podst. jm. *vědění.*

Složeniny *dověděti se, pověděti* (*dopověděti, od-, vy-, za-...*) mají většinou tvary stejné: *dovím se..., povím..., pověz, pověděv, pověděl, povědění.*

Je však přech. přít. *povědě, dovědě se..., povědic..., přič. min. trp. a podst. jm. vypověděn(i), zapověděn(i) || -vězen(i).*

B. OPSANÉ (OPISNÉ) TVARY

422. 1. Jsou to tvary proti jednoduchým nejčastěji d v o j s l o v n é, řidčeji t r o j s l o v n é nebo č t y r s l o v n é.¹⁾

Skládají se většinou buď z neurč. způsobu významového slovesa nebo z příčestí min., jak čin., tak trp., a z různých tvarů slovesa *býti*, zvaného o p i s n é²⁾; na př. *budu psáti, psal jsem, psal bych, jsem chválen.*

Jen rozk. zp. se skládá z jednoduchého tvaru významového slovesa a z částice *ať* nebo *necht'* (*nech, nechat'*).

2. Opsané tvary jsou jednak pro r o d č i n n ý, a to pro rozkaz. způsob, pro ozn. způsob budoucího, minulého a předminulého času a pro podmiňovací způsob, jednak pro celý rod t r p n ý.

Vedle tohoto opsaného trpného rodu je ještě pasivum z v r a t n é (*knihy se kupují...*), viz v § 813.

1. Rod činný.

Rozkaz. způsob.

423. 1. Pro 3. os. jedn. a mn.: *ať, necht'* (zřídka *nech, nechat'*) *nese, nesou* (*přinese, přinesou*).

¹⁾ Nevhodný je název tvary složené, poněvadž tak nazýváme jednoduché tvary s předponami, *napíši, odnesu, pojedu, zavedu...*

²⁾ Je také *býti* sponové, na př. *jsem zdrav, živ...*; viz v § 434.

Dále pro 2. os. jedn. i mn. (vedle tvarů jednoduchých *nes, neste*), ale jen s citovým odstínem: *ať nezapomeneš, ať nezapomenete*; viz v § 830.

A pro 1. os. jedn. i množ. s významem přání (viz tamt.): *ať, nechť se propadnu, propadneme*.

Oznam. způs. budoucího času.

2. Tvoří se jen od sloves **n e d o k o n a v ý c h**: *budu, budeš... psáti*.

Je-li třeba **r o z l i š o v a t i** budoucí čas jako **ú k o n** od **t v a r u** jej vyjadřujícího, nazýváme tvar (**o p s a n é**) **f u t u r u m**.

Oznam. způs. minulého času.

3. Tvoří se od sloves dokonavých i nedokonavých:
nesl (přinesl), nesla, neslo jsem; 2. *nesl... jsi*; 3. *nesl... || zastar. kniž. nesl... (jest)*;

mn. 1. *nesli (přinesli), nesly, nesla jsme*; 2. *nesli... jste*; 3. *nesli... || zastar. kniž. nesli... jsou*.

Místo *jsi* bývá *s*, které se přiklání k předcházejícímu slovu:

nesls (přinesls), neslas..., byls tam?... , tys nesl, žes nepřišel, kdes byl?

Zpravidla je tomu tak, kde je *se* a *si*: *zmýlil ses* = *zmýlil jsi se*; *vzal sis* = *vzal jsi si*.

Neobvykle se klade *-s* v kniž. jazyce k příděstí: proč to *bralas*?

Je-li při slovese osobní zájmeno, opisné *jsem* a *jme* se někdy vynechává: *já tam nebyl, my tam nebyli...*; viz v § 679.

Podle potřeby **l i š í m e** minulý čas jako **ú k o n** od **t v a r u** jej vyjadřujícího, nazývajíce tvar **p r a e t e r i t u m** nebo (nepříliš vhodně) **p e r f e k t u m**.

Oznam. způs. předminulého času.

4. Tvoří se rovněž od sloves nedokon. i dokon.:
byl jsem psal (napsal)..., *byls psal (žes byl psal)...*, *byl psal* (zastar. *byl jest psal, byl je psal*)..., *byli jsme psali...*, *byli jste psali, byli psali* (zastar. *byli jsou psali*)...

O jeho užívání viz ve skladbě (§ 826).

Chceme-li rozlišovati předminulý čas jako úkon od tvaru jej vyjadřujícího, nazýváme tvar *antepraeteritum* nebo (méně vhodně) *plusquamperfectum*.

Podmiňovací způsob.

5. Také ten se tvoří od sloves nedokonavých i dokonavých.

a) Přítomný: jedn. 1. *psal (napsal)*, -la, -lo *bych*; 2. *psal bys...* (n i k. *by jsi*); 3. *psal by...*; mn. 1. *psali*, -ly, -la *bychom* (n i k. *bychme*, *bysme*); 2. *psali byste...* (n i k. *by jste*); 3. *psali by...*;

b) minulý: *byl (-la, -lo) bych psal, napsal (-la, -lo)*, *byl bys psal...*, *byl by psal...*, *byli (-ly, -la) bychom psali (-ly, -la)*, *byli byste psali...*, *byli by psali...*

|| jedn. 1. *byl bych býval psal (byla bych bývala psala...)*, 2. *byl bys býval psal (byla bys bývala psala...)* atd., viz o jeho užívání ve skladbě (§ 831).

V 2. os. se klade po *se* a *si* zpravidla *ses* a *sis*:

zmýlil by ses (nik. *zmýlil bys se*), *vzal by sis* (nik. *vzal bys si*), podob. *byl by ses zmýlil*, *byl by sis vzal*.

2. Rod trpný.

424. 1. Přít. čas ozn. zp.: 1. os. jedn. *jsem chválen*, -na, -no, 2. *jsi chválen...*, 3. *jest* || zprav. *je chválen...*, mn. 1. *jsme chváleni*, -ny, -na, 2. *jste chváleni...*, 3. *jsou chváleni...*;

bud. čas ozn. zp.: 1. os. jedn. *budu chválen (pochválen)*, -na, -no, 2. *budeš chválen...*, 3. *bude chválen...*, mn. 1. *budeme chváleni*, -ny, -na, 2. *budete chváleni...*, 3. *budou chváleni...*;

min. čas ozn. zp.: jedn. 1. *byl jsem chválen (pochválen)...*, 2. *byl jsi chválen*, 3. *byl chválen* (říd. kniž. *byl jest* || *je chválen*), mn. 1. *byli jsme chváleni...*, 2. *byli jste chváleni*, 3. *byli chváleni* (říd. kniž. *byli jsou chváleni*);

Také zde bývá příklonné -s místo *jsi*: *byls chválen*, *bylas chválena...*, *žes byl chválen...*

rozk. zp.: jedn. *bud' chválen (pochválen)...*, mn. *bud'me*, *bud'te chváleni...*;

podmiň. zp. přít.: jedn. 1. *byl, -la, -lo bych chválen (pochválen)*,
-na, -no, 2. *byl bys chválen...*, 3. *byl by chválen...*, mn. 1. *byli, -ly,*
-la bychom (n i k. bychme, bysme) chváleni, -ny, -na, 2. *byli byste*
(n i k. by jste) chváleni..., 3. *byli by chváleni...*;

podmiň. zp. min.: jedn. 1. *byl bych býval chválen (pochválen)...*,
2. *byl bys býval chválen...*, 3. *byl by býval chválen...*, mn. 1. *byli bychom*
n i k. bychme, bysme) bývali chváleni, 2. *byli byste (n i k. by jste)*
ývali chváleni..., 3. *byli by bývali chváleni...*;

přech. přít. jedn. *jsa chválen, jsouc chválena, -no*, mn. *jsouce chváleni,*
-ny, -na;

přech. bud. *buda pochválen...* (velmi říd.);

přech. min. *byv chválen (pochválen)*, *byvši chválena, -no*, *byvše*
chváleni, -ny, -na;

neurč. zp. *býti chválen (pochválen)* || kniž. *-nu, býti chválena, -no,*
-ni, -ny, -na.

2. Vedle *jsem...*, *bud'...*, *jsa...*, *byv...*, *byl jsem...* a *býti* klade se
na označení opěťovanosti *bývám...*:

bývám, býváš..., bývej..., bývaje, bývav, býval jsem... chválen, -na...;
bývati chválen(u).

O B S A H

VĚNOVÁNÍ	5
PŘEDMLUVA	7

DÍL PRVNÍ. HLÁSKOSLOVÍ

Co je hláskosloví. Hláška 1	13
-----------------------------	----

I. HLÁSKY PO STRÁNCE FONETICKÉ:

vzduchový proud, mluvidla 2; přehrada, hlasivky, odchod vzduchového proudu, rty 3	14
Rozdělení hlásek: samohlásky 4, 5; souhlásky 6	17
Hláskové změny: fonetické, psychologické 7	21

II. HLÁSKY PO STRÁNCE VÝZNAMOVÉ:

slovní a rozlišovací význam hlásek 8; významotvorné a nevýznamotvorné hlásky 9	25
--	----

III. SOUSTAVA HLÁSEK

A. JEDNOTLIVÉ HLÁSKY

1. S a m o h l á s k y:

a, á: přehláska a-e 10; stahování 11	34
o, ó: změna ó-uó-ů, odsouvání -o, střídání (stupňování), změna ō v a, á 12	36
u, ú, ů: změna ú-au-ou, přehláska u-i 13	39
i, í: jeho různý původ, změna (dloužení) ě v í, i, odsouvání -i 14	41
y, ý: změna ý-ej, změna (dloužení) ě v ý, y 15	43
e, é: jeho různý původ, úžení é-i 16—17; odsouvání -e 18; pohybné a stálé e 19; jery 20; vkladné e 21; jerové a vkladné e 22; pohybné e u předložek 23, a to neslabičných 24, slabičných 25; pohybné e u předpon 26	44

<i>ě</i> 27, změna <i>ě-e</i> , změna (úžení) <i>ie-í</i> 28	60
<i>aj, dj</i> : změna (přehláska) <i>aj-ej</i> 29	62
<i>oj, dj, új, uj</i> 30; <i>ej (ěj)</i> , <i>ěj</i> 31; <i>ij, yj</i> 32; <i>au, ou, eu</i> 33	62
2. S o u h l á s k y:	
<i>b p m v f</i> : změna <i>v-u</i> , zánik <i>v-</i> 34	64
<i>d t n, ď t ň</i> : <i>d-ď; t-t; n-ň</i> 35; <i>dj-dz, z; tj-c</i> 36; <i>ď dň, t tň</i> 37	65
<i>j</i> 38	68
<i>z s, ž š</i> : <i>zj-ž, sj-š</i> 39	69
<i>l</i> : střední, měkké, tvrdé 40	70
<i>r ř</i> : <i>r-ř</i> 41	70
<i>c č</i> : jejich původ 42	71
<i>dz dž</i> 43	72
<i>k</i> : <i>k-c-č</i> 44	73
<i>g</i> 45; <i>ch γ</i> 46	73
<i>h</i> : <i>g-γ-ch; g-z-ž</i> 47	75
<i>’</i> (ráz) 48	76

B. SKUPINY HLÁSEK

1. S a m o h l á s k a + s a m o h l á s k a 49:	77
<i>o + u, a + u, e + u, u + u</i> 50	
<i>a + i, o + i, u + i, e + i, i + a, i + o, i + u, i + e, i + i</i> (<i>y + a, y + u...</i>) 51	
<i>e + e, a + e, o + e, o + o, o + a...</i> 52	77
2. S a m o h l á s k a + s o u h l á s k a 53	81
3. S o u h l á s k a + s a m o h l á s k a 54—56	82
4. S o u h l á s k o v é s k u p i n y:	
Párové souhlásky znělé s neznělými: spodobá znělosti 57—58	85
Párové souhlásky neznělé s jedinečnými znělými 59	89
Znělé párové souhlásky s jedinečnými znělými 60	90
Zdvojené souhlásky: vlastně zdvojené, dlouhé 61—62	90
Dvojice příbuzných souhlásek 63	92
Zubnice + sykavka 64; zubnice + splynulina 65; splynulina + sykavka, splynulina + <i>t, b</i> 66	93
Jiná skupení: <i>stj-šč-št, slj-šl, zdj-ždž-žd</i> 67; <i>sk-sc, sč, št, st</i> 68;	96
<i>šk-šč, šč, št; žk-žc, žt, žč</i> , 69; <i>ck, cc, čt; čk, čc, čč</i> 70	98
<i>št štň...</i> 71; <i>dn, dň ď</i> 72; <i>nb, np, nm...</i> 73; <i>nk nsk...</i> 74;	
<i>stk, stl...</i> 75	99
Jedinečné souhlásky za párovými 76; jedinečné <i>j-</i> před souhláskami 77	102

C. HLÁSKY PO PŘESTÁVCE A PŘED PŘESTÁVKOU

Přestávka, klidová poloha mluvidel. Hlásky po přestávce 78	105
Hlásky před přestávkou 79	106

IV. PŘÍZVUK

Obecné výklady 80	107
-------------------	-----

A. VÝDECHOVÝ PŘÍZVUK

Obecný výklad 81	108
------------------	-----

a) Přízvuk mimo důraz

Jednotlivá osamocená slova

Obecný výklad 82	109
Slova trojslabičná, čtyřslabičná 83, nejméně pětislabičná 84	

Skupení slov

Obecné výklady: fonetičtí a významoví činitelé, postavení slov, výslovnost 85. Hlavní přízvuk 86. Vedlejší přízvuk 87. Přízvukové jednotky, příklonnost a předklonnost 88. Přízvuková rytmičnost 89	112
---	-----

Trojslabičná a delší slova 90	120
-------------------------------	-----

Spojky <i>a, i</i> (stálé předklonky) 91	121
--	-----

Slova přízvukově volná 92—94	123
------------------------------	-----

Začátková slova jednoslabičná a dvojslabičná 95—97	127
--	-----

Spojení s původními předložkami:	
<i>a</i>) s předložkami jednoslabičnými 98, <i>b</i>) dvojslabičnými 99	134

Spojení s nepůvodními předložkami:	
v postavení popřestávkovém 100—101, v postavení středovém a koncovém 102	138

Stálé příklonky 103	141
---------------------	-----

Nestálé příklonky:	
obecný výklad 104	143

významoví činitelé: <i>a</i>) důležitost ve větě 105; <i>b</i>) významový vztah slov 106	144
--	-----

fonetičtí činitelé 107	147
------------------------	-----

V ý z n a m o v é j e d n o t k y jiné než předložkové:	
obecný výklad 108	149

1. Významové jednotky dvojčlenné:

<i>a</i>) předklonné podřadné 109—116, dvojrcholové 117	151
--	-----

<i>b</i>) souřadné 118	162
-------------------------	-----

2. Trojčlenné významové jednotky:

- a) obsahově podřadné 119: typ *ten váš syn* 120—121; *starý jazyk český* 122—123; *sbírka českých přísloví* 124 164
b) obsahově souřadné: *otec a matka . . .* 125 178

3. Významové jednotky čtyřslovné a delší:

- a) obsahově podřadné: *druhá z těch dvou knih* a pod. 126 179
b) souřadné: *bílý jak padlý sníh* a p. 127 182

Délka příklonných jednotek:

- obecný výklad 128 182
jednotky dvojslabičné, trojslabičné a čtyřslabičné, pětislabičné a delší 129—131 183

b) Přízvuk při důrazu:

- důraz citový, vytýkavý, výrazové prostředky důrazu 132, hlavní přízvuk při důrazu, vliv důrazu na okolní slova 133 187

B. TÓNOVÝ PŘÍZVUK

- Obecný výklad. Nerovná slabičná intonace a hlubší tón. Zvolání a rozkaz 134 192
Citové věty oznamovací, práci 135 194
Otázky: samostatné doplňovací 136, zjišťovací 137, s neurčitými zájmeny 138, otázky a souvětí vylučovací 139, závislé otázky a jejich uvozovací věty 140, otázky v jiných podřadných souvětích 141 196
Intonace před přestávkou ukončenou a neukončenou 142 206

V. KVANTITA HLÁSEK

- Obecný výklad 143 207
Povaha souhláskové délky 144 208
Povaha samohláskové délky 145 209

VI. SLABIKY

- Stránka výdechová a sluchová; zvučnost hlásek 146 214
Slabičné a neslabičné hlásky; dvojhlásky 147—148 216
Zvučnost hlásek a slabičný předěl 149—150 218
Vedlejší (pobočné) slabiky 151 221

VII. PÍSMO A PRAVOPIS

- Obecný výklad 152 222
Písmena: hláskové písmo 153; fonetický pravopis 154; úkony pravopisu 155 223
Zkratky 156 230
Slovní znaky 157 232

DÍL DRUHÝ. TVOŘENÍ SLOV

ÚVOD: Slovo, jeho významy; způsob slovního tvoření 158	233
Kořen, kmen, přípony 159. Slova kořenná a kmenová. Slova etymologicky příbuzná, odvozená a základní, etymologicky osamocená a prvotní 160. Slova jednoduchá a složená 161.	235

I. ODVOZOVÁNÍ SLOV

Obecné výklady: přípony slovníkové a mluvnické 162	241
Splyívání přípon. Odvozování napodobením 163. Nové odvozovací přípony a nové základy 164. Přípony cizího původu 165. Významové skupiny. Živé a neživé přípony 166. Přípony s několika významy 167. Uspořádání, rozsah látky a výklad slov 168	243

A. PODSTATNÁ JMÉNA

1. Přechýlená jména (rodové dvojice) 169:	251
a) Maskulina z feminin 170. b) Dvojice s různými příponami 171.	
c) Dvojice s žen. podobou odvozenou z muž.: osobní jména 172, živočišná 173	
2. Domácká jména (hypokoristika) 174—176	258
3. Křestní jména 177—178	264
4. Příjmení 179—181	269
5. Zdrobnělá slova 182; ztráta zdrobnělého významu 183—184; jejich citová platnost 185	276
6. Zveličelá slova a jejich citová platnost 186	283
7. Názvy vlastností, povolání a zaměstnání 187; změny jejich významu 188	284
8. Názvy nositelů vlastností: maskulina 189, feminina 190, neutra 191	287
9. Osobní jména podle zaměstnání, povolání, společenské třídy 192	295
10. Osobní a živočišná jména označující původ a příslušenství 193	298
11. Obecná jména místní 194	301
12. Vlastní jména osadní: od původu obecná 195, od původu vlastní 196—197	305
13. Jména prostředků, nástrojů, zařízení a ústrojů 198	311
14. Názvy dávek, platů, poplatků, odměn 199	314
15. Hromadná jména 200	314
16. Jména činitelská 201	316
17. Jména značící výsledek činnosti, výrobek, přípravek 202	320
18. Dějová jména 203, mužská 204, ženská 205, střední 206; ztráta dějového významu 207	322

B. PŘÍDAVNÁ JMÉNA

1. Adjektiva přivlastňovací 208; jejich význam 209	330
2. Adjektiva místní, prostorová: z místních jmen obecných a z příslovčí 210, z místních jmen vlastních 211, od cizích jmen 212	336
3. Časová adjektiva 213	343
4. Adjektiva vyjadřující původ z látky, ze hmoty 214	344
5. Adjektiva jakosti 215	345
6. Adjektiva vyjadřující mocenství prvků 216	346
7. Adjektiva značící podobnost 217	347
8. Adjektiva široce vztahová 218—219	348
9. Adjektiva významu dějového: obecný výklad 220, jejich typy 221—224	352
10. Účelová adjektiva 225	364
11. Zčeštěná cizí adjektiva 226	366
12. Zeslabující adjektiva 227	367
13. Zesilující adjektiva 228	368
14. Druhý stupeň adjektiv: obecný výklad 229; jejich typy 230	368
15. Adjektiva z příslovčí 231	370

C. ČÍSLOVKY

Řadové číslovky, druhové, násobné 232	370
---------------------------------------	-----

D. PŘÍSLOVCE

Příslowce z adjektiv, z přechodníků, z komparativů 233, ze zájmen a z číslovek 234, ze sloves, z citoslovčí a ze substantiv 235	371
---	-----

E. ZÁJMENA

Neurčitá zájmena 236	376
----------------------	-----

F. SLOVESA

Z e s u b s t a n t i v:

1. Typ <i>kralovati, sloužiti</i> 237	376
2. Typ <i>hostiti</i> 238	377
3. Typ <i>tmíti se</i> 239	378
4. Typ <i>rozuměti, bydliti</i> 240	378
5. Typ <i>básniti, dělati, pracovati</i> 241	378
6. Typ <i>barviti, jmenovati</i> 242	380
7. Typ <i>veslovati</i> 243	380
8. Typ <i>rykati</i> 244	381
9. Typ <i>nocovati, vrcholiti</i> 245	381

Z adjektiv:

1. Typ *stárnouti, šedivěti, bělati* 246 382
2. Typ *bíliti* 247 383

Zesloves:

1. Typ *mořiti* 248 383
2. Slovesa opětovací 249 384
3. Slovesa opakovací 250 387
4. Zčeštěná slovesa cizí 251 388

Z příslovcí a z citoslovcí 252 388

II. SKLÁDÁNÍ SLOV

A. SPŘEŽKY

Obecný výklad 253 389
Typ *pantáta* 254, *nahoru* 255, *tamhle* 256 390

B. VLASTNÍ SLOŽENINY

Obecný výklad 257 393

1. Jmenné složeniny předponové:

s *pra-* 258, s *pře-* 259, s *arci-* (*erc-*) 260, s *roz-*, *rozto-* 261, s *nej-* 262,
s *pa-*, *po-* 263, s *sou-* a *spolu-* 264, s *polo-*, *polou-*, *půl-* 265, s *ne-*,
ni- 266, *nad-*, *pod-*, *proti-*, *před-* 267 394

2. Slovesné složeniny předponové:

s *ne-* a s ostatními předponami: obecný výklad 268 404
s *do-* 269, *na-* 270, *nad-* 271, *o-*, *ob-* 272, *od-* 273, *po-* 274, *pod-* 275,
pro- 276, *pře-* 277, *před-* 278, *při-* 279, *roz-* 280, *s-* (*se-*) 281, *u-*
282, *v-*, *ve-*, *u-* 283, *vy-* 284, *vz-* (*vze-*), *z-* 285, *z-* (*ze-*) 286,
za- 287

3. Složeniny předložkové:

Obecný výklad 288 415
Složeniny s *bez-* 289, s *do-*, *krom-*, *mezi-*, *mimo-*, *místo-* 290, s *ná-*,
nad-, *o-*, *ob-*, *od-* 291, s *po-*, *pod-*, *proti-*, *před-*, *přes-*, *při-* 292, s,
ú-, *v-*, *z-*, *zá-*, *za-* 293

4. Složeniny kmenové:

Obecný výklad 294 424

Složeniny s druhou částí adjektivní

1. Typ *červenobílý, novočeský a česko-ruský* 295 426
2. Typ *tmavomodrý a prvorozený* 296 428
3. Typ *sněhobílý, pravoplatný* 297 429

4. Typ <i>černovlasý</i> 298	430
5. Typ <i>maloměstský</i> 299	431
6. Typ <i>stoletý</i> 300	433
7. Typ <i>masožravý, málomluvný, samostatný</i> 301	433
Složeniny s druhou částí substantivní	
1. Typ <i>drvoštěp, dřevorubec</i> 302	435
2. Typ <i>chvalozpěv, senoseč, kolovrat, vinopalna</i> 303	436
3. Typ <i>samouk, samostřil, samomluva</i> 304	437
4. Typ <i>dělostřelec, dalekohled</i> 305	438
5. Typ <i>listopad, krupobiti</i> 306	439
6. Typ <i>maloměšťan, maloměšťák</i> 307	439
7. Typ <i>veletok, novověk, dvojčíslo</i> 308	439
8. Typ <i>stokoruna, levoboček</i> 309	441
9. Typ <i>bohočlověk</i> 310	442
5. Složeniny zdvojené 311	442
6. Složeniny tvarové a větné 312	443
III. TVOŘENÍ SLOV ZKRACOVÁNÍM	
1. ZKRACOVÁNÍM JEDNOTLIVÝCH SLOV 313	446
2. ZKRACOVÁNÍM SOUSLOVÍ 314	447
IV. TVOŘENÍ SLOV HYBRIDISACÍ 315	

DÍL TŘETÍ. TVAROSLOVÍ

Obecné výklady 316	452
I. SKLOŇOVÁNÍ	
Obecný výklad 317	453
A. PODSTATNÁ JMÉNA	
Jména mužská 318	455
Neživotná	
Vzor <i>dub</i> 319—324; pomnož. vlastní jména místní typu <i>Hradčany</i> 325; jména na <i>-en</i> s pohybným <i>e</i> 326	456
Vzor <i>meč</i> 327—329; pomnož. jména typu <i>Lobkovice</i> 330	472
Vzor <i>Slaný</i> 331	477
Životná	
Vzor <i>had</i> 332—335	477
Vzor <i>oráč</i> 336—339	488
Vzor <i>sluha</i> 340	493

Vzor <i>dárce</i> 341—342	495
Vzor <i>Bidlo</i> 343, <i>krejčí</i> 344, <i>hajný</i> 345	497
Pomnož. jména na <i>-ovi</i> 346, jména na <i>-ů, -u, -ou</i> 347	499
J m é n a ž e n s k á:	
Vzor <i>ryba</i> 348—351	501
Vzor <i>duše</i> 352—353	506
Vzor <i>kost</i> 354—355; míst. jména typu <i>Boleslav</i> 356	508
Vzor <i>paní</i> 357, <i>máti</i> 358, <i>kopaná</i> 359	513
J m é n a s t ř e d n í:	
Vzor <i>město</i> 360—361	515
Vzor <i>moře</i> 362	517
Vzor <i>znamení</i> 363	518
Vzor <i>kuře</i> 364, <i>břímě</i> 365, <i>služné, úterý</i> 366	519
C i z í s u b s t a n t i v a:	
Obecný výklad 367	521
Jména zakončená souhláskou: s tvary z nomin. sing. 368, z kmene nebo z nom., a to maskulina 369, feminina a neutra 370	523
Jména zakončená samohláskou, a to maskulina 371, feminina 372, neutra 373	529

B. PŘÍDAVNÁ JMÉNA

Obecný výklad 374	536
Vzor <i>chud, chuda, chudo</i> 375	538
Vzor <i>bratrův a matčin</i> 376	539
Vzor <i>chudý</i> 377, <i>pěší</i> 378	540

C. PŘÍČESTÍ A PŘECHODNÍKY 379 542

D. ZÁJMENA

Podle přídavných vzorů <i>týž, tentýž</i> 380	544
<i>můj, tvůj, svůj</i> 381	546
<i>sám</i> 382, <i>náš, váš</i> 383, <i>on</i> 384, <i>jenž</i> 385, <i>všechn</i> 386	547
<i>ten</i> 387, <i>onen</i> 388, <i>kdo, co</i> 389, <i>já, ty, se</i> 390	553

E. ČÍSLOVKY

Podle vzorů jmen podstatných, přídavných a zájmených 391	556
<i>čtyvero, dvě (obě, tré)</i> 392	557
<i>sto, tisíc, milion</i> 393	557
<i>pět, jedenáct, dvacet, padesát, půl, polovice, čtvrt</i> 394	559
<i>kolik, málo, mnoho</i> 395	561
<i>jeden, dva, oba, tři, čtyři</i> 396	562

II. ČASOVÁNÍ

Úvod 397

562

A. JEDNODUCHÉ TVARY

Obecné výklady: přít. čas 398; rozk. neurč. způsob, přičestí, podst. jm. 399	564
I. t ř í d a 400	568
1. Slovesa na -ci: vzor <i>péci, peku</i> 401	568
2. Slovesa na -ti, s kořenem souhláskovým: vzor <i>nésti, nesu</i> 402 s kořenem samohláskovým: vzor <i>krýti, kryji</i> 403, <i>práti, peru</i> (<i>psáti</i>) 404, <i>tříti</i> 405, <i>títi, tnu</i> <i>vzíti</i> 406, <i>jmouti</i> 407	571 572
II. t ř í d a: vzor <i>minouti</i> <i>tisknouti</i> 408-409	580
III. t ř í d a: vzor <i>uměti (tlíti)</i> <i>trpěti (bdíti)</i> 410-412	585
IV. t ř í d a: vzor <i>prositi</i> 413-414	589
V. t ř í d a: vzory <i>dělati, vázati, sypati</i> 415-419	591
VI. t ř í d a: vzor <i>kupovati</i> 420	596
Některá slovesa zvláštní: <i>báti se, státi, býti, chtíti, jísti, míti, spáti, věděti</i> 421	597

B. OPSANÉ (OPISNÉ) TVARY

Obecný výklad 422	598
1. R o d č i n n ý	
Rozkaz. způsob, oznamov. zp. budoucí, oznamov. zp. předminulý, podmiňov. zp. 423	598
2. R o d t r p n ý 424	600

Opravte si laskavě tyto tiskové chyby:

str.	řádka	místo:	má být:
25,	13 shora	VÝZNAMOTVOROĚ	VÝZNAMOTVORNĚ
28,	1 zdola	a v té době změna	a v té době: změna
80,	14 zdola	é-erie...	fé-erie...
279,	14 zdola	zdrobňovací	zdrobňovací
322,	8 shora	mysl	smysl
360,	13 shora	trpně=ohebný,	trpně ohebný,
402,	16 shora	proti	proti-
422,	2 shora	<i>protinož ectvořené</i>	<i>protinožec tvořené</i>
422,	14 shora	bez odvozování:	tvárovým odvozováním:
541,	2 zdola	}	}
544,	8 shora	nesse	nesše
571,	1 shora	-ti.	-ti.
586,	15 zdola	mize	mize.

František Trávníček
MLUVNICE SPISOVNÉ ČEŠTINY
Část I.
HLÁSKOSLOVÍ — TVOŘENÍ SLOV — TVAROSLOVÍ

Slovanské jazykovědné příručky, svazek 1. Jako svou 31. publikaci vydalo Slovanské nakladatelství v Praze 1951. Šéfredaktor Josef Jungwirth, odpovědný redaktor sbírky Miloslav Zima. Technický redaktor Alois Hodek. Obálku a vazbu navrhla Zdeňka Valentová. Korekturu provedl František Trávníček. Z opravené sazby vytiskla Svoboda, tisk. záv. n. p., závod č. 2 v Praze. — Třetí, v Slovanském nakladat. prvé, opravené a doplněné vydání. Náklad 20.750 výt. (5.501 až 26.250).

Cena šité brož. 78 Kčs, váz. 95 Kčs.

301 12 458 — 58149|50|III. — 31 — 1%.

Sazba (oprava) 9. IX. 1950. — Tisk 1. III. 1951. — 38,25 plán. archů, 26,50 autor. archů, 27,19 vydavatel. archů. — Papír 222-20, formát 95 × 126 cm, 80 gr.